BUDAPEST RÉGISÉGEI

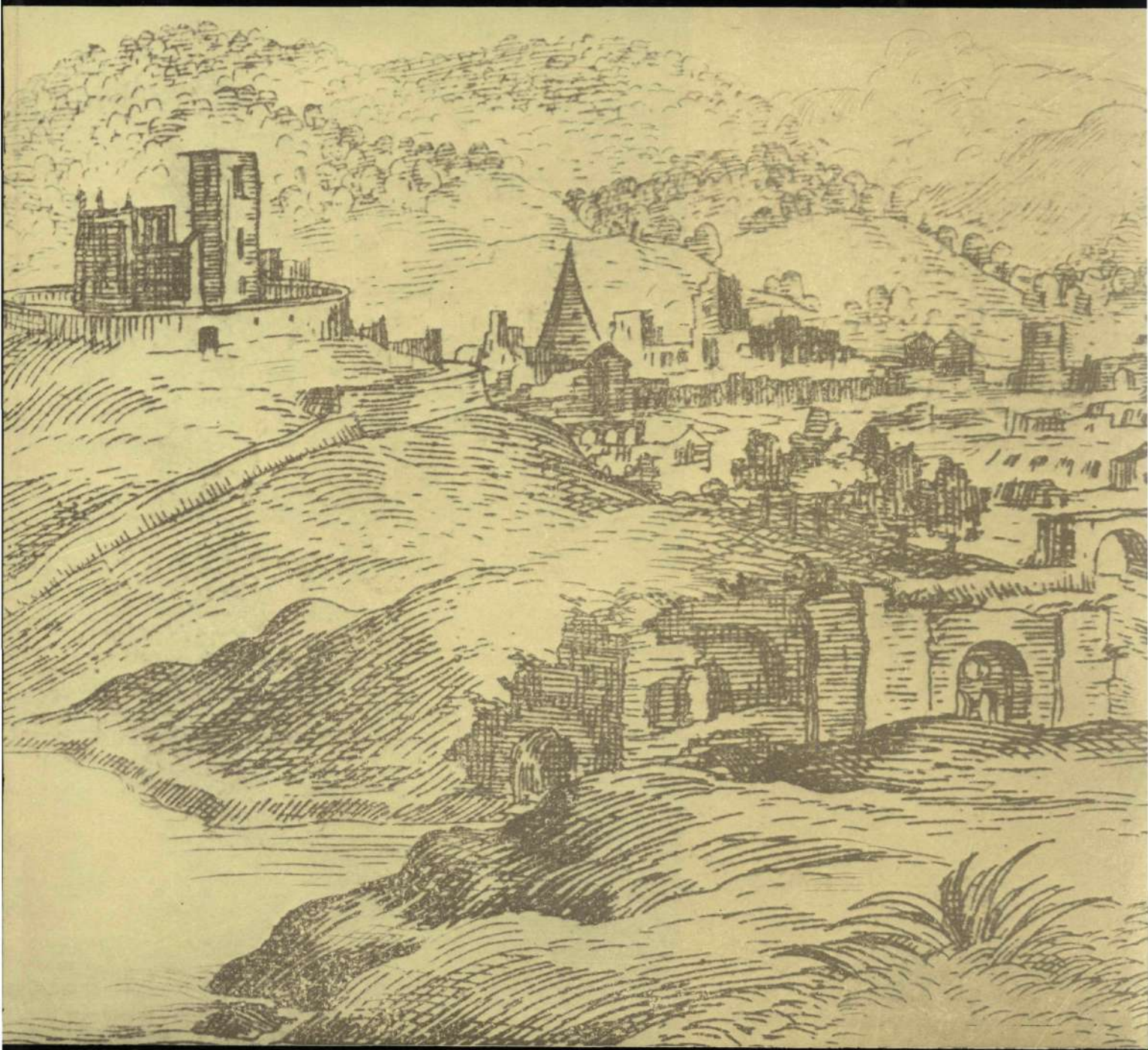

XXIII.

BUDAPEST RÉGISÉGEI XXIII.

A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve — a Budapest Régiségei XXIII. kötete — az előzőkhöz hasonlóan, fővárosunk történetéhez szolgáltat újabb adatokat a régészeti leletek alapján. Az i. e. első évezred kezdetétől, a koravaskortól, a középkor végéig ismerteti tanulmányaiban a feltárások és kutatások eredményeit. Különösen sokoldalú a római kort — Aquincumot és környékét — tárgyaló cikkek sora, amelyek a települési viszonyokra, a hadtörténetre, a képző- és iparművészet különböző ágaira, a kulturális és vallási életre vonatkozó ismereteinket gazdagítják. A népvándorlás korának etnikai és társadalmi viszonyaira vonhatunk le következtetéseket egy avarkori temető érdekes leleteiből. A magyar középkor színes élete elevenedik meg a budavári és óbudai ásatások eredményeinek, archaeologiai anyagának ismertetése során. A régészeti leletmentésekről közölt rövid jelentések a kőkortól a török korig ölelik fel a Budapesti Történeti Múzeum munkatársainak sokoldalú tevékenységét.

A kötet cikkeit több száz rajz, fénykép és térkép illusztrálja és teszi érthetővé nemcsak a szakemberek, hanem a fővárosunk múltja iránt érdeklődő művelt nagyközönség számára is.

BUDAPEST RÉGISÉGEI
XXIII

BUDAPEST RÉGISÉGEI

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

XXIII

SZERKESZTŐ
TARJÁNYI SÁNDOR

BUDAPEST 1973

Segédszerkesztő

LÓCSY ERZSÉBET
WELLNER ISTVÁN

TARTALOM

INHALT — TABLE DES MATIÈRES

Tanulmányok
Studien — Études

Kőszegi Frigyes: Adatok Zugló őskori településtörténetéhez 9
Data to the History of Prehistoric Settlements in Zugló 35
Nagy Tibor: Ulcisia castra 39
Ulcisia castra 53
Nagy Margit: A Fehérvári úti avar temető 59
The Avar Cemetery of Budapest — Fehérvári út 86
Kiszely István: A Fehérvári úti avar kori temető rövid embertani jellemzése 89
The short descriptive the main anthropological characteristics of the Avar Cemetery of Budapest — Fehérvári út 98
Bertalan Vilmosné: Adatok Óbuda középkori helyrajzához 99
Angaben zum mittelalterlichen Topographie von Óbuda 112

Anyagközlések
Mitteilungen — Communications

Németh Margit: Újonnan összeállított falfestmény Aquincumból 115
Neu zusammengestelltes Wandgemälde aus Aquincum 120
R. Pető Mária: Rákoscsabai római kori fémlelet 121
Römerzeitlicher Metallfund aus Rákoscsaba 127
Sellye Ilona: Az aquincumi áttört díszítésű kard és tőrhüvelyborítások 129
Die Aquincumer Schwert- und Dolchscheidenbeschläge mit durchbrochener Verzierung 144
Szilágyi János: Közöletlen kőfeliratok Aquincumból 147
Unveröffentlichte Steininschriften aus Aquincum 157
Szilágyi János: Kérdéses kőfeliratok Aquincumból 159
Problematische Steinaltarinschriften aus Aquincum 168
Szirmai Krisztina: Az idősebb Faustina portrétípusai az aquincumi kőemlékeken 171
Die Porträttypen der Faustina (major) auf den Aquincumer Steindenkmälern 178
Wellner István: Az aquincumi katonaváros nyugat—keleti irányú vízvezetékrendszere 179
Das WO-orientierte Wasserleitungssystem der Aquincumer Militärstadt 184
Wellner István: Egy aquincumi Terra Mater és Liber Paternak dedikált oltárkő feliratához 187
Zur Inschrift eines der Terra Mater und dem Liber Pater dedizierten Aquincumer Altarsteines . 188
Kubinyi András: Bicellus — Adatok egy középkori fegyverfajta meghatározásához 189
Bicellus — Beiträge zur Bestimmung einer mittelalterischen Waffe 193
Irásné Melis Katalin: A budavári Dísz tér 8. sz. telken feltárt kút leletei 195
Die Funde aus dem Brunnen des Baugrunds Dísz-Platz Nr. 8 in der Burg von Buda 210

VIRÁG LAJOSNÉ: Bőr- és faleletek konzerválása és restaurálása 211
Konservierung und Restaurierung von Leder- und Holzfunden 218
ALTMANN JÚLIA: Előzetes jelentés a nyéki faluásatásról 219
Vorbericht über die Ausgrabung des Dorfes Nyék 228
CZAGÁNY ISTVÁN: Egy budavári középkori épülettömb története II. A Tárnok utca 14. számú épület . 229
Die Geschichte eines Gebäudeblocks der Burg Buda II. — Das Gebäude Tárnok-Gasse Nr. 14 244
ZOLNAY LÁSZLÓ: Kutatások a Tárnok utca 9—13. számú telken 245
Forschungen auf den Grundstücken Tárnok-Gasse Nr. 9—13 254

JELENTÉSEK
BERICHTE — RAPPORTS

A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1966—1970. években 257
Rettungsgrabungen und Freilegungen des Historischen Museums der Stadt Budapest in den Jahren 1966—1970 287

TANULMÁNYOK

KŐSZEGI FRIGYES

ADATOK ZUGLÓ ŐSKORI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETÉHEZ

(Későbronzkori település a Budapest XIV. ker. Vízakna utcában)

1967 nyarán bejelentés érkezett, hogy a Budapest XIV. ker., Vízakna u. 41/b sz. alatti telken családi ház alapjának kiásása során edénytöredékek, állatcsontok, valamint bronzbalta kétrészes, homokkőbe vésett öntőmintája került elő. A bejelentés nyomán kiszálltunk a helyszínre, azonban a ház alapgödrének oldalfalában nem sikerült a leletek jellegének megfelelő telepjelenségeket megfigyelnünk. Azonban a szomszédos, 43. sz. alatti telek épülő társasházának körzetében az eddigiekhez hasonló cserepek hevertek, amelyek az ott dolgozó munkások szerint az épület földmunkáinál kerültek napvilágra. Elmondották, hogy az alap homokjának kitermelésénél elég sok cserép és állatcsont bukkant felszínre, amelyekből sajnos csak néhány darabot sikerült meglelnünk. Annak ellenére, hogy komolyabb települési objektum nyomára nem bukkantunk, elsősorban az öntőminta érdekessége, valamint a meghatározható cserépanyag ritkasága miatt szükségesnek láttuk, hogy a területen leletmentő ásatást végezzünk.

A leletmentést 1967 szeptemberében kezdtük meg azon a dombon, amelyen a szóban forgó telkek feküdtek. Ez a kisebb méretű homokdomb részét képezte a Rákos-patak mentén húzódó dombrendszernek, amelyről köztudott, hogy az elmúlt évtizedek tereprendezése során szinte teljesen lepusztították. Területünk egyébként a patak jelenlegi medrétől északra, több száz m-re helyezkedik el, de mégis — amint erről a későbbiekben szót ejtünk — a víz közvetlen közelében.

Leletmentő ásatásunk első felületeit a Vízakna utca 45. sz. alatti, teljesen üres telken jelöltem ki, amely még az említett dombon, ill. annak északkeleti lejtőjén feküdt. E területen sajnos nem bizonyult túlságosan eredményesnek munkánk, miután számottevő leletanyag, a felszíni humuszrétegben lelt néhány szórványos cseréptől eltekintve, nem került elő. Azonban mégsem végeztünk teljesen hiábavaló munkát, ugyanis az 50 cm vastagságú humusz lebontása után közel m szélességű árokrészeket figyelhettünk meg a különböző felületekben. Ezen árokrészek, összeszerkesztésük után, délnyugati irányú árkot eredményeztek. Az árok átvágta a humusz alatti, mintegy 20 cm vastag, szürkés, szemcsés réteget, s egészen m-es mélységig lehetett követni a sárgásvörös altalajban. E telekrész már a domb lejtőjére esik, s ebben a mélységben az altalaj erősen átázott, „rozsdás" színű, amely a vizenyősebb helyekre jellemző. Az árok metszete lefelé szűkülő formát mutat; 60 cm mélységben 90 cm, 75 cm mélységben 60 cm szélességű, árokrészenként néhány cm-es eltéréssel. (7. kép).

Miután a fentitől eltekintve más települési jelenségek nem mutatkoztak ezen a telken, a 43. sz. alatt folytattuk tovább feltáró munkánkat. Itt a társasház épülete és a 41/b sz. alatti telek kerítése közötti területen viszonylag elegendő helyünk maradt kisebb kutató felületek kijelölésére. Mintegy 40 m² kiterjedésű területet sikerült itt feltárnunk, s elég szép mennyiségű cserépanyagot és állatcsontot gyűjtöttünk össze.

Ugyanezen a helyen sikerült rögzítenünk egy 80 cm-es mélységig beásott, szabálytalanul szegletes alaprajzú gödör részletét, amely nyomon követhető volt a 10 m hosszú és 2 m széles felületrészekben. Sajnos a környező épületek és a kerítés miatt lehetetlen volt tisztázni a beásás teljes formáját és kiterjedését. A nagyméretű gödör fenekén, 80 cm mélységben három, egymással nagyjából egy vonalban levő, 20—25 cm átmérőjű cölöplyukat figyeltünk meg, ill. rögzítettünk. A nagyjából kkrek alaprajzú cölöplyukak 8—10 cm mélységig mélyedtek az altalajba. A háromból két cölöplyuk egy m-re volt egymástól, míg a harmadik tőlük három és fél m-re (1—3. kép).

A gödörben és környékén a 40 cm vastagságú humuszréteg alatt mintegy 20—30 cm, helyenként 40 cm vastag, szürkés, szemcsés, meglehetősen hamus rétegből került elő a leletanyag; cserepek és állatcsontok. 80 cm alatt általában már tiszta, bolygatatlan, sárga, homok altalajra bukkantunk. Úgy tűnik,

hogy a humusz alatti szürkés, hamus réteg lehetett a korabeli járószint, de ugyanezt tapasztaltuk a 45. sz. telken is, ahol ugyancsak megleltük ezt a 20 cm-es rétegződést — sajnos anyag nélkül.

Visszatérve a 43 sz. alatti telekre, meg kell még említenünk, hogy a kerítés menti felületekben feltűnően sok cserepet és csontot leltünk, különösen a 40 és a 60 cm közötti szinten, de észlelhető volt a leletanyag a 80 cm-es mélységig. Helyenként sűrű cserépcsoportokat találtunk (4—5. kép), s az egyik ilyen csoport mellett leltük meg ásatásunk egyik legérdekesebb leletét, egy szépen faragott és díszített csontamulettet (8. kép).

A LELETEK RÖVID LEÍRÁSA

Az alábbi tárgyak a Vízakna utca 41/b sz. alatti telken, az utca felőli oldalon kiásott házalapból kerültek elő, az itt lakó Gukánék közlése szerint nagyjából fél m-es mélységből:

1. Két külön részből álló, homokkőből csiszolt, ún. cipó alakú öntőminta. Mindkét rész sima lapjába nagyméretű, ún. sarkított bronzbalta negatív mintája van bevésve. Az öntésre szolgáló csap a formának csak az egyik oldalán látszik, a balta fok felőli részén. Mindkét tag erősen repedezett, csorbult állapotban van, ragasztott.

Az öntőmintában 23,5 cm hosszú bronzbaltákat öntöttek. A negatív egyik oldalán a balta szárnyai laposabbak és mélyebbre futnak, mint a másikon. Méretei: a 28×12,5 cm; b 26,5×13 cm. Lt. sz. 67. 53. 1. (10—11. kép).

2. Nagyobb fazék egyenesen levágott szájperemű, enyhén ívelődő falú töredéke, szájpereméből kiinduló füllel. Fala simított, színe világosbarna. A töredék mérete: 10×9 cm. Lt. sz.: 67.53.2. (16. ké p 4).

3. Ívelten kihajló szájperemű, rövid nyakú, öblös fazék töredéke. Fala simított, világosbarna színű. A töredék mérete: 12×13 cm. Lt. sz.: 67.53.3.

4. Durva felületű, fazékszerű edény egyenesen levágott, duzzadt szájperemű töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 4,5×4 cm. Lt. sz.: 67.53.4.

5. Vékony, simított falú edény enyhén kihajló szájperemű töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 5×4 cm. Lt. sz.: 67.53.5.

6. Vékonyabb falú, kisebb edény enyhén kihajló szájperemű töredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 4×3 cm. Lt. sz.: 67.53.6.

7. Vékony falú, kihajló szájperemű, öblös kancsó töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 7,5×6 cm. Lt. sz.: 67.53.9. (12. kép 8).

8. Vékony, simított falú, csuporszerű edény egyenesen levágott szájperemű, kissé tölcséresedő nyaktöredéke. Világosbarna színű, szürkés árnyalattal. A töredék mérete: 5×4,5 cm. Lt. sz.: 67.53.7. (12. kép 13).

9. Kisméretű fazék vagy csupor vékony, simított falú töredéke, egyenesen levágott szájperemmel. A peremből bordával alátámasztott csücsök emelkedik ki. Világosbarna színű. A töredék mérete: 4,5×4 cm Lt. sz.: 67.53.10. (12. kép 5).

10. Piciny, vékony falú, bögreszerű edényke kissé kihajló szájperemű töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 3,5×2,5 cm. Lt. sz.: 67.53.8.

11. Vékony falú, enyhén tölcséresedű nyakú, hiányzó szájperemű, nyomott gömbhasú kancsó töredéke. Sötétszürke színű. A töredék mérete: 7×7 cm. Lt. sz.: 67.53.13. (12. kép 3).

12. Kisméretű edény, feltehetően bögre hastöredéke, öblénél a hasvonal élesen törik. Szürkés színű. A töredék mérete: 2,5×2 cm. Lt. sz.: 67.53.23.

13. Kisméretű bögre nyomott gömbhasú töredéke lapos fenékkel. Sötétszürke színű. Fenékátmérője: 3,5 cm. Lt. sz.: 67.53.14. (12. kép 14).

14. Tálszerű edény egyenesen levágott szájperemű töredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 2,5×2 cm. Lt. sz.: 67.53.11.

15. Kisebb méretű edényke töredéke bütyökdíszítéssel. Világosbarna színű. A töredék mérete: 3,5× 1,5 cm. Lt. sz.: 67.53.18.

16. Eredetileg félgömb idomú, enyhén behúzott szájperemű tál töredéke, a perem alatt hegyes bütyökkel. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 5×3 cm. Lt. sz.: 67.53.12. (12. kép 10).

17. Öblös, fazékszerű edény töredéke. Vállán hornyolás, alatta benyomott pontsoros vonaldísz fut körbe. Simított falú, világosbarna színű. A töredék mérete: 5,5×5,5 cm. Lt. sz.: 67.53.15. (12. kép 1).

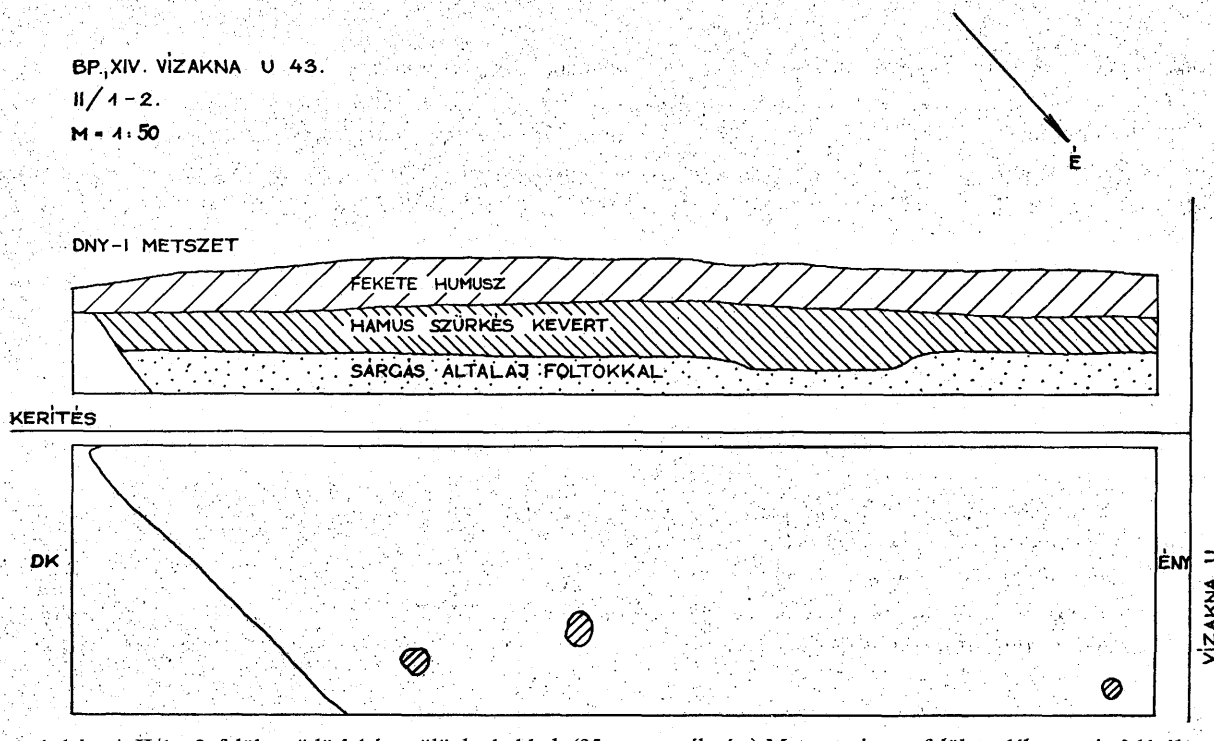

1. kép. A II/1—2. felület gödörlakása cölöplyukakkal. (85 cm-es mélység.) Metszetrajz a felület délnyugati faláról.
The pit-dwelling of surface II/1—2 with post-holes. (85 cm depth.) Section plan of the south-western wall of the surface

18. Vastagabb falú, öblös, bögreszerű edény töredéke. Vállát körbefutó hornyolás, alatta három, párhuzamos, mélyített vonal díszíti. A töredéken még két ívelten futó hornyolás is látszik. Világosbarna színű. A töredék mérete: 6,5×5,5 cm. Lt. sz.: 67.53.16. (12. kép 4).

19. Simított falú csupor oldaltöredéke nyakrésszel. Vállán kettős, bekarcolt vonaldísz fut körbe. Alatta párhuzamos bekarcolásokból álló vonalcsoportok helyezkednek el függőleges és átlós irányba, vonalkötegeket alkotva. Két függőleges vonalköteg között borda helyezkedik el, amely bordát vízszintes rovátkolások borítanak. Világosbarna színű. A töredék mérete: 6,5×4 cm. Lt. sz.: 67.53.17. (12. kép 2).

20. Fazékszerű edény oldaltöredéke vízszintesen körbefutó, ujjbenyomásos bordadíszítéssel. Sötétszürke színű. A töredék mérete: 8×3,5 cm. Lt. sz.: 67.53.20. (12. kép 12).

21. Simított, vékony falú edényke töredéke, sűrű, seprős ornamentika fedi. Világosszürke színű. A töredék mérete: 4,5×3 cm. Lt. sz.: 67.53.19.

22. Öblös, simított falú fazék oldaltöredéke fenékrésszel. Világosbarna színű. A töredék mérete: 8×7 cm. Lt. sz.: 67.53.24.

23. Különböző nagyságú paticsdarabok. Lt. sz.: 67.53.30.

24. Állatcsont és kagyló. Lt. sz.: 67.53.31.

A következő leletek a Vízakna u. 43. sz. alatti telken, a 41/b sz. telek kerítése mellett feltárt II/1 felületből, a 40—60 cm-es mélységből kerültek elő:

1. Kissé tölcséresedő nyakú fazék töredéke. Nyaka alig válik el a vállától. Vállán kissé felfelé magasodó csücsökdísz van. Világosszürke színű. A töredék mérete: 10×4,5 cm. Lt. sz.: 67.54.11. (13. kép 5).

2. Edény enyhén kihajló szájperemű, hengeres nyaktöredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 6,5×4,5 cm. Lt. sz.: 67.54.4.

3. Simított falú edény hengeres nyaktöredéke. Szájpereme hiányzik. Szürke színű. A töredék mérete: 6×6 cm. Lt. sz.: 67.54.15.

4. Vékonyabb falú, fazékszerű edény egyenesen levágott szájperemű töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 5,5×4,5 cm. Lt. sz.: 67.54.7.

5. Edény hengeres nyaktöredéke. Szájpereme hiányzik, alatta a nyak enyhén kifelé hajlik. A nyak alsó részét négy körbefutó, párhuzamos bekarcolás díszíti. Világosbarna színű. A töredék mérete: 5,5×4 cm. Lt. sz.: 67.54.9.

6. Félgömb idomú, ferdén levágott szájperemű tál töredéke. A perem külső oldalán enyhén kiemelkedő

bordával alátámasztott csücsök magasodik fel. Világosbarna színű. A töredék mérete: 7,5×5,5 cm. Lt. sz.: 67.54.1. (12. kép 7).

7. Kisebb fazékszerű edény enyhén kihajló szájperemű töredéke. Pereméből kis csücsök nyúlik ki, amelyet külső oldalán keskeny borda támaszt alá. A bordát ujjbenyomások tagolják. Világosbarna színű. A töredék mérete: 5×4,5 cm. Lt. sz. 67.54.3. (12. kép 9).

8. Fazékszerű edény élesen levágott szájperemtöredéke, lefelé nyúló csücsökkel, amelynek külső oldalát kis borda egészíti ki. Vörösesbarna színű. A töredék mérete: 3,5×3,5 cm. Lt. sz.: 67.54.2. (12. kép 6).

9. Vékony falú, tálszerű edényke enyhén behúzott szájperemű töredéke, a perem alatt kis bütyökdísz maradványával. Világosbarna színű. A töredék mérete: 2×1,5 cm. Lt. sz. 67.54.8.

10. Fazékszerű edény egyenesen levágott, duzzadt szájperemű töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 7,5×3 cm. Lt. sz.: 67.54.6. (12. kép 17).

11. Vékony falú, gömbidomú edény oldaltöredéke, a kihasasodásnál szűk átfúrású füllel. Szürke színű, világosbarna foltokkal. A töredék mérete: 7×4 cm. Lt. sz.: 67.54.12.

12. Félgömbidomú, enyhén behúzott szájperemű tál töredéke. Világosbarna színű, szürke folttal. A töredék mérete: 6×6 cm. Lt. sz.: 67.54.5. (13. kép 2).

13. Durva kidolgozású, fazékszerű edény oldaltöredéke vállára támaszkodó füllel. A fül alsó tövénél ujjbenyomásos borda fut körbe. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 6,5×6 cm. Lt. sz.: 67.54.13. (12. kép 15).

14. Vékony falú, durva kidolgozású, fazékszerű edény oldaltöredéke besimított vállrésszel. Világosbarna színű. A töredék mérete: 5,5×4,5 cm. Lt. sz.: 67.54.18.

15. Vékony, simított falú, gömbidomú edény oldaltöredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 8×7 cm. Lt. sz.: 67.54.16.

16. Gömbidomú edény oldaltöredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 6,5×5,5 cm. Lt. sz.: 67.54.19.

17. Durva kidolgozású, fazékszerű edények oldaltöredékei körbefutó, ujjbenyomásos bordával. Szürkésbarna színű. A töredék méretei: 4,5×3 cm, 5,5×3,5 cm. Lt. sz.: 67.54.14. (12. kép 16).

18. Simított falú edény oldaltöredéke háromszög átmetszetű, körbefutó bordával. Világosbarna színű. A töredék mérete: 6×4 cm. Lt. sz.: 67.54.10.

19. Durva kidolgozású edény aljtöredéke enyhén lapított fenékrésszel. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 7×5,5 cm. Lt. sz.: 67.54.20.

Az alábbi leletek ugyancsak a II/1 felületben, a 60—80 cm-es rétegben kerültek elő:

20. Fazékszerű edény egyenesen levágott szájperemű töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 6,5×3,5 cm. Lt. sz.: 67.54.22.

21. Nagyobb méretű, fazékszerű edény kissé kihajló, egyenesen levágott szájperemű töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 16×6 cm. Lt. sz.: 67.54.23. (16. kép 8).

22. Kisméretű fazék enyhén kifelé ívelő szájperemű töredéke, a peremből kiinduló és a vállára támaszkodó széles füllel. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 7×5 cm. Lt. sz.: 67.54.26. (13. kép 1).

23. Vékonyabb falú edény hengeresnyakú töredéke. Vállánál hornyolás fut körbe. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 5×4 cm. Lt. sz.: 67.54.28. (13. kép 3).

24. Kisebb edény enyhén körbeárkolt bütyökkel díszített töredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 5×3,5 cm. Lt. sz.: 67.54.29. (13. kép 6).

25. Félgömbidomú tál egyenesen levágott szájperemű töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 9×5,5 cm. Lt. sz.: 67.54.24. (13. kép 8).

26. Vékony falú, durva kidolgozású, bögreszerű edényke töredéke ferdén futó bordadíszítéssel. Sötétszürke színű. A töredék mérete: 3,5×3,5 cm. Lt. sz.: 67.54.27.

27. Durva felületű, fazékszerű edény oldaltöredéke vállrésszel. Nyakhajlatában vízszintes, ujjbenyomásos borda díszíti. Szürke színű. A töredék mérete: 8×7 cm. Lt. sz.: 67.54.30. (13. kép 15).

28. Kisebb edény ferdén kihajló szájperemű töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 3,5×2 cm. Lt. sz.: 67. 54. 25.

29. Edény aljtöredéke fenékrésszel. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 5,5×3,5 cm Lt. sz.: 67. 54. 35.

30. Durva falfelületű, öblös edény oldaltöredéke, vízszintes, ujjbenyomásokkal tagolt bordával. Világosbarna színű. A töredék mérete: 5×4,5 cm. Lt. sz.: 67.54.31.

31. Durva kidolgozású edény aljtöredéke fenékrésszel. Világosbarna színű. Lt. sz.: 67.54.35.

32. Nagyméretű, vastag falú, durva kidolgozású edény több oldaltöredéke. Világosbarna színű. Lt. sz.: 67.54.34.

33. Különböző méretű paticsdarabok. Lt. sz.: 67.54.36.

34. Állatcsontok. Lt. sz.: 67.34.37.

Az alábbi leletek ugyancsak a II/1 felületből kerültek napvilágra, a beásásból, a 40—60 cm-es rétegből:

35. Durva kidolgozású, enyhén kihajló szájperemű fazék töredéke, vállán körbefutó, ujjbenyomásos bordával. Világosbarna színű. A töredék mérete: 11×8 cm. Lt. sz.: 67.54.39. (16. kép 10).

36. Edény enyhén kihajló szájperemű töredéke. Barnás színű. A töredék mérete: 4×5 cm. Lt. sz.: 67.54.48.

37. Edény rövid nyakú, enyhén kihajló szájperemű töredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 5×4 cm. Lt. sz.: 67.54.52.

38. Enyhén kihajló, duzzadt szájperemű töredék. Világosbarna színű. A töredék mérete: 5×5 cm. Lt. sz.: 67.54.51.

39. Durva felületű, enyhén kihajló, duzzadt szájperemű töredék, világosbarna színű edényből származik. A töredék mérete: 6,5×4,5 cm. Lt. sz.: 67.54.33.

40. Ívelten kihajló szájperemű fazék töredéke, vállán körbefutó, ujjbenyomásos bordával. A nyak középtáján, e bordára merőlegesen kisebb borda támaszkodik. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 11×10 cm. Lt. sz.: 67.54.38. (16. kép 7).

41. Simított falú fazék egyenesen levágott szájperemű töredéke, vállán körbefutó, ujjbenyomásos bordával. Szürke színű. A töredék mérete: 9×7,5 cm. Lt. sz.: 67.54.40.

42. Vékony, simított falú, fazékszerű edényke enyhén kihajló szájperemű töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 4×3,5 cm. Lt. sz.: 67.54.42.

43. Vastagabb falú edény, feltehetően fazék, enyhén kihajló szájperemű töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 4,5×4 cm. Lt. sz.: 67.54.41.

44. A fenti edénynek további peremtöredéke. A töredék mérete: 8×3,5 cm. Lt. sz.: 67.54.41.

45. Simított, vékony falú, félgömbidomú tál oldaltöredéke egyenesen levágott szájperemrésszel. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 5×4 cm. Lt. sz.: 67.54.46.

46. Simított falú edény egyenesen levágott szájperemű, hengeres nyaktöredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 6×6 cm. Lt. sz.: 67.54.45.

47. Rövid nyakú, vastagabb falú edény enyhén kihajló szájperemű töredéke. Világosszürke színű. A töredék mérete: 4×3,5 cm. Lt. sz.: 67.54.50.

48. Simított, vékonyfalú edényke egyenesen levágott szájperemű töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 3,5×3 cm. Lt. sz.: 67.54.47.

49. Vékonyabb falú edény egyenesen levágott szájperemű, hengeres nyaktöredéke. Sötétszürke színű. A töredék mérete: 7×6,5 cm. Lt. sz.: 67.54.45.

50. Fazékszerű edény enyhén kihajló szájperemű töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 5×4,5 cm. Lt. sz.: 67.54.43.

51. Tálszerű edény enyhén kihajló szájperemű töredéke, vállrészén fül maradványával. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 9×5 cm. Lt. sz.: 67.54.44.

52. Vékonyabb falú tál behúzott szájperemű töredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 2,5×2,5 cm. Lt. sz.: 67.54.46.

53. Tálszerű edény ferdén levágott szájperemű töredéke. Világosbarna színű. A peremből csücsök magasodik ki. A töredék mérete: 3×2 cm. Lt. sz.: 67.54.55. (13. kép 7).

54. Gömbhasú edény töredéke hengeres nyakrésszel. Vállát ívelt és erre merőleges borda díszíti, amely csücsökben magasodik fel. Szürke színű. A töredék mérete: 7,5×6 cm. Lt. sz.: 67.54.56. (13. kép 4).

55. Egészen vékony falú edényke oldaltöredéke, ferdén futó, bekarcolt vonalkötegek, mellette ívelt, ugyancsak bekarcolt vonalkötegek díszítik. Sötétszürke színű. A töredék mérete: 3×2 cm. Lt. sz.: 67.54.61. (13. kép 12).

56. Simított falú edény oldaltöredéke ívelt és ebből kiinduló, függőleges bordadíszítéssel. Világosbarna színű. A töredék mérete: 5×4,5 cm. Lt. sz.: 67.54.57. (13. kép 9).

57. Vékonyabb falú edény öblös hastöredéke, enyhén körbeárkolt bütyökornamentikával. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 8×6 cm. Lt. sz.: 67.54.59. (13. kép 10).

58. Vékony falú, csuporszerű edény oldaltöredéke, vállrészén körbefutó, pontsoros ornamentikával. Vállát függőleges besimításokból álló csoport díszíti. Világosbarna színű. A töredék mérete: 4×3 cm. Lt. sz.: 67.54.60.

59. Kisebb edény profilált válltöredéke nyakrésszel. Szürke színű. A töredék mérete: 5×2,5 cm. Lt. sz.: 67.54.62.

60. Vékony falú, öblös edény kissé profilált hastöredéke. A has törésvonalán, alul, félkörösen árkolt bütyök (az árkolás mentén pontsoros ornamentika), a törésvonal alatt fordított V alakban elhelyezett, párhuzamosan bekarcolt vonalakból álló csoportok díszítik. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 7×5,5 cm. Lt. sz.: 67.54.58. (13. kép 11).

61. Vékony falú, öblös edény egyik oldalán kissé vékonyodó oldaltöredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 5,5×3 cm. Lt. sz.: 67.54.64.

62. Bögreszerű edény oldaltöredéke nyakrésszel. Vállán bütyök maradványa látszik. Világosbarna színű. A töredék mérete: 7,5×5 cm. Lt. sz.: 67.54.63.

63. Fazékszerű edény oldaltöredéke rovátkolt bordadíszítéssel. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 6×5,5 cm. Lt. sz.: 67.54.66.

64. Kisebb edény töredéke füllel. Világosszürke színű. A töredék mérete: 2,5×2 cm. Lt. sz.: 67.54.65.

65. Durva felületű, fazékszerű edény oldaltöredéke, vízszintes, ujjbenyomásos bordával. Sárgásbarna színű. A töredék mérete: 6,5×5 cm. Lt. sz.: 67.54.67. (14. kép 10.)

66. Simított felületű, fazékszerű edény profilált oldaltöredéke vízszintes, ujjbenyomásos bordával. Világosbarna színű. A töredék mérete: 6×5,5 cm. Lt. sz.: 67.54.67. (14. kép 11).

67. Edény alacsony, belül üreges csőtalpának töredéke. Szürkésbarna színű. Fá: 7 cm. Lt. sz.: 67.54.74. (13. kép 13).

68. Simított falú tál aljtöredéke fenékrésszel. Világosbarna színű. A töredék mérete: 7,5×4,5 cm. Lt. sz.: 67.54.75.

69. Tál vagy fazék aljtöredéke fenékrésszel. Oldalát egymás alatt sorban elhelyezett, ujjbenyomásokkal tagolt szalagdísz borítja. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 10×7 cm Lt. sz.: 67.54.68. (14. kép 12).

70. Vékony falú, gömbhasú edény oldaltöredéke nyakrésszel. Világosbarna színű, szürke foltokkal. A töredék mérete: 7×6 cm. Lt. sz.: 67.54.70.

71. Szegletes agyagtárgy töredéke. Világosbarna színű. Lt. sz.: 67.54.76.

72. Durva kidolgozású, vastag falú edények oldaltöredékei. Barnás színűek. Lt. sz.: 67.54.72—73.

73. Fazékszerű edény enyhén kihajló szájperemű töredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 7×5 cm. Lt. sz.: 67.54.80.

74. Edény egyenesen levágott szájperemű, hengeres nyaktöredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 6×5 cm. Lt. sz.: 67.54.82.

75. Félgömb idomú tál töredékei. Szájperemének belső oldala ferdén kidolgozott. A peremből csücsökdíszek magasodnak fel. Az egyik csücsök alatt fül van. Világosbarna színű, szürke foltokkal. Lt. sz.: 67.54.87. (14. kép 2, 16. kép 1).

76. Félgömb idomú tál oldaltöredéke, belső oldalán ferdén kidolgozott peremmel, s a szájperemből felmagasodó csücsökdísszel. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 8,5×6 cm. Lt. sz.: 67.54.89. (14. kép 1).

77. Félgömb idomú tál kihajló, csücsökdíszes szájperemtöredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 7,5×5 cm. Lt. sz.: 67.54.89.

A II/2 felület 40—60 cm-es rétegéből származó leletek:

78. Edény peremről származó nagyméretű csücsökdísz, hátoldalán bordával. Szürke színű. A töredék mérete: 4,5×4,5 cm. Lt. sz.: 67.54.91. (14. kép 5).

79. Vékony falú, kisméretű tál töredéke, szájpereméből ívelten kihajló csücsökdíszítéssel. Sötétszürke színű. A töredék mérete: 5×3 cm. Lt. sz.: 67.54.88. (14. kép 3).

80. Edény szájperemről származó csücsökdíszítés, a csücsök hátoldalán vastag bordával. Szürke színű. A töredék mérete: 4×4 cm. Lt. sz.: 67.54.90. (14. kép 4).

81. Kisméretű fazék oldaltöredéke, enyhén kihajló szájperemrésszel. Simított falú, barna színű. A töredék mérete: 11×9 cm. Lt. sz.: 67.54.79. (16. kép 3.)

82. Simított falú fazék ívelten kihajló szájperemű töredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 7,5×7,5 cm. Lt. sz.: 67.54.78.

83. Kisebb méretű edény töredéke egyenesen levágott szájperemrésszel. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 4,5×4,5 cm. Lt. sz.: 67.54.85.

84. Edény egyenesen levágott szájperemű töredéke. Erősen átégett, sárgás színű. A töredék mérete: 4,5×3 cm. Lt. sz.: 67.54.81.

85. Simított falú, jól égetett, félgömb idomú tál egyenesen levágott szájperemű töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 6,5×6 cm. Lt. sz.: 67.54.86. (14. kép 7).

86. Vékony falú, enyhén kihajló szájperemű csésze töredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 4×2 cm. Lt. sz.: 67.54.84. (13. kép 14).

87. Edény egyenesen levágott szájperemű töredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 2,5×2 cm. Lt. sz.: 67.54.83.

88. Vékony falú, behúzott szájperemű tálka töredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 2,5×2,5 cm. Lt. sz.: 67.54.95.

89. Simított falú tál vagy fazék egyenesen levágott, befelé lejtő szájperemű töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 8×5 cm. Lt. sz.: 67.54.92.

90. Durva felületű, enyhén kihajló szájperemű fazék töredéke, a peremből kiinduló füllel. Világosbarna színű. A töredék mérete: 9×8 cm. Lt. sz.: 67.54.96. (16. kép 5).

91. Edény töredéke a szájperemből kiinduló fül csonkjával. Barna színű. A töredék mérete: 6,5×2,5 cm. Lt. sz.: 67.54.97.

92. Félgömb idomú, erősen behúzott szájperemű tál töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 6,5×6,5 cm. Lt. sz.: 67.54.93.

93. Nagyobb méretű, félgömb idomú tál egyenesen levágott szájperemű töredékei. Szürkésbarna színű. Lt. sz.: 67.54.94. (16. kép 2).

94. Tál behúzott szájperemű töredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 12×5 cm. Lt. sz.: 67.54.93.

95. Vékony falú, öblös edény enyhén profilált oldaltöredéke, az öblösödésénél hegyes bütyökdíszítéssel. Sárga színű, szürke foltokkal. A töredék mérete: 8,5×7 cm. Lt. sz.: 67.54.98. (14. kép 8).

96. Simított falú edény töredéke, az öblösödésnél bütyökkel, amelynek felső részét félkörösen két borda övezi. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 6,5×5,5 cm. Lt. sz.: 67.54.99. (15. kép 8).

97. Durva kidolgozású fordított csonkakúpos hasú, öblös csupor töredéke fül maradványával az oldalán. Világosbarna színű. A töredék mérete: 8×8 cm. Lt. sz.: 67.54.100. (14. kép 13).

98. Fazék oldaltöredéke ujjbenyomásos bordadíszítéssel. Barnás színű. A töredék mérete: 6,5×5,5 cm. Lt. sz.: 67.54.102.

99. Durva felületű edények különböző töredékei. Lt. sz.: 67.54.105.

100. Edény enyhén kihajló szájperemű töredéke, pereme alatt fogóbütyökkel. Szürkés színű. A töredék mérete: 4×4 cm. Lt. sz. 67.54.111.

101. Edény töredéke kis füllel. Barna színű. A töredék mérete: 3,5×2,5 cm. Lt. sz.: 67.54.112.

102. Ún. halsütő tál töredéke egyenesen levágott peremmel és lapos fenékrésszel. Sötétszürke színű. Magassága: 5,5 cm. Lt. sz.: 67.54.109. (15. kép 5).

103. Fazék öblös hastöredéke fenékrésszel. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 7,5×7,5 cm. Lt. sz.: 67.54.107.

104. Nagyméretű tál aljtöredéke fenékrésszel. Fenekénél az edény belső oldala mélyített. Világosbarna színű. A töredék mérete: Fá: 10 cm. Lt. sz.: 67.54.106.

105. Fazék hastöredéke fenékrésszel. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 9×9 cm. Lt. sz.: 67.54.107

106. Edény vastag falú fenékrésze. Durva kidolgozású. Világosbarna színű. A töredék mérete: 9×6 cm. Lt. sz.: 67.54.108.

107. Paticstöredék. Lt. sz.: 67.54.110.

108. Különböző csiszolókövek töredékei. Lt. sz.: 67.54.113.

109. Állatcsont. Lt. sz.: 67.54.114.

Az alábbi leletek a II/3 felületből származnak, a 20—40 cm-es mélységből:

110. Öblös, vékony falú fazék enyhén kihajló szájperemű töredéke, a peremből lefelé hajló csücsökkel. Világosbarna színű. A töredék mérete: 6×5 cm. Lt. sz.: 67.54.117. (14. kép 9).

111. Simított falú edény egyenesen levágott szájperemű töredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 5,5×3,5 cm. Lt. sz.: 67.54.115.

112. Vastag falú, durva kidolgozású edény töredéke ujjbenyomásos bordával. Kívül sötétszürke, belül barna színű. A töredék mérete: 10×5,5 cm. Lt. sz.: 67.54.118.

113. Vékony falú edény oldaltöredéke párhuzamosan futó, függőleges bekarcolással. Barna színű. A töredék mérete: 4×2 cm. Lt. sz.: 67.54.119. (14. kép 6).

114. Edény kifelé ívelődő, egyenesen levágott szájperemtöredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 4,5×3 cm. Lt. sz.: 67.54.116.

115. Edény aljtöredéke fenékrésszel. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 3,5×3 cm. Lt. sz.: 67.54.122.

116. Különböző durva kidolgozású edények oldaltöredékei. Lt. sz.: 67.54.120—121.

117. Állatcsont. Lt. sz.: 67.54.123.

A II/3 felületből, a 40 cm-es szintből származó anyag:

118. Nagyméretű hombár tölcséres nyakú, egyenesen levágott szájperemű töredéke. Vállát körbefutó, ujjbenyomásos borda díszíti. Barna színű. A töredék mérete: 25×19 cm. Lt. sz.: 67.54.124. (16. kép 9).

119. Enyhén kihajló, duzzadt szájperemű, vastag falú hombár töredéke. Vállát vízszintes, mély ujjbenyomásokkal tagolt borda díszíti. Világosbarna színű. A töredék mérete: 19×15 cm. Lt. sz.: 67.54.129. (16. kép 6).

120. Vastagabb falú, durva kidolgozású, csuporszerű edény töredéek, vállán fül maradványával. Világosbarna színű. A töredék mérete: 9,5×7 cm. Lt. sz.: 67.54.131.

121. Egyenesen levágott szájperemű, kissé tölcséresedő nyakú, vékony falú edény töredéke. Vállán benyomott bütyök, felette függőleges rovátkolásokkal tagolt borda díszíti. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 6×5,5 cm. Lt. sz.: 67.54.126.

122. Edény egyenesen levágott szájperemű, hengeres nyakú, vékony, simított falú töredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 8,5×5 cm. Lt. sz.: 67.54.127.

123. Edény kifelé ívelődő, külső oldala felé ferdén levágott szájperem töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 8×7 cm. Lt. sz.: 67.54.125.

124. Vékony, simított falú, öblös edény hastöredéke. Körbeárkolt bütyök és ívelt bordák díszítik. Szürke színű. A töredék mérete: 8×7 cm. Lt. sz.: 67.54.128. (15. kép 1).

125. Edény vastag falú, durva kidolgozású, aljtöredéke fenékrésszel. Világosbarna színű. Fá: 15 cm. Lt. sz.: 67.54.135.

126. Vékonyabb falú edény aljtöredéke fenékrésszel. Szürke színű. A töredék mérete: 6×4,5 cm. Lt. sz.: 67.54.135.

127. Hegyes csontár töredéke. Hossza: 8,5 cm. Lt. sz.: 67.54.136. (15. kép 12).

A 40—60 cm-es mélységből származó leletek:

128. Fazék töredéke szájpereméből kiinduló, vállára támaszkodó füllel. A fültő mellett körbefutó, ujjbenyomásokkal tagolt borda maradványa látszik. Világosbarna színű. A töredék mérete: 7×6 cm. Lt. sz.: 67.54.142. (15. kép 2).

129. Fazékszerű edény vízszintesen levágott szájperemű töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 7×6 cm. Lt. sz.: 67.54.137. (15. kép 10).

130. Simított falú edény egyenesen levágott szájperemű töredéke. Sötétszürke színű. A töredék mérete: 5×4 cm. Lt. sz.: 67.54.138.

131. Vastag falú edény egyenesen levágott szájperemű töredéke, a peremből vízszintesen kiálló, hegyes bütyökkel. Világosbarna színű. A töredék mérete: 4×3 cm. Lt. sz.: 67.54.143. (15. kép 11).

132. Durva felületű, fazékszerű edény enyhén kihajló szájperemű töredéke, a peremből kiinduló, vállra támaszkodó füllel. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 7,5×5 cm. Lt. sz.: 67.54.141. (15. kép 3).

133. Edény vízszintesen levágott, profilált szájperemű töredéke. Sárgás színű. A töredék mérete: 4×3,5 cm. Lt. sz.: 67.54.140.

134. Edény enyhén kihajló szájperemű töredéke. Durva felületű, világosbarna színű. A töredék mérete: 4×2,5 cm. Lt. sz.: 67.54.139.

135. Finoman kidolgozott, vékony falú, csészeszerű edény enyhén kihajló szájperemtöredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 2×1,5 cm. Lt. sz.: 67.54.144.

136. Vastag falú, durva felületű, fazékszerű edény hastöredéke nagy bütyök maradványával. Sárgás színű, szürke foltokkal. A töredék mérete: 14×9,5 cm. Lt. sz.: 67.54.146.

137. Simított falú edény töredéke bütyök vagy fül maradványával. Világosbarna színű. A töredék mérete: 4,5×3,5 cm. Lt. sz.: 67.54.147.

138. Durván kidolgozott edények töredékei. Lt. sz.: 67.54.148.

139. Hengeres, faragott csonttárgy. Hossza: 4 cm. Lt. sz.: 67.54.157.

140. Téglalap idomú csiszolókő töredéke. Mérete: 5×4,5 cm. Lt. sz.: 67.54.156.

141. Nagyméretű edény széles peremtöredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 9×5 cm. Lt. sz.: 67.54.149.

142. Különböző edények aljtöredékei, fenékrésszel. Lt. sz.: 67.54.150—154.

143. Belül üreges csőtalp töredéke, kisméretű edény tartozéka. Világosbarna színű. A töredék mérete: 4×2,5 cm. Lt. sz.: 67.54.159.

144. Paticstöredék. Lt. sz.: 67.54.155.

145. Állatcsont. Lt. sz.: 67.54.158.

Az alábbi leletek a II/4. felületből, a 40—60 cm-es szintből kerültek elő:

146. Urnaszerű edény tölcséresedő nyakú, ívelten kihajló szájperemű, simított falú töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 11×5,5 cm. Lt. sz.: 67.54.160. (15. kép 4).

147. Fazékszerű edény, enyhén kihajló szájperemű, simított falú töredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 8×5,5 cm. Lt. sz.: 67.54.162.

148. Edény simított falú, kihajló szájperemű töredéke. Világosbarna színű. A töredék mérete: 5,5×5 cm. Lt. sz.: 67.54.161. (15. kép 6).

149. Edény simított falú, vízszintesen levágott szájpereme. Szürke és világosbarna színű. A töredék mérete: 7×5 cm. Lt. sz.: 67.54.163. (15. kép 7).

150. Vékony falú, öblös, fazékszerű edény egyenesen levágott szájperemű töredéke, vállán ujjbenyomásokkal tagolt, vízszintes bordával. Szürke színű. A töredék mérete: 8×7,5 cm. Lt. sz.: 67.54.164. (15. kép 13).

151. Simított falú edény, egyenesen levágott szájperemű töredéke. Világosbarna színű. A perem szélén szürke csík fut körbe. A töredék mérete: 3×2,5 cm. Lt. sz.: 67.54.167.

152. Vékonyabb falú edény, egyenesen levágott szájperemű töredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 6×4,5 cm. Lt. sz.: 67.54.179.

153. Edény, egyenesen levágott szájperem töredéke. Barna színű. A töredék mérete: 3×2 cm. Lt. sz.: 67.54.168.

154. Gömbidomú, vékony falú tál egyenesen levágott szájperemű töredéke. Szürkésbarna színű. A töredék mérete: 4×3 cm. Lt. sz.: 67.54.166.

155. Kisméretű fazék, enyhén kihajló szájperemű, rövid nyakú töredéke, vállán körbefutó, ujjbenyomásokkal tagolt bodával. Sötétszürke színű. A töredék mérete: 7×4,5 cm. Lt. sz.: 67.54.165. (15. kép 9).

156. Ujjbenyomásokkal tagolt, vízszintes bordával díszített edény oldaltöredéke. Barna színű. A töredék mérete: 5×4 cm. Lt. sz.: 67.54.171.

157. Edény szalagfül töredéke. A töredék mérete: 3,5×2 cm. Lt. sz.: 67.54.172.

158. Különféle edények oldaltöredékei. Lt. sz.: 67.54.176—8.

159. Vékony falú, csészeszerű edény oldaltöredéke. Szürkésbarna színű. Lt. sz.: 67.54.173. A töredék mérete: 5×3,5 cm.

160. Kisméretű bögre aljtöredéke, alján homorú fenékrésszel. A töredék mérete: 3,5×3,5 cm. Lt. sz.: 67.54.174.

161. Nagyjából korong alakú, erősen átégett, középütt átfúrt agyagtárgy. Átmérője: 3,5—4 cm. Lt. sz.: 67.54.180.

162. Paticstöredék. Lt. sz.: 67.54.179.

163. Vastag falú edény aljtöredéke fenékrésszel. A töredék mérete: 8×5 cm. Lt. sz.: 67.54.175.

164. Szegletes csiszolókő töredéke. Mérete: 5×4 cm. Lt. sz.: 67.54.181.

165. Állatcsont. Lt. sz.: 67.54.182.

A II/3. felületből került elő, a felület közepéről kb. 50 cm mélységből az alábbi tárgy:

166. Csontamulett. Hosszúkás, egyik vége felé keskenyedő, lapos, faragott csonttárgy. Felső vége enyhén lekerekített. Felső negyedénél átfúrással. Előlapját a két szélén és középen elhelyezett függőleges sorban futó tűzdelések, két oldallapját hasonló ornamentika díszíti. Hossza: 6 cm, szélessége: 2 cm. Lt. sz.: 67.54.194. (8. kép).

Az alábbi néhány lelet az I/1—2. felületrészből, a 20—60 cm-es szintből származik:

167. Apró, jellegtelen cseréptöredékek. Lt. sz.: 67.54.183.

168. Állatcsont. Lt. sz.: 67.54.184.

Az I/3—4. felületrészből előkerült néhány lelet (40—60 cm):

169. Vékony falú, egyenesen levágott szájperem töredék. Barnaszínű. A töredék mérete: 3,5×1,5 cm. Lt. sz.: 67.54.185.

170. Jól átégett edény töredéke. Nagyobb méretű átlyukasztás nyomával. Világosbarna színű. A töredék mérete: 5,5×4 cm. Lt. sz.: 67.54.193.

171. Edény töredéke, bevágásokkal tagolt borda díszítéssel. Világosbarna színű. A töredék mérete: 2×2 cm. Lt. sz.: 67.54.187.

172. Vékony falú edény kicsiny oldaltöredéke, közepén benyomott fogóbütyökkel. Szürkésbarna színű, a töredék mérete: 3×2,5 cm. Lt. sz.: 67.54.186.

173. Különféle edénytöredékek. Lt. sz.: 67.54.188—191.

174. Állatcsont. Lt. sz.: 67.54.192.

A TELEPÜLÉS KÖRNYÉKÉNEK GEOMORFOLÓGIAI KÉPE

A Vízakna utcai lelőhelyen település maradványai kerültek elő, amely leletek jelentős mértékben tágítják a Pesti-síkság, közelebbről Zugló őstörténetére vonatkozó ismereteinket. Mielőtt azonban érdemében foglalkoznánk a területre vonatkozó őskori adatokkal, feltétlenül szót kell ejtenünk azokról az előfeltételekről is, amelyek alapvető mértékben meghatározták e terület őskori betelepültségének kibontakozását. Vegyük szemügyre a környék föld- és vízrajzi képét, mint az emberi fejlődés egyik alapvető tényezőjét, akár a jelenkort, akár a történeti időket illetően.

Fővárosunkat a szó legtágabb értelmében ketté választja a Duna, amely már a két partvidéknek az egymástól való különbözőségéből is azonnal szembetűnik. A jobb part változatos hegyvidéke után merőben szokatlan a Pesti-síkság — lehet mondani — teljes egyhangúsága, amelyet alig-alig szakít meg egy-két alacsonyabb dombvonulat. A síkságot északkelet és kelet felől a Gödöllői dombvidék nyugati pereme határolja, míg nyugatról a Duna képez természetes határvonalat. A területnek dél felől tulajdonképpen nincs záró vonala, miután a síkság szerves tartozéka a mélyen lenyúló Duna völgyének, míg észak felé, kisebb megtöréssel, a Sződ környéki teraszsíkban folytatódik.

Bár jelentős szintkülönbségek a pesti oldalon nem észlelhetők, mégis megjegyzést érdemel az a jelenség, hogy a síkság kelet felé állandóan magasodik. Azonban a 200 m-t meghaladó szintkülönbségre már nincs példa területünkön. A föld felszínét itt a földtörténet különböző szakaszaiban a Duna folyása alakította ki, amelyet a Pesti-síkságon szinte mindenütt fellelhető Duna-kavics rétegek igazolnak. Ezt az igen régi folyóvízi üledéket az utólagos kéregmozgások helyenként a Duna mai szintje feletti 150 m magasságba is felemelték. Az állandó talajmozgások, a Duna-meder különböző szintjei, valamint az éghajlat-ingadozások különböző terasz-szintekre tagolták a pleisztocénban a Pesti-síkságot. Ezek közül minket elsősorban az újpleisztocénban képződött II/b szint érdekel, amely a Duna feletti 16—20 m-es viszonylagos magasságú területet jelenti. Ezen helyezkedik el Rákospalota, Kispest, Pesterzsébet, Soroksár mellett Zugló is.

A Pesti-síkság mai képének kialakításában a Dunán kívül jelentős szerepe volt a szélnek, már a pleisztocénban, de különösen a földtörténet jelenkorának elején, az óholocénban. A szél munkájának köszönhető a területünket borító futóhomok szétterjedése. A meder szélére lerakódott homokból buckákat hozott létre a folyó árterében, s a buckák felszínébe ún. szélbarázdákat vágott. A város terjeszkedése sajnos e buckák jelentős többségét eltüntette; a homokot szétterítették, s ezzel elpusztítottak számos régészeti lelőhelyet is. Csupán itt-ott, elsősorban a legkülső kerületekben figyelhetők ma már meg ilyen homokdombok vagy ezek maradványai.

Alakították a pesti oldal felszínét a Duna mellékvizei is; a patakok, mindenekelőtt a Szilas-, a Mogyoródi és a minket leginkább érdeklő Rákos-patak. Mindhárom víznek a sajátossága, hogy szinte szembe folyva, északnyugati irányba ömlenek a Dunába. E patakok különböző oldalágaikkal teljesen felárkolták a síkságot, s hozzájárultak a medrek körzetének, az árterületeknek elmocsarasodásához.

A már említett teraszos tagolódás mellett a Pesti-síkság további tájegységekre is felosztható. Zugló

maga tulajdonképpen két ilyen tájegységhez kapcsolódik; a Szilas- és a Rákos-patak köze, valamint a Rákos-pataktól délre eső vidék között képez átmeneti területet. Az utóbbi patak valójában nem is nevezhető határnak, miután mindkét oldalán egyaránt az ún. Rákosvidék kistáj helyezkedik el, s e régióban találjuk a minket leginkább érdeklő őskori lelőhelyeket.

A Pesti-síkság talán legkevésbé változatos tájegysége a Rákos-pataktól délre terül el, s az említettek közül a legjobban beépített terület. Itt mosódtak el leginkább a különböző terasz-szintek, s csupán ettől délebbre maradt meg a futóhomokból képződött buckás, szélbarázdás táj, a dombok között helyenként tócsákkal, vízenyősebb mélyedésekkel.

Zugló jellegzetes tájképét mindenekelőtt a 42 km hosszú Rákos-patak határozza meg, a Duna budapesti szakaszának leghosszabb mellékvize. A patak eredeti medre tulajdonképpen csak Rákosfalváig figyelhető meg, ahonnét már szabályozott. A mai Rákosrendező pályaudvar déli részén ömlött egykor a Duna egyik oldalágába, s csak jóval később építették ki az Angyalföldön keresztülvezető medrét. A pályaudvar területe szinte szigetként emelkedett ki a patak, a Duna oldalágai és a mocsaras részek között. Erre utalnak a pályaudvar környékére szorítkozó, szórványos régészeti leletek.[1]

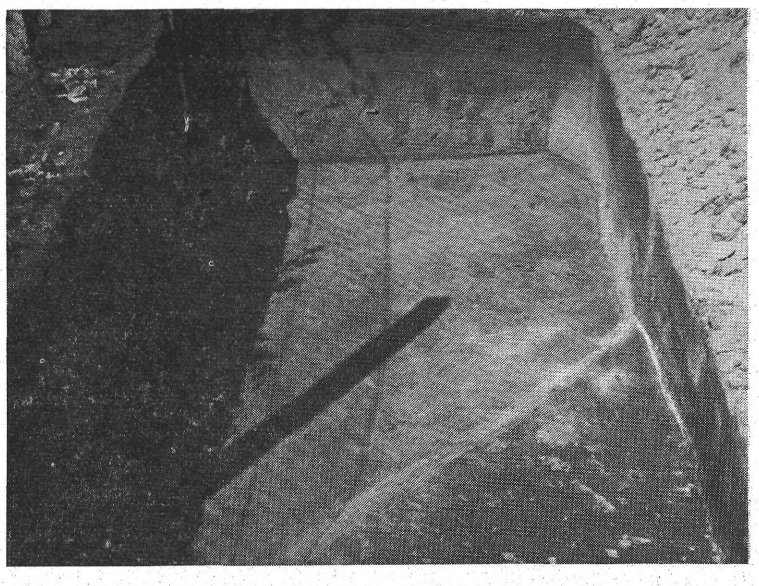

2. kép. II/1. felület, a lakógödör része; 85 cm-es szint
Surface II/1, part of the pit-dwelling; 85 cm level

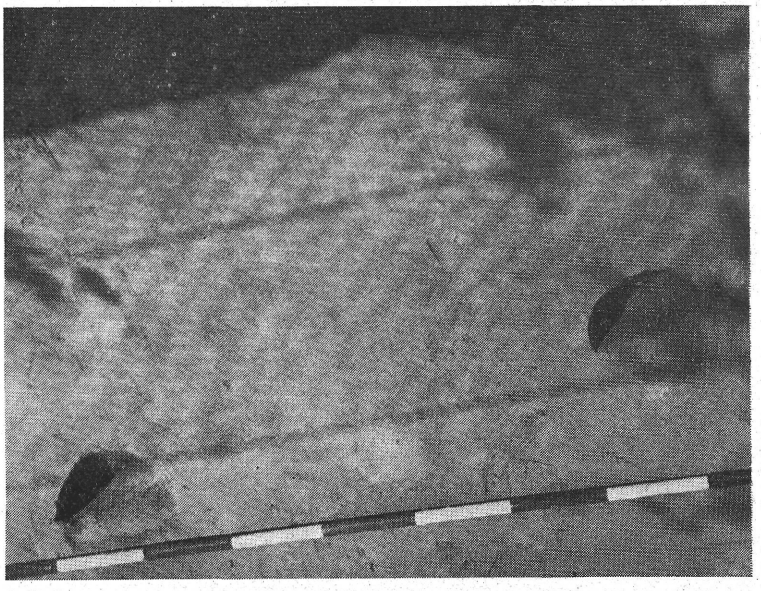

3. kép II/1. felület, a lakógödör cölöplyukakkal
Surface II/1, the pit-dwelling with post-holes

Amint látjuk, a Pesti-síkság, ezen belül Zugló felszínének alakulását geomorfológiai szempontból különböző tényezők befolyásolták. Településtörténeti szempontból elsősorban a felszíni talajképződés és a területet fedő vízrendszer a meghatározó tényező. Zugló esetében a kerület jelentős részét borító futóhomok, az ebből létrehozott, apró dombokból álló hálózat, valamint a Rákos-patak ősi mederrendszere alakította a környezetet, amelyben az ember megtelepedett. A Rákos-patak ősvízrajzi térképe alapján megfelelő elképzeléseink lehetnek a legkorábbi települések jellegéről, amely település-rendszernek gátat szabott a buckák között szélesen elterülő, vizenyős lapály. A terület mezőgazdasági művelésre nem túlságosan alkalmas; a humuszban igen szegényes homoktalaj igen gyenge vízgazdálkodása, a tápanyagokat nélkülöző meszes altalaja révén csak szerény termőképességű. Ilyen területen csupán az öntözéses gazdálkodás és a megfelelő trágyázás hozhat eredményt. Erre pedig őskori viszonyok közepette legfeljebb igen szűk keretek között nyílhatott mód. Ezek ismeretében aligha gondolhatunk intenzív földművelésre a vidéken; elsősorban az állattenyésztés és a zsákmányoló gazdálkodás képezte Zugló őskori telepeseinek megélhetési forrását.[2]

A VÍZAKNA UTCAI TELEPÜLÉS JELLEGE — ZUGLÓ ŐSKORI TELEPEI

A fentiek előrebocsátása után rátérhetünk tulajdonképpeni témánk, a Vízakna utcai településnek és anyagának ismertetésére. Amint az ásatás leírásánál említettük, e telepmaradvány kisebb dombon került elő, amely egyike azoknak a buckáknak, amelyekből az elmúlt évtizedek tereprendezései előtt lényegesen több volt a környéken. Annak ellenére, hogy e domb viszonylag távol van a jelenlegi patakmedertől, mégis víz mellett helyezkedett el, az ősi Rákos egyik oldalága mentén.[3] A település teljes kiterjedésének meghatározására sajnos nem volt lehetőségünk, ennek ellenére feltételezhetjük, hogy nagyságban nem haladhatta meg a néhány száz m^2-t. A domb gerince 3—4 telek hosszának (kb. 30—40 m) megfelelő területre korlátozódott, és nagyjából ugyanilyen széles lehetett. Maga a település valószínűleg ennél kisebb volt, miután az északkeleti lejtőhöz közel eső dombrészt már nem lakták.

A településről magáról nem mondhatunk túlságosan sokat, úgy tűnik, hogy nem volt állandó jellegű. A feltárt, igen szerény objektumokból ítélve az egyszerű, földbe ásott gödörlakást cölöpökre helyezett tetőszerkezet fedte, s az oldalfalakat vesszőfonat vagy sövényborítás képezhette. A feltárt felületekben csak szórványosan fellelhető paticsanyag arra utal, hogy az oldalfalakat nem tapasztották ki agyaggal, de a padlót sem tapasztották le. A viszonylag nagyobb méretű gödörlakás kisebb közösségnek nyújtott menedéket (1. kép).

4. kép. II/1. felület, a lakógödör része; 50 cm-es szint
Surface II/1, part of the pit-dwelling; 50 cm level

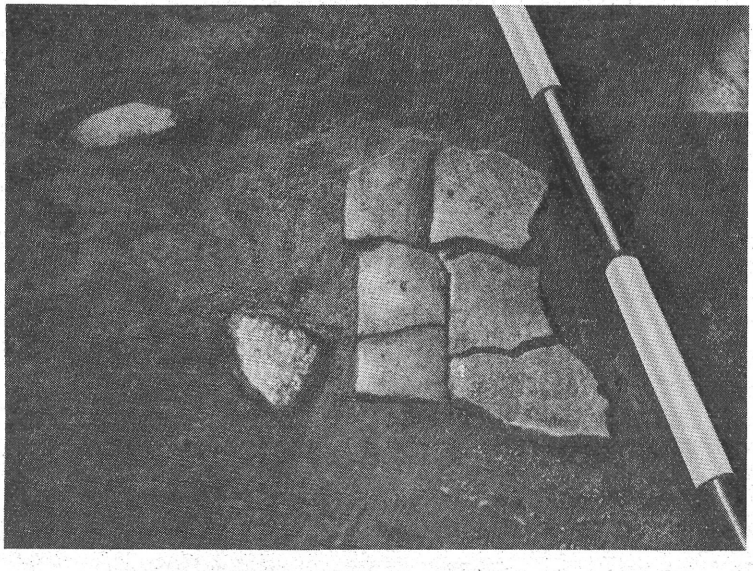

5. kép. II/3. felület; 40 cm-es szint (cserépcsoport)
Surface II/3; 40 cm level (group of sherds)

Elékpzelhető, hogy ideiglenes — időszakos — telephellyel állunk szemben, amelyet csak meghatározott alkalmakkor, esetleg évszakonként kerestek fel lakói. A több helyütt is kimutatható vékony rétegződés — lakószint (?) —, a viszonylag nagyobb mennyiségű cserép- és csontanyag alapján arra kell gondolnunk, hogy nem csupán egyszeri alkalommal használt lakóhelyről, hanem évtizedekig lakott településről lehet szó. Talán a Gödöllői dombvidék földművelésre alkalmasabb folyóvölgyeinek telepesei keresték fel időszakonként az állataik legeltetésére kiválóan hasznosítható, s főleg szabad Rákos menti vidéket, amely egyben vadászatra és vízi életmódra is lehetőséget nyújtott.

A Vízakna utcában előkerült leleteink közül a kétrészes öntőminta nyújtja a legbiztosabb adatot a településen folyó életre. Világosan kiderül e leletből, hogy a megélhetés alapját szolgáltató, az élelem megszerzésére irányuló munkák mellett ipari tevékenységeket is űztek e helyen. Az összerakott állapotában nap-

világra bukkant mintát nem azért hagyta el tulajdonosa, az egykori bronzkovács, mert már nem volt szüksége rá, hanem szándékosan elrejtette, számítva arra, hogy a legközelebbi alkalommal tovább folytathatja a bronzbalták öntését. Azonban a bronzműves, de valószínűleg az egész közösség visszatérésére sem került sor. Sajnos e mintán kívül a közvetlen környéken nem került elő más, bronzfeldolgozásra utaló objektum vagy lelet, így arra kell gondolnunk, hogy műhelyétől távolabbi helyen rejtette el tulajdonosa az öntőmintát.

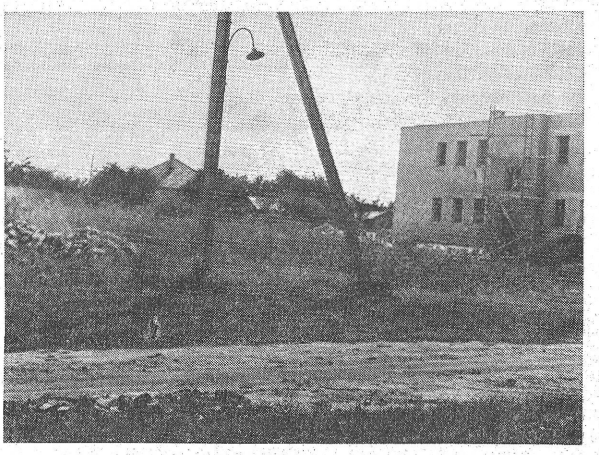

6. kép. A Vízakna utca 43—45. sz. telkek
The plots 43—45 Vízakna Street

Figyelmet érdemel még a település északkeleti szélén feltárt árok, amely talán a csapadéknak a dombról való gyors levezetését szolgálta. Az ezen a helyen feltárt felületekben, valamint az árokrészek aljában lelt rozsdás színű, sárga altalaj megerősíti az egykori dombok között levő mélyedések vizenyős jellegéről írottakat, ugyanakkor az árokrendszer célját is.

A Zugló területén mind a mai napig előkerült őskori telephelyek, függetlenül attól, hogy különböző korokra keltezhetők, nem mutatnak jelentős eltérést a Vízakna utcai szálláshelytől. Meg kell azonban említenünk, hogy e lelőhelyek zöménél nem volt lehetőség a lelőkörülmények megfigyelésére. A kerület legkorábbi leletei a rézkorba követhetők vissza, a Baden-péceli kultúra idejébe, amelynek népe elsőnek merészkedett a Rákosvidék mocsarakkal övezett dombjaira. E lelőhelyek döntő többsége a Rákos-patak körzetébe helyezkedik el, esetenként az egykori oldalágak mentén. A kultúra települési rendszerének központja valahol a Paskál út, a Paskál-malom környékén helyezkedett el (Békési-telep stb.), ahol több helyütt is meglelték a népesség legsajátosabb kerámiáját és egyéb leleteit.[4] Hasonló leletek ismeretesek még az Egressy útról, a Nagy Lajos király útja kereszteződésétől.[5]

Vannak leleteink Zugló területén a középső bronzkorból is, azonban ezek temetkezésekhez tartoznak.[6] A következő korszak, amelyből telephelyeket is ismerünk az a későbronzkor, közelebbről az urnasírok kora. Az Egressy úton talált anyag ilyen korú települések maradványa.[7] Meg kell azonban jegyeznünk, hogy e leletek között olyanok is előfordulnak, amelyek korábbiak a többinél, közelebbről még a halomsíros későbronzkor végére keltezhetők, s így legközelebb állnak Vízakna utcai település anyagához.[8]

Különleges fontosságot kell tulajdonítanunk a Bazsarózsa úton, a rákosszentmihályi vasútállomással szemben fekvő lelőhelynek, ahol dombelhordás alkalmával kerültek elő telepmaradványok. Egy hosszúkás gödörben hat egymás mellé helyezett hombáredényt találtak, minden kétséget kizáróan az itt élő közösség élelmiszer-raktárát. Ennek közvetlen közelében lesározott padlójú, tűzhellyel ellátott kunyhókat is feltártak, s az egészet a váli kultúra jól meghatározható cserepei keltezik.[9]

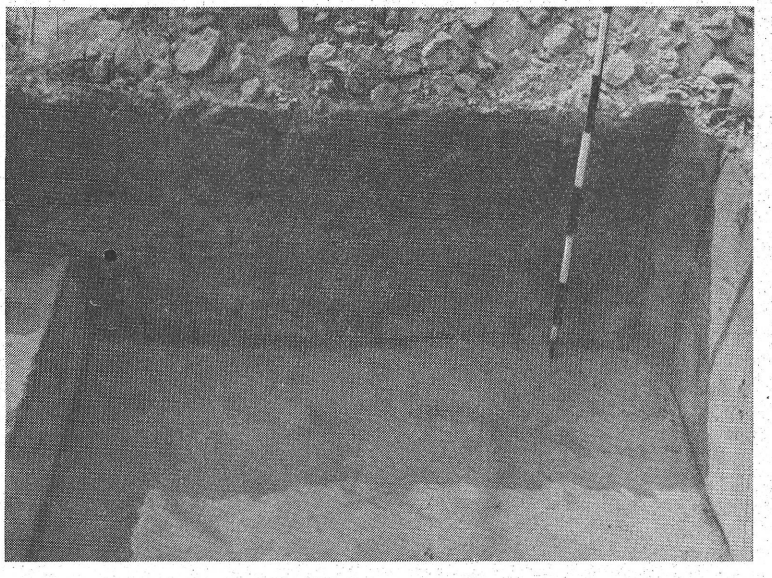

7. kép. Vízakna utca 45. Az I/1—2 felület északkeleti fala az árok profiljával
45 Vízakna Street. The north-eastern wall of surface I/1—2 with the profile of the ditch

A TELEPÜLÉS KULTURÁLIS ÉS IDŐRENDI HELYZETE

A Vízakna utcai település — eltekintve az Egressy úti anyagtól — tulajdonképpen újabb korszakot képvisel a fent felsorolt telephelyek sorá-

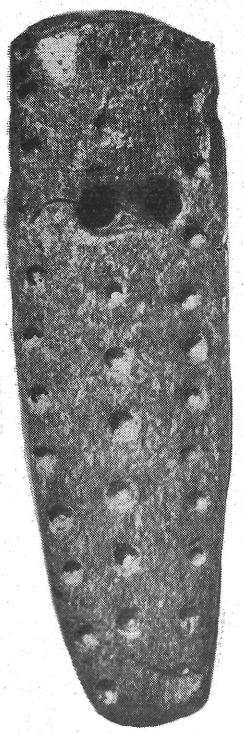

8. kép. Csontamulett
Bone amulet

ban. A halomsíros későbronzkorból mind a mai napig alig van számottevőbb leletegyüttesünk Budapest területéről, így az új zuglói lelet jelentős történeti adatokat szolgáltat a főváros őskorának kutatásához.

Településünk leletanyagának kulturális és időrendi meghatározása nem jelent különlegesen nehéz feladatot, miután a cserépanyag szinte egyértelműen a halomsíros kultúra népének egyik csoportjához köthető. Nem mond ennek ellent az öntőminta baltájának típusa sem; köztudomású, hogy az ún. cseh típusú, elég nagyméretű sarkított balta a középső és a későbronzkorra jellemző, ez utóbbi korszaknak az elejére.

A település kulturális és időrendi meghatározásához érdemes — röviden — közelebbről is megvizsgálnunk az itt előkerült jelentősebb edényformákat és az ezeken alkalmazott díszítésrendszert:

A kerámia jelentős hányadát természetesen a durván vagy kevésbé durván kidolgozott házikerámia képviseli. Az egyszerű, fazékszerű edények ujjbenyomásos bordadíszítésükkel eléggé általánosnak mondhatók a péceli kultúrától a keltákig. A meghatározható formájú darabok közül mintegy negyedszáz sorolható ebbe a kategóriába: 12. kép 1, 12, 15, 16, 13. kép 5, 15, 14. kép 10, 11, 15. kép 9, 13, 16. kép 3, 7, 8, 10. Az átlagosnál nagyobb méretű, már a hombárok körébe sorolható darabok: 16. kép 6, 9.

Használatuk idejét tekintve inkább már a bronzkorra korlátozhatók azok a fazekak, amelyek általában a szájperemből kiinduló füllel bírnak: 13. kép 1, 15. kép 2, 3, 16. kép 4, 5. A fazék jellegű edények végső csoportjánál még szűkebb határok közé szoríthatjuk településünk korát. Az általában a peremből kiinduló, négy, felmagasodó vagy lenyúló csücsökkel díszített fazekak leginkább a középső és a későbronzkorra jellemző edénytípusok: 12. kép 5, 6, 9, 14. kép 9, 15. kép 11.

A Vízakna utcai leletanyag néhány egyenesen levágott szájperemű, félgömb idomú tála egyaránt gyakori forma mind a bronzkor, mind az urnasíros korszak folyamán: 13. kép 8, 14. kép 7, 16. kép 2. A behúzott szájperemű tálak viszont a középső bronzkortól egészen a késővaskorig élnek ebben a formájukban: 12. kép 10, 13. kép 2. A tálak között egyetlenegy olyan darab volt csupán, amelyről meghatározható volt, hogy a kihajló pereműek csoportjába tartozik.

Van azonban a kihajló szájperemű tálaknak egy sajátos csoportja, amely edényeknél a szájperemet több, rendszerint felfelé nyúló csücsök díszíti. Ezekről már teljes határozottsággal megállapítható, hogy a halomsíros későbronzkorban voltak használatosak, s legfeljebb az urnasíros korszak elejére nyúlnak át. Korábban csak elvétve találunk egy-két ilyen jellegű darabot. Ez a csücskös típus szép számmal képviselt településünkön: 12. kép 7, 13. kép 7, 14. kép 1—5, 16. kép 1.

Alig néhány darabot találunk azokból a gömbhasú, hengeres nyakú, általában egyenesen levágott, esetenként kihajló szájperemű, urnaszerű edényekből, amelyek ilyen formájukban a későbronzkortól váltak általánossá: 13. kép 4. (egyenesen levágott szájperemmel); 15. kép 4. (kihajló szájperemmel).

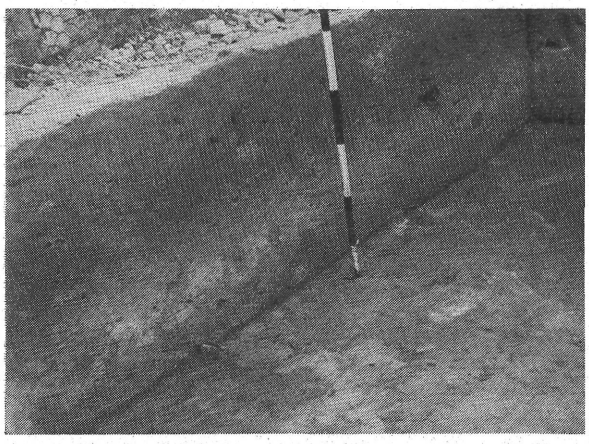

9. kép. A II/2 felület (lakógödör) DNy-i fala
SW wall of surface II/2 (dwelling pit)

Találunk néhány darabot a Vízakna utcai anyagban azokból a gömbhasú, tölcséres nyakú kancsókból is, amelyek a bronzkor második felének voltak kedvelt edényei: 12. kép 3, 13, 13. kép 3. A rövid nyakú, öblös, enyhén kihajló szájperemű bögréket viszont már a rézkortól kezdve használták: 12. kép 4, 8, 14.

Jellemzőek a későbronzkorra a Vízakna utcai telep nyomott gömbhasú, csuporszerű edényei is: 12. kép 2. E csuprok egyike leginkább a halomsíros kultúra edényei között található meg: 14. kép 13.

Kiegészíti még településünk kerámiatípusainak sorát néhány gömbidomú edény töredéke 14. kép 8,

15. kép 1, 8.), valamint néhány vékony falú csészemaradvány: 13. kép 14. A rézkortól kezdve általánosan használták az őskor során az ún. halsütő tálakat, s egy ilyen töredéket a Vízakna utcából is megemlíthetünk: 15. kép 5.

A kerámián és a már ismertetett öntőmintán túl alig akad településünkön más, érdemlegesen szóba hozható lelet. A poncolt díszítésű kis csontamulett feltétlenül ezek közé tartozik: 8. kép. Megemlíthetünk még néhány csiszolókő töredéket, egy hegyes csontár darabját (15. kép 12), végül egy faragott, hengeres csonttárgyat.

Közelebb jutunk településünk anyagának meghatározásához, ha a kerámián látható különböző ornamentikákat vesszük szemügyre. A legáltalánosabb, s egyben a legkevésbé jellemző az őskori házikerámián oly gyakori, vízszintesen körbefutó, általában ujjbenyomásokkal tagolt bordadíszítés. 12. kép 12, 15, 16, 13. kép 15, 14. kép 10, 11, 15. kép 9, 13, 16. kép 6, 7, 9, 10.

Hasonlóképpen általános, bár lényegesen szűkebb időhatárok közé szorítható a különböző edénytípusokon feltűnő bütyökdíszítés. Az egyszerű bütyökornamentikától (12. kép 10, 11, 13. kép 5, 14. kép 8, 15. kép 11) a félkörösen vagy teljesen körbeárkolt bütyökig (13. kép 6, 10, 15. kép 8) különféle változatait említhetjük. Különösen fontosak számunkra a ferdén futó bordákkal kombinált bütyökdíszes edények (15. kép 1), amely darabok a halomsíros kultúrának csak meghatározott csoportjainál találhatók meg. Ugyanez vonatkozik a T alakú bordázattal díszített bütyök nélküli darabokra is (13. kép 4, 9).

Az egyes edénytípusok felsorolásánál már esett szó az edények szájperemén fellelhető csücsökdíszítésről. Az ilyen ornamentikával rendelkező fazekak, különösen tálak jelentős segítséget nyújthatnak számunkra leletanyagunk kulturális és időrendi besorolásánál. A tálak esetében a szájperemnek csücsökkel való díszítése rendszerint csak kísérő motívuma a perem ferdén való kimunkálásának. Ilyen peremképzéssel elsősorban a későbronzkori halomsíros kultúra fazekasságában találkozunk.

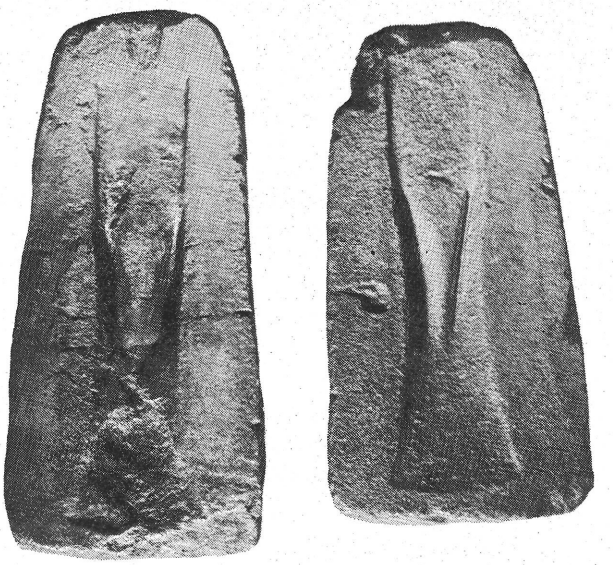

10. a—b. kép. Az öntőminta két oldala.
The two sides of the matrix.

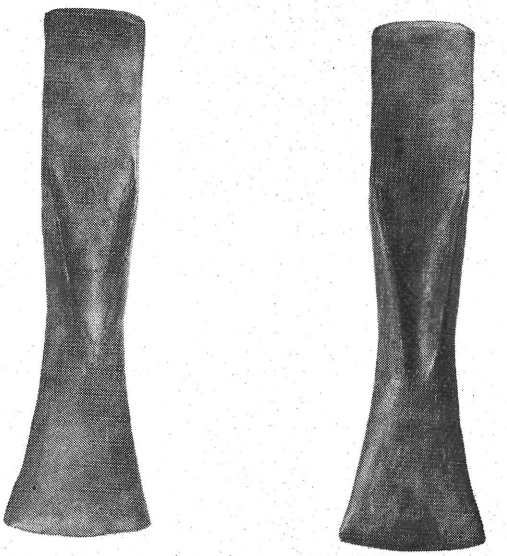

11. a—b. kép. Az öntvény két oldala (gipsz).
The two sides of the cast (plaster).

Ugyancsak gyakori a halomsíros kultúra edényanyagában az olyan kerámia, amelyen tűzdeléses ornamentika van, akár önállóan, akár bekarcolt díszítés mentén. Az edény vállán körbefutó tűzdelésre a Vízakna utcáról is említhetünk példákat (12. kép 1).

Végére hagytuk, de jelentőségében egyáltalán nem utolsónak leletegyüttesünk egy töredékét, egy csupor vagy bögre darabját. Az edény ornamentikája erősen emlékeztet a középső bronzkor végének, ill. a későbronzkor sajátos kancsóin nemegyszer feltűnő díszítésmódra. A párhuzamos bekarcolásokat váltogató, függőleges, rovátkolt bordával díszített edény településünk egyik legjobban meghatározható darabja (12. kép 2).

Az alábbiakban szélesebb körű és pontosabb adatok alapján is vizsgáljuk meg a Vízakna utcai település anyagát, hogy valóban a későbronzkorba keltezhető-e, s melyek a halomsíros kultúrához való tartozásának bizonyítékai. Sorrendbe haladva elsőnek az öntőmintát, ill. a rajta levő balta negatívjának különböző összefüggéseit vegyük szemügyre.

Amint már említettük, az öntőformában viszonylag nagyméretű, cseh típusú sarkított balták készültek, természetesen bronzból. Tipológiai szempontból az ilyen jellegű baltáknak fejlettebb variánsát képviseli. A Kárpát-medence területén általánosan használták, legtöbb párhuzamát a középső bronzkorból, elsősorban a koszideri horizont leleteiből ismerjük. Sarkított baltákat találunk a nagyhangosi, alsónémedi, sárbogárdi és uzdi koszideri típusú kincsekben[10], de előfordul más jellegű, kisebb leletegyüttesekben is (Simony—Érd, Törökszentmiklós—Surján).[11] Külön figyelmet érdemelnek azok a példányok, amelyek a középső bronzkor végső fázisának telepein kerültek napvilágra. Két balta került elő a vatyai kultúra egy csoportja által lakott pákozdvári település 4. sz. putrijából, s hasonló darabról van tudomásunk Solymárról, a Vatya-magyarádi kevert népesség földvárának egyik leletegyütteséből.[12]

Továbbra is a Kárpát-medence területén maradva idézhetjük a horvátországi Lovason előkerült raktárlelet hasonló baltáját.[13] A medencében a típus legkorábbi darabjait a Felvidéken, a magyarádi kultúra erődített kisváradi telepén lelték meg, ugyancsak egy kincslelet bronzai között.[14] E balták már átvezetnek minket a morvaországi Veteřov kultúra gazdag bronzművességéhez, amely a cseh típusú sarkított balták egyik előállítási központja volt.[15] Egyébként Csehszlovákia területén egész sorozatát látjuk viszont e balták különböző altípusainak (Přilutky, Touškov, Neumetely stb.)[16] Németországban sem ismeretlen a típus, elsősorban Dél-Németország területéről említhetünk ilyen bronzokat (Ackenbach, Kleinraigering, Brunn, Penfhof, Riedhöfl, Eiltsbrunn stb.).[17] Az ausztriai Hippersdorfban előkerült kincslelet darabja pedig közvetlenül is a magyarországiakhoz kapcsolódik.[18]

A sarkított balták széles körű elterjedése egyben azt is jelenti, hogy ezeket nagyjából egyidőben, különböző népcsoportok használták. Így fordulhat elő, hogy a Reinecke szerinti BB periódus folyamán mind a Kárpát-medencei autochton bronzkultúrák, mind a nyugat- és közép-európai halomsíros népcsoportok gyártották e bronzszerszámot.[19] Meg kell azonban említenünk, hogy e típuson belül az egyes példányok között jelentős eltérések is tapasztalhatók. Mozsolics Amália három változatát említi, s ezek közül a második, a b) változat az, amelybe a mi öntőmintánk leginkább beleillik.[20] A felsoroltak közül a pákozdvári telep, valamint az uzdi kincs darabjaival mutatja baltánk a legtöbb azonosságot. Ha közelebbről megvizsgáljuk a Vízakna utcai minta öntvényeit, tapasztalhatjuk, hogy e balták peremrészei a megszokottnál lényegesen nyúltabbak, szinte a következő periódusok szárnyasbaltáit idézik. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a már idézett lovasi kincs baltájánál, amely csak kevéssel előzheti meg a Vízakna utcai település korát.[21]

Térjünk vissza néhány mondat erejéig az uzdi kincs darabjaihoz, amelyek között van egy balta, amely a fentieknél is szélesebb körű párhuzamaival kiváló adatokat szolgáltat leleteink pontos időrendjének meghatározásához. Ez az ún. talpas balta, a Mozsolics szerinti c) variáns feltehetően már meghaladja a koszideri horizont idejét, a Reinecke szerinti BB periódust. Mozsolics Ackenbachból említ még hasonló darabot[22], s feltétlenül idesorolnánk a felsőbalogi kincslelet (Mozsolics szerinti B IV periódus) baltáját is.[23] Ez utóbbi ugyancsak a szárnyasbalták típusai közé illeszthető.

A sarkított balták egy-két variánsának későbronzkori használatát aligha vonhatjuk kétségbe, miután erre határozott bizonyítékaink vannak. Mindenekelőtt azok a dél-németországi darabok, amelyek már nem szoríthatók a BB periódus keretei közé, hanem a rákövetkező C1 és C2 szakasz leletegyütteseiben is megtaláljuk őket, nemegyszer szárnyasbalták társaságában.[24] Az uzdi lelet baltái különböző összefüggéseinek vizsgálata során Mozsolics Amália felhívja figyelmünket a mükenéi olajkereskedő házában lelt öntőmintára, amely a c) variáns talpasbaltájának típusát mutatja. Hangsúlyozza azonban, hogy az uzdi darab korábban készült, mint amilyen időre a mükenéi mintát keltezik.[25]

A mükenéi öntőformát Wace közölte a citadellán kívüli területről, ahol jellegzetes késő helladikus III/B kerámia társaságában került elő.[26] Childe az olaszországi S. Francesco közelében lelt nagy bronzlelet kapcsán foglalkozik a kérdéssel, s az itt talált 400 db bronzbalta egyik azonos darabjával veti össze a mükenéi öntőmintát. Feltételezi, hogy e formát, amely otthonában az i. e. 1300 körüli időben készülhetett, Mükenébe hajózó itáliai mesterember vitte magával. A terramare és a korai Peschiera bronzok társaságában levő hasonló itáliai balták (Punta del Tonno, Belverde, Solferino stb.) nagyjából az i. e. XIII. századot közvetlenül megelőző és az azt követő évtizedeket jelzik.[27] Tekintettel a magyarországi példányok archaikusabb jellegére, ebben az esetben az i. e. 1300 feltétlenül „ante quem"-ként jöhet számításba. Ez a Vízakna utcai öntőminta esetében az i. e. XIV. századot jelentheti.

Bár a Vízakna utcai minta baltája típusánál fogva a halomsíros kultúra körébe is beleilleszthető, elsősorban mégis az időrendi besoroláshoz nyújt segítséget. A kulturális meghatározás feladatának megoldá-

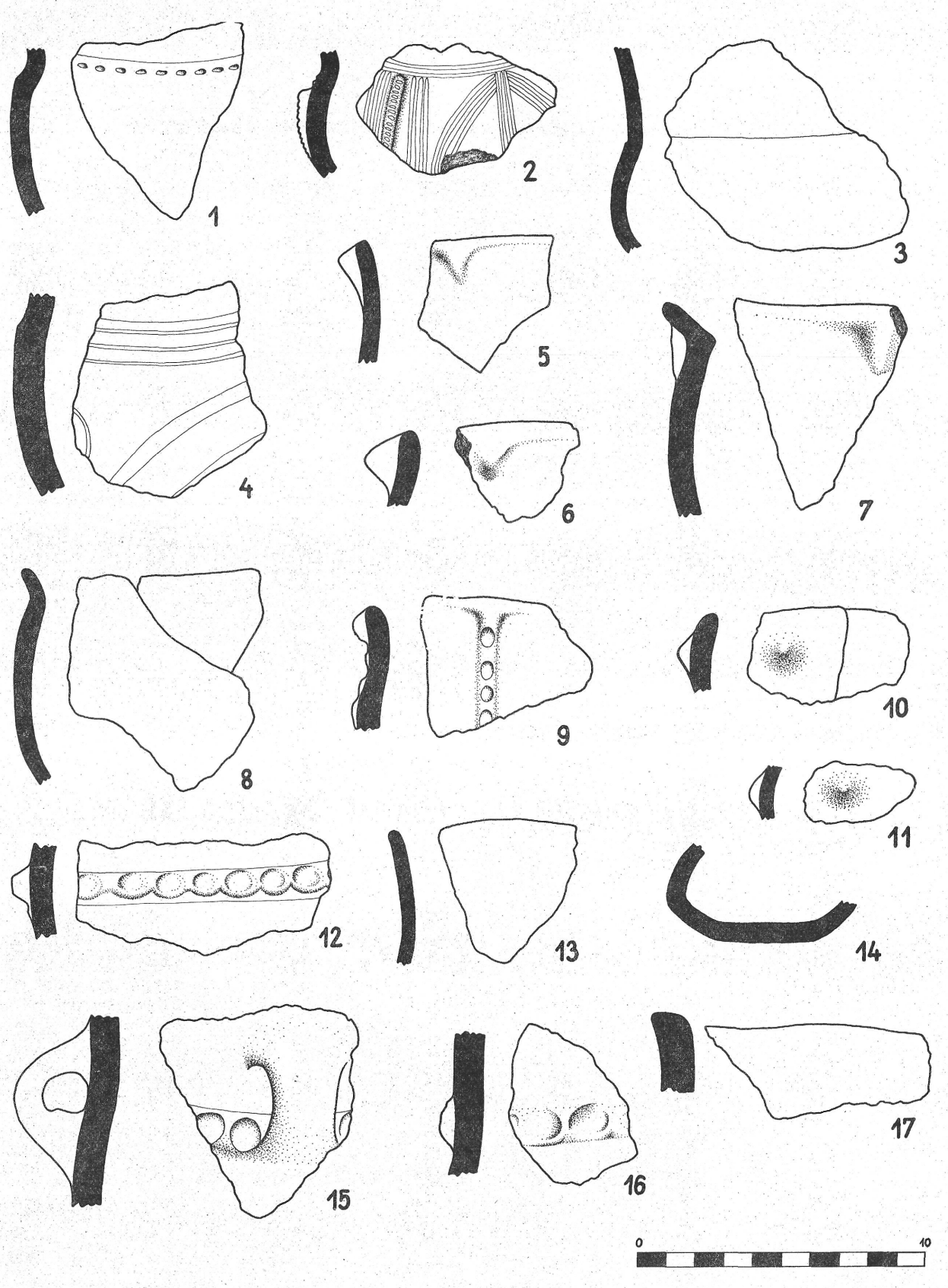

12. kép — Fig. 12. Lt. sz. — Inv. nos:
1: 67.53.15, 2: 67.53.17, 3: 67.53.13, 4: 67.53.16, 5: 67.53.10, 6: 67.53.2, 7: 67.54.1, 8: 67.53.9, 9: 67.54.3, 10: 67.53.12, 11: 67.53.18, 12: 67.53.20, 13: 67.53.7, 14: 67.54.14, 15: 67.54.13, 16: 67.54.14, 17: 67.54.6.

sánál pontosabb adatokat nyerhetünk a különböző edényformák és az edényeken alkalmazott ornamentális elemek összefüggéseinek vizsgálatából.

A rendszerint ujjbenyomásos bordával díszített fazekak őskori viszonylatban elég általános jellegűek, így külön nem is foglalkozunk a házikerámiának ezzel a fajtájával. Lényegesen használhatóbb adatokat remélhetünk a csücskös szájperemű fazekaink párhuzamainak összegyűjtéséből. Mozsolics Amália külön is foglalkozik a típussal a középső bronzkori kincsleleteket feldolgozó monográfiájában. A kosziderí I. és II. lelet edényei ilyen csücskös szájperemű fazekak voltak, amelyek analóg darabjait a kosziderí telep legfelső szintjéből, s a dunaújvárosi temetőből ismerjük. Mozsolics hangsúlyozza, hogy az edényt nem csupán a bronzkor harmadik periódusában, hanem változott formában a következő időszakaszban is használták, elsősorban az egyeki kultúra körében.[28]

Kétségtelen, hogy e fazéktípus nagyobb számú előfordulását a középső bronzkor végső, ún. kosziderí fázisától kezdve figyelhetjük meg, kezdetben nagyrészt a vatyai kultúra lelőhelyein. Az idézett edényeken túl egy lovasberényi darabot és egy acsai töredéket említhetünk még a kultúra különböző leletegyütteseiből.[29] A következő későbronzkori periódusok során talán még gyakoribbá válik, s nem csupán az egyeki kultúra leletei között, hanem a vele közelről rokon Kárpát-medencei halomsíros kultúra körében is megtaláljuk. Az egyeki kultúrának szinte alig ismerjük olyan telepét vagy temetőjét, amelynek leletei között ne fordulna elő a csücskös szájperemű fazék.[30] A Kárpát-medencei halomsíros kultúra szlovákiai csoportjából a salkai temetőket említhetjük e típus előkerülési helyeiként.[31] Lényegében ugyanezt a korszakot és egyben népcsoportot képviselik a bagi vasútállomás mellett feltárt telep és temető hasonló darabjai.[32]

Nagyjából hasonló összefüggésekről tanúskodnak azok a ferdén lemetszett szájperemű tálak, amelyeknél a peremet — a fazekakhoz hasonlóan — csücskök díszítik. Esetenként e csücskök középütt hosszanti bordával tagoltak. Elsősorban a középső Duna-vidéki halomsíros kultúra elterjedési területéről ismerünk ilyen tálakat, de elég gyakoriak a nyugati halomsíros csoportok körében is. Az egyszerű, sima csücsökkel díszített szájperemű tálak inkább a halomsíros kultúra idősebb szakaszának kedvelt formái. A délnémet straubingi szint anyagában éppenúgy megtaláljuk, mint a csehországi Plzen környéki halomsírokban.[33] Hasonló tálakat említhetünk a szomolányi temető sírjaiból, s még közelebbről a Vízakna utcai lelőhellyel egészen közeli rokon soltvadkerti település leletanyagából.[34]

A tálak pereméből felmagasodó csücsökornamentika leggyakoribb változata, a már említett, középütt bordás csücsök a halomsíros kultúra fiatalabb szakaszának tálaira jellemző. Ugyanez a tálforma a Kárpát-medence más, hasonló korú, de nem a halomsíros körhöz tartozó népcsoportjainak emlékanyagában is általánosnak mondható. Esetenként feltűnik a korai urnasíros időszak legkorábbi leletegyütteseiben is, kétségtelenül a halomsíros kultúra örökségeként. E táltípus néhány jellegzetes párhuzamát említve csupán, Szlovákiából a salkai temetőket (Salka I, Salka II), a csekei csoportot (Čaka, Topolcany)[35], Ausztriából a fiatalabb halomsíros együtteseket (Maiersch, Theras)[36], Kelet-Magyarországról az ugyanebbe a körbe sorolható egyeki kultúrát (Egyek-Szőlőhegy)[37], a középső Duna-vidéki és a Kárpát-medencei halomsíros kultúra különböző magyarországi csoportjait (Kiskőrös, Pusztaszer, Koroncó-Bábota, Bag vasútállomás, Aszód-Domonyvölgy stb.)[38], a Kárpát-medence peremvidékein továbbélő, autochton bronzkori népcsoportok leletanyagát (pilinyi kultúra; Zagyvapálfalva, Nyíregyháza-Bujtos, Nagybátony stb.)[39] idézhetjük elsősorban.

Fentebb hivatkoztunk azokra a csücskös szájperemű tálakra is, amelyek olyan lelőhelyekről származnak, mint pl. a korai urnasíros korszakra keltezhető ausztriai Gemeinlebarn, valamint a dél-morvaországi Lednice.[40]

E tálakról szólva hangsúlyoznunk kell ezek némelyikének sajátos peremkiképzését, amely ugyancsak a halomsíros kultúra fazekasságának jellemző sajátja.[41]

A Vízakna utcai tálak formájukat tekintve csak bizonyos fokig meghatározó jellegűek, mert a halomsíros kultúrára inkább jellemző, fordított csonkakúpos típus mellett a sokkal tágabb körben használt félgömbös formák is gyakoriak. Ez utóbbiak közül a leghasználhatóbb adatokat a behúzott szájpereműek szolgáltatják. Az esetenként pereme alatt bütyökkel vagy bütykökkel díszített tál tulajdonképpen már a középső bronzkor végén használatba került.[42] Számos hasonló darabot sorolhatunk fel a későbronzkor hazai halomsíros csoportjainak leletanyagából (Koroncó, Bag vasútállomás, Soltvadkert)[43], a szlovákiai salkai temetők köréből (Salka I, Salka II)[44], az egyeki kultúra elterjedési területéről (Tiszafüred, Nyíregyháza-Bujtos, Mezőcsát-Szőkehát stb.)[45], s nem utolsósorban a halomsíros körön kívül eső pilinyi kultúrából (Bárca, Muhi-Princ tanya, Zagyvapálfalva stb.)[46]. Egybehangzó vélemények szerint e típus elsősorban

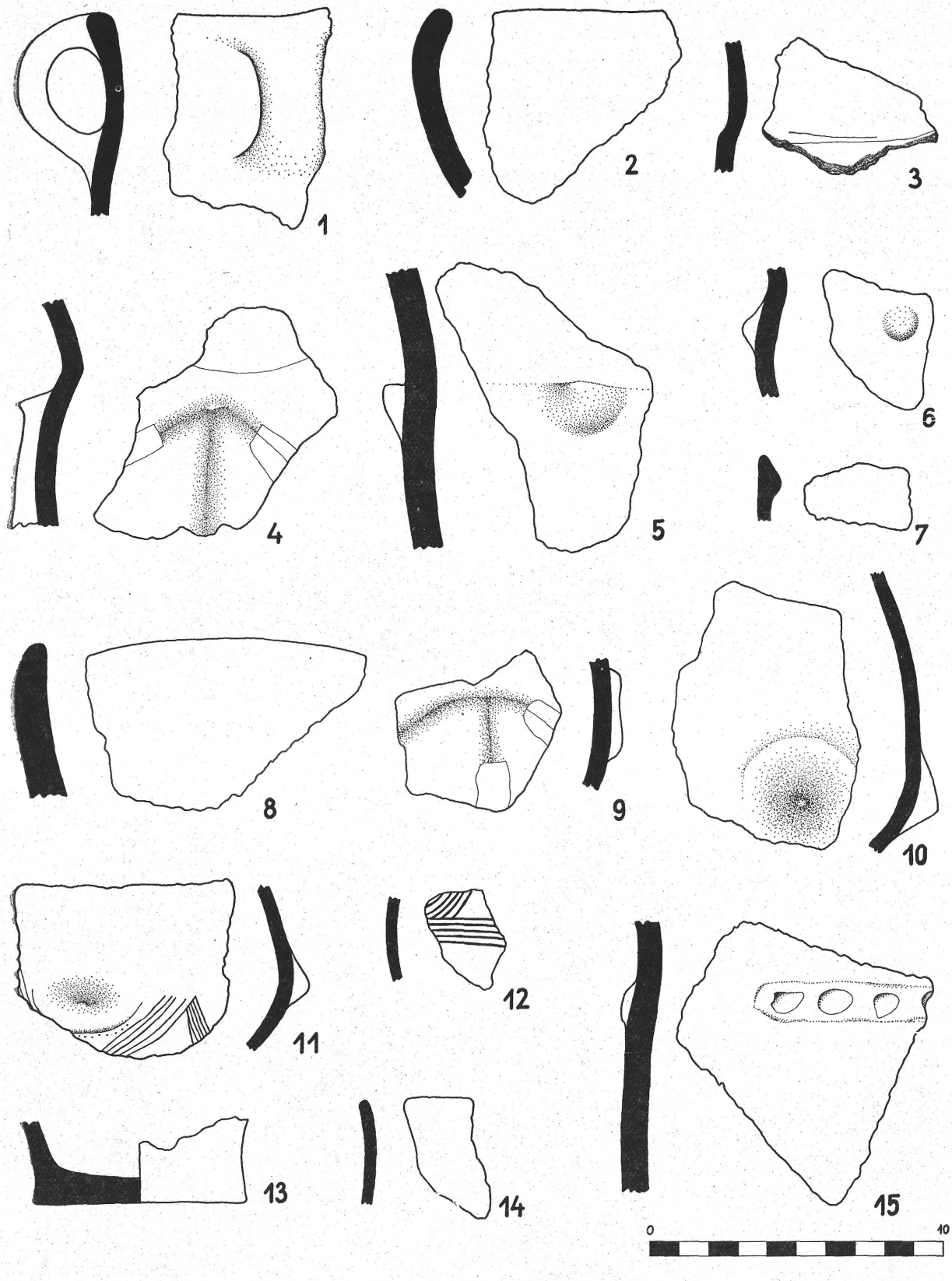

13. kép — Fig. 13. Lt. sz. — Inv. nos:
1: 67.54.26, 2: 67.54.5, 3: 67.54.28, 4: 67.54.56, 5: 67.54.11, 6: 67.54.29, 7: 67.54.55, 8: 67.54.24, 9: 67.54.57, 10: 67.54.59, 11: 67.54.58, 12: 67.54.61, 13: 67.54.74, 14: 67.54.84, 15: 67.54.30.

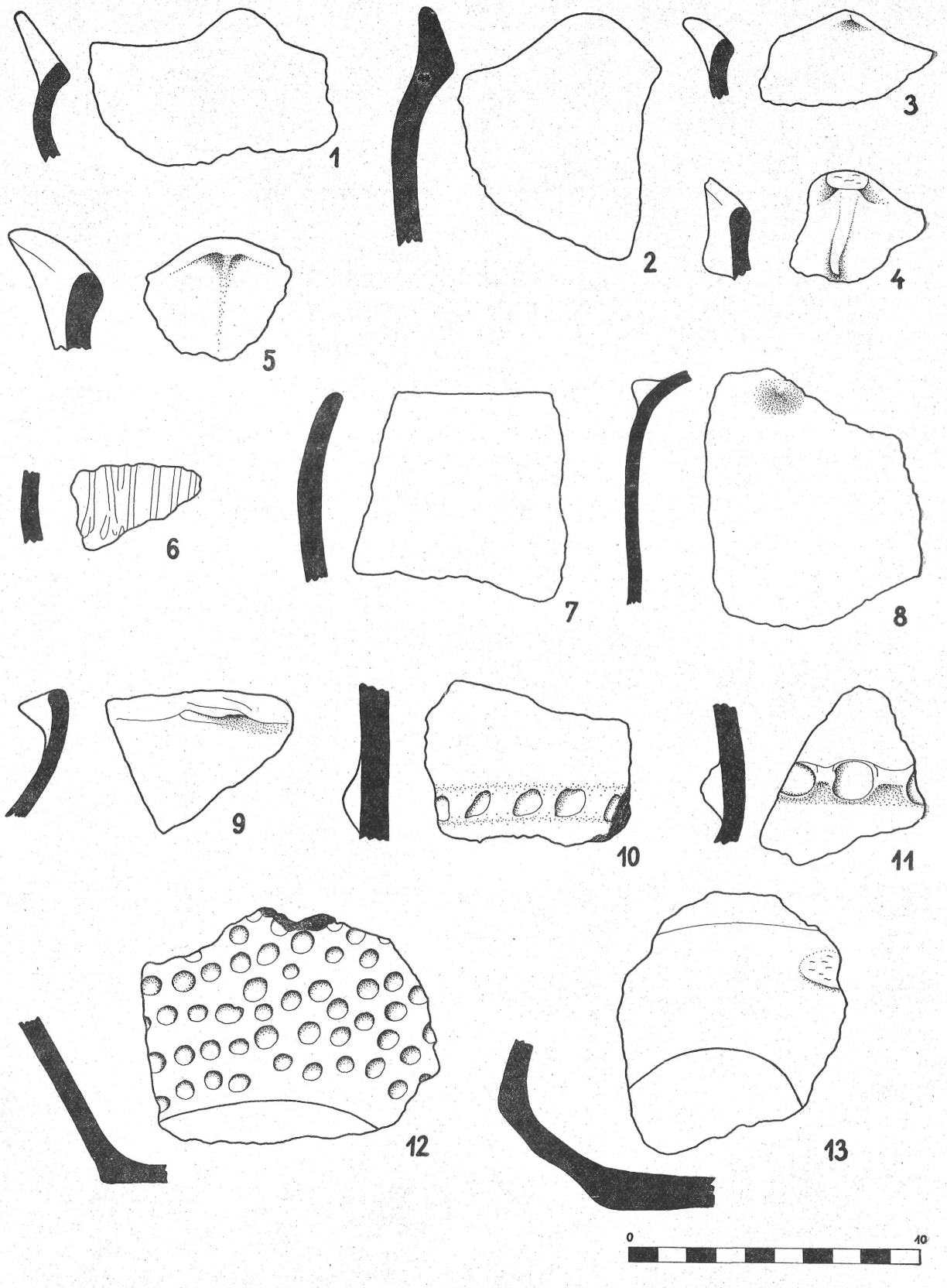

14. kép — Fig. 14. Lt. sz. — Inv. nos:
1: 67.54.89, 2: 67.54.87, 3: 67.54.88, 4: 67.54.90, 5: 67.54.91, 6: 67.54.119, 7: 67.54.86, 8: 67.54.98, 9: 67.54.117, 10: 67.54.67, 11: 67.54.67, 12: 67.54.68, 13: 67.54.100.

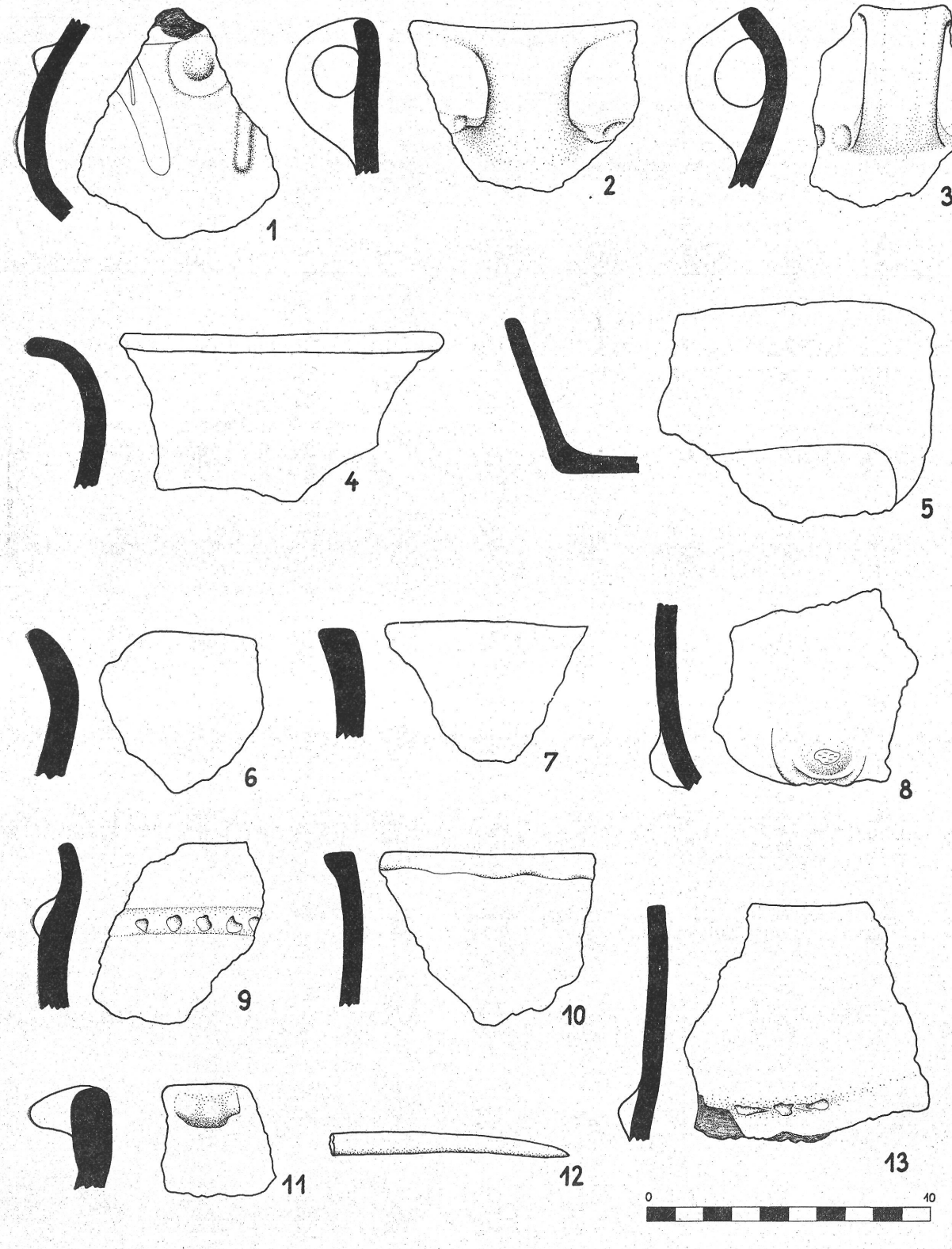

15. kép — Fig. 15. Lt. sz. — Inv. nos:
1: 67.54.128, 2: 67.54.142, 3: 67.54.141, 4: 67.54.160, 5: 67.54.109, 6: 67.54.161, 7: 67.54.163, 8: 67.54.99, 9: 67.54.165, 10: 67.54.137, 11: 67.54.143, 12: 67.54.136, 13: 67.54.164.

a Kárpát-medence sajátja, s az autochton középső bronzkor más elemeivel együtt úgy öröklődött át a halomsíros kultúrába. E hipotézist támasztja alá az a tény is, hogy a tőlünk nyugatra eső területeken csak az urnasíros korszak kezdetétől kezdve válik általánossá a behúzott szájperemű tál.[47]

Leletegyüttesünk egyenesen levágott szájperemű, hengeres (vagy kissé kúposodó) nyakú, gömbhasú edényei a Kárpát-medencében csak a későbronzkor elejétől lépnek fel nagyobb számban, míg nyugatabbra az egész halomsíros korszakban használták. Általában a halomsíros kultúra különböző csoportjainak egyik legkedveltebb edénytípusa, s az urnasíros korszak kezdeti szakaszának darabjai is a továbbélő halomsíros elemekhez köthetők. Esetenként alacsony talpas kivitelben, egy vagy két füllel készültek, s nem ritka az ezeken alkalmazott bekarcolt és bütyök ornamentika. Néhány párhuzamát említve csupán, ismerjük a csehországi Nová Hospoda körzetében feltárt halomsírokból, amelyekben a R BB periódusra keltezhető leletek társaságában voltak ilyen edények[48], elvétve ugyan, de megtaláljuk a hasonló korú oberpfalzi halomsíros temetkezésekben (Brunn)[49], és meglehetősen gyakori a hasonló jellegű, ausztriai leletegyüttesekben (Stillfried, Puch, Zellendorf)[50].

Számos példát említhetünk a kárpát-medencei előfordulására is, mindenekelőtt a halomsíros leletcsoportok anyagából (Gamásza, Koroncó-Bábota, Szob kavicsbánya, Bag vasútállomás, Szeged-Bogárzó stb.)[51]. Ugyancsak általános típus a salkai temetők anyagában[52], valamint az egyeki kultúra körében (Tiszafüred, Nyíregyháza-Bujtos, Igrici stb.)[53]. Használta az edényeket a pilinyi kultúra népe is (Zagyvapálfalva, Piliny, Šafarikovo stb.)[54].

Van a Vízakna utcai telep leletei között néhány tölcséresedő nyakú, öblös hasú kancsó töredéke. Tudjuk, hogy a középső bronzkor autochton bronzkultúráinak volt kedvelt edényformája, de előszeretettel használta a halomsíros kultúra népe is. A rendszerint füllel ellátott, gyakran díszített kancsók egyaránt ismertek a németországi[55], a csehországi[56], az ausztriai[57], a szlovákiai[58], s nem utolsósorban a hazai halomsíros leletcsoportok körében.[59] Tulajdonképpen ugyanilyen széles körben használták a tömzsibb, bögre szerű edényeket is.

A Vízakna utcai csuportöredékek egyikén sajátos, vonalkötegekből és rovátkolt bordából álló ornamentika látható. E díszítésmód együtt és külön-külön is már a középső bronzkor edényein megfigyelhető, s a halomsíros kultúra népe mint örökséget vette át az autochton bronzkultúráktól. A Vízakna utcai darabhoz Bodrogszerdahely, Pusztaszikszó, Füzesabony, Maklár, Zalkod, Tiszakeszi-Szódadomb, Vizslás említhető többek között a fontosabb párhuzamok lelőhelyeiként.[60]

Ugyancsak már a középső bronzkortól kezdve ismerik a Kárpát-medencei népcsoportok a bütyökornamentika különböző változatait, így nem meglepő a díszítésmód jelenléte a Vízakna utcai telep anyagában sem. Lényegesen fontosabb adatokat nyújt számunkra ennél az ún. T alakú bordadíszítés, amely pontosan beleillik a halomsíros kultúra fazekasművészetének kereteibe.[61] Az ornamentika legáltalánosabb formája az egyszerű függőleges borda (Kiskőrös, Igrici, Poneggen, Wihering-Krünberg, Vigvár, Cseke stb.)[62], de eléggé megszokott a ferde vagy ívelt bordákkal díszített kerámia (Salka, Marosvásárhely, Szeged-Bogárzó, Bilisics, Rácegres, Steinabrunn stb.)[63]. A bordadíszítésnek ilyen stílusa elsősorban a halomsíros kultúra leleteinek körében vált általánossá, éppen ezért tartjuk leletünk szóban forgó töredékeit döntő jelentőségűeknek a kulturális besorolás kérdésében.

Végezetül szót ejthetünk telepünk anyagának már többször is idézett ékszeréről, a csontamulettről. Az ilyen típusú csontfaragványok aligha mondhatók általánosnak a halomsíros kultúra körében, inkább a koszideri korszak sajátos csontfaragó művészetére kell hivatkoznunk, amely elsősorban a füzesabonyi és a magyarádi kultúrák körében virágzott. Elképzelhető, hogy a halomsíros kultúra hódítása után e kultúrák továbbélő elemei örökítették át a későbronzkorba a csontfaragás mesterségét, amelynek a Vízakna utcai amulett egyik kiváló példája.[64]

A VÍZAKNA UTCAI TELEP ÉS A KÁRPÁT-MEDENCEI HALOMSÍROS KULTÚRA

Telepünk leletanyagának részletes analíziséből világosan kitűnik, hogy a Kárpát-medencei halomsíros kultúra egyik kisebb népcsoportjának lelőhelyével állunk szemben. Bár a telepkerámia egészen pontos kormeghatározásra csak alapos fenntartással alkalmas, jelen esetben az öntőminta segítségével biztosan állíthatjuk, hogy a halomsíros kultúrának a korábbi szakaszával egyidős leletünk. Az archaikus jellegű, még a későbronzkorra utaló töredékek, valamint a baltatípus alapján nem valószínű, hogy későbbi lenne

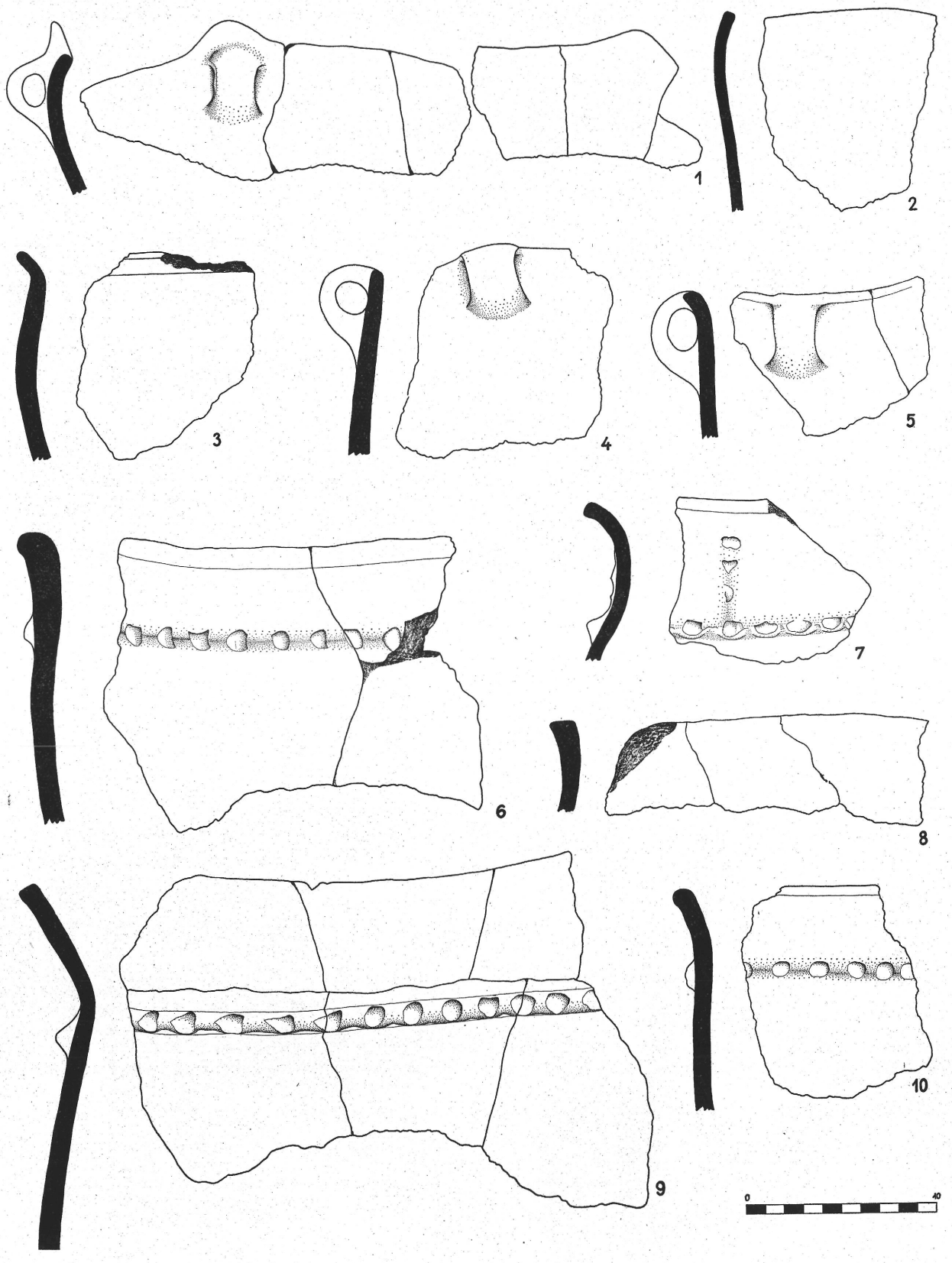

16. kép — Fig. 16. Lt. sz. — Inv. nos:
1: 67.54.87, 2: 67.54.94, 3: 67.54.79, 4: 67.53.2. 5: 67.54.96, 6: 67.54.129, 7: 67.54.38, 8: 67.54.23, 9: 67.54.124, 10: 67.54.39.

a Reinecke szerinti BCl periódusnál. Feltehető, hogy a Rákos menti telepet az i. e. XIV. sz. folyamán használhatták lakói.

Végezetül tekintsük át röviden, hogy milyen történeti események közepette került sor a zuglói vidék későbronzkori megszállására, s kik voltak közelebbről a Vízakna utcai település lakói.

Az elmúlt évek kutatásai megnyugtató mértékben tisztázták, hogy a középső bronzkor végén a Kárpát-medence legnagyobb részét új népcsoportok, a halomsíros kultúra népe vette birtokába.[65] Bár a foglalás kezdetét illetően akad némi nézeteltérés, ez azonban nem változtat a halomsíros hódítás lényegén. Véleményünk szerint hazánk területén a halomsíros kultúrának két különböző csoportja vetette meg a lábát. Elsősorban a Dunántúlon, valamint az Alföld déli részében a középső Duna-vidéki halomsíros kultúrából kiszakadt elemek hódítottak, míg az Alföld északi peremvidékén a Nyugat-Szlovákia felől behatoló Kárpát-medencei halomsíros kultúra népe telepedett meg.[66]

Jelen esetben minket az utóbbi népesség leletegyüttesei érdekelnek, így vizsgáljuk meg közelebbről is az ezekkel összefüggő kérdéseket. A Kárpát-medencei kultúra kialakulása problematikájánál nem érdemes hosszasan elidőznünk, s csak annyit említünk meg csupán, hogy e kultúra etnogenezisében mindenekelőtt a magyarádi népesség játszott kiemelkedő szerepet, nem feledkezve meg természetesen az egyéb autochton bronzkori elemekről sem.[67] Szeretném azonban hangsúlyozni, hogy a Szlovákia területén még a BB periódus során meginduló halomsíros átalakulást a közép-európai halomsíros tömbből érkező csoportok indíthatták el.

Valószínűleg az i. e. XV. sz. második felében már erőteljessé vált Kárpát-medencei halomsíros kultúra délkeleti irányú expanziójának első jeleit az Ipoly folyó térségében figyelhetjük meg. Az itt sűrűsödő halomsíros temetők tanúsítják, hogy e terjeszkedésben magas létszámú csoportok vettek részt, szisztematikusan betelepítve Közép-Szlovákia és Kelet-Magyarország jelentős részét.[68] A közép-szlovákiai törzsekből kirajzó csoportok útvonalát egészen a Tiszántúl belsejéig nyomon kísérhetjük. Az Ipoly mentén, majd a Duna északi partján haladva igen rövid idő alatt elözönlötték az észak-magyarországi hegyvidék alatti síkságot. A Duna bal partján dél felé vonuló csoport legdélibb leletegyütteseit éppen a főváros térségéből tartjuk számon. Feltehető, hogy a tömegesebb dél felé özönlésnek a vatyai kultúra még jó ideig gátat szabott a BB végére keltezhető invázió alkalmával, így a Galga völgy kelet felé terelte e csoportok útját. A Mogyoródi dombvidék kedvező terep volt megtelepedésük számára, így Aszód és Bag térségében jelentős települési központot alakítottak ki a BC periódusok során.[69]

A felső Tisza-vidék felé való előnyomulásuk útja eléggé zavartalan lehetett, az izoláltan fellelhető késő-füzesabonyi csoportok idejében visszahúzódtak a nagyobb menedéket nyújtó északi hegyvidékre. Maklár, Mezőcsát, Tiszafüred, Detek, Halmaj, Tiszakeszi, valamint e halomsíros elemekből kikristályosodó egyeki kultúra (Egyek, Igrici, Muhi stb.) az egyre erőteljesebbé váló népcsoport zavartalan fejlődését dokumentálják.[70]

Az Alföld sík vidékein szétözönlő halomsíros áradat mindvégig elkerülte — egy-két szórványos esettől eltekintve — a szomszédos északi hegyvidéket. Ennek részint gazdasági természetű okai vannak, hivatkozva e népesség síksághoz, alacsonyabb dombvidékhez igazodó, állattenyésztő életmódjára. Ugyanakkor nem szabad elfelednünk, hogy ezen a területen zsúfolódott össze az autochton bronzkori őslakosság egy része, az ebben az időben megerősödő pilinyi kultúra.[71]

Ennyit röviden a Kárpát-medencei halomsíros kultúra hazánk területét érintő térfoglalásáról, s az ezzel kapcsolatos történeti eseményekről. Leleteink tanúsága szerint nem maradt mentes ezektől a főváros térsége sem. Jelentős koszideri típusú kincsek (Rákospalota, Solymár) jelzik, hogy a középső bronzkor végére helyezhető koszideri fázis idején számottevő autochton bronzkori népesség (Vatya-Magyarád) élt vidékünkön. Törzsi területüket védelmező földváraik karéja mögött sokáig ellent tudtak állni a jól felfegyverzett halomsíros hódítók ostromának. Az olyan együttesek, mint pl. a rákospalotai edénylelet e népcsoport széles körű kapcsolataira derítenek fényt, mindenekelőtt a vatyai és a magyarádi kultúra itt élő elemeinek szoros összefonódására.[72]

A Dunántúl felől támadó középső Duna-vidéki csoportokat a földvárak néhány évtizedig még visszatarthatták (ezzel magyarázható, hogy a budai oldalon viszonylag fiatalabb jellegű halomsíros leleteket tartunk számon), a Kárpát-medencei halomsíros törzsek előtt viszont már kevesebb volt az akadály, hamarább is foglalták el a pesti oldal településre alkalmasabb vidékeit. A rákoskeresztúri szórványos sírleletek mellett mind az Egressy úti, mind a Vízakna úti telepmaradvány biztosan jelzik, hogy a pesti oldal

a későbronzkor idejére sem maradt lakatlan síkság.[73] A fent idézett leleteknek egyelőre elég szórványos jellege, mindenekelőtt a Vízakna utcai telepmaradvány arra engednek következtetni, hogy a település nem lehetett állandó jellegű, különösen nem a Rákos vidékén.[74] Korábban már megkockáztattuk a feltevést, amely szerint a Vízakna utcai telepet időszakonként a Gödöllői dombvidék lakói keresték fel, miután itt szabad legelőket találtak állataik számára. Leleteinknek az Aszód és Bag környékiekkel kimutatható azonossága feltevésünket erősíti. Az ottani települések lényegesen nagyobb kiterjedésűek voltak mint a zuglói. A bagi vasútállomás mentén húzódó dombon 200×150 m-es település részletét tárták fel, s az Aszód-domonyvölgyi még ennél is nagyobbnak tűnt. Az itteniek állandó jellegét igazolja a bagi m-es kultúrréteg, szemben a 20 cm-es Vízakna utcai szinttel.[75]

A fentiek alapján igazolva látjuk korábbi elképzelésünket, amely szerint Budapest területén nem volt egyeduralkodó a középső Duna-vidéki halomsíros kultúra, hanem ez mellett — elsősorban a pesti oldalon — a kultúra szlovákiai csoportjával, a Kárpát-medencei halomsíros kultúra népével is számolnunk kell.[76] A Vízakna utcai település leletei határozottan ez utóbbi kultúra körébe sorolhatók, s valószínűleg a Gödöllői dombvidéken központosuló törzs egyik csoportjához tartoznak. Korban a hazai későbronzkor legkorábbi szakaszát, a Reinecke szerinti BC1 periódussal párhuzamosítható időszakot képviselik.

JEGYZETEK

1 La Tène kori temetkezések maradványairól tudunk a környékről, amelyek 1894-ben kerültek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe: *Tompa F.:* Budapest története I. Budapest 1942. 131—.

2 *Pécsi M.:* Budapest földrajza I. Budapest 1958. 248—; Uő.: Budapest természeti földrajza. Budapest 1959. 162—.

3 Budapest ősvízrajzi térképét a pleisztocén végétől a XIX. századi szabályozásokig ld.: *Pécsi M.:* Budapest földrajza I. 24. ábra.

4 *Tompa F.:* Budapest története I. 32; Uő.: Bud. Rég. XIV. 1945. 10—.

5 *Tompa F.:* Bud. Rég. XIV. 10—.

6 *Tompa F.:* Budapest története. I. 57, 66; Uő.: Bud. Rég. XIV. 15—.

7 *Tompa F.:* Budapest története I. 104; Uő.: Bud. Rég. XIV. 16—.

8 A leleteket Tompa a váli kultúra anyagával együtt említi. Közöletlenek a BTM gyűjteményében.

9 *Tompa F.:* Budapest története I. 104; Uő.: Bud. Rég. XIV. 19—.

10 *Hampel J.:* Arch. Ért. 23. 1903. 427—; *Bóna I.:* Acta Arch. Hung. 9. 1958. 214; *Hampel J.:* A bronzkor emlékei Magyarhonban III. Budapest 1896. CCXXIII. t. 4a—b; *Holste, F.:* Hortfunde Südosteuropas. Marburg-Lahn 1951. 42. t. 22—23; *Mozsolics A.:* Bronzefunde des Karpatenbeckens. Budapest 1967. 64—, 31. t. 1, 2, 36. t. 1, 57. t. 4—9, 58. t. 1—4, 60. t. 2. A további irodalmat ld. a katalógusban, a lelőhelyek felsorolásánál.

11 *Hampel J.:* Bronzkor emlékei Magyarhonban II. Budapest 1892. 134; *Mozsolics A.:* Bronzefunde. 64, 27. t. 13, 40. t. 1.

12 *Marosi A.:* Arch. Ért. 44. 1930. 64, 62. kép; *Valkó A.:* FA 3—4. 1941. 100, 3 kép 1; *Tompa F.:* 24/25 BRGK 1936. 33. t. 21; *Mozsolics A.:* Bronzefunde. 64.

13 *Vinski, Z.:* Vjesnik, Zagreb 1. 1958. 31, 5. t. 2.

14 Nitriansky Hradok: *Točik, A.:* Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. Bratislava 1964. 34. kép 5, 7; *Mozsolics A.:* Bronzefunde 64.

15 *Tihelka, E.:* P. Arch. 51. 1960. 99, 37. kép.

16 *Trnacková, Z.:* AR 6. 1954. 839, 333. kép; *Hajek, L.:* P. Arch. 45. 1954. 152, 18. kép; Uő.; P. Pravek 43. 1947. 98, 3. kép; *Eisner, J.:* P. Arch. 33. 1922. 225, 99. kép 14, 16.

17 *Torbrügge, W.:* Die Bronzezeit in der Oberfalz. Kalmünz 1959. 1. t. 18, 7. t. 15, 32. t. 19, 58. t. 14, 59. t. 7, 9; *Bohm, W.:* Die ältere Bronzezeit in der Mark Brandeburg. Berlin—Leipzig 1936. 23. t. 13; *Kimmig, W.:* Jb. d. RGZM 2. 1955. 61, 2. kép 1.

18 *Schrattbauer, K.:* Arch. Au. 25. 1959. 3. kép a—c.

19 Erre utal a magyarádi és a vatyai kultúra köréből származó baltasorozat, valamint a dél-németországi leletegyüttesekből idézett darabok egy része.

20 *Mozsolics A.:* Bronzefunde. 64—.

21 Elsősorban a lovasi kincslelet edénye alapján vetődött fel annak lehetősége, hogy e lelet valamivel már fiatalabb a kosziderieknél. E feltevést erősíti a kincs néhány bronza (a hegyes tüskés korongdíszek és a pinzetta): *Vinski, Z.:* im. 1. t.

22 *Kimmig, W.:* im. 61, 2. kép 1; *Mozsolics A.: Bronzefunde.* 65.

23 *Hampel J.:* Altherthümer der Bronzezeit in Ungarn. Budapest 1887. XCIV. t. 5a—b; *Mozsolics A.:* Bronzefunde. 64.

24 Brunn, Penkhof, Riedhöfl: *Torbrügge, W.:* im. 32. t. 19, 7. t. 15, 59. t. 7, 9.

25 *Mozsolics A.:* Bronzefunde. 65.

26 *Wace, A. B. J.:* ABSA 58. 1953. 15, 9. t. b.

27 *Childe, V. G.:* An Italian Axe-Mould from Mycenae. Civilta del Ferro. Bologna 1959. 575—.

28 *Mozsolics A.:* Bronzefunde. 109—.

29 A lovasberényi és az acsai darabok közöletlenek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében.

30 *Zoltai L.:* NKÉ 1. 1907. 32, 7. kép, 35, 24. kép; *Kovács T.:* Arch. Ért. 93. 1966. 12. kép 20, 22, 13. kép 18, 18. kép 7; *Mozsolics A.:* Bronzefunde, 109.

31 *Točik, A.:* Die Gräberfelder der Karpatenländischen Hügelgräberkultur. FAP Prága 1964. 20. t. 12, 25. t. 12.

32 *Kovács T.:* FA 17. 1965. 72—, 15. kép 4, 18. kép 10.

33 *Holste, F.:* Die Bronzezeit in Süd- und Westdeutschland.

Berlin 1953. 3. t. 1; *Jilková, E.—Rybová, H.—Saldová, V.:* P. Arch. 50. 1959. 54—, 12. kép 2, 41. kép 7.

34 *Sándorfi N.:* Arch. Ért. 16. 1896. 109—, 4. t. 1, 2, 5. t.; *Gazdapusztai Gy.:* Acta Arch. Hung. 9. 1958. 265—, 1. t. 24.

35 *Točik, A.:* Die Gräberfelder. 21. t. 10, 28. t. 4, 36. t. 13; *Paulik, J.:* SA 11. 1963. 269—, 7. kép 11, 14, 34. kép 3, 38 kép.

36 *Berg, F.:* Arch. Au. 27. 1960. 21—, 3. kép 5, 7, 5. kép 4.

37 *Kovács T.:* Arch. Ért. 93. 1966. 193—, 9. kép 6—8, 10. kép 1, 14. kép 3.

38 *Kőszegi F.:* Arch. Ért. 91. 1964. 7, 2. kép 4; *Foltiny I.:* Arch. Ért. 5—6. 1944—1945. 43, 15. t. 28, 31; *Mithay S.:* Bronzkori kultúrák Győr környékén. Győr 1941. 25, 16. t. 4, 5; *Kovács T.:* FA 17. 1965. 70—, 16. kép 1; az aszód-domonyvölgyi leletek közöletlenek a MNM gyűjteményében.

39 *Kemenczei T.:* Acta Arch. Hung. 19. 1967. 276—, 2. kép 1, 3, 4. kép 8; *Patay P.:* Arch. Ért. 81. 1954. 37, 5. kép 4; *Kőszegi F.:* Arch. Ért. 91. 1964. 7, 22. j.

40 *Szombathy J.:* Prähistorische Flachgräber bei Gemeinlebarn in Niederösterreich. RGF 3. Berlin—Leipzig 1929. 17. t. 9, 18. t. 5, 7; *Řihovský, J.:* Sbornik 3. Brno 1963. 74— 9 B 10 A B.

41 *Kőszegi F.:* Arch. Ért. 91. 1964. 7.

42 Elsősorban a füzesabonyi és a vatyai kultúra behúzott szájperemű tálaira gondolunk.

43 *Mithay S.:* Bronzkori kultúrák. 15. t. 10; *Kovács T.:* FA 17. 1965. 72, 17. kép 6, 7; *Gazdapusztai Gy.:* Acta Arch. Hung. 9. 1958. 1. t. 13.

44 *Točik, A.:* Die Gräberfelder. 50, 11. t. 10, 15. t. 5, 9, 16. t. 6, 10, 19. t. 5.

45 *Kovács T.:* Arch. Ért. 93. 1966. 193, 17. kép 6, 21. kép 12, 14, 22. kép 6.

46 *Kemencei T.:* Arch. Ért. 92. 1965. 1. kép 8, 2. kép 14; Uő.: Acta Arch. Hung. 19, 1967. 275, 7. kép 5, 6, 14, 9. kép 2, 11. kép 15.

47 *Kovács T.:* FA 17. 1965. 72; *Kemencei T.:* Acta Arch. Hung. 19. 1967. 275.

48 *Jilková, E.:* P. Arch. 49, 1958. 312—, 6. kép 9, 7. kép 8.

49 *Torbrügge, W.:* im. 30. t. 27.

50 *Willvonseder, K.:* Die mittlere Bronzezeit in Österreich. Wien 1937. 8. t. 1, 11. t. 5, 33. t. 6.

51 *Kuzsinszky B.:* A Balaton környékének archeológiája. Budapest 1920. 235. kép. 1; *Mithay S.:* Bronzkori kultúrák. 16. t. 2; Arch. Ért. 32. 1912. 191, 1. kép; *Kovács T.:* FA 17. 1965. 70, 19. kép 5; *Milojčič, V.:* Zur Frage der Chronologie der frühen und mittleren Bronzezeit in Ostungarn. Actes de la III-e Session Zürich 1950. Zürich 1953. 14. kép 11, 15. kép 5.

52 *Točik, A.:* Die Gräberfelder. 45—, 4. kép 12, 9. t. 1.

53 *Kovács T.:* Arch. Ért. 93. 1966. 192—, 21. kép 11, 22. kép 10; *Kalicz N.:* HOMÉ 1958. 45—, 4. t. 10, 5. t. 10.

54 *Kemenczei T.:* Acta Arch. Hung. 19. 1967. 273—, 1. kép 2, 6. kép 5, 12. kép 8; *Balasa, G.:* AR 13. 1961. 285: 3. kép, 286: 6. kép, 287: 6. kép.

55 *Torbrügge, W.:* im. 47. t. 31, 35.

56 *Jilková, E.—Rybová, A.—Saldová, V.:* P. Arch. 50. 1959. 16. kép 4, 27. kép 1b, 42. kép 1a; *Böhm, J.:* Kronika objeveného veku. Prága 1941. 37. t. 3.

57 *Willvonseder, K.:* Die mittlere Bronzezeit. 9. t. 5, 6, 33. t. 5, 7; *Berg, F.:* Arch. Au. 27. 1960. 5. kép 1, 4, 6. kép 1, 8. kép 5, 6.

58 *Točik, A.:* Die Gräberfelder. 50, 5. kép 9, 13, 4.

59 *Mithay S.:* Bronzkori kultúrák. 12. t. 6, 15. t. 1; *Kovács T.:* FA 17. 1965. 17. kép 1, 18. kép 6, 12; *Kőszegi F.:* Arch. Ért. 91. 1964. 8, 1. kép 6, 2. kép 1, 3.

60 A típus részletes elemzését l.: *Kemenczei T.:* Arch. Ért. 90. 1963. 178—; *Kőszegi F.:* Acta Arch. Hung. 20. 1968. 119.

61 A bordadíszes edényekre vonatkozólag l.: *Kőszegi F.:* Arch. Ért. 91. 1964. 7.

62 Uo. 1. kép 4; *Kalicz N.:* HOMÉ 1958. 1. t. 8, 2. t. 9; *Willvonseder, K.:* Die mittlere Bronzezeit. 43. t. 5, 11; *Točik, A.:* Opevnená osada. 35. t. 18; *Točik, A.—Paulik, J.:* SA 8. 1960. 4. t. 6.

63 *Točik, A.:* Die Gräberfelder. 5. kép 8, 35. t. 6; *Milojčič, V.:* Zur Frage. 13. kép 17, 14. kép 2, 15. kép 6, 9, 10; *Wosinszky M.:* Arch. Ért. 11. 1891. 50—, 53, 1. kép; *Willvonseder, K.:* Die mittlere Bronzezeit. 5. t. 2.

64 A füzesabonyi és a magyarádi kultúra csontiparára vonatkozólag l.: *Tihelka, K.:* AR 1. 1949. 55—; Uő.: Chronologie préhistorique de la Tchécoslovaque. Prag 1956. 86—; Uő.: AR 13 1961. 582—; *Hajek, L.:* SA 7. 1959. 285; *Točik, A.:* Studijne Zvesti AUSAV 3. Nitra 1959. 23—; Uő.: Funde der Otomani-Kultur in der Südwestslowakei. Sbornik 3. Brno 1963—64. 100.

65 *Mozsolics A.:* Acta Arch. Hung. 8. 1957. 119—; Uő.: Bronzefunde. 115—; *Bóna I.:* Acta Arch. Hung. 9. 1958. 221—; *Kőszegi F.:* Arch. Ért. 91. 1964. 3—; *Kovács T.:* Arch. Ért. 93. 1966. 159—.

66 *Kőszegi F.:* Bud. Rég. XXII. 1971. 70—.

67 A Kárpát-medencei halomsíros kultúra etnogenezisére vonatkozólag l.: *Točik, A.:* Die Gräberfelder. 54; Uő.: Opevnená osada. 163—; Uő.: Sbornik 3. 99—.

68 Ide sorolhatjuk a salkai és letkési temetőket stb.: *Točik, A.:* Die Gräberfelder. 3—; *Mozsolics A.:* Bronzefunde. 148.

69 Az Aszód és a Bag környékén feltárt leletek részben közöletlenek, részben l.: *Kovács T.:* FA 17. 1965. 65—.

70 Makláron Szabó János, Mezőcsáton Kalicz Nándor és Patek Erzsébet, Tiszafüreden Kovács Tibor, Deteken és Halmajon Kemenczei Tibor tártak fel halomsíros temetőket: Arch. Ért.: 88. 1961. 286; 89. 1962. 259; 90. 1963. 298; 94. 1967. 220; *Kemenczei T.:* Arch. Ért. 95. 1968. 159—; Tiszakeszire vonatkozólag l.: *Bóna I.:* HOMÉ 3. 1963. 15; Az egyeki kultúra összefoglalását l.: *Kovács T.:* Arch. Ért. 93. 1966. 159—.

71 *Kemenczei T.:* Arch. Ért. 92. 1965. 3—; Uő.: HOMÉ 4. 1962—63. 7—; Uő.: Acta Arch. Hung. 19. 1967. 229—; *Jilková, E.:* SA 9. 1961. 102—.

72 A Vatya-magyarádi keveredésre vonatkozólag l.: *Kőszegi F.:* Bud. Rég. XXII. 1971. 51—. A rákospalotai lelet ismertetését l.: *Schreiber R.:* Arch. Ért. 94. 1967. 48—.

73 *Schreiber R.:* Későbronzkori sírleletek Rákoskeresztúrról. Bud. Rég. XXII. 1971. 293—; A Zugló, Egressy úti lelet közöletlen a BTM gyűjteményében.

74 A rákoskeresztúri sírleletek előkerülési helyének közvetlen szomszédságában két alkalommal végeztünk próbaásatást Schreiber Rózsával, eredmény nélkül. Éppen ezért nem tartjuk valószínűnek, hogy néhány sírnál nagyobb temető lehetett e területen.

75 *Kovács T.:* FA 17. 1965. 66.

76 *Kőszegi F.:* Bud. Rég. XXII. 1971. 72.

FRIGYES KŐSZEGI

DATA TO THE HISTORY OF PREHISTORIC SETTLEMENTS IN ZUGLÓ

In the autumn of 1967 rescue excavations were executed in the 14th district (Zugló) of Budapest, in Vízakna Street, where remnants of Late Bronze Age settlements have come to light on a minor mound. Such mounds were much more numerous in this region before the levelling of the ground, made in the last decades. Though this mound is relatively far from the present watercourse, it was situated by the water once, along a side branch of the age-old Rákos brook. Although we could not measure the whole extension of the settlement, it does not seem to have grown over several hundred m^2.

We cannot say too much of the settlement itself; it was no standing one in all probability. Judged by the unearthed very modest objects, it consisted of simple pit dwellings, one of which could be observed. In a depth of 80 cm we found a pit of an irregularly angular shape; we uncovered it only in part, since the adjoining house and fence hindered our work. In the same depth we could fix three post-holes roughly in a line; the diameter of each was 20 to 25 cm and they pierced the soil to the depth of 8 to 10 cm. Two holes were at a distance of one m, the third was at a distance of three and half metres from them.

In and around the pit below the 40 cm thick humus there was a gray, grained, 20 to 30 (at places 40) cm thick layer rather mixed with ashes; it was the latter which yielded the finds, sherds and bones. This ashy layer seems to have been the original walking level; the same could be noticed on the neighbouring plot in a thickness of about 20 cm.

The simple pit dwelling deepened into the soil seems to have been covered by a trussing placed on posts, while the side walls were made of wickerwork or wattle fence. Since we found very little mud-flake in the area, we do not think that the walls and the floor had been plastered over with clay.

The settlement seems to have been temporary or seasonal, frequented by its inhabitants at certain occasions, perhaps in certain seasons. It may well be that the settlers of the river beds of the unfar Gödöllő hill region, more suitable to agriculture, had visited the region along the Rákos, useful for the grazing of their animals and giving ample opportunity for fishing and hunting.

Among our finds uncovered in Vízakna Street the life of the settlement is the best characterized by a casting mould of two parts. It shows the existence of handicraft besides the basic activity for living, the supply of provisions. The matrix has been uncovered set together; the one-time bronzesmith seems to have hidden it intentionally, hoping that he might continue the casting of bronze axes the next time.

At the north-eastern edge of the settlement we observed a minor ditch, serving probably the quick deduction of precipitation from the mound.

The cultural and chronological definition of the archaeological material of the settlement is no difficult problem, since the sherds may be connected to a group of the tumulus builders unequivocally. Nor does the type of the axe of the matrix contradict this statement; it is common knowledge that the large-size, cornered axe of the so-called Czech type is a feature of the Middle and Late Bronze Age, namely to the beginning of the latter.

A large portion of ceramics is represented by the roughly or less roughly worked household pottery. Simple, pot-like vessels with finger-imprinted rib ornament (Fig 12 nos 1, 12, 15, 16, Fig 13 nos 5, 15, Fig 14 nos 10, 11, Fig 15 nos 9, 13, Fig 16 nos 3, 7, 8, 10), major, tankard-like vessels (Fig 16 nos 6, 9) may be enlisted here. Handled specimens are a special variety (Fig 13 no.1, Fig 15 nos 2, 3, Fig 16 nos 4, 5).

The pots with spouts directed downwards on the rims are very important, since they allow a more exact datation, namely to the Middle and the Late Bronze Age (Fig 12 nos 5, 6, 9, Fig 14 no. 9, Fig 15 no. 11).

Some hemispherical bowls with straightly cut rims are rather frequent forms both in the Bronze Age and during the Urnfield period (Fig 13 no. 8, Fig 14 no. 7, Fig 16 no. 2). The bowls with contracted rims remained in use from the Middle Bronze Age to the Iron Age (Fig 12 no. 10, Fig 13 no. 2).

Among the bowls with splayed rims the pieces the rims of which are decoreted by several snouts, directed upwards as a rule, deserve a special attention. These are known from the tumulus builders of the Late Bronze Age, extending to the beginning of the Urnfield period at the best. This type is represented by numerous pieces in our settlement (Fig 12 no. 7, Fig 13 no 7, Fig 14 nos 1–5, Fig 16 no. 1).

There are only a few pieces of the urn-shaped vessels with globular bellies, cylindrical necks and usually straightly cut rims which have become general in this form from the Late Bronze Age (Fig 13 no. 4: straightly cut rim; Fig 15 no. 4: splaying rim).

In the Vízakna Street material we find a few of the jars with globular bellies and funnel-shaped necks (Fig 12 nos 3, 13, Fig 13 no. 3). Mugs with splaying rims (Fig 12 nos. 4, 8, 14), jugs with compressed globular bellies (Fig 14 nos 2, 13), the fragments of

some globular vessels (Fig 14 no. 8, Fig 15 nos 1, 8) the fragments of some thin-walled cups (Fig 13 no. 14) and the piece of a bowl for baking fish (Fig 15 no. 5) may be attached here as well.

A small-size bone amulet with pounced ornament (Fig 8) and finally both pieces of the matrix of an axe (Fig 10—11) deserve our attention. The axes cast in this matrix were 23,5 cm long; their type corresponds to the so-called Czech type cornered axes.

The decorative features of the enumerated pottery as the finger-imprinted rib running around (Fig 12 nos 12, 15, 16, Fig 13 no. 15, Fig 14 nos 10, 11, Fig 15 nos 9, 13, Fig 16 nos 6, 7, 9, 10), the simple wart (Fig 12 nos 10, 11, Fig 13 no. 5, Fig 14 no. 8, Fig 15 no. 11), the wart surrounded by a groove (Fig 13 nos 6, 10, Fig 15 no. 8), the wart combined with slanting ribs (Fig 15 no. 1), the T-shaped ribs (Fig 13 nos 4, 9), the interlarded, incised ornament (Fig 12 no. 1) are typical of the Tumulus circle. There is a very important fragment, decorated by parallel incisions and vertical grooves, being a special type of the end of the Middle Bronze Age and of the Late Bronze Age (Fig 12 no. 2).

The axe of the Vízakna Street casting mould represents a more developped variety of the large-size, cornered, Czech type axes. In the Carpathian Basin most of its parallels are known from the Middle Bronze Age, mainly from the find complexes of the Koszider horizon (Nagyhangos, Alsónémedi, Sárbogárd, Uzd). A special importance may be attached to the pieces unearthed from the parts of settlements of the outgoing Middle Bronze Age (Pákozdvár, Solymár). In Moravia one of the centres of production of this type of axes is the Veteřov culture. It may be traced also in Germany and Austria.

The time of the general use of the axe may be attached to Reinecke's period BB. The specimen of Vízakna Street may be classified into the variety b) according to Mozsolics; it recalls the pieces of the Uzd and the Lovas hoard in the first place. One of the axes of the Uzd hoard belongs to variety c) according to Mozsolics (a soled axe), going beyond the time of the Koszider horizon. Most probably the matrix of the Vízakna Street, a type showing some features of the winged axes already, was used in the Late Bronze Age. The Uzd find seems to establish some connection between the Carpathian Basin and the Peloponnesos where a matrix similar to variety c) has been found in the house of the Mycenae oil merchant. The matrix, being in the company of typical LH III/B pottery, is coeval with the Italian early Peschiera bronzes; this fact furnishes the absolute chronology of the use of this type. The datum 1300 B.C. may be regarded as „ante quem", regarding the more archaic character of the Vízakna Street matrix; this means the fourteenth century in the case of our settlement.

The detailed analysis of the site at Vízakna Street bears out the conclusion that this place was inhabited by a minor group of the Tumulus culture of the Carpathian Basin. Though ceramics do not furnish an exact dating in this case, we may be sure on the testimony of the matrix that our finds are coeval with the earlier phase of the Tumulus culture. On the basis of the fragments among them, characteristic also of the Middle Bronze Age, and of the type of the axe they cannot be later than the period BCl of Reinecke.

Researches of the past years have proved in a satisfactory way that the Carpathian Basin had been occupied by tumulus builder groups from the end of the Middle Bronze Age on. In our judgment two different groups of this culture set foot on the territory of Hungary: mainly in Transdanubia and in the southern half of the Great Plain the elements derived from the central Danubian Tumulus culture, whereas in the northern border region of the Great Plain the people of the Carpathian tumulus builders invading from Western Slovakia had gained ground.

In the ethnogenesis of the Carpathian group the prominent part was played by the Magyarád population, beside the other autochthonous elements of the Bronze Age. We have to emphasize, however, that the transformation in Slovakia, beginning during the period BB could have been prompted by groups coming from the Central European tumulus block.

The first signs of the south-eastern expansion of the Tumulus culture, becoming a vigorous one in the second half of the fifteenth century B.C. in the Carpathian Basin, seem to appear in the region of the Ipoly river. The track of the groups hiving off from the Central Slovakian tumulus tribes may be followed to the interior of the Transtibiscan parts. Proceeding along the Ipoly and then the northern bank of the Danube, they invaded the plain at the feet of the northern mountains in a very short time. The southern most find complex of the group marching southwards along the left bank of the Danube is recorded from the area of the capital. Supposedly the mass migration towards the south was hindered by the Vatya culture for a long while, so the Galga valley diverted those tribes to the east. The region of the Mogyoród hills favoured their settlement, thus they have formed a significant centre of settlement around Aszód and Bag during the periods BCl-2.

Judged by our find, the region of the capital did not remain free from the historical events, connected with the expansion of the tumulus builders. Hoards of Koszider type (Rákospalota, Solymár) show that at the time of the Koszider horizon there lived a considerable autochthonous Bronze Age population (Vatya-Magyarád) in our region. Their tribal territories were protected by earthworks, the semicircle of which enabled them to resist the onslaught of the well armed tumulus conquerors for a long time. Such complexes as *e.g.* the Rákospalota vessels reveal a far-reaching connection between these ethnical groups, in the first place the close relation of the Vatya and Magyarád cultures rooted here.

The Central Danubian groups attacking from Transdanubia could be withheld by the earthworks for some decades, this is why we know of relatively younger tumulus finds on the side of Buda; the Carpathian tumulus tribes, however, did not meet any major obstacle, so they were able to occupy the regions of Pest side, suitable for settlement, earlier.

Beside the scattered grave-goods from Rákoskeresztúr both remnants of settlement of the Egressy Street and Vízakna Street are sure proofs of the fact that the Pest plain did not remain uninhabited during the Late Bronze Age either.

The rather scattered character of the quoted find complexes, as far as we know now, and also the remnant of the Vízakna Street settlement bear out the conclusion that the inhabitants, especially in the Rákos region, did not take up a permanent abode here. As we have alluded to, the Vízakna Street settlement seems to have been visited by the people of the Mogyoród-Gödöllő hill district from time to time. This suggestion is supported by the similarities, nay identities between the finds published here and those of the Aszód and Bag region. The latter settlements were considerably more extended than the Zugló one. On the hill near the Bag railway station a part of a settlement of 200× 150 m has been unearthed; that of Aszód-Domonyvölgy seems to have been even larger. The standing character of those settlements is shown by the one meter thick cultural layer at Bag, whereas in Vízakna Street we could observe a much thinner layer of settlement.

On the basis of the above statements we may regard our earlier idea justified: in the area of Budapest the Tumulus culture of the Central Danube region did not rule alone, but there was also the West-Slovakian group of the same culture, the Carpathian tumulus folk, on the Pest side in the first place. The settlement of Vízakna Street has to be classified in the latter group; it may have belonged to a branch of the tribe centred in the Gödöllő-Mogyoród hill region. Its date is the earliest phase of the Late Bronze Age in Hungary, the period BCl of Reinecke.

NAGY TIBOR

ULCISIA CASTRA

1. RÉGI ÉS ÚJ PROBLÉMÁK, MEGOLDÁSOK

Az Aquincumtól É-ra 8 római mérföldre fekvő Ulcisia castra koracsászárkori helyőrségtörténetéből e század elején annyi volt ismert, hogy a III. sz.-ban, pontosabban Severus Alexander uralkodása éveiben a *cohors I milliaria nova Severiana Surorum sagittariorum* nevű alakulat állomásozott a táborban. Feltételesen nyilván tartottak még két további csapatot, a *cohors I Apamenorum sagittariorum* és az *ala I Eturaeorum Severiana* nevű alakulatot, mint amelyek a III. sz.-ban megfordulhattak Ulcisia castrán[1]. Az *ala I Eturaeorum Severiana* jelenlétére vonatkoztatott felirat, Aur. Mucianus oltárköve, azonban már közzétételétől kezdve eltérő értelmezésekre adott alkalmat. Kuzsinszky B., aki ezt az Ulcisia castra III. századi helyőrségtörténete szempontjából igen jelentős feliratot publikálta, már első közleményében kétféle olvasat és feloldás lehetőségét mérlegelte.[2] Őtőle származik a felirat 3—5. sorainak mind a *m(i)l(e)s a(lae) p(rimae) E(turaeorum) Seve[r]ian(a)e*, mind pedig a *m(iles) l(egionis) s(ecundae) a(diutricis) p(iae) f(idelis) Seve[r]ian(a)e* feloldása. E kőemlék publikációjának ismeretetésekor Hampel József az utóbbi feloldást fogadta el[3], míg A. v. Domaszewski a feliratos *Corpus*-ban az előbbi olvasatot és feloldást részesítette előnyben.[4] A későbbi irodalom számára, a *Corpus* nyomán, az ituraeus csapat nevére történt feloldás maradt irányadó egészen az 50-es évekig[5], annak ellenére, hogy Nagy L. már 1937-ben közzétette a vitatott felirat revideált olvasatát, amely a Kuzsinszky-féle második alternatíva helyességét támasztotta alá[6]. E revideált olvasat mellett az ötvenes évektől kezdve foglalt állást mondhatni egységesen a kutatás[7]. Nem foglalkozott viszont az irodalom eddig azzal a kérdéssel, hogy a *legio II adiutrix* különítménye, Severus Alexander korában, közelebbről melyik időpontban is állomásozott Ulcisia castrában.

Erre a kérdésre rátérve, úgy véljük, hogy az Aur. Mucianus — feliraton olvasható *Severiana*-jelzőtől megadott időhatáron belül[8], a perzsák elleni háború évei (231—233) elesnek, minthogy ebben a háborúban az aquincumi légió minden valószínűség szerint teljes létszámmal vett részt[9]. Nem jöhet továbbá számításba a 230. esztendő sem, minthogy ekkor a szír cohors, minden kétséget kizáróan állomáshelyén tartózkodott[10]. A 229-es évtől is eltekinthetünk; a szír cohors ekkor a táborhelyével szomszédos útszakasz javítási munkálatait végezte[11]. Állomáshelye nem változott. Dolgozatunk második részében fejtjük ki, hogy a szír cohors jelenlétével Ulcisia castrában a megelőző években is jogosan számolhatunk[12]. Maradnának tehát a germaniai hadjárat évei (234—235). Amennyiben az aquincumi legio a perzsa háborúban részt vett, onnan kétségtelenül már 233-ban visszatért állomáshelyére[13]. A *legio II adiutrix* tehát azon illyricumi csapatok közé tartozhatott, amelyek a Duna-vidéki germánok megmozdulásának hírére a császártól állomáshelyükre történő haladéktalan visszairányításukat követelték.[14] A soron következő germaniai expedícióban ezekre a csapatokra a római hadvezetés túlsokat nem építhetett. Látjuk is, hogy a hadvezetés más módon igyekezett biztosítani az akkor szinte nélkülözhetetlen illyricumi katonaelem megfelelő részvételét a Rajna-vidéki germánok elleni háborúban. Herodianus elbeszéléséből világosan kitűnik, hogy a perzsa és a germán háborúk közötti időben nagyobbarányú sorozásra került sor éspedig elsősorban Pannoniában. Az újoncokat azonban nem osztották szét az itt állomásozó alakulatok között, hanem együtt tartották és az újonc hadtestet a nagy katonai tapasztalattal és tekintéllyel rendelkező C. Iul. Verus Maximinus vezetésével a Rajna-vidékre irányították.[15] Nincs biztos tudomásunk arról, hogy az illyricumi újoncokból álló seregtesten kívül a Duna-vidékről teljes legiot is a nyugati hadszíntérre küldtek.[16] Egyes legio-vexillatio-k részvétele azonban igen valószínű. Az aquincumi legio is legfeljebb különítményt adott a germaniai hadjárathoz, különben nem találnánk 235 elején Aquincumban a legio-törzshöz tartozó egyik *primus pilust* beosztottjával együtt.[17] Az illyricumi legiók mérsékeltebb részvételét Severus Alexander a mór dárdás, meg a keleti

íjász alakulatok tömeges igénybevételével igyekezett ellensúlyozni.[18] E hadjáratban még a császári testőrséget sem a főként illyricumiakból álló praetorianusok adták, hanem az *equites Mauri et Osroeni*.[19]

Az Ulcisia castrában állomásozó szír cohorsról korábban úgy vélekedtek, hogy e csapatot 232-ben Keletre vitték, ahonnan nem is tért többé vissza.[20] Amióta azonban ismertté vált a szír cohors 241-re keltezett szentendrei feliratos kőemléke,[21] szükségtelen bizonygatni, hogy a csapat végleges távozásáról 232-ben nem lehet szó. A szír cohors részt vehetett a perzsa háborúban, de utána mindjárt a Rajna-vidékre irányíthatták. A germaniai határsávban összevont igen nagy számú orientalis íjász csapat (*τοξοτῶν ἀριθμὸς πολύς*. Herodian.) sorába nagyon jól illenek a szentendrei *Syri sagittarii*. Az utóbbiak emlékanyaga a Severus Alexander-kori perzsa és germán háborúk idejéből Ulcisia castra területéről eddig hiányzik. A tábor *praetoria*-frontja előtt húzódó limes-útvonalon 236-ban állított mérföldkövek,[22] viszont már e hadjáratból visszatért cohors emlékanyagához sorolhatók. A szír cohorsot tehát a Rajna-vidéki távolléte idején helyettesíthette Ulcisia castrában a *legio II adiutrix* egyik osztaga. Nemcsak Aur. Mucianus 234/5-ra keltezhető oltárkövét oszthatjuk e legiós osztag feliratos hagyatékához, hanem annak az ismeretlen nevű [*a*]*rmorum* [*custos*]-nak feliratát is, amely töredékesen Fl. Dragilis palimpsestus-feliratán maradt meg.[23]

A másik csapattest, amelynek szentendrei táborozását már a századeleji kutatás kétkedéssel fogadta, a *cohors I Apamenorum sagittariorum*. Nagy L., aki Kuzsinszky B. után első ízben tekintette át a szentendrei tábor helyőrségtörténetét, helyesen iktatta ki ezt a legújabb emlékei szerint is Egyiptom területén állomásozó[24] cohorsot Ulcisia castra megszálló csapatai sorából. A Sept. Bauleus oltárkövén olvasható CAPS-betűcsoport feloldása a *caps*(*arius*) egészségügyi altiszt rangjára, minden tekintetben meggyőző.[25]

Ugyancsak Nagy L. hívta fel a figyelmet a *cohors I Ulpia Pannoniorum* Ulcisia castra területén előkerült szerény, de a csapattörténet szempontjából nem mellőzhető emlékanyagára. Nagy L. a tábor területéről felgyűjtött két töredékes bélyeges tégla alapján arra következtetett, hogy ez a cohors a II. sz. közepe táján, átmeneti jelleggel, valószínűleg megfordult Ulcisia castrában.[26] Ezt azonban ilyen formában nem oszthatjuk. A lelőkörülmények semmiképp sem szólnak e bélyegek II. századi keltezése mellett. Mindkét tegula-töredéket szórványként éspedig a szőlőforgatás alkalmával kidobott kövek közül szedte fel Nagy L., a *cohors I (mill.) nova Severiana* III.-századi bélyeges tégláival együtt.[27] E lelőkörülményre azért szükséges e helyen is nyomatékosan rámutatnunk, minthogy az irodalomba úgy került át Nagy L. közlése, mintha e bélyeges téglákat a tábor legalsó rétegében találta volna,[28] ami ez esetben a bélyeges téglák II. századi volta mellett szólhatna. E félreértett közlés nyomán merülhetett fel az irodalomban annak a lehetősége is, hogy Ulcisia castra Caracalla előtt nem is tartozott Pannonia inferior-hoz, hanem Pannonia superior területén feküdt, minthogy ennek auxiliaris seregében említik a II. századi katonai diplomák a *cohors I Ulpia Pannoniorum*-ot.[29] A cohors szentendrei téglabélyegei a fentebbi következtetéshez azonban nem szolgálhatnak alapul. Eltekintve attól a teljesen figyelmen kívül nem hagyható körülménytől, hogy a cohors mindkét ismert töredékes bélyeges téglája a szír cohors bélyeges tégláival együtt fordult elő, a szentendrei COH I VLP PA[ ] bélyegek szoros megfelelői, amint erre már felfigyeltek,[30] a csapat *Ant*(*oniniana*)-jelzős aquincumi bélyegei sorában találhatók meg.[31] Ennek felismerése után kétségtelen, hogy a két egymást kiegészítő töredékes szentendrei bélyeg a *coh*(*ors*) *I Ulp*(*ia*) *P*(*annoniorum*) *A*[*nt*(*oniniana*)], nem pedig a *coh*(*ors*) *I Ulp*(*ia*) *Pa*[*nn*(*oniorum*)][32] csapatnévformára egészíthető ki. Ez a 60-as évektől eltekintve 133-tól kezdve a II. sz. folyamán Felső Pannoniában állomásozó auxiliaris alakulat[33] tehát azt követően vett részt az Ulcisia castra, valamint Aquincum területén folyt katonai építkezésekben, hogy táborhelyét (Solva),[34] a brigetioi legióskörzettel együtt, Caracalla idejében Alsó Pannoniához csatolták. A csapat Ulcisia castra II. századi helyőrségei sorából tehát törölhető és a III.-sz.-ban sem mint helyőrség, hanem mint az itteni építkezésekben Caracalla vagy Elagabal idejében közvetve, téglaszállítmányaival résztvevő alakulat tartható csak számon.

Újabb anyaggal gazdagították Ulcisia castra helyőrségtörténetére vonatkozó ismereteinket az ottani tábor területén 1940-ben végzett ásatások. Feltárásra került ekkor többek között a tábor keleti kapuzata *(porta praetoria)*, az első kőtábor négyszögletes kaputornyaival, melyek elé a Diocletianus-féle tetrarchia idején félkörívesen záródó patkó alakú tornyokat építettek (1. kép).[35] A kapuzaton kivezető *via praetoria* szintjét is megemelték ekkor, de a korábbi úttest szerkezetét nem bolygatták. A négyszögű kaputornyokhoz tartozó kőlapos úttest alatti vízlevezető csatornába építve fogazott keretelésű COH P T-jelzésű tegulákat találtunk, sima keretelésű COH R T bélyegváltozatokkal együtt.[36] Ugyancsak ennek az ásatásnak a keretében feltárhattuk a tábor belső areájában a három építési periódust mutató parancsnoki épületet *(Principia)*,

valamint emögött a *Quaestorium* egyrészét. Az utóbbi épület fűtőszerkezetéből 3 db sima keretbe foglalt COH R T-jelzésű bélyeges téglát szedtünk ki. Kettő ezek közül *tegula*, egy pedig melegvezető tégla *(tubulus)* oldallapjának töredéke volt.[37]

A *porta praetoria*-nál lelt COH P T-bélyegek időrendi helyzete egészen világos. Az első kőtábor létesítésekor kerültek beépítésre. Az első kőtábor építését pedig, ennek 1. periódusához tartozó rétegek keltezésre alkalmas apró leletei, továbbá a belső négyszögű tornyokkal erősített kőfalas védművei szerkezete és alaprajzi elrendezése, valamint a helyőrségtörténetből adódó adatok alapján a II. sz. 10—20-as éveire tehetjük, nem zárva ki, hogy a tábor kőfalas védművei csak Hadrianus késői éveiben készültek el.[38] A táborból K-felé kivezető főcsatornából származó COH P T és COH R T-bélyeges téglák tehát a fentebbiekben jelzett évtizedek valamelyikén kerültek beépítésre.

A *porta preatoria*-nál előkerült bélyeges téglákkal ellentétben *Quaestorium* fűtőszerkezetében talált COH R T-bélyeges téglák másodlagos felhasználásban feküdtek. A szír cohors III. századi építkezése alkalmával kerültek újbóli felhasználásra. Ezt nemcsak az ottani fűtőszerkezetből kiszedett C-NS-jelzésű téglák, hanem az eredeti funkciójától eltérően hézagolásra felhasznált COH R T-bélyeges melegvezető tégla oldaltöredéke is igazolta. A *Quaestorium*-ban talált COH R T-bélyeges téglák tehát nem a szír cohors építkező tevékenységével kapcsolatba hozható 2. periodus idején kerültek a tábor területére, hanem az 1. periodusból származó építőanyagként használták fel ezeket újból a 2. periódusban. E bélyeges téglák alapján nem állítható, hogy valamelyik thrák cohors a Caracalla és Severus Alexander uralkodása közötti időben, a szír csapat ideérkezése előtt, építkezett a táborban.[39]

Mind a COH P T, mind pedig a COH R T-bélyegek feloldása az egyik *coh(ors) p(rima)* vagy *pr(ima) T(hracum)* nevére, ma már nem igényel bővebb indokolást.[40] Vitatott volta miatt annál inkább szükséges részletesebben foglalkoznunk azzal a kérdéssel, hogy a Hadrianus-kori Pannoniából ismert három *cohors I Thracum* nevű alakulat közül melyik vehetett részt közvetlenül vagy közvetve Ulcisia castra első kőtáborának építésében. Vajon a felsőpannoniai *cohors I Thracum c. R.*[41] vagy az Alsó Pannoniából nyilvántartott 1. sorszámú thrák cohorsok egyike jöhet-e ebben a vonatkozásban számításba. Ez a kérdés, megítélésünk szerint, egyértelműen megválaszolható.

A szentendrei tábor *porta praetoria* útteste alóli csatornából származó fogazott keretelésű COH P T-bélyeg pontos megfelelője ugyanis az aquincumi legiós tábor *retentura*-részén, e tábor Traianus-Hadrianus-kori helyőrségeinek LEG IIII F, LEG X G P F és LEG II AD-bélyeges tégláival együtt került napvilágra.[42] Következik ebből egyrészt, hogy a COH P T és COH R T-bélyeges téglák használatának ideje Aquincumban sem vezet át a II. sz. első harmadánál későbbi időbe. Másrészt a cohors-bélyegek előfordulása az aquincumi legios tábor területén egészen nyilvánvalóvá teszi, hogy e bélyeges téglákat az alsópannoniai legio táborépítkezéséhez nem szállíthatta a felsőpannoniai auxiliaris sereg kötelékébe tartozó *cohors I Thracum c. R.* nevű alakulat. Ezzel egyúttal, a fentebb már hivatkozott *coh(ors) I Ulp(ia) P(annoniorum) A[nt(oniniana)]* jelzésű téglák után, az a másik érv is elesik, amelyet eddig felhoztak Ulcisia castra Felső Pannoniához tartozása mellett.[43] Megerősíthetik a mondottakat a felsőpannoniai *cohors I Thracum c. R.* újabb időben Ad Statuas (Ács-Vaspuszta) táborából ismeretessé vált bélyeges téglái.[44] Az utóbbiakon olvasható bélyegek semmi rokonságot nem mutatnak a hivatkozott aquincumi és szentendrei bélyegekkel. Igaz, hogy az Ács—Vaspuszta-i bélyegeket a II. sz, végére — III. sz elejére keltezték.[45] A cohors azonban a korábbi évtizedekben sem valószínű, hogy számneves, *p(rima)* vagy *pr(ima)*-jelzésű bélyegeket készített volna. Eme véleményünket pedig arra alapítjuk, hogy a cohors pontosan ugyanazt a COH I THRAC-bélyegtípust használta Pannoniába érkezése előtt Germaniában, mint később, Ács—Vaspusztán. A germaniai bélyegek 1. változatánál[46] még az I feletti vízszintes *hasta* is megtalálható, akárcsak az Ács—Vaspuszta-i C I T-bélyegeken, valamint a cohors győri feliratos töredékén.[47] A felsőpannoniai *cohors I Thracum*-ot tehát sem hadszervezeti beosztása, sem pedig ismert téglabélyegei alapján nem vehetjük figyelembe, mint a szentendrei tábor építkezésében résztvevő csapattestet. A szentendrei bélyegek időrendi helyzetét tekintve azt a felvetést sem tehetjük magunkévá, hogy ez a felsőpannoniai thrák cohors a Severus Alexander uralkodását megelőző évtizedekben volt Ulcisia castra megszálló csapatteste.[48] A *cohors I Thracum c. R.* a III. sz. első évtizedében kétségtelenül Ad Statuas táborában állomásozott.[49] Caracalla idejében pedig nem helyezhették át Ulcisia castrába, ahol ekkor már a szír cohors tartózkodott.[50] A Hadrianus uralkodása éveiben Aquincumban, valamint Ulcisia castrában építkező 1. sorszámú thrák cohors, a fentebbiek figyelembevételével tehát nem kereshető másutt, mint egyedül csak az alsópannoniai *exercitus* kötelékébe tartozó *cohortes I Thracum* között.

Legkésőbb a 130-as évek elejétől kezdve Pannonia inferior területén két 1. sorszámú thrák cohors mutatható ki: 1) a *cohors I Thracum Germanica* és 2) a *cohors I Thracum c. R. p. f.* Az elsőnek említett cohorsot az új kömlödi (Lussonium) diplomák[51] tanúsága szerint 131/2 előtt helyezték át Germániából Alsó Pannoniába. Az áthelyezés mindenesetre 110 után történt; nemcsak azért, mert a tokodi diploma még nem említi a csapat nevét, hanem mivel az újonnan érkezett thrák cohorsnak már Alsó Pannoniában kellett találnia a *cohors I Thracum c. R.* nevű alakulatot, minthogy éppen ez utóbbitól való megkülönböztetésül kapta a *Germanica* jelzőt. Az is majdnem bizonyos, hogy a *cohors I Thracum Germanica* 114-ben még nem volt itt, minthogy a Drávától É-ra állomásozó *auxilia*-ra vonatkozó carnuntumi diploma[52] csapatlistája nem említi. Áthelyezése legkorábbi időpontjaként tehát valójában a 117/8-as évek javasolhatók.[53] A *cohors I Thracum Germanica* lehetséges, hogy már Hadrianus késői éveiben, de majdnem bizonyos, hogy Antoninus Pius uralkodása idején Intercisától D-re, éspedig valószínűleg Annamatia (Baracspuszta) táborában állomásozott.[54] A csapat innen ismert CHO I T G-jelzésű téglabélyege[55] semmi rokonságot nem mutat az aquincumi és a szentendrei COH P T, COH R T-bélyegekkel. Jelenleg ezért nem számolhatunk azzal, hogy a cohors, amelynek idehelyezésekor minden bizonnyal át kellett haladnia Ulcisia castra és Aquincum területén, egyideig Pannonia inferior északi részében maradt és csak a 30-as években foglalta el az Intercisától D-re fekvő állomáshelyét.

A fentebbiek elfogadása esetén maradna tehát a *c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis)* kitüntető jelzőkkel rendelkező másik 1. sorszámú thrák cohors, amelyet ismeretesen 110-ben Daciából helyeztek át Pannonia inferiorba.[56] Hogy ez a csapat nem lehet azonos a felsőpannoniai *cohors I Thracum c. R.* nevű alakulattal,[57] azt az ugyanazon év ugyanazon napján, 148 okt. 9-én egyrészt a felsőpannoniai, másrészt az alsópannoniai auxiliaris sereg részére kiállított ászári, illetőleg regölyi diplomák minden kétséget kizáróan igazolták.[58] Az alsópannoniai *cohors I Thracum c. R.* Traianus éveiben minden bizonnyal a Dráva—Száva közötti határszakaszon állomásozott és ezért nem is említi a Drávától É-ra állomásozó csapatokra vonatkozó 114. évi carnuntumi diploma.[59] Még ilyen közvetett adatunk sincs azonban arra, hogy e cohors Hadrianus uralkodása idején is Pannonia inferior délkeleti határsávjában tartózkodott. Általában ugyan feltételezik, hogy a csapat 110-től kezdve megszakítás nélkül Novi Banovci-ben állomásozott.[60] A II. századi katonai diplomák csapatlistái alapján a cohors állomáshelye újólag azonban csak Antoninus Pius uralkodásától kezdve jelölhető ki Novi Banovci (Burgenae) táborában,[61] ahonnan az irodalom különben a csapat nagyobbszámú bélyeges tégláját is nyilván tartja. Ez utóbbiak kapcsán figyelmet érdemlő körülmény mármost, hogy a Novi Banovci-i bélygek sorában gyakoriak a számneves bélyegek és a csapatnév rövidítési módját tekintve az aquincumi és szentendrei bélyegekkel összevethető COH P T-jelzésű téglák is előfordulnak.[62] Az említett egyezést nem tarthatjuk véletlennek. A korábbi aquincumi és szentendrei, valamint az ezeknél valamivel későbbi Novi Banovci-i COH P T-jelzésű téglák aligha választhatók el egymástól és a lelőhelyek között fennálló nagyobb földrajzi távolság ellenére is egyazon csapat hagyatékához sorolhatók.

A fentebbiek kapcsán természetesen nem gondolhatunk arra, hogy a thrák cohors Burgenae-ből szállított téglákat a tartomány északi részébe. A csapat Hadrianus-kori táborhelyéről mondottakkal kapcsolatban arra viszont jogosan gondolhatunk, hogy a 117/8. évi *expeditio Suebica et Sarmatica* idején[63], amikor még a Rajna-vidékről is irányítottak csapatokat Pannonia északi határvidékére,[64] Dél-Pannoniából — amelynek határvédő seregét kevéssel előbb egy újabb cohors-szal erősítették meg[65] — ugyancsak hoztak fel csapatokat a svébek és részben a szarmaták elleni hadműveletekhez. Az aquincumi katonai körzet veszélyeztetett voltára ezekben az időkben nemcsak az óbudai, Laktanya utcai éremlelet, hanem az Aquincumtól délre fekvő auxiliaris táborok és *vici* területén megfigyelt pusztulási rétegek is utalnak.[66] Az akkori katonai helyzettől megkívánt csapaterősítések egyikeként irányíthatták Dél-Pannoniából az északi frontszakaszra a *cohors I Thracum c. R.*-nevű csapatot is. A svéb-szarmata háborút követően, nyilván ennek tanulságait levonva, került sor az Aquincumtól északra fekvő határszakasz további megerősítésére. Ebből a háttérből válik érthetővé egy újabb auxiliaris tábor, Ulcisia castra, létesítése. Az itteni első kőtábor építésében kétségtelenül részt vett az egyik thrák gyalogos alakulat. A COH P T és COH R T-bélyegek alapján az idézett thrák csapat az alsó-pannoniai *cohors I Thracum c. R.*-nevű formációval azonosítható. E csapatot minden valószínűség szerint a svéb-szarmata háború idején helyezték át a tartomány északi részébe. Emlékanyaga alapján ebben a csapatban láthatjuk a szentendrei tábor Hadrianus-kori helyőrségét. A *cohors I Thracum c. R.* a 30-as évek végén kerülhetett vissza Dél-Pannoniába, ahol ettől kezdve állomáshelye Novi Banovci.[67]

Ulcisia castra későbbi, Antoninus-kori helyőrségtörténete ma még fehér lapnak számít. A *cohors I Ulpia Pannoniorum*, amelyet a II. sz. középső évtizedeire javasoltak Ulcisia castra megszálló csapatának, mint fentebb láttuk, jóval később, Caracalla idejében szállított téglákat a szentendrei kőtábor átépítéséhez. Legutóbb Fitz Jenő, a tábor helyőrségtörténetének áttekintésekor, a *cohors IIII voluntariorum c. R.*-nevű alakulatra gondolt, mint amely a II. sz. második felében, 133—138 és 163 között, Szentendrén állomásozott.[68] Ennek a felsőpannoniai auxiliaris alakulatnak azonban eddig még egyetlen feliratos emléke, bélyeges téglája sem került elő a tábor területén, egyáltalában Alsó-Pannoniában. Megtalálták viszont e csapat bélyeges tégláit Felső Pannoniában, Arrabonától nyugatra, Quadrata (Barátföldpuszta) táborhelyén, ahol a csapat jelenlétével is jogosan számolnak 133—38 és 154 között.[69] A cohors később is Pannonia superior seregéhez tartozott.[70] Ulcisia castra II. századi helyőrségeként aligha vehető tehát számításba.

A későrómai leányfalusi *burgus spolia*-anyagából Soproni Sándor publikál majd egy, a szentendrei tábor helyőrségtörténete szempontjából is igen fontos palimpsestus-feliratot, amely a III sz. elejéről (a. 202) egy eddig ismeretlen *cohors (milliaria) Antoniniana*-nevű csapatot említ.[71] A Marcus-féle háborúk utáni évtizedekben úgy látszik, ezzel a csapattal kell számolnunk, mint Ulcisia castra helyőrségével. Az alábbiakban közreadott kutatásaink szerint ezt a csapatot közvetlenül válthatta a szír cohors.

2. A COHORS I (MILLIARIA) NOVA SEVERIANA SURORUM SAGITTARIORUM

Mint dolgozatunk bevezető részében említettük, a szír csapat nevében olvasható *Severiana*-császárjelzőből már Kuzsinszky Bálint azt a következtetést vonta le, hogy e szír cohorsot Severus Alexander uralkodása idején szervezték meg és következésképpen csak a 220-as években kerülhetett Ulcisia castrába.[72] A fentebbiekkel azonos következtetésre jutott Wagner W. is a csapat *nova* és *Severiana*-jelzőinek együttes vizsgálatából.[73] Az utóbb említett kutató állásfoglalása a későbbi irodalom számára is irányadó maradt egészen napjainkig. Fontossága miatt a hivatkozott irodalomból külön is szükséges kiemelnünk Nagy Lajos dolgozatát, amely a szír cohors emlékanyagát és történetét foglalta össze.[74] E dolgozat szerzőjének nagy érdeme, hogy elsőnek gyűjtötte össze és közölte a szír cohors téglabélyegeinek a 30-as évek végéig ismert változatait. A téglabélyegek egyik csoportjában előforduló ANT-rövidítést is az említett dolgozat szerzője oldotta fel elsőnek az *Ant(iochiensium)* városnévi származékszóra, amit azután egy korábbi közlése nyomán[75] Wagner W. is magáévá tett, majd kettőjük után a későbbi irodalom. A csapat történetének felvázolásakor Nagy L. a hagyományos utat követte. Elfogadta Kuzsinszky B. és Wagner W. megállapításait, hogy a cohorsot Severus Alexander idejében szervezték meg és a 20-as években került Ulcisia castrába. Nagy L. véleménye szerint a cohors rövid ideig állomásozott Szentendrén; lehetségesnek tartotta, hogy Severus Alexander a szír cohorsot mint testőrezredet már 232-ben magával vitte Keletre, ahonnan azután a cohors már nem is tért vissza Pannoniába. Bár ez utóbbi feltevést a cohors kötelékébe tartozó C. Iul. Victor 241-re keltezett szentendrei oltárköve azóta megcáfolta[76], továbbra is változatlanul azzal számolt a kutatás, hogy a szír cohors csak a 20-as években, mint legutóbb évnyi pontossággal igyekeztek meghatározni,[77] 228-ban vagy 229-ben foglalta el őrhelyét Ulcisia castrában.

A fentebbiekben röviden felvázolt csapattörténet helytállósága esetén a cohors nagyarányú építkező tevékenységét Ulcisia castrában és a szomszédos limes-szakszon a III. sz. harmincas éveiben, Severus Alexander, Maximinus Thrax és részben III. Gordianus uralkodása idején fejtette volna ki. Ennek megfelelően a cohors építkezéseinek beszédes emlékanyaga, a bélyeges téglák, ugyancsak ezekre az évekre volnának keltezhetők. A csapat ismert bélyeges téglái azonban ezt a keltezést csak igen kis mértékben támasztják alá.

A már többször hivatkozott 241. évi oltárkő feliratából tudtuk meg, hogy a cohors III. Gordianus idejében felvette nevébe a *Gordiana* császárjelzőt. A cohors jelenleg nyilván tartott több, mint 200 db bélyeges téglája között viszont egyiken sem találkozunk a *Gordiana*-jelzős csapatnévvel, amiből jogosan vonható le az a következtetés, hogy a cohors III. Gordianus idejében sem Ulcisia castra, sem pedig a többi szomszédos tábor területén nem fejtett ki említést érdemlő építkező tevékenységet. A szír csapat *Maximiniana*-jelzős névalakja sem fordult még eddig elő kőfeliraton vagy téglabélyegen. Az utóbbiak hiánya megint csak arra mutat, hogy a 235—238 közötti évekre sem keltezhetők a cohors építkezései. Fentebb már rámutattunk arra, hogy a szír cohors részt vett a Severus Alexandertől megkezdett, majd Maximinus Thrax-tól lezárt

Rajna-vidéki hadműveletekben és valószínűleg a megelőző perzsa háborúban is.[78] Ily módon, amennyiben elfogadjuk, hogy a cohors 228 vagy 229-ben érkezett Ulcisia castrába, 232-ig mindössze három-, legfeljebb négyévnyi idő maradna fenn a cohors itteni építkezéseire. A jelzett időtartam azonban a cohors ismert építkezéseinek még sommás felidézése esetén is igen rövidnek tűnik fel.

Amint az Ulcisia castra területén végzett ásatások megmutatták, a szír cohors itteni tartózkodása idején kijavította, a kaputornyoknál részben újjáépítette a tábor kőfalas védműveit, a belső tábor-areában pedig többnyire *a fundamentis* megújította a korábbi, részben még vályogfalas épületeket.[79] A kereken 205× 134 m nagyságú felületet elfoglaló táborhelyének alapos átépítése mellett a szír cohorsnak még arra is futotta idejéből, hogy közvetve, téglaszállítmányokkal, részt vállaljon az aquincumi legiós tábor,[80] valamint Campona,[81] Cirpi[82] és Solva[83] auxiliaris táborai területén folyt építkezésekben. Mindezeken felül a cohors részt vett még a limesút Aquincum-Ulcisia castra közötti szakaszának felújítási vagy legalábbis karbantartási munkálataiban.[84] Az ilyen aránylag nagy területet átfogó, Solvától—Camponáig terjedő és a jelzett limes-szakaszon belül igen intenzív építkező tevékenység reálisan aligha szorítható össze három, legfeljebb négy év időtartamára.

A fentebbi általános jellegű meggondolások mellett a cohors építkező tevékenységének beszédes tanúi, a téglabélyegek, ugyancsak az építkezések néhány évre történő összezsúfolása ellen szólnak. Amennyiben ugyanis ezek a téglabélyegek Severus Alexander idejében készültek, abban az esetekben a téglabélyegek sorában találkoznunk kellene azzal a csapatnévformával, amely a cohorsot Severus Alexander uralkodása idején megillette. A szír cohorstól 230-ban emelt, tehát hivatalos jellegű, két feliratos bázisról jól ismerjük a cohors Severus Alexander-kori teljes csapatnevét, amely mindkét feliraton, a téglabélyegekre emlékeztető rövidítésekkel, COH I ⟨X⟩ NSSS formában olvasható.[85] E csapatnév feloldása a *coh(ors) I (milliaria) n(ova) S(everiana) S(urorum) s(agittariorum)* névalakra M. Aur. Priscus *signifer* oltárkövének felirata[86] alapján egy pillanatra sem lehet kétséges.

Mármost bármennyire is meglepőnek hangzik, de ez a Severus Alexander-kori hivatalos csapatnév a téglabélyegeken eddig egyetlenegyszer sem fordul elő. Legfeljebb az igen ritka COH I⟨X⟩ NS-jelzésű[87] s talán még az eddig egy példányban közölt C + NSSS-jelzésű bélyeg[88] állítható párhuzamba a két hivatkozott császárbázison olvasható csapatnévformával és tartható a Severus Alexander-kori csapatnév rövidített két változatának. De mégha a másik két aránylag ugyancsak kisebb példányszámmal képviselt bélyegváltozatot, a CNSSS-,[89] valamint a COH ⟨X⟩ NS-[90]jelzésűeket is idesorolnánk, akkor is még fennmaradnának a bélyeges téglák közel 3/4 részét kitevő $\widehat{\text{ANT}}$-betűcsoportos bélyegek, amelyek megfelelői a keltezett Severus Alexander-kori kőfeliratos anyagban teljesen hiányoznak s ezért nemis állítható, hogy e bélyegek a 228/9. és a következő években készültek. Az $\widehat{\text{ANT}}$-betűcsoport e bélyegek négy változatánál közvetlenül a *S(everiana)*-császárjelző mögött és a *S(urorum)* népnév előtt foglal helyet.[91] Olyan lényeges eleme tehát a csapatnévnek, amely hogyha megillette volna 230-ban a szír cohorsot, a hivatalos jellegű császárfeliratokról nem maradhatott volna le.

Az $\widehat{\text{ANT}}$-betűcsoportot, mint említettük, Nagy L. és utána a későbbi irodalom az *Ant(iochiensium)* városnévi származékszóra oldotta fel. Ez a feloldás az $\widehat{\text{ANT}}$-bélyegek ismert hat változata közül azonban legfeljebb csak az egyikre, a C + NS$\widehat{\text{ANT}}$-betűs bélyegre volna alkalmazható.[92] Figyelemmel ugyanis a rokonszerkezetű *cohors (milliaria) Antonina Hemesenorum*, továbbá a *cohors I Flavia Damascenorum (milliaria)* és a *cohors I Flavia Canathenorum sagittariorum* csapatnevekre, a szóban forgó $\widehat{\text{ANT}}$-bélyegváltozatnál is felvetődhet az a gondolat, hogy az alapítóra utaló császárjelző után valamely keleti város, méghozzá az első pillanatra valóban kézen fekvő Antiochia, nevéből képzett szóalak állott, azaz, hogy e bélyeg talán, a *c(ohors) (milliaria) n(ova) S(everiana)* $\widehat{\textit{Ant(iochensium)}}$ csapatnevet rövidíti.[93] Az $\widehat{\text{ANT}}$-bélyegek többi öt változatánál azonban, ahol az $\widehat{\text{ANT}}$-betűcsoport mellett még a *S(urorum)* népnév rövidítése is előfordul,[93/a] az $\widehat{\text{ANT}}$-betűcsoport városnévre történő feloldása, mint ez a következőkből remélhetőleg kitűnik, még feltételes formában sem vethető fel.

A szíriai városok territoriumáról sorozott csapatok nevében ugyanis a mindenkor megtalálható városnévi származékszó mellett *sohasem fordul elő a szír népnév*. Állításunk igazolására az alábbi, territoriális eredetű szíria cohorsok neveire hivatkozhatunk:

1. *Cohors I Antiochensium.*[94] 2. *Cohors I Apamenorum sagittariorum equitata.*[95] 3. *Cohors I Ascalonitarum*

felix sagittaria equitata.[96] 4. *Cohors I Flavia Chalcidenorum equitata sagittariorum.*[97] 5—9. *Cohortes I—V Chalcidenorum.*[98] 10—11. *Cohortes I—II Cyrrhestarum.*[99] 12. *Cohors I Damascenorum.*[100] 13. *Cohors I Flavia Damascenorum (milliaria) equitata sagittariorum.*[101] 14. *Cohors I (milliaria) Hemesenorum sagittariorum equitata civium Romanorum* (vagy: *sag. c. R.*).[102] 15. *Cohors I Palmyrenorum Porolissensium.*[103] 16. *Cohors XX Palmyrenorum (milliaria) equitata sagittariorum.*[104] 17. *Cohors I Sebastenorum.*[105] 18. *Cohors I Sebastena (milliaria).*[106] 19. *Cohors I Seleuciensium (?sagittariorum).*[107] 20. *Cohors I Tyriorum sagittariorum.*[108] A felsoroltakhoz csatolhatjuk még a Septimius Severus óta Syria Coelehez tartozó palaestinai Canatha területéről sorozott *cohors I Flavia (milliaria) Canathenorum sagittariorum* nevű csapatot.[109]

A fentebbiekben összeállított példák, úgy vélem, eléggé meggyőzően világítanak rá arra, hogy a syriai városi kerületekből sorozott gyalogos *auxilia* nevében sohasem található meg a népnév. Ugyanakkor más adatok arra is ráirányítják a figyelmet, hogy a nem egyetlen városi kerületből, hanem általában Syria területéről sorozott gyalogos *auxilia*, a *cohortes Syrorum* nevében viszont sohasem találkozunk külön még valamely városnévi megjelöléssel is. A fentebbi listának mintegy ellenpróbájaként ilyen értelemben hivatkozhatunk az alábbi csapatnevekre:

1. *Cohors I Syrorum sagittariorum (milliaria).*[110] 2. *Cohors II Syrorum sagittariorum (milliaria).*[111] 3. *Cohors I Surorum sagittariorum.*[112] 4. *Cohors Syrorum sagittariorum.*[113] 5. *Cohors Surorum.*[114]

Egészen logikus, hogy a fentebbiekben felsorolt és a szír népnevet használó cohorsok nevében nem találkozunk városnévi megjelölésekkel. Hiszen amennyiben a csapatot nem egyetlen városi kerületből, hanem szélesebb területről szervezték, a csapatnévben sem tüntethettek fel szűkebb, territoriális sorozásra utaló városnévi jelzőt. Az ismert szír cohorsok elnevezése tehát egyértelműen amellett tanúskodik, hogy egyazon csapat nevében népnév és városnév nem fordulhat elő, minthogy a népnév és a városnév egymást kizárja. Miután pedig a szentendrei cohors nevében a népnév szerepel, M. Aur. Priscus *signifer* oltárkövén,[115] az óbudai Daru utcai szarkofágon[116] és az intercisai Olumnius Valens sírszobrának feliratos talapzatán[117] minden félreértést kizáróan teljesen kiírva olvasható, következőleg a szentendrei szír cohors nevében a népnév mellett nem szerepelhetett még valamely keleti városnév. Az eddig kizárólag csak bélyeges téglákon előforduló $\widehat{\text{ANT}}$( ) rövidítés *Ant(iochiensium)* feloldását (a szír cohorsok ismert névadása) tehát nemhogy nem támogatja, de egyenesen cáfolja.

Az $\widehat{\text{ANT}}$-betűcsoport a szír cohors téglabélyegeinek C + NSSS$\widehat{\text{ANT}}$-jelzésű változatánál a teljes csapatnév végén, mintegy ahhoz hozzábiggyesztve jelenik meg. Másik négy $\widehat{\text{ANT}}$-bélyeges változatnál[118] pedig közvetlenül a *S(everiana)* császárjelző után, de a *S(urorum)* népnév rövidítése előtt található. Az $\widehat{\text{ANT}}$-betűcsoporttal rövidített szó tehát egyrészt olyan tulajdonságokat árul el, mint a III. századi csapatnevek végén álló változó császárjelzők, másrészt, mint az alapító vagy a csapatot legalábbis átszervező uralkodóra vonatkozó császárjelző. Az utóbbi értékeléshez a szír cohors feliratos hagyatékából idézhetünk minden kétséget eloszlató párhuzamot.

A 241. évi szentendrei oltár feliratán a szír csapat neve a következő formában olvasható: *coh(ors) (milliaria) n(ova) S(everiana) Gordian(a) S(urorum) s(agittariorum).* Az idézett feliratrészben a *Gordiana*-császárjelző a csapatnevében pontosan ugyanazt a helyet foglalja el, mint a szír cohors bélyegeinek említett négy változatánál az $\widehat{\text{ANT}}$-betűcsoport. Tehát amíg az előző bekezdésben idézett *c(ohors) (milliaria) n(ova) S(everiana) S(urorum) s(agittariorum)* $\widehat{\textit{ANT}}$( ) feloldású bélyegváltozat a III. századi változó császárjelzős csapatnevekkel állítható párhuzamba, addig a *c(ohors) (milliaria) n(ova) S(everiana)* $\widehat{\textit{ANT}}$( ) *S(urorum) s(agittariorum)* csapatnevet rövidítő bélyegtípus és ennek rövidített változatai szórendi vonatkozásban a *Gordiana*-jelzős csapatnévvel mutatják a legszorosabb morfológiai rokonságot. Az $\widehat{\text{ANT}}$-betűcsoport mindkét esetben kétség kívül a császárjelzőket idézi.

A mondottak figyelembe vételével az $\widehat{\text{ANT}}$-betűcsoport, amelyről remélhetőleg a korábbiakban sikerült kimutatni, hogy nem lehet városnévi származékszó rövidítése, ugyancsak császárjelzőként ítélhető meg. Az ily módon értelmezett $\widehat{\text{ANT}}$-betűcsoport pedig magától értetődően nem oldható fel másra, mint a jól ismert $\widehat{\textit{Ant}}$*(oniniana)* császárjelzőre. A szír cohors $\widehat{\textit{Ant}}$*(oniniana)*-jelzős bélyegei ezek szerint kétség kívül korábbiak, mint Severus Alexander uralkodásának ideje. A 222 előtti évtizedbe tartoznak; Caracalla vagy Elagabal uralkodása éveire keltezhetők, illetőleg a 212—217 és a 218—222 évek között oszthatók szét.[119] Ezek után érthetővé válik, hogy ezzel az $\widehat{\text{ANT}}$-rövidítéssel miért nem találkozunk azokon a Severus

Alexander vagy Gordianus uralkodása idejére keltezett feliratos emlékeken, amelyeken pedig a teljes csapatnév olvasható.

A szír csapat *Ant(oniniana)*-császárjelzős nevének felismerése után nem szorul bővebb bizonyításra, hogy a már 222 előtt fennállott cohors nem lehet Severus Alexander alapítása. Világos, hogy a csapat alapelnevezéséhez tartozó *S(everiana)* császárjelző nem vonatkozhat Severus Alexanderre, hanem egyedül csak Septimius Severus-ra. Az utóbbi uralkodóban láthatjuk tehát teljes joggal az ezres létszámú szentendrei szír cohors megszervezőjét.

A csapat alapításának közelebbi időpontját és hátterét is a bizonyosság határán mozgó valószínűséggel megadhatjuk. Ennek a kérdésnek a vizsgálatánál abból indulhatunk ki, hogy a szír csapat alapelnevezésében nem szerepelt az *Ant(oniniana)* császárjelző. A csapat megszervezésére ezek szerint a Septimius Severus és Aurelius Antoninus társuralkodását megelőző években, 194 és 198 között kerülhetett sor. Amennyiben ugyanis a szír csapatot a 198 és 211 közötti esztendők valamelyikében szervezték volna meg, mind a két Augustus nevéből képzett császárjelzőt, akár a *Septimia Aurelia*, akár a *Severiana Antoniniana* párosításban, de megtalálnánk a csapat alapelnevezésében.[120] Jogosan hivatkozhatunk ebben a vonatkozásban a Septimius Severustól 198 előtt, illetően ez után privilegizált városok névformáira. Amíg a 194 és 198 között városi jogok adományozásában, illetőleg rangemelésben részesült városok nevében egyedül csak a *Septimia* vagy a *Severa*, *Severiana* jelzők mutathatók ki,[121] addig Caracalla társcsászársága idején, pl. a 203—4-ben különböző privilégiumokban részesült africai városok neveiben már mind a két uralkodó nevéből képzett császárjelzők megtalálhatók.[122] A szír csapat alapelnevezésében a *Severiana* császárjelző előfordulása önmagában tehát félreérthetetlenül útmutatással szolgálhat arra, hogy a szír csapatot Caracalla társuralkodói méltóságra emelése (198 tavaszán)[123] előtti időben szervezték. A *cohors I (milliaria) nova Severiana* alapításának időpontjául tehát csak a 195 és 197 közötti évek valamelyike jöhet számításba.

E leszűkített *intervallum*-on belül a 195. év, mint a legkorábbi figyelembe vehető időpont, a Pescennius Niger elleni polgárháború, valamint az ezt követő *bellum Parthicum Mesopotamicum* időszakába vezet.[124] Az akkori események közül nem hagyhatjuk említés nélkül a polgárháború egyik záróakkordját, amelyet Herodianos említ. Elbeszélése szerint Septimius Severus 195 elején amnesztiát adott legyőzött ellenfele szétvert és a Tigrisen túli barbár, azaz parthus területre húzódott seregrészének, amely orientálisokból, főként syriaiakból állott. A győztes császártól meghirdetett amnesztia hírére a vert sereg katonáinak egyrésze azután visszatért.[125] Nem lehetetlen mármost, hogy Septimius Severus részben ebből a katonaanyagból szervezett új *auxilia*-kat, amelyeket azután a régi római gyakorlatnak megfelelően a sorozottak szülőföldjétől távoli tartományokba osztott szét. A *cohors I (milliaria) Severiana* ilyen korán azonban aligha kerülhetett Szentendrére, ahol a már hivatkozott leányfalui felirat szerint 202-ben még a *cohors (milliaria) Antoniniana* jelenlétével számolhatunk.

A szír cohors alapításának valószínűbb időpontjaként tekinthető ezért a későbbi 197. év, amikor Septimius Severus tulajdonképpeni parthus hadjárata, az *expeditio Parthica*, kezdetét vette.[126] Ha még minden részletében nemis, de főbb vonásaiban azért ismerjük azokat a nagyarányú katonai előkészületeket, amelyeket Septimius Severus e hadjáratot megelőzően foganatosított. Így tudomásunk van arról, hogy a császár nemcsak a Clodius Albinus elleni belháborúban részt vett, főként illyricumiakból álló csapatokat irányította át Keletre, hanem, hogy 197-ben vagy valamivel később, 3 új legiot is felállított *(legiones I—III Parthicae)* és ezeket is az expedíciós sereghez osztotta.[127] Az európai nehéz fegyverzetű gyalogság, az *Εὐρωπαιοί* mellett, Cassius Dio elbeszélése szerint, Septimius Severus serege szírekből (*Σύροι*) állott.[128] Könnyű fegyverzetű íjász csapatokat érthetünk ez utóbbiak alatt elsősorban. Arra pedig, hogy e háborús előkészületek során újabb syriai *auxilia* felállítására is sor kerülhetett, a közel múltban ismételten megtárgyalt carnuntumi felirat, Alfius Faustinianus *cursus*-a, világított rá.[129] E lovagrendű férfiú katonai pályafutásának utolsó állomásaként, a *quarta militia* fokozatának birtokosaként, az *ala [I]I Sept(imia) Surorum (milliaria)* parancsnoki tisztjét töltötte be, valószínűleg Elagabal uralkodása első évében. Amint az idézett szír lovasalakulat nevében a népnév előtt álló *Sept(imia)*-jelző elárulja, e szír csapat megszervezése Septimius Severus idejében történt éspedig a társuralkodóra, M. Aur. Antoninus-ra utaló második császárjelző hiányából következtetve még 198 előtt, tehát vagy 195 táján vagy ami sokkal valószínűbb, 197-ben.

Ugyanebbe a fentebbi összefüggésbe állítható a szentendrei szír cohors megszervezése, minthogy a csapat alapelnevezésében ugyancsak egyedül a Septimius Severus-ra utaló *Severiana*-császárjelző található

meg, a társuralkodó Caracallára utaló *Antoniniana*-jelző viszont hiányzik. A szentendrei szír csapat alapítása is megelőzte tehát Caracalla Augustus-i méltóságra emelését; ezért szinte bizonyosra vehető, hogy a csapat felállítására a többi újonnan szervezett szír alakulattal közel egyidőben, minden valószínűség szerint a 197. évi parthus háború előkészületei alkalmával került sor.

A fentebbiekkel szemben nem jelenthet komoly ellenvetést, hogy akkor az egyik szír csapat miért kapta a *Septimia*,[130] míg a másik a *Severiana*-császárjelzőt. Az újonnan felállított csapatok nevében az alapító uralkodó nevéből *(nomen)* vagy utónevéből *(cognomen)* képzett császárjelző vagylagos adományozása a principatus I. évszázadáig, legalább a Flaviusok koráig követhető vissza. Ismeretes, hogy a Vespasianus uralkodása idején szervezett *auxilia* majd kivétel nélkül a *Flavia*-császárjelzőt nyerték el. De a Macedoniával szomszédos *Dardani* népből felállított *ala*, kivételesen mégis a *I Vespasiana Dardanorum* elnevezést kapta.[131] Még pregnánsabban jelentkezik ez a vagylagosság a II. sz. elején Traianus-tól életre hívott két legio elnevezésében. Közülük az első, a *legio II*, a *Traiana*, míg a második, a *legio XXX*, az *Ulpia* császárjelzőt kapta az alapító császár után.[132] Érdemes továbbá arra is figyelemmel lennünk, hogy a Septimius Severus-tól 198 előtt privilegizált városok nevében az ugyanezen császártól szervezett *auxilia* névadásához hasonló kettősséggel találkozunk. Azok a syriai, mesopotamiai és Duna-vidéki városok, amelyek Septimius Severusnak városi jogadományozást vagy rangemelést köszönhettek, nevükbe általában a *Septimia*-jelzőt vették fel.[133] De pl. egyes privilegiumokkal kitüntetett kisázsiai városok, mint Tavium, Aigeai, Adana, Tarsus a II. sz. végétől kezdve a *Severiana*-császárjelzőt viselték nevükben.[134] Ennek a kettős gyakorlatnak is megtalálhatók különben a jóval korábbi előzményei.[135] Nem ritka továbbá, hogy a Septimius Severus-tól jogadományozásban részesült városok a császár teljes nevéből képzett császárjelzőket használták. Így pl. a syriai Eleutheropolis, a *colonia Lucia Septimia Severa*, míg a 194/5-ben métropolis rangra emelt Laodicea, a *Iulia colonia Severiana Augusta Septimia Laodicea Métropolis* elnevezéssel büszkélkedett.[136]

A mondottak után aligha gondolhatunk arra, hogy a II. sz. utolsó évtizedeiben és még 202-ben is Ulcisia castra helyőrségének tekinthető *cohors (milliaria) Antoniniana*-t szervezték át és keresztelték a *cohors I (milliaria) nova Severiana Surorum sagittariorum* névre. Eltekintve ugyanis attól, hogy az ilyen feltételezett átszervezés esetén az új csapatnév várhatóan a *cohors (milliaria) Antoniniana Severiana* formában hangzana — a csapat alapnevéhez tartozó *Antoniniana*-jelző mindenesetre aligha maradt volna el —, nehezen tudnánk megmagyarázni az új csapatnévben a *nova* jelzőt, valamint a *Syri sagittarii* megjelölést. Az előbbi ugyanis nem annyira az átszervezett, mint inkább az újonnan felállított, míg az utóbbi az eredetileg Syriából sorozott íjászcsapatokat illette csak meg. A *cohors (milliaria) Antoniniana*-csapatnévből viszont sem az alakulat syriai eredete, sem az íjász fegyvernemhez tartozása nem tűnik ki.[137] A már korábban Pannoniában állomásozott csapat átszervezése helyett a szentendrei szír cohorsot a parthus háború idején Syrában megszervezett íjász-alakulatok egyikének tartjuk. Valószínűleg 202-ben, talán a Duna-vidéki katonai táborokat ellenőrző uralkodók[138] kíséretében került a csapat Pannoniába, ahol ettől kezdve vagy negyven évig Ulcisia castrában állomásozott.

A csapat *Ant(oniniana)*-jelzős téglabélyegeinek meghatározásával a jövőben a szír cohors építkező tevékenysége is helyesebb megvilágításba kerül, mint korábban. A hivatkozott bélyeges téglák alapján már a jelen alkalommal határozottan rámutathatunk arra, hogy a cohors építkező tevékenységének súlypontja nem Severus Alexander uralkodása idejére, hanem a 222 előtti évtizedre, minden bizonnyal Caracalla éveire esett. Nemcsak a szentendrei tábor területén előkerült bélyeges téglák közel 3/4 része tanúsítja ezt, hanem az aquincumi és camponai *Ant(oniniana)*-jelzős bélyegek is. A szír cohors bélyeges tégláinak két nagyobb, időrendben egymást követő csoportra történt szétválasztása után a szentendrei tábor újjáépítésének menete is az eddigieknél világosabban nyomon követhető, Septimius Severus késői éveitől kezdve egészen Severus Alexander uralkodása idejéig. Minderről azonban egy későbbi dolgozatban kívánnék részletesebben számot adni.

FÜGGELÉK

a cohors I Ulpia Pannoniorum (milliaria) II. századi történetéhez

A dák háborúba elvont alakulatok pótlására még a II. sz. elején kerülhetett sor a csapat megszervezésére, amelyet valószínűleg mindjárt Pannonia seregéhez osztottak (Nesselhauf, H.: n. 1 ad C XVI 76). A 120-as évek elején a cohors kötelékébe került azalus újoncok (cf. C XVI 96) utalhatnak arra, hogy a

cohors táborhelye már Hadrianus uralkodása éveiben azalus területen feküdt. 133 és 163 között valamennyi felső-pannoniai diploma említi a csapatot. L. az idézetteken kívül C XVI 84, 97, 104, A. E. 1960, 21. A csapat táborhelye, valószínűleg már 163 előtt, Solva. Fitz (1962), 48—.

164/5 táján a csapatot Felső Moesiába helyezték át [C III 6302=8162 = D. 2606. Soproni S.: FA. 16 (1964), 33—], ahol egyideig valószínűleg a Stojnik-környéki bányavidék védelmét látta el. L. erre Mócsy, A.: Moesia superior. (1970), 141. Minthogy a Duna-balparti népek markomann vezetés alatt kialakult harci szövetségének nyomása a felső-pannoniai határsávra legkésőbb 165-től kezdve már érezhetővé vált (Nagy T.: Bud. M. II. 42), kevéssé valószínű, hogy a csapatot 165 után vonták el a veszélyeztetett limessávból. A csapat részvétele L. Verus parthus háborújában (Wagner: 178—) L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus *cursus*-ából (D. 1327) nem következik. Az újabb kutatás inkább arra gondol, hogy Iulius Iulianus a syriai *ala Herculana* parancsnoki tisztjében érdemelte ki a sajnos közelebbről nem részletezett katonai kitüntetéseket. Zwikker, W.: Studien zur Markussäule. Allard Pierson Stichting VIII (1941), 83—. Pflaum, H.—G.: Les carrières procuratoriennes équestres. Paris (1960), 456—. E lovascsapat azonban M. Val. Lollianus seregében vett részt a háborúban éspedig csak *vexillatio*-val (D. 2724).

A cohors részvétele Marcus Aurelius germán-szarmata háborúiban, ha még nem is igazolt, de majdnem bizonyosra vehető. Marcus háborúi után a cohors újból Felső Pannoniában, valószínűleg Solva táborában állomásozott. A csapat egyik kiszolgált katonája, M. Aur. Priscus [*vet*] [Szilágyi J.: Bud. R. 15 (1950), 522—], aki Marcus Aurelius vagy inkább Commodustól kapta a római polgárjogot és akinek fia a *legio I adiutrix Antoniniana*-ban szolgált, egykori táborhelye mellett telepedett le, ami amellett érvelhet, hogy legkésőbb a 80-as évektől kezdve a csapat táborhelye újból Solva.

Bármennyire is töredékesek az ismereteink a csapat késő-II. századi történetéről s bármennyire nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a germán-szarmata háborúk nagyarányú csapatmozdulatai egyikével a cohors Aquincumban is megfordulhatott, az ismert adatok alapján mégis helyesebb, ha egyelőre nem számolunk a csapat II. századi aquincumi táborozásával, illetőleg az itteni katonai építkezésekben való közreműködésével. A Hajógyár-szigeti COH I VLP P-jelzésű téglák [Szilágyi J.: Bud. R. 14 (1945), 77—], időben a csapat *Ant(oniniana)*-jelzős téglabélyegeihez csatlakozhatnak, pl. M. Opellius Severus Macrinus uralkodása idején vagy korábbi raktáranyagot is képviselhetnek. Sajnos, közelebbről nem ismert, hogy a fentebbi két bélyegváltozat milyen számszerű arányban oszlott meg a cohors közel félszáz példányban előkerült bélyeges téglaanyagában.

JEGYZETEK

1 Kuzsinszky B.: Pecz, Ókori Lexikon. II (1904), 1119.
2 Bud. R. 7 (1900), 19. o., 12. sz.
3 H(ampel): Arch. Ért. 21 (1901), 374.
4 C III 15 171.
5 Wagner: 54 és utána Szilágyi J.: Arch. Ért. 1942, 174. A *Corpus* feloldását követte Alföldi, A.: Zu den Schicksalen Siebenbürgens (1942), 42. o., 34. sz. és utána Kraft: 154. o., 429. sz. A revideált olvasatot feltételesen fogadta el Bersanetti, G. M.: Athenaeum. N. S. 18 (1940), 135.
6 Nagy L.: Arch. Ért. 50 (1937), 111 = A. E. 1939, 16.
7 Radnóti—Barkóczi: 209. o., 205. jz. Forni, G.: Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano. Milano—Roma (1953), 200. Nagy T.: Arch. Ért. 81 (1954), 113. o., 117. jz. Szilágyi J.: Bud. R. 16 (1955), 391. Fitz (1962): 52, 71. Barkóczi L.: AAH. 16 (1964), 102. o., 3. sz.
8 A *leg. II adi.* nevében 228-tól kezdve mutatható ki a *Severiana*-jelző (C III 3412 = D. 2409). Ha elfogadjuk, hogy a legio a jelzett évben érdemelte ki e császárjelzőt [Fitz (1962), 57], abban az esetben Aur. Mucianus oltárköve nem keltezhető a 222—227 közötti évek valamelyikére. Nem látom azonban igazoltnak, hogy Caracallától kezdve a változó császárjelzőt mindig valami különleges kitüntetésként kapták volna a csapatok. L. amit ezzel kapcsolatban a Bud. M. II (1962), 53 megjegyeztünk
9 A Severus Alexander-kori keltezett feliratos emléke nyomán a legio jelenléte Aquincumban 231-ig szinte évről évre nyomon követhető. L. a Szilágyi, J.: TBM. 11 (1956), 18 összeállított anyagot. 232-ben azonban a legio távol lehetett, minthogy újólag csak 233-tól kezdve (C III 3427) mutatható ki Aquincumban. A bithyniai Kara-Alilar-ból származó sírfelirat (IGR III 1412 = D. 8879) bizonyos, hogy a perzsák ellen afrontra vonuló I. és II. sorszámú pannóniai legiókra vonatkozik (Ritterling: RE XII 1321), de nem bizonyos, hogy a Severus Alexander-kori perzsa háborút említi. Ritterling: RE XII 1450 sem zárja ki III. Gordianus perzsák elleni hadmenetét. Ez utóbbiban a *legio I adiutrix* részvétele igazolt (C III 196, a. 243, Syriából), míg a *legio II adiutrix* részvétele nagyon valószínű.
10 C III 3638, 3639.
11 C III 3738. L. még alább, 84. jz.
12 L. alább, 43—.
13 C III 3427.
14 V. ö.: Herodian., VI. 7, 3.
15 Herodian., VI. 8, 2. Cf. 8, 3: *οἱ νεανίαι, ἐν οἷς ἦν τὸ πολὺ πλῆθος Παιόνων μάλιστα*, Jardé, A., Zosim., I. 13, 1

helyére alapozott nézetét [Etudes critiques sur la vie et le règne de Sévère Alexandre. Paris (1925), 90], hogy Maximinus valamelyik pannóniai *ala* parancsnoka volt csak ekkor, cáfolja Herodian., VI. 8, 2 adata: Severus Alexander Maximinust *ἐπέστησε πάσῃ τῇ τοῦ στρατοῦ νεολαίᾳ*. Mint már Bang felismerte, a *praefectus tironibus* megbízatást jelentette ez (Cf. Calderini: 128), de valószínűleg kibővített hatáskörrel. Vitatott, hogy Maximinus megelőzően Egyiptomban a *praefectus legionis* tisztséget töltötte be. Az erre vonatkozó papyrus-szöveget elfogadta Hohl: RE X. 856, míg szkeptikusan ítélték meg Ritterling: RE XII 1491, és Instinsky, H. U.: Klio. 34 (1941), 118—. A kérdéshez nem ad újat Bellezza, A.: Massimino il Thrace. Genova (1964), 39—. Megítélésünk szerint Maximinus, mint egykori *primus pilus*, betölthette a *praef. leg.* tisztséget.

16 Ritterling: RE XII 1452. A *legio IIII Flavia* részvételét (C XIII 6104 = D. 2310 = Riese: 696) Ritterling: 1318— inkább Caracalla és csak feltételesen (uo. 1546) Severus Alexander Rajna-vidéki hadjáratával kapcsolná össze. Az utóbbi mellett Calderini: 124.

17 A E. 1952, 2 = 1962, 111 s hozzá Mócsy A.: Germania. 44 (1966), 312—.

18 Herodian., VI. 7, 8 és VII. 2, 1.

19 Domaszewsky, A.—Dobson, Br.: Rangordnung des röm. Heeres. Köln—Graz (1967), 164. Grosse, R.: Römische Militärgesch. (1920), 16.

20 Nagy L. (1939), 137.

21 Nagy T. (1943), 397. A felirat publikációja előkészületben.

22 C III 3739, 3740. Mindkettő az ún. *devotio*-s mérföldkövek közé sorolható.

23 C III 15 172b. Teljesebb olvasat: Nagy L.: Arch. Ért. 50 (1937), 110.

24 C XVI 184. A. E. 1952, 237; 1965, 143. A régebbi adatokra I. Cichorius: 241.

25 Nagy L.: i. m., 111 = A. E. 1939, 17.

26 Nagy L. (1939), 142—, és 121. kép, 3—4.

27 Nagy L.: i. h., és Bud. R. 12 (1937), 372.

28 Radnóti—Barkóczi: 218 írják: „The stamped bricks of the *cohors I Ulpia Pannoniorum* were found in the lowest layer of the camp." Utánuk hasonlókép Fitz (1962); 49.

29 Radnóti—Barkóczi.: i. h. Más érveléssel Ulcisia castra Pannonia superior-hoz való osztása ellen foglalt állást már Mócsy, A.: Die Bevölkerung von Pannonien (1959), 55 és Saria, B.: RE VIIIA (1961), 509.

30 Fitz (1962); 51. Ellentmond viszont ennek, amit a bélyegekről uo., a 49. o.-on olvashatunk: „...the stamped bricks at Ulcisia castra proving the second century activity of the troop."

31 Szilágyi (1933): XXV. 72. A Hajógyár-szigeti helytartói palotában előkerült téglabélyegek két változata közül a Bud. R. 14 (1945), 29. kép, 76. sz. alatt közölt. Az aquincumi bélyegeken a *P*-betű zárt és az *A*-betű vízszintes szárát meghúzták.

32 Radnóti, A.: Limes-Studien. Basel (1959), 140—, Nagy L. adatára hivatkozva igazoltnak látja, hogy a cohors a II. sz. közepén Ulcisia castrában állomásozott.

33 A csapat II. századi történetéhez l. e dolgozat végéhez csatolt „Függelék"-et.

34 L. az előbbi jz. és Szilágyi J.: AAH. 2 (1952), 199.

35 Nagy T. (1943): 393— és 35. kép.

36 Nagy T. (1943): i. h., és 34. kép.

37 Az ásatás alkalmával készített feljegyzéseim alapján.

38 A tábor történetével még közöletlen ásatásaim anyaga és megfigyelései alapján külön dolgozatban szeretnék foglalkozni.

39 Fitz (1962), 51 gondolt erre.

40 V.ö. Szilágyi J.: TBM. 9 (1941), 235—.

41 Emellett Radnóti—Barkóczi: 218. Fitz (1962), 48, 51.

42 Szilágyi J.: i.h., és Bud. R. 13 (1943), 350—. Radnóti—Barkóczi: 218. V.ö. Nagy L.: Bud. Tört. 1 (1942), 358. Alföldy G.: AAH. 11 (1959), 131.

43 L. fentebb, a 41. jz.-ben id. irodalmat.

44 Gabler D. az alábbi bélyegtípusokat közölte innen: 1. CIT [2 db.: Arch. Ért. 94 (1967), 196, 221]. 2. THRAC [több db.: Arch. Ért. 96 (1969), 202] és tabula ansatás keretben COH [1 db.: Arch. Ért. 96 (1969), i. h.]. A két utóbbi a teljesebb COH I THRAC bélyegre egészíthető ki.

45 Gabler D., fentebb i. m.

46 C XIII 12 461.

47 C III 4381 s hozzá Gabler D.: Arch. Ért. 94 (1967), 196. o., 44. jz. A fentebbiekben körvonalazott összefüggések, a 138. évi tóthvázsonyi diploma (C XVI 84) 113 körül sorozott tulajdonosának trieri származásával együtt, bizonyossá teszik a germaniai és a felső-pannoniai thrák cohors azonosságát, amint ezt már Stein: 214, Alföldi A.: Arch. Ért. 1943, 105 és Radnóti—Barkóczi: 211 is javaslatba hozták. Jarrett, M. G.: Israel Exploration Journ. 19 (1969), 221-hangoztatott véleménye, hogy a hivatkozott germániai thrák cohors a 130-as évektől kezdve Alsó Pannóniában kimutatható *cohors I Thracum Germanica* elődje lenne, ezek után egészen valószínűtlen.

48 Fitz (1962), 51, aki ezen kívül még két másik lehetőséget is figyelembe vett: 1. a cohors a II. sz. második harmadában állomásozott Ulcisia castrában (i. m. 48) és 2. Hadrianus uralkodása késői éveiben téglaszállítmányokkal segítette a tábor építését (i. m. 51). Ami az 1. lehetőséget illeti, ezt kizárja, hogy a cohors a diplomák tanúsága szerint 133 és 163 között Felső Pannóniát huzamosabb időre nem hagyta el (C XVI 84, 96, 97, 104, A E. 1960, 21) és így nem tartózkodhatott Ulcisia castrában, amely Alsó Pannóniához tartozott. Ez utóbbihoz tartozás különben a felvetett 2. lehetőséget is kizárja. A kérdéshez még annyit fűznénk hozzá, hogy az eddig közölt anyag alapján a felső-pannóniai, korábban germániai thrák cohors bélyeges téglái a csapat-sorszámot mindenkor számjeggyel tüntetik fel és sohasem használják a *p(rima)* vagy *p̂r(ima)* számnévi rövidítést, amely a szentendrei bélyegekre jellemző.

49 Gabler, D.: Arch. Ért. 96 (1969), 199—.

50 L. erre alább, 43—.

51 Ismertette ezeket Vissy Zs.: Arch. Ért. 97 (1970) 309, és Élet és Tudomány. 1970 (28), 1309—.

52 C XVI 61.

53 Radnóti—Barkóczi: 211. Nagy T. (1956), 34. Az albertfalvai diploma csapatlistájában csak az egyik thrák cohors éspedig a *coh. I Thr. c. R.* neve szerepelt. A diploma alapjául szolgáló császári rendelkezés hatálya tehát nem terjedt ki valamennyi alsó-pannóniai auxiliaris alakulatra. Cf. Arch. Ért. 81 (1954), 10. o., 109. jz. A diplomák értékelésénél ezt a szempontot újabban Radnóti, A.: Limes-Studien (1959), 133— ugyancsak figyelembe veszi.

54 Radnóti—Barkóczi: 212. Fitz (1962), 61 és RE IX. Suppl (1962), 8—.

55 C III 10 672.

56 C XVI 164. Radnóti—Barkóczi: 200.

57 Erre gondoltak Cichorius: 335—. Wagner: 189—. Ezt a lehetőséget újabban Jarrett, M. G., i. m., 221 is felvetette.

58 C XVI 96, ill. 179, 180. Cf. Alföldi, A.: Arch. Ért. 1943, 111.

59 C XVI 61. Nagy T. (1956), 33. o., 155. jz.

60 Dušanić, S.: Recueil de Travaux de la Faculté de Philos. de Belgrade. 10 (1968), 87— (korábbi irodalommal).

61 A nagyjából topográfiai sorrendet követő regölyi diplomák csapatlistáiban a thrák cohors valóban az utolsó helyet foglalja el, ami megfelel Burgenae helyzetének a limes-táborok sorában. Radnóti—Barkóczi: 215.

62 Fröhlich, R.: Arch. Ért. 12 (1892), 42. o., 3. típus. Szilágyi J. (1933), XXV. 64 (a két utolsó betű fordított). A zimonyi múzeumban őrzött bélyegeket legutóbb Dimitrijević, D. állította össze: Limes u Jugoslaviji. I (Zbornik Radova na Simposiuma o Limesu. Beograd (1961), 102—3. Az egyetlen teljes bélyeg a COH P T C R [=Szilágyi (1933), XXV. 71 (sajtóhibával)]. Egy másik töredéken COH P[ ] maradt meg. A csapatszámot a zimonyi bélyegek is számnévvel rövidítik. L. még Vučković—Todorović, D.: V. Congressus Limitis Romani. Zagreb (1963), 183.

63 L. erre Pflaum, G.-H.: Historia. 2 (1954), 431—, ahol a szerző többek között L. Caesennius Sospes pályafutásának (D. 1017) új időrendjét adja. A keltezést illetően kissé rendhagyónak tűnik Hadrianus idejében a 3—3 *coronae, hastae purae* és *vexilla* adományozása. Pflaum kezdeményezésére épít tovább Dobiaš, J.: Omagiu lui C. Daicoviciu (1960), 147—. E dolgozatból a batavus lovas sírversével (D. 2558) kapcsolatos fejtegetéseket nem oszthatom [Cf. Nagy T. (1956), 31]. Az ismeretlen nevű batáv lovas Hadrianus jelenlétében *(Hadriano iudice)* úszta át teljes fegyverzetben a Dunát. Arra nézve pedig, hogy Hadrianus 118 első felében — júl. 9-én már Rómában találjuk — eljutott volna Felső Pannoniába is, nincsen adatunk. Traianus neves építésze, a damaszkuszi Apollodoros Hadrianusnak ajánlott *Poliorkétiká* c. munkája egyik passzusából [idézi többek között Weber, W.: Untersuchungen zur Gesch. des Kaisers Hadrianus. Leipzig (1907), 74. o. 260. jz.], amely közelebbi helymegjelölés nélkül csak általánosságban szól Hadrianus jelenlétéről a hadszíntéren, felsőpannóniai útjára nem lehet következtetni. A császár moesiai tartózkodása 117/8-ban Apollodoros adatát teljes egészében megmagyarázza. Moesiából Hadrianus, a V. Hadr. 5, 10 és 7, 3 szerint, mindjárt Itáliába ment.

64 L. fentebb, a *cohors I Thracum Germanica*, valamint a felső-pannóniai *cohors I Thracum c. R.* áthelyezése kapcsán mondottakat.

65 C III 10 248 p. 2277. D. 2731. Nagy T. (1956), 35. Alföldy G.: Act. Ant. 14 (1962), 259—.

66 Barkóczi L.: Intercisa 11 (1957), 504. Mócsy A.: RE IX. Suppl. (1962), 533—. Nagy T.: Bud. M. II (1962), 37.

67 Korábban esetleg a *cohors V Gallorum* tarthatta megszállva ezt a táborhelyet, amennyiben Burgenae valóban Traianus-kori alapítású és nem pár évtizeddel későbbi. Az itteni tábor területén rendszeres ásatások még nem folytak s így a tábor létesítésének közelebbi időpontja sem tisztázott.

68 Fitz (1962), 50—.

69 Gabler, D.: Arrabona. 8 (1966), 67—, és 14. kép, 1. A. E. 1966, 301.

70 A. E. 1960, 21.

71 Vö. Soproni S. előzetes jelentését: Arch. Ért. 94 (1967), 222. A csapatnévre Soproni S. szíves engedélyével hivatkozhatom.

72 L. fentebb, az 1. jz.-ben i. m. Cichorius, 334 a csapatnév *Severiana*-jelzőjére ugyan nem figyelt fel, de a *nova* jelzőből ő is arra következtetett, hogy a szír cohors későbbi formáció; valószínűnek tartotta, hogy a mauretaniai *cohors I Surorum*-tól kívánták e jelzővel megkülönböztetni a pannóniai csapatot.

73 Wagner: 187—.

74 Nagy L. (1939), 133—.

75 Graf, A.: Diss. Pann. I. 8 (1936), 101, o., 1. jz.

76 L. fentebb, 21. jz.

77 Fitz (1962), 51, 109.

78 L. fentebb, 40.

79 A tábor DNY-i *retentura*-részén végzett kutatásokra l. Nagy L. (1939), 142. A *retentura* ÉNY-i *principalis* oldalán, továbbá a *praetoria*- és a *decumana*-fronton, valamint a tábor központi fekvésű belső areájában végzett ásatásokra l. Nagy T.: Arch. Ért. 1942, 272— és (1943), 393—.

80 Nagy L. (1939), 215—. Egy további, még közöletlen C + NS [ ]-jelzésű tegulát tartunk nyilván az 1969. évi Vörösvári út 3—11. sz. telken végzett ásatásaink anyagában. A cohors egy másik bélyeges téglája a Raktár u. keleti végében csatornázás alkalmával került elő 1971-ben.

81 Nagy L. (1939), 108. kép, 1.

82 Paulovics I.: Il limes romano in Ungheria (Quaderni dell'impero. 1938), 11. A MNM. Adattárában őrzött Paulovics-hagyatékban e bélyeges téglára vonatkozóan nem találtam feljegyzést.

83 Soproni S. szíves szóbeli közlése szerint itteni ásatásai alkalmával ugyancsak előkerültek a szír cohors bélyeges téglái.

84 Nagy L. (1939), 137. Fitz (1962) 82 és Arch. Ért. 83 (1956), 200. A cohors útépítkezéseire még visszatérünk.

85 L. fentebb, a 10. jz.-ben id. két feliratot.

86 C III 10581.

87 Az ásatásaim alkalmával feljegyzett több mint 100 bélyeges tégla között mindössze 2 db-on olvasható ez a bélyegváltozat, amelynek rajzát közli Nagy L. (1939), 114. kép, 2.

88 Nagy L. (1939), 114. kép, 16. Ásatásaink alkalmával ezzel a bélyeggel nem találkoztunk.

89 Az 1940. évi ásatás anyagában mindössze 4 db tegulán fordult elő ez a bélyegváltozat, amelynek egy töredékes példányát Römer Fl. után már a Corpus közölte (C III 3775b). Nagy L. (1939), 114. kép, 17—21 öt példányt ismertet.

90 Öt példány került ebből elő 1940-ben. Nagy L. (1939), 114. kép. 3—8 hat példányt ismertet.

91 A hivatkozott négy bélyegváltozat a következő: 1. C+NS$\widehat{\text{ANTS}}$S. 2. C+S$\widehat{\text{ANTS}}$S 3. CNS$\widehat{\text{ANTS}}$S 4. COH⟨X⟩NS$\widehat{\text{ANTS}}$.

92 Nagy L. (1939), 114. kép, 14—15. Az ANT retrográd. Álló típus: Nagy, T.: (1943), 395.

93 Nagy L. (1939), 135 — nyilván a Daru utcai szarkofágon olvasható rövidített csapatnév hatására — a *c(ohors) (milliaria) n(ova) S(urorum) Ant(iochiensium)* feloldást javasolta.

93a Négy változatnál, mint fentebb, a 91. jz.-ben idéztük, az ANT-betűcsoport mögött, míg az ötödiknél [Cf. Szilágyi (1933), XXV. 60], az előtt.

94 Cichorius: 241. Wagner: 86—. Kraft: 166. A. E. 1959, 309; 1968, 446.

95 Cichorius: *loc. cit.* C XVI 184. A. E. 1952, 237; 1965, 143.

96 Cichorius: 245. van de Weerd, H.—Lambrechts, P.: LA. II (1941), 231, 233. C XVI 35, 106.

97 134-ig Moesia inferior (C XVI 83), legkésőbb 156-tól Syria (C XVI 106) seregéhez tartozott. Cichorius: 269, helyesen különböztette meg az africai *cohors I Chalcid.* nevű alakulattól.

98 A *coh. I Chalcidenorum equitata* az I—II. sz.-ban Numidiában állomásozott. Cichorius: 268—. Wagner: 118. o., 287. jz. Baradez, J.: Fossatum Africae (1949), 102. A *coh. II Chalcidenorum* Traianus-Hadrianus éveiben Moesia inferior-ban mutatható ki. Wagner: 118—. A *coh. III Chalcidenorum* közelebbről nem ismert. A *coh. IV Flavia Chalcidenorum* Septimius Severus idejében Numidia és Mauretania határán tartózkodott. Romanelli, P.: Storia delle province romane dell'Africa. Roma (1959), 406. A *coh. V Chalcidenorum* a 160-as években Keleten mutatható ki. Cichorius; 269.

99 Eddig csak a II. sorszámú cohors ismert jobban, amely az I. sz.-ban Dalmatiában állomásozott. Betz, A.: VAHD. 56—59 (1954—57), 87—. Alföldy, G.: AAH. 14 (1962), 268—, 293.

100 Cichorius: 289.

101 Cichorius: 279—. Stein: 188. van de Weerd, H.—Lambrechts, P.: *loc. cit.* Kraft: 174. A teljes csapatnév, C XIII 7395 = Riese: 1595.

102 A cohors teljes nevét a 240. évi feliratos bázis [Erdélyi, G.—Fülep, F.: Intercisa I (1954), K. 311] tartotta fenn. Commodus és Septimius Severus idején a teljes csapatnévben helyet kaptak még az *Aurelia Antonina*, illetőleg az *Antonina* császárjelzők. Fitz, J.: Arch. Ért. 86 (1959), 139—. Caracalla egyeduralkodása idejétől kezdve ezek közül egyik sem mutatható ki. Az Olumnius Valens-bázis is valószínűleg 211 előtti. A változó császárjelzők nem a teljes csapatnév végén, hanem az alapelnevezés után állnak. Erdélyi, G.—Fülep, F.: i. m. 326, 316. 311.

103 Cichorius: 321. Wagner: 174, 212. Kraft: 182.

104 Cumont, Fr.: Fouilles de Doura-Europos. Paris (1926), 357—. Wagner: 175 (korábbi irodalommal). Rostovtzeff, M.: Dura-Europos and its Art, Oxford (1938), 26, 51. Gilliam, J. F.: Yale Classical Studies. 1950, 171— A. E. 1967, 524.

105 Cichorius: 331.

106 Cichorius: *loc. cit.* C XVI 35, 87.

107 C XIII 8593 = Riese: 1672. Stein: 212.

108 Cichorius: 345. Wagner: 195. A. E. 1962, 264.

109 Cichorius: 267. Stein: 180—. Kraft: 173. Radnóti, A.: Germania. 39 (1961) 100, 113. A teljes csapatnév: C XVI 183.

110 Fennállása a II. sorszámú ezres szír íjászcsapat létezéséből következik.

111 Marcus előtt Mauretania Tingitana-ban: C XVI 73, 159, 165, 169, 170, 180, 181.

112 A. E. 1961, 358 = 1967, 145. E csapat *quingenaria* volt, amint L. Marcius Fuscus hivatkozott *cursus*-a mutatja. Nem azonosítható tehát az 1. sorszám alatt említett szír csapattal.

113 A. E. 1962, 304. E felirat állításakor (a. 209—211 között) a cohors a *legio III Augusta* seregkötelékébe tartozott.

114 Az I. sz. első felében Mainzban: Klumbach, H.: Festschr. Oxé. (1938), 124— Nesselhauf, H.: 27. BdRGK. (1939), 85, 113. Kraft: 185. Valamivel későbbről, Mauretania Caesariensis területéről ismert egy *cohors Surorum:* D. 2568. Nem lehetetlen, hogy a felsőgermániaival azonos.

115 C III 10 581

116 Nagy L. (1939), 120.

117 Barkóczi, L.: Intercisa I (1954 , 32—.

118 L. fentebb, a 91. jz.-ben id. bélyegváltozatokat.

119 Az ANT-b élyegek finomabb időrendi szétválasztását a dolgozat végén jelzett tanulmányban adjuk.

120 Arra nem hivatkozhatunk, hogy Caracalla is használta a *Severus* nevet és ezért a *Severiana*-jelző egyszerre mind a két uralkodóra vonatkozhat. Ha ugyanis ez így volna, akkor a két Augustus-tól privilegizált africai városok titulaturájából is elmaradna a *Severiana* jelző mellől az *Antoniniana*-jelző. Már pedig e városok nevében mindkettő egyaránt megtalálható (l. a 122. jz.-ben idézett példákat). Különben is azok az évre keltezett feliratok, amelyek Caracallát M. Aur. Severus Antoninus-nak nevezik, majd kivétel nélkül Caracalla egyeduralkodása éveiből származnak. Különösen az africai, a 211 és 217 közötti évek valamelyikére datált feliratokon olvasható gyakran a császár *Severus* utóneve. Cf. C VIII p. 140.

121 L. alább, a 133—134. jz.-ben id. irodalmat.

122 Thibursicum Bure (Téboursouk), ILA 506: *municipium Septimium Aurelium Severianum Antoninianum.* Cf. D. 1430 (a. 209—211): *municipium Severianum Antoninianum.* — Auzia (Aumale), C VIII 9062 = D. 5590: *col(onia) Septimia Aur(elia) Auzi[e]nsium.* — Avedda, C VIII 14 369. Merlin, ILT 1206: [*mun*]*icipium Septimi*[*um Aurelium Aveddensium*]. — Thugga (Dougga), ILA 525, 526 (a. 205), 562 (a. 209—211), C VIII 26 551, 26 552: *municipium Septimium Aurelium Liberum.* — Sululos (Henschir Bir-el-Oesch), C VIII 12 341 = D. 6793: *mu*[*nici*]*p*[*iu*]*m Sept(imium) Aurelium Severian*[*um Aug(ustum)*] *Apoll(inare).* — Thignica (Henschir Aïn Tunga), C VIII 1406 = D. 6795 (a. 229): *m*[*uni*]*cipium Septimium Aurelium Antoninianum* [*Alexandrianum*] *Herculeum Frugiferum.* Általában l. C VIII p. 173 és Romanelli, P.: Storia delle province... 420.

123 Liebenam, W.: Fasti consulares. Leipzig (1909), 110.

124 E hadjárat hivatalos nevét az egyik Róma-városi felirat (D. 1144) tartotta fenn. A 194/5. évek háborús eseményeire l. pl. Hasebroek: 73—. Besnier, M.: L'empire romain de l'avènement des Sévères au concile du Nicée. Paris (1937), 19—. Calderini: 54—.

125 Herodian., III. 4, 7. A szírek ebben az összefüggésben a Pescennius Niger mellett fegyvert fogott antiochiai fiatalságot jelentik. Cf. Herodian., III. 4, 1.

126 Így nevezi ezt a hadi vállalkozást egy 200. évre keltezett Róma-városi felirat. D. 2186. A hadjáratra l. Hasebroek: 110—. Miller, S. N.: CAH. XII (1939), 16—.

Instinsky, H. U.: Studien zur Gesch. des Septimius Severus [Klio. 35 (1942), 206—]. Calderini: 69—.

127 Ritterling, E.: RE XII 1308—, 1435, 1476, 1539. Passerini, A.: DE „Legio".

128 Dio: 75. 12, 3.

129 Betz, A.: Carnuntum Jb. 1960 (1962), 29— és 1961—62 (1963), 86—. Kolbe, H.—G.: u.o. 1963—64 (1965), 48—, aki a csapatnév helyes olvasatát is adta. Birley, E.: Corolla memoriae E. Swoboda dedicata (1966), 65.: Faustinianus Elagabal idején volt a szír *ala* parancsnoka.

130 Ugyanezt a császárjelzőt viseli nevében a *cohors I Sept(imia) Belgarum*. Cichorius: 254, Stein: 170, Kraft: 170, a csapat szervezésének közelebbi időpontját nem vetik fel. Nevéből következtetve e csapat felállítására nem sokkal a Clodius Albinus elleni hadjárat befejezése után kerülhetett sor.

131 E csapatra l. Cichorius: RE I 1240. Wagner: 33—. Kraft: 146.

132 Ritterling, E.: RE XII 1484, 1821.

133 Syriából Tyrus, Sebaste, Mesopotamiából Nisibis és Rhesaina idézhetők, mint *coloniae Septimiae*. Kornemann, E.: RE IV. 552—. Hasebroek: 65, 79, 111. A Duna-vidékről elég Aquincum és Carnuntum, mindkettő *colonia Septimia* (C III 10 495 = D. 7124a, C III 11 139 = D. 4285, stb.), továbbá Apulum és Potaissa-mindkettő *municipium Septimium* [Kornemann, E.: RE XVI (1936), 590. A. E. 1950, 14]-neveire hivatkoznunk. Carnuntum jogállását Caracalla egyeduralkodása idején a *colonia S(eptimia) A(urelia) A(ntoniniana)* cím fejezte ki. C III 14 359, 2—3 = D. 7122 és A. E. 1968, 422.

134 Hasebroek: 59—60. Magie, D.: Roman Rule in Asia Minor. 1950.

135 Pl. a drobetai feliratok a város nevét egyszer mint *municipium P(ublium) Ael(ium) Dru(beta)*, (C III 8129), máskor pedig, mint *m(unicipium) H(adrianum) D(robeta)* (D. 7150a) említik.

136 Mindkettőre Hasebroek: 120 és 65. Vö. a *Flavia Domitiana*, az *Ulpia Traiana*, az *Aelia Hadriana*, az *Aurelia Commodiana* császárjelzők egyik vagy másik párját használó városneveket.

137 A csapatnév a *cohors (milliaria) Antonina Hemesenorum* nevével csendül össze és azt hiszem, nem véletlenül. Amint az utóbbi csapatot Marcus Aurelius idejében szervezték meg, hasonlóképpen az alapelnevezésében *Antoniniana*-jelzős szentendrei alakulat felállítása is ennek a császárnak tulajdonítható. A 160-as évek végén a *legio II Italica* kötelékében feltűnő *ala Antoniniana* [D. 1164, Wagner: 9—. Winkler, G.: Die Reichsbeamten von Noricum. Wien-Köln-Graz (1969), 69 és Jb. d. oberösterr. Musealvereins. 116 (1971), 100.], a szentendrei cohors egyik testvéralakulatának ítélhető.

138 L. erre Fitz, J.: AAH. 11 (1959), 237—.

A GYAKRABBAN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
A. E.	L'Année Epigraphique
Arch. Ért.	Archaeológiai Értesítő
Bud. M.	Budapest Műemlékei. II (1962)
Bud. R.	Budapest Régiségei
C	Corpus Inscriptionum Latinarum
Calderini	Calderini, A.: I Severi. La crisi dell'impero nel III. s. Bologna, 1949
Cichorius	Cichorius, C.: „cohors" címszó, RE IV 231—
D	Dessau, H.: Inscriptiones Latinae Selectae
Fitz (1962)	Fitz, J.: A military History of Pannonia from the Marcomann wars to the Death of Alexander Severus (180—235). AAH. 14 (1962), 25—
Hasebroek	Hasebroek, J.: Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus. Heidelberg, 1921
ILA	Cagnat—Merlin—Chatelain: Inscriptions latines d'Afrique Paris, 1923
Kraft	Kraft, K.: Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau (Diss. Bern. I. 3), Bern, 1951.
Nagy L. (1939)	Nagy L.: A szír és kisázsiai vonatkozású emlékek a Duna középfolyása mentében (Les Monuments se rapportant à la Syrie et à l'Asie Mineure, dans le cours moyen du Danube). Arch. Ért. 52 (1939), 115—, 267.
Nagy T. (1943)	Nagy T.: A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938—1942. évek között végzett kutatásairól (Bericht des Archäologischen Institutes von Budapest über die Forschungen der Jahre 1938—1942 (Bud. R. 13) (1943), 359—, 537—.
Nagy T. (1956)	Nagy T.: The military Diplom of Albertfalva [AAH. 7 (1956)] 17—.
Radnóti—Barkóczi	Radnóti, A—Barkóczi, L.: The Distribution of Troops in Pannonia inferior during the 2nd Century A. D. AAH. 1 (1951), 191—.
RE	Pauly—Wissowa—Kroll—Mittelhaus—Ziegler: Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft.
Stein	Stein, E.: Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat. Wien, 1932.
Szilágyi (1933)	Szilágyi J.: Inscriptiones tegularum Pannonicarum (Diss. Pann. II. 1), Budapest, 1933.
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából
Wagner	Wagner, W.: Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallien. Berlin 1938.

TIBOR NAGY

ULCISIA CASTRA

(PROBLEMS OF THE HISTORY OF GARRISONS IN THE 2ND-3RD CENTURIES)

1. OLD AND NEW PROBLEMS AND SOLUTIONS

North of the Aquincum legionary camp the next auxiliary camp, Ulcisia castra lay at a distance of VIIII m.p. according to the *It. Ant.* 266, 10, but at VIII m.p. according to the milestones (C III 3738, 3740 etc.). The different data of the *Itinerarium Antonini* and of the milestones are due to the fact that the former measured the distance of the two camps on the longer, inner road, whereas the latter took the shorter limesroad proceeding along the Danube.

Of the 3rd century garrison history of Ulcisia castra we did not know more as far but that under the rule of Severus Alexander the unit named *cohors I (milliaria) nova Severiana Surorum sagittariorum* and in the time of Philippus Arabs a detachment of the *legio II adiutrix* were garrisoned in the camp. Earlier two other troops were also regarded as the 3rd century garrisons of Ulcisia castra, namely the units called *cohors I Apamenorum sagittariorum* and *ala I Eturaeorum Severiana*.[1–5] The name of the first unit was gained by the elucidation of the abbreviation CAPS, visible on a Szentendre tombstone (C III 13386), which was corrected later in the sense of *caps(arius)*, sanitary non-commissioned officer.[25] The abbreviated name of the unit on the inscription of Aur. Mucianus recorded in C III 15171 was equally misread: instead of *m(i)l(e)s a(lae) p(rimae) E(turaeorum) Seve[r]ian(a)e* the correct version is *m(iles) l(egionis) s(ecundae) a(diutricis) p(iae) f(idelis) Seve[r]ian(a)e*.[6–7] Accordingly one of the detachments of the legion set foot in the camp of Ulcisia castra as early as in the time of Severus Alexander. The connected question, however, which was the date when the unit of the legion was stationed in Ulcisia castra, did not find a scientific treatment as yet.

Turning to this problem, we have to discard the years of the Persian war (231–233), since the Aquincum legion was present in this war in full numbers.[9] Nor can we reckon with the year 230, since then the Syrian cohors stayed in its station without doubt.[10] The year 229 does not come into consideration, as the Syrian cohors made repairs on the portion of the road next to its campsite at that time.[11] We shall explain in the second part of this paper that we are justified in reckoning with the presence of the Syrian cohors also in the earlier years of Severus Alexander. Thus only the years of the Germanian campaign remain (234–235). In 233 the Aquincum legion has already returned to its station without any doubt.[13] Consequently we may add the *legio II adiutrix* to those troops from Illyricum which demanded their immediate return to their stations from the Emperor as soon as they got the news of the moves of the Danubian Germans.[14] The Roman army command could not expect too much from these troops in the following campaign in Germania. Actually we see that the army command endeavoured to secure an adequate participation of the then almost indispensable soldiers of Illyricum in the war fought against the Germans of the Rhine region in a different way. Herodianus clearly tells us that in the time between the Persian and the Germanian wars there was a large-size enlisting, mainly in Pannonia. The recruits, however, were not divided between the units garrisoned here but kept together; the army corps of the recruits was sent to the Rhine region under the leadership of C. Iul. Verus Maximinus, a man of great military experience and authority.[15] We are not sure, whether the Danubian region gave a full legion to the western front, besides the corps of Illyrican recruits,[16] but we may suppose the participation of some *vexillationes* of the legions. Nor did the Aquincum legion send more than a detachment to the campaign in Germania, otherwise we could not find a *primus pilus* of the legion staff with his subordinate in Aquincum at the beginning of 235.[17] Severus Alexander tried to counterbalance the moderate participation of the legions from Illyricum by the employment of Moorish lancer and Eastern archer units in masses.[18] Nor was the imperial bodyguard supplied by the praetorians (mainly derived from Illyricum) in this campaign, but by the *equites Mauri et Osroeni*.[19]

The very numerous Oriental archers (τοξοτῶν ἀριθμὸς πολύς) concentrated in the border zone of Germania may have embraced the *Syri sagittarii* of Szentendre. So far the archaeological material of the latter is missing from the time of Severus Alexander's Persian and Germanian wars in the territory of Ulcisia castra. But the milestones erected in 236 on the limes-road before the *praetoria*- front of this camp's[22] may be enlisted into the material of the cohors, having returned from the campaign. Consequently the Syrian cohors may have been substituted by a detachment of the *legio II adiutrix* during its absence on the Rhine in Ulcisia castra. Not only the tombstone of Aur. Mucianus from 234/5 may be classified into the inscribed material of this legionary unit, but also the inscription of a contemporary, unknown [*a*]*rmorum* [*custos*] which

has been preserved in the palimpsest-inscription of Fl. Dragilis.[23]

Not only in the 3rd, but also in the 2nd century is the garrison history of Ulcisia castra laden with problems. On the basis of some brick stamps found in the area of the camp it was thought so far that the *cohors I Ulpia Pannoniorum* was stationed in Ulcisia castra about the middle of the 2nd century, though only transitorily. However, the circumstances of the uncovering of these brick stamps do not sustain the dating to the 2nd century in any way. To wit, the stamped bricks were unearthed together with the 3rd century stamped bricks of the *cohors I. (mill.) nova Severiana*.[26–28] Further the close parallels of the stamps COH I VLP PA[ ] may be found in the series of the Aquincum stamps of the unit, marked *Ant(oniniana)*.[30–31] This analogy convices us that the Szentendre stamps ought to be elucidated in the form *coh(ors) I Ulp(ia) P(annoniorum) A[nt(oniniana)]*, instead of *coh(ors) I Vlp(ia) Pa[nn(oniorum)]*.[32] The auxiliary unit, stationed from 133 during the course of the 2nd century (with the exception of the sixties) in Upper Pannonia[33] took part in the military constructions in the area of Ulcisia castra and Aquincum after the time when its campsite (Solva)[34] had been attached to Lower Pannonia, together with the Brigetio legionary district in the days of Caracalla. So the stamped bricks of the cohors, found in the area of Ulcisia castra, cannot be an argument for the statement either that Ulcisia castra belonged to the area of Upper instead of Lower Pannonia in the 2nd century.

Unearthing the camp, we have found tegulae marked COH P T with indented frames, together with stamp varieties COH R T with plain frames, built into the channel situated below the stone slab-covered road of the *porta praetoria*. In the inner *area* of the camp the heating apparatus of the *Quaestorium* yielded further three plain-framed stamped bricks with the mark COH R T. The chronological situation of the stamps COH P T found at the *porta praetoria* is quite clear. They were built in when the first stone camp was established. Now we may date the construction of the first stone camp to the tens and twenties of the 2nd century on the basis of the tiny finds of the strata belonging to the first period, allowing a dating, further of the structure and ground-plan of the stonewalled defence works, fortified by inner quadrangular towers, finally of the data of garrison history, — allowing the chance that the stone-walled defence works had been finished in Hadrian's late years only.[38] Thus the stamped bricks with the marks COH P T and COH R T, found in the main channel leading eastwards from the camp, were built in in one of the mentioned decades.

Contrary to the stamped bricks unearthed at the *porta praetoria*, the bricks with the stamp COH R T found in the heating apparatus of the *Quaestorium* lay in a secondary situation. They were used again in the course of the 3rd century constructions of the Syrian cohors. This is borne out not only by the bricks stamped C†NS, uncovered in the heating apparatus there but also by the side fragment of one of the COH R T -stamped heat-transmitting bricks used, contrary to its original purpose, for grouting. Thus the COH R T -stamped bricks did not arrive to the campsite in the second period, connected to the building activity of the Syrian cohors, but they were used anew in the same period as building material coming from the first one. Therefore those stamped bricks do not support the thesis that some Thracian cohors would have constructed anything in the camp between the rules of Caracalla and Severus Alexander, prior to the arrival of the Syrian unit.[39]

Today there is no need to justify the elucidation of the bricks stamped both COH P T and COH R T by the name of one of the *coh(ors) p(rima)* or *p̂r(ima) T(hracum)*.[40] The more debated is the problem to which we now turn, which of the three units known by the name *cohors I Thracum* from Hadrian's Pannonia could have participated directly or indirectly in the construction of the first stone camp of Ulcisia castra. Whether we may reckon with the Upper Pannonian *cohors I Thracum c. R.*[41] or one of the Thracian cohortes with the serial number 1, registered in Lower Pannonia in this respect? In our judgment we may answer this question unequivocally.

To wit, the exact parallel of the stamp COH P T with an indented frame, derived from the channel below the road of the *porta praetoria* of the Szentendre camp, has come to light in the *retentura* part of the Aquincum legionary camp, together with the stamped bricks of the garrisons from Traian's and Hadrian's age of this camp, marked LEG IIII F, LEG X G P F and LEG II AD.[42] From this we may draw as a first conclusion that the time in which the COH P T and COH R T -stamped bricks were used does not reach farther than the first third of the 2nd century in Aquincum either. Second, the occurrence of these cohors-stamps in the territory of the Aquincum legionary camp makes it evident that these stamped bricks used at the camp building of the Lower Pannonian legion could not be supplied by the unit *cohors I Thracum c. R.*, belonging to the Upper Pannonian auxiliary army. This statement, together with the bricks stamped *cohors I Ulpia Pannoniorum Antoniniana*, discards the second argument at the same time, put forward for the thesis that Ulcisia castra belonged to Upper Pannonia.[43] Our view may be confirmed also by recently discovered stamped bricks of the Upper Pannonian *cohors I Thracum c. R.* from its camp Ad Statuas (Ács–Vaspuszta).[44] The stamps legible on them do not have any relationship with the quoted Aquincum and Szentendre stamps. As a matter of fact, the Ács-Vaspuszta stamps have been dated to the end of the 2nd and the beginning of the 3rd centuries.[45] But it is improbable that the cohors would have produced stamps with numbers marked *p(rima)* or *p̂r(ima)* even earlier. We are

basing our view on the fact that the cohors used exactly the same stamp COH I THRAC before its arrival in Pannonia, in Germania, as later at Ács–Vaspuszta. On the first variety of the Germanian stamps[46] even the horizontal *hasta* above the I is found, just as on the C I T stamps of Ács–Vaspuszta or on the inscribed fragment of the cohors at Győr.[47] Thus the Upper Pannonian *cohors I Thracum* is excluded both by its place in army organization and by its known brick stamps from the army units taking part in the building of the Szentendre camp. Considering the chronological situation, we have to discard also the other suggestion that this Upper Pannonian, Thracian cohors would have been the unit occupying Ulcisia castra in the decades prior to Severus Alexander's rule.[48] In the first decades of the 3rd century the *cohors I Thracum c. R.* was doubtless stationed in the camp Ad Statuas.[49] Then in the time of Caracalla it could not be transferred to Ulcisia castra, since it was garrisoned by the Syrian cohors already.[50] Therefore the Thracian cohors with the serial number 1, making constructions at Aquincum and Ulcisia castra, cannot be looked for but among the *cohortes I Thracum* belonging to the Lower Pannonian *exercitus*.

From the beginning of the 130s at the latest two Thracian cohortes may be proved in the territory of Pannonia inferior, with the serial number 1: 1) the *cohors I Thracum Germanica* and 2) *the cohors I Thracum c. R. p. f.* As testified by the new Kömlőd (Lussonium) diplomas,[51] the first named cohors has been transferred to Lower Pannonia from Germania before 131/2. The translation must have happened after 110. Not only because the Tokod diploma does not mention the name of the troop but also since the recently arrived Thracian cohors must have found the formation *cohors I Thracum c. R.* in Lower Pannonia already, receiving the adjective *Germanica* as a distinction from the latter. It is also near to certainty that the *cohors I Thracum Germanica* was not here in 114 yet, as it is not enumerated in the list of troops of the Carnuntum diploma[52], containing the *auxilia* stationed north of the Drave. As a matter of fact, the years 117/8 may be suggested as the earliest date of its translation.[53] Possibly in Hadrian's late years but almost certainly under the rule of Antoninus Pius the *cohors I Thracum Germanica* was stationed south of Intercisa, probably in the camp of Annamatia (Baracspuszta).[54] The brick stamp CHO I T G of the unit known from here[55] has no relationship with the stamps COH P T or COH R T from Aquincum and Szentendre. This is why we cannot suppose at present that the cohors, bound to cross the territory of Ulcisia castra and of Aquincum in the course of its translation, may have rested in the northern part of Pannonia inferior for a while, occupying its station south of Intercisa in the 30s only.

If the above statements are accepted, only the other Thracian cohors with the serial number 1 remains, wearing the distinguishing adjectives *civium Romanorum pia fidelis*, transferred in 110 to Pannonia inferior from Dacia, as it is known.[56] That this troop cannot be identical with the Upper Pannonian *cohors I Thracum c. R.*[57], is borne out by two diplomas issued on the same day of the same year, on the 9th October 148 for the Upper Pannonian and, on the other hand, the Lower Pannonian auxiliary army, the Ászár and the Regöly diplomas, beyond any doubt.[58] In the time of Traian the Lower Pannonian *cohors I Thracum c. R.* was stationed in the sector of the boundary between the Drave and the Save, this is why it is not mentioned by the 114 Carnuntum diploma, referring to the troops stationed north of the Drave.[59] But we lack even such an indirect date for the inference that this cohors was staying in the south-eastern border zone of Pannonia inferior under the rule of Hadrian as well. True, it is generally supposed that this troop had Novi Banovci as its garrison uninterruptedly from 110 on.[60] But the troop lists of the 2nd century diplomas do not allow us to fix the garrison of the cohors at Novi Banovci (Burgenae) but from the years of Antoninus Pius' rule,[61] confirmed by the great number of stamped bricks of the troop noted by literature at the same place. In connection with the latter it is remarkable that among the Novi Banovci stamps those with numerals are frequent, and as regards the abbreviation of the name of the unit bricks stamped COH P T, parallels to the Aquincum and Szentendre stamps are occurring too.[62] This analogy cannot be mere coincidence. The bricks stamped COH P T, earlier ones at Aquincum and Szentendre and somewhat later ones at Novi Banovci, cannot be separated from each other and they may be attributed to the bequest of the same troop, in spite of the large geographical distance of the sites.

In the above statements we did not think naturally that the Thracian cohors would have supplied bricks to the northern part of the province from Burgenae. But the campsite of the unit in Hadrian's age entitles us to suppose that in course of the 117/8 *expeditio Suebica et Sarmatica*,[63] when troops were directed to the northern border zone of Pannonia even from the Rhine region,[64] units were brought up from Southern Pannonia (the border defences of which were somewhat earlier reinforced by a new cohors[65]) for the campaign against the Suebians and partly the Sarmatians. The danger menacing the Aquincum military district at this time is attested not only by the coin found at Óbuda, Laktanya Street, but also by the strata of destruction noticed in the auxiliary camps and *vici* situated to the south of Aquincum.[66] It was one of the reinforcements demanded by the then military situation that the troop called *cohors I Thracum c. R.* was directed to the northern front from Southern Pannonia. After the Suebian–Sarmatian war, evidently following its lessons, authorities effected a further reinforcement of the border zone north of Aquincum. This is the background which makes us understand the

establishment of a new auxiliary camp, Ulcisia castra. In the construction of the first stone camp one of the units of Thracian infantry has doubtless taken part. The stamps marked COH P T and COH R T induce us to identify this Thracian troop with the Lower Pannonian formation *cohors I Thracum c. R.* This unit was transferred to the northern part of the provice in course of the Suebian–Sarmatian war in all probability. Its archaeological material bears out that it was the garrison of the Szentendre camp in Hadrian's time. It was probably by the end of the thirties that the *cohors I Thracum c. R.* returned to Southern Pannonia, where it was stationed at Novi Banovci again.[67]

The later garrison history of Ulcisia castra in the Antonines' time is practically unknown yet. Jenő Fitz has given a garrison history of the camp recently; he has suggested the unit *cohors IIII voluntariorum c. R.* which may have stationed at Szentendre in the second half of the 2nd century, between 133–138 and 163.[68] However, this Upper Pannonian auxiliary unit did not leave a single inscription or stamped brick on the campsite and generally in Lower Pannonia, as far as we know. On the contrary, the stamped bricks of this troop have been found in Upper Pannonia, west of Arrabona, in the camp Quadrata (Barátföldpuszta), where its presence between 133–138 and 154 is justly reckoned with.[69] Even later the cohors belonged to the army of Pannonia superior.[70] Therefore it may hardly be regarded as the second century garrison of Ulcisia castra.

From the *spolia*-material of the late Roman burgus at Leányfalu (in the northern neighbourhood of Ulcisia castra) S. Soproni is going to publish a palimpsest inscription, very important for the garrison history of the Szentendre camp too; it mentions a hitherto unknown troop called *cohors (milliaria) Antoniniana* from the beginning of the 3rd century (a. 202).[71] In the decades following the wars of Marcus againts the Danubian peoples this troop seems to have been the garrison of Ulcisia castra. It was immediately supplanted by the Syrian cohors to whose history we now turn.

2. THE COHORS I (MILLIARIA) NOVA SEVERIANA SURORUM SAGITTARIORUM

According to research made hitherto the Syrian cohors was organized in the time of Severus Alexander and transferred to Ulcisia castra in 228 or 229, but it remained here for a few years only. During the Persian war of Severus Alexander the cohors was added to the expeditionary force and it left the Danubian region in 232 for good.[72–77]

On the contrary the author of the present paper, having analyzed the inscriptions of the Syrian cohors in detail (to be published in the Studies presented in honour of W. Bešewliew in full) has come to the results summarized as follows.

The Syrian cohors was established in course of the military preparation of the Parthian war, *expeditio Parthica* of Septimius Severus in 197–199. It may be brought into connection with the organizing of the *ala II Septimia Surorum (milliaria)* and of the *legiones I–III Parthicae*. Thus the adjective *Severiana*, figuring in the basic denomination of the Syrian cohors of Szentendre, refers to the founder, Septimius Severus, not to Severus Alexander, as supposed so far.[120–138]

The basic denomination of the troop contains also the people's name *Surorum*. This occurrence excludes the elucidation of an abbreviation seen on a group of the stamped bricks of the Syrian cohors,[91] accepted hitherto by literature, taking the letters $\widehat{\text{ANT}}$, read after the adjective *Severiana* for $\widehat{Ant(iochiensium)}$.[75] A survey of the list of Syrian cohortes, called by a derivative word alluding to a Syrian city,[94–109] exludes any misunderstanding: in the name of one and the same Syrian cohors a popular name and the derivative of a city name cannot occur together. Naturally the name of the Szentendre cohors cannot be an exception to the rule either, as it is borne out by a counter-proof: the list of Syrian cohortes called by a people's name.[110–114] Namely, the designations of the latter always lack the derivatives from a city name.

Thus the study of the names of the Syrian cohortes supports the elucidation of the letters $\widehat{\text{ANT}}$ figuring in the name of the Syrian cohors of Szentendre, to the imperial adjective $\widehat{Ant(oniniana)}$, instead of the derivative city name $\widehat{Ant(iochiensium)}$. On the testimony of its stamped bricks the Syrian cohors was garrisoned in Ulcisia castra as early as under Caracalla and Elagabal. The numerous brick stamps of the cohors marked $\widehat{Ant(oniniana)}$ prove that the main building activity of the unit fell to the decade between 212 and 222. In this time the cohors finished the reconstruction of the stone-walled defence works of the Szentendre camp and, in the inner *area* of the camp, the renewal *a fundamentis* of the central buildings *(Principia, Quaestorium)*.[79] In this decade the Syrian cohors not only reconstructed its campsite of a surface of round 205× 134 m thoroughly, but was also strong enough to help the constructions going on in the Aquincum legionary camp,[80] the Campona,[81] Cirpi[82] and Solva[83] auxiliary camps by consigments of bricks. In the times of Severus Alexander and Maximinus Thrax the cohors, when it was not occupied in the Eastern, the Rhineland and the Danubian campaigns, took part mainly in the works of reconstruction or repair of the stretch of the limes-road between Aquincum and Ulcisia castra instead of camp-building.[84]

In 241 the Syrian cohors was still stationed at Ulcisia castra. This was namely the year in which C. Iul. Victor *eq(ues) vex(illarius) coh(ortis) (milliariae) S(everianae) Gord(ianae) S(urorum) s(agittariorum)* erected his altar-stone dedicated to the genius of the *turma* and to Epona.[21] In the next year the unit was added to the eastern expeditionary force

and directed to the eastern front, whence it did not return to Pannonia any more. Under Philippus Arabs the campsite of Ulcisia castra was already occupied by a stronger detachment of the *legio II adiutrix*.

In the „Appendix" of this paper the author studies the 2nd century history of the *cohors I Ulpia Pannoniorum (milliaria)*. The troop organized at the beginning of the 2nd century may be shown to have been in the framework of the Upper Pannonian *exercitus* up to 163. Its garrison seems to have been already Solva. About 164/5 the cohors was transferred to Upper Moesia where it had to defend the mining district near Stojnik. Contrary to the opinion held hitherto, the cohors did not take part in the Parthian campaign of L. Verus. On the other hand, it was active in the Germanian—Sarmatian wars under Marcus. It was in connection with the campaigns of the latter that it returned to Upper Pannonia where it was stationed, as it may be proved, in the Solva camp again from the eighties on.

NAGY MARGIT

A FEHÉRVÁRI ÚTI AVAR TEMETŐ

1960 szeptemberében a Budapest, XI. ker. Fehérvári út 149—155. sz. telken, Szakmunkásképző Intézet építésekor, az alapárkok ásásánál emberi csontok kerültek elő. A leletbejelentésre Gábori Miklós szállt ki a helyszínre, és egy félig már tönkretett avar sír leleteit mentette meg. (I. sír.) 1960. szept. 5-től okt. 7-ig Schreiber Rózsa végzett itt leletmentő ásatást, melynek során még 11 avar sírt sikerült feltárnia (1—11. sír)[1].

A leletmentéskor kitűnt, hogy a környékbeli lakosság a korábbi építkezések során már régebben is talált sírokat, főként a Fehérvári út 149—155. sz. telekhez dél felé csatlakozó 157. sz. ház helyén. Ezek a csontok elkallódtak. Nem jelentették azt sem, hogy a Szakmunkásképző Intézet alapozási munkálatainál a meszesgödör ásásakor is (a telek északnyugati oldalán) találtak csontokat, melyeket szintén nem őriztek meg.

Az 1960-ban végzett leletmentés alkalmával az Intézet középső épületének alapárkaiban, főleg a pincével ellátott északi oldalon kerültek elő a sírok. Teljes feltárásra az építkezés közben természetesen már nem kerülhetett sor, így a 11 sír véletlenszerűen, az árkoktól függően került elő.

1968 októberében ismét szükségessé vált, hogy a temető területén leletmentő ásatást végezzünk. Az ásatásra a kelenföldi lakótelep közművesítési munkálatai miatt került sor a Petzvál J. u. 110. sz. telken (Hrsz.: 3224), melynek délkeleti oldala szomszédos a Fehérvári út 149—155 sz.-mal. Mivel a Fővárosi Építő-Beruházó Vállalat a Petzvál J. u. 110 sz. telken át tervezte a távfűtő és a vízvezeték csatornát, várható volt, hogy a földmunkák az avar temető sírjait veszélyeztetik. A leletmentő ásatást a Petzvál utcai telek délkeleti oldalán kezdtük meg.

Az 1968-as leletmentés során bebizonyosodott, hogy az 1960-ban megmentett sírok egy nagy kiterjedésű avar temető részét képezik, melynek északi, keleti és déli szélét a beépített, ill. parkosított területek miatt nem lehet feltárni, egyedül a temető Petzvál utcai, északnyugati és nyugati szélének meghatározására lehet remény.

A leletmentés legszélső szelvényeit közvetlenül a Fehérvári út 149—155. sz. telek északnyugati oldala mellett jelöltük ki, pontosan 21 m-re az erre az oldalra eső, 1960-ban előkerült legszélső 5. sír nyugati sarkától. A Szakmunkásképző Intézet nyugati fekvésű udvarán a feltáró munka egyelőre nem látszik megoldhatónak, így az udvar 45 m×22,5 m-es területe kettéválasztja az 1960-ban és az 1968-ban előkerült sírcsoportokat. Ugyanez a helyzet a temető keleti szélén is, mely az iskolaépület Fehérvári úti oldalán levő parkosított területre esik, s melynek feltárása hasonló nehézségekbe ütközik. A temető egésze szempontjából értékelhetetlennek kell tekintenünk az 1960-ban megmentett sírokat is, mivel a véletlenül előkerült sírok a térképen csupán a temető kiterjedését mutatják, de nem tekinthetők a temető összefüggő részletének.

Az 1968-as leletmentés során 144 m²-es területet tártunk fel, melyen 16 sír került elő (12—27. sír). Valószínűnek látszik, hogy a temető északnyugati szélének egy részét sikerült tisztáznunk.

1969-ben folytattuk a temető Petzvál utcai részének feltárását. Az időközben új nyomvonal szerint ásott távfűtő és vízvezeték csatorna ásásával a 28. — állítólag melléklet nélküli — sírt tönkretették, a csontokat kidobálták. A sír helyét a temetőtérképen csak bizonytalanul jelölhettük.

1969-ben a Petzvál utcai telken, az 1968-as ásatás folytatásában 112 m²-t tártunk fel. A telek déli oldalához csatlakozó, 14 m×25 m-es területen levő KÖZÉRT épület miatt a feltárást nem folytathattuk, így a délkeleti oldal felé eső legszélső szelvénytől 14 m-re gépi erővel 300 m²-es területet vizsgáltunk át. A 10 m×30 m-es szelvény azonban meddőnek bizonyult, így valószínűnek kell tartanunk, hogy a temető délnyugati és déli szélének utolsó sírjai a KÖZÉRT épület telkén helyezkednek el. (1. kép.)

1. kép. A Fehérvári úti temető térképe. M. 1:200
Plan of the cemetery of Fehérvári út. M. 1:200

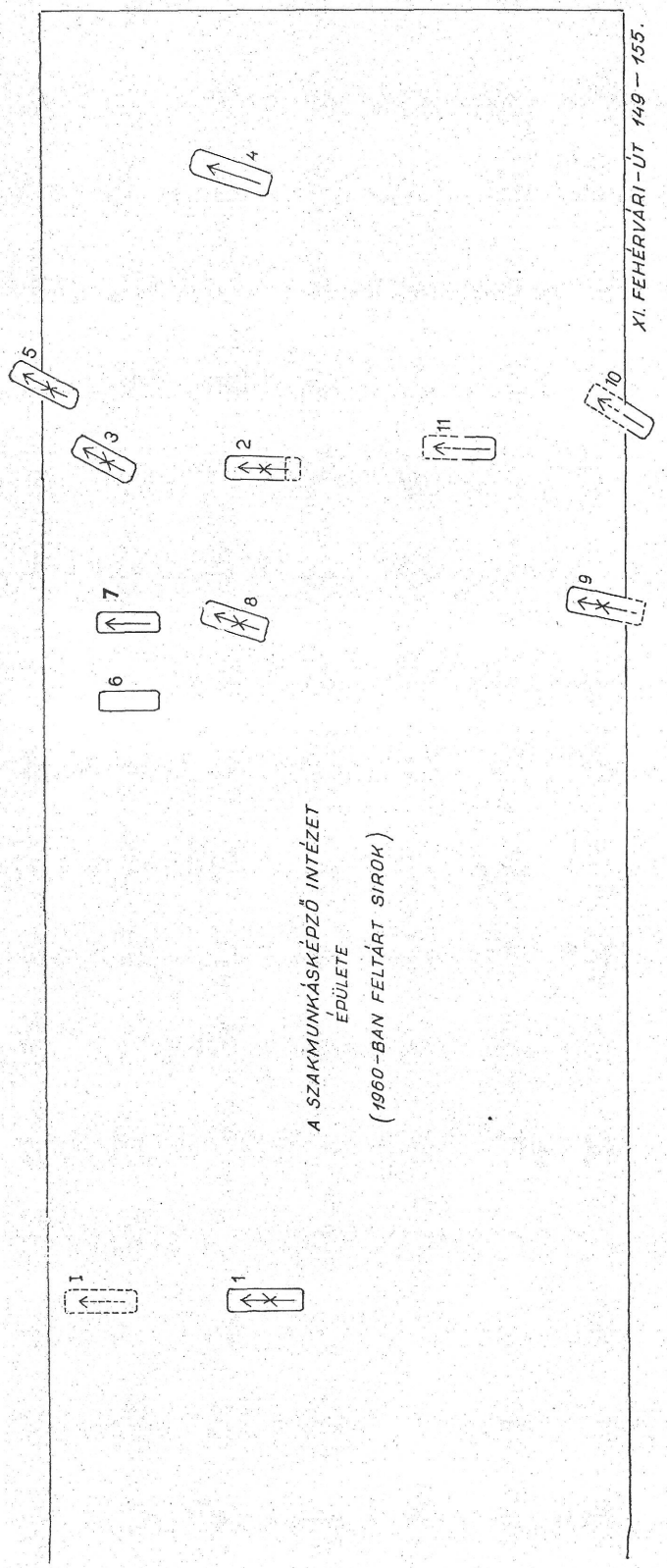

I. sír.

DNy—ÉK-i irányítású.

Régészeti leletek:

1. Edény. Kézzelformált, durva anyagú, vastagfalú edény aljának és oldalának töredéke. Hasa és pereme hiányzik. Mérhető M.: 10,5 cm., Fá.: 7,3 cm. (18. kép, 1; 26. kép, 2.)

2. Orsókarika. Díszítetlen terra sigillata edény oldalfalából készült, sima, lapos orsókarika. Átm.: 3,5 cm., V.: 0,6 cm. (18. kép, 2.)

3. Bronz fülbevaló. Bronzhuzalból készült, négy bronzgömbbel díszített fülbevaló töredéke. Átm.: 1,5 cm. (18. kép, 4.)

4. Bronz nyílhegy. Háromélű, töredékes. H.: 3 cm. (18. kép, 3.)

1. sír.

DNy—ÉK-i irányítású női csontváz. *M.:* 170 cm.

Bolygatott. A koponya hiányzott a sírból.

Régészeti leletek:

1. A bal combcsont mellett töredékes, hiányos nyelű *vaskés.* H.: 12,6 cm., Sz.: 2 cm.

2. A bal medencecsonton ovális karikájú, téglalap alakú szíjszorító lemezű *vascsat.* H.: 6,7 cm. A csatkarika átm.: 3,5 cm. A lemez sz.: 2 cm. (18. kép. 5.)

3. A szeméremcsonton trapéz formájú *vascsat*, melyre textillenyomat (feltehetően lenvászon) rozsdásodott[2]. H.: 3,5 cm., Sz.: 3, ill. 4 cm. (27. kép, 1—2.)

2. sír.

DNY—ÉK-i irányítású csontváz. M.: 190 cm. *Bolygatott.* A koponya hiányzott a sírból, egy darabját a síron kívül találták meg. Az állkapocs a sírgödör délnyugati oldalában volt.

Régészeti leletek:

1. A jobb combcsont belső oldalánál téglalap alakú, lekerekített sarkú, sima, öntött bronz *szíjvég.* Díszítetlen. H.: 4 cm. Sz.: 1,6 cm. (18. kép, 6.)

2. A bal medencecsont felett négyzet alakú *vascsat* töredékei. H.: 3 cm., Sz.: 3 cm.

3. A bal combcsont fejénél nagy méretű ovális *vascsat* textillenyomattal (valószínűleg ritka szövésű gyapjúszövet). H.: 6 cm., Sz.: 4,5 cm. (27. kép, 3—4.)

4. A bal kézcsontok alatt *csiholóvas*, rározsdásodott kovakővel. H.: 7,5 cm., Sz.: 2,7 cm.

5. A medence alatt *vaskés.* H.: 16,5 cm. Sz.: 2,2 cm.

6. A lábfejek mellett *állatcsont.*

3. sír.

Ny—K-i irányítású csontváz. *M.:* 180 cm. A váz ko-

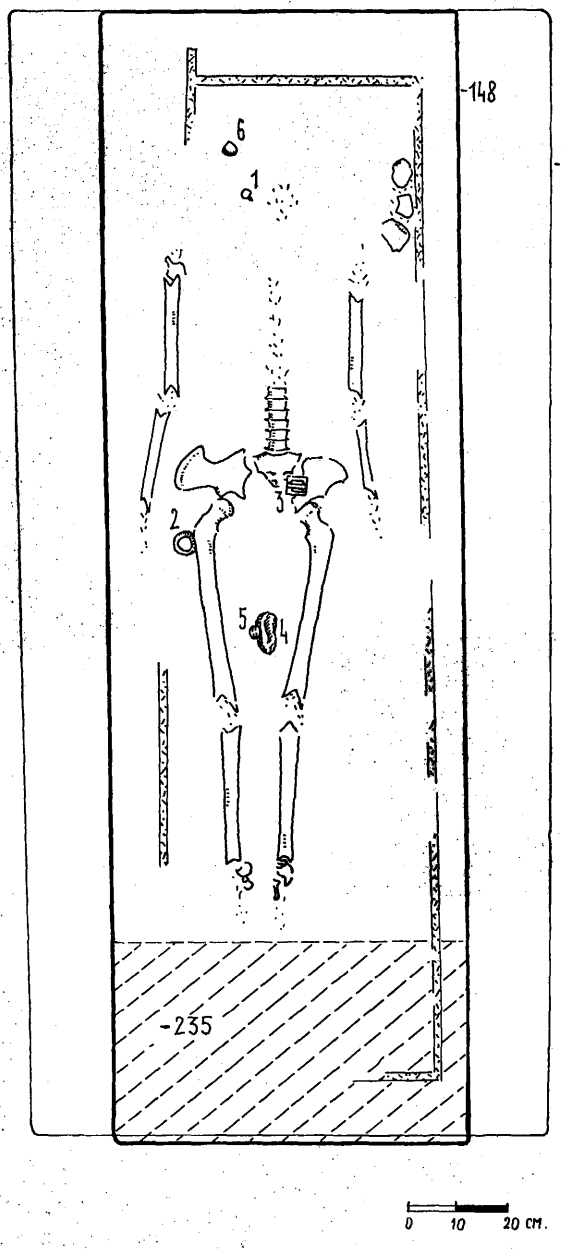

2. kép. 20. sír.
Grave 20.

ponyáját magasabb szinten találták. A jobb lábszárat és az alsókart az építkezés során bolygatták meg.

Régészeti leletek:

1. A bal medencében trapéz alakú *vascsat.* H.: 4,5 cm. Sz.: 3, ill. 3,5 cm.

2. A bal combcsont feje alatt töredékes *csiholóvas.* H.: 7 cm. Sz.: 3 cm.

3. A bal kézfej alatt rövid nyelű *vaskés.* H.: 18 cm. Sz.: 2 cm.

4. sír.

ÉNy—DK-i irányítású csontváz. *M.*: 140 cm. Az alapárok ásásánál a bal alsó lábszárcsontot bolygatták meg.

Régészeti lelet:

1. A medencében négyszögletes *vascsat.* H.: 3,5 cm. Sz.: 3. cm.

5. sír.

ÉNy—DK-i irányítású, nyújtott helyzetű csontváz. *M.*: 140 cm. Az alapárok ásásakor a bal alsó lábszárcsontot mozdították el.

Régészeti lelet:

1. A jobb lábfejnél kézzelformált, vastagfalú, barnásszürke, durva anyagú, bevagdalt peremű *edény.* M.: 12,5 cm. Pá.: 11 cm. Fá.: 9 cm. (18. kép, 9., 26. kép, 1.)

6. sír.

160 cm mélységben DNy—ÉK-i irányú sír elszíneződése bontakozott ki, csontváz azonban nem volt a sírban.

7. sír.

Gyermek. DNy—ÉK-i irányítású, rossz megtartású csontváz. *M.:* 120 cm. *Régészeti lelet* nem volt a sírban

8. sír.

Valószínűleg *nő. M.:* 180 cm. *Bolygatott.* A csontokat összedobálva találták, a koponya hiányzott.

Régészeti leletek:

1. A jobb alsó lábszáron tiszafából készült *vödör.* Három, poncolt díszítésű rézpánt erősíti (a pántok réztartalma színképelemzés szerint 81,06%, a fennmaradó 13,94%-ot az ezüst-, ólom-, cink- és alumíniumtartalom teszi ki). A vasból készült nyél kiindulása alatt félköríves, sima rézlemezek. M.: 10,4 cm., Sz.: 10,6 cm., Szá.: 7 cm. (19. kép, 1., 24. kép, 1—3.)

2. A jobb combcsontnál famaradvánnyal egyberozsdásodott *vaskés.* H.: 10,5 cm. Sz.: 1,5 cm. (25. kép, 9.)

3. Az alsó lábszárcsontok között ólommal bevont bronzlemezből készült *nagyszíjvég.* A szíj felőli oldal csuklós szerkezetű, melynek középső tagja törött, hiányos. A téglalap alakú, lekerekített végű lap felső oldalát hegyükkel összeérő, háromszög alakú poncolt díszítményekből álló sorok díszítik. A szíjvég felső harmadában a poncolás két félköríves sort alkot. H.: 10,5 cm., Sz.: 3,4 cm. (19. kép, 2., 25. kép, 2.)

4. Kisszíjvégek. Téglalap alakú, lekerekített sarkú, a szíj felőli oldalon egy felerősítésre szolgáló szöggel ellátott kisszíjvégek. (5 db). Hátsó lapjuk sima bronzlemez, felső lapjuk préselt indadísszel ellátott vékony ezüstlemez. H.: 3 cm., Sz.: 1,5 cm. (19. kép, 3—7., 25. kép, 3—7.)

5. A bal lábszárcsont belső oldalánál agyag *orsókarika.* Átm.: 2,8 cm., V.: 1 cm. (19. kép, 9., 25. kép, 11.)

6. A sírgödör jobb felső sarkában rosszezüstből készült, kettétört *karika.* Átm.: 2,5 cm. (19. kép, 8., 25. kép, 8.)

7. A medencecsont helyén ovális *vascsat*. Átm.: 4 cm. (25. kép. 10.)
8. A sírgödör mellkasi részén szétszórva sima sárga hengeres és különböző színű szemes *pasztagyöngyök*. (9 db). (19. kép, 11., 25. kép, 1.)
9. Meghatározatlan helyről 8-as alakú szemekből álló *bronzlánc* töredékei. H.: kb. 12 cm. (19. kép, 11., 25. kép, 12.)

9. sír.

DNy—ÉK-i irányítású, *bolygatott* sír. *M.:* 200 cm. Csak a lábszárcsontok maradtak eredeti helyükön.
Régészeti leletek:
1. A jobb lábszárcsont mellett kétélű *nyílhegy*. H.: 8,5 cm., Sz.: 3 cm. (18. kép, 7.)
2. A medencetájon *bronzkarika*. Átm.: 3,6 cm. (18. kép, 8.)

10. sír.

Az alapárok ásásánál csak a nyújtott lábszárcsontok maradtak a sírban. *Régészeti lelet* nem volt.

11. sír.

Az alapozási munkák után csak az állkapocs és a nyújtott lábszárcsontok maradtak meg.
Régészeti lelet nem volt.

12. sír.

Nő. M.: 150 cm. *I.:* ÉNy—DK. (40—8) *A sírgödör méretei* 118 cm mélységben: H.: 250 cm. Sz.: 67 cm. A keleti végén lekerekített, téglalap alakú sírgödörben 50 év körüli nő hiányos, mállott csontváza feküdt. *Vázhossz:* 167 cm.
Régészeti lelet:
1. A bal medencecsont felett trapéz formájú, sűrű szövésű lenvászon darabbal egyberozsdásodott *vascsat*. H.: 4 cm. Sz.: 3,5, ill. 2,5 cm. (27. kép, 5—6.)

13. sír.

Nő. M.: 108 cm. *I.:* ÉNy—DK. (40—8) *Bolygatott. A sírgödör méretei* 108 cm mélységnél: H.: 174 cm., Sz.: 36 cm.

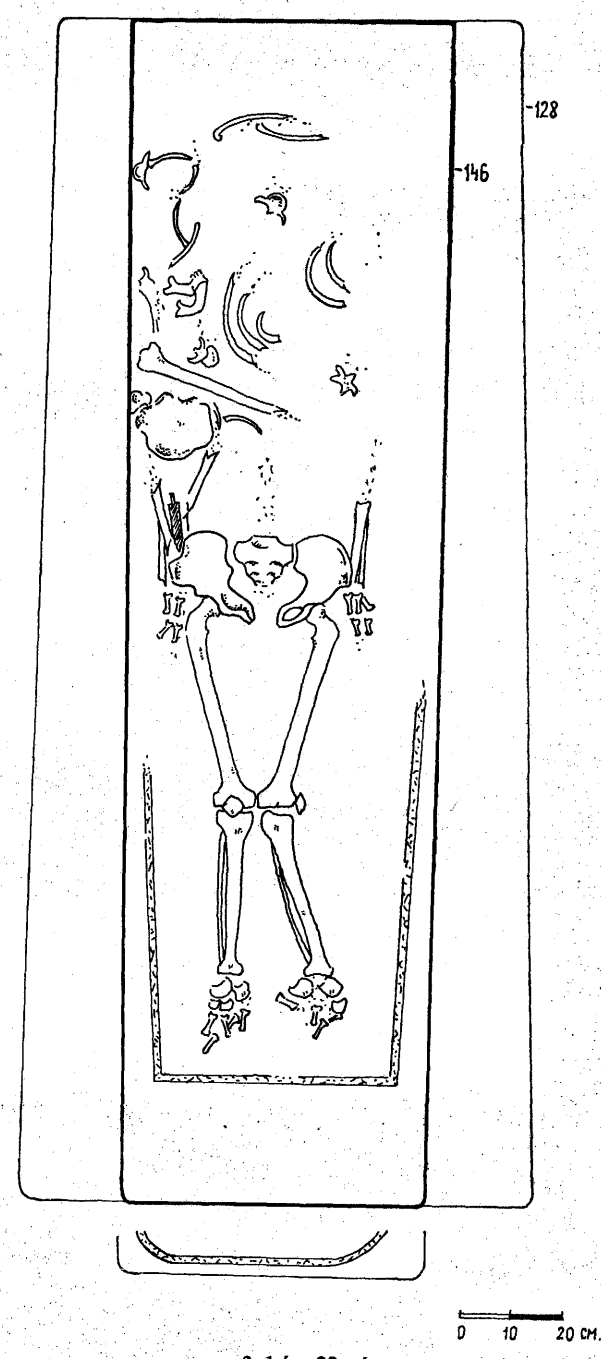

3. kép. 22. sír.
Grave 22.

A láb felőli oldalon lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben 17—18 év körüli nő hiányos csontvázát találtuk. A jobb oldali combcsont és az alsó lábszárcsontok hiányoztak. *Régészeti lelet* nem volt.

14. sír.

Gyermek. M.: 130 cm. *I.:* ÉNy—DK. (40—8) A 105 cm mélységben 75 cm ×50 cm-es sírgödör 115 cm mélységben keleti irányban megnyúlt és 105 cm×40 cm-es téglalap formára változott. *Régészeti leletet* nem találtunk.

15. sír.

Gyermek. M.: 192 cm. *I.:* Ny—K. (42—20) *A sírgödör méretei* 164 cm mélységben: H.: 146 cm., Sz.: 46 cm. Teljesen elporladt gyermekcsontváz, *régészeti lelet* nélkül.

16. sír.

Leánygyermek. M.: 155 cm. *I.:* Ny—K. (42—20) *A sírgödör méretei* 110 cm mélységben: H.: 176 cm., Sz.: 40 cm.
15 év körüli leánygyermek rossz állapotú csontváza. *Vázhossz:* 132 cm. *Régészeti lelet* nem volt a sírban.

17. sír.

Nő. M.: 200 cm. *I.:* ÉNy—DK. (40—8) *A sírgödör méretei* 175 cm mélységben: H.: 203 cm., Sz.: 55 cm. Téglalap alakú, erősen szűkülő sírgödörben közepes állapotú, hason fekvő női csontváz. (50—55 év körüli nő.) *Vázhossz:* 137 cm. *Régészeti lelet* nem volt.

18. sír.

Férfi. M.: 185 cm. *I.:* ÉNy—DK. (39—7) *A sírgödör méretei* 160 cm mélységben: H.: 246 cm., Sz.: 75 cm. Középkorú férfi közepes állapotú, bolygatatlan csontváza. A lábfejek csontjai hiányoztak. *Vázhossz:* 153 cm.

Régészeti leletek:

1. A jobb medencecsont felett ovális *vascsat* töredékei. H.: 4 cm. Sz.: 3,5 cm.

2. A medencében kisebb, négyszögletes *vascsat*. H.: 3 cm. Sz.: 2 cm.

3. A bal medencecsont mellett a fatok maradványaival egyberozsdásodott *vaskés*. A tok somfából készült. H.: 11,5 cm. Sz.: 1,6 cm.

4. A bal combcsont mellett *tojáshéj* darabok.

19. sír.

Férfi. M.: 189 cm. *I.:* ÉNy—DK. (40—8) A trapéz alakú *sírgödör méretei* 165 cm mélységben: H.: 206 cm., Sz.: 55, ill. 47 cm. Erőteljes testalkatú, 40—50 év körüli férfi bolygatatlan csontváza. *Vázhossz:* 179 cm.

Régészeti lelet:

1. A bal combcsont külső oldalánál *vaskés*. Rározsdásodott fatokja nyárfából készült. H.: 20,5 cm., Sz.: 2,3 cm.

20. sír.

Nő. M.: 215 cm. *I.:* ÉNy—DK. (40—8) *A sírgödör méretei* 148 cm mélységben: H.: 224 cm. Sz.: 70 cm. Melltájékon *bolygatott* női csontváz. A bordák hiányoztak, a koponya csak szilánkokban maradt meg. A halott a bolygatatlan részeken jól megfigyelhető, vékony falú deszkakoporsóban feküdt. A sírgödör keleti vége 40 cm szélességben 235 cm-nyire mélyült le, itt azonban mellékletet nem találtunk. (2. kép.)

Régészeti leletek:

1. A koponya helyén, jobboldalt bronzhuzalból készült, sötétkék üvegpasztagyönggyel díszített *fülbevaló*. Átm.: 2 cm. (22. kép, 1.)

2. A jobb combcsont fejénél vas *tarsolykarika* töredéke. Átm.: kb. 5,5 cm. (22. kép, 3.)

3. A bal oldali medencecsonton négyszögletes *vascsat*. H.: 5 cm. (22. kép, 4.)

4. A combcsontok között összerozsdásodott *vaslánc* darabjai. H.: 8,5 cm. A legnagyobb karika átm.: 4 cm. (22. kép, 5.)

5. A vaslánc mellett gerezdes díszítésű, zöld *üvegpasztagyöngy*. H.: 1,5 cm, Sz.: 1,2 cm. (22. kép, 2.)

6. A koponya helyén díszítetlen *cserépdarab*. H.: 4 cm, Sz.: 3,5 cm.

21. sír.

Gyermek. M.: 177 cm. *I.:* ÉNy—DK. (40—8) *A sírgödör méretei* 148 cm mélységben: H.: 146 cm. Sz.: 37 cm. Rossz állapotú, hiányos gyermekcsontváz. *Vázhossz:* 95 cm.

Régészeti lelet:

1. Tojáshéj darabok.

22. sír.

Férfi. M.: 230 cm. *I.:* Ny—K. (44—12) *Bolygatott. A sírgödör méretei* 218 cm mélységnél: H.: 235 cm. Sz.: 60 cm.

30 év körüli férfi közepes állapotú csontváza. A felsőtest csontjai összedobálva. A koponyát a rablók utólag dobták vissza a sírba, s a csontváznál magasabban, 164 cm mélységnél találtuk meg. A sír keleti végében jól megfigyelhető, vékony deszkakoporsó elszíneződése mutatkozott. A koporsó szélessége 47 cm volt és 1—1,5 cm vastag deszkából készült. (3. kép.)

Régészeti lelet:

1. A jobb medencecsont alatt *vaskés*. A késre sűrű szövésű lenvászondarab rozsdásodott. H.: 8,7 cm, Sz.: 1,6 cm. (27. kép, 7—8.)

23. sír.

Vízvezetékcső lefektetésénél korábban feldúlt és tönkretett sír. 200 cm mélységben idős nő combcsontjának néhány töredéke került elő.

24. sír.

Férfi. M.: 221 cm. *I.:* Ny—K. (44—12) *Bolygatott. A sírgödör méretei* 180 cm mélységben: H.: 235 cm. Sz.: 70 cm.

A sírrablók a koponya, a felsőtest és a medence csontjait összedobálták, csak a jobb kar és a lábak maradtak eredeti helyükön.

Régészeti leletek:

1. A jobb könyöknél négyszögletes *vascsat.* H.: 3,2 cm., Sz.: 3,5 cm. (22. kép, 14.)

2. A bal combcsontra dobott medence alatt *vaskarika* töredéke. Átm.: kb. 3,5 cm.

3. A jobb alkar mellett téglalap alakú *ólomveret* töredékei. (22. kép, 7.)

4. A jobb kéz csontjai mellett hasonló *ólomveret* töredékei. (22. kép, 8.)

5. A combcsontok között áttört háromszöges díszítésű, téglalap alakú *ólomveret.* H.:3 cm., Sz.: 2 cm. (22. kép, 6.)

6. A bal combforgónál kisebb *vascsat.* H.: 2,5 cm., Sz.: 2,2 cm.

7. A medence helyén öntött, indadíszes bronz *övforgó.* H.: 6,2 cm., Sz.: 1 cm. (22. kép, 9.)

8. A bal felkarcsontnál 2db ólomszög. H.: 0,6 cm., ill. 0,4 cm. (22. kép, 10—11.)

9. A bal combcsont mellett *tarsolykészlet.* (Csiholóvas, kovakő, bronzlemezek, bronzkarika.) (22. kép 12—13.)

10. A jobb térden, eredeti helyen *sertéscsontok.*

25. sír.

Férfi. M.: 202 cm. *I.:* Ny—K. (44—12) *A sírgödör méretei* 150 cm mélységben: H.: 213 cm. Sz.: 80, ill. 75 cm. *Bolygatott.*

Az 50 év körüli férfi felsőtestének csontjai szétszórva feküdtek a sírban; a koponya és az állkapocs a jobb combcsontra volt dobva. A sír keleti végében 2 cm vastag deszkakoporsó elszíneződése mutatkozott.

Régészeti leletek:

1. A medence jobb oldalán ovális *vascsat.* Hg.: 4 cm., Sz.: 3 cm.

2. A bal alkarcsont mellett *vaskés.* Tokja tölyfából készült. H.: 14 cm., Sz.: 1 cm.

3. A bal oldali bordák alatt kisebb, négyszögletes *vascsat* töredékei. H.: kb. 3 cm.

26. sír.

Nő. M.: 169 cm. *I.*: Ny—K. (44—12) *A sírgödör méretei* 120 cm mélységben: H.: 195 cm. Sz.: 50 cm. *Bolygatott.*

A sírrablók a 18—20 év körüli nő koponyáját és felsőtestét bolygatták meg. A koponya a jobb térd felett 30 cm-rel feküdt. A sír bal oldalán és két végén vékonyfalú deszkgakoporsó jól kivehető nyoma. (4. kép.)

Régészeti leletek:

1. A koponya helyén és a jobb felkarcsont mellett különböző nagyságú és színű, dinnyemag alakú és hengeres *üvegpasztagyöngyök.* (7 db) (22. kép, 15.)

2. A szegycsont helyén és a térdek magasságában *tojáshéj* darabok.

3. A bal térd külső oldalánál, barna bőrelszíneződésen félgömb alakú, öntött *bronzcsengő.* M.: 3,7 cm. Átm.: 3,8 cm. (22. kép, 16.)

4. A jobb medencecsonton négyszögletes *vascsat.* H.: 3 cm. (22. kép, 17.)

27. sír.

Férfi. M.: 180 cm. *I.:* ÉNy—DK. (40—8) *A sírgödör méretei* 150 cm mélységben: H.: 205 cm. Sz:. 55 cm. Közepes állapotú, bolygatatlan csontváz. *Vázhossz:* 160 cm.

Régészeti lelet:

1. A bal medencecsont alatt *vascsat.* H.: 2,5 cm., Sz.: 2,3 cm.

28. sír.

Csatornaásáskor tönkretett — állítólag melléklet nélküli —, valószínűleg női csontváz. Adatait nem rögzíthettük.

29. sír.

Férfi. M.: 280 cm. *I.:* ÉNy—DK. (40—8) A 168 cm mélységben 223×98 cm-es méretű sírfolt nyugati végében rablógödör beásása mutatkozott, mely 240 cm mélységben eltűnt. A 20—25 éves férfi csontváza oldalra billent koponyával, bolygatatlanul feküdt.

Vázhossz: 172 cm.

Régészeti leletek:

1. A keresztcsont jobb oldalán kis méretű, öntött, ovális karikájú *bronzcsat* csattövis nélkül. Átm.: 2,2 cm.

2. A bal kéz csontjai mellett barnásszürke, korongolt, durva, kavicsos anyagú *edény*. Vállán és hasán benyomott, pecsétléshez hasonló, ismétlődő minta; középen bekarcolt, párhuzamos vonalsor díszíti. Az edény fenekén bemélyülő, párhuzamos vonalak. M.: 11,8 cm. Pá.: 9,6 cm. Fá.: 6,2 cm. (21. kép, 7., 26. kép, 3. a-b.)

3. A koponya alatt elkorhadt szerves maradványok között vékony *bronzlap* töredékei. (A restaurálás során megsemmisült.)

4. A bal medencecsont alatt négyszögletes *vascsat* töredékei. H.: 3,4 cm., Sz.: 2,7 cm.

5. A jobb kéz csontjai alatt *vaskés*. H.: 8,8 cm., Sz.: 1,8 cm.

6. A bal medencecsont belső oldalánál kis, négyszögletes *vascsat*. H.: 3,3 cm.

30. sír.

Férfi. M.: 240 cm. *I.:* Ny—K. (42—10) *Bolygatott.*

Végei felé szélesedő, 200 cm mélységben 215×64 cm nagyságú sírgödörben fekvő 40—50 körüli férfi csontváza. Bolygatásra mutat, hogy a koponya arccal lefelé fordulva feküdt. *Vázhossz:* 182 cm.

Régészeti lelet:

1. A keresztcsont jobb oldalán ovális *vascsat*. Átm.: 2,5 cm.

31. sír.

Leánygyermek. M.: 240 cm. *I.:* Ny—K. (44—12) A 150 cm mélységben 185 cm×60 cm-es, trapéz alakú, láb felé szélesedő sírgödör 218 cm mélységben téglalap alakúvá szűkült. A 13 év körüli gyermek felsőtestének és medencéjének csontjai teljesen elporladtak, a lábfejek hiányoztak. *Vázhossz:* 130 cm. A sírgödör keleti és nyugati végeit 30—35 cm szélességben a csontváz mélységétől számítva 10 cm-rel lemélyítették. A koponya azonban nem billent hátra, ami azt mutatja, hogy a lemélyített gödröket valószínűleg szerves anyaggal töltötték ki. (5. kép.) (10, 11. kép, 1—2.)

Régészeti leletek:

1. A koponyatetőn és a bal oldali járomcsont alatt bronzhuzalból készült, nyitott végű, három bronzgömbbel díszített *fülbevalópár*. Átm.: 2 cm. (20. kép, 1—2.) A koponya jobb oldalánál 1 db fekete *dinnyemaggyöngy*.

2. A jobb oldali medencecsont helyén kettétört, kettős csonkakúp alakú, barnásszürke agyag *orsógomb*. Átm.: 3,5 cm. M.: 2 cm. (20. kép, 3.)

3. A jobb és a bal oldali alkarcsont töredékeken nyitott, végei felé kissé kiszélesedő bronz *karperecpár*. Díszítetlen. Átm.: 7,2 cm. (20. kép, 6, 8.)

4. A jobb combcsont felső végénél trapéz alakú *vascsat*. H.: 3,3 cm., Sz.: 3, ill. 2,5 cm.

5. A jobb kéz egyik ujjcsontján egymásra hajlított végű bronzhuzalból készült *gyűrű*. Átm.: 2 cm. (20. kép, 4.)

6. Ugyanitt vékony bronzlemezből készült, középen hegyben kiszélesedő, préselt félgömbökkel díszített *gyűrű* apró töredékei.

7. A bal kéz egyik ujjcsontján bronzlemezből készült, díszítetlen *gyűrű*. Átm.: 2 cm. (20. kép, 5.)

8. A bal lábszárcsont felső részénél négyszögletes *bronzcsat*hoz rozsdásodott *vaslánc* darabjai. A csat H.: 3,3 cm. Sz.: 3 cm. (20. kép, 7.)

9. Az állkapocs alatt, nyaktájékon fekete dinnyemag-, színtelen üveg-, türkizzöld lecsapott sarkú- és fehér mészkőgyöngyökből álló *gyöngysor*. (12 db) (20. kép, 9.)

32. sír.

Gyermek. M.: 130 cm. *I.:* Ny—K. (42—20) *A sírgödör* méretei 100 cm mélységben: H.: 150 cm. Sz.: 55 cm. Rossz állapotú, újkori szemétgödör által bolygatott, hiányos gyermekcsontváz. *Régészeti lelet* nem volt a sírban.

33. sír.

Gyermek. M.: 192 cm. *I.:* Ny—K. (42—10) *A sírgödör méretei* 140 cm mélységnél: H.: 145 cm., Sz.: 55 cm. Rossz állapotú gyermekcsontváz. *Vázhossz:* 100 cm. A sír középső és keleti szélein vékony falú koporsó elszíneződése mutatkozott. *Régészeti leletet* nem találtunk.

34. sír.

Nő. M.: 110 cm. *I.:* Ny—K. (44—12) *Bolygatott.* A 85 cm mélységnél 185 cm×52 cm-es, láb felé keske-

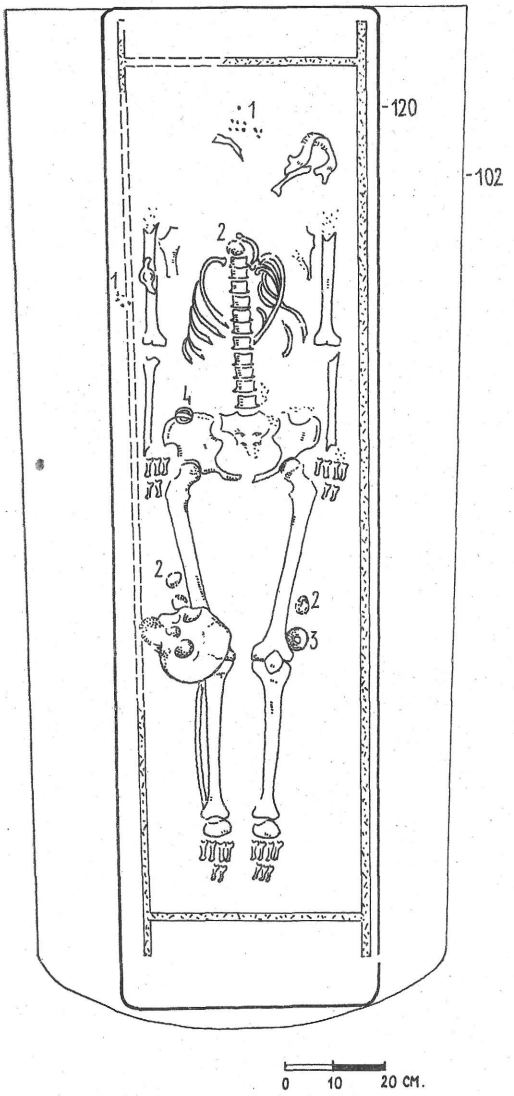

4. kép. 26. sír.
Grave 26.

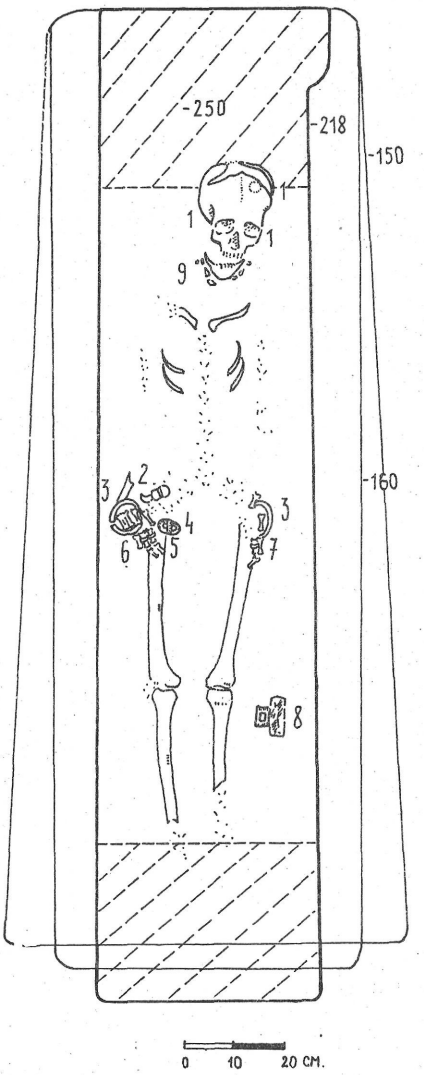

5. kép. 31. sír.
Grave 31.

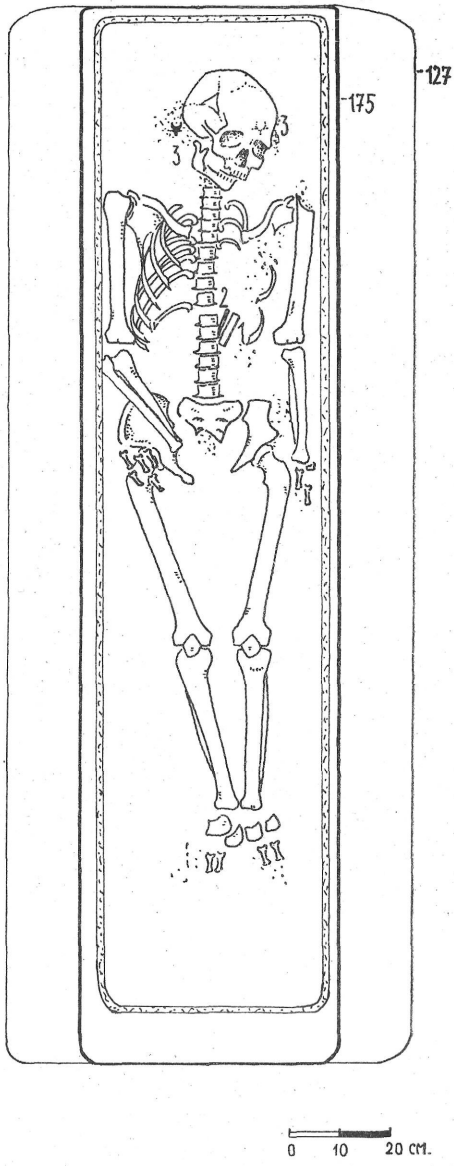

6. kép. 35. sír.
Grave 35.

nyedő sírgödörben rossz állapotú női csontváz feküdt. Az állkapocs, a lábfejek és a nyak csigolyacsontjai hiányoztak. *Vázhossz:* 142 cm.

Régészeti lelet:

1. A medencecsont jobb oldalán négyszögletes *vascsat*. H.: 3 cm.

35. sír.

Nő. M.: 211 cm. *I.:* ÉNy—DK. (40—8) Téglalap alakú, 175 cm mélységben 210 cm×50 cm méretű sírgödörben középkorú nő csontváza. A bal oldali bordák hiányoztak. *Vázhossz:* 157 cm. (6. kép.)

Régészeti leletek:

1. A gerincoszlop bal oldalán négyszögletes metszetű csont *tűtartó*. Díszítetlen. H.: 7,3 cm. Sz.: 1 cm. V.: 0,8 cm. (20. kép, 15.)

2. A tűtartó mellett fatokkal egyberozsdásodott *vaskés*. A tok somfából készült. H.: 5,4 cm. Sz.: 1,3 cm.

3. A koponya két oldalán, szerves maradványok között bronz *fülbevalópár*. A fülbevalók öntött bronzlapja félhold formájú, háromszög alakú csüngőjüket granuláció-utánzatokkal díszítették. H.: 2,5 cm., Sz.: 2,2 cm. (20. kép, 16—17.)

36. sír.

Nő. M.: 180 cm. *I.:* Ny—K. (42—10) *Bolygatott. A sírgödör méretei* 175 cm mélységnél: H.: 200 cm., Sz.: 60 cm.

Teljesen feldúlt és kirabolt sír. A koponyát a váz csontjai felett 40 cm-re, lefelé fordulva találtuk, a medence

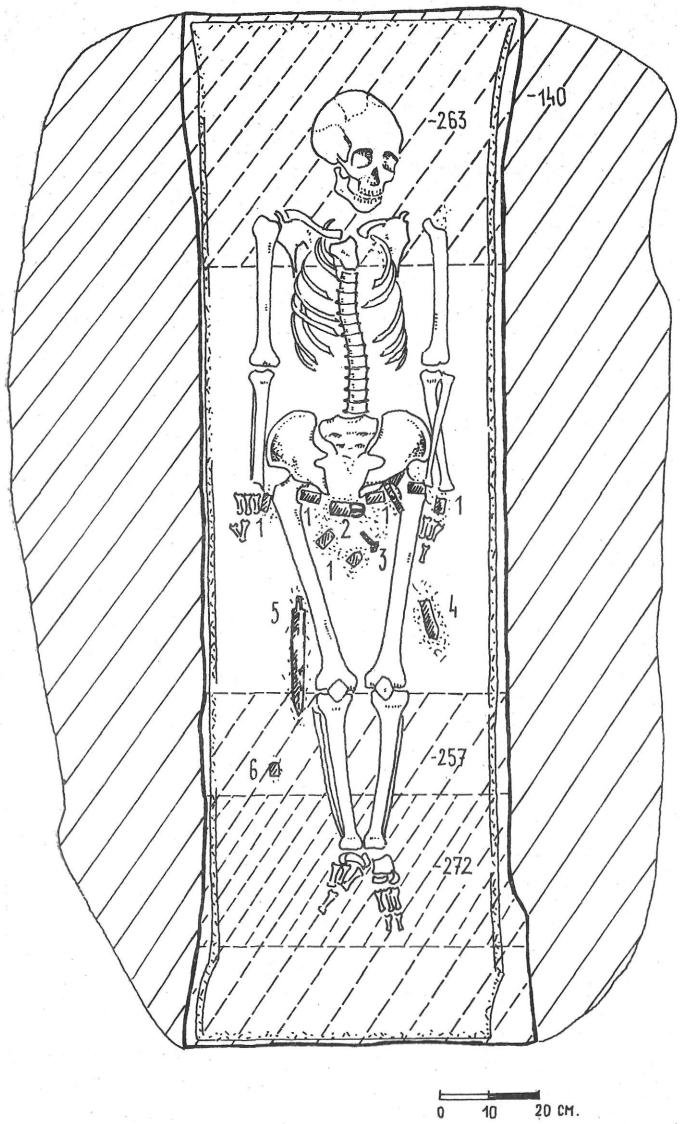

7. kép. 39. sír.
Grave 39.

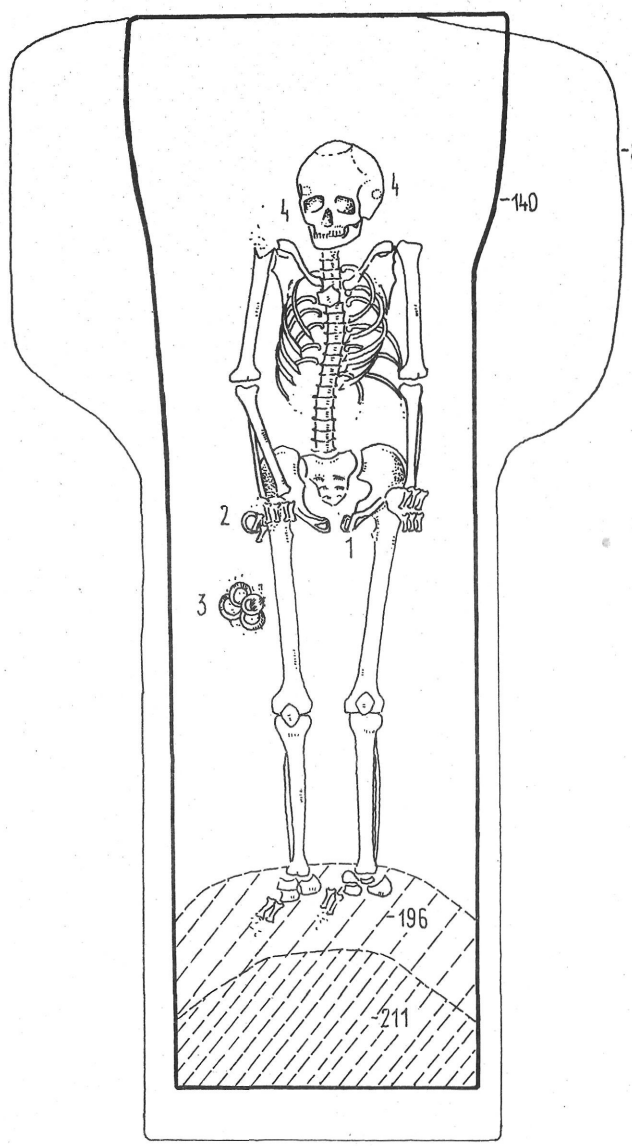

8. kép. 42. sír.
Grave 42.

csontjai a bal combcsont külső oldalánál feküdtek, a bordák és a csigolyák hiányoztak. A sír teljes kibontása a felette húzódó betonalapú kerítés miatt veszélyes volt. *Régészeti leletet* nem találtunk.

37. sír.

Férfi. M.: 140 cm. *I.:* Ny—K. (44—12) A trapéz, majd 140 cm mélységben téglalap alakú, 192×50 cm-es méretű sírgödörben 35—40 év körüli férfi közepes állapotú csontváza feküdt. A jobb alkarcsont, a kezek és a lábak csontjai hiányoztak. (12. kép, 3.)

Régészeti leletek:

1. A jobb oldali bordák alatt *vaskarika* töredékei. Átm.: 5 cm. (23. kép, 9.)

2. A jobb medencecsont alatt *vaslánc* darab. H.: 5 cm. (23. kép, 11.)

3. A bal medencecsont alatt felfelé álló tüskéjű, vékony, trapéz formájú *bronzcsat*. H.: 2,5 cm. Sz.: 2,5, ill. 2 cm. (23. kép, 10.)

38. sír.

Nő. M.: 157 cm. *I.:* Ny—K. (44—12) *A sírgödör méretei* 137 cm mélységnél: H.: 220 cm. Sz.: 62 cm. Jó állapotú női csontváz. A jobb kéz csontjai az alkarcsont végétől 10 cm-re feküdtek. *Vázhossz:* 158 cm.

Régészeti leletek:

1. Az állkapocs alatt szürke, fekete és barna színű, dinnyemag formájú, valamint többszínű hengeres, rózsaszín és világoszöld hasábos és fekete félkorong alakú *üvegpasztagyöngyök*. (15 db) (20. kép, 14.)

2. A bal vállnál oldalra fordult *vaskarika*. Átm.: 3,2 cm.

3. A bal felkarcsont külső oldalánál világossárga edénytöredékből készült *orsókarika*. Egyik lapja bekarcolt, párhuzamos vonalsorokkal díszített. Átm.: 4 cm. V.: 0,7 cm. (20. kép, 13.)

4. A koponya alatt és az állkapocs jobb felső végénél vékony bronzhuzalból készült, spirális csüngőjű *fülbevalópár*. Átm.: 1,6 cm. (20. kép, 11—12.)
5. A jobb combcsont felső oldalánál trapéz alakú *vascsat*. H.: 4 cm. Sz.: 4, ill. 3 cm.
6. A bal combcsont külső oldalánál, részben a kézcsontok alatt hengeres *tűtartó*. Díszítetlen. H.: 7,5 cm. Sz.: 1,5 cm. V.: 0,7 cm. (20. kép, 10.)

39. sír.

Férfi. M.: a koponyánál: 245 cm, a medencénél: 240 cm, a lábaknál: 247 cm. *I.:* Ny—K. (44—12) A 206 cm×66 cm-es méretű, végei felé elkeskenyedő sírfolt két hosszanti oldala mellett 140 cm mélységben a sír oldalaival párhuzamos 30—35 cm szélességű, világosszürke földcsík jelentkezett, mely élesen elvált a talaj sárga és a sírfolt barnássárga színétől. Ez a szürke agyagréteg 160 cm mélységben összeszűkült és eltűnt. A sírgödör a csontváz mélységéig megtartotta eredeti nagyságát. A 20 év körüli halott feje és lába alatt a sírgödör 18, ill. 25 cm-nyire le volt mélyítve. A hátonfekvő váz legmagasabb pontja a medence magassága volt. *Vázhossz:* 167 cm. (7. kép., 14—17 kép.)

Régészeti leletek:

1. A medence alatt és a combcsontok felső végeire rozsdásodva sötétbarna, szerves maradványok között bronzlemezből készült, igen rossz állapotú (csak apró töredékekben felszedhető), téglalap alakú, díszítetlen *övveretek* feküdtek. A veretek alatt lekerekített végű, két bronzszöggel ellátott, öntött, indás díszítésű *kisszíjvégek* (2 db) és igen rossz állapotú, lemezes *lyukvédő veretek* voltak. A kisszíjvégek H.: 2,7 cm. Sz.: 1,1 cm. (21. kép, 2—3.)

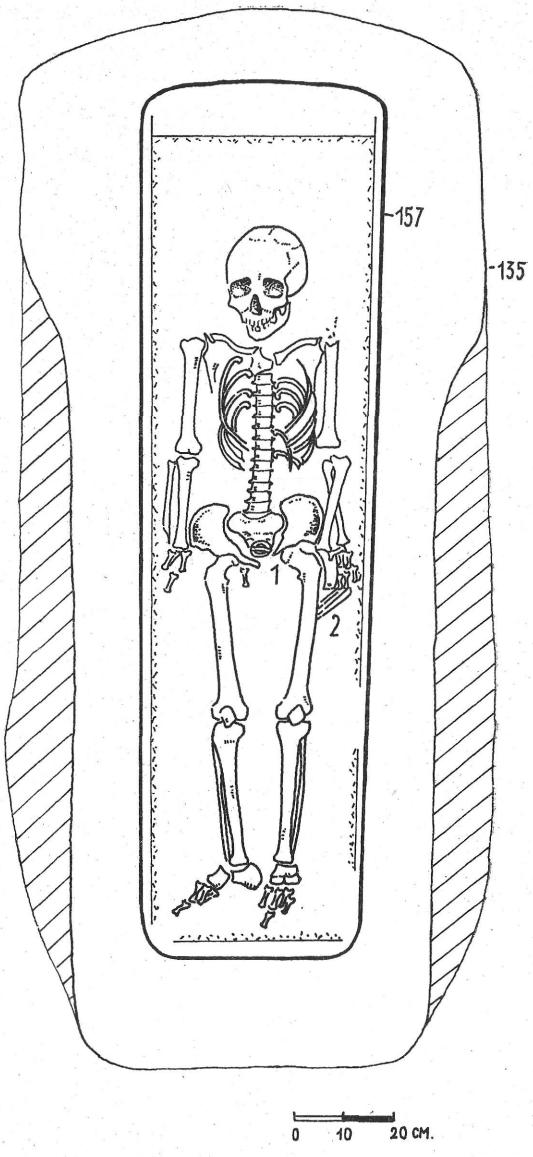

9. kép. 43. sír.
Grave 43.

A bal combcsont felső végénél bronzlemezből kivágott, poncolt díszítésű *övforgó* feküdt. H.: 5,9 cm. Sz.: 1,1 cm. (21. kép, 5.)

2. A szeméremcsont alatt lekerekített végű, bronzlemezből készült szíjszorító-lemezű *övcsat* volt, igen rossz állapotban. A csatkarika Átm.: 2,2 cm. A lemez H.: 4 cm. Sz.: 1,9 cm. (21. kép, 1.)
3. A combcsontok között, a veretekhez közel *vastöredék*. H.: 4,4 cm.
4. A bal combcsont mellett, elkorhadt fa- és bőrmaradványok között, enyhén ívelt oldalú, öntött bronz *nagyszíjvég* volt. A szíj felőli oldal felerősítésére két kerekfejű bronzszög szolgált. Ellentétes vége háromszög alakú hegyben végződik. H.: 7,5 cm. Sz.: 2 cm. (21. kép, 6.)
5. A jobb combcsont külső oldalánál rövid nyelű, széles pengéjű *vastőr*. Fatokja hársfából készült. H.: 24,5 cm. Sz.: 2,5 cm.
6. A jobb alsó lábszáron kívül, középtájon, 1 db., lapjával lefelé fordult, indadíszes bronz *kisszíjvég* hevert. H.: 2,7 cm., Sz.: 1,1 cm. (21. kép, 4.)

40. sír.

Férfi. M.: 180 cm. *I.:* Ny—K. (44—12) *Bolygatott. A sírgödör méretei* 150 cm mélységnél: H.: 230 cm., Sz.: 78 cm.

A közepes állapotú férficsontváz koponyája, állkapcsa és kulcscsontjai a sír nyugati felébe dobva feküdtek. A váz többi része eredeti helyén volt. (13. kép, 4.)

Régészeti leletek:

10. kép. 31. sír
Grave 31.

11. kép. 31. sír.
Grave 31.

1. A keresztcsonton kisebb, négyszögletes *vascsat* töredékei. H.: 3 cm., Sz.: 2,7 cm.
2. A medence alatt nagyobb, trapéz formájú *vascsat*. H.: 4 cm., Sz.: 4, ill. 2,5 cm.

41. sír.

Gyermek. M.: 80 cm., *I.:* Ny—K. (44—12) *A sírgödör méretei* 80 cm mélységben: H.: 125 cm., Sz.: 45 cm. Igen hiányos (bolygatott?) gyermekcsontváz. *Régészeti leletet* nem találtunk.

42. sír.

Leánygyermek. M.: 171 cm., *I.:* Ny—K. (42—10) A sírgödör 60 cm. mélységben 210 cm×75 cm -es méretű volt. Nyugati fele 80 cm mélységben mindkét oldalon 30—30 cm-re váratlanul kiszélesedett, mely 140 cm mélységben 5—6 cm-es kiszélesedéssé szűkült. A sírgödör keleti vége a csontváz szintjétől számítva fokozatosan 40 cm-re volt lemélyítve. A lábfejek a felsőtest szintjén feküdtek. *Vázhossz:* 150 cm. (8. kép.)

Régészeti leletek:

1. A medencében négyszögletes *vascsat* töredéke. H.: 3 cm. (23. kép, 4.)
2. A jobb kéznél vas *tarsolykarika*. Átm.: kb. 5,5 cm (23. kép, 3.)
3. A jobb combcsont külső oldalánál négy karikából álló *vaslánc* darabja. A legnagyobb karika átm.: 4,8 cm. Melléje nagyobb *vascső* darabja rozsdásodott. (23. kép, 5.)
4. A koponya alatt mindkét oldalon bronzhuzalból készült, három gömbbel díszített, töredékes *fülbevalópár*. Átm.: 2 cm. (23. kép, 1—2.)

43. sír.

Gyermek. M.: 187 cm. *I.:* Ny—K. (46—14) A 135 cm mélységben 210 cm hosszú sírgödör nyugati vége 90 cm-nyire szélesedett ki, két hosszanti oldalán 15—20 cm-nyi szürke agyagréteggel körülvéve. 157 cm mélységben a szürke réteg eltűnt, a sírfolt pedig 172×42 cm nagyságú téglalappá szűkült. A sírgödör széléhez közel, 180 cm. mélységben vékony falú deszkakoporsó sötétbarna körvonalai bontakoztak ki. A koporsó fej felőli, hosszanti oldalai 5 cm-rel hosszabbak voltak a rövidebb oldalnál. 13—14 év körüli fiú csontváza. *Vázhossz:* 138 cm. (9. kép.)

Régészeti leletek:

1. A keresztcsonton ovális *vascsat* töredékei.
2. A bal kéz alatt két egymás mellett fekvő *nyílhegy*. Egyik háromélű, töredékes. H.: 7,2 cm., Sz.: 1,5 cm. Másik kétélű, H.: 6 cm., Sz.: 1 cm. A háromélű nyílhegyre nyárfából készült nyílvessző kis darabja rozsdásodott. (21. kép, 8—9.)
3. A bal combcsont külső oldalánál, a kézcsontok alatt állatszarvból csiszolt, töredékes *csonttégely*

feküdt. Összeszűkülő, felső vége mindkét oldalán átfúrt. Díszítése: egyik lapján, középen és egyik oldalán egyenes sort alkotó, bekarcolt pontkörös díszítés. H.: 12,5 cm., Sz.: 2 cm., V.: 2 cm. (21. kép, 10.)

44. sír.

Nő. M.: 200 cm. *I.:* Ny—K. (44—12) Erősen szűkülő, 150 cm mélységben 219 cm×50 cm-es méretű, téglalap alakú sírgödörben fekvő, rossz állapotú női csontváz. Koponyája balra billent, bal combcsontja és alsó lábszára keresztbe téve, bal alkarja a medencére fektetve. *Vázhossz:* 150 cm.

A sírgödör nyugati vége a váz szintjétől számítva 25 cm-rel, keleti vége 20 cm-rel volt lemélyítve. A sírgödör középső és keleti részeiben deszkakoporsó halvány nyoma.

Régészeti leletek:

1. A koponya alatt ezüstdrótból hajlított sima *fülbevalópár.* Átm.: 1,8 cm. (23 kép, 6—7.)

2. A medencén rossz állapotú, ovális *vascsat.* H.: 3 cm., Sz.: 2,5 cm. (23. kép, 8.)

45. sír.

Nő. M.: 236 cm. *I.:* Ny—K. (44—12) *A sírgödör méretei* 240 cm mélységben: H.: 180 cm. Sz.: 45 cm. Széleinél 2 cm. vastag deszkakoporsó körvonalai mutatkoztak. A koporsó szélessége 44 cm., hossza kb 150 cm lehetett. A koponya mellett, jobb oldalon a koporsó alsó deszkalapjának metszetét figyeltük meg. A koporsó oldala lefelé 6—7 cm-nyit szűkült, alsó lapjának szélessége kb. 30 cm lehetett. A sírban 45 év körüli nő rossz állapotú csontváza feküdt. *Vázhossz:* 143 cm.

Régészeti lelet:

1. A medencében négyszögletes *vascsat.* H.: kb. 4 cm.

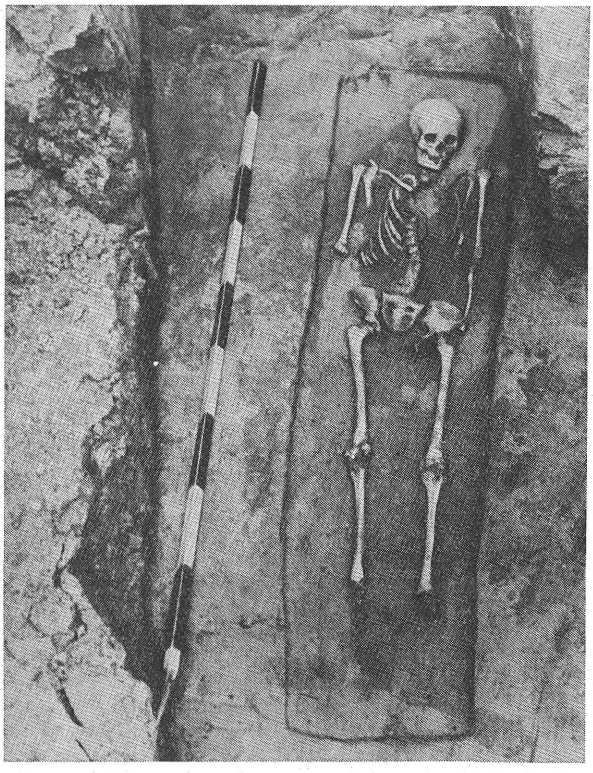

12. kép. 37. sír.
Grave 37.

13. kép. 40. sír.
Grave 40.

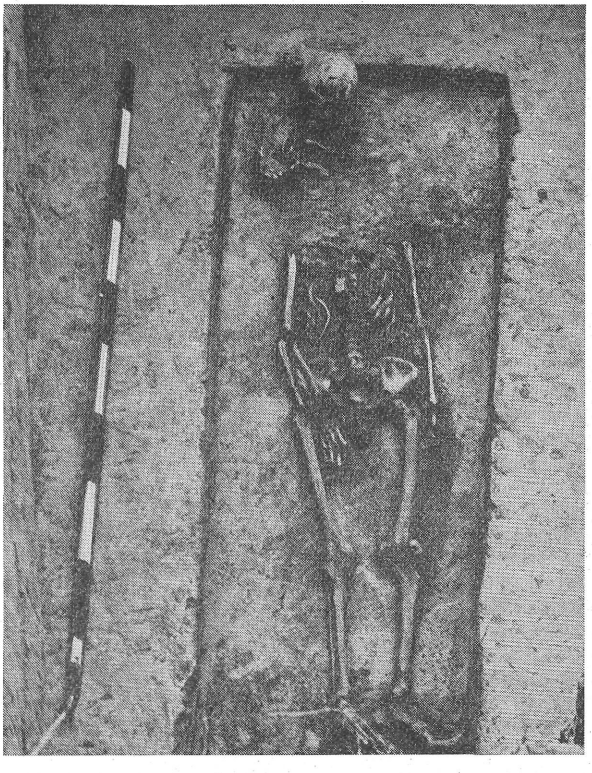

A TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

A sírok mélysége

A temető területe a beépítés előtt vizes, mocsaras, náddal benőtt vidék volt, mely csak nagy szárazság alkalmával vált vízmentessé. A beépítés megkezdésekor a szabadon maradt felületekről — így a temető enyhén kiemelkedő dombhátáról — az építkezésekhez néhányszor földet hordtak le. Az 1968—1969-es ásatás színhelye éppen ezért igen mélyen fekvő, szinte teknőszerűen kimélyített terület volt, melyet az utóbbi 20 évben igyekeztek fokozatosan feltölteni. A modern feltöltés átlagosan 20—25 cm volt, ez alatt kb. 60 cm mélységig sötétbarna humusz következett, majd sárga, agyagos szűztalaj.

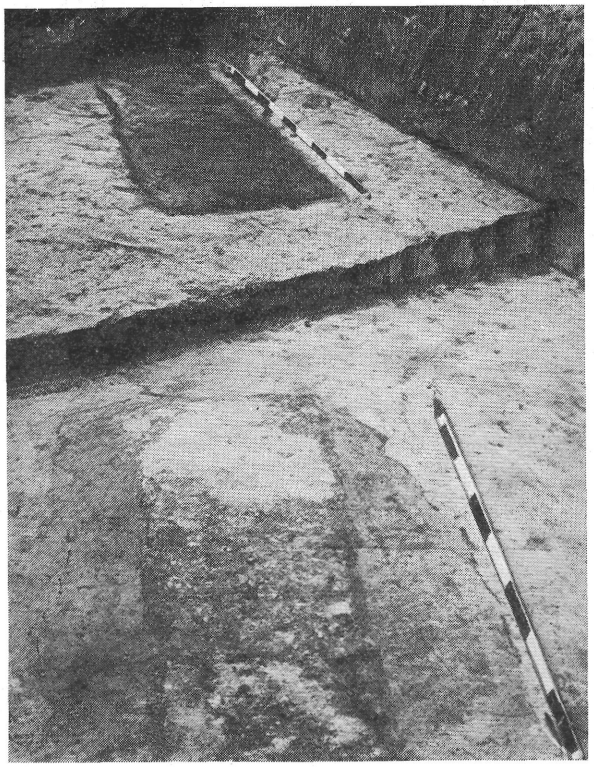

14. kép. 39. sír..
Grave 39.

15. kép. 39. sír
Grave 39.

A temető sírjainak átlagos mélysége 180 cm, ami jóval meghaladja az avar temetők szokásos mélységátlagát[3]. Feltűnő az is, hogy míg az avar temetők többségében a gyermeksírokat egészen sekély mélységbe ásták, itt az eddig feltárt gyermeksírok átlagos mélysége is meghaladja a 160 cm-t.

A felnőtt temetkezéseknél úgy látszik, hogy a sírok nem a halott gazdagságával arányosan mélyülnek, mert pl. a legmélyebb 29. sír (−280 cm) bolygatatlannak mutatkozott, mellékleteként azonban vascsatok, egy bronzcsat, a koponya alatt vékony bronzlemez és a bal kézfejnél agyagedény került elő. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a kirabolt sírok elérték a 180—200 cm-nyi mélységet.

A sírgödrök formája

A sírokat szinte egységesen nagyméretűre, téglalap formára ásták. Az 1960-ban feltárt sírokról nem készülhettek rajzok, de a fényképekről is megállapítható, hogy a sírgödrök a temető délkeleti részében is szögletes sarkú, téglalap formájú beásások voltak.

Az 1968—1969-es ásatások alkalmával ennek a formának néhány változatát is megfigyelhettük, így a sírgödör keleti végének lekerekítését (12. sír), a trapéz alakú, keleti végük felé szélesedő sírgödröket (19., 31. és 38. sír), a mindkét végükön váratlanul kiszélesedő elszíneződéseket (30. sír); de előfordult, hogy csak a sírgödör nyugati, fej felőli vége bizonyult szélesebbnek. Ez utóbbi formához tartoznak a 17., 34. és 42. sírok, melyeknél a kiszélesedés bizonytalan, szabálytalan elszíneződéssel jelentkezett. A 25., 37. és a 40. sírok esetében a sírgödör nyugat felé szélesedő, határozott vonalakkal látszódó trapéz formát mutatott.

A 39. és a 43. síroknál a sírgödröt két hosszanti oldalán szabálytalan alakú, szürke, agyagos betöltés vette körül, mely mindkét sírnál 140—160 cm mélységben jelentkezett. A sírgödör kirajzolódása 90—100 cm mélységben volt először világosan megfigyelhető, tehát jóval az eredeti talajfelszín alatt, ezért nem látszik valószínűnek, hogy a szürke földréteg mesterségesen (esetleg tapasztás útján) keletkezett. Elképzelhető, hogy az előre kiásott gödörbe hullott csapadék színezte meg a sírgödröt körülvevő, egyszínű, sárga agyagot.

A 39. sír jó példa a temetőben gyakran előforduló szokásra, hogy a gödör alsó szintjét a fej és a láb felől 20—25 cm szélességben lemélyítik. Itt a koponya alatt 18 cm mélységű, a lábak alatt 25 cm

mélységű, lépcsőzetesen lefelé haladó gödör volt. Valószínűnek látszik, hogy a gödröket a temetéskor valamilyen szerves anyaggal töltötték ki. A 39. sír csontvázát ugyan enyhén homorú helyzetben találtuk, de a medence, a koponya és a lábcsontok közti különbség meg sem közelítette a sírgödör aljának három pontja közötti szintkülönbséget, ami csupán azt mutathatja, hogy a koporsó és a gödrökben elhelyezett szerves anyag elkorhadásakor ezek a csontok kissé mélyebbre süllyedtek.

A 31. sír (gyermek) gödrének keleti és nyugati végeit a csontváz szintje alatt 10 cm-re mélyítették ki. A váz itt azonos szinten feküdt. A 42. női sírnál a lábfejek alatt különösen mélyre, —40 cm-re leásott, 40—42 cm széles gödröt találtunk. A 44. női sírnál a lábfejek alatt 20 cm-re lemélyített gödör volt. Hasonló mélységű gödröt ástak a 20. sírban fekvő nő lába alá. A 20. és a 42. sírnál a fej alatt nem tapasztaltuk a sírgödör lemélyítését.

Hasonló temetkezési szokást figyelt meg László Gyula a kiskőrös-vágóhídi LX (65.) sírnál, ahol szintén a csontváz lába alatt volt lemélyített árok, mely valószínűleg a talajvíz elvezetésére szolgált[4].

Rendkívül elterjedt ez a temektezési szokás az érsekújvári (Nové Zámky) avar temetőben, ahol az esetek többségében a sír mindkét végén, kisebb számban csak a koponya alatt vagy csak a lábak alatt tapasztalták a sírgödör lemélyítését[5]. A zsitvatői (Žitavska Ton) temetőben hat sírnál[6], a münchendorfi temetőben egy sírnál[7] fordult elő hasonló jelenség.

A szeged-fehértói B. temető egyik sírjánál Móra Ferenc a sírgödör sarkainak lemélyítését figyelte meg, melyet a sír aljában felgyülemlő talajvíz elvezetésével magyarázott[8]. Valószínű, hogy a Fehérvári úti temetőben is a nedves földbe ásott, mély sírok esetében szintén evvel a céllal mélyíthették ki a sírgödrök alját.

A sírok tájolása

A sírgödröket az 1968—1969-es temetőrészletben Ny—K-i és ÉNy—DK-i irányban ásták meg[9]. Az 1960-ban és az újabban feltárt temetőrészlet között a legszembetűnőbb különbség ritus szempontjából éppen a sírok tájolásában van. Az 1960-as sírok ugyanis — a fényképek és a temetőtérkép alapján történt utólagos tájolás szerint — többnyire DNy—ÉK-i irányban feküdtek[10]. Az 1960-as sírcsoport minden bizonnyal hiányos, a sírok között nagy feltáratlan részek maradhattak, azonban még

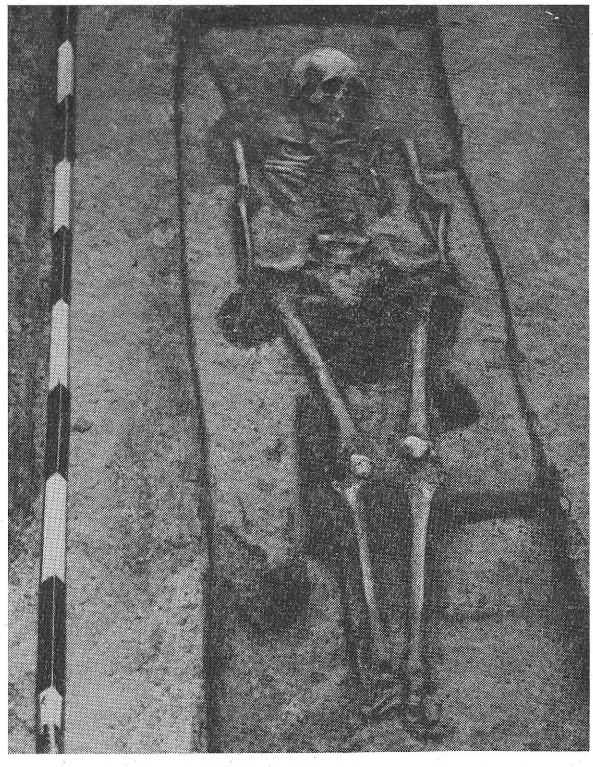

16. kép. 39. sír.
Grave 39.

17. kép. 39. sír.
Grave 39.

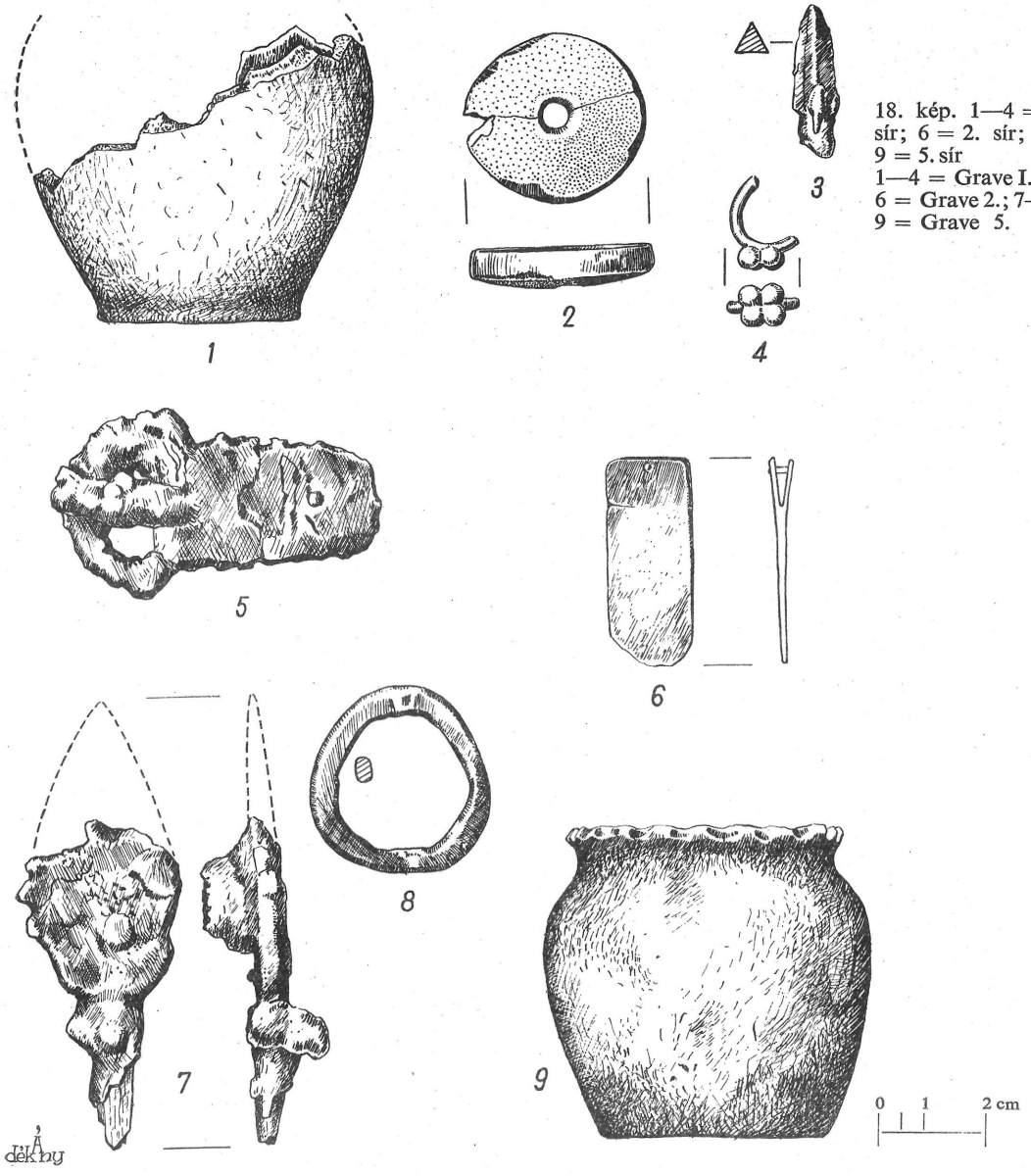

18. kép. 1—4 = I. sír; 5 = 1. sír; 6 = 2. sír; 7—8 = 9. sír; 9 = 5. sír
1—4 = Grave I.; 5 = Grave 1.; 6 = Grave 2.; 7—8 = Grave 9.; 9 = Grave 5.

így is látható, hogy nem csupán a tájolásban, hanem a temetkezések rendszerében is különbözik az újonnan feltárt részlettől. Utóbbiban a sírok sűrű sorokban helyezkednek el, míg az előzőben a sírok elhelyezkedése rendszertelen, s inkább a korai avar temetők lépcsőzetességét mutatja.

A koporsós temetkezések

Az 1960-as sírokban az ásató szerint koporsónyomot nem találtak.

Az 1968—1969-es ásatás során tizennégy sírban vettünk észre koporsó elszíneződést. (12., 18., 19., 20., 22., 25., 26., 33., 35., 38., 39., 43., 44. és 45. sír.)

A 19. sírban nagy méretű, vékonyfalú deszkakoporsó részletei bontakoztak ki, méreteit azonban nem lehetett megállapítani. A 18. sírban a koporsó oldalfalának metszetét figyelhettük meg. A 20. női sírban a sírgödör jobb oldalán a rablás ellenére is jól kivehető volt a koporsó széle. A metszet szerint vékony deszkából készült, kb. 200 cm hosszú és a fejnél 45 cm széles lehetett. Felső végénél a sarkok metszetében a hosszanti oldal 4—5 cm-rel kijjebb végződött, mint a koporsó rövidebb vége. (2. kép.) Hasonló formájú lehetett a 25. férfisír koporsója is, mely a sírgödör keleti végében maradt meg.

A 26. női sírban a temető legjobban megfigyelhető koporsóját találtuk. A mell- és a medencetájékra irányuló bolygatás ellenére a koporsó 3/4 része világosan kirajzolódott. Hossza 170 cm., szélessége a fejnél 48 cm, a lábaknál 44 cm. Ennél a koporsónál is 6—7 cm-rel kijjebb álltak a hosszabb oldalak sarkai.

19. kép. 1—11 = 8. sír.
1—11 = Grave 8.

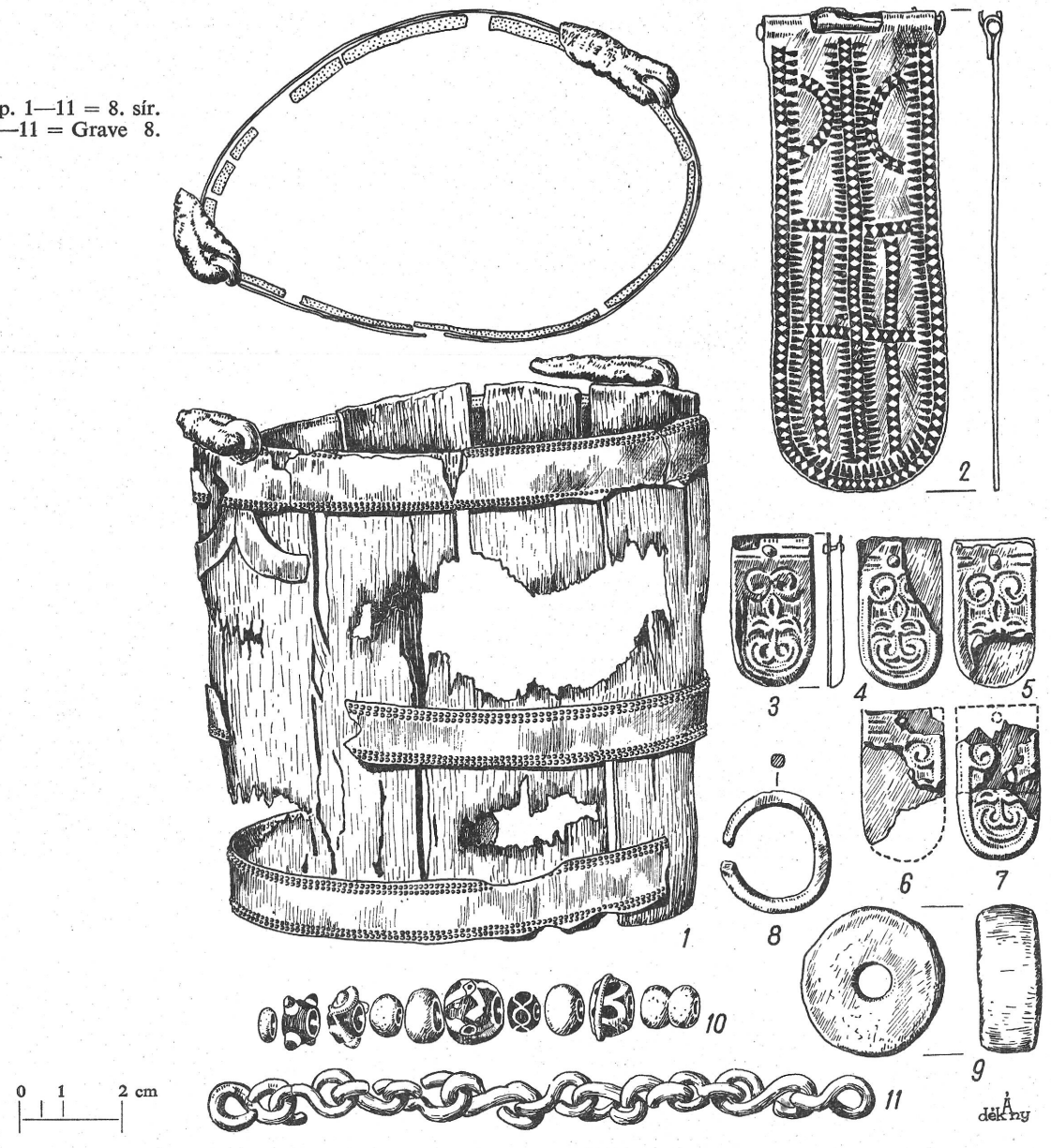

(4. kép.) Ugyanilyen típusú, de kisebb méretű koporsókban feküdtek a 43. és a 45. sír halottai is. Hasonló formát mutatott a 39. sírban talált koporsónyom.

Az északnyugati sírcsoportban általános forma a lábak felé keskenyedő, vékony deszkalapokból összeállított, valószínűleg facsavarokkal összetartott (vas koporsókapocs egyetlen sírból sem került elő) egyenes falú koporsótípus, melyeknél szélesebb felső és alsó deszkalap alkotta a koporsó tetejét és alját. Csak a 45. sír koporsójánál lehet arra gondolni, hogy az oldalfalak rézsútosan keskenyedtek.

A 33. gyermeksír és a 35. női sír halottai vékonyfalú, lekerekített sarkú koporsókban feküdtek. Csak részleteikben voltak megfigyelhetők a 22., 38. és a 44. sírok vékony deszkalapokból összeállított, szögletes sarkú koporsói.

A csontvázak helyzete

A temető mindkét részében a halottakat háton fekve, nyújtott helyzetben temették el; a karokat a medence mellett vagy a medencén helyezték el. A bolygatatlan síroknál a következő rendellenességek fordultak elő:

A 18. sír halottjának lábszárai rendellenesen széttárt helyzetben feküdtek, a lábfejek hiányoztak.

A 35. sírban a jobb kéz csontjai az alkarcsont vége alatt 10 cm-re hevertek (kézlevágás?).

A 38. sír női halottjának láthatólag egész jobb karját leválasztották a törzsről, ezek a csontok ugyanis anatómiailag összefüggéstelenül, a válltól és a bordáktól meglehetősen távol feküdtek. A váz koponyája

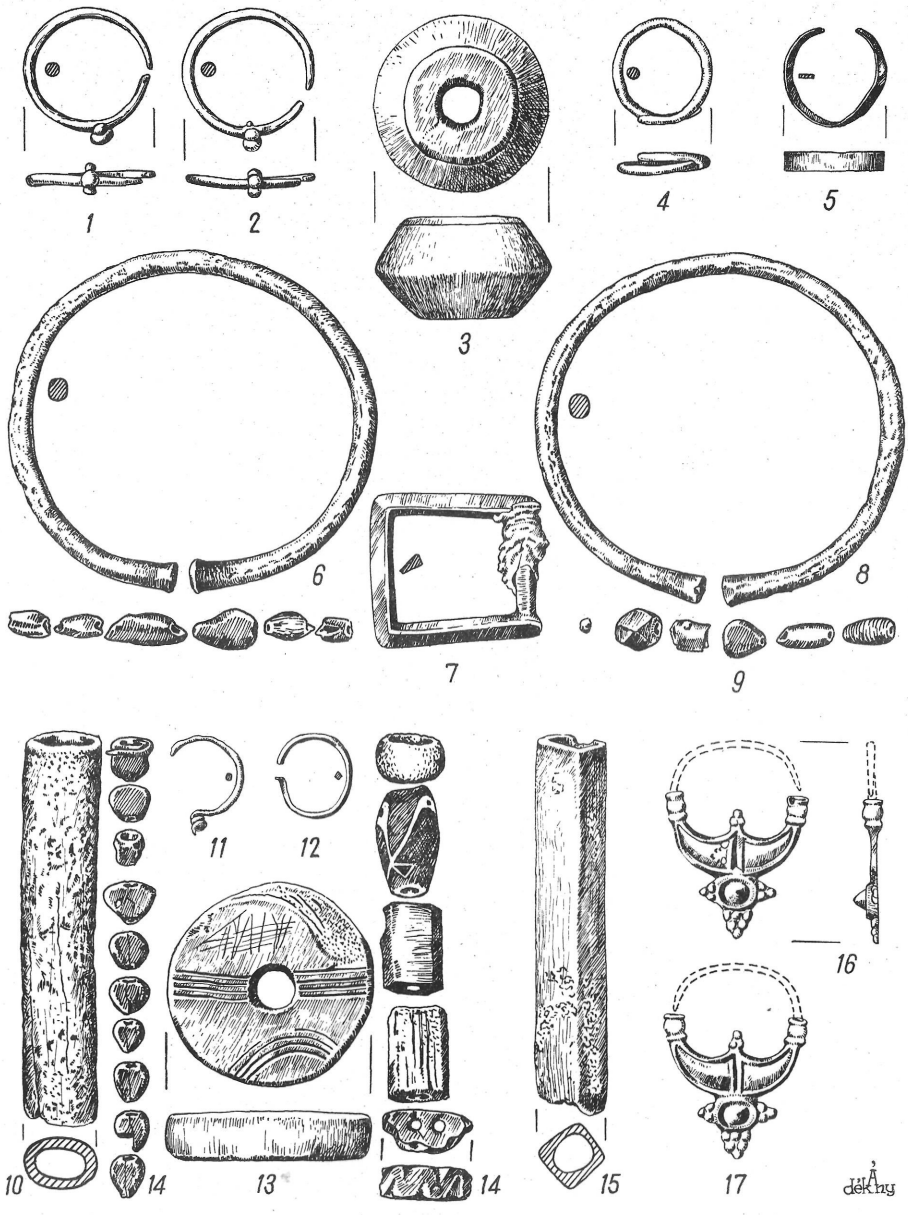

20. kép. 1—9 = 31. sír; 10—14 = 38. sír; 15—17 = = 35. sír.
1—9 = Grave 31.; 10—14 = Grave 38.,; 15—17 = Grave 35.

balra billent, ez azonban a föld nyomásával magyarázható. A 38. sír egyébként a bolygatatlan sírokhoz tartozott, a sírfolton nem lehetett utólagos beásást észrevenni és a csontváz is hiánytalan volt.

A 17. sírban középkorú nő csontvázát találtuk, mely hason fekve, arccal a föld felé feküdt. Jobb karja a medencére helyezve, alsó lábszárai keresztbe téve feküdtek. Régészeti lelet a sírból nem került elő. A csontváz helyzete arra enged következtetni, hogy a halottat megkötözve temették el[11].

A bolygatásnyomot nem mutató 37. sír férfi halottjának jobb alkarja és kézfeje, valamint a bal kézfej és a lábfejek csontjai hiányoztak a sírból.

A 44. sír női csontvázának bal kézcsontjai a medencén, bal comb- és alsó lábszárcsontja pedig a jobb lábon keresztbetéve, jellegzetes „táncoló" helyzetben feküdt.

A sírrablás

A temetőben az eddig feltárt sírok jelentős hányada bolygatott és kirabolt volt. Az 1960-ban feltárt sírcsoportból bolygatásnak esett áldozatul az 1., 2., 3., 8., és a 9. sír. Újkori bolygatás tette tönkre részben a 3., teljes egészében az 5., 10. és a 11. sírt. Utóbbiaknál már nem lehetett megállapítani, hogy az újkori bolygatás előtt a sírok rablottak voltak-e vagy sem. Annyi azonban bizonyos, hogy koponyát ezekben a sírokban sem találtak.

Valószínű, hogy az 1960-as sírok egy részénél az egykorú bolygatás célja a koponyarablás lehetett[12].

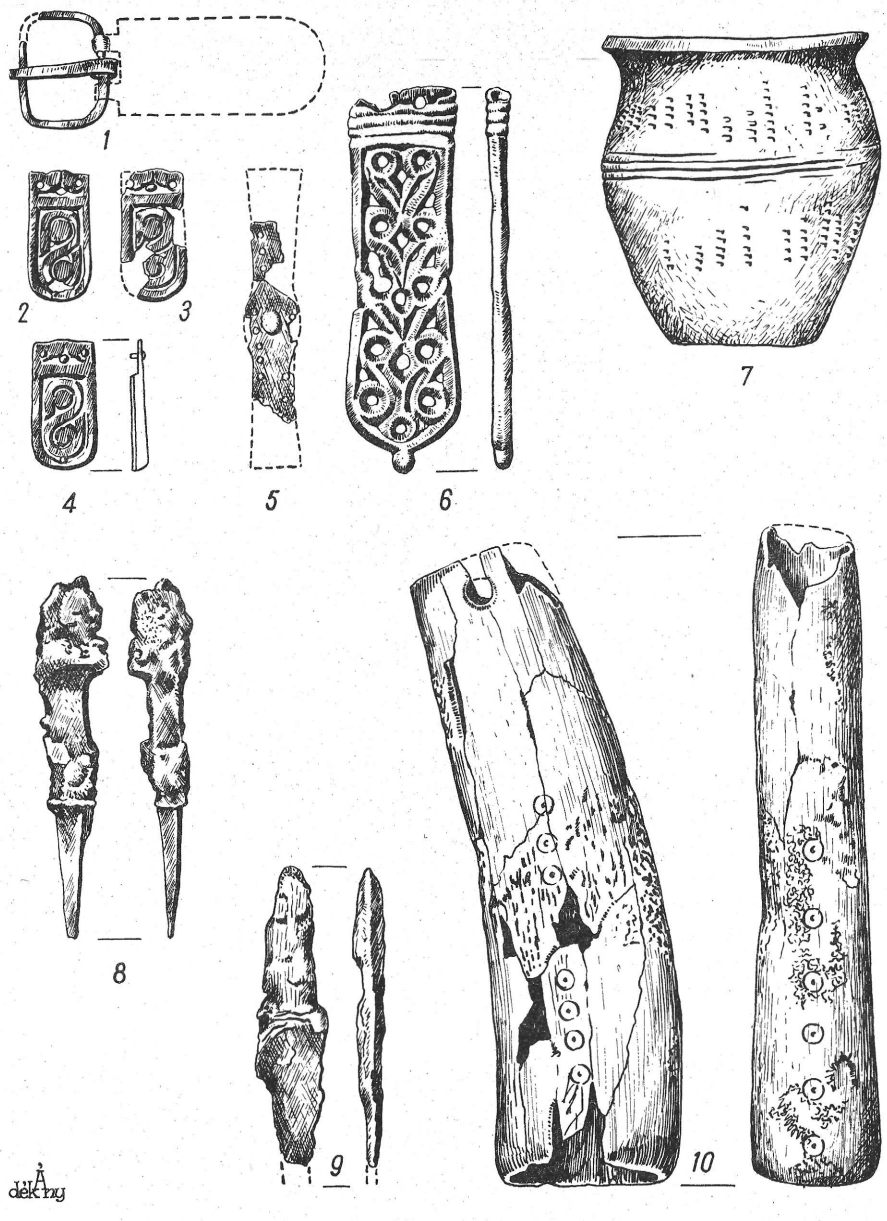

21. kép. 1—6 = 39. sír. 7 = 29. sír. 8—10 = 43. sír.
1—6 = Grave 39. 7 = Grave 29. 8—10 = Grave 43.

A 7. és a 4. sírok kivételével az ebben az évben előkerült sírok egyikében sem találtak koponyát. A 4. sírból csupán egy vascsat került elő, a 7. sír pedig melléklet nélküli gyermek volt, így tehát valószínűnek kell tartanunk, hogy a koponyarablás a gazdagabb egyének esetében volt szokásban.

A rablott sírokat az 1960-as temetőrészben két csoportra lehet osztani. Az első csoportba azok a sírok tartoznak, melyeknél a csontváz látszólag teljesen érintetlen, csupán a koponya hiányzik a sírból (1., 2. és 3. sír). A második csoportot a 8. és a 9. sírok képviselik, ahol nemcsak a koponyát távolították el, hanem a váz többi csontjai is hiányosan, összedobálva feküdtek. A sírrablás utóbbi módja részben azt mutatja, hogy a sírt jóval a temetés után rabolták ki, amikor a csontokat összetartó izomrészek már elkorhadtak[13], részben pedig azt, hogy a sírrablók elsősorban a gazdag mellékletek miatt bolygatták meg a sírt. Természetesen elképzelhető, hogy a koponya nélküli, de egyébként hiánytalan sírokból a rablók az értékesebb leleteket is elvitték, ez ellen szól, hogy az effajta bolygatásnak egyik csontvázon sem maradt nyoma.

A koponyarablás szokását — mely az avar temetők többségében előfordul[14] — valószínűleg avval a babonás céllal gyakorolták, hogy az élőket a halott visszajárásától és ártalmas ténykedéseitől megvédjék[15]. Hasonló célja lehetett a halottcsonkításnak is, amennyiben a rendellenességek között felsorolt jelenségeket ennek tarthatjuk. Nem valószínű ezek után, hogy a koponyarablók több évtizeddel a temetés után csonkították volna meg a halottakat.

A temető újonnan feltárt részében egységesebb kép alakult ki a sírrablásról, főként ami a rablás célját illeti: itt ugyanis csaknem minden esetben világosan kitűnt, hogy a sírrablás a várhatóan értékes tárgyak miatt történt. Ebben a temetőrészben a feltárt temetkezéseknek 29%-át (10 sírt) találtuk kirabolva.[16]

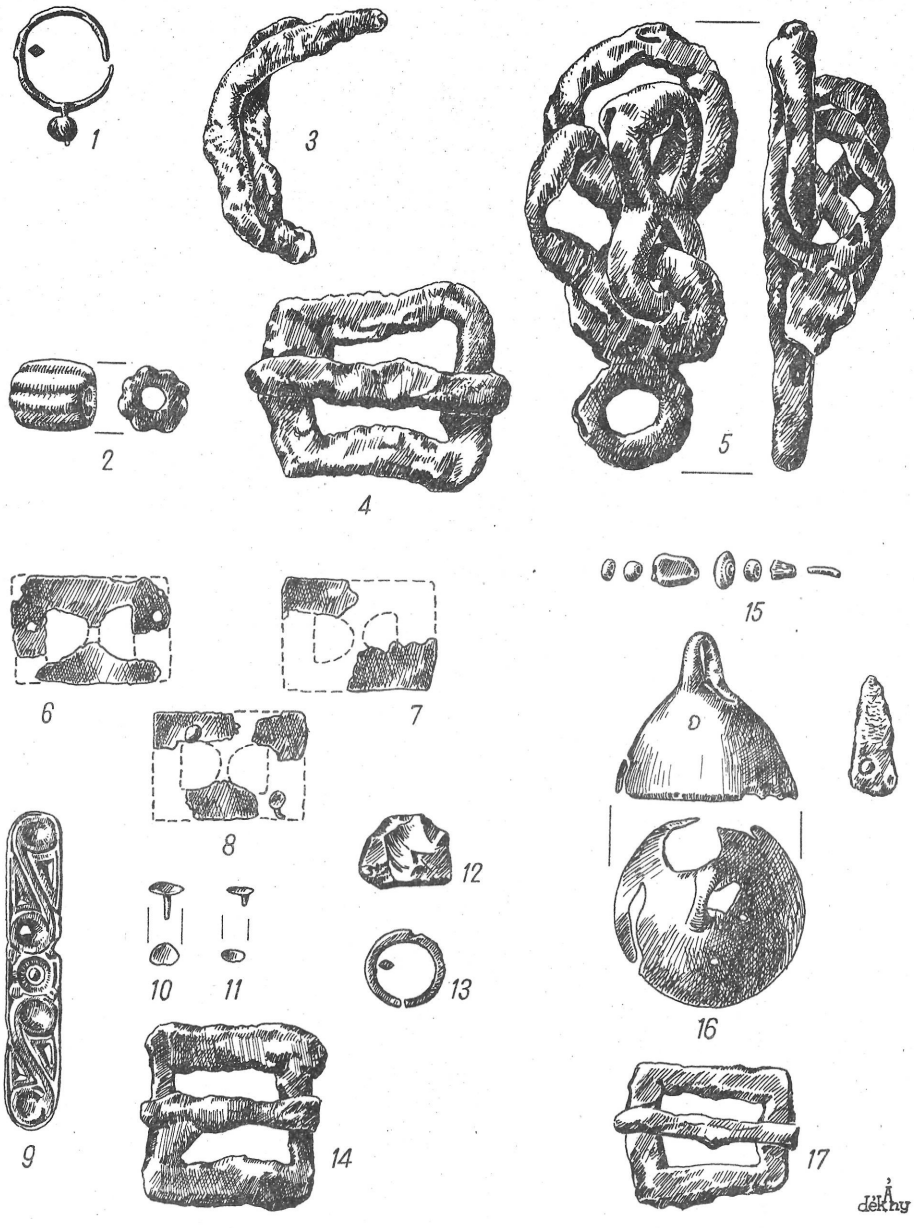

22. kép. 1—5 = 20. sír; 6—14 = 24. sír; 15—17 = 26. sír
1—5 = Grave 20.; 6—14 = Grave 24.; 15—17 = Grave 26.

Babonás céllal talán egyedül csak a 30. sír magas termetű középkorú férfiúját bolygatták meg, akinek koponyáját arccal lefelé fordították. Az állkapocs és a váz többi csontja bolygatatlanul feküdt.

A kirabolt síroknál a rablógödör beásása többnyire világosan kivehető volt. A szabálytalan, ovális formájú gödrök mindig a koponyára és a felsőtestre irányultak, de előfordult, hogy a térdekig is leástak. Megfigyelhető volt az is, hogy a rablógödör a sírgödörrel együtt lefelé szűkült, s bizonyosra kell venni, hogy a rablók ásáskor a sírgödör nyugati felének elszíneződését élénk figyelemmel kísérték. Meglepő az a pontosság, mellyel a rablógödröt a felszínen kijelölték, ami bizonyítja a Fehérvári úti temető esetében is, hogy a sírok valamilyen jelöléssel — esetleg fejfával — lehettek ellátva[17].

A sírrablók pontosan tudhatták azt is, melyik sírhely kié volt. Ezt vagy a temetkezések sorrendjéből, emlékezetből tudták, vagy a fejfa formájából, esetleg az azon levő egyéb jelből. Annyi bizonyos, hogy csak a gazdag sírokra ástak rá és pl. gyermeksírt akkor sem bolygattak, ha sírgödrének mérete elérte a felnőtt sírok nagyságát.

A kirablás módjait tekintve az új temetőrészlet sírjait is két csoportra oszthatjuk.

Az első csoporthoz azok a sírok tartoznak, melyekben a csontváz — a bolygatott részek kivételével — anatómiailag rendben feküdt, s melyeknél látszik, hogy a bolygatás csak a koponyára és közvetlen környékére irányult. Ilyen a 25. sír, ahol a koponyát az állkapoccsal együtt a bal combcsontra tették, a 26. sír, melynél a koponya a jobb térd felett, a váz szintjénél 30 cm-rel feljebb feküdt. A 34. sír oldalra fordított koponyája töredékes, hiányos volt, az állkapocs és a felső nyakcsigolyák hiányoztak a sírból. A 40. sír csontvázának koponyája, állkapcsa és kulcscsontjai a sír nyugati végében, összedobálva hevertek[18].

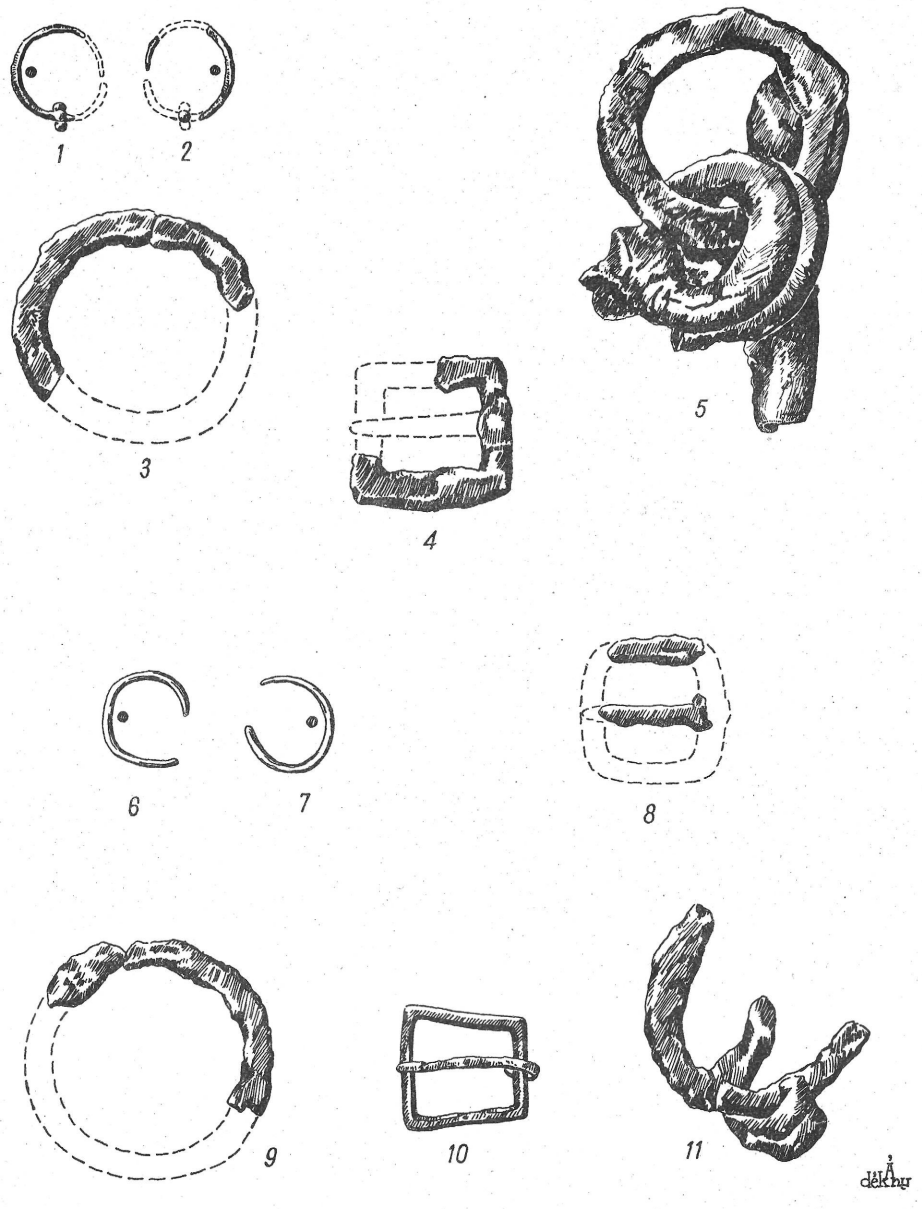

23. kép. 1—5 = 42. sír; 6—8 = 44. sír; 8—11 = 37. sír.
1—5 = Grave 42.; 6—8 = Grave 44.; 9—11 = Grave 37.

A sírok második csoportjára jellemző, hogy a rablók a vázrészeket teljes összevisszaságban hagyták. Előfordult az is, hogy a koponyát és a mellkast kiemelték, az ékszereket a sírgödrön kívül szedték össze és a csontok egy részét a rablóakna betemetésekor dobálták vissza. (20. sír.) A 22. sírban a felsőtest csontjait összedobálva találtuk, a koponya összetörve, lefelé fordítva hevert a jobb felsőkar helyén néhány bordával és csigolyával együtt, de a csontok itt sem voltak meg hiánytalanul. A 24. férfisír esetében a koponya, a mellkas és a medence csontjait bolygatták meg és szórták szét a rablóakna aljában. A koponyát itt is az öreglyukkal felfelé fordították. Hasonlóképpen jártak el a 36. női sírnál.

A sírok ilyen módszeres és gondos kirablása arra mutat, hogy minden valószínűség szerint igen gazdag temetkezésekről lehetett szó még a temető 1968—1969-ben feltárt, szélső, kisebb csoportjában is[19].

A sírok bolygatásának különféle módjai alapján azt a feltevést tartjuk valószínűnek, hogy a temető kirablása nem egyszerre, hanem két különböző időpontban, különböző céllal történt. Időben az első a koponyarablók tevékenysége lehetett, mivel tettük indítéka a halottól való félelem volt, s így a bolygatást bizonyára nem sokkal a temetés után követték el. Ez az akció elsősorban a temető délkeleti sírcsoportját érintette. A nagyobb létszámú északnyugati sírcsoportban tapasztalt módszeres sírrablás pedig valószínűleg már a temető felhagyása után történhetett, s a temető egészére kiterjedt. Utóbbinak eshetett áldozatul a délkeleti sírcsoport 8. és 9. sírja is.

A LELETEK ÉS A TEMETŐ IDŐRENDJE

A régészeti leleteket tekintve első pillantásra feltűnik, hogy a temető két sírcsoportját nemcsak a temetkezési szokások, hanem a sírok leletanyaga közti különbség is elválasztja egymástól.

Az 1960-ban előkerült sírok közül a gazdag 8. sír leletanyaga érdemel elsősorban említést. A feltehetően női sírból[20] az alapos sírdúlás ellenére is néhány figyelemre méltó lelet került elő.

A nedves talajban igen jól konzerválódott a tiszafából készült, rézpántos favödör, melyet a jobb alsólábszár mellé helyeztek a sírba. A vödör kissé lapított formáját a pántokhoz tapadt famaradványok őrizték meg. (19. kép, 1.)

A korai avar sírokból ismeretes favödrök többségét a fej vagy a lábak környékén találták. Az oroszlányi 4. sírban[21], az alattyáni 166. sírban[22] és a persei (Prša) 117. sírban[23] a Fehérvári úti 8. sírhoz hasonlóan a vödör a jobb láb mellől került elő. Gyakori, hogy az italfélét tartalmazó vödröket a halottnak szánt élelem mellett helyezték el[24]. A favödrök a gazdagabb férfi és női temetkezéseknél egyformán megtalálhatók, előfordul azonban (pl. Pusztamérges[25], Alattyán[26]), hogy az arány a női sírok javára tolódik el.

A Fehérvári úti vödör formáját, kétsoros, poncolt díszítésű pántjait és a vas nyelet rögzítő félköríves

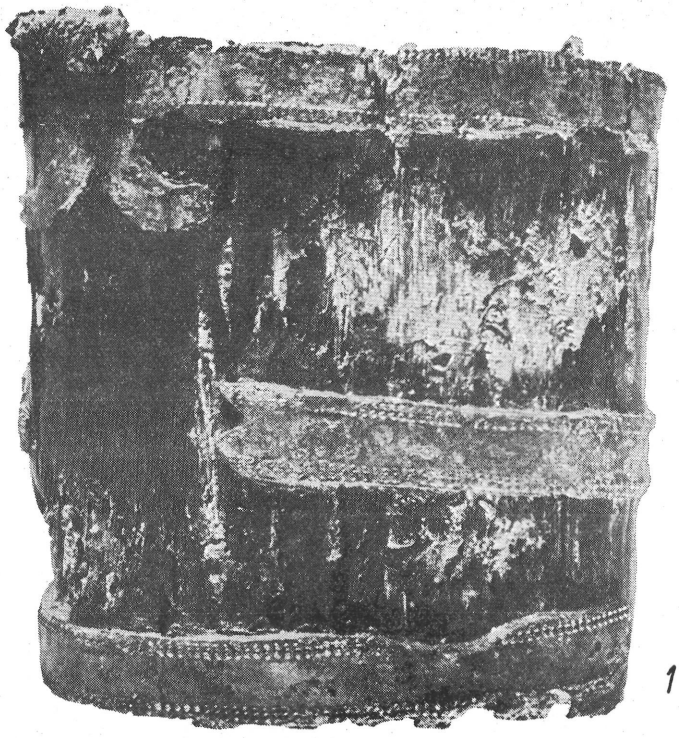
1

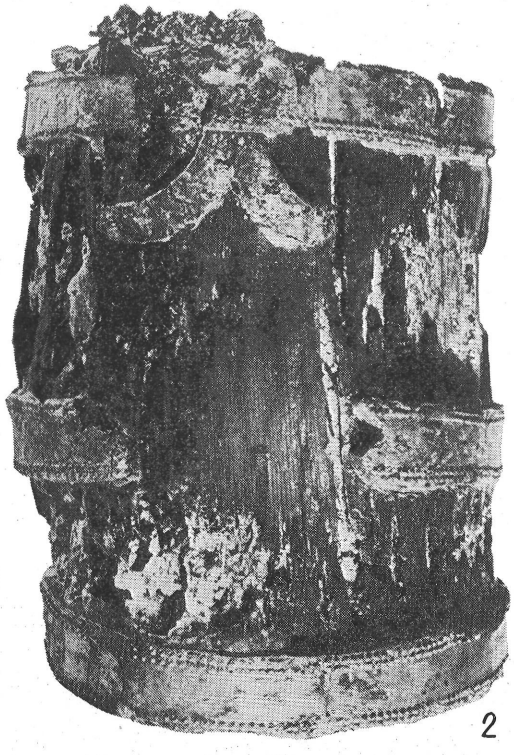
2

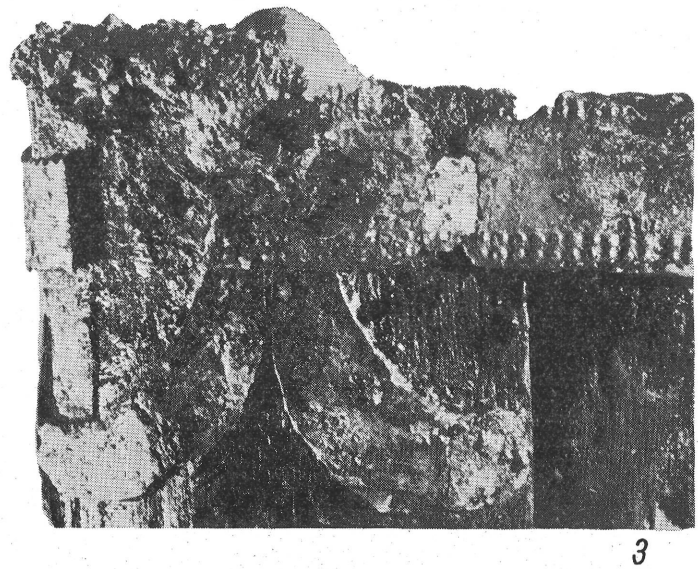
3

24. kép. 1—3 = 8. sír
1—3 = Grave 8.

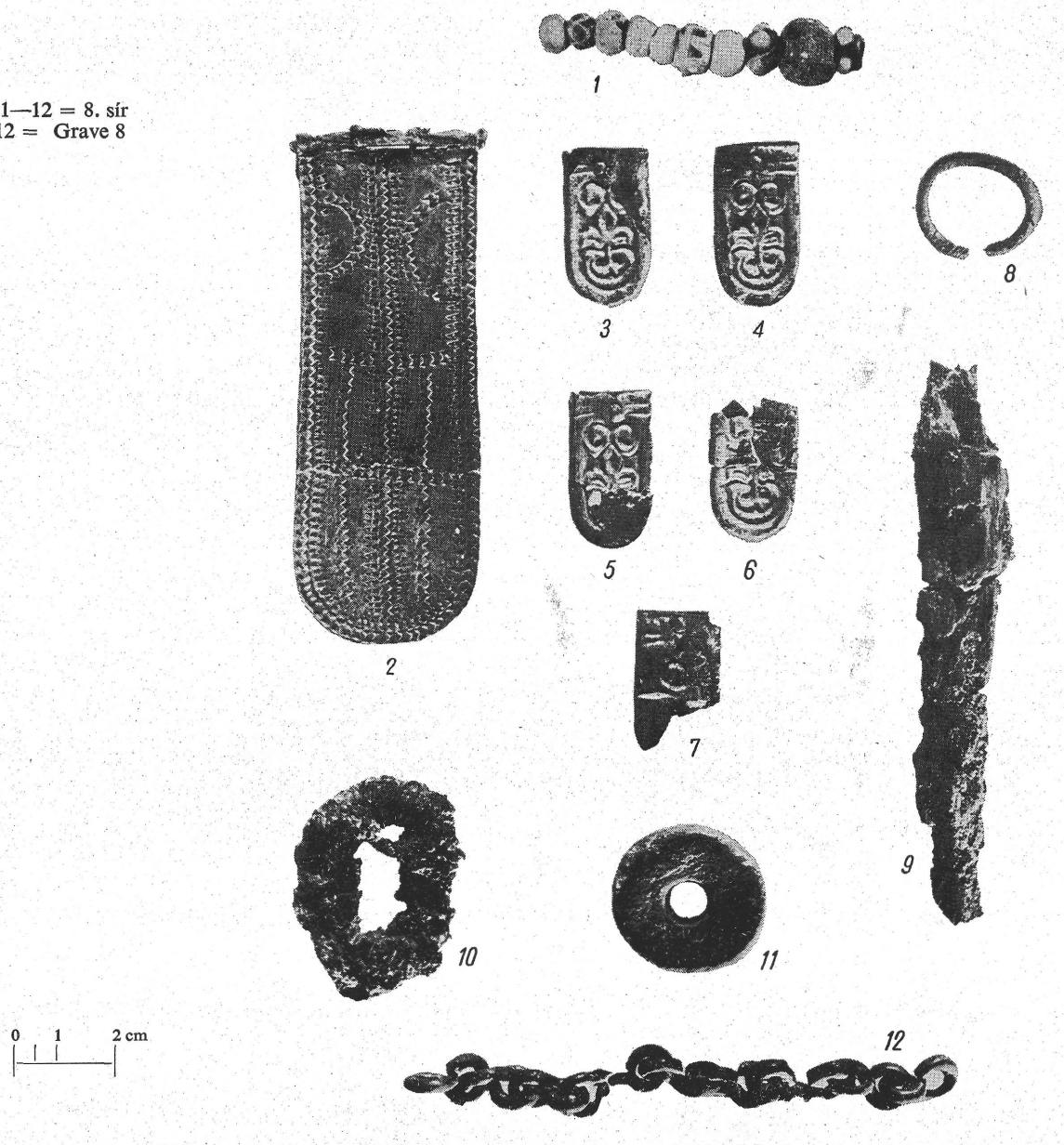

25. kép. 1—12 = 8. sír
1—12 = Grave 8

lemezeit tekintve a délnyugat-szlovákiai avar temetőkből, elsősorban a dévényujfalusi (Devinska Nová Ves) temetőből ismert darabokhoz áll legközelebb.[27]

A 8. sírban az övveretek a lábak közül kerültek elő. A nagyszíjvéget az alsó lábszárcsontok között, a bal sípcsont közelében találták. A préselt ezüstlemezekből készült kisszíjvégek a nagyszíjvég mellett, részben felette, szétszórva feküdtek. Feltehető, hogy a nagyszíjvég eredeti helyén volt, ugyanis bolygatatlan női sírokból ismerünk hasonlóképpen elhelyezett fémveretes díszítményeket (pl. Üllő 172., 181. sír, Szigetszentmiklós-Háros 8. sír stb.)[28] Nem valószínű, hogy a veretes övet kioldva, hosszában helyezték a halottra[29], ezekben az esetekben inkább valamilyen sajátos viseleti formáról lehet szó.

A Fehérvári úti poncolt díszű nagyszíjvéghez hasonló darabok a várpalota-gimnáziumi avar temető korai sírjaiból kerültek elő. A 208. sírban a csuklós szerkezetű, poncolással díszített bronz nagyszíjvéget a térdek közt találták[30]. A favödörrel együtt eltemetett 222. sír halottjánál a sípcsontok között feküdt a vastag bronzlemezből készült, félkörös poncolással díszített, a díszítés beosztásában némiképp a Fehérvári úti darabra emlékeztető nagyszíjvég[31]. Poncolt pontsorral díszített nagyszíjvég volt a 15. sírban is[32].

A mezőbándi temető 59. sírjából szélein és középvonalában poncolt körökkel díszített, ezüstlemezből készült nagyszíjvéget ismerünk. Itt a szíjvéghez csuklós szerkezettel kapcsolódó, két lapból álló, négyszögletes ezüstveret is tartozott, melyet két kerekfejű szög kapcsolt a közbefoglalt bőrövhöz.[33] Nyilvánvaló, hogy a Fehérvári úti szíjvég is hasonló szerkezetű lehetett, bár a csuklós szerkezet középső tagjához csatlakozó veretnek a sírban már nem volt nyoma, csupán a törésvonal mutatja a szíjszorító lemezek kiindulását. (19. kép, 2.)

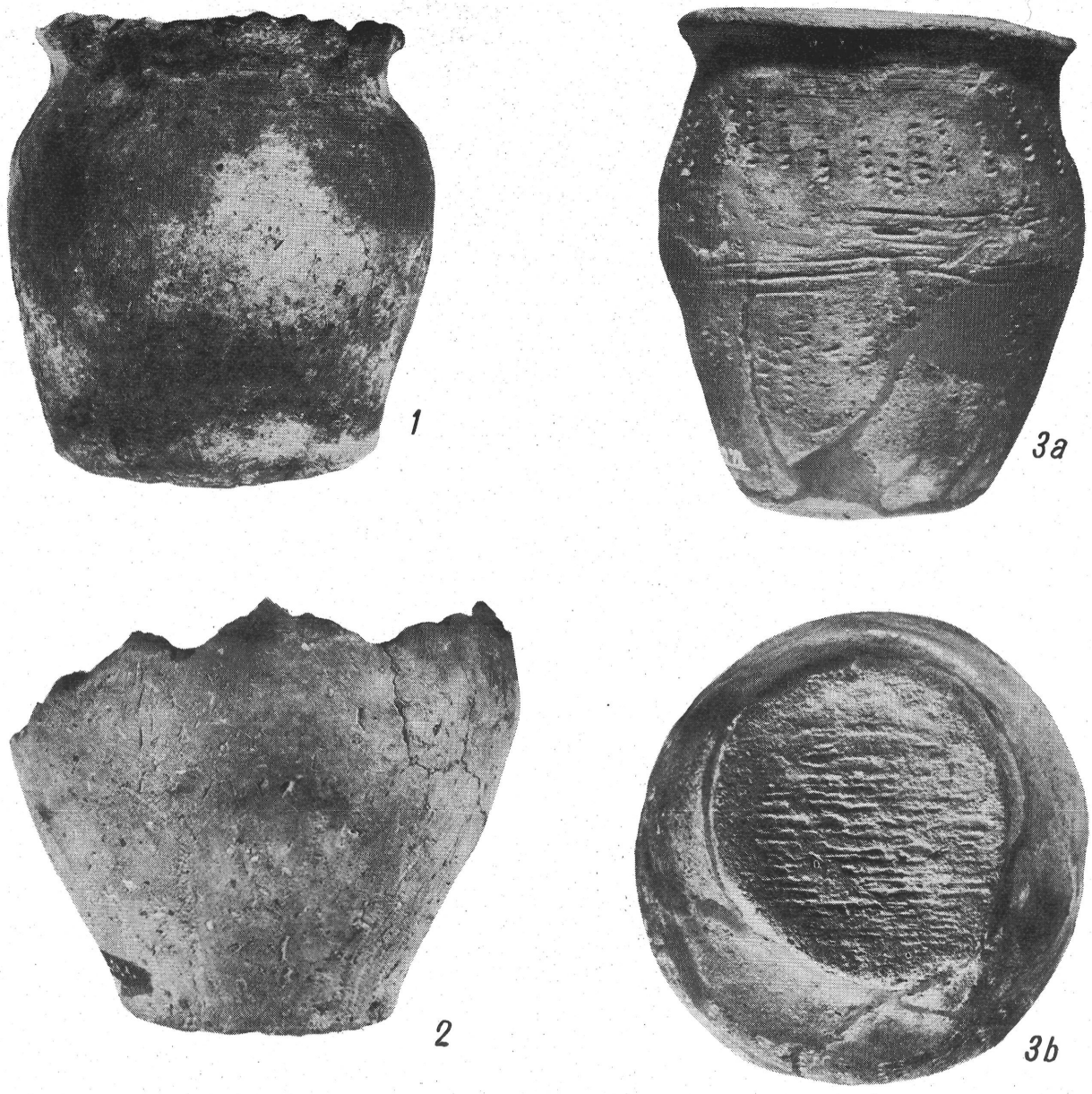

26. kép. 1 = 5. sír; 2 = I. sír; 3a–3b = 29. sír
1 = Grave 5.; 2 = Grave I.; 3a–3b = Grave 29.

A Fehérvári úti 8. sír préselt lemezes, indadíszes kisszíjvégei egyelőre pontos párhuzam nélkül állnak. (19. kép, 3—7.) Talán leginkább az alattyáni 175. sír geometrikusabb jellegű, indadíszes ezüst kisszíjvégeihez kapcsolhatók[34]. Az alattyáni sír övgarnitúrájához viszont olyan préselt lemezes, pajzsalakú veretek is tartoznak, melyeknek jó párhuzamát a kunszentmártoni ötvössír préselőmintái között találjuk meg. Így a veretek készítésének idejét a VII. sz. első felére lehet rögzíteni[35].

A Fehérvári úti 8. sír együttesét díszítetlen orsókarika, nagy méretű, szemes pasztagyöngyök, vaskés és a felfüggesztésére szolgáló ezüstkarika, valamint 8-as alakú szemekből álló bronzlánc egészíti ki. A jellegzetes koraavarkori bronzlánctípus a Fehérvári úti temetővel összefüggésbe hozható mezőbándi[36] és a várpalota-gimnáziumi temetőkben[37] is előfordul, de megtalálható a szigetszentmiklós-hárosi temetőben is[38], — mindenütt a VII. sz. első felére keltezhető síregyüttesekben.

Az 1960-ban feltárt sírokból két, kézzel formált edény került elő (I. és 5. sír), mindkettőt az avarkorban általánosan használt sírkeramikához sorolhatjuk[39]. (26. kép, 1—2.) Az I. sírban a korai típusú, bronzgömbökkel díszített fülbevaló társaságában terra sigillata edény oldalfalából készült orsókarika[40] és talizmánként őrzött szkíta bronznyílhegy[41] is volt. (18. kép, 2—4.)

A temető északnyugati sírcsoportjából előkerült leletek a késő avarkori „griffes-indás" temetők leletanyagához kapcsolhatók.

A férfisírok közül az egyetlen övgarnitúra a 39. sírban maradt meg. Az áttört, indadíszes nagyszíj-

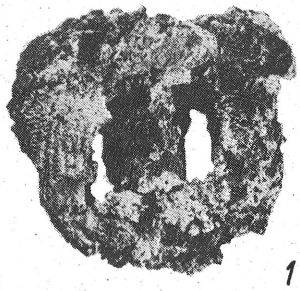

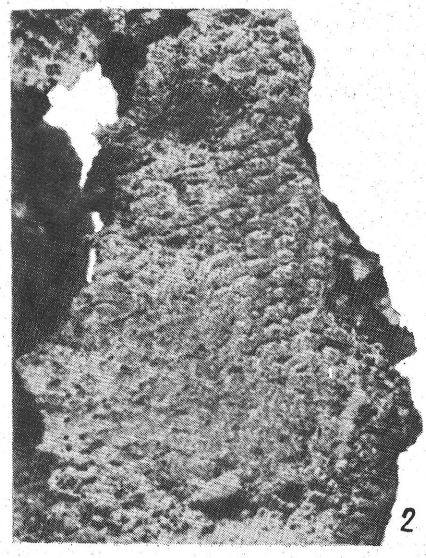

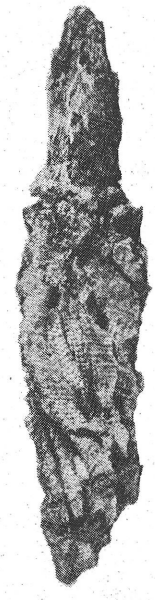

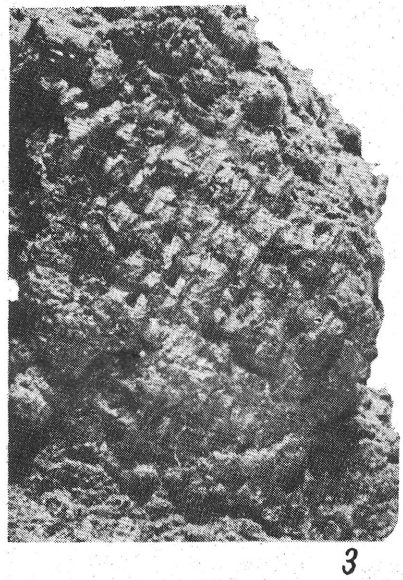

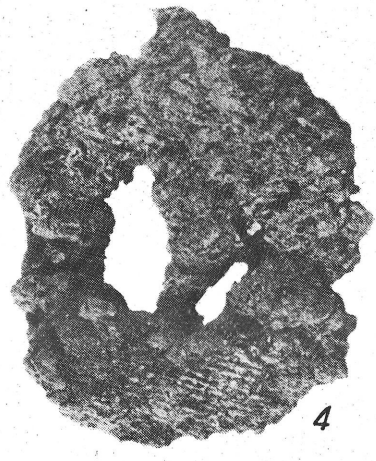

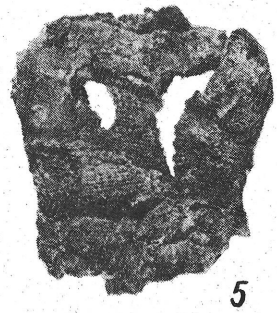

27. kép. 1—2 = 1. sír; 3—4 = 2. sír 5—6 = 12. sír; 7—8 = 22. sír
1—2 = Grave 1.; 3—4 = Grave 2.; 5—6 = Grave 12.; 7—8 = Grave 22.

véghez és az ugyancsak indás díszítésű kisszíjvégekhez[42] sima, bronzlemezes szíjszorítójú övcsat és bronzlemezből kivágott, poncolt díszítésű övforgó tartozott[43]. (21. kép, 1—6.)

Az értékesebb övvereteket rabolhatták el a 24. sírból, ahol az összedobált csontok között csak néhány ólomveretet és egy öntött, indadíszes övforgót találtunk[44]. Feltűnő, hogy a temetőben igen ritka a fegyver[45]; csupán a 39. sírban volt fatokos vastőr és a 43. sír fiatal fiúja mellé temettek 2 db. nyílhegyet. (21. kép, 8—9.)

A temetőrész egyetlen edény melléklete a 29. férfisírból került elő. A benyomkodott, egyszerű pecsétléssel és a bekarcolt, körbefutó vonaldísszel ellátott edény a persei[46] és az érsekújvári[47] temetők késői edényanyagával mutat rokonságot. (26. kép, 3. a—b.)

A sírcsoport női sírjainak jellemző leletei: nagy méretű karikákból álló vasláncok, apró bronzgömbökkel vagy gyönggyel díszített fülbevalók, hasábos és henger alakú, díszítetlen tűtartók, hasábos és dinnyemag alakú gyöngyök, nyitott végű karperecek, bronzcsengő, valamint kettős csonkakúp alakú és korongos orsógombok. A 35. sír öntött technikával készült bronz fülbevalópárja az eredetileg granulált díszítésű bizánci alapforma utánzata[48]. (20. kép, 16—17.) Hasonló öntött utánzatokat Keszthely vidékéről[49], Alsópáhokról[50], Dévényújfaluról[51], Perséről[52] és Holiareból[53] ismerünk.

A temető időrendje szempontjából fontos darab a 38. sír spirális csüngőjű fülbevalópárja. (20. kép, 11—12.) A későavarkori fülbevalótípus szép számú előfordulásáról tudunk főként a Dunántúlról és a Dunától északra fekvő területekről[54]. Az érsekújvári temetőben a VIII. sz. végére és a IX. sz. elejére keltezhető síregyüttesekből kerültek elő[55].

A korai sírcsoport leletei szerint a Fehérvári úti temetőt a VII. sz. első felében kezdték meg, s használata a IX. sz. elejéig valószínűleg folyamatosan tarthatott.

A temető a feltárt sírcsoportok és a régebben előkerült, szórványos leletek alapján[56] — alapul véve a sírok elhelyezkedését az eddig feltárt területen —, hozzávetőleges és óvatos becslés szerint kb. 450—500 síros lehetett, melynek jelenleg alig 1/10-ét ismerjük. A tekintélyes sírszámú temető mindenesetre bizonyítja, hogy a budai oldal avarkori lakottsága végig folyamatos volt.[57] Az egészen töredékesen előkerült korai temetőrész miatt csupán feltevésekre vagyunk utalva arra vonatkozólag, hogy a lovas- és a fegyveres sírok eddigi hiányát véletlennek tekintsük-e. Hiányuk annál feltűnőbb, mivel a temető területe a koraavar megszállás egyik fontos útvonalába, a dunai limes útra esik[58]. A Fehérvári úti temető megkezdésének idejével kapcsolatban meg kell említeni, hogy a koraavar fegyveres lovassírok a szigetszentmiklós-hárosi temető hitelesen feltárt, korai részéből is hiányoztak, azonban a szigetszentmiklós-dunáradülői lószerszámos leletegyüttes előkerülési helyét sikerült a hárosi temető lelőhelyével azonosítani[59]. Ezek után elképzelhető lenne, hogy a Csepel-sziget északi csücskéhez közel eső Fehérvári úti temetőt is a VI. sz. második felétől használhatták az első avar foglalók. Ennek eldöntését azonban a feltáró munka rendkívül korlátozott volta egyelőre nem teszi lehetővé.

JEGYZETEK

1 A temető 1960-ban előkerült sírjainak közléséért és a dokumentáció átengedéséért *Schreiber Rózsa*nak mondok köszönetet. A leletmentés dokumentációja a BTM. Adattárában XI/2. sz-on, a leletanyag F. 62.01.01. — F. 62.08.02. és 71.02.01. — 71.02.70. LTSz-on található.

2 A textilmaradványok meghatározását *V. Ember Mária*nak (MNM. Textilgyűjtemény), a famaradványok vizsgálatát *Stieber József*nek (ELTE. Alkalmazott Növénytani és Szövetfejlődéstani Tanszék) köszönhetem. — A közlemény fényképeit *Molnár Ilona* és *Füredi Péter*, a tárgyakról összeállított rajztáblákat *Dékány Ágoston* készítette.

3 A korai sírok mélységátlaga Ürbőpusztán 110 cm., a későieké 60 cm.: *Bóna I.:* Arch. Ért. 84. (1957) 166.; a szigetszentmiklós-hárosi temetőben 60 cm.: *Cs. Sós Á.:* Arch. Ért. 88. (1961) 44.

4 *László, Gy.:* Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars. Arch. Hung. XXXIV., Bp. (1955) 35., fig. 16.

5 *Čilinská, Z.:* Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Arch. Slov. Fontes, VII., Bratislava, (1966) 104—106., Abb. 2.

6 *Čilinská, Z.:* Slov. Arch., XI. (1963) 87—110.

7 *Mitscha—Märheim, H.:* Die frühmittelalterlichen Gräberfunde von Mistelbach, Katzelsdorf, Münchendorf und Schwechat. Natur und Kultur, H. 8. (1941) 40.

8 *Móra F.:* Ethn. 43. (1932) 56.

9 ÉNy-DK-i tájolású temetők: *L. Kovrig, I.:* Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Arch. Hung. XL. Bp., (1963) 98.
Čilinská, Z.: Nové Zámky, 114.

10 DNy-ÉK-i tájolású sírok a szigetszentmiklós-hárosi temetőben: *Cs. Sós Á.:* Arch. Ért. 88. (1961) 44.
Cikó, Ürbőpuszta, Dunaszekcső: *L. Kovrig, I.:* Arch. Hung. XL. 93—94.

11 *L. Kovrig, I.:* Arch. Hung. XL. 83—88.

12 *László, Gy.:* Arch. Hung. XXXIV. 96—97.

13 *László, Gy.:* Arch. Hung. XXXIV. 38—39.
14 *L. Kovrig, I.:* Arch. Hung. XL. 71—73.
15 *László, Gy.:* Arch. Hung. XXXIV. 97.
16 Üllő, I.: 13%, Üllő, II.: 13%, Kiskőrös-Vágóhíd: 78%, Kiskőrös-Városalatt: 34%, Ürbőpuszta: 38%. — *L. Kovrig, I.:* Arch. Hung. XL. 89.
17 *László, Gy.:* Arch. Hung. XXXIV. 40—41.
18 Hasonló megfigyelések: *Horváth T.:* Az üllői és a kiskőrösi avar temető. Arch. Hung. XIX. Bp., (1935) 56—57.
19 A szegényebb sírok és a gyermeksírok általában a temetők szélein helyezkednek el: *László, Gy.:* Arch. Hung. XXXIV. fig. 17, 29.
20 Az 1960-as ásatás csontanyaga elveszett.
21 *Cs. Sós Á.:* Folia Arch. X. (1958) 106.
22 *L. Kovrig, I.:* Arch. Hung. XL. 22.
23 *Točik, A.:* Slov. Arch. XI. (1963) 145. Obr. 30, 3—4.
24 *Eisner, J.:* Devinska Nová Ves. Slovanské pohřebiště. Bratislava, 1952. 390.
25 *Korek J.:* Folia Arch. V. (1945) 115.
26 *L. Kovrig, I.:* Arch. Hung. XL. 119.
27 *Eisner, J.:* Devinska Nová Ves. Obr. 79, 1., 80, 6—7., 111, 117.
28 *Horváth T.:* Arch. Hung. XIX. 58., *Cs. Sós Á.:* Arch. Ért. 88. (1961) 38.
29 *Cs. Sós Á.:* Arch. Ért. 88. (1961) 49.
30 *Erdélyi I. — Németh P.:* A Várpalota-gimnáziumi avar temető. A Veszprém megyei múzeumok közleményei, 8. (1969) 189—190. XVII. T. 7.
31 *Erdélyi I. — Németh P.:* VMMK. 8. (1969) 32. kép, XXIV. T. 6.
32 *Erdélyi I. — Németh P.:* VMMK. 168.
33 *Kovács I.:* Dolgozatok, IV. (1913) 326—327. 45. kép, 1—1.a.
34 *L. Kovrig, I.:* Arch. Hung. XL. Taf. XIV. 52—57.
35 *L. Kovrig, I.:* Arch. Hung. XL. 105. Taf. XIV. 60. *Csallány D.:* A kunszentmártoni avarkori ötvössír. Szentes, 1933. Taf. I. 8.
36 *Kovács I.:* Dolg. IV. (1913) 354. 76. kép, 8.
37 *Erdélyi I. — Németh P.:* VMMK. 8. (1969) 189.
38 *Cs. Sós Á.:* Arch. Ért. 88. (1961) 48. 7. kép, 2., 12. kép, 1.
39 *Bóna I.:* Arch. Ért. 84. (1957) 161.
40 Terra sigillata darabok a győri 314. sírban: *Fettich N.:* Győr a népvándorláskorban, Győr története, III. Győr, 1943. 25.
41 pl. Alattyán, 490., 496. és 700. sír: *L. Kovrig, I.:* Arch. Hung. XL. 171. Taf. XXXIII, 15., 23., 23.a., Taf. XLIV. 17.
42 A rendkívül nagyszámú, hasonló díszítésű veretek közül a Fehérvári úti nagyszíjvéghez egy keszthelyi szíjvég áll legközelebb: *Lipp V.:* A keszthelyi sírmezők. Bp. 1884. VIII. T., 193.
43 Párhuzama: *L. Kovrig, I.:* Arch. Hung. XL. Taf. XXXV. 60.
44 Bronz- és ólomveretek azonos sírban *Erdélyi I.:* A jánoshidai avarkori temető. Rég. Füz. Ser. II., 1. Bp. 1958. 51.
45 Vö.: *Točik, A.:* Slov. Arch. XI. (1963) 177—178.
46 *Točik, A.:* Slov. Arch. XI. (1963) 181., Tab. III, 35., 189., Tab. XI, 15.
47 *Čilinská, Z.:* Nové Zámky. 132., Abb. 8., 11., 12., Taf. LXXIX, 12.
48 *Niederle, L.:* Prispevki k vyvoji byzantiskich sperku ze IV—X. stoleti. Praha, 1930. 130—131.
Werner, J.: Slawische Bügelfibeln des VII. Jahrhunderts. Reinecke-Festschrift, Mainz, 1950. 172.
49 *Fettich N.:* Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez. Arch. Hung. XXXI., Bp. (1951) Taf. XXXIX. 5—6.
50 *Erdélyi I.:* Avar művészet. Bp. 1966. 46. kép.
51 *Keller, E. — Bierbauer, V.:* Slov. Arch. XIII. (1965) Taf. IV, 1—2.
52 *Točik, A.:* Slov. Arch. XI. (1963) 155., Obr. 40,5.
53 U. ő. Obr. 40,7.
54 *Kralovánszky A.:* Arch. Ért. 84. (1957) 177—178.
55 *Čilinská, Z.:* Nové Zámky. 149.
56 Szórványként előkerült bronzkarperecek *László Gy.:* Budapest a népvándorlás korában. Budapest története, I. Bp. 1942. 792.
Csallány, D.: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Bp. 1956. 93, 120. sz.
57 *Nagy T.:* Buda régészeti emlékei. Budapest műemlékei, II. Bp. 1962. 73—74.
58 *László Gy.:* Budapest a népvándorlás korában, 793.
L. Kovrig, I.: Arch. Ért. 82. (1955) 33,38., 3. kép.
Nagy T.: Buda régészeti emlékei. 71.
59 *Cs. Sós Á.:* Arch. Ért. 88. (1961) 49.

MARGIT NAGY

THE AVAR CEMETERY OF BUDAPEST – FEHÉRVÁRI ÚT

In 1960 on the plot Budapest XI. Fehérvári út nos 149–155 the earth works of the construction of an Institute for Vocational Training have disturbed some graves of the Avar period. Rescue excavations were carried out by Rózsa Schreiber in the same year; she unearthed 11 graves in the fundamental ditches of the central edifice of the Institute (Graves 1 to 11).

Rescue excavations were continued in 1968 and 1969 on the plot Petzvál J. utca no. 110, north-west of the site Fehérvári út nos 149–155. On the fresh ground we unearthed 34 burials (Graves 12 to 45), representing the north-western group of graves of an extensive Avar cemetery. Owing to actually used buildings and parks the northern, eastern and southern parts of the cemetery cannot be uncovered as yet. (Fig. 1.)

BURIAL CUSTOMS

Before the construction the area of the cemetery used to be a wet, marshy, reedy region, lacking water only in the time of an excessive draught. In the last decades the almost trough-like territory has been filled up step by step. Modern filling up resulted in a layer of 20 to 25 cm; below we find a stratum of humus to the average depth of 60 cm, then we hit a yellow, loamy virgin soil.

The average depth of the graves (up to 180 cm) surpasses the usual average depth of the Avar cemeteries by far. The despoiled graves reached a depth of 180 to 200 cm usually. The difference between the depths of the graves did not show any regularity.

Graves were dug to a large size in an oblong shape as a rule. Also some varieties of this form could be observed, thus the rounding off of the eastern end of the grave (grave 12), the trapezoidal pits broadening towards the eastern end (graves 19, 31, 38) and contrariwise graves where the western end, meant for the head, was broader (graves 17, 34, 42).

It was a frequent custom in the cemetery to deepen the grave at a width of 20 to 40 cm stepwise, under the head and the feet (Figs 2, 5, 7, 8). We may suppose that in the course of burials the pits were filled up by some organic material, since the skeletons lay at an identical level usually (graves 20, 31, 39, 42, 44). A similar burial custom was observed by Gyula László on grave LX(65) of Kiskőrös-Vágóhíd. One grave of the Münchendorf cemetery and several of the Nové Zámky and the Žitavska Ton ones presented a similar phenomenon.

In the part of the cemetery uncovered in 1968–1969 the graves were dug in the directions W-E and NW-SE. The most conspicuous ritual difference between the portions unearthed in 1960 and more recently is observed in the orientation of the graves; the 1960 graves lay mostly in the direction SW-NE.

Among the graves uncovered in 1960 there was no burial with a coffin. In the course of the 1968–1969 excavations we could observe fourteen instances of the traces of coffins (Graves 12, 18, 19, 20, 22, 25, 26, 33, 35, 38, 39, 43, 44, 45). In this group of graves we find a general form: the straight-walled type of coffin, made of thin boards, held together probably by wooden screws, tapering towards the feet, the top and the bottom of which is formed of wider upper and lower boards (Figs 2, 4).

In both parts of the cemetery the dead were buried on their backs in an extended position, their arms were placed beside the pelvis or rarer on it. The undisturbed graves presented the following irregularities: from grave 18 the feet, from grave 37 the right lower arm and the hand, the right hand and the feet were missing. The whole right arm of the female dead of grave 38 has been severed from the trunk, since those bones lay rather far from the shoulder and the ribs. In grave 17 the middle-aged woman was buried on her stomach, probably bound.

The majority of the graves of both parts of the cemetery was disturbed and despoiled. In the 1960 part the despoiled graves may be classified into two groups. In the graves of the first group only the skull was missing (graves 1, 2, 3), whereas in those of the second group also the remaining bones of the skeleton were defective and lay topsy-turvy (graves 8, 9). In the recently uncovered part of the cemetery we found 29% of the graves (10 graves) disturbed. The despoiling pits of irregular shape were directed towards the skull and the trunk in each case; the situation of the bones revealed clearly that the disturbing was motivated by the hope of valuable grave-goods. The methodical despoiling observed in the major, north-western group of graves happened later than the cemetery fell into disuse probably, it also extended to the entire area. The same action may have devastated also graves 8 and 9 of the south-eastern group.

CHRONOLOGY OF THE FINDS AND THE CEMETERY

Among the graves uncovered in 1960 the finds of grave 8 deserve mention in the first place. In spite of the thorough despoiling the supposedly

female grave has yielded some remarkable finds. Beside the right tibia a wooden bucket was found; it is made of the wood of a yew-tree and has copper hoops. Regarding its shape and the hoops ornamented with two rows of pouncing its nearest parallels come from the Avar cemeteries of south-estern Slovakia, represented mainly by the objects found in the cemeteries of Devinská Nová Ves. (Fig. 19 no. 1; Fig. 24 nos 1–3.)

In grave 8 a large strap ending, made of plumb-covered bronze plate, having a pounced ornament, and some small strap endings, pressed of silver plate, were found between the feet. (Fig. 19 nos 2–7; Fig. 25 nos 2–7.) The parallels of the large strap ending, having a jointed structure, are known from the cemeteries of Várpalota – Public School and Mezőbánd, groups of graves dated to the first half of the seventh century. This dating is confirmed by the remaining finds of grave 8: a whorl with no ornament, grainy paste beads, iron knife and a silver ring for its suspension, and a bronze chain with number 8-shaped links. (Fig. 19 nos 8–11; Fig. 25 nos 8–12.)

The finds of the north-western group of the cemetery may be attached to the archaelogocial material of the "griffin and tendril" cemeteries of the late Avar period.

Among the male graves the only set of belt ornaments has been preserved in grave 39. To the filigree, large strap ending with a tendril ornament and the cast, small strap endings also with a tendril ornament there were added a buckle with a bronze-plated belt-fastener and a pounced aigrette cut out of bronze-plate. (Fig. 21 nos 1–6.) In the despoiled grave 24, among the bones thrown about, we have found a cast aigrette with a tendril ornament and plumb mountings with a filigree decoration. (Fig. 22 nos 6–14.) There are conspicuously few arms in the cemetery, only one iron dagger with a wooden sheath and two arrow heads were uncovered from graves 39 and 43. (Fig. 21 nos 8–9.)

The typical finds of the female graves are: iron chains, earrings decorated with bronze balls or beads, melon-seed shaped beads, bracelets with open ends, whorls. The pair of bronze earrings of grave 35 is outstanding, being a cast copy of a Byzantine basic form with an originally granulated ornament. (Fig. 20 nos 16–17.)

The pair of earrings from grave 38, having a spiral pendant, are important for the chronology of the cemetery. (Fig. 20 nos 11—12.) In the cemetery of Nové Zámky this type of earrings has been found in grave groups datable to the end of the eighth and to the beginning of the ninth centuries.

Regarding the uncovered groups of graves and the earlier known stray finds, and also the situation of the graves in the territory unearthed so far, the cemetery of Fehérvári út may have consisted of cca 450 to 500 graves, of which hardly one tenth is known to us. Judged by the finds of the early group of graves, the cemetery may have been begun in the first half of the seventh century, used continually to the beginning of the ninth.

KISZELY ISTVÁN

A FEHÉRVÁRI ÚTI AVAR KORI TEMETŐ RÖVID EMBERTANI JELLEMZÉSE

BEVEZETÉS

Az avar kor tarka ethnikumának megismeréséhez feltétlenül szükséges, hogy a régészetileg jól kiásott avar sírok csontanyagáról is adatközlő publikáció készüljön. Ezen adatközlés még akkor is szükséges — mint jelen esetben —, amikor csak töredékes temetőről van szó.

Embertani vizsgálatra 34 egyéntől származó csontanyag állott rendelkezésemre. A csontanyag általában közepes megtartású volt. Mosása és restaurálása után a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének felvételi lapjai szerint kerültek vizsgálat alá. Ez a cikk e vizsgálatok morfológiai részét tartalmazza. A méreteket a nemzetközi szabványok szerint végeztem R. Martin[1] alapján.

ÉLETKORMEGOSZLÁS

A sírokban eltemetett egyedek életkorát a csontokból morfológiai ismérvek alapján számítottam ki. Ilyen ismérvek a következők voltak: 1. Koponyavarratok külső felszínének elcsontosodása Vallois szerint[2], 2. Fogak kopásfoka Körber sémái szerint[3], 3. Combcsont és felkarcsont proximális epiphysisének erővonalai Harsányi—Nemeskéri szerint[4]. 4. Szeméremcsont szeméremfelszínének alakváltozása ugyancsak Harsányi—Nemeskéri[5] szerint. 5. Gyermekeknél igen jó életkormeghatározó ismérv a fogak kibúvási rendje ezt Balogh táblázata alapján állapítottam meg. Az egyes életkormeghatározó ismérvek megállapítása után azokat átlagoltam, és így adtam meg a vizsgált egyén életkorát. Funkcionális, pathológiás státust egyetlen esetben sem tapasztaltam.

A vizsgált temetőrészben az átlagos életkor: 32 év 6 hónap. A vizsgálatra került egyedek száma 34 sírból 34 egyed, kettős sír nem volt, és mindegyik sírban maradt vizsgálatra alkalmas csontanyag. Ha az átlagos életkort férfiakra és nőkre bontjuk úgy, hogy a meghatározatlan nemű gyermekek 50%-át a férfiakhoz és 50%-át önkényesen a nőkhöz soroljuk, akkor a temetőrészben talált nők átlagos életkora: 32 év és 9 hónap, a férfiak átlagos életkora: 29 év 1 hónap. Ez az életkori átlag nagyvonalakban megfelel a VII—VIII. századi európai átlagnak[7]. A temetőrészen belüli életkor szerinti megoszlás a következő:

Ezen rövid összeállításból is kitűnik, hogy egy nagyobb temetőnek kisebb részével állunk szemben, azzal a részével, ahonnan hiányoznak az újszülöttek és gyermekek (ez népvándorláskori ethnikumoknál 40% körül szokott mozogni). Ugyanakkor egyetlen senilis egyed csontváza sem került elő.

Életkorcsoport		férfi	nő	meghatározatlan
újszülött	0—1 év	—	—	1
infans I.	1—7 évig	—	—	2
infans II.	7—14 évig	1	1	3
juvenis	14—20 évig	1	4	—
adultus	20—40 évig	4	2	—
maturus	40—60 évig	6	9	—
senilis	60—x évig	—	—	—
Összesen:		12	16	6 = 34 egyed

NEMMEGHATÁROZÁS

Hasonlóan az életkormeghatározáshoz a nemi differenciát is morfológiai jellegek alapján állapítottam meg, egyetlen

esetben sem volt szükség a csont citráttartalmának kémiai vizsgálatára. A nemmeghatározó ismérveim a következők voltak[8]:

Koponyán: agykoponya általános alakja, homlokdudorok és falcsonti dudorok fejlettsége, csecsnyúlvány nagysága és fejlettsége, tarkóvonalak érdessége és fejlettsége, csontos szemöldökív és glabella nagysága állcsúcs alakja, állkapocság szöge, állcsonti tüske fejlettsége, állkapocstest magassága.

Vázcsontokon: hosszúcsontok izomtapadási felszíneinek fejlettsége, felkarcsont és combcsont fejének nagysága, medencecsonti nagy-bevágás szélessége.[9]

Mindezen ismérvek alapján 6 gyermek nemétk ivéve meg lehetett határozni nembeli hovatartozásukat. Felnőtt egyedek közül 12 volt a férfi és 16 a nő. Ez a különbség nemcsak a népvándorláskorban, hanem általában a történeti korból származó emberanyagnált ermészetes és általános, a férfiak egyrésze lakóhelyétől távolabb, harc vagy vadászás közben pusztul el. A két nem közötti számbeli különbség az avar korban más temetőknél is általános.

Ha az egész temető „sexualizáltságát" vizsgáljuk, döntően „nőies jellegek" állapíthatók meg. Ez tükröződik az átlagos igen alacsony termetben éppúgy, mint a másodlagos nemi jellegeknek férfiaknál is kismértékben való fejlettségében (pl. csecsnyúlvány, glabella, combcsont- és felkar-fejnél stb.). A másodlagos férfias nemi jellegeknek kismértékű jelentkezését magyarázza a mongolid jellegeknek számos típusban való több-kevesebb mértékű jelentkezése.

METRIKUS ADATOK ÉRTÉKELÉSE

A feldolgozásra került egyedek metrikus adatait R. Martin[10] szerint vettem fel. Egyedi adatok közlésére az adott keretek között nincsen lehetőség, csak azoknak összesített értékelésére (1. táblázat). Ezen adatokból is kitűnik, hogy bár ethnikailag heterogén népességgel állunk szemben, származtatási helyük éppúgy, mint méreteik kis határokon belül mozognak. Hiányoznak a temetőből az extrém alakok termetben éppúgy, mint a koponyák abszolút nagyságában. A későbbi részben részletesen tárgyalásra kerülő taxonómiai megállapításokat támasztják alá a metrikus jellegek is: heterogenitásával mégis közel azonos származtatású ethnikummal állunk szemben: sem a helyi lakosságra, sem pedig belső-ázsiai vagy távol-keleti „avarságra" jellemző méretekkel és anatómiai variációkkal nem találkoztunk.

Az átlagos koponyajelző pl. a férfiaknál: 81,11 brachykephal (kissé a mesokephal határán), nőknél: 77,86 mesokephal. Ha a variációsszélességet is figyelembe vesszük, úgy szembetűnik, hogy az férfiaknál éppúgy, mint a nőknél igen nagy. Az anyag közepes és nem egy esetben igen töredékes megtartása miatt kevés adat állott rendelkezésünkre, így a közölt táblázat nem tekinthető szignifikánsnak még az egész Fehérvári úti temetőre vonatkozóan sem, inkább betekintést nyújt a feldolgozott anyagba.

NÉHÁNY SZÓ A FOGAKRÓL

Egy ethnikum egészségi viszonyaira éppúgy, mint egész korokra igen jellemzőek a fogak állapota. A Fehérvári úti avar temetőből sajnos csak 464 fog állott rendelkezésünkre, az összes várható fogaknak (ha felnőttekre 32, gyermekekre 20 fogat számítunk) 50,65%-a. 464 fogból szuvas (caries-es) volt: 8 db, azaz 3,44%. Ez szintén megfelel a VII—VIII. századi átlagnak, annál néhány tized százalékkal kevesebb.[11] Az in vivo elvesztett fogaknak a száma (idős kor következtében kihullott, sérülés következtében elvesztett és fogromlás következtében eltávolított vagy kihullott fogak együtt): 26, azaz 5,56%. A fogak abráziós foka nagy, átlagosan Körber-féle[12] 3,8%. A harapásformákat vizsgálva megállapítható, hogy a normális fedőharapás (opisthodontia) mellett 7 esetben (6 esetben nőnél és 1 esetben férfinél) fordult elő gyenge felülharapás (labidontia), 1 esetben tetőharapás (16-os sír) (stegodontia) és 1 esetben alulharapás (prodontia).

1. kép. Baloldalt: 26. számú sír, 18—20 év körüli nőnek (turáni-mediterrán típus) koponyája. Középen: 25. számú sír, 50—55 éves férfinak (keletbalti-turáni típus) koponyája. Jobboldalt: 19. számú sír, 40—50 év közötti férfinak (pamíri-keletbalti típus) koponyája négy normában

Left: Grave no. 26, the skull of a woman of 18 to 20 years (Turanian-Mediterranean type). Middle: Grave no. 25, the skull of a man of 50 to 55 years (East Baltic-Turanian type). Right: Grave no. 19, the skull of a man of 40 to 50 years (Pamirian-East Baltic type) in four norms

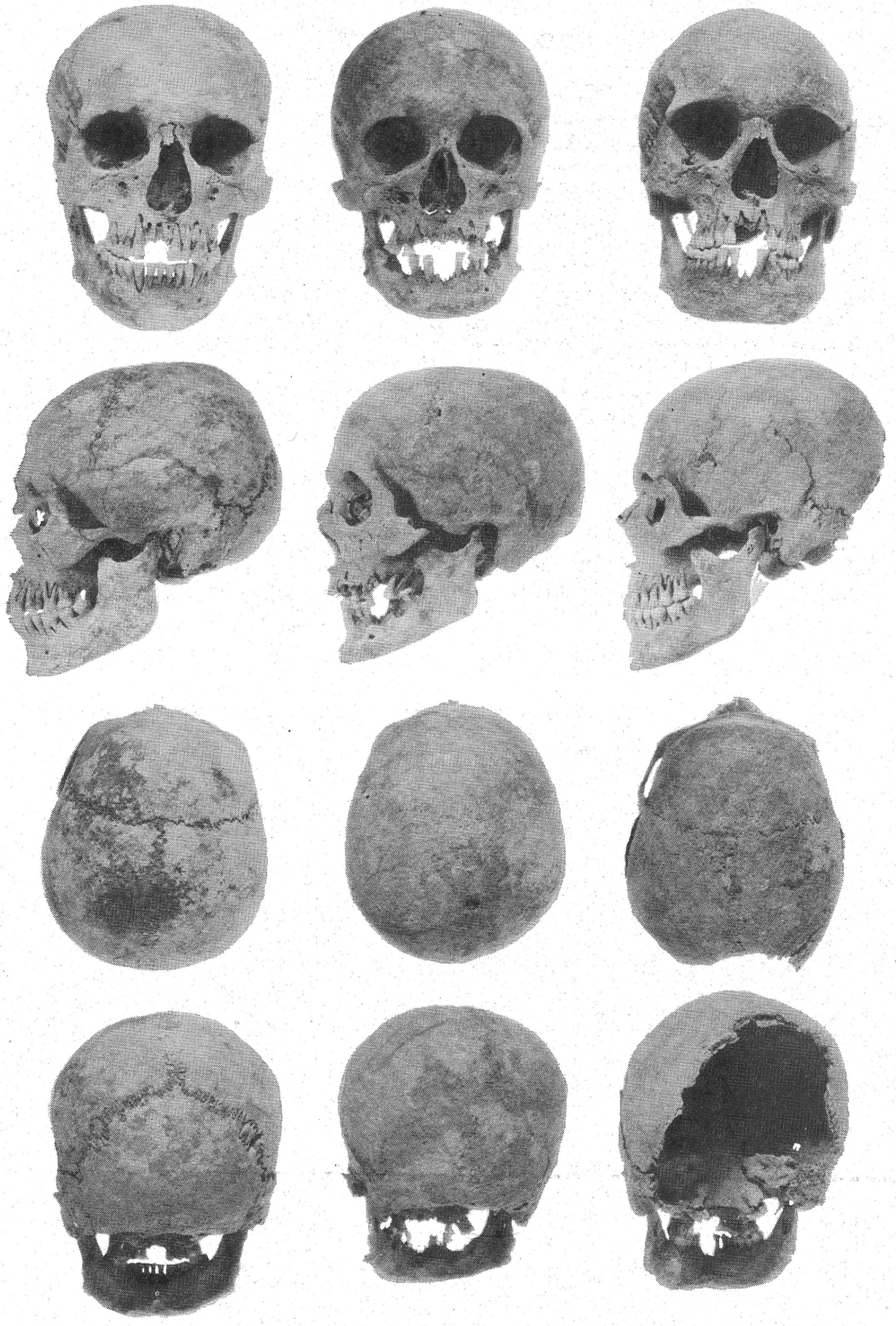

TAXONÓMIAI ELEMZÉS

34 vizsgált egyedből 24 volt alkalmas arra, hogy pontosan vagy hozzávetőlegesen meghatározzuk taxonómiai helyét. E 24 egyed típuseloszlása a következő:

Típus vagy típuscsoport	sírszám
mediterrán (gracil?)	12. sz. sír.
nordikus — keleti mediterrán	28. sz. sír
cromagnonid — keletbalti	40. sz. sír
cromagnonid — turáni	45. sz. sír
keletbalti — turáni	43. sz. sír, 25. sz. sír, 27. sz. sír, 34. sz. sír, 42. sz. sír
turáni — mediterrán (gracil)	26. sz. sír, 44. sz. sír
uráli — nordikus	18. sz. sír
gracil-mediterrán — pamíri	37. sz. sír
uráli — gracil-mediterrán	38. sz. sír
keletbalti — szajáni	29. sz. sír
taurid — alpi — szajáni	30. sz. sír
szajáni — alpi	32. sz. sír
pamíri — keletbalti	19. sz. sír, 21. sz. sír, 17. sz. sír
pamíri — uráli	35. sz. sír
pamíri — taurid	39. sz. sír
pamíri — armenoid	16. sz. sír
meghatározatlan mongoloid	31. sz. sír

Hiányzik e temetőrészből a nordikus, cromagnonid, dinári, atlanto-mediterrán, alpi típus tiszta előfordulásában, amely típusok a Kárpát-medence alaplakosságára elsősorban jellemző. Ugyancsak hiányzik a belső-ázsiai mongoloid típus is, mint a: szinid, bajkáli, tungid, jeniszej (amerikanoid) és közép-ázsiai típus. A leggyakoribbak azok az átmeneti típusok, amelyekben gyengéd mongoloid jellegek keverednek az europid jellegekkel. Ilyen domináns típus elsősorban a turanid, és pamíri típus, további fontos elemek a taurid, (armenoid) és uráli típus. A szajáni (tungid) típus csak más, főleg europid jellegű elemekkel fordul elő.

Ha most e temetőrészben domináns típusokat és azoknak keveredéseit rasszgenezis szempontjából vesszük vizsgálat alá, megállapítható, hogy e típusok Közép-Ázsiából származtathatók, elsősorban az Altáj-Szaján vidékéről; a turanid típusú egyedek elterjedése a Kászpi-tengertől keletre tehető, a pamíri elemek, pedig elsősorban[13] az Amu-Darja, Szir-Darja, Karakalpak, Pamír-hegység vidékére. A keleti mediterrán elem származtatható a türkmén lakosságtól a türkmén sztyepp, Kopet-Dag vidékéről. Az uráli típusnak származtatási helye Nyugat-Szibéria, Urál és Szaján hegység közötti terület.

Olyan ethnikum tehát a Fehérvári úti avar kori temető emberanyaga amely a Kászpi tengeren túli, közép-ázsiai vidékről érkezett az országba, de nem lakott huzamosan a Kárpát-medencében, tehát nem volt alkalma a hosszanti együttélés ideje alatt keveredni a helyi lakossággal.

Ha a klasszikus avar kori antropológiai felosztásba szeretnénk e temetőt besorolni, akkor abba a kategóriába tartozik, amelybe az europid és mongoloid jellegű (II. kategória) temetőket soroltuk be: (Kiskőrös, Bakonykoppány, Adorján, Ondód, Ürbőpuszta, Pilismarót-Basaharc, Jánoshida-Tótkérpuszta, Budafok stb.)

12-es sír. Töredékes kalott és rosszmegtartású, törött vázcsontok. 50 éves nő. Típusa: közelről meg nem határozható mediterrán. Életbeni termet nem számítható. Dolichokephal, eurymetop. Sutura metopica 1:1. Hyperplatymer, euryknem.

13-as sír. 17 év körüli nőnek igen töredékes vázcsonttöredékei.

2. kép. Baloldalt: 28. számú sír, 40—50 éves nőnek (nordikus-keleti mediterrán típus) koponyája. Középen: 38. számú sír, 25—30 év körüli nőnek (uráli-mediterrán típus) koponyája. Jobboldalt: 39. számú sír, 20 év körüli férfinak (pamír-taurid típus) koponyája négy normában

Left: Grave no. 28, the skull of a woman of 40 to 50 years (Nordic-Eastern Mediterranean type). Middle: Grave no. 38, the skull of a woman of cca 25 to 30 years (Uralian-Mediterranean type). Right: Grave no. 39, the skull of a man of about 20 years (Pamirian-Tauridic type) in four norms.

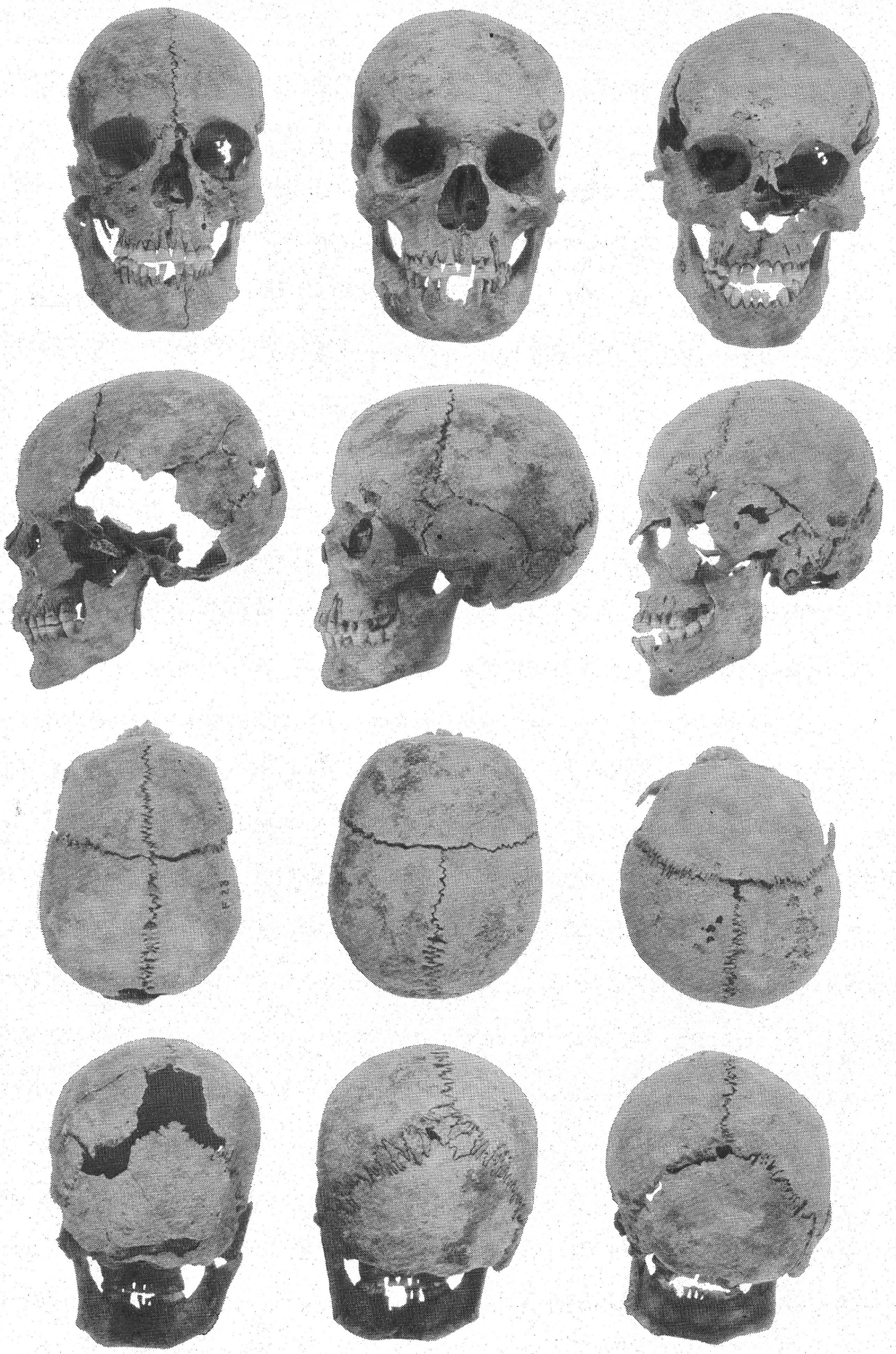

14-es sír. 10—14 év körüli gyermeknek koponyatöredékei, ujjperce és egy őrlőfoga.

15-ös sír. Újszülött csecsemő falcsonttöredékei.

16-os sír. Bal falcsonti részén törött koponya állkapoccsal, közepes megtartású vázcsontok. 15 év körüli valószínűleg leánygyermek. Típusa: pamíri-armenoid. Számított életbeni termete: 150 cm körüli. Brachykephal, hypsikephal, akrokephal, eurymetop, euryprosop, euryen, mesokonch, mesorrhin, stenomer, mesoknem.

17-es sír. Kalott, állkapoccsal, töredékes nyakszirti rész, közel teljes, de töredékes vázcsontok. 50—55 éves nő. Típusa: keletbalti-pamíri kifejezett alveolaris prognathiával. Brachykephal, orthokephal, tapeinokephal, eurymetop, meso-hypsiconch, platymer, platycnem. Praelambdoid tájon öregkori lapulat (felszívódás).

18-as sír. Kalott jobb arci résszel és állcsonttal, igen töredékes hosszúcsontok és egyéb vázrészek. 50 év fölötti férfi. Típusa: uráli-nordikus. dolicho-mesokephal, eurymetop, chamaeconch, eurymer. Homlokon, falcsonti dudornál és koronavarrat mentén senilis atrofia.

19-es sír. Koponya bal halántékpikkely, bázis és nyakszirti rész nélkül, állkapocs. Közel teljes közepes megtartású vázcsontok. 40—50 év közötti férfi. Számított életbeni termet: 170 körüli. Típusa: pamíri-keletbalti. Akrokephal, eurymetop, leptoprosop, mesen, chamaeconch, chamaerrhin, leptostaphyllin, mesuran, eurymer, mesoknem.

20-as sír. Maturus nőnek igen rosszmegtartású gracilis vázcsontjai. Koponyából csak jobb csecsnyúlványi rész és falcsonti darab. Stenomer, mesoknem.

21-es sír. 6—7 éves gyermeknek arckoponyarésze 20 foggal és néhány hosszúcsont-diaphysis. Amennyiben jogosult már e korban a típusra következtetni, úgy taurid-kelet-európai típusjellegeket visel magán.

22-es sír. Koponyából csak falcsonttöredék és néhány fog, teljes, jómegtartású vázcsontok. 30 év körüli férfi. A vázcsontok vékonyak, gracilisek. Stenomer, euryknem. Számított életbeni termet: 160 cm körüli.

23-as sír. Adultus nőnek combcsont, sípcsont diaphysis-darabjai.

24-es sír. Adultus férfinak közel teljes, jómegtartású vázcsontjai. Platymer, platyknem. Számított életbeni termet: 161 cm körüli.

25-ös sír. Jómegtartású, teljes koponya állkapoccsal, kissé töredékes, de teljes vázcsontok. Férfi 50 év fölötti. Típusa: keletbalti-turáni. Brachykephal, orthokephal, tapeino-metriokephal, metriometop, euryprosop, mesen, mesokonch, chamaerrhin, leptostaphylin, mesuran, platymer, hyperplatyknem. Erőteljes lineae nuchales. Os nasale közepe in vivo törött, kalluszképződéssel gyógyult, praelambdoid tájon resorptio. Számított életbeni termet: 165 cm körüli.

26-os sír. 18—20 év körüli nőnek koponyája állkapocsrészei és vázcsontjai. Típusa: turáni-mediterrán. Brachykephal, hypsikephal, tapeino-metriokephal, eurymetop, mesoprosop, lepten, mesokonch, mesorrhin, mesostaphyllin, brachyuran, stenomer, mesoknem. Számított életbeni termet: 153 cm körüli.

27-es sír. 40—50 év közötti férfinek koponyája állkapoccsal és közepes megtartású vázcsontjai. Típusa: turáni-keletbalti. Brachykephal, orthokephal, tapeinokephal, stenometop, mesoprosop, mesen, mesokonch, mesorrhin, leptostaphyllin, brachyuran, platymer, euryknem. Számított életbeni termete: 165 cm körüli.

28-as sír. Koponya, melynek falcsonti és occipitalis része töredékes, állkapocs vázcsontok nélkül. 40—50 éves egyén, valószínűleg nő. Típusa: nordikus-keleti mediterrán. Hyperdolichoekphal, hypsikephal, akrokephal, eurymetop, leptoprosop, lepten, mesokonch, leptorrhin, brachyuran.

29-es sír. Kalott, töredékes arci résszel, állkapocs és közel teljes, töredékes vázcsontok. 20—25 éves valószínűleg férfi. Típusa: turáni-szajáni. Brachykephal, orthokephal, tapeinokephal, metriometop, mesoprosop, mesen, hypsikonch, mesorrhin, brachyuran, platymer, euryknem. Számított életbeni termet: 167 cm körüli.

30-as sír. Agykoponya, állkapocs, közel teljes vázcsontozat. 40—50 év közötti férfi. Típusa: taurid-alpi-szajáni. Brachykephal, hypsikephal, metriokephal, eurymetop, hypsikonch, platymer, mesoknem. Homlokon osteoporotikus terület. Számított életbeni termet: 171 cm.

31-es sír. 13 év körüli leánygyermeknek (?) arckoponyája, és töredékes vázcsontjai. Típusa erőteljesen mongolid lehetett, közelebbről nem állapítható meg.

32-es sír. 8 év körüli gyermeknek töredékes koponyája, jobb oldali állkapcsa és vázcsontjai. Szaján-alpi típushoz tartozhatott.

33-as sír. Földben másodlagosan deformálódott kalott, töredékes közel teljes vázcsontok. Ezek alapján inkább leánygyermek. Életkora: 6—7 év.

3. kép. Baloldalt: 16. számú sír, 15 év körüli leánygyermeknek (valószínűleg pamíri-armenoid típus) koponyája. Középen: 38. számú sír, 35—40 körüli férfinak (gracil-mediterrán-pamíri típus) koponyája. Jobboldalt: 27. számú sír, 40—50 év közötti férfi (turáni-keletbalti típus) koponyája négy normában

Left: Grave no. 16, the skull of a girl of about 15 years (probably Pamirian-Armenoidic type). Middle: Grave no. 38, the skull of a man of about 30 to 40 years (gracile-Mediterranean-Pamirian type). Right: Grave no. 27, the skull of a man of 40 to 50 years (Turanian-East Baltic type) in four norms

1. táblázat.

A Fehérvári úti avar kori temető csontvázanyagának, főbb méreteinek és jelzőinek paraméterei

Martin f. szám	Méretek és jelzők	Férfiak					Nők				
		N	M	$\pm_m$	V_{min}-V_{max}	S^2	N	M	$\pm_m$	V_{min}-V_{max}	S^2
1.	Agykoponya legnagyobb hosszúsága (g-op)	10	180,6	1,65	168—181	47,2	13	174,9	1,34	157—176	48,8
8.	Koponya legnagyobb szélessége (eu-eu)	10	146,2	2,08	115—146	28,7	13	141,6	1,97	136—146	26,2
9.	Legkisebb homlokszélesség (ft-ft)	9	98,3	1,06	93—105	8,3	12	96,6	1,00	91—99	11,1
17.	Basion-bregma-magasság (ba-b)	8	124,5	2,00	120—131	9,8	11	92,2	1,96	86—95	9,9
20.	Porion-bregma-magasság (po-b)	7	112,8	1,55	108—119	30,1	12	110,2	2,00	108—116	13,6
23.	Koponya kerülete gl-n keresztül	10	510,1	2,85	480—521	261,4	13	500,1	3,07	492—513	208,6
45.	Járomívszélesség (zy-zy)	6	136,6	2,41	122—141	8,7	10	131,1	1,17	126—137	6,6
47.	Arcmagasság (n-gn)	6	126,6	2,69	114—136	26,6	10	120,1	1,96	117—129	19,9
48.	Felsőarcmagasság (n-pr)	8	70,9	0,97	66—73	42,6	10	66,7	1,00	62—70	37,8
71/a.	Legkisebb állkapocsszélesség	9	31,4	0,52	28—36	8,7	12	29,6	0,26	25—31	7,7
72.	Arcprofilszög	7	84,7°	0,16	81°—87°	6,6	9	81°	0,26	79—85	5,5
73.	Állkapocsszög	10	124°	1,04	115°—131°	47,7	10	128°	1,65	119—131	39,7
8:1	Hosszúság-szélesség-jelző (Garson)	9	81,11	2,41	75,67—85,88	26,6	12	77,86	2,80	69,44—88,81	48,91
20:1	Hosszúság-magasság-jelző (Martin)	9	62,78	1,78	58,96—67,77	11,12	12	63,22	1,78	60,71—68,61	12,68
20:8	Szélesség-magasság-jelző (Martin)	9	76,71	2,06	71,70—82,81	12,71	12	78,01	1,97	75,12—81,82	10,00
9:8	Transversalis-frontoparietalis-jelző (Martin)	10	65,75	1,87	60,67—69,71	11,12	11	68,09	1,78	61,87—71,11	11,97
47:45	Arcjelző (Kollmann)	7	92,65	2,01	86,77—96,50	10,10	10	91,60	2,19	86,70—96,60	9,91
48:45	Felsőarcjelző (Kollmann)	7	51,76	1,78	48,68—54,71	5,12	9	51,15	1,88	48,82—55,71	6,17
52:51	Szemüregjelző (Martin)	10	85,6	0,61	80,11—91,98	16,61	12	87,71	0,21	80,01—92,71	14,18
	Termet	10	165,7	1,65	160—171	10,11	7	160,00	1,01	153—168	13,39
H/1	Felkar legnagyobb hosszúsága	9	326,1	0,71	306—340	12,61	9	310,1	2,71	301—326	15,50
F/1	Combcsont legnagyobb hosszúsága	7	430,2	3,65	416—462	416,10	8	406,1	2,67	399—438	360,0
T/1	Sípcsont legnagyobb hosszúsága	5	352,1	4,36	319—365	549,90	9	371,5	5,81	350—392	200,8
10:9	Pilaszter-jelző (Martin)	8	102,53	2,47	92—121	161,72	12	101,87	1,98	87—118	178,9
9a:8a	Cnemicus-jelző (Manouvrier-Verneaux)	7	59,99	1,67	56—78	46,48	11	61,18	1,99	56—67	50,91

34-es sír. 50 év fölötti valószínűleg nőnek kalottöredékei és közepes megtartású vázcsontjai. Típusa: turáni esetleg keletbalti keveredéssel. Mesokephal, eurymer, euryknem.

35-ös sír. 40—50 év közötti valószínűleg nőnek másodlagosan kismértékben deformált kalottja, maxilla-részei és közel teljes, de töredékes vázcsontjai. Típusa: pamiri-uráli lehetett. Dolicho-mesokephal, hypsikephal, akrokephal, eurymetop, mesoprosop, lepten, hypsikonch, chamaerrhin, eurymer, mesoknem. Számított életbeni termet: 158 cm körüli.

36-os sír. 40—50 év közötti nőnek töredékes kalottja és teljes vázcsontjai. Típusa pontosan nem állapítható meg, valamely kis termetű brachykephal típushoz tartozhatott. Hyperbrachykephal, hypsikephal, tapeinokephal, metriometop, eurymer, euryknem. Számított életbeni termete: 160 cm körüli.

37-es sír. Jómegtartású koponya, állkapoccsal és vázcsontok. 35—40 év körüli valószínűleg férfi. Típusa: gracil-mediterrán — pamíri. Mesokephal, chamaekephal, tapeinokephal, metriometop, eurymetop, mesen, chamaekonch, mesorrhin, brachyuran, platymer, euryknem. Számított életbeni termet: 165 cm.

38-as sír. Koponya állcsonttal és vázcsontok. 25—30 év körüli nő. Típusa: uráli-mediterrán. Mesokephal, hypsikephal, metriokephal, eurymetop, mesoprosop, mesen, mesokonch, mesorrhin, leptostaphyllin, eurymer, mesoknem. Számított életbeni termet: 168 cm.

39-es sír. 20 éves férfinek kismértékben töredékes koponyája és jómegtartású vázcsontjai. Típusa: pamíri-taurid. Hyperbrachykephal, hypsikephal, metriokephal, metriometop, hyperleptoprosop, mesen mesokonch, leptorrhin, leptostaphyllin, brachyuran, platymer, platyknem. Számított életbeni termet: 167 cm.

40-es sír. 50 év körüli férfinek agykoponyája, arckoponya maxilláris része, töredékes állkapcsa és közel teljes vázcsontozat. Típusa: cromagnonid-keletbalti. Mesokephal, hypsikephal, metriokephal, eurymetop, mesokonch, platymer, platyknem. Számított életbeni termet: 166 cm.

41-es sír. 10—12 éves gyermeknek néhány foga és hosszúcsont közép-részei.

42-es sír. 16 éves gyermeknek (valószínűleg leánygyermeknek) koponyája állkapoccsal és vázcsontjai. Típusa valószínűleg keletbalti lehetett. Brachykephal, hypsikephal, tapeinokephal, stenometop., euryprosop, brachyuran, platymer, euryknem. Számított termete: 160 cm körüli.

43-as sír. 13—14 év körüli fiúgyermeknek jobb oldali részében töredékes koponyája és vázcsontjai. Típusa: keletbalti-turáni. Brachykephal, hypsikephal, tapeinokephal, eurymetop, euryprosop, euryen, hypsikonch, mesorrhin, mesuran, hyperplatymer, platyknem. Számított életbeni termet: 148 cm körüli.

44-es sír. 50 év körüli nőnek kalottja, állkapcsának jobb oldala, vázcsontokból csak nagyobb csontrészek. Típusa valószínűleg turáni-mediterrán lehetett. Dolichokephal, orthokephal, akrokephal, eurymetop, platymer, mesoknem. Számított életbeni termet: 163 cm.

45-ös sír. 45 év körüi valószínűleg nőnek kalottja, állkapcsa és vázcsontjai. Típusa: cromagnonid-turáni lehetett. Brachykephal, platymer, számított életbeni termete: 160 cm körüli.

JEGYZETEK

1 *Martin, R.:* Lehrbuch der Anthropologie. Fischer Verlag, Jena, 1928.

2 *Vallois, H.:* La durée de la vie chez l'homme fossile. L'Anthropologie. T. 47. (1937). Pp. 499—532.

3 *Körber, E.:* Abrasion und Artikulationsbewegung. Zeitschr. d. Deutsch. Zahnhl. 12. (1957) Pp. 117—129.

4 *Nemeskéri, J. — Harsányi, L.:* A csontvázleletek életkorának meghatározási módszereiről és azok alkalmazhatóságáról. M. T. A. Biol. Csop. Közleményei. I. 2. (1958) Pp. 115—164.

5 *Nemeskéri, J. — Harsányi, L. — Acsádi Gy.:* Methoden zur Diagnose des Lebensalter von Skelettfunden. Anthropologischer Anzeiger. Stuttgart, (1960) T. 24. Pp. 70—95.
Todd, T.: Age changes in pubic Bones. Amer. J. of Phys. Anthrop. 3. (1920) Pp. 283—334.
Krogman, W.: The human Skeleton in Forensic Medicine. Charles Thomas Springfield, Illinois. 1962.

6 *Balogh, K.:* Fogászat. Medicina Kiadó. Budapest. 1964.

7 *Brothwell, R.:* Digging up Bones. British Museum. London. 1963. — *Kiszely, I.:* Sírok, csontok, emberek. Gondolat Kiadó. Budapest. 1969.

8 Ua. mint 1. és 7.

9 *Kiszely, I.:* Sírok, csontok, emberek. Gondolat Kiadó. Budapest. 1969. 191—195-ös oldal.

10 Ua. mint 1.

11 Ua. mint 7.

12 Ua. mint 3.

13 *Lipták, P.:* Zur Frage der anthropologischen Beziehungen zwischen dem mittleren Donaubecken und Mittelasien. Acta Orient. Hung. T. V. Fasc. 3. (1955) Pp. 271—312.
Lipták, P.: Awaren und Magyaren im Donau-Theiss Zwischenstromgebiet. Acta Arch. T. 8. Fasc. 1—4. (1957) Pp. 199—268.
Osanin, L.: Les matériaux sur l'anthropologie de l'Asie Centrale. Bulletin de l'Université de l'Asie Centrale. 16. (1927) Pp. 171—186 és 17 (1928) Pp. 63—102.

ISTVÁN KISZELY

THE SHORT DESCRIPTIVE THE MAIN ANTHROPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE AVAR CEMETERY OF BUDAPEST — FEHÉRVÁRI ÚT

The short descriptive paper contains the main anthropological characteristics of 34 individuals of the Avar cemetery at Budapest-Fehérvári-út, apt to scientific treatment. The bones lending themselves to anthropological investigation are only a fragment of a larger Avar cemetery. (The excavations were led by the archaeologist Dr. Margit Nagy.) The entire material contained a single neonatus and two infantes I only. The metric data are rather homogeneous. The average cranium index (measurement 8:1 according to Martin) is 81,11. The ratio of teeth with caries is 3,44%. Of the investigated 34 individuals 24 were suitable for type definition. The pure occurrences of the Nordic, Cromagnonidic, Dinarian, Atlanto-Mediterranean and Alpine types are missing from the cemetery, just as the pure Mongolid types. The most types may be enlisted to such a transitional taxonomical unit in which slight Mongolid characters are mixed with Europidic ones. The dominant types are the Turanian and Pamirian, but Tauridic and Uralian ones also occur. Thus we are faced by an ethnic unit the racial genesis of which leads one beyond the Caspian Sea, to Central Asia, which did not live long in the Carpathian Basin, however, unable to mix with the local element in a high degree. Beside these types naturally there appear individuals characteristic of the local population as well in the cemetery.

BERTALAN VILMOSNÉ

ADATOK ÓBUDA KÖZÉPKORI HELYRAJZÁHOZ

Óbuda középkori történetével az elmúlt évek során ismét több kiváló tanulmány foglalkozott[1]. Ezek szerzői az okleveles- és város-alaprajzi kutatások mellett, a régészeti eredményeket is figyelembe véve jelentősen gyarapították a város fejlődésére és topográfiájára vonatkozó ismereteinket.

Óbudán folyó ásatásaim és leletmentéseim rövid összefoglalásával szeretném ezt a képet kiegészíteni és a további munkához támpontot nyújtani. Kutatásainkat a már korábban meghatározott középkori lelőhelyek környékére, illetve a most folyó nagyszabású építkezések és földmunkák területére összpontosítottuk. Így a feltárások a középkori topográfia szempontjából nem folytak minden esetben tervszerűen, mégsem tarthatjuk véletlennek, hogy a leletek a középkori település szempontjából elsősorban számottevő Duna-partra és a mai jelentősebb épületek szomszédságába lokalizálhatók (1. kép).

A Fő téren 1935-ben csatornázási munkák során középkori templom falmaradványait találták meg. Ehhez a leletmentéshez kapcsolódva végeztünk itt ásatásokat 1956—57-ben[2]. 54 m hosszú háromhajós templomot tártunk fel, melyet az alaprajzi és rétegelemzések alapján a XIV. sz-ra datáltunk (2—6. kép). A kiásott objektumot azonosítottuk a budai prépostság templomával, melyet Erzsébet királyné építtetett és 1349 márciusában szentelték fel. Az ásatás során a XIV. sz-i templomnál korábbi középkori falakat és leleteket is találtunk (7. kép). Ezek közül kiemelkedik egy román kori kőfaragvány, amely az első prépostsági templomhoz tartozhatott és annak építési idejére, a XI. sz. első felére utal[3] (8. kép). A töredék a XI. sz-i veszprémi és pilisszentkereszti palmettás díszítésű[4] csoporttal rokon. Az első prépostsági templomról egy 1348-as oklevél, mint az új templom közelében állóról beszél[5]. „Supplicat sanctitati vestre devota vestra filia Elizabeth, regina Ungarie, quantenus sibi et preposito ac capitulo... quam ipsa iuxta ecclesiam Beati Petri apostoli ibidem de novo ad honorem et sub titulo ac nomine predicte Beate Maria construi fecit, specialem graciam facientes..." Karai László 1471. január 1-én keltezett II. Jenő pápához intézett folyamodványában azt írja, hogy a tatároktól feldúlt régi prépostság falai az új káptalani templomot elcsúfítják[6]. Mátyás király 1483-ban azt kéri a pápától, hogy Óbudán a prépostsági templom mellett romokban heverő régi prépostsági templom oszlopait és köveit felhasználhassák[7]. A templom pontos helyét még nem ismerjük, azzal kapcsolatban csak feltételezésekre vagyunk utalva. A XI. sz-i templomot a Fő téri templomtól délre nem helyezhetjük, mert a téren végzett feltárásnál beépített területet találtunk, a falak közül egyik sem volt azonosítható a XI. sz-i templom falaival. Ezt az elhelyezést egyéb adatok is megcáfolják, egy 1345-ös oklevél[8] házhelyeket említ a templom mellett a Kovács utcában. A Kovács utca a prépostságtól déli irányban húzódott, a gótikus prépostságtól a klarisszák[9] felé vezetett. A klarissza kolostor[10] viszont a város déli szélén állott. A XIV. sz-i templomtól közvetlenül K-re is más jellegű beépítés maradványai mutatkoztak, így a XI. sz-i építmény ebben az irányban sem kereshető. Ezek alapján az első templomot joggal helyezhetjük a Fő téri templom Ny-i vagy É-i szomszédságába. Talán a későbbi kutatások igazolják, hogy a Kórház és Polgár utca sarkánál ez évben meghatározott 160 cm széles fal és XI—XII. sz-i leletek ennek a templomnak a maradványai[11] (1. kép 30). Az itt előkerült fejezet[12], (9. kép) — melyet egymás felett két sorban elhelyezkedő akantusz levelek díszítenek, azonos kiképzésű az ugyancsak Óbudán talált nagyméretű XI. sz-i fejezettel. Ez utóbbi darabot Dercsényi Dezső a XI. sz-i királyi kőfaragóműhelynek tulajdonítja[13]. A két fejezet rokon, minden valószínűség szerint egy azonos építmény, a prépostsági templomhoz készültek[14].

A Polgár utcából ezen kívül is több középkori régészeti adatunk van. A Polgár u. 9. számú ház pincéjében a középkori épületmaradvány és leletanyag — ezek között egy XIV. sz-i legömbölyített végű kőkonzol

került elő[15]. Két szemétgödröt tártunk fel XIII. sz-i és török kori kerámiával. Az itt előkerült középkori falrészlet egy késő római objektumra épült (l. kép. 25. sz.).

A Polgár u. 11. számú épületben a jelenlegi K — Ny-i pincéhez csatlakozó É—D-i mélypince és az udvar területén levő kút látszik középkorinak[16] (l. kép. 31. sz.).

1 = *Fő tér 6.* előtt, *pincében:* XI—XV. sz-i leletek —, *Fő tér 1.* előtt, udvar és pince területén: római kori téglasír, — leletek, és XIII—XV. sz-i falak; 2 = *Fő tér 1.* udvar DK-i része: római kori falak és leletek, XVI—XVIII. sz-i falak, és XI—XVIII. sz-i leletek; 3 = *Föld utca 8.**: XIII—XIV. sz-i leletek; 4 = *Föld utca 13.:* középkori pince; 5 = *Gyűrű utca 4.* udvar: ÉNy—DK-i irányú római kori út, *előtt:** középkori szemétgödör és ÉNy—DK-i irányú — 1 agyagcsöves — vízvezeték; 6 = *Gyűrű utca 5.:* középkori pince; 7 = *Kálvin köz 2—4.* előtt: római, — és közékori falak és leletek; 8 = *Kerék utca 13. és 15.* határán: K—Ny-i irányú későrómai út, felette középkori útréteg, kiszedett középkori falak nyoma és XV—XVII. sz-i leletek, 9 = *Kerék utca 14.* sz. telek Ny-i oldalán: K—Ny-i irányú későrómai út (a 8. sorsz. alatt meghatározott út folytatása), az útnál korábbi római kori épületek és műhelyek, római kori leletekkel; 10 = *Kiscelli utca 8.:* római kori falak és leletek, 4 agyagcsöves vízvezeték maradványa, középkori kút és leletek; 11 = *Korvin Ottó tér 9.* udvar és pince területén: római kori falak és leletek, XIII—XIV. sz-i falak és leletek; 12 = *Kulcsár utca**: középkorban is használt K—Ny-i irányú római kori út; 13—14 = *Lajos utca 158.:* XIV—XV. sz-i emeletes épület, udvarán: római kori falak és leletek, középkori É—D-i tengelyű pince és leletek, újkori falak és leletek; 15 = *Lajos utca 158. előtt:* római kori út, — az útra épült É—D-i irányú falmaradvány és leletek, középkori csorgókút maradványa és leletek, É—D-i irányú út (1703-as pénz datálja); 16 = *Lajos utca 160.:* római kori falak, csatorna és leletek, középkori épület, XI—XVII. sz-i leletek, 17 = *Lajos utca 161.:* középkori kváderes sarokarmírozás; 18 = *Lajos utca 163.:* római kori falak, útrészlet és leletek, XIII—XIV. sz-i épületmaradványok, XI—XVII. sz-i leletek; 19 = *Lajos utca 165.:* római kori falak és leletek, középkori fal és vízvezetékmaradvány, XI—XVI. sz-i leletek; 20 = *Lajos utca 167. és 169**: római kori falak, út és leletek, középkori falak és XI—XVII. sz-i leletek; 21 = *Lajos utca 168.:* római kori falak és leletek, középkori falak, betöltött kút és leletek; 22 = *Lajos utca 175. és 177.* előtt: római kori falmaradványok, későrómai sírok és leletek, középkori É—D-i irányú út, XI—XVII. sz-i leletek, 23 = *Lajos utca 177.**: XIV. sz-i üveglelet; 24 = *Nagyszombat utca*, az amphitheátrum környéke*: X—XV. sz-i leletek; 25 = *Polgár utca 9.* pince: római kori falak, É—D-i irányú árok és út, leletek, középkori falmaradvány és XIII—XVII. sz-i leletek; 26 = *Szőlő és Korvin O. u. között:* É—D-i irányú római kori út és leletek; 27 = *Szőlő köz és Kiscelli u. között**: középkori szemétgödör és fal bontásból közép- és törökkori kőfaragványok; 28 = *Vihar utca 2/b-vel szemben*, az úttesten: É—D-i irányú római kori út; 29 = *Miklós utca 7—9.:* középkori pince és újkori falakból kibontott közép- és törökkori kőfaragványok; 30 = *Polgár utca 12.* pince: római kori falak és leletek, középkori falak és XI—XVII. sz-i leletek; 31 = *Polgár utca 11.*: Középkori falak és É—D-i irányú pince. Betöltött kút; 32= *Tavasz utca 7.:* középkori pince; 33 = *Fényes Adolf utca:* É—D-i irányú római kori út és leletek, XIV—XV. sz-i épületmaradvány és XIII—XVII. sz-i leletek; 34 = *Perc utca 1. és 13. között*, az úttesten: római kori fal, későrómai sír és leletek, középkori falmaradványok és leletek; 35 = *Lajos utca 124. előtt*, az úttesten: római, középkori, leletek; 36 = *Lajos utca*, úttesten: római kori út és leletek, közép- és újkori leletek.

* = nem saját kutatási eredmény

1 = *Fő-Platz 6.*, vor dem Gebäude, *in Keller:* Funde, 11—15. Jh., *Fő-Platz 1.*, vor dem Gebäude, auf dem Hof, im Keller: Ziegelgrab — Mauern — Funde aus der Römerzeit und Mauern, 13—15. Jh.; 2 = *Fő-Platz 1.*, SO-Teil des Hofes: römerzeitliche Mauern und Funde, Mauern, 16—18. Jh. und Funde, 11—18. Jh.; 3 = *Föld-Gasse 8.**: Funde, 11—18. Jh.; 4 = *Föld-Gasse 13.:* Keller aus dem Mittelalter; 5 = *Gyűrű-Gasse 4.* auf dem Hof: NW-SO-orientierte römerzeitliche Straße, vor dem Gebäude*: Abfallgrube aus dem Mittelalter und aus einem Tonrohr bestehende, NW-SO verlaufende Wasserleitung; 6 = *Gyűrű-Gasse 5.:* Keller aus dem Mittelalter; 7 = *Kálvin-Durchgang 2—4.* vor dem Gebaude: römerzeitliche und mittelalterliche Mauern und Funde; 8 = *Kerék-Gasse 13—15.* an der Grenze: OW verlaufende spätrömische Straße, darüber eine Straßenschicht aus dem Mittelalter, Spuren herausgenommener mittelalterlicher Mauren und Funde aus dem 15—17. Jh.; 9 = *Kerék-Gasse 14*, an der W-Seite des Grundstückes: OW verlaufende spätrömische Straße (Forsetzung der unter Nr. 8 bestimmten Straße), im Vergleich zur Straße ältere römerzeitliche Gebäude und Werkstätten mit römerzeitlichen Funden; 10 = *Kiscelli-Gasse 8.:* römerzeitliche Mauern und Funde, Reste einer aus 4 Tonröhren bestehenden Wasserleitung, Brunnen und Funde aus dem Mittelalter; 11 = *Korvin-Ottó-Platz 9.* Hof und Keller: römerzeitliche Mauern und Funde, 13—14. Jh.; 12 = *Kulcsár-Gasse**: noch im Mittelalter gebrauchte, OW verlaufende römerzeitliche Straße; 13—14 = *Lajos-Gasse 158.* auf dem Hof: Einstöckiges Gebäude, 14—15. Jh. römerzeitliche Mauern und Funde, NS verlaufender Keller und Funde, aus dem Mittelalter, neuzeitliche Mauern und Funde; 15 = *Lajos-Gasse 158.* vor dem Gebäude: römerzeitliche Straße, — Reste einer an den Weg gebauten OS-orientierten Mauer und Funde, Reste eines mittelalterlichen Quellbrunnens und Funde, neuzeitliche, NS-orientierte Straße (von einer Münze des Jahres 1703 datiert); 16 = *Lajos-Gasse 160.:* römerzeitliche Mauern, Kanal und Funde, mittelalterliches Gebäude, Funde aus dem 11—17. Jh.; 17 = *Lajos-Gasse 161.:* mittelalterliche Eckarmierung aus Quadersteinen; 18 = *Lajos-Gasse* 163.: römerzeitliche Mauern, Straßenabschnitt und Funde, Gebäudereste, 13—14. Jh., Funde, 11—17. Jh.; 19 = *Lajos-Gasse 165.:* römerzeitliche Mauern und Funde, mittelalterliche Mauer und Reste einer Wasserleitung, Funde, 11—16. Jh.; 20 = *Lajos-Gasse 167. und 169.**: römerzeitliche Mauern, Straße und Funde, mittelalterliche Mauern und Funde, 11—17. Jh.; 21 = *Lajos-Gasse 168.:* römerzeitliche Mauern und Funde, mittelalterliche Mauern, aufgeschütteter Brunnen und Funde; 22 = *Lajos-Gasse 175. und 177.* vor dem Gebäude: römerzeitliche Mauerreste, spätrömische Gräber und Funde, mittelalterliche, NS-orientierte Straße, Funde, 11—17. Jh., 23 = *Lajos-Gasse 177.**: Glasfund, 14. Jh.; 24 = *Nagyszombat-Gasse*, Umgebung des Amphitheaters*: Funde, 10—15. Jh.; 25 = *Polgár-Gasse 9.* Keller: römerzeitliche Mauern, NS-orientierter Graben und Straße, — Funde, mittelalterlicher Mauerrest und Funde, 13—17. Jh.; 26 = *Zwischen der Szőlő- und Korvin O.-Gasse:* NS-orientierte römerzeitliche Straße und Funde, 27 = *Zwischen dem Szőlő-Gäßchen und der Kiscelli-Straße**: Mittelalterliche Abfallgrube und aus Abbruch der Mauern mittelalterliche und türkenzeitliche Steinbearbeitungen; 28 = *Vihar-Gasse 2/b*, dem Gebäude gegenüber, auf dem Straßenkörper: NS-orientierte römerzeitliche Straße, 29 = *Miklós-Gasse 7—9.:* mittelalterlicher Keller und aus neuzeitlichen Mauern herausgenommene mittelalterliche und türkenzeitliche Steinbearbeitungen; 30 = *Polgár-Gasse 12.* Keller: römerzeitliche Mauern und Funde, mittelalterliche Mauern und Funde, 11—17. Jh.; 31 = *Polgár-Gasse 11.:* mittelalterliche Mauerreste, NS-orientierte Keller, aufgeschüttete Brunnen: 32. *Tavasz-Gasse 7.:* Keller aus dem Mittelalter; 33 = *Fényes Adolf-Gasse:* NS-orientierte römerzeitliche Straße und Funde, Gebäudereste, 14—15. Jh. und Funde, 13—17. Jh.; 34 = *Zwischen der Perc-Gasse 1 und 13*, auf dem Straßenkörper: römerzeitliche Mauer, spätrömisches Grab und Funde, mittelalterliche Mauerreste und Funde; 35 = *Lajos-Gasse 124.*, vor dem Gebäude, auf dem Straßenkörper: römerzeitliche, mittelalterliche Funde; 36 = *Lajos-Gasse*, auf dem Straßenkörper: römerzeitliche Straße und Funde, mittelalterliche und neuzeitliche Funde.

* = nicht eigene Forschungsergebnisse

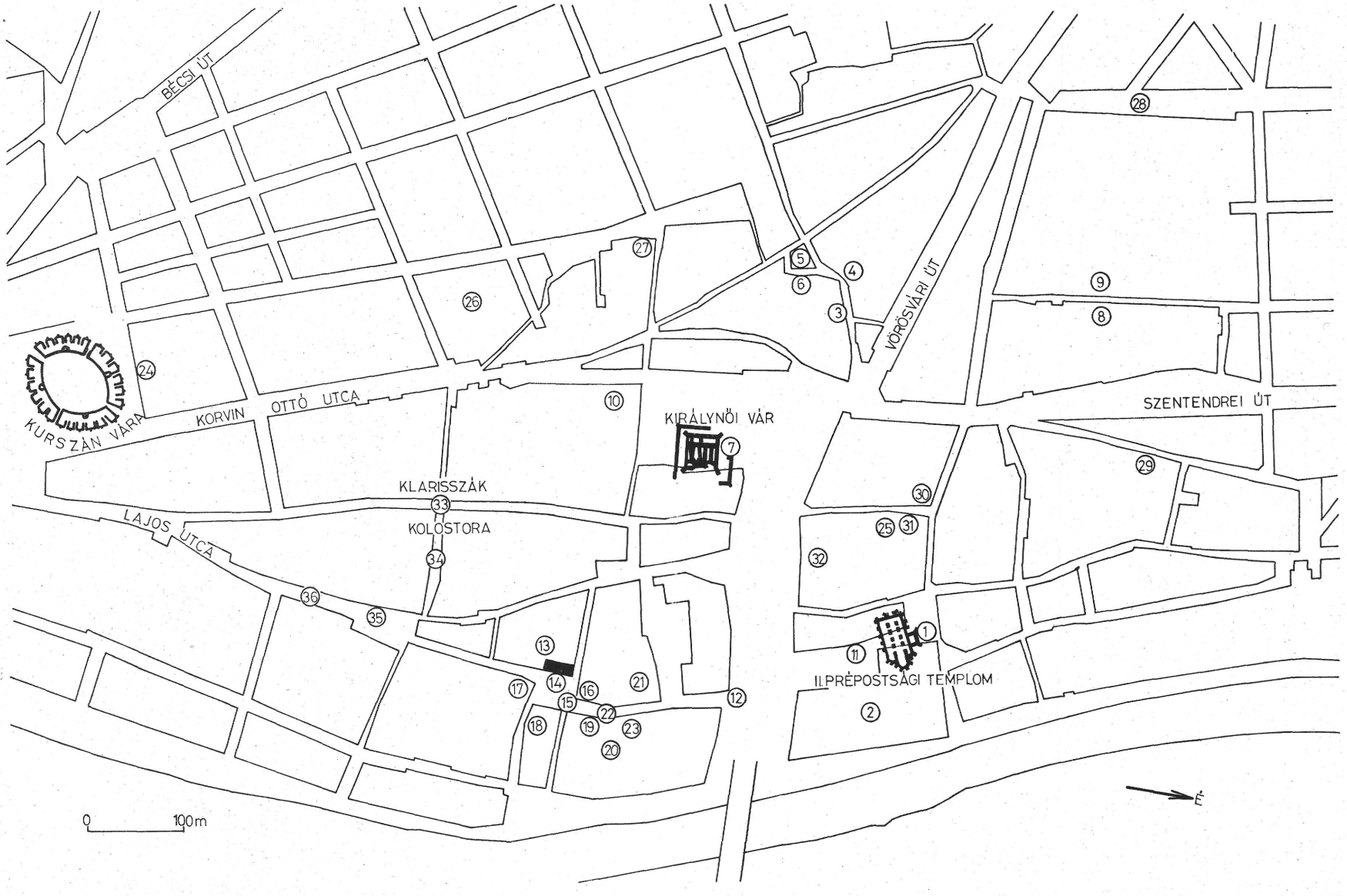

1. kép. Óbuda belső területének térképe a középkori lelőhelyekkel
Karte des inneren Gebietes von Óbuda mit den mittelalterlichen Fundstätten

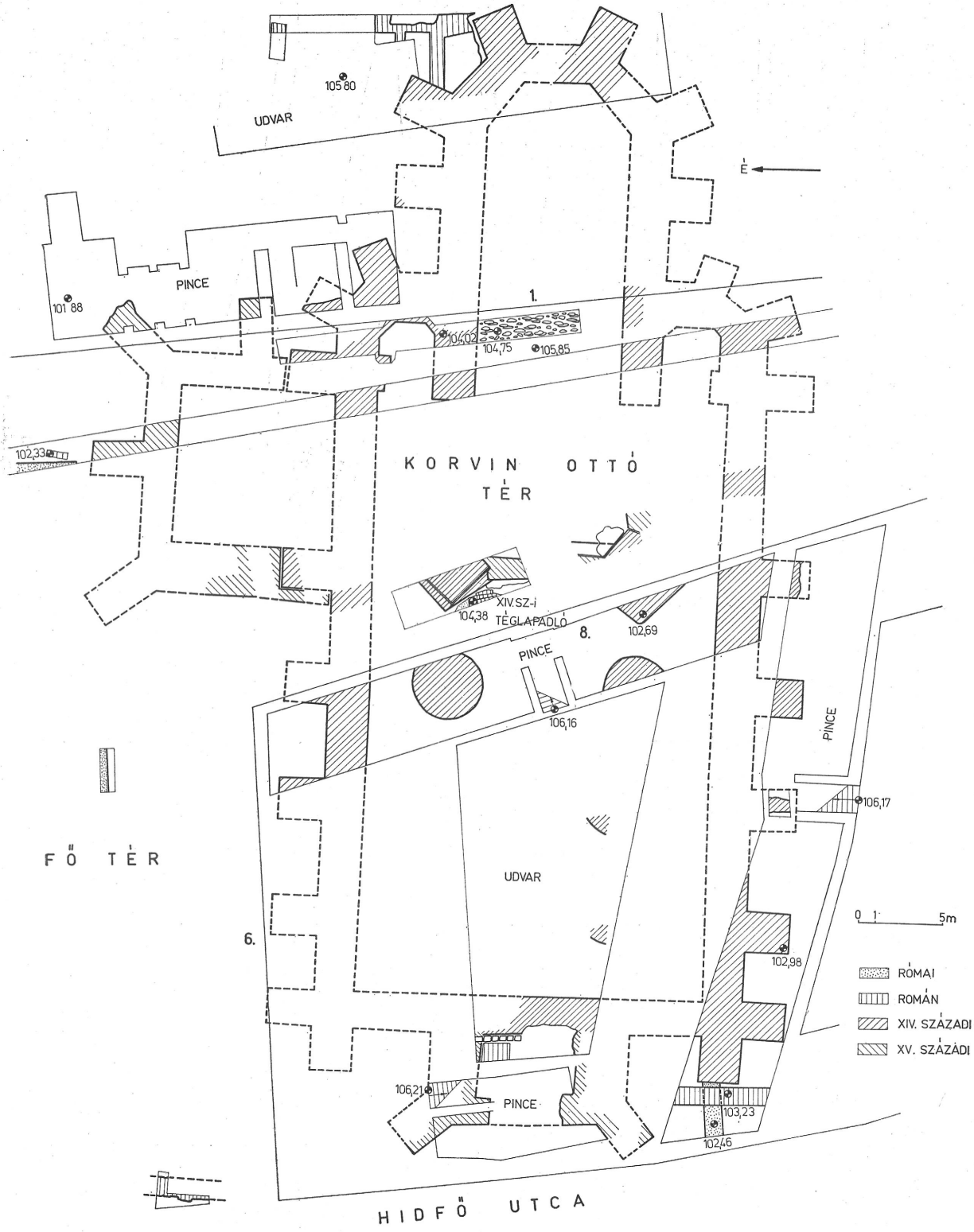

2. kép. Az óbud ai prépostsági templom alaprajza
Grundriß der Ki rche der Propstei von Óbuda

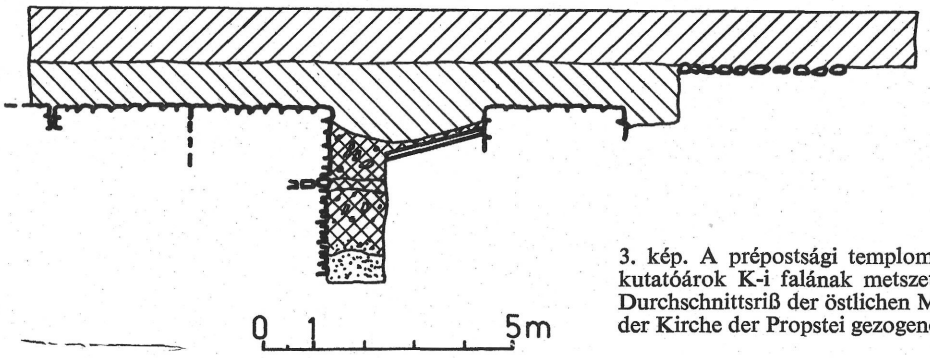

3. kép. A prépostsági templom szentélyében húzott kutatóárok K-i falának metszetrajza
Durchschnittsriß der östlichen Majer des im Sanktuarium der Kirche der Propstei gezogenen Suchgrabens

kevert barna föld (XVIII. sz-i feltöltés)
Gemischte Braunerde (Aufschüttung aus dem 18. Jh.)

kavicsos, köves útréteg (XVIII. sz.)
schotterige, mit Stein belegte Straßenschicht (18. Jh.)

köves, törmelékes bontási réteg (1686 után)
steinige Schicht aus Abbauschutt (nach 1686)

agyaggal kevert törmelékes földréteg járó szinttel és római kori anyaggal
mit Lehm gemischte, schutthaltige Bodenschicht mit Gehniveau und römerzeitlichem Material

homokos agyag lelet nélkül
sandiger Lehm ohne Funde

4. kép. A prépostsági templom hajójában húzott kutatóárok Ny-i falának metszetrajza
Durschsnittsriß der im Schiff gezogenen Suchgrabens

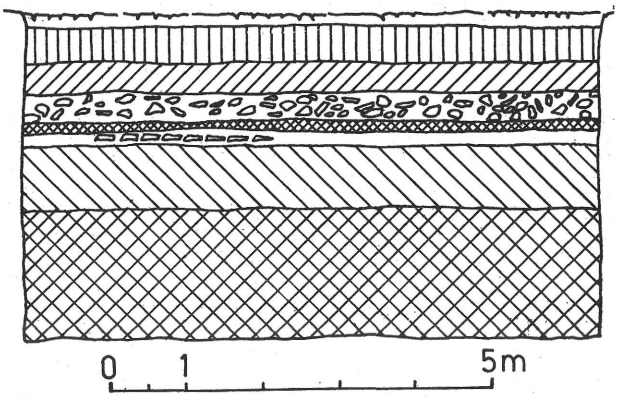

útalapozás
Straßengründnicht

XVIII. sz-i feltöltés
Aufschüttung aus dem 18. Jh.

épülettörmelék: kő, tégla, habarcs (pusztulási réteg)
Gebäudeschutt: Steine, Ziegel, Mörtelstücke (Verwitterungsschicht)

téglapadló habarcs alapozás (XIV. sz.)
Mörtelbett eines Ziegelbodens (14. Jh.)

pernyés, kevert agyag XIII. sz-i és római kori kerámiával
Flugasche enthaltender, gemischter Lehm mit aus dem 13. Jh. und der Römerzeit stammender Keramik

humuszos réteg római kori kerámiával
Humusschicht mit römerzeitlicher Keramik

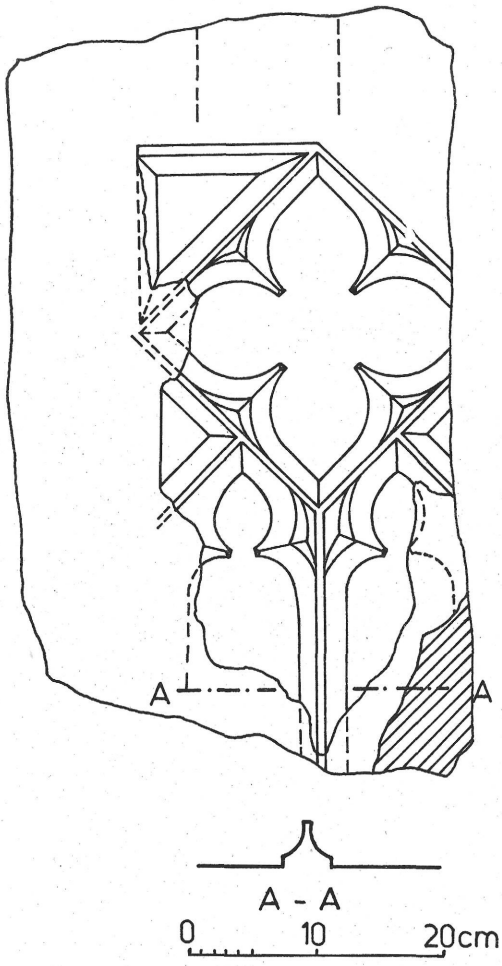

5. kép. A XIV. sz-i kapu részlete a Ny-i torony falából kibontva
Aus der Westlichen Turmmauer entnommener Torteil, 14. Jh.

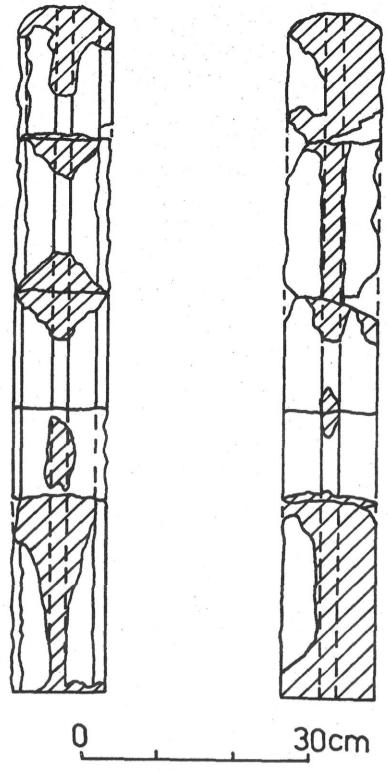

6. kép. Ablakosztó a XIV. sz-i prépostsági templomból
Fenstersproze aus der Kirche der Propstei,4. 1 Jh.

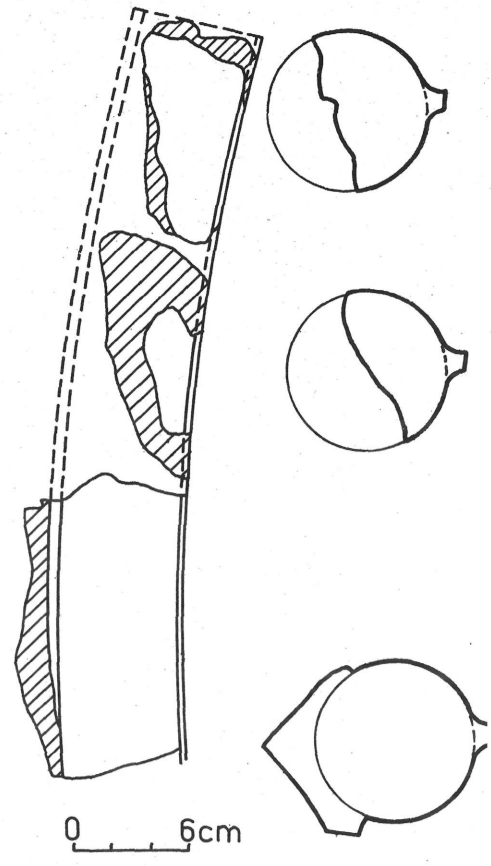

7. kép. XIII. sz-i borda részlet
Fragment einer Rippe, 13. Jh.

A Tavasz u. 7. sz. lakóházban az É—D-i pincének egy szakasza mélyebben helyezkedik el és egy kereszt boltozat maradványai látszanak még[17].

A prépostsági templom környékének régészeti kutatásánál a Fő tér 1-ben, a volt Zichy-palota udvarának délkeleti részén ÉK—DNY-i és K—NY-i irányú középkori falmaradványokat találtunk[18] (l. kép. 32. sz.). A kutatóárok területén vastag, XIII. sz-i köves, kőfaragásból származó építészeti réteg húzódott, melyek alapján a közelben egy nagyobb XIII. sz-i kőépületre gondolhatunk. Ez alatt a réteg alatt XI—XII. sz-i hullámvonalas kerámiás települési réteg húzódik (13. kép).

A prépostság helyének megválasztását bizonyára döntő módon meghatározta az a körülmény, hogy a római főútvonal és átkelőhely a távolsági kereskedelmi forgalomban tovább élt. Az átkelőhelynél a XI. sz.-ban kialakult település a prépostság védelme alatt állt. A nomád népek Györffytől legutóbb leírt révátkelésére[19] ez a szigetekkel megszakított Duna-szakasz kiválóan alkalmas volt. A város további fejlődésére nézve döntő jelentőségű lehetett a révátkelés módjának megváltoztatása a XIII. sz. elején. Kompátkelésre

8. kép. Oszlopfő vagy párkánytöredék. XI. sz. első fele
Kapitell oder Gesimsfragment. Erste Hälfte des 11. Jhs.

9. kép. Oszlopfejezet. XI. sz. első fele
Kapitell. Erste Hälfe des 11. Jhs.

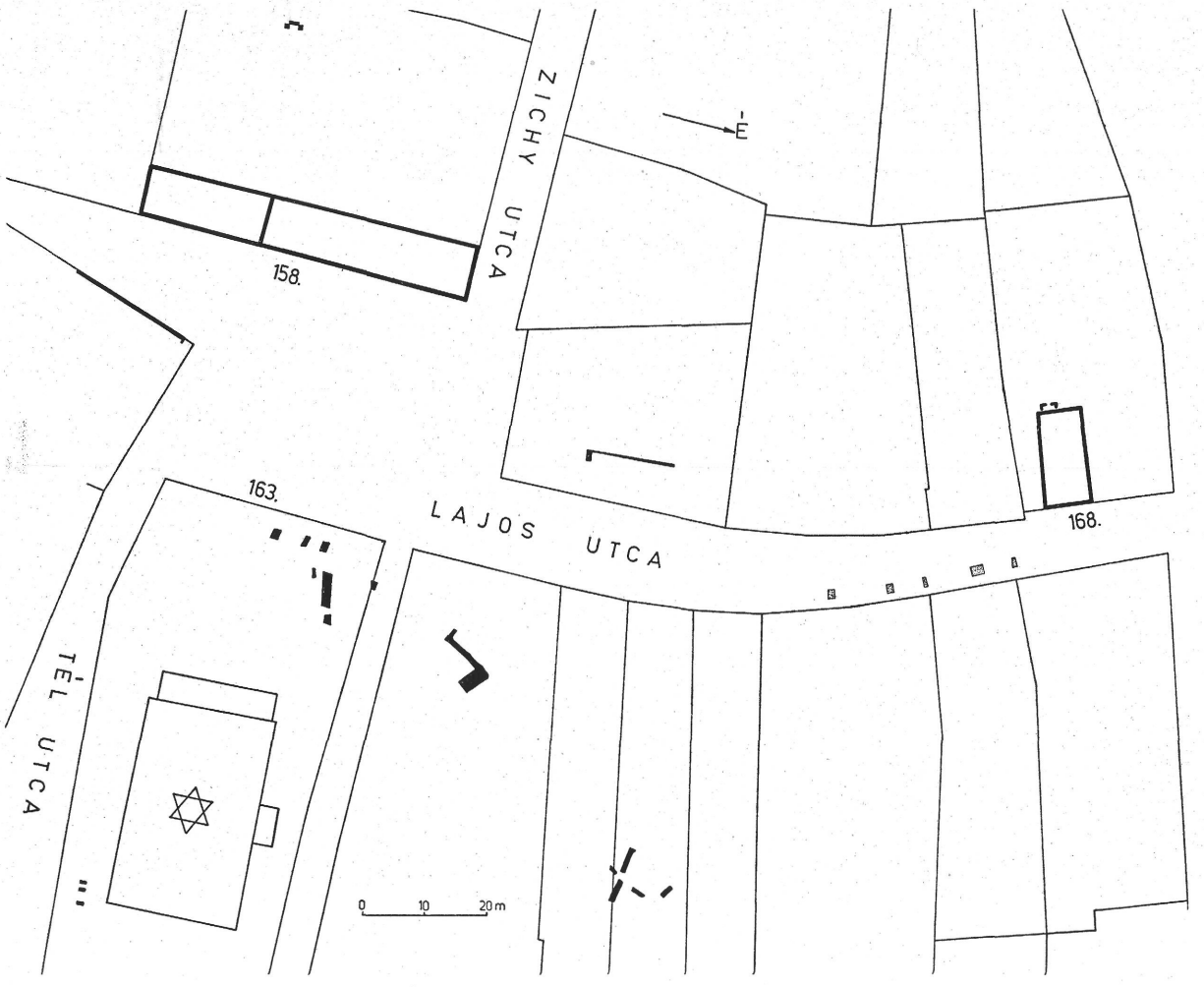

10. kép. A Lajos utca 158—168. és az Árpád fejedelem út közötti területen feltárt középkori falmaradványok helyszín rajza
Grundriß von Mauerresten, auf dem Gelände zwischen der Lajos-Gasse Nr. 158—168 und der Árpád fejedelem-Straße

csak a szabad Duna volt alkalmas, erre az időpontra tehető az óbudai rév délebbre helyeződése. A révhez kellett vezetnie feltehetőleg annak az útnak is, melyet az 1355-ös határjárás megjelöl. A római út egyes szakaszait a Régészeti Osztály kutatásainál dr. Szilágyi János a Serfőző és Kulcsár u. É-i oldalán megtalálta. A XIII. sz elején a vár (Kálvin köz 2—4.) és a plébániatemplom megépülése az új városcentrum kialakulását mutatja. A vár közelében álló plébániatemplomot a mainak helyén tételezzük fel. A XIV—XV. sz. folyamán ennek a déli városrésznek további beépítését és fejlődését jelentette a klarissza kolostor alapítása és kiépítése[20].

Feltételezésünk szerint a klarissza kolostor maradványai húzódnak a Perc u. 1. és 13. közötti területen[21] (l. kép. 34. sz.). Leletmentés során itt É—D-i irányú középkori (100—140 cm széles) falakat találtunk, és a falrészletek között többször megújított középkori padlóburkolatokat. A padlóburkolatok alatt XIII. sz-i települési réteg helyezkedik el, mellyel egy É—D-i irányú római utat s az út K-i oldalán álló épület maradványait planirozták el (l. kép. 33. sz.). A római épületben késő római sírokat találtunk. A meghatározott maradványok azonosítása a klarissza kolostorral okleveles adatokkal is alátámasztható, 1373-ban Zalai Tamás és neje a klarissza kolostornak eladják 26 ekényi szántóföldjüket[22]. A szántó meghatározása „... in territorio Veteris Bude existentem... inter antiqui castri Kurchan vocati locum et curiam reginalem ac ortum lapideum adiacentem usque magnam viam et claustrum Beate Virginis sanctimonalium de Veteri Buda se extendentem..." A földterület a királynői kúria, Kurszán vára, egy nagy út és a klarissza kolostor között terült el. A két vár helye régészetileg, illetve történetileg meghatározott. Ha a Korvin Ottó u. és Szőlő u. közötti tömbben feltárt É—D-i római utat[23], (l. kép. 26. sz.) melyet az újkorban építettek be, a Via Magnával azonosítjuk, akkor az úttól K-re a két vár között kell a kolostornak elhelyezkednie. A Perc utcában meghatározott rommaradványnak, mint klarissza kolostornak beillesztése ebbe a topográfiai képbe helyesnek látszik. Ásatásaink és kutatásaink másik központja a Lajos u. 158. és 170. közötti terület és annak közvetlen környéke volt (10. kép). A római objektumok feltárásánál már erről a területről is több középkori lelet került elő.

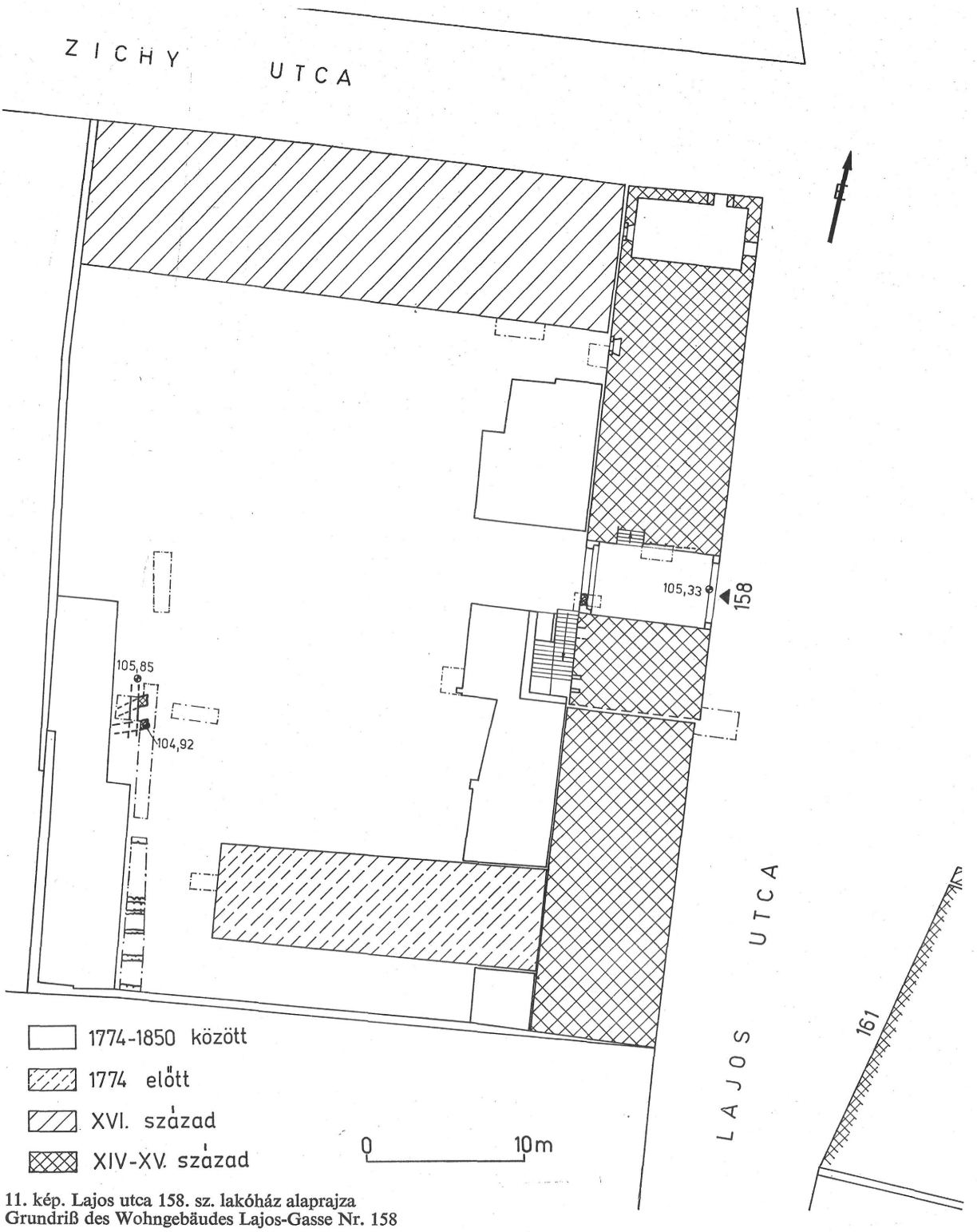

11. kép. Lajos utca 158. sz. lakóház alaprajza
Grundriß des Wohngebäudes Lajos-Gasse Nr. 158

1969 nyarán végeztük a Lajos u. 158. sz. lakóház (11. kép) régészeti és műemléki kutatását[24]. A mai ház középkori eredetű részlete a Lajos u.-i szárny, melyet két épület összevonásából alakítottak ki. A nagyobbik ház hossza 33 m, szélessége 8 m. A középkori épület K-i és Ny-i homlokzatán azonos élszedett, osztás nélküli, földszinti és emeleti ablakokat találtunk. A Lajos és Zichy utcai sarokhelyiség középkori falainak alaposabb kutatását is elvégezhettük. A ma is használt középkori kapualjat a ház bővítésekor a közel 56 m hosszú épület tengelyében alakították ki. A középkori pince a kapualjtól É-ra eső épületrész alatt van. A középkori ház hosszú, keskeny formája eltérő a budai várban feltárt lakóház típusoktól[25]. Ez az alaprajz forma közelebb áll a középületek: árucsarnokok és kereskedőházak alaprajzához[26]. Hasonló elrendezést látunk az Úri u. 13.[27], Hess András tér 4.[28] épületeknél, melyekről szintén azonos funkciót tételeznek fel. Feltevésünket Óbuda esetében az okleveles anyag is alátámasztja. 1369-ben Erzsébet királynő

a klarissza kolostor közelében kőből árucsarnokot építtetett[29]. 1394-es oklevél[30] eladásra kerülő házat így határoz meg: „... prope claustrum sanctinomialium iuxta appatecam existentis a parte aquilonali adiacentem..." Egy 1475-ben kelt oklevél pedig a kolostor közelében fekvő házsort említ: „in ordine sessionum seu domorum nostrarum apotecalium."[31] Az apotékának nevezett „... pro statu et mansione apotecariorum" céljára az épület rendeltetésére vonatkozólag a kereskedőcsarnok[32] értelmezést fogadtuk el. A Domus apotecariorum meghatározásánál piactérre is utalnak. A királynői városrészben levő piactérről beszél az 1472-es oklevél[33] is, melyben Szilágyi Erzsébet meghagyja a városi hatóságoknak, hogy az óbudai piacon az apácák lerombolt székét helyezzék vissza, s a mészárosokat hívják fel, hogy az apácák jövedelmét fizessék meg.

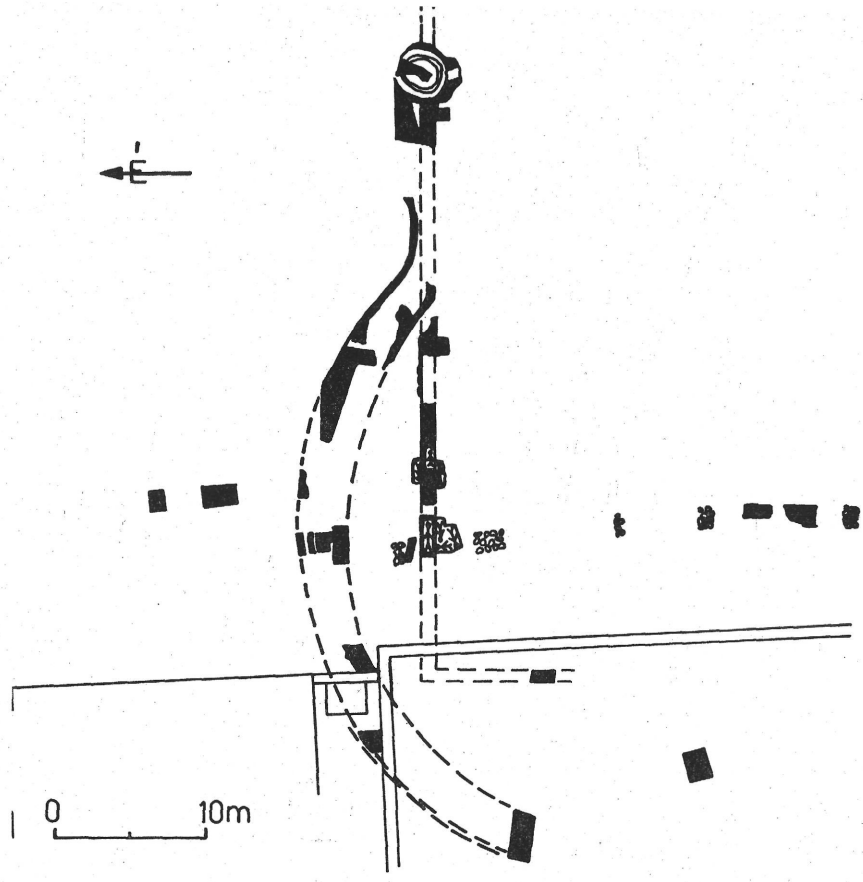

12. kép. Lajos utca 168. körül feltárt épület és útmaradványok
Im Bereich der Lajos-Gasse Nr. 168 erschlossenes Gebäude und Straßenreste

Jelentős középkori objektum maradványai kerültek elő a Lajos u. 160. és 163. udvarán (10. kép), sőt részletei az úttest alatt is folytatódnak. A palotaszerű épület udvarán a késő középkorban csorgókút állhatott, melynek vízvezetékrendszeréből egy szakaszt a Lajos u. 165. sz. alatt tártunk fel[34]. A legkorábbi középkori falak római falakra támaszkodnak.

Késő középkori utcára és házsorra engednek következtetni a Lajos u. 165. és 168. sz. épületek közötti telkeken talált maradványok. Az itt feltárt középkori falrészletek a mai utcavonalra — mely ezen a szakaszon késő középkori utca helyén húzódik — merőlegesek, illetve azzal párhuzamosak[35]. Az úttest területén feltárt középkori utca építésével vágják át azt a nagyméretű, feltehetőleg késő római épület falát, melyet dr. Szilágyi János a Lajos u. 166. és 179. sz. telkeken tárt fel (12. kép). Ettől a késő középkori utcarendszertől eltérő középkori beépítést találtunk a mai Lajos u. 165. területén. Ezen a területen XI—XII. sz-i hullámvonalas kerámia is került elő (13. kép).

Óbuda területén több helyen találtunk még középkori épület- és útnyomokat, melyeket azonban összefüggő épületté vagy épületcsoporttá még nem lehet kiegészíteni. A maradványok és ezek a szórványleletek azonban a kutatás további helyét jelölik meg és felhívják a figyelmet a nagyobbarányú feltárás szükségességére.

A város középkori topográfiájára vonatkozó egyik legfontosabb forrásunk Nagy Lajos 1355-ös oklevele[36]. Az oklevélben foglalt határjárás utolsó része keresztül haladva Óbudán kettéosztja a várost. „... abinde versus meridem per murum dirutum cuius lapides usque ad finalem lapidem sunt prometis signati et abinde per quandam metam terram ad murum curie fratrum minorum cuius porta respicit versus ecclesiam Albam Beata Virginis, et ab hinc transeundo vicum circa allogium seu domum

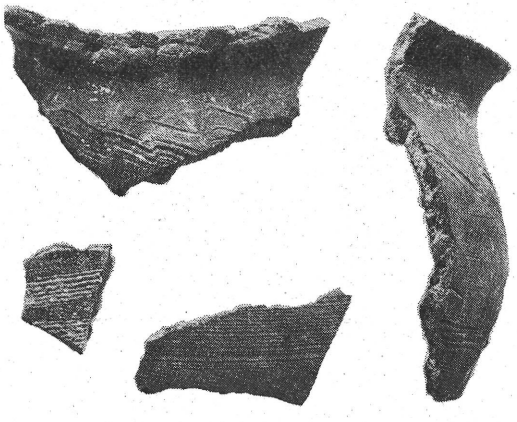

13. kép. XI—XII. századi edénytöredékek Óbudáról
Gefäßfragmente aus Óbuda, 11.—12. Jh.

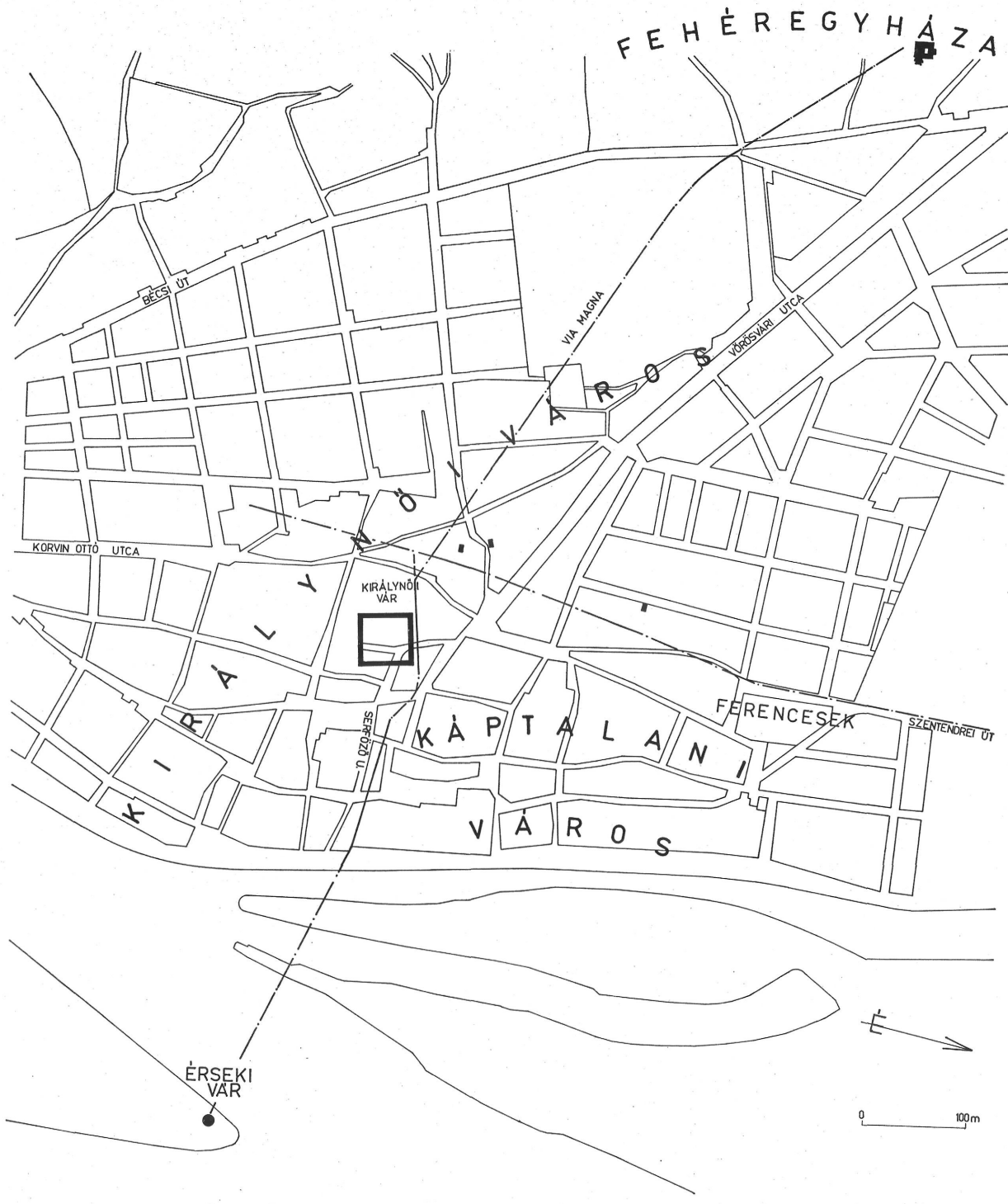

14. kép. Óbuda belső területének térképe az 1355-ös határjárás ábrázolásával
Karte des inneren Gebietes von Óbuda mit der Darstellung der Geländebegehung im Jahre 1355.

coloni reginalis curie per ortos ad quoddam fossatum quod est ante castrum, quod quidem fossatum dividitur quandam viam magnam per quam itur ad predictam ecclesiam Albam Beate Virginis in cuius fossati latere sunt due mete lepidee, quarum una ex parte septentrionali separat portionem civitatisccle sie ecedenti, et alia ex parte meridionali separat portionem regalem, per quam viam ante castrum tendit versus Danubium, per vicum qui incoantur inter domos Ladislai Tompa dicti ex una parte sub una domo est lapis longus fixus in terram ex alia parte Emerici filii Petri, venit usque in ripam Danubii inter domos magistri altaris Beate Virginis et Nicolai Silani ex alia parte, et abinde transit Danubium ad Insulam Leporum supradictam iuxta superiorem partem castri diruti et ibi terminatur..." A fenti szakaszon a birtokhatárra vonatkozó problémák az újabb kutatások eredményével lényegileg megoldottnak tekinthetők. A királynői és préposti terület elhatárolására régészetileg igazolt támpontjaink a „murus dirutus", melyet a kutatók egyöntetűen a római aqueductus pillérsorával azonosítanak. Ennek a római aqueductusnak utolsó ismert pillére a Szentendrei

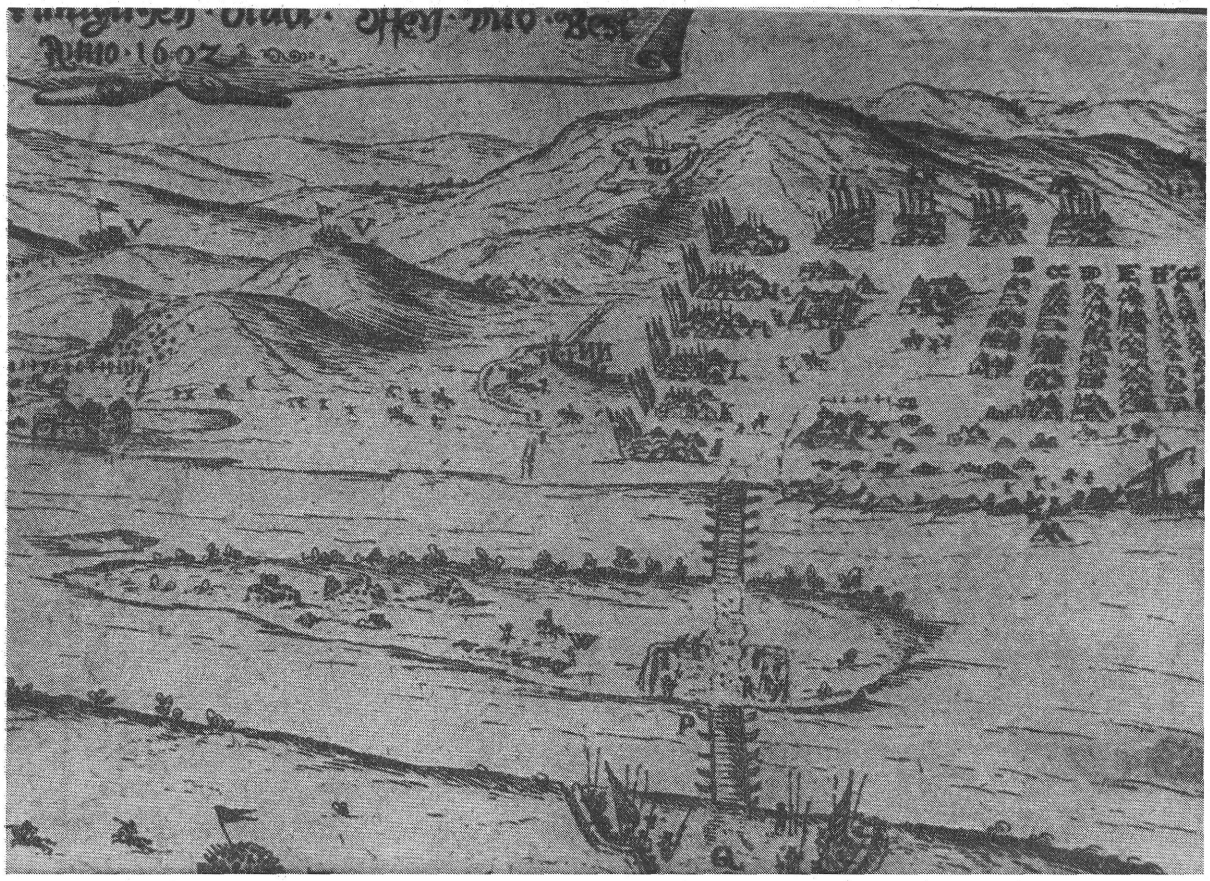

15. kép. Buda ostroma 1602-ben Rézkarc
Die Belagerung von Buda im Jahre 1602. Kupferstich

úton a Mária-kápolnánál van. Póczy Klára a Majláth utca és Flórián tér sarkánál vízgyűjtő medencét közöl, feltételezve, hogy az az aqueductus vízelosztója volt[37]. A határjárásban említett királyi vár körüli allodiumnak, a kolonusok házaival, illetve kertjeivel a Kerék utca keleti oldaláig számolhatunk. Ezen a területen a késő római út mellett középkori — később betöltött — falmaradványok kerültek elő. A Gyűrű utca és Föld utca Flórián tér felől eső területén középkori leletek és pincemaradványok igazolják a terület középkori beépítettségét[38]. A K—Ny-i irányú károt — mely a határjárás egyik sarokpontja és — melyet egy ÉNy—DK-i út, a Fehéregyháza[39] felé vezető „Via Magna" átvág, azonosítjuk a Pacsirta és Szőlő utca közötti területen legutóbbi kutatások során előkerült árok- és útrészlettel[40]. A határjárás biztos pontja a királyi (királynői) vár, melynek helyét minden kétséget kizárólag a Kálvin utcai romokban kell keresnünk[41]. A határjárás régészetileg utolsónak meghatározott pontja a Margitsziget északi végén a romos érseki vár[42]. Tehát az 1355-ben meghúzott határ a Szentendrei útról déli irányba húzódva a Miklós utca és a Kerék utca közötti területen a királynői kolonusok házai és kertjei között eléri az árkot, melynél keleti irányba fordulva a királynői vár előtt elhalad és egy úton — melyet a Serfőző és Kulcsár utcában megtalált úttal azonosíthatunk[43] — elérkezett a Duna-partra. Innen a Margitszigetre átjutva befejeződik a határjárás (14. kép).

Az eddig ismertetett régészeti adatok összevetése az Óbudát ábrázoló metszetekkel a középkori város kiterjedésére, topográfiai rekonstrukciójára igen tanulságos. Így a Budát és Pestet az 1602. évi ostrom alkalmával bemutató metszete. Az 1602-es képen[44] (15. kép) a rajzoló térképszerűen ábrázolja Óbudát, Pestet és Budát a hadállásokkal. Az ostromló sereg sáncokkal körülvett táborának déli része az óbudai katonai amphiteatrumon halad keresztül. A tábort keleti oldalról a Duna vonala zárja le, míg nyugati része a hegygerinc nyugati lejtőinél záródik. Északi oldalát a Hármashatár-hegytől és az elkotort Fürdő szigettől megadott irány határozza meg. A táboron belül, ahol csapatok nem helyezkednek el, Óbuda beépített része látható, megközelítőleg a mai Kő és Perc utca közötti terület, ami megfelel a régészeti adatok alapján kirajzolódó képnek is.

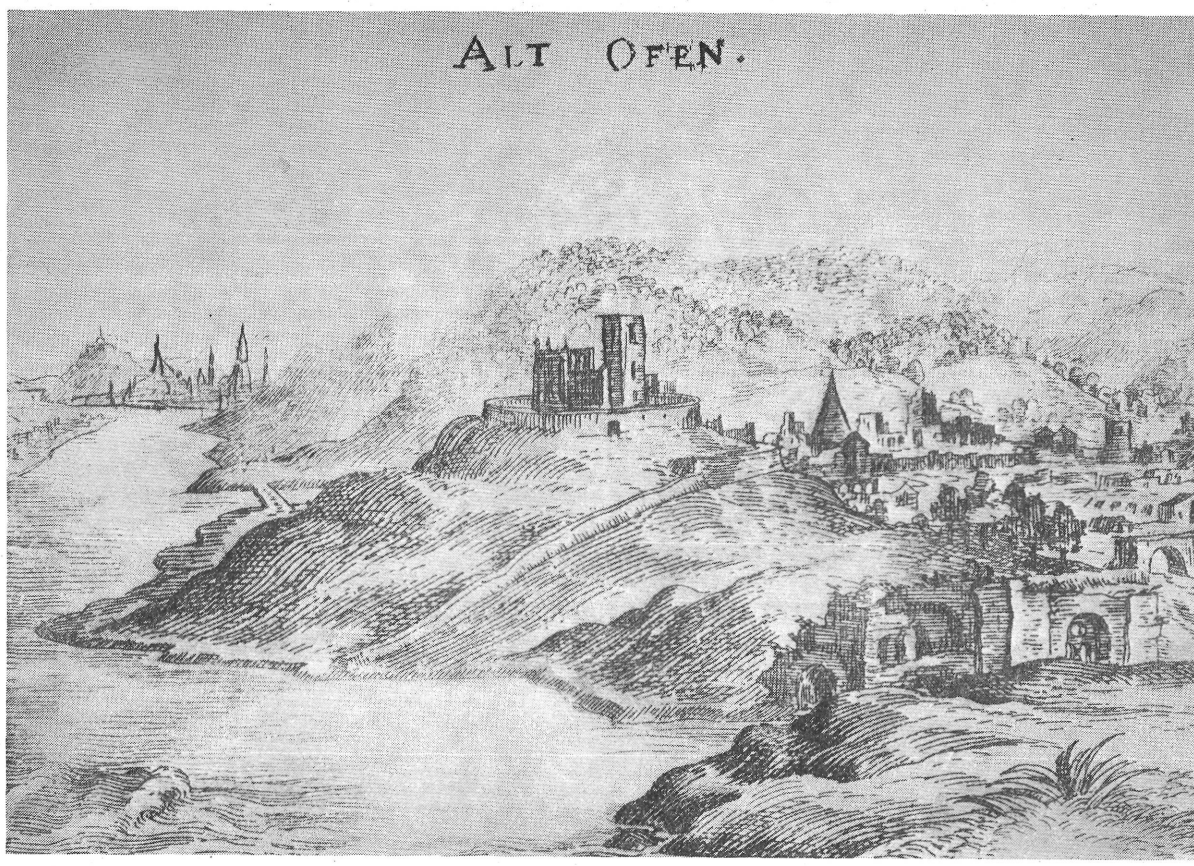

16. kép. Óbuda látképe 1600-ban. W. Dilich rézkarca
Ansicht von Óbuda im Jahre 1600. Kupferstich von W. Dilich

Dilichnek 1600 körül készült, a várost észak felől ábrázoló madártávlati képe[45] (16. kép) egybevetve az egyéb topográfiai adatokkal, a következő eredményekre vezet: Az előtérben ábrázolt monumentális templomrom a XIV. sz.-i prépostsági templom maradványa. A háttérben levő lemetszett dombszerű kiemelkedés a római kori amphiteatrummal, a későbbi Kurszán várral azonosítható. Ez utóbbi a metszet másik változatán — melynek képét adjuk — nem látható. A prépostság mögött jobbra ábrázolt íves nyílású falmaradványra megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy az a római tábor legkésőbbi periódusának még ebben a korban álló kapuja. Többször tapasztaltuk, hogy római építmények romjai a középkoron keresztül fennálltak és a XVII—XVIII. sz.-ban bontják el őket. Óbuda keleti terében a művész egy fallal körülvett tornyos középkori épületet ábrázolt, melyet részben a Szilágyi Jánostól feltárt „körös építménnyel" azonosíthatunk, részben a Lajos u. 160. és 163-ban megtalált monumentális középkori maradványokkal. A római városkaputól délre elhelyezkedő nagy kiterjedésű romcsoport minden valószínűség szerint a XIV. sz.-i klarissza kolostor. Ettől É-Ny-ra a beépített terület határán a tornyos, kapus építmény a királynői vár.

JEGYZETEK

1 *Györffy György:* Kurszán és Kurszán vára. Bp. Rég. XVI. (1955) 9. — Fügedi Erik: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. TBM XIII. (1955) 7—56. — *Jankovich Miklós:* Adatok Óbuda középkori helyrajzához. Bp. Rég. XVIII. (1958) 487—98. — *Kumorovitz L. Bernát:* Idősb Erzsébet királyné építkezéseinek történetéhez. TBM XVII. (1966) 9—25.

2 *Bertalan Vilmosné:* Az óbudai prépostság középkori templomjának maradványai. Budapest Műemlékei II. (1962) 399—401.

3 BTM K.O. 57. 58. l. lt. sz.

4 *Entz Géza:* Un chantier du XIe siècle a Zalavár. Bulletin du Musée Hongrois des Beaux Arts 24. (1964) 17—46.

5 *Bártfai Szabó László:* Óbuda egyházi intézményei a középkorban. (1935) 71. 44.

6 *Bártfai Szabó László:* i. m. 108. 144.

7 *Bártfai Szabó László:* i. m. 112. 156.

8 *Bártfai Szabó László:* i. m. 69. 39.

9 *Bártfai Szabó László:* i. m. 84. 65.

10 *Bártfai Szabó László:* i. m. 87. 77. ... prope claustrum Beata Virginis in Veteri Buda a parte ville Zenthya-capfalva. — *Bertalan Vilmosné:* Ásatási jelentés. Bp. Rég. XIX. (1959) 261.

11 *Bertalan Vilmosné:* Leletmentési dokumentáció. BTM Adattár.

12 BTM K.O. 71. 93. 1. lt. sz.

13 *Dercsényi Dezső:* XI. századi királyi kőfaragó műhely Budán. Bp. Rég. XIII. (1943) 257—293. 1. 2. kép.

14 *Dercsényi Dezső:* i. m. 4. kép.

15 *Bertalan Vilmosné:* Ásatási jelentés. Bp. Rég. XX. (1963) 537.

16 *Bertalan Vilmosné* jelentés. BTM Adattár.

17 *Bertalan Vilmosné* jelentés. BTM Adattár.

18 *Bertalan Vilmosné:* Ásatási jelentés. Bp. Rég. XXII. (1971) 397.

19 *Györffy György*, i. m. 21—22.

20 *Fügedi Erik*, i. m. 10—14.

21 *Bertalan Vilmosné:* Leletmentési jelentés. BTM Adattár. — *Jankovich Miklós*, i. m. 487—498. A szerző feltételezi, hogy a klarissza kolostor a Lajos u. 158-cal szomszédos.

22 *Bártfai Szabó László*, i. m. 88, 82.

23 *Bertalan Vilmosné:* Leletmentési jelentés. BTM Adattár.

24 *Bertalan Vilmosné:* Jelentés a Lajos u. 158. sz. régészeti kutatásáról. Ue. kötetben.

25 *Gerevich László:* Gótikus házak Budán. Bp. Rég. XV. (1950) 121—129.

26 *H. Gyürky Katalin:* Adatok a budai Szent Péter külváros topográfiájához. Bp. Rég. XXII. (1971) 237—240. A szerző cikkében analógiák alapján a mai Corvin tér és Fő utca sarkán 1686 után fegyverraktárként használt épületet, áruraktár, kereskedőházzal azonosítja. Az óbudai épület alaprajzában közelebb áll a brassói városháza XIV. sz.-i részéhez, melyet a XVI. sz.-ig kereskedőházként használtak. Az épületre Feuer Istvánné hívta fel figyelmemet. — *Kronstadt I. Gustav Treiber:* Das Rathaus. 50. tábla 163—164. és *Gustav Treiber:* Das Kaufhaus. 52. tábla 169—174.

27 Budapest Műemlékei I. (1955) 531—532.

28 Budapest Műemlékei I. (1955) 364. 290. ábra.

29 *Kumorovitz L. Bernát*, i. m. 14.

30 *Bártfai Szabó László*, i. m. 95. 102.

31 *Bártfai Szabó László*, i. m. 109. 147.

32 *Fügedi Erik*, i. m. 44. 30. j.

33 *Bártfai Szabó László*, i. m. 108. 145.

34 *Bertalan Vilmosné:* Ásatási jelentés. Ue. kötetben.

35 *Bertalan Vilmosné:* Ásatási jelentés. Ue. kötetben. — Szilágyi János szóbeli közlését és a felmérési rajz publikálásának engedélyezését ezúton is köszönöm. — *Szilágyi János:* Az Aquincumi Múzeum ásatásairól. Bp. Rég. XVI. (1955).

36 *Bártfai Szabó László:* Pest megye történetének okleveles emlékei. 1002—1599. (1938) 346. 71.

37 *Bártfai Szabó László*, Óbuda ... 82. 1 jegyzet. — *Sz. Póczy Klára:* Aquincum a IV. században. Bp. Rég. XXI. (1964) 36. 58.

38 Szilágyi János dr. kutatásai során az 1950-es években a Föld u. 8-ban és a Gyűrű u. 4-ben középkori cserepek kerültek elő, melyek a BTM Középkori Osztály leltárában 56.16.1, 56.16.2, 56.16.3, és 57.18.1, 57.18.2. alatt szerepelnek. — *Bertalan Vilmosné:* jelentés ue. kötetben a Kerék u. 13. és 15. határán meghatározott középkori leletekről. A Gyűrű u. 5. és a Föld u. 13. alatt véleményünk szerint középkori pincék húzódnak.

39 *Gárdonyi A.:* Az óbudai Fejéregyház problémája. Történetírás. I (1937) — Óbuda és környéke a középkorban. Bp. Rég. XIV. (1945) 578. — *Bártfai Szabó László:* Óbuda egyházi intézményei a középkorban. (1935) 14.

40 A határjárásban említett „fossatum ante castrum" véleményünk szerint az egyik korai periódusú római tábor K—Ny-i irányú árkát jelenti, melyet részben még a római időben feltölthettek, és egy ÉNY—DK-i nagy utat vezettek át rajta. Feltehetőleg ennek az ároknak a K-i szakaszát használják fel a középkorban a vár É-i árkaként. A római sáncárkot és a késő római utat találta meg az 1971. évi ásatás során dr. Nagy Tibor a Pacsirta u. 14., 16. és Szőlőkert utca közötti területen. Köszönetet mondunk az ásatónak a terület bemutatásáért. Ennek a római útnak a folytatása lehet a „sárga sáv"-ként említett terület a Bécsi úti kísérleti lakótelep helyén (Újlaki, majd Viktória téglagyár telke). Az út egyes szakaszain középkori leletanyag is került elő. *Bártfai Szabó L.:* Óbuda egyházi intézményei a középkorban (1935) 14—50.

41 *Gerevich László:* Az óbudai királynéi vár maradványai. Bp. Műemlékei II. (1962) 372—378.

42 *F. Tóth Rózsa:* Régészeti Füzetek 10. (1958) 45.

43 *Sz. Póczy Klára*, i. m. 57. 7.

44 *Rózsa György:* Buda — Pest régi látképei (1963) Kat. 74. XV. t.

45 *Rózsa György*, i. m. kat. 67. XVII. t.

FRAU HERTA BERTALAN

ANGABEN ZUM MITTELALTERLICHEN TOPOGRAPHIE VON ÓBUDA

Durch die Erschließung der Überreste der mittelalterlichen Stiftsstadt Óbuda (Altofen) im Laufe der auf dem Fő-Platz und in seiner Umgebung durchgeführten archäologischen Arbeiten hat sich der komplette Grundriß und die Baugeschichte der Kirche der Propstei aus dem 14. Jahrhundert geklärt. — An zahlreichen Stellen wurden mittelalterliche Gebäudereste und Funde freigelegt, von den letzteren auch aus dem 11. Jahrhundert.

Der andere Schwerpunkt der archäologischen Arbeiten lag in dem südlich der Stiftsstadt gelegenen Gebiete, daß die Stadt der Königinnen war. Es wurde der mittelalterliche Grundplan und die Baugeschichte eines, auch zur Zeit stehenden einstöckigen Gebäudes bestimmt (Lajos-Gasse 158). In seiner Nähe sind ebenfalls bedeutende Reste mehrerer mittelalterlicher Gebäude zum Vorschein gekommen. Ihre Begleitfunde stammen aus den 11—16. Jahrhunderten.

Die Studie unternahm den Versuch, um die Forschungsergebnisse mit den historischen Daten und den Óbuda im 16—17. Jahrhundert darstellenden Stadtbildern übereinzustimmen.

ANYAGKÖZLÉSEK

NÉMETH MARGIT

ÚJONNAN ÖSSZEÁLLÍTOTT FALFESTMÉNY AQUINCUMBÓL

A Budapest Régiségei XIV. kötetében Szilágyi János az 1943. év ásatásairól beszámolva megemlékezik a polgárváros déli részén folytatott kutatásokról is. A Symphorus mithraeumtól északra, a kelet—nyugati irányú úttest északi oldalán egy házcsoportot ástak ki. A falakat falfestmények díszítették, amelyeket még a római korban egy átépítés alkalmával levertek s elplanírozták. Az ásatáskor több láda falfestménytöredéket szedtek ki, amelyek között alakos díszűek is voltak.[1] A Budapest Régiségei XVI. kötetében szintén Szilágyi János közölt egy falfestmény töredéket, amelyen leírása szerint három pajzsos harcos látható harci kocsin. Lelőhelyéül a polgárváros déli részét jelölte meg.[2] A darab évekig szerepelt az Aquincumi Múzeum kiállításán is. 1968-ban a római kori raktárból előszedett, bizonytalan lelőhelyű falfestmény anyag összeállításakor derült ki, hogy az említett darab beleillik az újonnan összerakott fal egyik képmezejébe. Stílusán, színezésén kívül technikai kivitelezése is megerősítette ezt. Az új falfestmény ugyanis kiválik jellegzetes alapozásával az eddig ismert aquincumi falfestmények közül: a vakolt falra kb. 2—3 mm vastagságú finom, rózsaszín vakolást hordtak fel a festékréteg alapozásául. A raktárunkban levő falfestmény anyagban sehol sincsen ilyenfajta alapozás, viszont a három harcost ábrázoló töredék alapozása ugyanezzel a módszerrel készült, akárcsak az addig összeállított darabok. Így majdnem teljes bizonyossággal feltételeztük, hogy egyazon falhoz tartoznak. 1969 nyarán kisebb perióduskutatásra került sor a polgárváros déli részén, azon a területen is, ahol a Budapest Régiségei XIV. k ötetében említett darabok előkerültek.[3] Az 1969. évi ásatás alkalmával előkerült újabb falfestmény töredékek alapozási technikája megegyezett eddigi darabjainkéval, s az eddig összeállított fallal mintájukban is kétségtelenül összetartozó darabok kerültek elő. Mivel ez már a falfestmény restaurálása és összeállítása után történt, feltételezhető, hogy az eddig kialakult kép (főleg a képmezők) még módosulhat. A további ásatás eredményei (újabb falfestmény darabok, rétegtani és egyéb megfigyelések) feltétlen figyelemre méltóak lesznek, de már az eddigiek is elegendőek ahhoz, hogy a falfestmény stílusát, korát meghatározzuk.

A falfestményt felül egy 20 cm magas, architektonikus stukkópárkány zárja le, de csak a restaurált falat, mert néhány helyen megmaradt a párkány fölött tovább folytatódó pirosra festett fal darabja. Tagolódása felülről lefelé: 1 léctag, 1 tojássor, 1 gyöngysor, 2 léctag. Az alsó léctag zöldre festett. A párkány fölötti falrész kissé ívelt. Alatta vörös mezők váltakoznak függőleges fekete sávokkal, amelyeket növénykandeláber minta díszít. (Ld. a 116. oldalon). Sárga, ill. piros színűek, indadíszük zöld-kék-piros-sárga színű. Plasztikusan festettek, kopott színeik ellenére is jól kiválnak finoman megrajzolt kontúrjaikkal a fekete háttérből. Az egyik (jobb oldali) kandeláber középső tányérján szárnyas, ruhátlan női alak áll, s kitárt karjaiban egy-egy kis kerek pajzsot tart. Valószínűleg Victoria ábrázolása. Színe ennek is igen megkopott, de jól megrajzolt körvonalai szintén jól elválnak a háttértől.

A két szélső vörös mezőt fehér, tulipános füzér kereteli, a középsőt pedig fehér gyöngysor. Az egyes gyöngyszemeket feketével árnyalták.

A vörös mezőkben egy-egy négyzet alakú képmező van, a rajtuk levő ábrázolás azonban még nem határozható meg. A bal oldali képmezőn alul, kékesszürke háttérben hajó körvonalai látszanak, felül fehér-vörös színű drapéria, amely esetleg vitorla ábrázolása lehet.

A középső mezőben ülő férfi alakja látható. Öltözete zöld tunika, hosszú szárú, sárga fűzött cipő, fején zöld frigiai sapka. Bal kezében egy nagyobb tárgyat tart s a jobbját is ráhelyezi. Öltözetéből, testtartásából Orpheus ábrázolásra lehet következtetni, így a tárgy, amelyet kezében tart, hangszere.

A harmadik, jobb oldali képmezőbe helyeztük a fent említett, Szilágyi János által közölt töredéket.

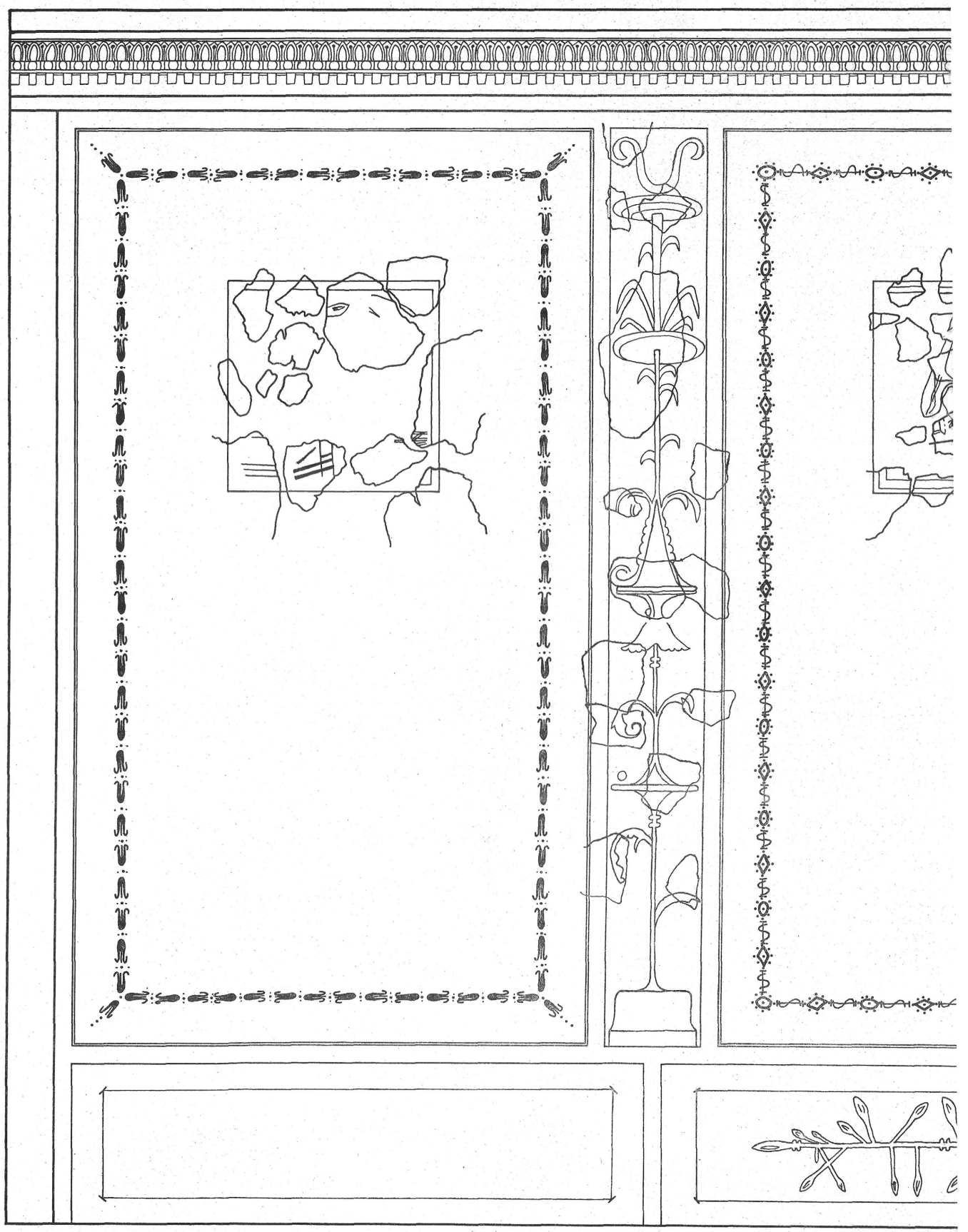

Egy aquincumi freskós sz
Rekonstruktionszeichnung einer mit Fresk

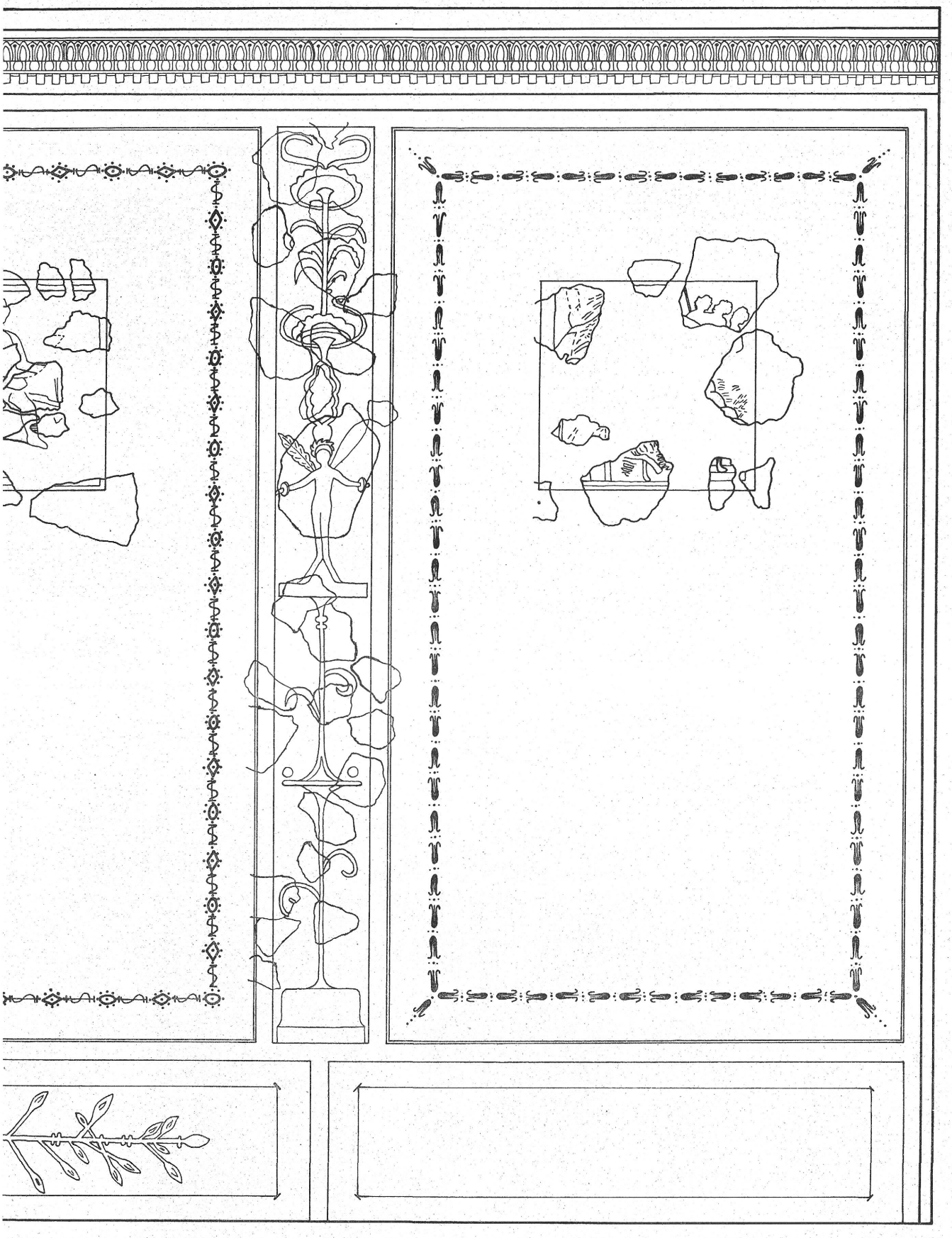

fal rekonstrukciós rajza
geschmückten Zimmerwand in Aquincum

A képet véglegesen összeállítani itt sem lehetett, de a darab egy másik töredékkel jól összeillett. Ebből kiderült, hogy a három férfi egy domb mögött áll, kezükben hosszú, botformájú tárgyak. A domb oldalán könnyedén megfestett, zöld növényzet látszik. Ebbe a képmezőbe olyan töredéket is elhelyeztünk, amelyeken állatlábak láthatók — esetleg vadászjelenettel állunk szemben.

A lábazati részből elég kevés töredék maradt meg, ebből egy fekvő téglalapokban levő fekete alapon fehér színű ágas-bogas stilizált növényi mintát lehetett összeállítani.

Valamennyi mezőt, a kandeláberrel díszített fekete sávokat és a lábazati részeket is egy fehér csíkkal szegélyezett zöld léc keretezi, illetve választja el egymástól.

Falfestményünk azoknak a pannóniai emlékeknek a sorát bővíti tovább, amelyet Nagy Lajos a pannóniai festészetről írott cikkében mint nyugat-pannóniai csoportot határozott meg.[4] Azóta ezeknek az emlékeknek a köre tovább bővült, s most már magából Aquincumból is ismerünk olyan falfestményeket, amelyek ebbe a körbe illenek. Az elnevezés azonban ma is használható, az újabb leletek ellenére, hiszen nem pusztán földrajzi elhatárolásról van szó, hanem stílusbeli különbségekről is. A különféle irányokból érkező hatások más-más arculatot adhattak a provincia egyik, illetve másik felében. Ez nemcsak a művészetben volt így, hanem elsősorban az élet többi területén, például a lakosság összetételében, a gazdasági életben. A limes és a tartomány belső területei között volt ilyen különbség, amely nagyjából meg is felel a Nagy Lajos-féle megkülönböztetésnek. A nyugat-pannóniai csoportba sorolja be Nagy Lajos a korai pannóniai falfestményeket, amelyek a pompeji 3. és 4. stílus hagyományait követik.[5] Ide sorolhatók az aquincumi polgárváros festő lakásának falfestményei, a katonavárosból a Szél utcából előkerült falfestmények egy csoportja, a régebben is idesoroltak közül pedig a balácai és poetovioi falfestmények.

Első látásra is szembetűnik a piros-fekete mezők váltakozása, a fekete sávokon levő kandeláberábrázolás. Ez utóbbi ábrázolás egyezik meg a fenti falfestményeken leginkább: a jól megrajzolt kontúrok, a ragyogó színű, bár kopott, plasztikus festésmód helyenként a megtévesztésig hasonlóvá teszi ezeket a kandelábereket.[6] A balácai falfestményeknél itt az első csoportba tartozó falfestményekről, a vörös-fekete, sárga-lila és a vörös ebédlőhelyiség falfestményeiről van csak szó. Ugyanilyen kandeláberábrázolás van az aquincumi festőlakás 8. sz. helyiségében.[7] A fekete sávok itt vörös és sárga mezőkkel váltakoznak. Nagy Tibor a II. század 10-es, 20-as éveire, a ház első építési periódusára tette ezeket a falfestményeket az ott talált fehéralapú, girlanddíszes falakkal együtt. A párhuzamok között a Szél utcai és a poetovioi analógiákat is megemlítette.[8] A poetovioi darabok még a lábazaton levő vízimadár, vízinövény ábrázolásban is megegyeznek a festőlakáséval, illetve a balácai falfestményekkel. Ha az aquincumi helytartói palota falfestményeinek kronológiáját is figyelembe vesszük, akkor ennek alapján a feketealapú kandelábercsoportot inkább Hadrianus uralkodásának a végére helyezzük.[9] A fehér tulipán illetve gyöngyfüzérrel keretelt vörös mezőnek ugyancsak közeli kapcsolata van Balácával, de ott ez a fehér keret, bár hasonló, mégis jóval díszesebb az aquincuminál. Az aquincumi helytartói palotában van egészen hasonló keretdísz tulipán és gyöngysor mintával, a második falfestési periódusba tartozó 3. és 6. helyiségekből.[10] A fent említett falfestmények mindegyikénél megtalálhatók még az egyes mezők közötti vonalszegélyes elválasztó sávok is, amelyek szintén a korai, nyugat-pannóniai, távolabbról pedig az I. századi itáliai festészetből származtathatók.[11]

Ugyanerre az időszakra utal a három, még végleges formájában össze nem rakott képmező festési stílusa is. A II. század 2. negyedében jelent meg Pannóniában az úgynevezett „zónás stílus" utáni impresszionista festésmód: a határozott kontúrok nélkül, foltokban festett alakok már Hadrianus uralkodásának végére jellemzőek.[12] Képmezőinknél ez az Orpheus alaknál s az állatalak töredékeknél figyelhető meg a legjobban.

Ugyanakkor ez az impresszionista stílus a pompeji stílusok hagyományaival párosul.[13] Ezt követi a stukkópárkány is. Általában az itáliai hagyományokat követő falfestményeknél a stukkópárkánynak alárendelt szerepe van a falfestmény mellett, inkább csak kiemelik azt. A legegyszerűbb tagozatokból tevődnek össze, nem túl magasak s nem is igen ugranak ki a falsíkból. Igen gyakran folytatódik fölöttük a fal festése.[14] Aquincumból a Szél utcából ismerünk majdnem azonos léctag — tojásfüzér — gyöngysor — fogazás — léctag beosztású stukkópárkányt. Balácáról a „sárga-lila szoba" stukkópárkánya hasonlít az aquincumira, s közelebbi párhuzamai vannak még Poetovioból és Vindobonából.[15] Mind ezeknél, mind az aquincuminál folytatódott a falfestés a stukkópárkány fölött is. Mindezek az architektonikus jellegű párkányok együtt szerepelnek az ebbe a stíluskörbe tartozó falfestményekkel.

Összegezve: a falfestmény stílusa alapján a II. század 2. negyedére tehető, Hadrianus uralkodásának végére. Stílusban azonban az ún. nyugat-pannóniai körbe tartozó darabok állnak hozzá a legközelebb.[16] A korbeli egyezések és a stílusbeli, kivitelezésbeli hasonlóságok alapján az is feltételezhető, hogy néhány esetben egy műhely termékeivel állunk szemben, s az Itáliából kiinduló hatás útja is világosan követhető.

JEGYZETEK

1 Bp. R. XIV (1945) 457 skk.
2 Bp. R. XVI (1956) 413, 32. kép és Szilágyi, Aquincum (Bp., 1956) LXXXVI. t.
3 Erre az adatra Póczy Klára szíves engedélyével hivatkozom. Ugyanitt köszönöm meg a falfestmény publikációra való átengedését és állandó segítségét az összeállítás során.
4 Nagy L. R, M. 41 (1926) 81 skk. és 89. skk.
5 Nagy L. i. h.
6 A balácai kandeláberekről: Nagy L. i. m. 89 skk. és Thomas E., Römische Villen in Pannonien (Bp. 1964) XLVI, XLVII, XLVIII, L. táblák.
7 Nagy T. Bp. R. XVIII (1958) 165, 175 skk., 37, 40 képek.
8 Nagy T. i. h. és 35, 36. kép. A poetoviói falfestményekről még: Nagy L., i. m. és Skrabar, Jb. d. k. k. Z. K. II. (1904) Távolabbi párhuzam: W. Drack, Die römische Wandmalerei der Schweiz (Basel, 1950) XIII, XIV t.
9 Sz. Póczy K., Bp. R. XVIII (1958) 109, 37, 38. j.
10 Thomas E., i. m. LIII, LIV, LV t., Sz. Póczy K., i. m. 1, 2, 5, 17. kép, Praschniker—Kenner, Der Bäderbezirk von Virunum.
11 L. Thomas E., i. m. XXXIX. t., Poetovioból: Skrabar, i. m. 199. és Nagy T., i. m. 181. 1. és 124. j. — Igen elterjedtek, ezért nem korhatározóak. (L. Nagy T. megjegyzését.)
12 Sz. Póczy K. i. m. 109., Wirth, Römische Wandmalerei, R. M. 44 (1929) 114.
13 Sz. Póczy K. i. h.
14 Nagy L. Arch. Ért. 41 (1927) 125 skk.
15 *Baláca:* Thomas E., i. m. LXXIX, LXXVII. t., Poetovio, Skrabar, i. m. 208—9., Vindobona: Kenner, Jb. f. Altertumskunde III (1909) 49.
16 Sz. Póczy K., Bp. R. XVIII (1958) 109. Nagy T. uo. 175. és megjegyzései. A helytartói palota építését új időpontra tette Wellner István az Arch. Ért. 97 (1970) 116 skk. Ez a palota falfestményeinek keltezését is befolyásolhatja. A kérdéses korú épületszárnyban levő falfestmények korát Wellner I. nem tárgyalta, csak a déli, ún. II. sz. épülethez tartozó 23. sz. helyiség falfestményéről írt. L. még uő., A magyarországi római kori épületek belső díszítő művészete, Építés — Építészettudomány II. kötet, 3—4. sz. 340 sk.

MARGIT NÉMETH

NEU ZUSAMMENGESTELLTES WANDGEMÄLDE AUS AQUINCUM

Am südlichen Teil der Aquincumer Zivilstadt sind im Laufe der Ausgrabungen von J. Szilágyi im Jahre 1943 Fragmente eines Wandgemäldes zum Vorschein gekommen, die wir 1968—69 zusammengestellt haben. Der Fundort wurde auch durch die Ausgrabung des Jahres 1969, als man neuere, zu dem bisherigen Material gehörende Stücke gefunden hat, authentisiert. Anläßlich der folgenden Ausgrabungen sind von hier auch noch weitere Funde zu erwarten.

Bei der Restaurierung gelang es uns eine aus roten Feldern und schwarzen Trennungsstreifen bestehende Wand zusammenzustellen, die oben architektonisch ein aus Leistenglied — Eierstabreihe — Perlenkette und zwei Leistengliedern bestehendes Stukkogesims abschließt. Darunter werden die drei roten Felder von einer weißen Perlenkette bzw. Tulpengirlande umrahmt und in ihrer Mitte befindet sich in einem weißen Leistenrahmen je ein viereckiges Bild. Die Darstellung dieser kann nicht in jedem Falle bestimmt werden: auf dem einen ist Orpheus, auf dem anderen eine Jagdszene zu sehen. In die letztere gelang es uns das die sog. „Drei Krieger" darstellende Fragment einzufügen. Die Streifen auf schwarzer Basis sind von roten und gelben Pflanzenkandelabern verziert. Auf dem einen ist die beflügelte, unbekleidete, zwei Schilder haltende Victoria dargestellt. Die liegenden oblongen Tafeln des Sockels sind auf schwarzer Basis von einer weißen Pflanzenornamentik geschmückt.

Das Wandgemälde bewahrt die Traditionen des 3. Stils von Pompeji, ihre Analogien beweisen den westpannonischen bzw. italischen Einfluß.

R. PETŐ MÁRIA

RÁKOSCSABAI RÓMAI KORI FÉMLELET

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívuma adatgyűjtő munkája során a Budapesti Történeti Múzeum római gyűjteményében egy eddig feldolgozatlan eszközleletre lettünk figyelmesek. A régészeti osztály munkatársai elmondták,[1] hogy a tárgyakat Oros László református lelkész adta át a múzeumnak, azzal a megjegyzéssel, hogy a parókia kertje (Bp. XVII., Rákoscsabai u. 3.) melletti út építésekor az úttükör kiemelése közben találták 1964 őszén egy leletegyüttesben kb. 0,60 m mélységig levő rétegben. A beszolgáltatott leletegyüttes 23 vas szerszámból, illetve töredékből és egy bronz edényaljból állt. Oros László közlése szerint az eszközök mellett kerámia, érem vagy egyéb tárgy nem került elő.

A leletek leírását az alábbiakban adjuk:

65.1.1. Bronzedény alj része talpgyűrűvel, forrasztott fenékrésszel.
Alj átm. 6 cm (1. kép)

65.1.2. Vaseszköz, elkeskenyedő részben végződő karika (fúró?) a leltárkönyvi bejegyzés szerint, de a tárgy néprajzi összehasonlító vizsgálata után arra a következtetésre jutottunk, hogy kocsirúdszeg volt.
H. 14,5 cm (2. kép)

65.1.3. Vaseszköz, derékszögben forduló pánt, szélei visszahajlanak, egyik végén forrasztott szeg.
H. 14 cm, sz. 3,5 cm.

65.1.4. Vaseszköz, egyik végén karikában, másik végén kampóban végződő rúd. Feltehetőleg ez is tengelyvégszög volt.
H. 18 cm.

65.1.5. Vaseszköz, félkörívben domborított széles vaslemez, rúdvasalás töredéke.
H. 21,5 cm. Sz. 9,5 cm.

65.1.6. Henger alakú foglalat, egyetlen lemezből oválissá összenyomva. Kocsirúd vasalása lehetett.
Pánt sz. 3,2 cm, foglalat 9×6,2 cm.

65.1.7. Vaspántból hajlított abroncs, mindkét végén átfúrva, s szeggel összeerősítve. Kocsirúdvég vagy kocsi oldalvasalás lehetett.
Pánt sz. 7,5 cm, foglalat 11×5 cm.

65.1.8. Abroncs szögletesen összehajtva. Néprajzi analógiák alapján ez a tárgy is kocsi oldalvasalás lehetett. (3. kép)
Pánt sz. 7,5 cm, foglalat 15×8,5 cm.

65.1.9. Kétágú ácskalapács, kopott, rozsdás.
14×12 cm.

65.1.10. Fejsze, átfúrt nyéllyukkal. (4. kép)
Sz. 17 cm.

65.1.11. Széles, nagyméretű nyélcsöves fejsze, melynek elkeskenyedő végében szegecselés. (5. kép) A leltárkönyvi bejegyzés fejszét ír, de talán helyesebb a szekerce elnevezés használata ebben az esetben.
Sz. 17 cm.

65.1.12. Fokos töredéke, lemezből kalapált fejszerésszel. (6. kép)
Sz. 12 cm. M. 13 cm.

65.1.13. Szőlőmetsző kés, lemezből kalapálva, baltás forma. (7. kép) A tárgy nagyon vékony, nyelének átmetszete téglalap alakú, ami nem szokás a metszőkések esetében, vágóéle sincs, töredékes.
H. 9,5 cm.

65.1.14. Lándzsahegy nyéllyukkal.
H. 19,2 cm.

65.1.15. Kocsivasalás a felerősítésre szolgáló szeglyukkal. A leltárkönyvben bárdként szerepel.
6,2×22,5 cm.

65.1.16. Kocsialkatrész, patkó alakban hajlított pánt, végén henger alakú foglalat, ráforrasztott füllel.
A pánt átfúrva.
Rúd sz. 14 cm. Pánt íve 13 cm.

65.1.17. Kocsialkatrész, pánt, egyik végén átfúrva. (Kocsikerék abroncs töredéke — a leltárkönyvben e szó után szereplő kérdőjelet nem érezhetjük indokoltnak.)
H. 28 cm. Sz. 8,8 cm.

65.1.18. Kocsialkatrész, kerékagy tartozéka, alsó vagy felső marokvas, a szegecselés nyomával.
H. 28 cm. Sz. 8,8 cm.

65.1.19. Sarló, alig hajló ívvel. (8. kép)
H. 36 cm.

65.1.20. Egyélű, hosszú kés, nyelén 6 átfúrással és szeggel.
H. 42,5 cm.

65.1.21. Nagyméretű véső, egyik vége korongos kiképzésű, másik vége laposra kalapált. (9. kép)
M. 18,5 cm.

65.1.22. Levél alakú lándzsahegy, nagyméretű. (10. kép)
H. 34 cm. Pedál sz. 6 cm.

65.1.23. Csuklós szerkezetű pánt.
H. 38 cm. Sz. pedál 3,7 cm.

65.1.24. Lemezből kivágott pánt, mindkét végén lyukkal.
H. 30 cm. Sz. 4,5 cm.

A tárgyak több szempontból is érdekesek számunkra, egyrészt mint a limesen túl előkerült zárt római leletegyüttes, másrészt a benne előforduló mezőgazdasági eszközök, hazánk ókori agrártörténete szempontjából érdemelnek figyelmet.

Minthogy a lelet beszolgáltatását hitelesítő ásatás nem követte, így történeti értékelése igen nagy nehézséget okoz. 1967 nyarán a helyszínen járva Oros Lászlótól megtudtuk, hogy a tárgyak pontosan hol kerültek elő, azon kívül a környékről származó több római kori leletről is értesültünk. Helyszíni szemlénk eredményeképpen ugyanerről a helyről előkerült kocsivasalást adtunk be a Budapesti Történeti Múzeumba[2]; ez a tárgy vékony, derékszögben hajlott vaslemez, felül legömbölyített és csepp alakban átfúrt.

A terület földrajzi adottságainak figyelembevétele is egy lépéssel közelebb vitt az eszközök értékeléséhez. A lelőhely a Rákospatak középső folyása mentén, a pataktól délre, a mai református templom kertje mellett, a Rákoscsabai és Péceli út kereszteződésénél található. (11. kép) A hely még ma is észrevehetően

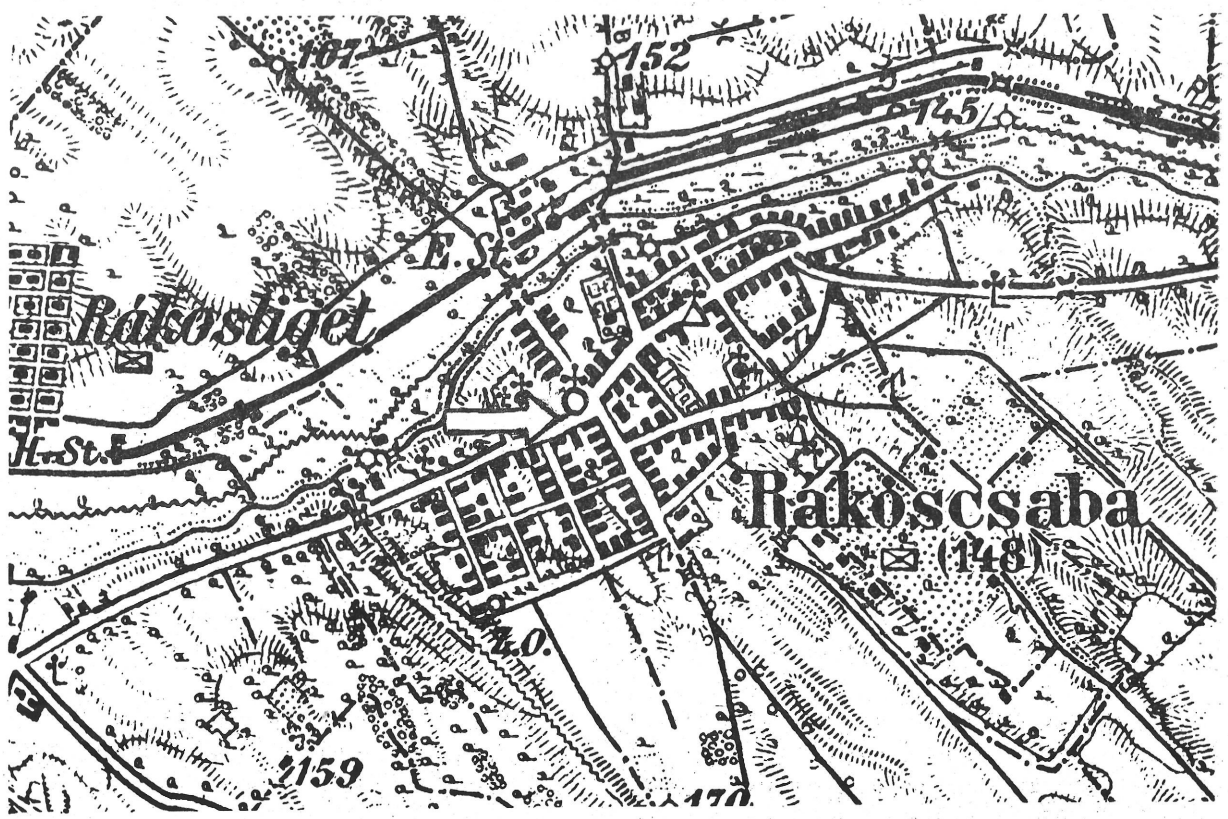

2. kép. Lelőhelytérkép, →-lal jelölve a ref. paróchia udvara, ill. az útépítés helye
Fundortkarte, Hof der ref. Pfarre bzw. Stelle des Straßenbaues mit → bezeichnet

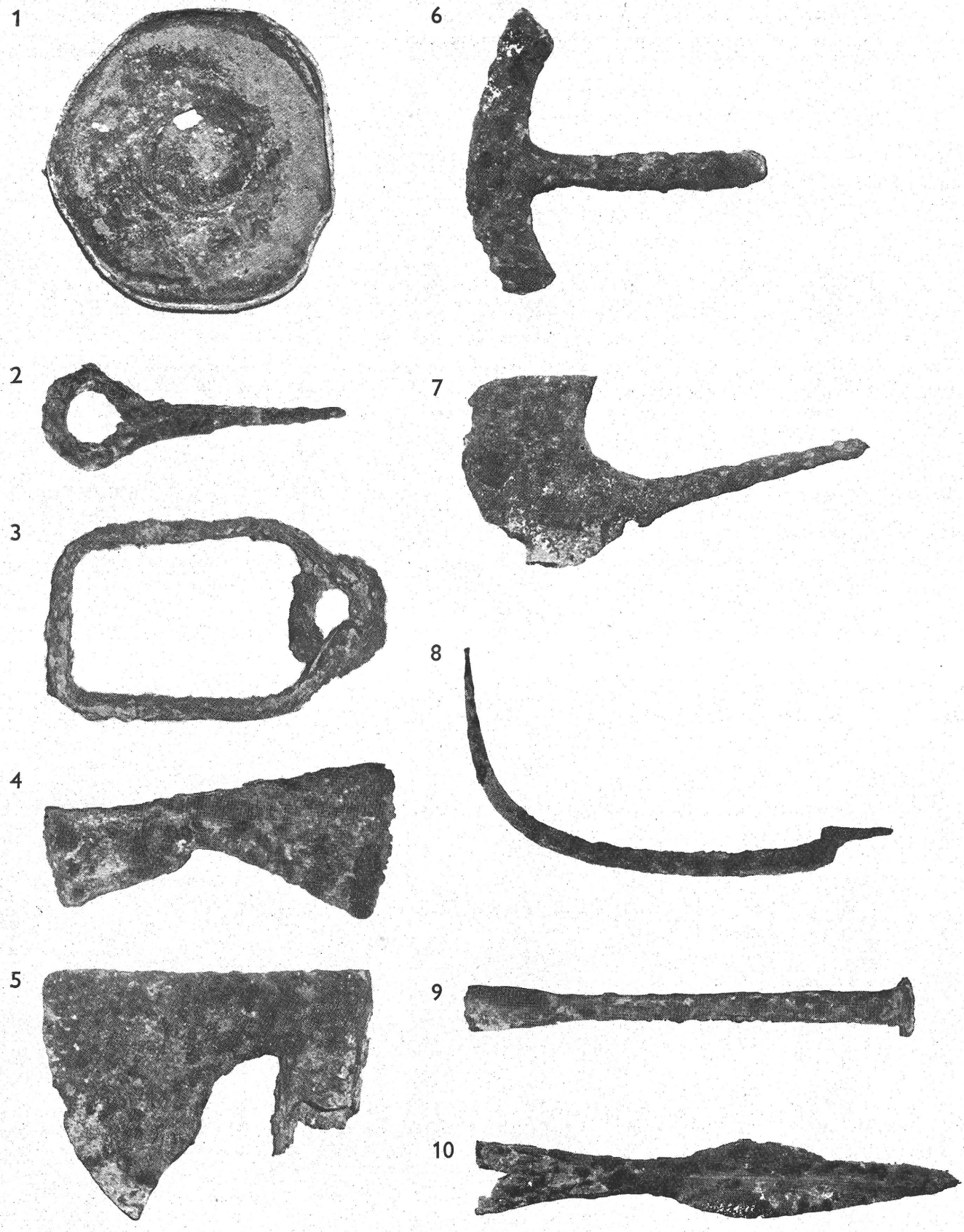

1. kép. 1. bronzedény töredéke, 2. kocsialkatrész, 3. kocsiabroncs, 4. fejsze, 5. fejsze, 6. fokos töredéke, 7 szőlőmetsző kés, 8. sarló, 9. véső, 10. lándzsahegy

1. Fragment eines Bronzegefäßes, 2. Wagenbestandteil, 3. Wagenreifen, 4. Axt, 5. Axt, 6. Fragment einer Streitaxt, 7. Winzermesser, 8. Sichel, 9. Meißel, 10. Lanzenspitze

kissé kiemelkedik környezetéből. Földrajzilag a pesti síkság folytatása, amely kelet felé enyhe emelkedést mutat, és a belvárosi részeknél 50—60 méternél magasabban fekszik.[3] Talaja ártéri üledék. A patak mentén öntéstalaj. A pesti oldal az árvízszabályozás előtt rendkívül mocsaras volt[4], csak egyes kiemelkedő részek, többek között a Rákos-domb, Rákoscsaba egy része volt aránylag száraz, vízmentes terület. A környék régészeti leletei arra mutatnak, hogy a rézkortól kezdve emberi településsel számolhatunk a Rákos-patak völgyében. Az őskor későbbi szakaszából is vannak leleteink, így Rákoscsaba, Hunyadi u. 3-ban, bronzkori cserepeket, a Rákos-patakból bronz tőröket, a Rákosrendező pályaudvar területén kelta leleteket tártak fel.[5] A római korban elég szegényes a régészeti leletek előfordulása ezen a területen. A Duna bal parti részének római felügyelet alá kerülése a II. század elejére tehető,[6] a rómaiak bal parti terjeszkedésének fontos állomása a Rákos-pataki őrtorony volt, Transaquincum területén.

Az erőd építését Nagy Lajos a II. század második felébe teszi.[7] Az építménnyel szemközt a Dunából cölöphíd maradványai kerültek elő. A hidat a Margitsziget északi sarkán épült őrtorony védte. Szilágyi János közöl a Rákos-pataki őrtoronyról írt munkájában egy 1756-os térképet, ahol a transaquincumi erődtől északkeletre a Rákos-patak mentén romok vannak feltüntetve. Talán az út védelmére szolgáló állomás maradványai ezek.[8] A patak partján több helyen is római kori leletek kerültek elő, mintegy kirajzolva a rómaiak alföldre történő behatolásának útvonalát. Így a lelőhelyhez közel fekvő Rákos-dombról sírleletek, a Rákos vasút építésének helyéről bronzfibula, vas lándzsavég, kerámia, a Rákosrendező pályaudvarról római kori sírleletek vannak.[9] A rákoscsabai eszközlelet előkerülési helye is egybeesik a valószínűsített út irányával. A hely földrajzi adottságaiból és az itt előkerült leletekből arra következtethetünk, hogy a rákoscsabai református templom helyén, a ma is észlelhető emelkedőn római épület állhatott. E fetételezésünket a következő adatok még jobban megerősítik. Szántó Géza „Rákoscsaba község leírása, a régi és újkori ismertetése". c. monográfiájában írja, hogy az 1627-ben épült első ref. ev. templomot 1904-ben lebontották és a torony melletti fundamentumban — mely a leírás szerint szintén római eredetűnek tűnik — két, feliratos, római oltárkövet találtak.[10]

Az 1. sz. kőemlék felirata Márton Lajos olvasata szerint a következő:[11]

S	(.....)s
SILVANVS	Silvanus
S.L.E.G.II.A D I	s(ignifer) leg(ionis) II. adi(utricis)
.P.F.	p(iae) f(idelis)
V S L M	v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Az oltárkő keltezésének terminus post quem-e a legio II. adiutrix helyőrségként történő idehelyezése Pannónia kettéosztása idején (i. sz. 106)[12]

A másik kő felirata:

I O M	I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
I V N O N I R E	Iunoni Re
C' A E N E P	ginae Nep
(V N O. S I L V)	tuno Silva
O M V	no M(erito) V(otum) (Solvit Libens)

(Márton Lajos által javasolt feloldás ez esetben kétségtelenül hibás; l. a 13. jegyzetben Nagy Tibor szövegfeloldását.)

Az említett két kőemléket az 1934-es református kiállításra Debrecenbe szállították. Érdeklődésünkre dr. Módis László kollégiumi főigazgató közölte, hogy a köveket Debrecenben fellelni már nem lehet,[14] ezért a kövek olvasatának revízióját nem végezhettük el.

A vas eszközlelet a mai templom háta mögött, az úttest területén, ill. a parókia udvarán került elő. Sajnálatos módon az előkerülés körülményei nem tisztázottak, bár az anyag összetétele és töredékes volta elrejtésre nem utal, így háborús eseményhez nem köthető. A leletben többségében mezőgazdasági jellegű tárgyak, sarló, metszőkés, kocsialkatrészek, famegmunkáló szerszámok és 2 db fegyver található. A vaseszközök formája az általános római kori típust képviseli. Pontos keltezésük — kerámia és éremlelet hiányá-

ban — éppen ezért nagy nehézséget okoz. A mezőgazdasági eszközök formája és készítésük technológiája a kelta kortól kezdve a középkorig alig változott.

A kétségkívül római bronzedény töredéke sem alkalmas mai formájában arra, hogy az együttest szűkebb időhatárok közé keltezzük. A szerszámok típusokba sorolásánál figyelembe vettük a Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívuma adatanyagát.[15]

Hazánk területén a római korból előkerült sarlókat a penge hajlásszöge alapján három típusba sorolhatjuk: félhold alakúak, mint a mai fűvágó sarlók, erősen ívelt kaszaszerű sarló, mint amilyeneket Bónis Éva balatonaligai ásatásánál talált,[16] és egy alig ívelt forma (a néprajzi anyagban ez a típus is fellelhető), olyan mint a rákoscsabai. Ezt a típust White a római mezőgazdasági eszközökről írott összefoglaló munkájában falx veruculata vagy denticulata néven említi és a kelta etnikumhoz köti.[17] Kuzsinszky Bálint közöl Fenékpusztáról IV. századi, a miénkkel teljesen megegyező 6 db sarlót.[18] B. Thomas Edit a pannóniai villákról írt monográfiájában felsorolja a gazdasági épületekben előkerült mezőgazdasági szerszámokat,[19] s többek között Königshof „Ödekloster" lelőhelyről közül egy szintén IV. sz.-i sarlótöredéket, amelyik közeli analógiája a rákoscsabainak. A táci I. villa ásatásánál is került elő egy ehhez hasonló töredék.[20] A leányfalui burgusból a IV. sz. végéről származó mutat közeli rokonságot a miénkkel.[21] Ismeretlen lelőhelyről több, ehhez hasonló sarlót ismerünk, minthogy azonban a keltezéshez nem nyújtanak segítséget, ezzel nem foglalkozunk.

A pontosan datálható darabok arra mutatnak, hogy ez a sarlófajta inkább a késő római anyagban fordul elő, a III—IV. sz.-i telepeken.

A Dunántúl emlékanyagában szép számmal található szőlőmetsző késekről, a rómaiak szőlőkultúrájáról több dolgozat jelent meg régészek és néprajzosok tollából. A szőlőmetsző kések tipológiáját és a velük kapcsolatos termesztéstechnikai tudnivalókat legutóbb Patay Árpád foglalta össze.[22] A szerző beosztása alapján a rákoscsabai szőlőmetsző kés a húzvametszésre alkalmas baltás kacorok közé tartozik. Analógiái a Dunántúlon több helyen fellelhetők, a legközelebbi megfelelői a Budapesti Történeti Múzeumban levő Aquincumból származó metszőkések.[23] White anyagában a falcula vineatica formához áll legközelebb jelenlegi töredékes állapotában, valószínűleg azonban eredetileg a baltás formájú falx vinitoria típust képviselte.[24] A metszőkéseknél előforduló típusokat a római koron belül keltezni nem tudjuk, mert egyszerre többféle fajtát is használtak attól függően, hogy a szőlővessző metszését melyik eljárással végezték el.

A 4. képen bemutatott fejszéhez, analógiaként a Szentendrei Múzeumban őrzött fejszéket hozhatjuk fel.[25] Ezek a leányfalui burgus ásatásánál kerültek elő és a sarlóhoz hasonlóan a IV. sz. utolsó negyedére tehetők. Földrajzilag a legközelebb álló és korban a IV. századra keltezhető 3 db fejsze a nógrádverőcei burgusból került elő.[26] Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy korábbi leleteink Szőnyből, Nagytétényről, Szalacskából stb. azt mutatják, hogy ez a forma a római korban végig meglevő volt. Az 5. képen látható nyélcsöves szekerce igen ritka a Duna-vidéken, hazánkban nyugati eredetűnek tartható forma.[27]

Kocsialkatrészek a pannóniai emlékanyagban igen nagy számban vannak képviselve, ezek vagy kocsitemetkezésekből származnak, vagy szórványosan, telepeken kerülnek elő. A temetési díszkocsik, amelyek rekonstrukcióját Gaul Károly munkásságától kezdve az újabb kutatások alapján jól ismerjük,[28] analógiái és az élő néprajz segítségével elvégezhetjük az egykori mezőgazdaságban használatos kocsi alkatrészeinek azonosítását. Sajnos a mi leletünkben olyan töredékes darabok vannak képviselve, amelyekből ez esetben a kocsi formáját nem tudjuk meghatározni. Az itt előkerült töredékekhez hasonló darabok találhatók a Budapesti Történeti Múzeum aquincumi anyagában, de az ország vidéki múzeumaiban is. A 65.1.2. számú darab legközelebbi analógiája a nógrádverőcei burgusból származik[29] és a IV. századra keltezhető.

Leletegyüttesünkben két darab lándzsahegy képviseli a fegyverek csoportját. Pannónia területéről fegyverleletünk igen kevés van, de szerencsére több kőemléken ránk maradt ábrázolása.[30] Ezek a lándzsák hosszúkás, babérlevél alakúak, köpűsek, a katonai felszereléshez tartozóan szokták ábrázolni a sírköveken.[31]

Leleteink tanúsága szerint feltehetőleg egy római úti állomás emlékanyagát találtuk meg ezen a helyen, mely építmény az eszközök típusa alapján a késő római időben is fennállt. Az őrhely lakói a katonai felügyelet mellett (ezt a feladatukat az előkerült lándzsahegyek és a katonai felszereléshez tartozó ácsszerszámok igazolják)[32] mezőgazdasági termeléssel is foglalkoztak. Halottaikat a környéken, a mai vasúti megálló helyén temették el.

Az őrállomás építésének kora és fennállásának időtartama hitelesítő ásatás hiányában egyedül a leletek alapján azonban nem állapítható meg.

JEGYZETEK

1 A lelet feldolgozásának engedélyezéséért a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Osztálya munkatársainak ezúton mondok köszönetet.

2 L. sz. 65.1.25.
H. 19,5 cm
Sz. 6,3 cm

3 Budapest Természeti Földrajza. Szerk. Pécsi Márton. (Bp. 1959.) 155.

4 A 2. jegyzetben i. m. 20. ábra.

5 *Tompa F.:* Őskor. Bp. Tört. I. (Bp. 1942.) 1—121.

6 *Nagy L.:* Az Eskü téri római erőd, Pest város őse, Bp. 1946.

7 *Nagy L.:* Aquincum és a késő római védőrendszer. Bp. Tört. I. (Bp. 1942.) 747—767.

8 *Szilágyi J.:* A Rákospatak menti római erődítmény és fahíd. Arch. Ért. 76. (Bp. 1949.) 73—77.

9 *Nagy G.:* Budapest az őskorban. Bp. Rég. 1904. 87—157. *Tompa F.:* Bud. T. I. 131.

10 *Szántó G.:* Rákoscsaba község leírása, a régi és újkori ismertetése. (Rákoscsaba 1912.)

11 Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye. I. köt. Bp. 1910. Márton, L.: A vármegye őskora. 187.

12 A legio signifereire l. *Nagy T.:* Arch. Ért. 1942. 277. o. 55. j.

13 „A 2. sz. felirat 4/5. sorainak vagy az olvasata, vagy a feloldása hibás. Közvetlenül az istennevek után nem következhet a v.s.l.m. formula, vagy ennek egyik változata és nem maradhatott ki az oltárkő állítójának a neve. Amennyiben a felirat 5. sorában az OMV betűcsoport előtt csupán egy betűnyi hely hiányzik, ebben az esetben a Silvano kiegészítés kézenfekvő; de akkor utána az oltárkő állítójának neve kellett, hogy következzen M( ) V[( )] tehát egy M(arcus) V[al(erius)], vagy ehhez hasonló személynév. Amennyiben viszont az 5. sor elején 3 betű törött ki, úgy a Silv[an]o kiegészítés semmiképp sem állhat meg, hanem mindjárt Nep[t]uno után az oltárkő állítójának neve következett." (Nagy Tibor megjegyzése.) Nagy Tibor szíves segítségét köszönöm.

14 Dr. Módis László főigazgató fáradozásáért ez úton is köszönetet mondok.

15 Hálás köszönetemet fejezem ki a balassagyarmati, szentendrei, székesfehérvári múzeumok igazgatóinak, hogy a Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívumában szereplő, anyagukat összehasonlítás céljából rendelkezésemre bocsátották.

16 B. Bónis É. leletmentése 1951. *Thomas E.—Szentléleky T.:* Vezető a Veszprémi Bakonyi Múzeum régészeti kiállításaiban. Bp. 1959.

17 *White, K. D.:* Agricultural implements of the Roman World. Cambridge 1967. 83.

18 *Kuzsinszky B.:* A Balaton környékének archeológiája. (Bp. 1920.) 82. ábra.

19 *B. Thomas, E.:* Römische Villen in Pannonien. (Bp. 1964.) 96. ábra.

20 Székesfehérvár, István király Múzeum Lt. sz. 60.7.62.

21 Szentendre, Ferenczy Károly Múzeum Lt. sz. 53.1.192.

22 *Patay, Á.:* A szőlőtermesztés története hazánk területén a legrégibb kortól a IX. század végéig. A Kertészeti és Szőlészeti Egyetem disszertációja. (Bp. 1965.) kézirat

23 Budapesti Történeti Múzeum Lt. sz. 39.621., 39.663., 42.592.

24 *White, K. D.:* i. m. 93.

25 Szentendre Ferenczy Károly Múzeum: Lt. sz. 53.1.195., 53.1.220., 53.1.222.

26 Balassagyarmat, Palóc Múzeum Lt. sz. 51.346—347., 51.349.

27 Nagy Tibor szíves közléséből tudom, hogy az 5. képen bemutatott nyélcsöves szekerce típus a Duna-vidéken ritka, nálunk nyugati típust képvisel.

28 Kocsiirodalomhoz l. *Gaul K.:* Ókori kocsik helyreállítása a somorodi sírlelet alapján Arch. Ért. (1889) 193—205. Azonkívül *Alföldi A., Fülep F., Radnóti A.* e témával kapcsolatban megjelent tanulmányait.

29 Balassagyarmat Palóc Múzeum Lt. sz. 51.438.

30 *Hoffiler, V.:* Római fegyverek a Magyar Nemzeti Múzeum kőemlékein. Arch. Ért. 29 (1909) 314—328.

31 A 30. jegyzetben i. m. 327.4. sz.

32 *Nagy L.:* Ácsszerszámokból álló tömeglelet az aquincumi múzeumban. Bp. R. 12. (1937) 155—178.

MÁRIA R. PETŐ

RÖMERZEITLICHER METALLFUND AUS RÁKOSCSABA

Im Jahre 1964 kam bei einem Straßenbau neben dem Gebäude im XVII. Bez., auf der Rákoscsabai-Straße Nr. 3 in 0,60 m-Tiefe, ein aus dem Boden eines Bronzegefäßes und 24 Eisengeräten bestehender Fundkomplex landwirtschaftlichen Charakters zum Vorschein.

Die Eisengeräte können ihrer Funktion nach in 3 Gruppen eingeteilt werden:

Wagenbestandteile (65.1.2.; 65.1.4.; 65.1.7.; 65.1.8.; 65.1.15.; 65.1.16.; 65.1.17.; 65.1.18.; 65.1.25.),

Arbeitsgeräte (*Zimmermannshammer* 65.1.9.; Beil 65.1.10.; Axt 65.1.11.; Streitaxt 65.1.12.; Winzermesser 65.1.13.; Sichel 65.1.19.; Messer 65.1.20.; Meißel 65.1.21.),

Waffen (Lanzenspitze) 65.1.14. und 65.1.22.).

Die Bestimmung der weiteren Stücke ist nicht mit voller Sicherheit feststellbar. Nach der Anmeldung des Fundes erfolgte keine Kontrollausgrabung, weshalb die Datierung der Gegenstände auf analogischer Grundlage erfolgte. Vergleicht man den Fund mit den aus dem Material der transdanubischen Ausgrabungen stammenden Gegenständen ähnlicher Gebrauchsbestimmung, so zeigen die Eisengeräte von Rákoscsaba ihrer Form nach eine Verwandtschaft mit den spätrömischen Stücken.

Wegen der Mangelhaftigkeit der aus vielen Stücken bestehenden Wagenbestandteile kann der Typ des einstigen Wagens nicht festgestellt werden.

Die Funde sind für uns sowohl vom agrarhistorischen wie auch vom allgemein historischen Gesichtpunkt gleicherweise wichtig. Vom linken Donauufer sind bereits auch bislang römische Funde zum Vorschein gekommen, jedoch nur ziemlich selten. In diesem Gebiete wurden zur Zeit des Baues der reformierten Kirche zwei römische Inschriftensteine gefunden, der eine war dem Silvanus, der andere dem Jupiter und der Juno geweiht. Die Fundstelle der Steine dürfte kaum einige Meter von der des Gerätfundes entfernt gewesen sein. Aus den geographischen Gegebenheiten des Platzes und aus dem dort zum Vorschein gekommenen Material kann darauf geschlossen werden, daß an der Stelle der reformierten Kirche von Rákoscsaba, auf dem auch heute wahrnehmbaren Hügel ein römisches Gebäude gestanden haben dürfte.

Aufgrund der Zusammensetzung des Fundkomplexes können wir voraussetzen, daß wir an dieser Stelle das Material eines befestigten römischen Wachthauses gefunden haben, das aufgrund der Gerättypen auch in den spätrömischen Zeiten gestanden haben dürfte. Die Bewohner des Wachthauses beschäftigten sich außer der militärischen Aufsicht (worauf die Lanzenspitzen verweisen) auch mit Ackerbau. Möglicherweise, kann auch das in der Nähe freigelegte römische Gräberfeld mit dieser in Verbindung gebracht werden.

Die Zeitdauer des Bestandes des vorausgesetzten römischen Baues kann aufgrund des Vorhandenseins der Funde, ohne Kontrollausgrabungen nicht festgestellt werden.

SELLYE ILONA

AZ AQUINCUMI ÁTTÖRT DÍSZÍTÉSŰ KARD ÉS TŐRHÜVELYBORÍTÁSOK

A pannóniai áttört technikájú fémanyag néhány problémájára — mint a gyártási helyek, kocsi és lószerszámveretek[1] — már felhívtam a figyelmet, most néhány Aquincumból előkerült áttört díszű lelet rendeltetésének, alkalmazásának kérdését szeretném tárgyalni. Így az I. tábla 1a. szám alatt bemutatott, többször ismertetett aquincumi lemezét, mely a pannóniai anyag legkiemelkedőbb, legszebb áttört lelete. Ennek rendeltetése, legújabb vizsgálataim alapján, kardborítás volt, az I. tábla 1b. sz. alatt bemutatott, hozzá tartozó töredékkel együtt. Továbbá sikerült meghatározni a III. tábla 3. sz. alatt közölt aquincumi áttört töredéket, mely tőrborításhoz tartozott. Az ismertetésre kerülő anyag a teljes pannóniai és barbaricumi (Duna—Tisza-közi) áttört technikával készült munkák figyelembevételével történt.

A római kori kardok és tőrök hüvelyborítása különféle díszítéssel készülhetett: többek között tausírozással,[2] email berakással,[3] és áttört technikával is. A díszítést fokozta a színhatás, a fém sötét tónusát élénkítette a vörös email; az áttört bronzveretek alá pedig színes — főleg vörös — bőrt vagy textilt, esetleg elütő színű fémet stb. helyeztek.[4] A fegyverek általában igen nagy értéket képviseltek. Tulajdonosuk a katonai fiscus volt és nem használóik, viselőik. Amikor már nem volt szükségük a katonáknak a fegyverekre, akkor azt vissza kellett szolgáltatni. Ez az oka talán annak, hogy csak kevés fegyvert találunk a sírokban.[5] Értékes, díszes tokkal készült fegyvert kapni — külön kitüntetésszámba ment.[6]

A római birodalom rajnai táboraiból, a raetiai Vindonissából, de még számos más lelőhelyről előkerült áttört díszű kardveretek legújabb részletes ismertetését közli Victorine von Gonzenbach,[7] értékelése és kitűnő képanyaga segítségével a pannóniai kardveretekre is több fény derül.

Mint a Brémából előkerült kardnál láthatjuk (reprodukciója az I. tábla 3. sz. alatt),[8] a hüvely előoldalát teljes egészében, kisebb-nagyobb egymás alá helyezett áttört lemezekkel borították. Ugyanez a beosztás tapasztalható, többek között, egy kölni sírból előkerült,[9] valamint egy mainzi kard[10] hüvelyvereténél is. Viszont olyan borítás is előfordul pl. Luxembourgból és Plovdivból[11], ahol az egész hüvely felületét egy nagy áttört veret díszíti. A tok követte a kard alakját: fent szélesebb volt, lefelé fokozatosan keskenyedett. Így a díszítés is fent szélesebb négyszögű lemezekből állt, míg a legalsó veret — a csúcsban — már háromszög formájú volt. Az áttört lemezeket úgy állíthatták elő, hogy vékony bronzlemezből, a lombfűrész munkához hasonló technikával vágták ki a mintát.[12] A lemez széle tömör maradt; ezzel egyben keretbe is foglalták az áttört mustrákat. Általában azt figyelhetjük meg, hogy, ha a kardokat áttört hüvelyborítással díszítették, akkor az ilyen, finom megmunkálású lemezekkel történt. Mindenesetre ez a vékony réteg nem nehezítette a kardot.[13]

Minden valószínűség szerint Óbudán a Szél utca 23. számú házban, még 1911-ben előkerült ács szerszámlelettel együtt talált páncélborításhoz is áttört díszű kard tartozott. (I. tábla 1a—1b. sz.) A leletegyüttest Nagy Lajos publikálta 1937-ben,[14] részletesen ismertetve a pikkelypáncélt. A vele együtt talált nagy méretű áttört lemezt a páncél tartozékának gondolta, a mellrészen vagy a hónaljban alkalmazva — valószínűleg a félkörű peremkivágás miatt —, bár azt is hangsúlyozta, hogy ilyenfajta páncéldíszítést nem ismer.[15] Két kis töredék is előkerült ugyaninnen, a lemezzel azonos áttört technikával elkészítve. (I. tábla 1b és 2. sz.) Az egyik töredék (1b. sz.) háromszög alakúvá történő kiegészítésére Nagy Lajos is gondolt, azt tételezve fel, hogy az említett háromszög alakú töredék, a másik kis töredékkel együtt a páncélhoz tartozott, akárcsak a teljes egészében megmaradt áttört veret (I. t. 1a. sz.).[16]

Az egész pannóniai áttört anyag legdekoratívabb, már méreténél fogva is legimpozánsabb lelete ez a bámulatos módon majdnem teljes épségben megmaradt, hallatlan finom, változatos mintával készült

veret, melyre állandóan hivatkoznak, képét közlik,[17] de kinább az áttört díszítés stíluskritikai elemzésére fordítottak gondot, mint az alkalmazási problémákra.[18] Nagy Lajos az 1937. évi ismertetésénél, többek között ezt írta: „... az áttört rész alá egy vékony bronzlemez volt helyezve, mely kevés kivétellel megmaradt. Ez a lemez két szélén 19 mm szélességben ezüstözve volt, s így az áttörésnél a külső fekvő „S"-ekből összeállított sáv és az utána kerülő keskenyebb rész alapja fehér színű volt, míg a középrészénél, hogy a díszítés élesebben elváljon az alaptól, más színes anyagot kellett elhelyezniök, itt ugyanis az ezüstözésnek semmi nyoma, de a bronz oxidációja sem a rendes, mi csak úgy érthető meg, ha valami idehelyezett közömbös anyag (színes vászon, selyem, üveg stb.) ezt sokáig feltartóztatta." (172. old.) A közölt, pontos megfigyeléseken alapuló leírás nagy segítség egyrészt az aquincumi kardveret, másrészt általában az áttört munkák jobb megértéséhez; hiszen ezek lényege a színhatás fokozása, az alátétlemez fenti ismertetéséből pedig kitűnik, hogy e művészi kivitelű kardhüvelyveret, több színű alapon, valóban pompás látványt nyújthatott.

Az eddig közölt fényképeken és ismertetéseknél a Nagy Lajos által leírt alátétlemez sosem szerepelt. Az Aquincumi Múzeumban, még az 1930-as évek végén készített feljegyzéseimkor ezt az alátétlemezt már nem láttam. Az I. tábla 1a. szám alatt most olyan fényképet közlök, melyet még Nagy Lajostól kaptam — ugyanakkor — és ahol a perem szélén a felerősítésre szolgáló három kis fejes szög is látszik: ugyanolyan, mint amilyen az I. tábla 1b. számnál is látható. Az I. t. 1a. sz. veret valamennyi eddig közölt képén ez a három kis szög a peremnél már nem látható. Jegyzeteim készítésekor a szögek még megvoltak.

Az I. t. 1a sz. lemez felső széle ívelt, talán ezért tartották melldísznek, mert feltételezték, hogy ez a rész került a nyakhoz. Az épen megmaradt kardanalógiáknál nem látunk ilyen ívelést, általában egyenes, vízszintes pereműek.

Az áttört kardhüvelyvereteknél — mint pl. I. tábla 3., sz. II. t. 3. és 7. sz. — a keskenyebb oldaluknál. többször profilált, kissé kiemelkedő domborított tömör bronz kiképzést figyelhetünk meg. Ezek a hüvely felső záródásánál, a kardkötő karikák megerősítésénél, továbbá az egyes áttört lemezek között láthatók, Úgylátszik az aquincumi I. t. 1a—b. sz. kardveretnél nem ilyen vízszintes perem volt. Az előfordul, hogy a kardmarkolatnál az áttört technikával készült lemez, követve a kard formáját, ívelt kiképzésű: de ez az ívelés nem középen, hanem két oldalt van.[19]

A római kori kardok mérete általában 59—65 cm hosszúság és 7—10 cm szélesség között váltakozott. Az aquincumi veret szélessége 7,5 és 7,8 cm: ez megfelel egy közepes kard méretének. Az aquincumi veret hossza 15,5 cm. A V. von Gonzenbach idézett cikkében közölt kardok áttört veretei általában rövidebbek, mint az aquincumi, de szélességük megfelel az aquincuminak. Előfordul azonban az is, hogy egyetlen veretteI nagyobb felületet díszítettek, mint azt pl. az I. tábla 3. sz.-nál láthatjuk, a fentről számított harmadik mezőben az alsó kardkötő alatt, vagy az ugyanilyen beosztással készült mainzi és kölni kardnál is.[20]

Az I. tábla 1a. sz. veret áttört mintázata több motívumból áll: a peremnél kis nyúlvánnyal összekötött karikák sora az alsó három oldalon; fent a félkörű hajlatnál pedig ívelt kereszt alakú minta látható. A beljebb levő, szintén keskeny sávban, két oldalt és alul — egymással párhuzamos kissé ívelt vonalkák sorakoznak. Ezután következik a középmustra: ez fent és lent két nagyobb felületre oszlik; közöttük két sorban elhelyezett karikamintát látunk, olyant, mint a legszélső sávban. A karikamintától lefelé és felfelé alkalmazott mustra egyforma, de egymásnak tükörképe. Ez a mintázat egy nagyobb — 2,2 cm átmérőjű — tömör körből áll, melyet olyan kis ívelt vonalkák vesznek körül, mint amilyet már a kívülről számított második sávban figyelhettünk meg. A tömör köröktől a középpont felé két félkör formában elrendezett úgynevezett „aedicula-minta" látható. V. von Gonzenbach cikkében részletesen foglalkozi kennek a mustrának elemzésével és több képet is hoz, melyek közül az aquincumihoz legközelebb állót — egy mainzi kardon alkalmazott veretet — a II. tábla 3. sz. reprodukción szintén bemutatok.[21] Az aedicula építménynek felül timpanonos, alatta félkörű záródású sematikus ábrázolása egy domborműves hüvelyborítással díszített I. századi mainzi kard egyik képmezőjében látható; itt a „szentélyben" még a római állami jelkép, a sas, is megtalálható.[22] Ezt a valóban jellemző katonai szellemű ábrázolást aztán az áttört technikával készített kardhüvelyborításoknál is alkalmazták, de annak technikai adottságaira átfogalmazva. Egy vindonissai kardon például[23] megtaláljuk az építmény bejáratát, finom kis vonalakból összeállítva. A plasztikusabbá tétel miatt pedig még tömör kidolgozású részeket is alkalmaztak például egy másik, ugyancsak Vindonissából előkerült kardnál.[24] Az aquincumi veretnél az aedicula-minta már veszít egy kissé komplikáltabb kiviteléből, de egyértelműen megtaláljuk a félkörű „bejáratot"; a sugárszerűen szétfutó finom kis vonalkák egy-egy kis tömör félkörből ágaznak szét (az alsó minta kissé sérült), még jobban érzékeltetve az „oltárt", vagyis a tö-

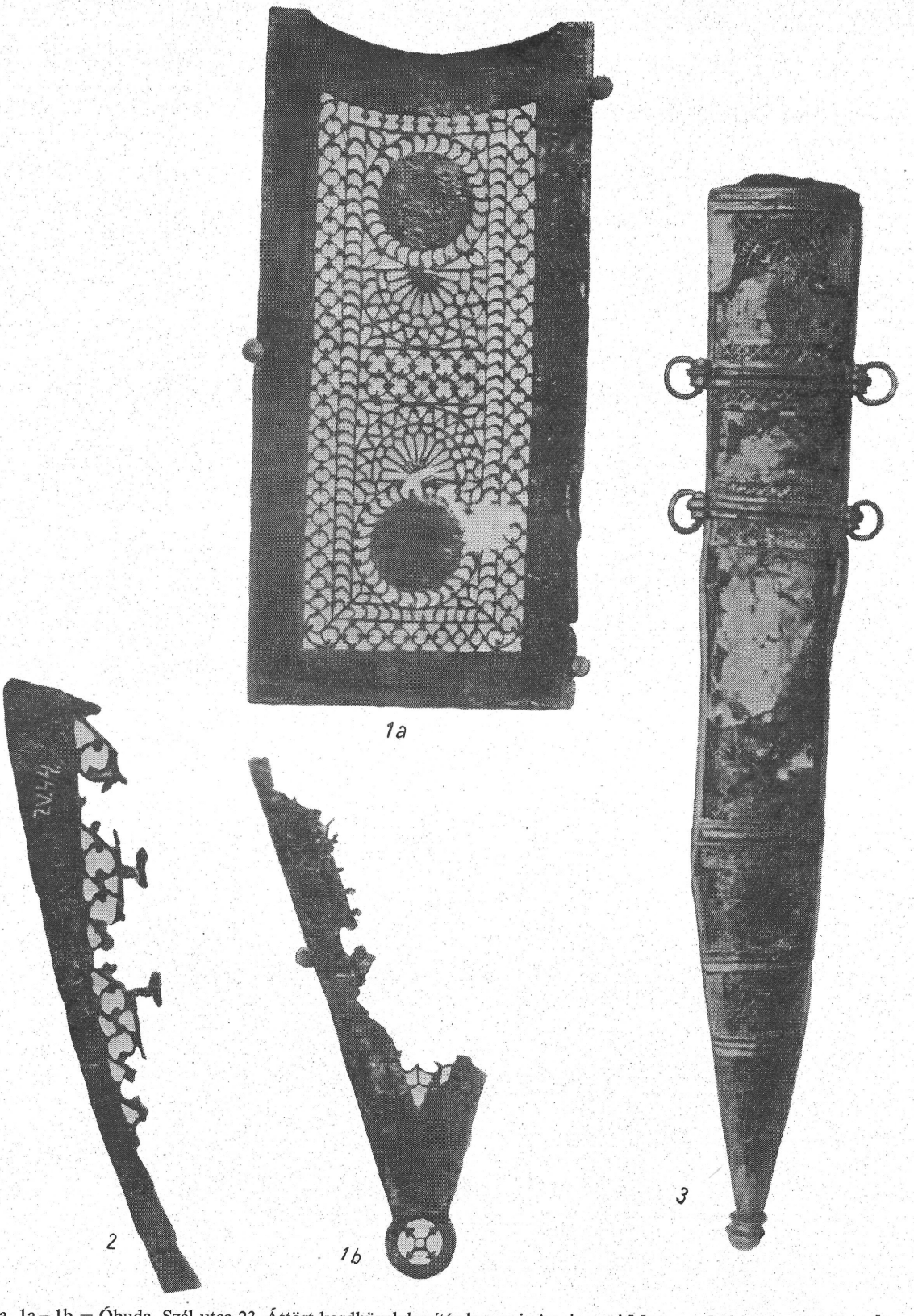

I. tábla. 1a–1b = Óbuda, Szél utca 23. Áttört kardhüvelyborítás lemezei. Aquincumi Muzeum. Méret cca. 4:5. 2 = Óbuda, Szél utca 23. Áttört kardborítás (?) töredéke. Aquincumi Múzeum. Méret 1:1. 3 = Bréma, a Weser folyóból. Áttört kardhüvelyborítással készült kard. Fock Múzeum, Bremen. (Reprodukció Gonzenbach cikkéből: 7. kép. 1. sz.)
1a–1b = Óbuda, Szél-Gasse 23. Platten eines durchbrochenen Schwertscheidenbeschlages. Museum von Aquincum. Maß ungef. 4:5. 2 = Óbuda, Szél-Gasse 23. Fragment eines durchbrochenen Schwertbeschlages (?). Museum von Aquincum. Maß 1:1. 3 = Bremen, aus dem Weserfluß. Schwert mit durchbrochenem Schwertscheidenüberzug. Fock-Museum, Bremen. (Reproduktion aus der Abhandlung von Gonzenbach: Abb. 7 1)

mör bronz köröket. Nézetem szerint itt egy-egy embléma lehetett ráforrasztva a bronz felületre. Ennek helye még a fényképen is jól látható. Mindenesetre ez a két embléma külön hangsúlyt kapott az áttört mezőben és diszitménye feltehetően katonai vonatkozású — esetleg sas — lehetett.

Az aquincumi kardhüvelyborítás alsó részének verete csak töredékesen maradt meg, mint azt az I. tábla 1b. sz. képen láthatjuk. Már említettem, hogy Nagy Lajos a lelet publikálásakor hangsúlyozta, hogy ez a töredék eredetileg háromszög formájú lehetett.[25] Mindenk étséget kizárólag e töredék a nagyobb veretthez tartozik, nemcsak a leletkörülmények, hanem amiatt is, mert peremének mérete, és megmaradt, áttört mintájának formája, finomsága azonos vele. Emellett a háromszögű veret alsó csúcsában látható kis áttört karika mustrája ugyanolyan szerkezetű, mint a nagy lemez középső áttört mezőjének kettős sora: az 1b. sz. veretnél egyszer, az 1a. sz. lemeznél pedig négyszer megismételve. Az I. tábla 1b. sz. példány eredetileg egyenlőszárú háromszög formájú volt; jelen állapotában egyik szára erősen megrongálódott, felső része is kitörött, áttört mintájából csak az alsó csúcsban maradt egy kevés: középvonallal kettéosztott vékony ívelt vonalkák sora. Feljebb a peremnél pedig már csak kis ívelt nyúlványok látszanak. A megmaradt tömör peremrész külső szélénél levő kis fejes szög a felerősítésre szolgálhatott; ez ugyanolyan, mint amilyen három szöget az 1a. számú nagy veret szélénél, a most közölt fényképen láthatunk. Az 1b. számnál is eredetileg valószínűleg több szög lehetett.

A V. von Gonzenbach idézett cikkében közölt háromszögű kardhüvely veretek közül néhánynál a csúcsban alul profilált gombot látunk, olyant, mint amilyent az I. t. 3. sz. alatt reprodukcióban bemutatott brémai kardnál figyelhetünk meg.[26] Az analógiákként közölt II. t. 5. sz. vindonissai és a II. t. 7. sz. mainzi kardnál[27] azonban a csúcsban alkalmazott díszítés letörött. Ez utóbbiaknál talán hasonló lapos kiképzésű áttört díszítés lehetett, mint az aquincumi példánynál (I. t. 1b. sz.), viszont ebben az esetben az aquincumi veret szolgál azok kiegészítéséül. V. von Gonzenbach cikkében bemutatott kardborítások közül a háromszög-alakúak, melyeket a csúcsban alkalmaztak, áttört díszítése olyan beosztásban készült, mint azt az aquincumi, I. tábla 1b. sz. töredéknél feltételezhetjük: valószínűleg az áttört felületet függőleges vonallal kettéosztották és e köré csoportosították a finom vonalakból összeállított mintázatot, mint ezt például a II. tábla 5. és 7. számú példányoknál is láthatjuk. Gonzenbach idézett cikkében közölt többi hasonló formájú veret mintái is megtalálhatók az aquincumi lemez (I. t. 1a. sz.) áttört mustrái között, például a kissé ívelt vonalkák egymásutánját vindonissai daraboknál,[28] vagy a II. tábla 4. sz. szombathelyi veretnél alkalmazott ívelt vonalsort egy mainzi kardveretnél, de háromszög formában komponálva.[29]

A Szél utcai leletben még egy áttört díszű töredék volt, melyet az I. tábla 2. sz. képen közlök. Ismertetésekor Nagy Lajos — mint már említettem — a lelethez tartozó háromszög formájú verettel (I. t. 1b. sz.) hozta összefüggésbe.[30] A töredékesen megmaradt hosszúkás formájú áttört példány mintája az I. t. 1a. sz. veret legkülső motívumával azonos, de kissé vastagabb vonalakból és nagyobb méretben készítették. A hozzá csatlakozó mintázatból csak a sorokat elválasztó vonal és néhány kis kacs maradt meg. Az I. t. 2. sz. töredék kétségtelenül a lelethez tartozik, de pontosabb alkalmazását nem lehet biztonsággal meghatározni. Azt joggal feltételezhetjük, hogy az I. tábla 1a. sz. és 1b. szám egyazon kardhüvely borítása volt, de azt már nem állíthatjuk, hogy az I. t. 2. sz. veret ugyanehhez a kardborításhoz tartozott volna.

A pannóniai áttört fémanyagban az aquincumi kardverethez hasonló, sőt azonos kivitelű áttört motívumokat láthatunk még az úgynevezett nor-pannon szárnyas fibulák áttört tűtartóján, valamint négyszögletes és pelta formájú vereteknél, illetve csatoknál egyaránt. A fenti mintákkal készült pannóniai anyag maradéktalan ismertetésére most nem kívánok részleteiben is kitérni, csupán az aquincumiak áttört mintájával legszorosabban összefüggő példányokat szeretném bemutatni. Ezzel kapcsolatban arra hívom fel a figyelmet, hogy az áttört munkákat gyártó műhelyekben azonos megfogalmazású díszítéssel a legkülönbözőbb rendeltetésű darabokat készítették. Valószínűleg ugyanabban a korban.

Így például az I. tábla 1a. sz. kardveret legkülső mustrája és az I. tábla 2. sz. töredék megmaradt mintája a szárnyas fibuláknál az egyik leggyakrabban alkalmazott motívum. Elsősorban azoknál a típusoknál, melyek tűtartója két áttört mezőre oszlik. Ezen utóbbiaknál a felső mező áttört mintázata — kis nyulványnyal összekötött karikasor — annyiban tér el, hogy az áttörés kisebb területet kap, mert a minta egymás mellett két sorban szerepel; ezt látjuk például az ászári kincshez tartozó szárnyas fibula[31] kettős mezőjű áttört tűtartóján, ahol a mienkhez hasonló mustra elég épen maradt meg; továbbá a II. tábla 1. sz. ismeretlen pannóniai lelhelyről származó fibula tűtartóján, valamint a Faddról előkerült fibulánál.[32] Meg kell

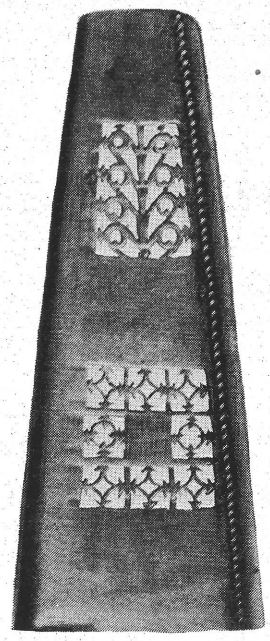

1

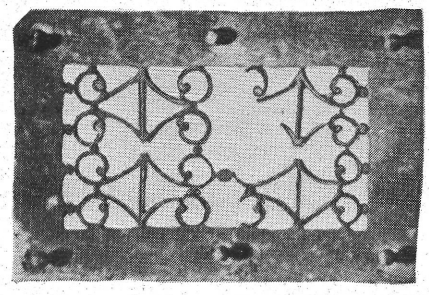

2

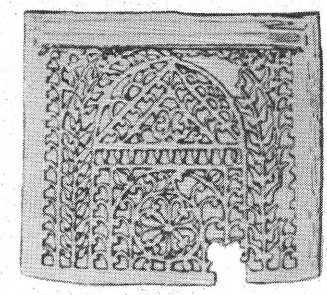

3

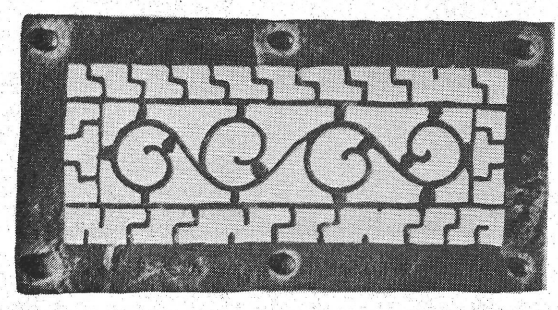

4

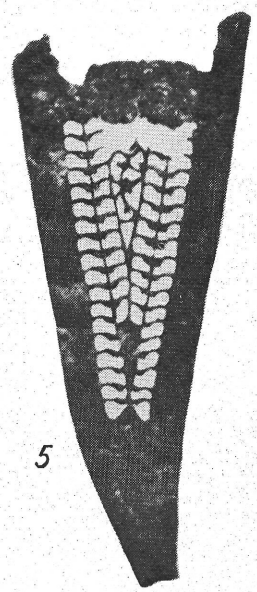

5

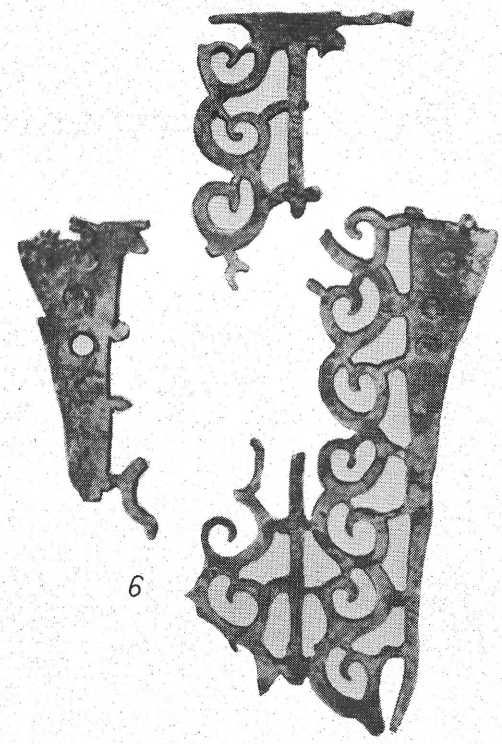

6

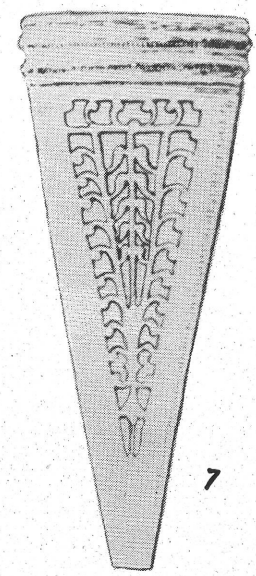

7

II. tábla. 1 = Ismeretlen pannóniai lelőhelyről, szárnyas fibula áttört tűtartójának részlete. Kunsthistorisches Museum, Wien. Méret 1:1. 2 = Torda-Turda, Dácia (Románia). Áttört technikájú veret. Magángyűjteményben. Méret 1 : 1. 3 = Mainzból kardborítás áttört lemeze. (Reprodukció Gonzenbach cikkéből: 10. kép 12. sz. Méret 2 : 3) 4 = Szombathely (Vas m.) kardborítás áttört lemeze. Magángyűjteményben. Méret 1 : 1. 5 = Vindonissából, kardborítás alsó verete. Vindonissai Múzeum (Reprodukció Gonzenbach cikkéből: 13. kép 23 sz. Méret 2 : 3). 6 = Poetovio-Ptuj, Jugoszlávia, áttört kardhüvelyborítás töredékes lemeze. Maribori Múzeum. Méret 1 : 1. 7 = Mainz, a Rajnából, áttört kardhüvelyborítás alsó verete. (Reprodukció Gonzenbach cikkéből: 14. kép 20 sz. Méret 1 : 3)

1 = Von unbekanntem pannonischem Fundort, Teilstück eines durchbrochenen Nadelhalters einer Flügelfibel. Kunsthistorisches Museum, Wien. Maß 1 : 1. 2 = Torda-Turda, Dazien (Rumänien). Beschlag von durchbrochener Technik. In einer Privatsammlung. Maß 1 : 1. 3 = Durchbrochene Platte eines Schwertbeschlages aus Mainz. (Reproduktion aus der Abhandlung von Gonzenbach: Abb. 10 12. Maß 2 : 3). 4 = Szombathely (Kom. Vas), durchbrochene Platte eines Schwertüberzuges. In einer Privatsammlung. Maß 1 : 1. 5 = Aus Vindonissa, unterer Beschlag eines Schwertbeschlages. Museum von Vindonissa (Reproduktion aus der Abhandlung von Gonzenbach: Abb. 13 23. Maß 2 : 3). 6 = Poetovio-Ptuj, Jugoslawien, fragmentarische Platte eines durchbrochenen Schwertscheidenüberzuges. Museum von Maribor. Maß 1 : 1. 7 = Unterer Beschlag eines durchbrochenen Schwertscheidenbeschlages aus dem Rhein, bei Mainz. (Reproduktion aus der Abhandlung von Gonzenbach: Abb. 14 20. Maß: 1 : 3)

jegyeznem, hogy a két áttört mezővel készített fibula tűtartójának nemcsak a mintája, hanem az egész tűtartó felület beosztása is erősen emlékeztet az áttört lemezekkel díszített kardhüvelyborításokra.

A legdíszesebb pannóniai szárnyas fibula a Pátkáról előkerült példány, a Magyar Nemzeti Múzeumban.[33] Tűtartóján levő áttört díszítés a legszorosabban kapcsolódik az aquincumi kardhüvelyborításokhoz. A fibula legkülső mintája — karikasor, kis nyúlványokkal összekötve — megegyezik az aquincumi I. t. 1a. sz. veret ugyancsak legkülső áttört mezőjében látható mintával. A fibula belső mintázata — melyet a karneol berakással két részre osztottak — ugyanazt az ívelt keresztsoros mustrát mutatja, mint amilyent az aquincumi I. t. 1a sz. veret középpontjában és a háromszögletű töredék (I. t. 1b. sz.) csúcsában figyelhetünk meg. Talán nem véletlen az sem, hogy a pátkai fibula karneol berakása az áttört mező közepén kap helyet, tömör fém alapra helyezve. Az aquincumi négyszögletes veretnél (I. t. 1a. sz.) ugyanezt az elrendezést látjuk: ti. hogy az áttört mustrák között tömör fémkorongot alkalmaztak, valószínűleg valamilyen ráhelyezett díszítéssel. A fibulánál karneolt látunk, az aquincumi kardborításnál, mint már említettük, valószínűleg katonai vonatkozású embléma lehetett a tömör fém alapra forrasztva.

Szombathelyről került magángyűjteménybe a II. t. 4. sz. alatt közölt veret. Téglány alakja, és áttört díszítésű mustrája alapján valószínű, hogy szintén kardtokborításhoz tartozott; mégpedig olyan típusúhoz, melynél több egymás alá helyezett áttört lemezből állt a díszítés. Teljesen épen megmaradt áttört mintázata két motívumból tevődött össze: a tömör perem mellett, mind a négy oldalon, lépcsőzetes formában megtört vékony vonalakból készült mustra fut körbe. A veret közepén kialakított egyetlen hosszúkás formájú mezőben, nagyobb méretű vonalakból álló, kis karikákkal díszített hullámos minta látható. Ez utóbbi hasonló mustra, de kissé ívelteb formában, mint az I. t. 1a. sz. veret legkülső mintázata. A II. t. 4. sz. veretnél a perem széle kissé lehajlik, a hátlapon ez jól megfigyelhető. Joggal feltételezhetjük, hogy — ha még figyelembe vesszük a peremen látható hat fejes szöget is — a veret rá volt erősítve valamire, esetleg fémlemezre, bőrre, textilre stb. (mint az I. t. 1a. sz.) Sajnos ez az alátét nem maradt meg.

A lépcsőzetesen kialakított mustra, melyet a II. t. 4. sz. veret körbefutó, külső mintáján láthatunk, előfordul többek között a szécsényi csaton is.[34] E csatnál és az analóg leleteknél[35] az áttört mintázat többi mustrája is geometrikus elrendezésű. E leletcsoportra a későbbiekben még visszatérünk.

A II. t. 2. sz. alatt bemutatott veret Dáciából, Turdáról (Potaissa) származik. (Magángyűjteményben.) Két darab, egymással teljesen azonos példány került innen elő. Formájuk és mintázatuk alapján ezeket is a kardhüvelyborításokhoz sorolhatjuk. A mustra: négyszer megismételt, kis nyúlványokkal egymáshoz kapcsolódó karikasor; ezeket négyszögletesen megtört ívelt vonalak kötik egymással össze. Ez a mintázat a szécsényi csat áttört motívumához hasonló,[36] de megtaláljuk a vele rokon csatleleteknél is éppúgy, mint Vindonissából, Magdalensbergből vagy Mainzból származó áttört kardhüvelyborításoknál.[37] Szőny-Brigetióból a dáciaival (II. t. 2. sz.) azonos töredékes példányt ismerek (Kuny D. Múz., Tata). A karikasor kétszer ismétlődik, a minta további része (a darab két rövidebb oldalánál) kitörött.

A II. t. 6. sz. alatt bemutatott három darabra tört lemez Dél-Pannóniából (Ptuj) Poetovióból (Jugoszlávia, Maribori Múz.) származik és valószínűleg szintén kardhüvelyborítás díszítése lehetett. Mintázata kevésbé finom vonalakból készült, mint az eddig ismertettek, de a motívum kialakítása téljesen megegyezik az aquincumi példányokon látható mustrákkal. Például az I. t. 1a. sz. veret legkülsőbb — már többször idézett — karikasor mintája ilyen megfogalmazású. Mindkét mintasort, az aquincumit és a poetovióit is, egyenes választó vonal szegélyezi. A poetoviói minta ezenkívül megtalálható az I. t. 2. sz. aquincumi töredéken is. Ennél azonban a karikák zártabbak, mint a poetovióinál. Teljesen azonos megoldást láthatunk továbbá a II. t. 4. sz. szombathelyi veret középmezőjében; még az áttört minta mérete is megegyezik a szombathelyi és a poetovióinál. Nem lehet pontosabban meghatározni, hogy a II. t. 6. sz. töredék a kardborítás melyik részén lehetett felerősítve, de valószínű, hogy ott, ahol a kard formája keskenyebbé vált. Hasonló alkalmazást láthatunk az I. t. 3. sz. brémai kard felülről számított negyedik, áttört verettel díszített felületénél.

A következőkben még néhány olyan áttört technikával készített csatot, veretet szeretnék megemlíteni — a már ismertetett nór-pannon szárnyas fibulákon kívül —, melyek mintája szorosan kapcsolódik a kardhüvelyborításokhoz.

Így például a Szécsényről előkerült csatlelet lépcsőzetes áttört mintájáról már említettük, hogy a II. t. 4. sz. szombathelyi veret szélső körbefutó motívumával azonos. A szécsényi csaton ezenkívül, egymással párhuzamos, vékony vonalkák hálózata is látható, olyan, mint amilyent az aquincumi I. t. 1a. sz. veret

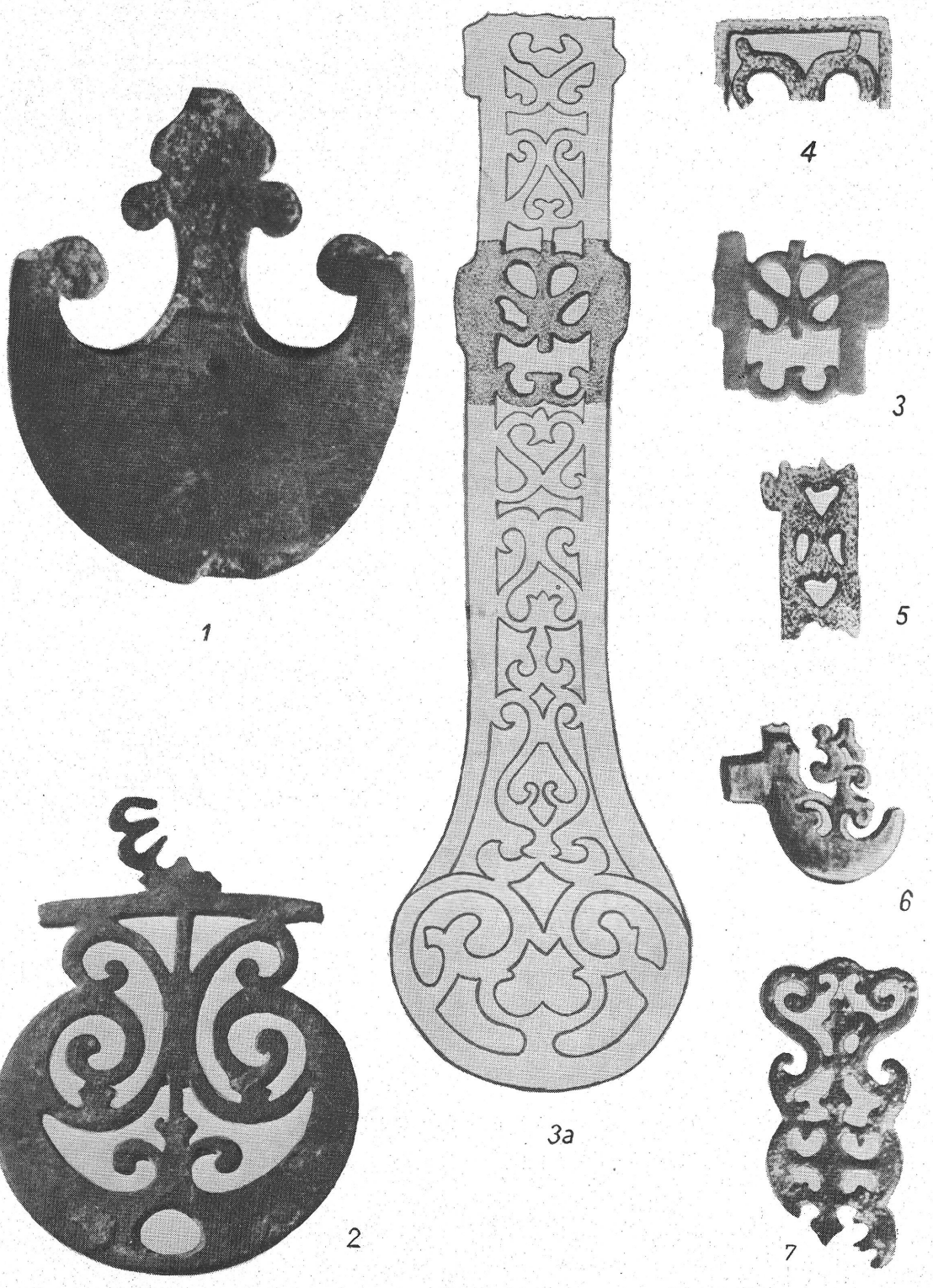

III. tábla. 1 = Aquincum (?) tőrhüvely alsó verete. Magángyűjteményben. Méret 1 : 1. 2 = Ismeretlen pannoniai lelőhelyről, tőrhüvelyborítás (?) verete. Magyar Nemzeti Múzeum. Méret 1 : 1. 3 = Aquincum, tőrhüvelyborítás töredéke. Aquincumi Múzeum. Méret 1 : 1. 3a = Faimingeni tőrhüvelyborítás rajza; a sötétebb részbe 3. számú aquincumi töredék beleszerkesztve. Méret 1 : 1. 4 = Aquincum, tőrhüvely (?) veret töredéke. Aquincumi Múzeum. Méret 1 : 1. 5 = Dunaújváros—Intercisa, tőrhüvely (?) veret töredéke, Magyar Nemzeti Múzeum. Méret 1 : 2. 6 = Napoca-Cluj, Dácia (Románia). Tőrhüvelyveret töredéke (Cluj, Múzeum. Méret 1 : 1). 7 = Óbuda, Raktár utcai Cella trichora, tőrmarkolatveret töredéke. Aquincumi Múzeum. Méret 1 : 1.

1 = Aquincum (?), unterer Beschlag einer Dolchscheide. In einer Privatsammlung. Maß 1 : 1. 2 = Von unbekanntem pannonischem Fundort, Beschlag eines Dolchscheidenbeschlages (?). Ung. Nationalmuseum. Maß 1 : 1. 3 = Aquincum, Fragment eines Dolchscheidenüberzuges. Museum von Aquincum. Maß 1 : 1 3a = Zeichnung eines Dolchscheidenüberzuges von Faimingen; in dem dünkleren Teil mit dem eingezeichneten Aquincumer Fragment Nr. 4. Maß 1 : 1. 4 = Aquincum, Beschlagfragment einer Dolchscheide (?). Museum von Aquincum. Maß 1 : 1. 5 = Dunaújváros-Intercisa, Fragment eines Dolchscheidenbeschlages (?). Ung. Nationalmuseum. Maß 1 : 2. 6 = Napoca-Cluj, Dazien (Rumänien). Fragment eines Dolchscheidenbeschlages. (Cluj, Museum. Maß 1 : 1). 7 = Óbuda, Raktár-Gasse, Cella trichora, Fragment eines Dolchgriffbeschlages. Museum von Aquincum. Maß 1 : 1

„aedicula-mintájának" félkör alakú részén alkalmaztak. Viszont a szécsényi csaton — és az ismertetett noricumi analógiáknál is — ezeket a vonalkákat nem félkörű, hanem soros elrendezésben alakították ki. Hasonlóan, mint a II. t. 2. sz.-nál is láthatjuk. A szécsényi leletről és analógiáiról igen pontos értékelést és korhatározást ismerünk J. Garbsch munkája nyomán. Ennek alapján azok az első század közepére tehetők, elterjedésük pedig főleg a noricumi területen és közvetlen nyugat-pannóniai szomszédságukban mutatható ki.[38]

A Szőny-Brigetióból előkerült Dolichenum leletei között három, finom áttört díszítéssel készült nagyobb méretű csatot ismertetett Láng Nándor: az egyiken töredékes „MESSO" feliratot is olvashatunk.[39] A brigetiói leletek áttört mintája olyan finomságú, mint az I. t. 2. sz. aquincumi töredéken látható; áttört motívumait pedig megtalálhatjuk az I. t. 1a. sz. veret mustrái között. Pl. a karikasort, a lépcsőzetes mintát, csak nem soros, hanem élére állított, négyszög köré csoportosított elrendezésben. A brigetiói áttört csatok alatt lemezt alkalmaztak, ez meg is maradt korunkra.

Ugyancsak Szőny-Brigetióból (Magyar Nemzeti Múzeumban), a tábor területéről került elő egy hatszögletű veret. Vékony vonalkákból összeállított áttört mintája olyan finomságú, mint az előző brigetiói, továbbá az aquincumi (I. t. 2. sz.) vereteknél lévő. Középpontjában élére állított négyszögű mustrát látunk, olyant, mint amilyent az I. t. 1b. sz. veret csúcsán figyelhettünk meg: kis háromszögekkel díszített keresztet.

Sisak Sisciából (Jugoszlávia, Zágrábi Múz.) olyan áttört veret került elő, melynél keskeny pánt végén kiszélesedő téglány alakú áttört tagot figyelhetünk meg, ahol a fent ismertetett mintát alkalmazták.

Ugyancsak Sisak Sisciából (a zágrábi múzeumban) több kis töredéket ismerek; ezeknél csak az áttört minta maga maradt meg, a keretelés vagy alátétlemez is hiányzik, töredékes voltuk miatt alakjukat és rendeltetésüket sem sikerült megállapítanom, viszont sok olyan áttört motívumot figyelhetünk meg ezeknél, melyek a mi eddig tárgyalt finom vonalakból készült mustráinkkal azonosak, főleg geometrikus elrendezésben.

A finom áttört technikával készített fémmunkák elterjedését illetően azt tapasztaljuk, hogy ezek Pannonia közvetítésével a Duna—Tisza között lakó szarmata-jazigokhoz is elkerültek, sőt Dáciában is találunk néhány hasonló áttört példányt.

Többek között a sükösdi sírmezőről két igen finom áttört munkával készített aranyozott bronz csatnyúlvány került a bajai Múzeumba.[40] A téglány alakú veretek mintája az I. t. 1a. sz. aquincumi kardborítás nagy lemezének több motívumával rokon. Megtaláljuk a karikasorokat, a félköríves vonalkákat, a lépcsőmintát, a sugaras elrendezésű közép mustrát.

Ugyancsak a Barbaricumból, Jászberény—Csegelaposról került elő (Magyar Nemzeti Múzeumban) két aranyozott bronzból készített pelta alakú veret.[41] Az áttört mezőt a közepén függőleges pálcikákkal elválasztott, finom vonalakból álló minták sora alkotja. Ezek a mustrák megtalálhatók az aquincumi I. t. 1a. sz. alatt közölt lemeznél és Sisak Sisciában, (Jugoszlávia, Zágrábi Múz.) két pelta alakú veretnél. Sőt fellelhetjük V. von Gonzenbach idézett tanulmányában bemutatott vindonissai és mainzi kardborításoknál is.[42]

A Kiskundorozsmán talált korong alakú veret (Szegedi Múz.)[43] áttört mintája a most említett csoporthoz tartozik, de kör-körös elrendezésben alakították ki a finom vonalkákat.

Dácia területéről, Apulumból (Gyulafehérvár — Alba Julia) közölnek[44] hasonló finom áttöréssel készített téglány alakú vereteket. Továbbá Napoca (Cluj, Kolozsvár, Cluji Múz.) területéről került elő egy töredékes, négyszögletes áttört példány, ahol egymáshoz csatlakozó, félkörű vonalkák alkotják a mintát, hasonlóan az I. t. 1b. sz.-ú aquincumi kardverethez. Tehát láthatjuk, hogy a II. t. 2. sz. alatt közölt szintén dáciai, turdai, veretek nem egyedülállóak a provincia áttört anyagában.[45]

A mai Bulgáriából előkerült áttört anyag igen sok rokonságot mutat a pannóniaival,[46] így a kardveretek analógiái is megtalálhatók; például Stara Zagorából (Stara Zagorai Múz.) díszes gemmával együtt került elő egy thrák leletből olyan áttört kardveret, melyen a készítő nevét is belevésték.[47] Az ezüstből készült téglány alakú veret mintájának beosztása éppen olyan háromosztatú, mint azt a szombathelyi, II. t. 4. sz. példánynál láttuk, csak kicsit vastagabb vonalakból készült. A középső mustra: a hullámvonalas sorok, úgy az aquincumi, mint a bulgáriai példánynál megtalálhatók.

Az aquincumi kardborítások korát elemezve hivatkoznunk kell Nagy Lajos megállapítására, aki a Szél utcai ácsszerszámleletet és a vele együtt talált pikkelypáncélt a II. század végére, illetve a III. század elejére

datálta, külön kihangsúlyozva, hogy ez a korhatározás a lelethez tartozó áttört példányokra is vonatkozik.[48] V. von Gonzenbach a rajnai limestáborokból, valamint svájci és más területekről előkerült áttört díszű kardhüvelyek korát legkésőbb a fláviusi időkre helyezi.[49] Thomas E., a rajnai analógiák alapján, a pannóniai emaillal díszített tőrhüvelyt szintén az I. századra teszi.[50]

Újabb pannóniai korhatározó adatok hiányában most a finom áttört technikával készült munkák területén a kissé pontosabb datálás lehetőségeire szeretném a figyelmet felhívni, mégpedig az eddigi eredmények figyelembevételével. Vagyis a szécsényi csatot és analógiáit, mint már említettük az I. század közepére,[51] a nor-pannon szárnyas fibulák korát pedig általánosan elfogadott nézet szerint az I—II. századra helyezik,[52] bár a pátkait későbbinek tartják.[53] Az ászári kincslelethez tartozó szárnyas fibulát a vele együtt talált katonai diploma alapján az i. u. 148 körüli időre határozzák meg.[54] Megemlíteném még az óbudai, III. kerület Bécsi út 82. szám alatt talált, hiteles sírleletből előkerült nor-pannon fibulát, mely Nagy Lajos megállapítása szerint eraviszkus égetett temetkezésből származik és kora 70—120 közé tehető.[55] A most említett példányoknál és általában ezeknél a leletcsoportoknál az áttört díszítés motívumai, azok technikai kivitele és az áttörés finomsága majd mindig egyformán nagy rokonságot mutatnak egymással, de valamenynyi szorosan kapcsolódik az aquincumi kardhüvelyborításokhoz. Így az említett analógiák figyelembevételével úgy gondolom, hogy a finom áttört technikával készített pannóniai fémmunkák — úgy a fibulák, csatok, veretek, mint kardhüvelyborítások — kora inkább az I—II. századra, mint az eddig általánosan elfogadott II—III. századra tehető.

*

Pannóniából néhány olyan áttört technikával készült töredék került elő, melyeket, főleg a Rajna-vidéki castellumokból ismert analógiák alapján, tőrhüvelyborításoknak határozhatunk meg. Figyelemre méltó, hogy ezek a töredékek elsősorban Aquincumból származnak. (III. t.) A tőrök, mint tudjuk, rövidebbek és keskenyebbek a kardoknál, így díszítési módjuk is eltér egymástól. Általában nem több lemezből készültek, mint azt a kardoknál láttuk, hanem vagy csak a tőr alsó részét fedték — általában pelta alakú — borítással, (III. t. 1. sz.) — vagy az egész felületet egyetlen áttört verettel díszítették, oly formában, hogy az alsó pelta alakú rész felfelé keskenyebb, hosszúkás tagban folytatódott, s ezzel teljesen beborította a tőrt. (III. t. 3a. sz.)

Az első csoporthoz tartozik a III. t. 1. sz. alatt bemutatott tőrhüvelyborítás. Feltehetően Aquincumban találták, vétel útján került magángyűjteménybe. A fegyver alsó részét fedte ez a kettős kiképzésű pelta alakú veret. Az a tömör kiképzésű forma, ahol a pelta szárai már íveltek, fent három osztatúak, átmenetet alkot az áttört technikával készített veretekhez. Alkalmazását jól megfigyelhetjük: mintegy 12—15 mm vastag tárgyat lehetett az elő és hátlap közé helyezni, ami meg is felel egy tőr vastagságának; kis lyuk is látszik a lemezes rész felső részén, itt történt a megerősítés, ide helyezték a szöget.

Ennek a típusnak analógiái igen nagy számban fordulnak elő Pannóniában, de nem dupla, vagyis kettős, hanem szimpla, vagyis egyes lemezből kialakítva és kisebb méretben. A hátlapon általában egy vagy két szöggel. Ezek a veretek nagyobbrészt bőrön nyertek elhelyezést, övveretek lehettek elsősorban. Sisak Sisciából (Jugoszlávia, Zágrábi Múz.) több példány is előkerült ebből a típusból. Ismerek olyan darabokat, ahol az előlapon körkörös bekarcolás vagy ráhelyezett figurális ábrázolás látható.[56]

A rajnai limescastellumokból sok azonos és hasonló veretet publikálnak[57]; érdekes a theilenhofeni castellumból származó példány, ahol az áttörés már nagyobb teret kap.[58]

A következő tőrhüvely töredékek a már említett második csoportba tartoznak, ahol áttört felület borítja a teljes tőrhüvelyt.

A III. t. 2. sz. félkör alakú, nagyobb méretű áttört pelta alakú veret még a múlt században került vétel útján, ismeretlen lelhelyről a Magyar Nemzeti Múzeumba. Mintája: szimmetrikus elrendezésű peltakombináció, lapos technikájú kidolgozásban. Felső részén a minta tovább folytatódott, de sajnos igen töredékesen maradt korunkra. A perem alsó részén látható lyuknál erősítették fel.

Hasonló veretek nagy számban találhatók Pannóniában, de ezeknél csak a félkörű vagy pelta alakú alsó rész mintája, áttörése azonos a III. t. 2. sz.-mal, felső részén az áttört mintázat lezárul, nem folytatódik tovább. Így ezeket nem sorolhatjuk a tőrhüvelyborításokhoz, ezek övön, esetleg ha méretük nagyobb, kocsi, illetve lószerszámon nyertek elhelyezést.[59]

A tőrhüvelyborítások következő változata az igen gyakran — különösen a limescastellumokban —

alkalmazott, keretbe foglalt, szimmetrikus mintájú, áttört tőrborítás, melynek rekonstruált rajzát a III. t. 3a. sz. alatt látjuk. A tömör peremrész általában néhány helyen kiszélesedik, a felerősítés itt történhetett.[60] Az áttört minta leggyakrabban szimmetrikus csoportosítású pelták, „S" formájú vonalak, trombitamustrák sora. A pannóniai áttört anyagban nagyon sko olyan pelta, illetve félkör alakú veret van, ahol szintén a fenti mintákat láthatjuk, de ezek — mint azt már a III. t. 2. sz.-nál is megjegyeztük — nem folytatódnak felfelé tovább, így nem tartoznak tőrveretekhez.[61]

A rajnai limescastellumok leletanyagában igen gyakori a tőrhüvelyborítás,[62] ezek elég jó állapotban maradtak meg, alig szorulnak kiegészítésre. Így alapvető segítséget nyújtanak a pannóniai tőrborítások meghatározásánál és kiegészítésénél. Ez történt a III. t. 3. sz. alatt bemutatott, Aquincumból, közelebbi lelhelymeghatározás nélkül előkerült töredéknél is. Tudniillik, a rajnai Faimingen castellumban[63] talált épen maradt tőrhüvelyborítás mintája, mérete teljesen egyezik az aquincumi töredékkel. A könnyebb elképzelés kedvéért az aquincumi példány rajzát (sötétebben árnyalva) a közös minta alapján, a megfelelő helyre, a felső nyúlványnál, beleszerkesztettük a faimingeni épen maradt tőrhüvelybe. (III. t. 3a. sz.[64]) A III. t. 3. sz. aquincumi tőrborítás mintája: szembeállított „S" formájú mustra, soros elrendezésben; egyébként a leggyakoribb minta a tőrhüvelyeknél, úgy a keretes, mint a keret nélküli típusoknál. (Lásd III. t. 7. sz.)

A III. t. 4. sz. veret ugyancsak Aquincumból, szórványos leletből került az Aquincumi Múzeumba. Minden valószínűség szerint az előző (III. t. 3. sz.) darabbal egyidőben, mint azt a leltári számuk alapján feltételezhetjük. (3. sz.: leltári száma 575; 4. számé: 572.) Valószínűleg a III. t. 4. sz. töredék is tőrhüvelyborítás része lehetett, de nem tartozott az előző (3. sz.) példányhoz, már különböző méretük miatt sem.

A III. t. 6. sz. alatt közölt töredék Dáciából, Cluj—Napocáról került elő (Cluji Múz.). Ennél a példánynál világosan látszik, hogy tőrborítás volt, erre mutat a félkör alakú alsó rész, a hozzá csatlakozó kis nyúlvánnyal, melynél a felerősítés történt. Mintája azonos az eddigiekkel: „S" vonalakból állították össze.

A III. t. 5. sz. alatt bemutatott kis töredé kIntercisa—Dunaújvárosból (a Magyar Nemzeti Múzeumban) került elő még a század elején. Valószínűleg ez is tőrborításhoz tartozott; mintája az előbbiekkel azonos, pereme kiszélesedik, mint azt a III. t. 3. sz. aquincumi veretnél is láttuk. A felerősítés itt történhetett.

Nagy Lajos az óbudai Raktár utcában feltárt ókeresztény Cella Trichora ismertetésekor említést tesz egy tőrmarkolat veretéről (Aquincumi Múz.-ban). Ez a terület a II. századtól a IV. századig lakott volt, többféle építkezés történt itt, három periódust különböztethetünk meg. Az említett áttört technikájú tőrveretet a Cellától keletre egy kutatóárok alsó részén találták. Korhatározására a fent említett időszakon kívül Nagy Lajos nem tér ki, csupán a nagyszámban említett rajnai analógiák alapján következtethetünk korára.[65] A III. t. 7. sz. alatt bemutatott veret azonban nem tőrmarkolat, hanem tőrhüvelyborításhoz tartozott. Az ismertetésben nyilván elírás történt. A darab annyiban tér el az eddigi típusoktól, hogy áttört mintája nincs tömör keretbe foglalva. A mustra szembeállított „S" vonalakból és pelták kombinációjából áll. Előlapja kissé domború, profilált kiképzésű; ez a megmunkálási mód eddig még nem fordult elő tárgyalt pannóniai tőrborításainknál, de általánosan elterjedt, mint már láttuk, az áttört munkák között.

A Raktár utcai veret pontos mása a rajnai Stockstadt castellumából került elő, majdnem teljesen ép állapotban.[66]

A III. t. 7. sz. tőrborítás töredék pannóniai analóg előfordulásai megtalálhatók az áttört anyagban, de ezeknél csak a minta hasonló, alkalmazásuk nem tőrön volt, hanem bőrre voltak erősítve, így övveretként vagy lószerszámveretként használták őket, mint ahogy már láttuk más típusoknál is. Az összehasonlítás kedvéért néhány példát azért felsorolnék:

Ismeretlen pannóniai lelhelyről került a Magyar Nemzeti Múzeumba egy hasonló mintájú töredék, de ez utóbbi lapos kiképzésben készült.

A Strena Buliciana kiadványban[67] közölnek egy Siscia Sisakról származó (Jugoszlávia, Zágrábi Múz.) töredéket, mely szintén az előbb említettek mintájához kapcsolódik, de lapos kiképzésben készült. Miután töredékről van szó, csupán feltételezhetjük, hogy keretelés nélküli típushoz tartozó tőrhüvelyborítás lehetett.

Dáciából, Turda—Tordáról (Debreceni Déri Múz.) hét darab, egyforma, hosszúkás formájú veret került elő. Keretelés nélkül készítették őket, mint a Raktár utcait, egyik keskenyebb oldalukon vékony vízszintes pálcataggal zárták le a mintát, mely egymással szembeállított, kissé domború kiképzésű trombitamustrák sora.

Ismeretlen luxembourgi lelhelyről (Luxembourgi Múzeumban) egy áttört, téglány alakú veret került elő.[68]

Dupla kiképzésben készült, valamilyen 13—15 mm vastag tárgyra volt ráhúzva. Úgy elő-, mint hátlapja áttört technikájú. Előlapjának mintája lapos kiképzésben olyan formában készült, mint a kereteléssel kialakított tőrhüvelyborítások. Hátlapja „X" alakú vékony vonalakból áll, háromszor megismételve. Ez a forma teljesen ismeretlen a pannóniai anyagban, alkalmazása nem világos, de figyelmet érdemel, hogy a tőrhüvelyborításoknál, vagy a vereteknél alkalmazott áttört díszítés mintája a római birodalom minden részén fellelhető.

A tőrhüvelyek pontosabb időmeghatározásával kapcsolatban új adatok nem állanak rendelkezésünkre, így csak az eddigi általánosabb meghatározásokra támaszkodhatunk, vagyis a II—III. századra datálhatjuk őket, tekintetbe véve, hogy a faimingeni castellumból előkerült példány (III. t. 3a. sz.) Antoninus Pius idejére tehető. (Lásd 63. sz. jegyzetet.)

KATALÓGUS

I. tábla 1a. sz. Budapest-Óbuda, III. kerület Szél utca 23. sz. házban ácsszerszám lelettel együtt talált bronz áttört művű lemez. Kardborítás része az I. t. 1b. számmal együtt. (Aquincumi Múzeumban. Régi lt. sz. Z.V. 44. — Új lt. sz. 51.438.) Hossza: 15,5 cm. Szélessége: 7,5—7,8 cm között. Vas.: 2 mm. Hátlapja teljesen sima. Eredetileg alátét lemezzel együtt találták, ez később elkallódott. A peremnél, a hosszanti oldalaknál bal oldalon középen egy, jobb oldalon két kis fejes pecek volt, ezek is letörtek.

I. t. 1b. sz. Budapest-Óbuda, III. ker., Szél u. 23. sz. házban ácsszerszám lelettel együtt talált bronz, áttört művű, töredékes, eredetileg háromszög alakú veret. (Aquincumi Múzeum. Régi lt. sz. Z.V. 44. — Új lt. sz. 51.438.) Kardborítás alsó, a csúcsban levő része. A bal oldalon, a peremnél kis fejes szög maradvánnyal. Hosszabb szárának mérete: 13,2 cm, rövidebb szár h.: 5,3 cm, az alsó karika épen megmaradt, átm.: 1,8 mm, vast.: 2 mm, hátlapja teljesen sima.

I. t. 2. sz. Budapest-Óbuda, III. ker., Szél u. 23. sz. házban ácsszerszám lelettel együtt talált bronz, áttört művű, töredék. (Aquincumi Múzeum. Régi lt. sz. Z.V.44. — Új lt. sz. 51.438.) Tömör perem kissé ívelt, elkeskenyedik, az áttört mintából alig maradt egy kevés. H.: 14 cm, perem sz.: (áttört rész nélkül) 1,2 cm, ez 5 mm-ig folyamatosan keskenyedik. Vast.: 1,5 cm, hátlapja teljesen sima.

I. t. 3. sz. Bréma, a Weser folyóból előkerült, áttört művű kardhüvelyborítással díszített bronzkard. (Fock Museum, Bremen, Reprodukció: V. von Gonzenbach cikkéből, 7. kép, 1. sz. alatt közölve)

II. t. 1. sz. Ismeretlen pannóniai lelhelyről kelőerült szárnyas fibula áttört tűtartójának részlete. (Kunsthistorisches Museum, Wien) Bronz, a kép természetes nagyságban készült.

II. t. 2. sz. Turda-Torda. Potaissa (Románia) Dáciából budapesti magángyűjteménybe került bronz veretek. Két egyforma darab. Valószínűleg kardhüvelyborítás áttört díszítésű tartozékai lehettek. H.: 5,7 cm, sz.: 3,7 cm, vast.: 1,5 cm. A peremnél hat olyan kis szöget alkalmaztak, mely mind két oldalán gömb végződésű. Itt erősítették az aplikálandó felületre (lásd.: II. t. 4. sz.). Hátlapja teljesen sima.

Brigetio-Szőnyből (Komárom m.) került elő azonos, töredékesen megmaradt bronz veret. (Volt Kállay-gyűjteményben, a tatai Kuny Domokos Múz.-ban.) Megmaradt hossza 2,6 cm, sz.: 2,3 cm, vast. 2 mm. Elő- és hátlapja sima.

II. t. 3. sz. Mainzból előkerült kardborítás áttört veretének részlete. (Reprodukció V. von Gonzenbach cikkéből 10. kép 12. sz. 2 : 3 nagyság.)

II. t. 4. sz. Szombathelyről (Vas m.), vétel útján magángyűjteménybe került téglány alakú áttört bronz veret. Teljesen ép állapotban maradt meg. Kardborítás díszítéséhez tartozhatott. Hátlapján, a tömör perem széle körbe kissé lehajlik, így feltételezhetjük, rá volt valami kemény tárgyra erősítve, húzva. A négy sarkában és a középen, összesen hat fejes szöget alkalmaztak. (Lásd II. t. 2. sz.) H.: 7,6 cm, sz.: 4 cm, vast.: 2 mm.

II. t. 5. sz. Vindisch-Vindonissa (Svájc, Vindonissai Museum). Kardborítás alsó, áttört művű verete. (Reprodukció V. von Gonzenbach cikkéből 13. kép 23. sz. 2 : 3. nagyság)

II. t. 6. Ptuj-Poetovio (Jugoszlávia) lelhelyről előkerült, három darabra tört bronzlemez. Áttört díszítése és formája alapján szintén kardhüvelyborításhoz tartozhatott. (Maribori Múz. Lt. sz. GB 10 4302.) A legnagyobb töredék mérete: h.: 7,5 cm, sz.: 3,7 cm; kisebb töredék mérete: h.: 4,5 cm, sz.: 3,5 cm; a kis peremrész töredékének mérete: h.: 5 cm, sz.: 2,5 cm, vastagságuk egyformán 1,5 mm. A peremnél kis szögfejek voltak eredetileg, ezek közül néhány már kiesett. Hátlapja teljesen sima.

II. t. 7. sz. Mainzból, a Rajnából előkerült kardhüvelyborítás alsó, a csúcsban alkalmazott verete. (Reprodukció V. von Gonzenbach cikkéből: 14. kép 2. sz.: 1 : 3 nagyság.)

Szőny-Brigetióból a tábor területéről (Komárom m.) hatszögletű veret került elő. (Volt Tusla-gyűjteményből jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeumban.) H.: 6,6 cm, sz.: 3,4 cm, vast.: 2 mm. Hátlapja sima.

Áttört mintázata alapján az I. t. 1a—b. és 2. sz. aquincumi, valamint az ugyancsak Szőny-Brigetióból, a Dolichenumból előkerült három darab áttört csattal rokon.

Sisak Sisciából (Jugoszlávia) előkerült keskeny pánt áttört, téglány alakúvá szélesedik ki, ahol szintén az előbbiekkel azonos mintát figyelhetünk meg. (Zagrebi Múz.) H.: 12,4 cm, pánt sz.: 0,8 cm, áttört rész sz.: 3,2 cm, vast. 1 mm, hátlapja sima.

Ugyancsak Sisak Siscia (Jugoszlávia) területéről több kis töredéket ismerek a zagrebi múz.-ban, hasonló mintával.

A Duna—Tisza közötti, úgynevezett Barbaricumból előkerült, római importból származó áttört művű munkák között néhány egészen elsőrangú, finom megmunkálású példány is előfordul; ezek szintén az aquincumi kardhüvelyborítások áttört motívumaival mutatnak rokonságot. Így:

Sükösd (Bács-Kiskun m.) szarmata sírmezőről két csat került elő. Töredékesek. (Bajai Türr István Múz.) A bronz felülete eredetileg aranyozott volt.

Jászberény-Csegelaposról (Szolnok m.), két aranyozott pelta alakú veret került a Magyar Nemzeti Múzeumba (Lt. sz. R.N. 59/1913, 4—5.) Egyik teljesen ép.

Kiskundorozsmáról (Csongrád m.) korong alakú töredékes veret ismert (Szegedi Múz., lt. sz. 43.) Az alátét lemez megmaradt. Átm.: 6,6 cm, vast. (lemezzel együtt) 4 mm, az áttört felső lemez vast.: 1 mm.

Dácia területéről Alba Julia-Gyulafehérvár, a római kori Apulumból finom művű áttört, téglány alakú vereteket és Napoca, Cluj-Kolozsvárról (Cluj múz.) töredékes példányt ismerek.

III. t. 1. sz. Valószínűleg Óbuda-Aquincumból került vétel útján, budapesti magángyűjteménybe ez a tömör bronzból készült tőrhüvelyborítás. H.: 8,5 cm, sz.: 7 cm. Mintegy 12—15 mm vastag tárgyat — vagyis a tőrt — lehetett az elő- és hátlap közé helyezni. A fixálás kis szöggel történt, ez kiesett, helye — kis lyuk a lemez közepén — jól látszik. Hátoldala töredékes.

III. t. 2. Ismeretlen pannóniai lelhelyről (Magyar Nemzeti Múzeum, lt. sz. 46/1876, 23) áttört művű, töredékes bronz veret. Valószínűleg tőrhüvelyborításhoz tartozott. Elő- és hátlapja lapos kidolgozású. Felerősítése a peremnél, nagyobb szöggel történt. H.: 8,6 cm, sz.: 6,4 cm, vast. 3 mm.

III. t. 3. sz. Aquincumból előkerült bronz tőrhüvelyborítás töredéke. (Aquincumi Múz. lt. sz. 575.) H.: 3,1 cm, sz.: 2,5 cm a szélesebb résznél 3,2 cm, vast. 2 mm. Hátlapja sima.

III. t. 3a. sz. Épen maradt tőrhüvelyborítás a rajnai Faimingen castellumból. (Saalburg Mus.) A rajzon látható sötétebb rész a vele azonos aquincumi (III. t. 3. sz.) töredék formáját mutatja. H.: 18 cm, sz.: 2,4 cm—3,2 cm-ig, az alsó rész átm.: 5 cm.

III. t. 4. sz. Aquincumból, valószínűleg a III. t. 3. sz.-mal együtt előkerült bronz töredék, talán tőrhüvelyborításhoz tartozott. (Aquincumi Múz. Lt. sz. 572.) H.: 2 cm, sz.: 3,7 cm, vast. 2 mm, hátlapja sima.

III. t. 5. sz. Dunaújváros-Intercisáról került elő, az Öreghegyen levő Hauser szőlőből. (Magyar Nemzeti Múzeum, Lt. sz. 90/1908,13.) Tőrhüvelyborításhoz tartozhatott ez a töredék is. H.: 5,7 cm, sz.: 2,6 cm, v.: 2 mm, hátlapja sima.

III. t. 6. sz. Cluj-Kolozsvár (Napoca, Dácia területéről, Cluji múz.-ban) bronz tőrhüvely borítás alsó, kiszélesedő töredéke. H.: 5 cm, sz.: 4,9 cm, a felerősítésre szolgáló nyúlványnál sz.: 6 cm lehetett.

III. t. 7. sz. Budapest-Óbuda, III. kerület Raktár u.-i Cella Trichora. (Aquincumi Múz.) Bronz tőrhüvely borításának töredéke. Előlapja kissé domború. H.: 5 cm, sz.: 2,5 cm, vast.: 2 mm. Hátlapján fejes pecek a megerősítéshez. Analógiák:

Ismeretlen pannóniai lelhelyről (Magyar Nemzeti Múzeum) bronz töredék, hasonló mintájú, lapos kiképzésben. Talán ez is tőrhüvelyborításhoz tartozott. Hátlapon pecekkel. H.: 4,2 cm, sz.: 2,6 cm, vast. 1,5 mm.

Sisak Sisciából (Zagrebi Múz.) töredékes, hasonló formájú bronz példány.

Dácia területéről: Turda-Tordáról (Debreceni Déri Múz. lt. sz. 17.) hét darab bronz veret került elő, talán ezek is tőrhüvelyveretek voltak. Az előlapjuk kissé domború. H.: 5,5 cm, sz.: 2,5 cm, vast.: 2 mm. Mindegyik hátlapján négy-négy pecek van.

IRODALMI RÖVIDÍTÉSEK

Garbsch	*J. Garbsch:* Die Norisch-Pannonische Frauentracht in 1. und 2. Jahrhundert. München 1965.
Gonzenbach	*V. von Gonzenbach:* Schwertscheidenbleche von Vindonissa aus der Zeit der 13. Legion. Gesellschaft pro Vindonissa. 1965 (1966) 5—35. old. 7—15. képek.
Nagy, Bp. Rég. XII.	Ácsszerszámokból álló tömeglelet az Aquincumi Múzeumban. Budapest Régiségei XII. 1937. 155—178. old.
Nagy, Bp. Tört.	*Nagy Lajos:* Budapest Története. Budapest az ókorban. I—II. köt. (Budapest, 1942.)
Nagy, Szécsény	*Nagy L.:* A szécsényi csat. Archaeologiai Értesítő. XLII. 1928. 215—222. old.
Sellye I.	*Sellye I.:* A pannoniai áttört fémmunkák áttekintése. Archaeologiai Értesítő 1940. 3—4. füzet. 236—245. old. XXIX—XXXVIII. táblákon.
Sellye II.	*Sellye I.:* A pannoniai áttört bronzok áttekintése. II. Arch. Ért. 1941. 1—3. füz. 62—97. old. X—XXII. táblákon.
Sellye, Recueil	I. Sellye, Recueil des bronzes ajourés de Pannonie faits par les maîtres celtiques à l'époque de l'Empire Romain. Latomus. Revue d'études Latines. Bruxelles 1969. Vol. 103. „Hommages à Marcel Renard." p. 518—541. Pl. CLXXXVII—CXCII.
Sellye, Arrabona	Sellye I., Adatok az arrabonai fémművességhez. Arrabona (1970) 69—82. old. 3 ábrával.

JEGYZETEK

1 Gyártási helyekről úgy Pannóniában, mint a Duna—Tisza közén és Dáciában: Sellye, Recueil. — Arrabonai helyi műhelyről: Sellye, Arrabona. — Kocsi és lószerszámveretek néhány típusáról: Sellye, I. és II.

2 K. Trogau, Eine Dolchscheide aus Poetovio. Jahrbuch f. Altertumskunde. III. 1909. 117. old. 1—2. kép. régebbi irodalommal. — Újabban: G. Ulbert, Silbertauschierte Dolchscheiden aus Vindonissa. Jahresbericht Vindonissa. 1961/2. 5—18. old. Nemcsak a tőrök, hanem a kardok díszítését is említi. További irodalommal. —A Duna-völgyi katonai díszfelszerelések, mint páncélok, lábvédők stb. tausírozott kivitelben közismertek. Összefoglalóan: A. Mócsy, Pannonia. Pauly-Wissowa Realenciklopädie. IX. Supl. kötet. 765. old. Ezeket a III. századi munkákat talán Brigetióban is gyártották.

3 Legújabban részletes összefoglalás egy pannóniai lelet kapcsán: E. Thomas, Römischer Legionsdolch von Dunaföldvár. Folia Arch. XX. 1969. 25—46. old. — E. B. Thomas, Helme, Schilde, Dolche. Budapest 1971. Tőrökről: 47—53. old. Szemléltető, kitűnően használható képanyaggal és időrendi kimutatásokkal.

4 Legutoljára: Sellye, Arrabona. 72. old. Korábbi irodalommal. Összefoglalóan e kérdésről is: Gonzenbach, 32. old.

5 W. Kubitschek, Mitt. d. Prähist. Kommis. Wien, 2. 1912. — H. Schönberger, Provinzialrömische Gräber mit Waffenbeigaben. Saalb. Jahrb. XII. 1953. 56. old. 14. jegyzet.

6 Thomas, . . . Legionsdolch . . . 43. old. — Thomas, Helme, Schilde, Dolche. 7. old.

7 Lásd rövidítésjegyzéket.

8 Gonzenbach, 7. kép, 1. szám.

9 Fr. Matz, Kunstgewerbe der Römischen Kaiserzeit. (H. Th. Beosserth, Geschichte des Kunstgewerbes 1930. IV. — köt.-ben)

10 Gonzenbach, 7. kép, 2. szám.

11 G. Thill, Rapport du Conservateur 1965—66. 45. old. 2. kép. A luxembourgi múzeum új szerzeményeit ismerteti és megemlíti azt a galliai típusú kardot, melyet Nospelt és Goeblange között az ún. Scheierheck erdőben találtak 1966-ban. — A plovdivi kard (plovdivi múzeumban) részletesebb ismertetésére pannóniai közelebbi analógiák hiányában nem kívánok kitérni.

12 Nagy Lajos foglalkozott részletesebben e technika ismertetésével: Bp. Tört. II. 616—17. old.

13 Gonzenbach, 31. old.

14 Nagy, Bp. Rég. XII. 155—178. old.

15 Id. h. 176. old.

16 Id. h. 11. kép, 176. old.

17 Többek között: V. Kuzsinszky, Ausgrabungen und Funde von Aquincum. Budapest, 1934. 118. old. 66. kép. Díszlemeznek határozza meg. — Nagy, Bp. Rég. XII. 10. kép. J. Szilágyi, Aquincum. Budapest, 1956. LIX. tábla 67. old. Megemlíti, hogy az ácsszerszámlelet katonai rendeltetésű műhellyel függ össze, bár kardot nem találtak. — Azt a meghatározást, hogy az áttört veret az ácsszerszám leletből páncéldísz volt én is átvettem (Sellye, Arrabona 75. old.), míg tüzetesebb vizsgálat és az analógiákkal való összevetés után nem vált világossá előttem, hogy kardborításhoz tartozott a kis háromszögű töredékkel együtt.

18 Nagy, Bp. Tört. II. 615—17. old. C. t. 2. sz.

19 Lásd pl. az említett luxembourgi kardot a 11. jegyzetnél.

20 Irodalom: a 9. és 10. sz. jegyzeteknél.

21 Gonzenbach, 10. kép, 12. szám. Publikálva: Westd. Zeitschrift. 23. 1904. 4. t. 1a. sz. — E. Thomas, Helme, Schilde, Dolche. Bp. 1971. 53. old.

22 Gonzenbach, 10. kép. A Rajnából került elő, a British Museumban őrzik.

23 Gonzenbach, 10. kép, 11. sz. a vindonissai múz.-ban.

24 Gonzenbach, 10. kép, 14. sz. a vindonissai múz.-ban.

25 Nagy, Bp. Rég. XII. 11. kép, 176. old.

26 Gonzenbach, 7. kép, 1. szám; továbbá: 12. kép, 18. sz. egy mainzi kardnál, mely szintén a Rajnából került elő. (Röm. Germ. Zentralmuseumban.)

27 A közölt reprodukció a II. t. 5. sz. alatt. Ez Gonzenbachnál a 13. kép, 23. számnál látható. — A közölt II. t. 7. sz. reprodukciónk Gonzenbachnál a 14. kép. 20. sz. alatt szerepel Westd. Zeitschrift. 23. 1904. 4. táblán.

28 Gonzenbach, 13. kép, 22. és 24. számú vindonissai daraboknál.

29 Gonzenbach, 12. kép 18. számú mainzi veretnél.

30 Nagy, Bp. Rég. XII. 176. old. 11. kép. — Sellye, II. XI. t. 10. sz. 82. old. Megemlítve a belgiumi lószerszám veretek is mint analógiák.

31 Patek E., A pannóniai fibulatípusok elterjedése és eredete. Diss. Pann. Ser. II. no. 19. 16. old. Részletes irodalmi tájékoztatással.

32 Wosinszky M., Tolna vm. az őskortól a honfoglalásig. II. köt. 1896. CXXXI. t. 550. old. — Patek, id. m. 16. old.

33 Többek között: Patek, id. m. 17. old. összefoglaló irodalmi ismertetéssel.

34 Nagy, Szécsény. 102. kép.

35 Garbsch, 32. táblán 1—2. sz. alatt, 33. tábla 1—3. sz. 36. t. 1—3. sz. 37. t. 2—3. sz.

36 Garbsch, a B_2—B_5 típusokhoz tartozó csatok nagyon jó analógiákat jelentenek, noricumi lelhelyekről.

37 Gonzenbach, 8. kép 4. sz.: Vindonissából; 8. kép 5. sz.: Magdalensbergből (Arch. Inst. Univ. Wien.) 8. kép 7. sz.: Mainz, a Rajnából került elő. (Röm. Germ. Zentralmuseumban.)

38 Nagy, Szécsény, 219. old. a korhatározásról. — Garbsch, id. m. 83—91. old. értékelésük. Korhatározás: 91. old.

39 F. Láng, Das Dolichenum von Brigetio. Laureae Aquincenses II. Diss. Pann. Ser. II. No. 11. 1941. XXX. t. 3. sz. képen közölve. — Mindhárom áttört csat képe (igen rossz felvételről): Láng N., Brigetioi Dolichenum. Klebelsberg Emlékkönyv. Budapest, 1925. 6. kép. 104 old. rövid értékelése.

40 Zalotay E., Baja népe az őskortól a középkorig. Baja, 1957. 57. old. 2—3. képen közölve az áttört lemezek — külön szöveg nélkül. — Vezető a Bajai Türr István Múzeum állandó kiállításához. (A Bajai Türr István Múzeum kiadványai. 8—9.) Baja, 1963. 3. képen az egyik csat fotója; 9. old.: Pannónia és a Barbaricum közötti kereskedelmi kapcsolatok említése.

41 Nagy L., Pelta díszítés a pannóniai kőemlékeken. Arch. Ért. XLII. 1928. 94. oldalon közli képét, külön szöveg nélkül. — Párducz M., A Nagy Magyar Alföld római kori leletei. Dolgozatok. VII. 1931 (Szeged, 1932.) 43. old. 136. sz. alatt említi, katalógusszerűen.

42 Gonzenbach, Vindonissából 13. kép 23. sz., ez megfelel a mi II. t. 5. sz. reprodukciónknak. A Mainznál, a Rajnából előkerült kard képe: 14. kép 20. sz. alatt; ez megfelel a mi II. t. 7. sz. reprodukciónknak.

43 Párducz, id. m. XXVIII. t. 1. sz. — Sellye, II. XIX. t. 4. sz. 74. old. további analógiák említésével.

44 D. Tudor, Apulum. V. 1964. fig. 7. 5—6 sz. (Inv. III. 234 és 240.) Az 1897—98-as ásatásokból ugyaninnen téglány alakú veretek kerültek elő, hasonló áttört mustrával díszítve. 246 old.

45 A dáciai áttört anyagot már régebben összegyűjtöttem. Ha módomban lesz, szándékom azok kidolgozása és összevetése a pannóniai anyaggal.

46 Néhány eddig közölt analógia: Sellye I.: XXXV. t. 1, 4; XXXVII. t. §; XXXVIII. t. 2a—b. — Sellye II.: XI. t. 5. (hasonlóan finom művű áttöréssel készült); XII. t. 7; XIII. t. 4; XVII. t. 1—3, (ahol az 1. és 2. számoknál az Aquincumból ismertetett karikasor mustra is megtalálható); XXI. t. 2—3, 11—12; XXII. t. 3. sz.

47 Musée National Stara Zagora. Sofia, 1965. 31—32. szám alatt a kardveret, a 27. szám alatt a gemma látható.

48 Nagy, Bp. Rég. XII. 168. old.

49 Gonzenbach, 31. és 33. old.

50 Thomas, ... Legionsdolch... 42. old. — Thomas, Helme. Schilde. Dolche. 52. old.

51 Nagy, Szécsény. korhatározás 219. old. — Garbsch, id. m. korhatározás: 91. old.

52 Patek, id. m. 11. és 16—17. oldalakon. — Sellye, Recueil, 524. old. összevetve a kőemlékek ábrázolásaival. Részletes irodalommal.

53 Patek, id. m. 17. old.

54 Nagy, Bp. Rég. XII. 177. old.

55 Nagy, Bp. Tört. II. 465. old.

56 A nagyszámú publikálatlan lelet feldolgozása külön munkában történhet. Igen sok közülük a fehérfém bevonatú példány, ezek a koraiak közé tartoznak. Egy ilyen típusú pelta képét közlik a Strena Buliciana kiadvány (1924) 118. oldalán, kísérő szöveg nélkül.

57 Például Zugmantelből több példány került elő. (Saalb. Jahrb. II. 1913. XXI. t. 1. sz. 58. old.; VII. t. 20. 67. 1. és 6. sz.; ORL (8) Zugmantel. XI. t. 1. sz.; Saalb. Jahrb. VII. 1930. X. t. 22. sz. 46 old. Még mainzi analógiát is említenek. — Kapesburg castellumból: ORL 12. VII. t. 19. sz.; — Weissenburgból: ORL 72. VIII. t. 2. 34 old. 24. sz. — Feldberg castellumából: Saalb. Jahrb. VII. 1930. XXIV. t. 7. sz.

58 ORL. 71a. (Theilenhofen) IV. t. 27. sz. 13. old. 16. sz.

59 Néhány analógia: Sellye, I. XXXVII. t.; Sellye II. XIV. t. 7. XV. t., XVI. t. 5—6, XVII. t., XX. t., XXI. t. 10—12. számok.

60 Például Rückingen limescastellumából előkerült tőrborításnál a pelta alakú alsó rész aljánál még külön kis nyúlvány is csatlakozik, a felerősítés biztonságosabbá tételére. Lindenschmit közli a Röm. Germ. Central Museum anyagából 1889-ben. XX. t. 8. sz. alatt, és ORL 22 (Rükkingen) II. t. 2. sz. 15. old. 1. sz. Az alsó kiszélesedő rész általában dupla, kettős kidolgozású, mint azt a III. t. 1. számnál is megfigyelhetjük, ide helyezték a tőrt.

61 A számtalan publikálatlan, általam ismert példányból csupán néhány már közöltet említek: Barkóczi L., Két lósír Brigetióból. Arch. Ért. 1946—1948. 176—182. old. XXVI—XXXIII. táblákon. — Sellye, I. XXX. t. 3. sz. — Sellye, II. XXII. t. 1—3. Ez utóbbiak szügyelők. Sellye, Recueil, Pl. CLXXXIX. 2, CXC. 2, CXCII. 1—2.

62 Többek között: ORL 12 (Kapersburg) VII. t. 7. sz. 26. old. 5. sz. ez hasonló a III. t. 2. számon bemutatott pannóniai példányhoz. — Zugmantelből két darab került elő (ORL 8. XI. t. 6. és 9. sz.) hasonló kiképzéssel. — További analógiák: Lindenschmit, Altertümer unsere Heidnischen Vorzeit. I. köt. X. Korhatározása: II—III. század. Előfordul azonban, hogy csak egy kis áttört megmunkálású pelta alakú gombot is tőrhüvely borítás részének tartanak: H. Günther-Simon, Saalb. Jahrb. 1968. XXV. t. 10. kép 15. sz. 31 old. Lelhelye Butzbach-Degerfeld (Kr. Hessen) Analógiákat is említenek; korát a II. század végére és a III. század elejére határozzák meg.

63 ORL 66c. (Faimingen) VIII. t. 27. sz. 41. old. 1. sz. További analógiákkal. Azonos formájú, majdnem ép példány került elő Zugmantelből (ORL 8.) XI. t. 10. sz. alatt közlik. Saalburgból két olyan töredék került elő, melyeknél csak a hosszúkás nyúlvány maradt meg:

Saalb. Jahrb. VII. 1930. 29. old. III. t. 1. sz. és ugyanitt 30. old. V. t. 25. sz. További analógiák említésével. Heftrichtből (ORL 9) II. t. 12. sz. 8. old. 13. sz. szintén analógiákat is említenek. — Feldberg castellumából: Saalb. Jahrb. VII. 1930. VII. XXIV. t. 25. sz. 86. old. — Mainzból: Westd. Zeitschrift. XX. szám. 18. t. 4. sz. 356. old. Ez a példány fehérfémből készült. Feldberg castellumából kissé eltérő mintájú, majdnem épen maradt veretet közölnek: ORL (10) VI. t. 55. sz. 26. old. 48. sz. szintén említenek analógiákat.

64 A rajz szerkesztését Szathmáry Gézáné készítette, a III. t. 4—5 számúakkal együtt. Hálásan köszönöm fontos közreműködését, mert ezzel nagyban hozzájárult az aquincumi kis töredék megértéséhez és rekonstrukciójához.

65 Nagy Lajos, Az óbudai őskeresztény Cella Trichora a Raktár utcában. Budapest, 1931. 30. kép, 3. sz. A bronztárgyak közt ismerteti a 49. oldalon. A lelhelyről 50. oldalon tesz említést.

66 ORL (33) Stockstadt. VII. t. 64. sz. 51. old. 35. sz. Ezenkívül még egy hasonló stockstadti példányra hívnám fel a figyelmet, mely töredékesen maradt meg, így teljes formáját nem tudjuk. ORL 33. — VII. t. 68. sz. A többi analógia, melyeket Nagy Lajos felemlít, mind kereteléssel készültek és a mi III. t. 3. szám alatt közölt töredékünkkel azonos; ezeket ott említjük meg. A felirattal készült áttört tőrhüvelyborítások, melyeket Nagy L. említ, mindkét típushoz kapcsolódnak.

67 Strena Buliciana, 1924. Zagreb. képe a 192. oldalon.

68 Az érdekes áttört veret ismertetésének engedélyezését Gerard Thillnek a luxembourgi múzeum igazgatójának köszönöm.

ILONA SELLYE

DIE AQUINCUMER SCHWERT- UND DOLCHSCHEIDEN-BESCHLÄGE MIT DURCHBROCHENER VERZIERUNG

Auf einige Probleme des pannonischen Metallmaterials von durchbrochener Technik — so auf die Herstellungsorte, Wagen- und Pferdebeschläge — habe ich schon früher die Aufmerksamkeit gelenkt. Im folgenden möchten wir die Fragen des Gebrauches, der Anwendung einiger aus Aquincum zum Vorschein gekommener Funde mit durchbrochener Verzierung unter Berücksichtigung einiger Arbeiten ähnlicher Technik aus Pannonien und dem Donau-Theiß-Zwischenstromgebiet erörtern und zwar diejenigen, die zu den Schwert- bzw. Dolchbeschlägen gehört haben dürften.

Victorine von Gonzenbach schrieb unlängst eine umfassende Abhandlung über die durchbrochenen Schwertbeschläge; mit Hilfe ihrer Auswertung und des ausgezeichneten Bildmaterials rückten auch die pannonischen Schwertbeschläge ins richtige Licht, da damit auch Stücke von bislang unbekanntem Gebrauch bestimmt werden können. Aus dieser Studie bringen wir solche Schwerter in Reproduktion (Taf. I. Nr. 3. Fo.: Bremen), deren Scheidenverzierung aus untereinander angebrachten, durchbrochenen Platten besteht. Eine solche und ähnliche Einteilung kann noch bei sehr vielen, von verschiedenen anderen Gebieten stammenden Schwertern verzeichnet werden. Die Herstellung dieser feindurchbrochenen Bronzen dürfte auf einer den Laubsägearbeiten ähnlichen Weise erfolgt sein.

Noch im Jahre 1911 wurde zu Budapest-Aquincum, im III. Bez., im Gebäude der Szél-Gasse Nr. 23 samt einem Zimmermannswerkzeugfund ein Panzerbeschlag gefunden, zu dem ein Schwert mit einer solchen feindurchbrochenen Verzierung gehört hat. Die zwei Beschläge dieses Schwertes zeigen die Abbildungen der Taf. I la-lb. In der ungarischen archäologischen Literatur wurde die außerordentlich feine, fast intakt gebliebene Platte der Taf. I la bislang öfters erwähnt; über ihre Anwendungsart wurden Vermutungen mitgeteilt, ihre Technik beschrieben, ihre durchbrochenen Muster analysiert, jedoch konnte ihr richtiger Gebrauch bis heute nicht erkannt werden. Aufgrund der an dieser Stelle erwähnten Analogien kann nun — meines Erachtens — mit Sicherheit festgestellt werden, daß das Fundobjekt zu dem mit durchbrochener Technik hergestellten Scheidenüberzug eines römerzeitlichen Schwertes gehört hat, und zwar derart, daß das Blech der Taf. I la auf dem mittleren Teil des Schwertes, das Fragment lb hingegen an dessen unterer Spitze sich befunden hat. Ursprünglich gehörte zum Beschlag la auch eine Unterlage aus massivem Metall, jedoch ist diese bereits abhanden gekommen. Die Maße der zur Rede stehenden Beschläge entsprechen der Größe der üblichen Schwertscheiden, während die durchbrochenen Motive auch bei westlichen Analogien anzutreffen sind. Von diesen Zierelementen ist besonders das sog. „Aedicula"-Muster bekannt, das in kaum abweichender Form auch bei dem Aquincumer Beschlag unter Taf. I la vorgefunden werden kann. So fand diese Darstellungsweise militärischen Geistes in der Formensprache der durchbrochenen Technik auch in Pannonien ihre Anwendung. Zu dem Fund aus der Szél-Gasse gehörte noch ein durchbrochenes Exemplar. (Taf. I 2) Leider blieb dies in einem derart fragmentarischen Zustand erhalten, daß seine Form, sein Muster und Gebrauch genauer nicht bestimmt werden konnte. Aller Wahrscheinlichkeit nach, gehörte es nicht zu den auf den Fotos unter Taf. I la—lb vorgeführten Schwertbeschlägen, obwohl sein Muster diesen ähnelt. Eventuell kann vorausgesetzt werden, daß das Exemplar der Taf. I 2 zu dem Überzug eines anderen Schwertes gehört hat.

An der Taf. II sind einige solche Beschläge vorgeführt, die wahrscheinlich ebenfalls zum Überzug einer Schwertscheide gehört haben. Das Stück unter Nr. 4 kam aus Szombathely (Komitat Vas) aus einer Privatsammlung zum Vorschein; Nr. 6 wiederum aus Südpannonien, aus Ptuj-Poetovio. (Jugoslawien, Museum von Maribor) Die auf dem Foto Nr. 2 vorgeführten, zwei gleichen Exemplare kamen aus dem Gebiet Daziens, aus Turda-Potaissa(Rumänien) in eine Budapester Privatsammlung. Auf den Reproduktionen Nr. 3, 5—6 bringen wir aus der angeführten Abhandlung von Gonzenbach einige, mit den pannonischen Stücken verwandte, durchbrochene Schwertbeschläge.

Die mit feindurchbrochener Technik hergestellten Arbeiten wurden jedoch nicht nur als Schwertscheidenüberzüge angewendet, sondern ihre Muster können auch bei anderen Fundgruppen angetroffen werden. So zum Beispiel auf den Nadelhaltern der sog. norisch-pannonischen Flügelfibeln, wie dies bei dem von unbekanntem pannonischem Fundort stammenden Exemplar der Taf. II 1 zu sehen ist. (Wien, Kunsthistorisches Museum) Dieses Stück wird nur vergleichshalber durch das Vorführen seines durchbrochenen Nadelhalters veranschaulicht. Mit einem in ähnlicher Verfassung hergestellten Durchbruch wurde unter anderen das aus Fadd (Komitat Tolna), aus dem Schatzfund von Ászár (Komitat Komárom, im Ung. Nationalmuseum) und aus Pátka zum Vorschein gekommene Fibelpaar (Komitat Fejér, im Ung. Nationalmuseum) gefertigt. Letzteres Stück stellt in ganz Pannonien die prachtvollste Flügelfibel dar.

Zu einer weiteren verwandten Fundgruppe gehört die aus dem Komitat Győr-Sopron, aus Szécsény zum Vorschein gekommene viereckige Schnalle, deren Analogien wir in Noricum finden. Eine ebenso enge Verbindung zu denen von Aquincum zeigen, betreffs des durchbrochenen Musters die in dem Dolichenum von Szőny-Brigetio gefundenen drei fein bearbeiteten Schnallen sowie der ebenfalls aus Brigetio, im Bereich des Kastells zutage geförderte, sechseckige Beschlag. (Alle vier Exemplare werden im Ung. Nationalmuseum aufbewahrt) Aus Südpannonien, Sisak-Siscia (Jugoslawien, Museum von Zagreb) sind uns mehrere, ähnlich bearbeitete, durchbrochene Beschläge bekannt.

Aufgrund der obigen, in großer Anzahl erhalten gebliebenen Analogien können wir zu dem Schluß kommen, daß in den die durchbrochenen Arbeiten herstellenden Werkstätten mit ähnlich verfaßten und ausgeführten Verzierungen versehene Stücke verschiedener Gebrauchsbestimmung, wahrscheinlich zur selben Zeit, erzeugt worden sind.

Diese dekorativen, feindurchbrochenen Arbeiten waren jedoch nicht nur in den römischen Provinzen allgemein beliebt, sondern gelangten durch pannonische Vermittelung — wie so viele andere kunstgewerbliche Produkte — auch in das sog. Barbaricum zwischen Donau und Theiß. So z. B. nach Sükösd (Komitat Bács-Kiskun, Museum von Baja), Jászberény—Csegelapos (Komitat Szolnok, Ung. Nationalmuseum) und Kiskundorozsma (Komitat Csongrád, Museum von Szeged).

Aus dem Bereich von Dazien, aus Alba Julia-Apulum (Rumänien) und Cluj-Napoca (Rumänien, Museum von Cluj) sind uns Beschläge von ähnlich feiner Musterung bekannt.

Auch aus dem heutigen Bulgarien ist ein mit den pannonischen verwandter, fein bearbeiteter silberner Schwertscheidenbeschlag aus Stara Zagora (Museum von Stara Zagora) zum Vorschein gekommen.

Das Alter der erörterten feindurchbrochenen Arbeiten analysierend und auch einige neuere Feststellungen in Betracht gezogen, kamen wir zu dem Schluß, daß während es bislang eine allgemein akzeptierte Meinung war, daß die durchbrochenen Exemplare ihre Blüte im 2—3. Jahrhundert erreicht hatten, verbreiteten sich innerhalb dieser die feingemusterten, durchbrochenen Exemplare vielmehr im 1—2. Jahrhundert.

*

Auf der Taf. III führe ich — vor allem von dem Fundort Aquincum — einige solche Fragmente vor, die wir aufgrund der in großer Zahl bekannten Analogien aus den Kastellen des sich entlang des Rheins dahinziehenden Limes als Dolchscheidenbeschläge bestimmen können. Die Form der Dolche weicht von der der Schwerter ab, so wurde ihre Verzierung und ihr Überzug auf dem Wege anderer technischer Lösungen hergestellt. Es wurden nämlich entweder der untere Teil des Dolches im allgemeinen mit einem peltaförmigen Beschlag (Fo. wahrscheinlich Aquincum, in Privatsammlung) (Taf. III 1) oder die ganze Fläche des Dolches mit einer einzigen durchbrochenen Platte bedeckt (Taf. III 3a) Die zum ersten Typ gehörenden Beschläge sind in Pannonien in großer Anzahl anzutreffen, jedoch wurden diese vielmehr an Leder (Gürtel oder Pferdegeschirr-riemen) angebracht. Zur zweiten Gruppe gehört der Beschlag der Taf. III 2 (von unbekanntem pannonischem Fundort, Ung. Nationalmuseum). Auch an diesen Typ knüpfen sich zahlreiche Analogien an, diese sind jedoch vor allem solche Fragmente, bei denen man ihre Anwendungsart nicht genau bestimmen kann.

In den Kastellen des Limes am Rhein kommt der Dolchscheidentyp, den Taf. III 3 veranschaulicht, sehr häufig vor. Ein dieser Form gleicher — jedoch nur fragmentiert erhalten gebliebener — Beschlag kam aus Aquincum zum Vorschein (Museum von Aquincum). (Taf. III 3) Um besser die Originalform des Dolchüberzuges vorstellen zu können, wurde die Zeichnung des Aquincumer Exemplars — dunkel schattiert — aufgrund des ähnlichen Musters — an die entsprechende Stelle in die Zeichnung der aus dem Kastell von Faimingen beschriebenen und intakt erhalten gebliebenen Dolchscheide eingezeichnet. (Taf. III 3a)

Es kamen noch einige Fragmente aus Pannonien, aus Aquincum (Museum von Aquincum, Taf. III 4) und aus Dunaujváros-Intercisa (Ung. Nationalmuseum, Taf. III 5) zum Vorschein, die ebenfalls zu Dolchbeschlägen gehört haben.

Beachtenswert ist, daß Dolchscheidenverzierungen solchen Typs auch bis nach Dazien: bis Cluj-Napoca (Rumänien, Museum von Cluj) gelangt sind. (Taf. III. 6)

Auch unter dem in Budapest-Aquincum, III. Bez. Raktár-Gasse zum Vorschein gekommenen Fundmaterial der altchristlichen Cella trichora befindet sich das Fragment eines mit durchbrochener Verzierung versehenen Dolchscheidenüberzuges. (Museum von Aquincum, Taf. III 7) Dieses Gebie war vom 2. bis zum 4. Jahrhundert bebaut, weshalb es uns nicht möglich ist, über das Alter des Dolchscheidenbeschlages genauere Informationen zu erhalten. Ihre Anwendung dürfte der des Stückes der Taf. III 3a ähnlich sein, ihr durchbrochenes Muster — obwohl es in einer etwas plastischeren Ausführung gefertigt wurde — zeigt mit dieser in vielem eine Verwandtschaft. Das durchbrochene Muster wurde ohne Umrahmung gefertigt. Auch die Analogien dieses Typs finden wir in dem durchbrochenen Material Pannoniens, z. B. aus Sisak-Siscia (Südpannonien, Jugoslawien, Museum von Zagreb) in ziemlich großer Zahl vor, jedoch sind diese Stücke so fragmentarisch, daß wir nur ihre Musterung, jedoch nicht ihre Gebrauchsbestimmung feststellen können. Hingegen sind uns aus den Limeskastellen am Rhein mehrere, ziemlich unversehrt gebliebene Exemplare bekannt.

Die technische Bearbeitung der Dolchscheidenbeschläge erfolgte aus keinen, so feinen, dünnen Fäden, wie dies bei den Schwertbeschlägen zu sehen war. In Ermangelung der neueren Daten bestimmen wir ihre Zeit auf das bisher angegebene 2—3. Jahrhundert, mit der Bemerkung, daß das aus dem Kastell von Faimingen zutage geförderte Exemplar auf die Zeit des Antoninus Pius gesetzt werden kann.

SZILÁGYI JÁNOS

KÖZÖLETLEN KŐFELIRATOK AQUINCUMBÓL

1. Óbudán, a Meggyfa u.-ban (az aquincumi *canabae*, a katonai város É-i szélén) 1959 tavaszán. (54 cm m.) homokkő oltárka került elő, római kori lakóház egyik helyiségének ÉK-i sarkánál. A kelet felől melléje épített szoba ajtószintje alá állították fel, hogy a küszöbkövet pillérként tartsa.[1] A megtaláláskor a felirat betűinek a vájataiban a vörös festés nyomai még fennmaradtak (1. kép). Az 5. sorából ugyan 4 betű teljesen kimorzsolódott, de a felirat egyszerű és szabályos megszövegezése alapján a kiegészítés nem állít nehézségek elé:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) | Sarrius (?) avagy: S(extus ?) Arrius (?) | Super ve | t(e)ranus | [leg(ionis)]
II [a(diutricis)] p(iae) f(idelis) | v(otum) s(olvit) l(aetus) l(ibens)

E kőoltárkával tovább nő a Iuppiter-nek emelt fogadalomteljesítések száma,[2] Kelet-Pannónia fővárosában is. Problematikus a 2. sor olvasása, esetleges szétkülönítése. Két lehetőséget vetek fel:

a) Egyetlen névvé (nomen-né) olvassuk egybe az egész sort, aminthogy e sor betűit — szóelválasztó köz nélkül — vésték egymás mellé. De a *Sarrius*-nomen-re példát máshonnan sem ismerek.[3] Ám ismeretes a *Sarus*-utónév (cognomen) Pannóniából[4] (a Sarrus vagy Sarrius nevek Kajanto I. összeállításában sem fordulnak elő), és ismertek a Sarro és Sarra férfi utónevek, a Sarrum és Sarra folyónevek Galliából.[5] Ezekből könnyen képződhetett volna Sarrius családi név, aminthogy a gall és germán tartományokban gyakori szokás volt az, hogy az apa utónevéhez jelzői végződést ragasztottak, és a fia így jutott nomen-hez.[6] A szóban forgó fogadalomteljesítő utóneve: (Super) pedig a leggyakoribb a birodalom nyugati tartományaiban,[7] ahonnan veteránunk egyébként is származhatott.

b) A 2. sor olvasására másik lehetőség az, hogy a kezdő S betűt *külön* vesszük tekintetbe, és előnév (praenomen) rövidítésének tekintjük. Az így megmaradt Arrius szó igen gyakori családi név[8] (nomen). Ez esetben a fogadalomteljesítő hármas nevet viselt: S(extus) Arrius Super. De a Spurius, a Servius, a Salvius avagy a Statius előneveket is rövidítették S betűvel. Soproni S. szerint is ez az olvasat valószínűbb: S. Arrius.....

A veteranus szó rövidítése olyatén, hogy csak egyik magánhangzóját (a második E-t) hagyták el, nem igen jellemző sem korszakra, sem területre.[9] Inkább feltűnhetik az, hogy a felirat záróformulájából elhagyták az M rövidítést [:m(erito)], noha hely lett volna a kövön a kiírására. A hasonló esetek[10] a középdunavidéki térségben Dalmatia-ra jellemzőek, amint erre Mócsy A. figyelmeztet.

A fogadalomteljesítés — szubjektív megítélésünk szerint — i. sz. II. sz. 2. felében történhetett.[11]

2. Budapest déli határa mentén, a Kamaraerdőben 1967 őszén talált K. Kaba Melinda egy csonkult oltárkövet, amelyet jelentősebb történeti háttere fontosabbá, de felirata első két és fél sorának letörése, elveszése számos probléma forrásává tesz.[12] (2/a. kép).

Ez esetben, a kiegészítés és értelmezés tekintetében, a felirat végétől visszafelé haladjunk, ahol a sorokból csak az első és második betű tört ki, ahol probléma nem merül fel. Az utolsó két sorban a fogadalomteljesítés idejét örökítették meg: [P]raesente et Albi[n]o co(n)s(ulibus) (ante diem) XV Kal(endas) Iul(ias). C(aius) Bruttius Praesens és C(aius) All. Albinus (több consuli áttekintés[13] szerint) i. sz. 246-ban végezte ezt a közfunkciót.

A végétől számított 3. és 4. sorok kiegészítése sem kétséges: [*su*]*mptibus* [*su*]*is v*(*otum*) *s*(*olvit*) *l*(*ibens*) *m*(*erito*). E két formulának nincs egyedi jelentősége. A megelőző három sorban áll a fogadalomteljesítő neve, katonai rangja, és ezek eseteiben már találgatások merülhetnek fel.

A fogadalomteljesítő családi neve (nomen), felülről számítva a 4. sor közepén, biztosan: [*U*]*lpius*.

Az utóneve (cognomen) — az 5. sor elején — egyforma jogosultsággal lehet: [*C*]*arus* vagy [*V*]*arus* (ezekre sok példa akad[14]), vagy éppenséggel a ritka [*Cl*]*arus* stb. A fogadalomteljesítő két neve után a funkcióját jegyezték fel (három szóban). Ezek közül az első rövidítés kiegészítése vitán felül állóan egyszerű: opt(io); annál kérdésesebb a hozzá kapcsolódó birtokos jelző eset; két lehetőséget vetek fel:

a) A T-be (az 5. sor végén) halványan, határozatlanul belekarcoltak volna egy R betűt, és a ligaturával ez a rangjelzés olvasandó: opt(io) stra[t]orum co(n)s(ularis viri). Lammert F. hangsúlyozza áttekintésében,[15] hogy lovászok a helytartói székhelyen is egész osztagot számlálnak, de „optio stratorum"-ot ő sem ismer. Más áttekintésekben sem regisztrálnak ilyen parancsnoki funkciót.[16]

b) Nagyobb a valószínűség arra, hogy a T-be nem kapcsoltak bele R betűt, hanem a kimorzsolódás stb. játékából tűnik fel úgy, mintha (halványan) R betűt (talán utólag ?) iktattak volna e birtokos jelzős szóba. Ez esetben a fogadalomteljesítő katonatiszt ezt a funkciót viselhette: opt(io) sta[t]orum co(n)s(ularis viri). Ugyan konkrétan ilyen rang sem fordult még elő a kőfeliratokon,[15] de vele rokonfogalmak már közelebb ismeretesek.

Az egyszerű stator-ok is tiszthelyettesek, törvénykező tényezők[17] (afféle tábori csendőrség ?) voltak. A helytartó stator-ai egész osztagot tettek össze (élükön praefectussal).[18] Sőt ismeretesek már „centuriones statorum", és Rómában a vigiles (őrzászlóaljak) egyik optio-ját a st(atores)-kötelékbe helyezték át.[19]

De miért és kinek hódolt [*U*]*lpius* [*V*]*arus* (? *Carus* ?) 246. VI. 17-én, akár a helytartói lovászoknak, akár a tiszthelyettes csendőröknek volt a parancsnoka, centurio-jelölt rangban? A megelőző szavak adhatnának erre választ, de részint elvesztek azok, részint töredékesen maradtak fenn. A kiegészítést nehezíti, hogy a kőfaragó mester sűrűn, sőt szokatlan egybekapcsolásokban alkalmaz ligatúrákat: D+E, R+E, A+E, T+E, A+L stb. egybeírásokat látunk, és így bizonytalan, hány betű iktatható a kitört sorrészekbe? (2./b kép.)

Feliratunk elején e betűk maradtak meg: .... *ET*. | ....*LVIL* | ....*M*.*ADE*͡*REN* | ....*M*;[20] a fényképen optikai csalódás (bizonyos fotobeállítás következtében), ha a 2. sor végén [v]exil...-betűcsoportot olvasnánk (ami a vexillationum-kiegészítést tenné lehetővé); az *L*-betű melletti és az *V*-betű alatti likacsoktól avagy véletlen belevagdalástól el kell tekinteni. Induljunk ki a 3. sor végén és a 4. sor elején kivésett szóból, amelyből még a legtöbb betű látható; ez alighanem így egészítendő ki: *ad(ha)eren* [*tiu*]*m*. Feltehetjük, hogy a kőfaragó elhagyta a *h* és az *a* betűket, és a 4. sor elején (a letört részben) is rövidített, két betű egybevésésével, amiként szintén halmozta a ligatúrákat a 3. sor fennmaradt részében. Két betű bőven elfér a 4. sor letört részében!

Az adhaerens dicsérő jelző idevágó jelentései (a fogadalomteljesítés avagy a hadjáraton levés hátterében, ami pedig nyilvánvaló!): festhangen, nie weichen[21], anhangen, manere, una esse i. q., consentire, obsequi, oboedire stb.[22]. Az írás sajátosságában szinte azonos eset az ókorvégi kőfelirat[23] „adesit" igealakja (szintén *h* és *a* nélkül!), értelmi háttér tekintetében pedig talán Ammianus használta az „adhaesurus" alakot[24], közelálló párhuzamként.

Válságos hadi helyzetben kik tarthattak ki hűségesen a római birodalom vezetői avagy hadijelvényei mellett i. sz. 246-ban, a Kamaraerdő terében? Gondolhatunk-e pl. — az ad(ha)eren[tiu]m jelzőalakhoz genitivus-os főnevet keresve — holmi vil[icoru]m kiegészítésre? Vilicus-ok mint hősök? De a 3. sor letört részében sem férne el 5 betű, még akkor sem, ha ezekből két-két betűt ligatúrában kapcsolt volna össze a kőfaragó. Első kísérletként azt vetjük fel, hogy számnév állott talán itt: LVI (=56), mint egy osztag (különítmény?) létszámának a megörökítése; utána pedig azon csapattest neve veszett el, amely valami akció elvégzésére küldötte volna ki ezt a válogatott legénységet.

Éppen 246-ban 20 főnyi osztag vitézkedett az itáliai Intercisa-nál[25], tehát az 56 fő nem elképzelhetetlenül kis harci egység; különben is a letört helyen egy M vagy C is állhatott itt mint számnév. Úgy vélem ezért, hogy ilyesféle csapatalakulat tevékenykedhetett itt mint ad(ha)erens: ...[mil(itum) n(umero)] LVI l(egionis) ...[...m]...

A mil betűcsoport helyett felvethető a vex(illariorum) kifejezés is[26]. Az osztagot kiküldő legió neve m-betűvel végződik. Ha a germaniai *I M*(*inervia*)-ra gondolhatkun, ebben az esetben ez a csapattest már másodízben irányított volna ide rendhelyreállítók ülönítményt[27], és nevének az első tagját folytatták volna a következő sor elején, ahol az letörött, ilyesképpen: ...*LVI l*[*eg*(*ionis*) *I*] *M*(*inerviae*...?). Nincs kizárva az sem, hogy a 3. sor elején megmaradt *m*-betű a [*Ger*]*m*(*anicianarum*)-jelzőnek a tartozéka (példa ilyesmire kiküldött osztaggal kapcsolatban Sirmium-ból ismeretes[28]); ezen feltevés keretében a tárgyalt helyen ez

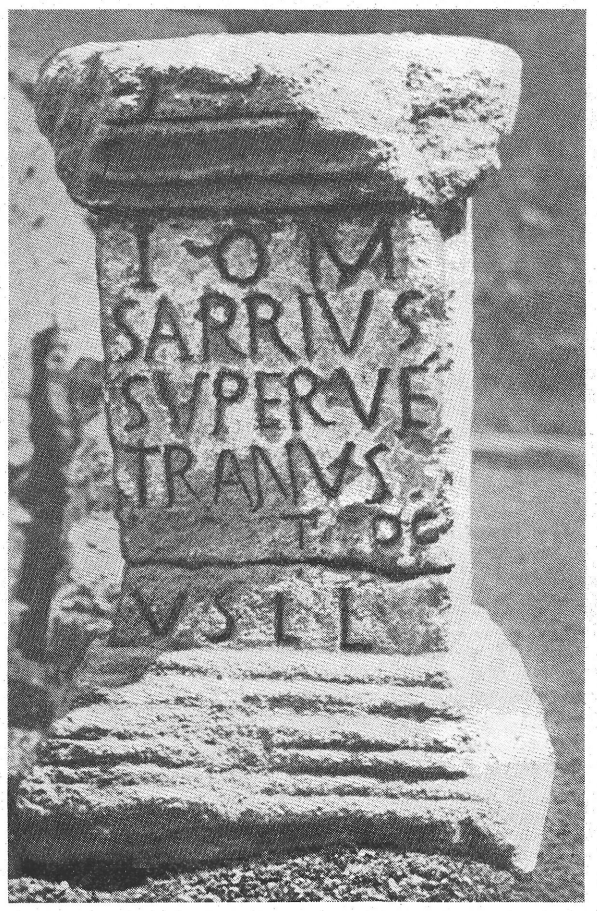

1. kép. Légiói veterán kőoltára Iuppiternek
Steinaltar eines Legionsveteranen, dem Jupiter gewidmet

állhatott: ...*LVI l*[*eg. Ger*]*m.*(=*legionum Germanicianarum*), aminthogy i. sz. 207 körül is a négy germaniai legió küldött ki válogatott csapatot.

A szóban forgó korszakban azonban más legiók is irányíthattak ide osztagot, amelyeknek a nevei *m*-betűvel végződnek. Mindenekelőtt a szomszédos tartományból a *X. gem*(*ina*) — Vindobonaból — avagy a *XIIII. Gem.* (Carnuntum-ból) küldhettek ide leghamarabb különítményt[29], de a Deutsch Altenburg-Petronell-i táborban állomásozó legiónak a neve, hosszúsága folytán, kevésbé jöhet tekintetbe. Ugyanebből az okból lenne erőltetett, ha Dacia egyik legiójára (:*XIII. gem.*) vagy Cappadocia helyőrségére (:*XII. Fulm.*) avagy Hispania legiójára (:*VII. gem.*) esne a választásunk, és valamelyikük nevét próbálnánk beleszorítani a letört, 2—3 betűnyi helyre.

A 2. sorban fennmaradt betűcsoport (:*LVIL*) éppenséggel szétkülöníthető volna ezekre a rövidítésekre is: ... l(egionis) VI L... avagy: ...l(egionis) V I1..., de ilyesféle nevű legiók nem léteztek!

A felirat letört első sorainak a kiegészítése talán a végtelenségig találgatható. Esetleg itt is az I.O.M. felajánlás állott, miként az előbb tárgyalt oltárkövön, avagy így kezdődött a mi feliratunk is:

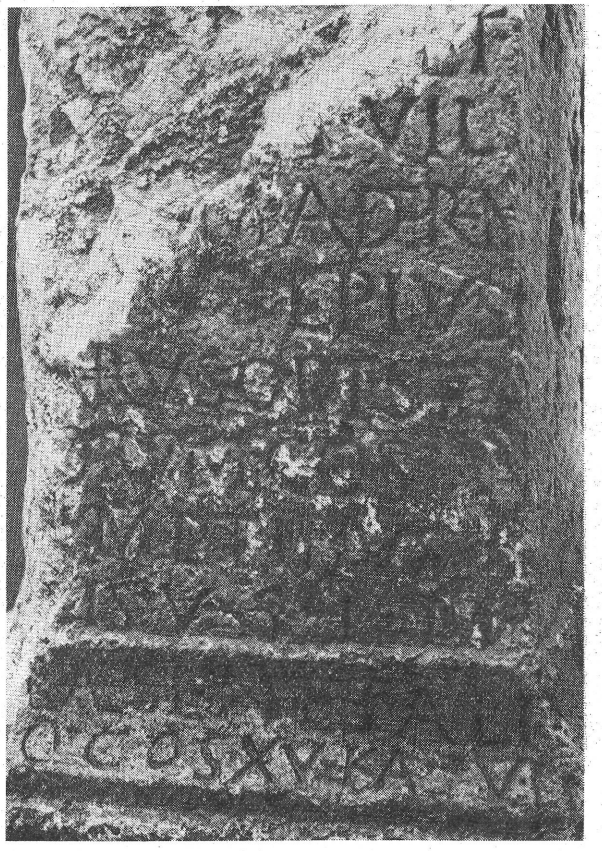

2a. kép. I. sz. 246-ban hűségben megmaradt osztag dicséretét örökíti meg kőoltáron egy centuriojelölt
Ein Centurioanwärter verewigt auf einem Steinaltar das Lob einer im Jahre 246. u. Z. treu gebliebenen Truppe

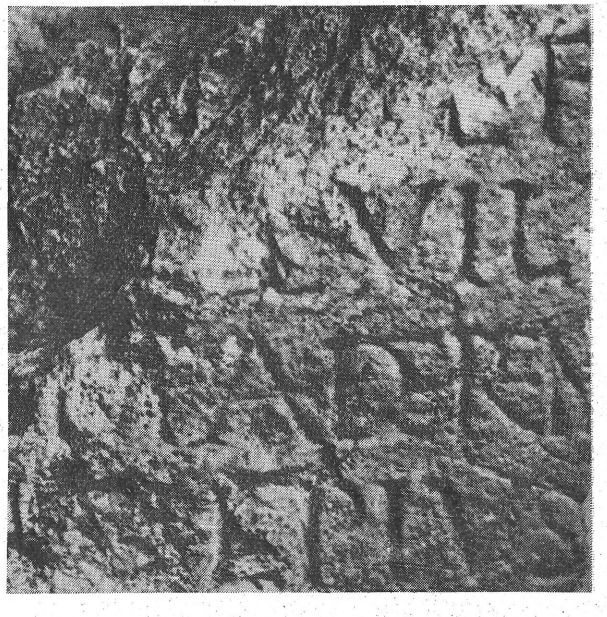

2b. kép. Kiemelten az előbbi felirat kérdéses része
Der problematische Teil der vorangehenden Inschrift hervorgehoben

„Herculi et Victoriae"; ehhez a fennmaradt *et* kötőszó olyasféle fogalmat kapcsolt volna, ami a különítményosztagosok derekasságát személyesítette meg? Gondolhatunk ilyesféle personificatio-kra: [genio? virtuti? fidei ? stb.][30]; esetleg a „[pro salute] et [reditu][31], illetőleg „...[adventu]"[32], avagy a „[pro salute] et [incol (umitate)]"[33] stb. formulákra. Egyik példában[34] szintén opt(io) emelt kőoltárt „Herculi victori...".

A találgatások folytatásánál fontosabb és szükségesebb ezen fogadalomteljesítés történelmi hátterének a vizsgálata. A stator-ok (strator-ok?) parancsnoka nem igen egyéni hálából vésette kőbe elismerését 246. VI. 17-én a szóban forgó osztag hűségéért. Ugyanis nem egyedül ez a centuriójelölt emelt ebben az évben, ill. ezen év táján kőoltárt Aquincum terében. Fitz J. szerint[35] „valószínűleg", ill. „legkésőbb"[36], Dobó Á. szerint[37] bizonyosan 246-ban állították az aquincumi legiói tábornál a kőoltárt[38] „Marti Victoriae Fortunae red...". A 244—249. évek valamelyikében emelték (az Aquincum nevű településcsoport és erődítménykörzet déli előterében!) a kőoltárt[39] „I. o. m. T. pro salute adq. incolumitate...", amely sok hozzászólásra adott okot[40].

Ugyanezen kőoltár lelőhelyén került elő az a („Mars Gradivus"-nak emelt) kőoltár, amelynek a feliratában (a 246-ban hűségesnek bizonyult vexillatio-kkal ellentétben!) Moesia inferior tartomány *hűtlen* vexillatio-i elleni győzelméért örökíti meg háláját Clodius Celsinus[41]. Alföldi A. szerint[42] 261-ben, Egger R. és Saxer M. szerint 238-ban[43], Radnóti A. véleménye alapján[44] 253-ban, Stajerman E. M. szerint [45] Ingenuus vagy Regalianus idejében ment végbe ez a csata a balkáni különítményekkel. Minthogy nehézségek mindegyik keltezéssel szemben fennállanak, nem kizárt az a lehetőség sem, hogy éppen az ellencsászárok mellett kitartó, vagyis a győztesen maradt császárral szemben *hűtlen* különítményekkel ellentétben volt indíték a *hűségeseknek* bizonyuló egyik osztag iránti elismerésre! E szerint a „Mars Gradivus-nak" emelt kőoltár is 246-ban készült volna?

Ezen kőoltárok lelőhelyei körzetében természetszerűleg pénzkészleteket is elrejtettek. A Tácon talált éremkincs[46] legkésőbbi veretei a 244—246. évekből valók, a Bakonyszombathelyen lelt pénzgyűjtés i. sz. 248 körül kerülhetett a föld mélyébe[47]. Legutóbb Werner J. szögezte le: „...Gruppen gleichzeitiger Münzschätze sind Zeugnis von Unruhezeiten (Kriegen oder sozialen Unruhen) ..."[48].

Már Schmidt L.[49] figyelmeztet arra, hogy Philippus császár 246 körül a Germanicus („germánverő") jelzőt érdemelte ki: „...Der Titel *Germanicus* bezieht sich wohl auf Kämpfe des Kaisers gegen Germanen an der oberen und mittleren Donau ..., von denen sonst jede Kunde fehlt...". Stein E. világosan fejti ki[50], hogy 245-ben a carpus-ok (dák néptörzs) betör a Balkánra; a császárnak személyesen is meg kellett jelennie (246 tavaszán ?) a válságos hadszíntéren; 247-ben győzelmet arat a betörők felett, és ekkor megjelenik a „Victoria Carpica" dicsőítés az érmeken[51]. Barkóczi L. úgy látja, hogy 247-ben a carpus-ok nemcsak Daciát dúlták végig, hanem támadásuk „mintha az Aquincum-Brigetio határszakaszt is súlyosabban érintette volna[52]". Fitz J. még határozottabban ír: „... a dunatérségi harcok ... győzelmes befejezése után Philippus 246-ban a Germanicus maximus jelzőket nyerte el....Carnuntum-Brigetio-Aquincum legioi e harcokkal kapcsolatban érdemelték ki a Philippiana kitüntető jelzőt.... A Brigetio-Aquincum-Annamatia útszakaszok a betört quadok rombolásai nyomán szorultak felújításra[53] ...".

De a redux jelző (: „hazavezérlő") — Fortuna istennő neve mellett —, a 246-ban emelt aquincumi kőoltáron[54] arra mutat, hogy P.A(l)fius Avitus helytartó csapatai a *távoli* tartományokban harcoltak (miután Kelet-Pannoniából kiküldték azokat). Katonai osztagok hűségének a megdicsérése kevésbé helyénvaló a betörő ellenséggel szemben, mint a törvényes császár ellen fellázadt csapatokkal szemben. Inkább belviszály leküzdésére vezényelhettek Aquincum térségébe különítményeket (a keletre irányított haderő helyébe), i. sz. 246 elején, esetleg a megelőző év folyamán.

3. Az aquincumi (korábbi és későbbi?) legioi tábor északi védőfala közelében (1968-ban) került elő egy kőoltár töredéke, amelynek a feliratából csak az utolsó három sor maradt fenn[55]. (3. kép.)

A kőfaragó egybekapcsolta az A és a V, az A és az E meg az L betűket. A megmaradt csonk kiegészítése okoz némi nehézséget, bár a MAXIMO szó utolsó betűinek az alsó vonalrészei fennmaradtak:

....Aug(ustis?) Maximo
II et Aeliano
co(n)s(ulibus)

Ebben az esetben a lelőhely lehet az egyik jelentősebb körülmény. Toutain J. már figyelmeztetett[56] arra, hogy olykor azon a helyen teljesítették a fogadalmat, ahol az istenség „segítő kegye" megnyilvánult. Ahogyan mind szélesebben alakulnak ki az erődített tábor sánc- és védőfalvonulatai (Aquincum-ban),

valósággal fogadalmi kőoltárok sorai kísérik azokat, csakhogy hol annak előterében, hol a bástyák belső tövében kerülhetett sor válságos helyzetekre. A tárgyalt, újonnan talált felirattöredék is beleilleszkedik a fogadalomteljesítések láncolatába[57].

Természetesen (ehhez a megállapításhoz) csak az eredeti helyükön (esetleg az eredeti felállítás közvetlen közelében) talált kőoltárkákat vehetjük figyelembe, és a másodlagos felhasználás eseteitől eltekintünk. A lelőhelyeknek már az első feltérképezésénél feltűnik, hogy a táborerőd keleti védőfala tövében nem találtak fogadalomteljesítés-megörökítéseket. Ez a védőfal alighanem a Kis-Dunaág mentén vonult, és úgy látszik, hogy harcokra ezen az oldalon nemigen került sor, meg különítmények sem gyakran indulhattak ki a keleti kapun, ill. ebből az irányból sem igen érkezhettek vissza.

3. kép. I. sz. 223-ban állított kőoltárcsonk (a légiói erődfal közelében)
Fragment eines im Jahre 223 u. Z. gestellten Steinaltars (in der Nähe der Legionsfestung)

A megmaradt feliratrész első rövidítése (AVG) sokféleképpen egészíthető ki[58]. Ha **ez** birtokos jelző eleje volt: *Aug(usti)*, ebben a változatban a legkülönfélébb funkcióknak a megnevezéseit zárhatta le. Amennyiben (a consulokkal meghatározott év előtt nagyobb valószínűséggel!) a nap pontos megjelölésébe tartozik bele mint az *Augustae*-hónap rövidítése, e változatban is több lehetőség között választhatunk. Lehetett ablativus-esetben álló jelző, valamelyik naptári határnaphoz tartozóan, vagy pedig az *Aug(ustas)*-szónak a rövidítésével állunk szemben, amely elé az „ante diem..."-kifejezés képzelendő el, sokféle sorszám lehetőségeivel.

Fontos azonban az, hogy a két consul neveit határozottan egészíthetjük ki, és így biztosan állapíthatjuk meg a fogadalomteljesítésnek az évét. L. Mar. Maximus (másodízben) és L. Rosc. Aelianus i. sz. 223-ban viselték a consuli tisztséget[59], vagyis Alexander Severus uralkodásának az elején. E császár még alig második éve állott a római birodalom élén, és a szakirodalom általános megítélése szerint elődjének rövid idején belül jelentősebb harci esemény nem történt Pannóniában.[60] De hát Elagabal császár és hívei megölésének a hírére (222. III. 11-én) nem mozdult volna meg a külső ellenség vagy az elnyomott réteg Pannóniában? Valóban a kiterjedtebb életveszély fennállására utalóan (ebben a válságos időben, az interregnum idejében) szaporodtak a fogadalomteljesítések Aquincum térségében. Az óbudai temető területén három katonatisztet[61], ismeretlen ponton Aquincum colonia két tanácstagja[62] ugyanebben az évben, a Miklós u. 6. táján a 222—224. évek között[63] emelt hálából kőoltárkát. Alighanem szintén i. sz. 223-ban örökítette meg ismeretlen személy kőbe vésetten a köszönetét[64], egy fegyvertárőr és legalább hat társa, a Kunewalder-téglagyár területén. Ugyancsak i. sz. 223-ban építették fel — a tagok közadakozásából — az egyik collegium lakomaházát[65]; a feliratban nem hangsúlyozzák, hogy lerombolódott épület új megépítéséről lett volna szó, de mindenképpen a császári Victoria iránti hódolattal állunk szemben.

4. Ugyancsak annak a villának a terében (III. Meggyfa u.), amelyet az aquincumi katonaváros északi peremén tártak fel, került elő (1958 őszén,—az egyik kutatóárkunk felső kevert rétegében — egy kőoltárka, nagyon porózus felülettel (4. kép).

Négysoros feliratából egy-egy betű morzsolódott le: az 1. sor kezdetén, ill. a 3. és a 4. sor végén[66]. De az is lehetséges, hogy a kőoltárka tetején, az előreugró fejezeten egész sornyi betű kopott le.

A felirat kiegészítésére a javaslatunk:

[Mithrae? Soli?] | [i]nvicto deo Aeli(us) | Calvis[i] | us ex v(oto) [f(ecit)]

Az *invictus* jelzőt viselték ugyan a fogadalmi kőoltárok feliratain más istenségek is, így pl. Hercules[67] több esetben, de általánosabban Mithras alakját ruházta fel ilyen nagy bizalommal tisztelőinek a hite[68]. A fogadalomteljesítő személy egyéni neve (Calvisius) első előfordulás Pannoniában, eddig ilyen nomen vagy cognomen ismeretlen itt[69], de a Calvius nomen-re két példát is regisztrál Mócsy A.[70], Pannonia egyéb részeiből. A név Észak-Itáliából indult ki. A Calvisius mint cognomen Noricum tartományban bennszülöttnek a neveként szerepel[71], és Comum tanácsának az egyik tagja is ezt a nevet viselte[72].

A kőoltár keltezésére határozott támpontjaink nincsenek[73]. Legutóbb Callies H. utalt arra, hogy a

deus vagy a *dea* (értelmező névszók) használata (istennevek mellett) elsősorban a III. sz.-ra mutat[74]; maga a villa, amelynek a terében előkerült ez a kőoltárka, az i. sz. III. sz. kezdetén épült ki, és 270 körül a vandál invázió pusztította azt el[75]. A III. sz. derekán (vagy valamivel később?) alighanem Mithras-szentély állhatott a közelben (a legiói *canabae*, a hozzátartozók városa) északi peremén.

A kőoltárkát állíttató személy nem jegyeztette fel a foglalkozását. Nem lehetetlen, hogy azonos volt azzal a *P. Ael. Calvi*... b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) II adi(utricis)-szel, aki i. sz. 217-ben Beográdban emelt kőoltárt, hálából azért, mert hazatért Caracalla parthushadjáratából[76]. Ha ezen a kőoltárkán valóban *Calvi[us]* volt a cognomen, nem pedig *Calvi[sius]* — az aquincumi felirat példájára —, vagyis nem azonos a két kőoltárka állíttatója, ebben az esetben is feltehetjük az egyenesági leszármazást közöttük.

5. „A papföldi macellum-tól délnyugatra, az útkereszteződésnél levő taberna-ból" (még 1931-ben) mentette meg Kuzsinszky B. az aquincumi gyűjtemény számára azt a néhány betűs kőfelirattöredéket (5. kép), amelyről adatcédulát készített (: 453 sz. nála), de kiegészítésével élete végéig adós maradt.[77] Nagy Lajos saját kezűleg ilyesféle kiegészítést jegyzett fel erre az adatcédulára: „*collegiumi schola* ... suis refecit". Az ő feltevését követjük a kiegészítésben: ... [sch] olam c[oll(egii ...] [impendi(i)s s]uis [refecit...]

Ez a *collegiumi székház* azonban még feltárásra vár (az É—D irányú főutca nyugati járda-porticusa mögött?). Sajnálatosan letört a felirat azon része, ahol a *collegium* konkrét meghatározását vésték kőbe.

6. Nem maradt fenn Kuzsinszky B. adatcédulája egy másik, szintén csak néhány betűs kőtöredékről (6. kép), amelyet Nagy Lajos igazgatósága idején az aquincumi muzeum irodaépületének a keleti falában rögzítettek.[78] Lelőhelye bizonytalan. Javaslatom a kiegészítésre: .....yrla[e] (?) yrea[e] (?) ...[Ant]onia... ..[puellae inno]centi

Az 1. sor utolsó előtti betűjéből, ami biztosan megmaradt: *L*, az itt támadt mély és széles lyuk folytán; e lyuk által az E betű közép és felső (vízszintes) szárai is elveszhettek. Az utolsó betű végéből pedig a beléje kapcsolt E betűt vagdalhatták ki. A 3. sor elején (az E betű előtt) a kivagdalt C betű félkörvonala elég jól kivehető. Az *innocens* dicsérő jelző (ha végignézzük a „laudationis luctusque formulae" sorát[79]), a puella, uxor, mulier, filius szavakhoz társul leggyakrabban. Ezért a letört helyre elsősorban a *puellae* főnevet javasoljuk. Az *Antonia* szó itt az anya 2-ik neve lehetett; ha családi név lett volna, még a 3. sor elveszett részében helyet kellene szorítani a cognomen-e számára is, már pedig a puellae (filiae) szó mellett nemigen marad hely annak is. Viszont az Antonia szó gyakori cognomen Pannoniában is[80], különösen a II—III. sz. fordulójától kezdve. Aquincumból szintén ismerünk már hasonló nevű személyeket. Barkóczi L. hangsúlyozza[81], hogy ezek a nevek keletiek. Ezért nem lepődhetünk meg azon, hogy az elhunyt „ártatlan leányka", akinek ... Antonia emelte ezt a sírtáblát, szintén (külsőleg is) keleties nevet viselt, amely ....yrla vagy yrea betűcsoporttal végződik.

7. Kaba Melinda óbudai feltárásánál talált[82] (7. kép) egy sírkőcsonkot. A feliratnak, amelyet kettős léc és egyszerű borostyáninda keretez (8. kép), mintegy kétharmad része maradt fenn. Talapzatából is letörtek[83] (mind a két oldalából). A sírkőbe a feliratot nem mesterember véste, kezdetleges kurzív írással van dolgunk. A feliratcsonk kiegészítését akadályozzák a szabálytalanságok és egyenetlenségek a betűk és szavak elhelyezésében. A betűk magasságai különbözőek (57—59—64 mm m.), szélességeik még erősebben térnek el egymástól[84]. A közök az egyes betűk között 37—48 mm között váltakoznak[85] (a talppontjaik között!). Megesik, hogy a szavakat keskenyebb köz választja el egymástól, mint némely betűt[86] a szavak belsejében. A felirat kiegészítéséhez bemutatunk olyan felvételt is (9. kép), amellyel a különösen kérdéses utolsó előtti sort felnagyítva hozzuk. Javaslatunk a kiegészítésre:

...mu[s] ... | an(norum) xxx[h(ic) s(itus est)] | Eutte(tia?) Ma[xima] | p(onendum) c(uravit) b(ene) [m(erenti)]

E szerint az elhunyt neve, aki 40 (?) éves korában halt meg, a mus-betűhármassal végződik. Ezen név kiegészítése találgatható volna a végtelenségig (*Firmus* ? *Philumus* ? stb. volt?). A síremléket állíttató nő második neve bizonyos (az *M*-betűbe belekapcsoltak egy *A*-betűt). Annál problematikusabb első nevének a kiegészítése, magyarázata. Az *Eutte(ia)=Eute(ia)* nomen lenne elsősorban kézenfekvő, de ilyen családi nevet nem találtam egyáltalán, *Eutte*(=Eute)-szógyökér nincs is a latin nyelvben[87]. *Eutte(tius)=Eute(tius)* nomen nőnemű alakjára kell tehát kiegészítenünk? Volt olyan consul[88], akinek az egyik nomen-je így hangzott, de Degrassi A. úgy vélte, hogy alighanem a Lutetius név helyett írták tévesen az Eutetius-nomen. Végül is főleg az a figyelemre méltó, hogy létezett Eucii, Euthiones nevű germán[89] nép. A római birodalom nyugati részéből ismeretes *Euta Materna*[90]; ennek mintájára *Eutte(a ?)=Eute(a ?)* lehetett *Maxima* első

4. kép. A „legyőzhetetlen istennek" emelt kőoltár
Der „unbesiegbaren Gottheit" gestellter Steinaltar

6. kép. Görögös nevű leányka sírtáblájának a töredéke
Fragment der Grabtafel eines Mädchens mit griechischem Namen

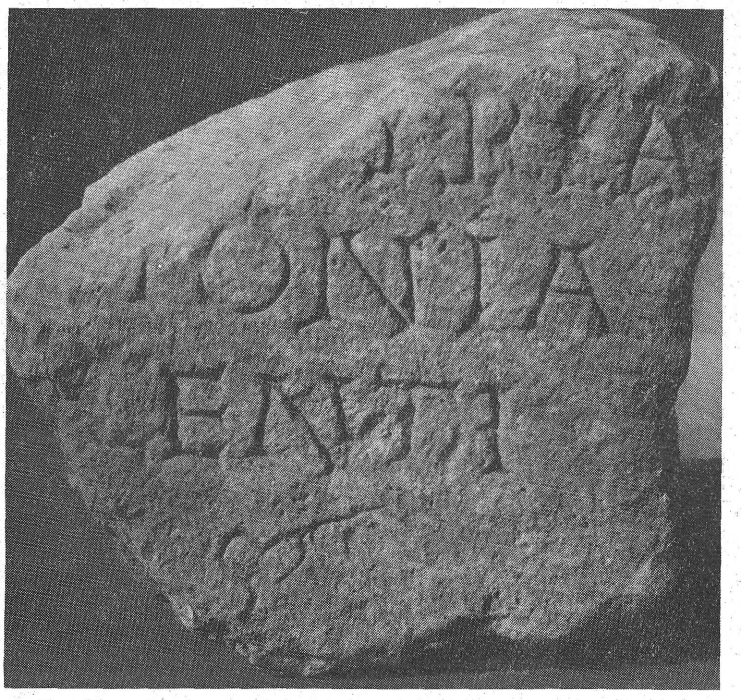

neve? Esetleg görög származású névvel állunk szemben, az *εὐθεῖα* (=az egyenes vonal) szó mesterkélt származékával?

8. Nagy Lajos Kőérbereken talált egy mészkőtömb-töredéket[91]; másodszor talapzatként használták fel (még a római korban). *Nagy Lajos* eredeti adatcédulája fennmaradt; a bal szélén és az első sorban teljesen elmosódott, mintegy felerészben ránkmaradt feliratot (10. kép) a megtaláló így betűzte ki:

[...n] Ius[...] | [an]n. XL. h[....] | [...]na.Fa[...] | [...].Firm[...] | [...]ur.P[....]

Nagy L. a legfelső sorban az *N* és *I* betűknek a felső végeit, az *V* és az *S* betűknek az alsó részeit regisztrálta még. A 3. sor végén (az *FA*-betűpár után) olyan betűt látott, amelyből a függőleges szárnak a teteje volt meg, a 4. sor elején (a *FIRM*-betűcsoport előtt) egy betű utolsó függőleges szárát észlelte Nagy L.;

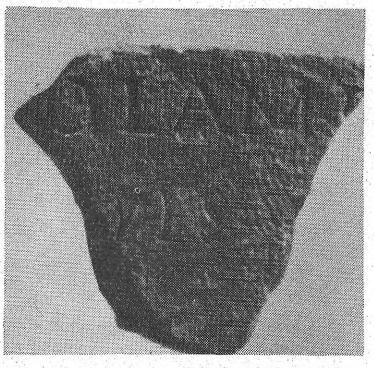

5. kép. Collegiumi székház építési kőtáblájának csonkja (a civilváros DNY-i részében)
Fragment der Steintafel über den Bau des Kollegiumsitzes (im südwestlichen Teil der Zivilstadt)

7. kép. Eutte. Maxima állíttatta sírkő csonkja (a katonai várostól északra kialakuló temetőből). Eredeti fekvés a sírban
Fragment des von Eutte. Maxima gestellten Grabsteines (aus dem nördlich der Militärstadt errichteten Gräberfeld). In situ im Grab

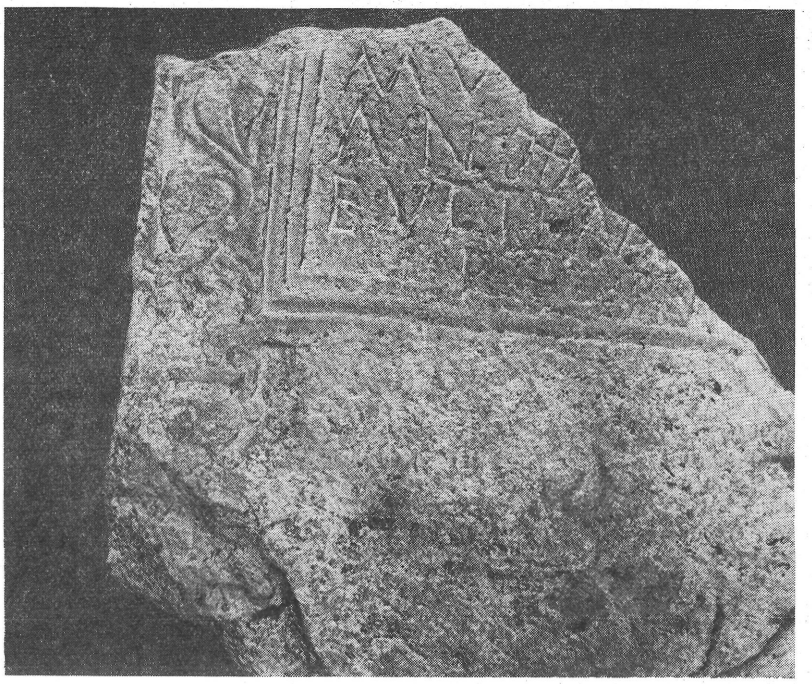

8. kép. Maga a sírkőtöredék
Das Grabsteinfragment selbst

ugyanezt látta az 5. sor kezdetén is (az *VR*-betűpár előtt). Mi úgy véljük, hogy a legalsó sor közepén ... VB betűpár áll, különben csak egyetérthetünk kiváló kutatóelődünk olvasatával.

Eszerint alighanem [Iu]n(ius) Ius[tus? Iustinus? stb.] sírtáblájával lehet dolgunk, ő hunyt el 40 éves korában; a 2. sor letört részében bizonyosan ez a formula fejeződött be: h(ic) [s(itus) e(st)]... A felirat többi része úgy értelmezhető talán, hogy a sírtáblát többen állíttatták; [Fortu]na (ld. a 2. sor végét és a következő sor elejét) avagy [An]na ?, valamint [Iu]n(ius) Firm[us? Firminus?[92], vö. a 4. sort] meg Fa... Az Ius... betűcsoporttal kezdődő személynevek[93] közül leggyakoribb a Ius[tus], másodsorban a Ius[tinus] cognomen. Az [An]na személynév igen ritka[94]. A *Fa*... betűpárral kezdődő személynevek[95] közül, minthogy a harmadik betű B vagy I vagy H vagy L, esetleg M vagy N lehetett, az igen gyakori Fa[lco] vagy Fa[bianus] jöhet elsősorban tekintetbe. A harmadik sor letörött részébe, a *FA*-betűpár folytatásaként éppen helyet találna a fa[mula eius] kiegészítés is (ebben az esetben a ...*na*-végű nevet viselő személy az elhunytnak szolgálója lett volna, és csak ketten gondoskodtak volna annak végtisztességéről). A legalsó sorban az ...*VB*-betűpárt alighanem így egészíthetjük ki: [t]ub(icen).[96] De miféle testületnek volt a kürtöse? A legutolsó betűből megmaradt csonk *P* vagy *R* avagy *D* része lehet, biztosan nem *L* betűnek a tartozéka, tehát nem legióban fújta a kürtöt [Iun]n(ius) Firm... A legnagyobb valószínűséggel *P* volt az utolsónak, részben fennmaradt betű, ezekkel a kiegészítési lehetőségekkel: *p(atri ?); p(arentibus ?); p(osuerunt ?); p(ro pietate ?)*. Jól ide találna értelmileg ez a formula is: *b(ene merenti)*.

De ha Nagy L. látta helytállóan (a megtaláláskor!) az utolsó sor vitatható betűit, és mégis *VR*-betűpár

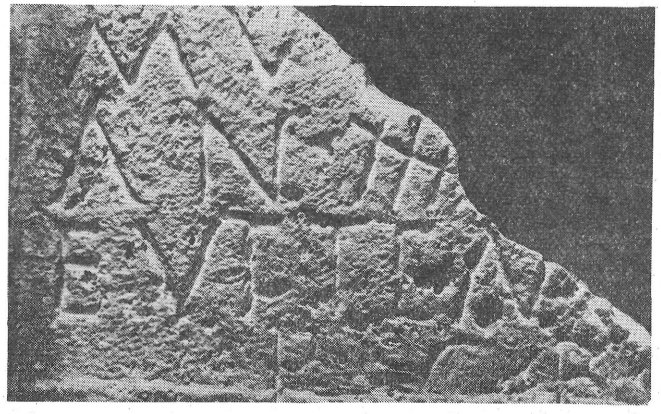

9. kép. A sírfelirat felnagyítottan
Die Grabinschrift vergrößert

10. kép. [Iu]n(ius) Ius[tus]? sírtáblájának a csonkja
Fragment der Grabtafel des [Iu]n(ius) Ius[tus]?

olvasandó itt, ebben a változatban az [A]ur(elius) családi név (nomen) maradványával lenne dolgunk, ami után az egyéni név (cognomen) kezdőbetűjét kellene vélnünk a *P* vagy *D* vagy *R* betűben. Ebben az esetben az sem elképzelhetetlen, hogy egy lovas segéd csapattest nevének a részével találkozunk itt, ilyesféle kiegészítéssel: . . . [alae A]ur(ianae) P(rimae), és Firm. . . ebben szolgált volna.

JEGYZETEK

1 A kőoltárka 21.8 cm sz., 17.3 cm v. Betűi 36—40 mm magasak, 25—30 mm szélesek (pl. az *A* alul).

2 A Iuppiternek tett felajánlások nagy számához és társadalmi hátterükhöz legutóbb: *J. Szilágyi:* Aquincum (Bp. 1956) 109; *Mócsy A.:* Pannonia. Paulys Realenzyklopädie d. klass. Altertumswiss. Suppl. B. IX. (Stuttgart 1962) 729.

3 *H. Dessau*, ILS III. (Berlin 1916) Indices sem regisztrál *Sarrius*-személynevet, miként *Ii. Kajanto* (Comment. human. liter. t. 36 (Helsinki 1965) 410. o.) sem.

4 *Barkóczi L.:* The Population of Pannonia from M. Aurelius to Diocletian. Acta Arch. Acad. Scient. Hung. (Bp.) 16. 1964. 323.

5 *Sarra, Sarro, Sarrum:* CIL XII p. 900; *Keune:* Paulys Realenzyklopädie ... II. B. II. (St. 1923) 48—50.

6 *Fr. Behn:* Die röm. Steindenkmäler u. Inschriften aus Starkenburg. Festschrift d. Röm.-germ. Zentralmus. in Mainz. B. I. (Mainz 1952) 19. *S* kezdőbetűvel rövidített előnevek: CIL III. p. 2331—78; p. 2598; p. 2622—30.

7 *Barkóczi* id. m. 325; *Mócsy A.*, Die Bevölkerung v. Pann. bis zu d. Markomannenkriegen (Bp. 1959) 192, 250.

8 Sok *Arrius-Arria:* CIL III p. 2336.

9 Példák a *vetranus* rövidítésre a CIL III gyűjtőterületéről: 108, 125, 343, 5329, 6120, 6224, 6364, 6366, 6798.

10 Hiányzik pl. a *m(erito)* formula: CIL III 14242, 14542, 15191; p. 2566: „passim, sed deest in Dalmaticis".

11 Az a villa, amelyben a kőoltárkát a küszöbköve alatt másodlagosan felhasználták, az i. sz. III. sz. kezdetén nyerte el végső arculatát: *I. Wellner:* The Hercules villa in Aquincum. Acta Arch. ASH 21 (1969) 271.

12 A kőfelirat első értékelésének az átengedéséért Kaba Melindának tartozom köszönettel. Lelőhelye közelében épületnyomok és éremkincs kerültek elő a római korból; feldolgozásukat Kaba M. készíti elő. Arch. Ért. 91. 1964. 254 *(Kaba M.)*. A kőoltárka 96 cm magas, 29.5 cm széles. Betűi (pl. a V) 23 mm szélesek, 24 mm magasak.

13 *Degrassi A.:* I fasti consolari dell'imp. Rom. (Roma 1952/68) 999.

14 *Dessau H.:* ILS III p. 179 és 251 sok példát sorol fel a Carus, ill. a Varus nevekre.

15 Opt(io) statorum-ot vagy stratorum-ot Dessau H. ILS p. 502 gyűjtése sem ismer; nem regisztrálnak ilyesmit: *Lammert F.*, PW-RE IV^{A} (Stuttgart 1932) 330: *Domaszewski—Dobson*, Die Rangordnung d. röm. Heeres^{2} (Köln-Graz 1967) 316-7 (Register A_1).

16 *Haug—Sixt F.:* Die röm. Inschriften u. Bildwerke Württenbergs (Stuttgart 1914) 369.

18 *A. v. Domaszewski—B. Dobson*, 15. j.-ben id. m. 28.

19 PW-RE III A (Stuttgart 1929), Statores c., 2229 *(Kübler)*.

20 Az LVIL betűcsoport kibetűzéséért Mócsy A.-nak tartozom köszönettel.

21 *K. E. Georges:* Ausf. latein.-dt. Handwbuch I. (Basel 1951) 115. has.

22 Thesaurus ling. Latin. I. (Lipsia 1900) 633—6. has.

23 CIL XIII 2478.

24 Különösen ide utal: *Amm. Marc.* 27, 6, 9 („. . . signis militaribus et aquilis *adhaesurus*. . .").

25 CIL XI 6107 („. . . agens at latrunculum cum militibus n. XX. . ."). Más esetekben nagyobb a különítmények létszáma. Így 855 fő az aquincumi legióból Trencsénnél (*Dessau H.*, ILS 9122; Num. Zschr. Wien N. F. 22. 1929. 128, *Kubitschek W.*), 200 fő Salona-nál, szintén M. Aurelius korában (ILS 2287) stb.

26 Pl. egészen kiírva legiói kapcsolat esetén: CIL III 3200 (Dalm.).

27 CIL III 10471-3.

28 CIL III 3228.

29 RE XII. 1341-2, 1366. has. *(E. Ritterling)*.

30 Példák: CIL III 3457; 14342^{1} (I. o. m. et genio. . .).

31 Példák szintén a közelből: uo. 3427; 10197 (i. sz. 233, ill. 198—201).

32 *E. Weber:* Die römerz. Inschriften d. Steiermark (Graz 1969) 87.

33 Példa Pannóniából: CIL III 3228.

34 Gallia 11. 1953. 16 *(H. Rolland)*; *É. Éspérandieu—R. Lantier:* Recueil général d. Bas-reliefs de la Gaule... XV. Suppl. (suite) (Paris 1966). 20. o., 8686. ssz. (Glanum): „. . . Herculi... pro salute et reditu... militum..., qui sub vexillo fuerunt. . .".

35 *Fitz J.:* Alfius/5. PW-RE B. X. Suppl.) Stuttgart 1965/14.

36 Num. Közl. 64—65 (1965—66) 14 *(Fitz J.)*.

37 *Dobó Á.:* Die Verw. d. röm. Pr. Pann. (Budapest 1968) 94 (további irodalommal).

38 CIL III 10436.

39 CIL III 10418.

40 A Rezeda u. 14 alatt talált kőoltár keltezéséhez és kiegészítéséhez: Arch. Ért. 52. 1939. 108-12 *(Alföldi A.)*; Budapest története I/2. (Budapest 1942) 447. o., 235. j. *(Nagy T.)*; Ant. Tan. 7. 1960. 45—46 *(Alföldy G.)*; PW-RE Suppl. XI. (Stuttgart 1968) 136 *(Mócsy A.)*.

41 *Degrassi A.* (id. m. 120) regisztrál egy Clod. Cels[inus]-t, Asia prov. helytartóját; talán — fiatalabb korában — ezzel azonos a tárgyalt feliratban megnevezett legiói tiszt.

42 Num. Közl. 25. 1926. 88 *(Alföldi A.)*; *Kuzsinszky B.:* Aquincum... (Budapest 1934) 100; Pannónia 1. 1935. 6—10 *(Alföldi A.)*; Rev. Arch. 6^{6} (1935) 250. o., 164. sz.; Serta Hoffil. (Zagreb 1940) 218—221 *(Egger R.)*; *Stein A.:* Die Legaten v. Moesien (Budapest 1940) 105; Folia Arch. 6. 1954. 60—61 *(Radnóti A.)*.

43 *Egger R.*, előbb id. m. 219—224; Röm. Antike u. frühes Christentum I. (Klagenfurt 1962) 209; Rev. Arch. 34^{6} (1949) 213. o., 151. sz. (egyéb irodalommal); *Saxer R.*, id. m. 51. o., 42. sz. 292. j. (egyéb irodalommal).

44 Folia Arch. 6. 1954. 60—61. o., 68. j. *(Radnóti A.)*.

45 *E. M. Stajerman:* Die Krise d. Sklavenhalterordnung im Westen d. röm. Reiches (Berlin 1964) 433.

46 Num. Közl. 64—65 (1965—66) 13 *(Fitz J.)*.

47 *Fitz J.*, uo. 14. o., 6. j.; Pannónia története (Budapest 1963) 107 *(Barkóczi L.)*.

48 Jahrbuch f. Num.... 2 (1950—51) 137 *(J. Werner)*.

49 *L. Schmidt:* Gesch. d. dt. Stämme bis z. Ausg. d. Völkerw. I/1. (Berlin 1904) 59. o., 5. j. *Fitz J.* (Num. Közl. 64—65. 1965—66. 14) fegyveres összecsapást feltételez i. sz. 245-ben a quadokkal.

50 PW-RE X. (Stuttgart 1919), Iulius/386, 761—62 *(E. Stein)*.

51 PW-RE XII. (Stuttgart 1925), Legio c., 1338 *(E. Ritterling)*. Az i. sz. 245, 246, 247. években kiadott végszabadságoló diplomákat (CIL XVI 149—152) olyan katonák kapták, akik „pie et fortiter militia functi sunt".

52 *Barkóczi L.—Bóna I.—Mócsy A.*: Pannónia története, 106—107.

53 PW-RE Suppl. X. (Stuttgart 1965), Alfius/5, 14—15 *(Fitz J.)*. További irodalom: *Dobó A.*, id. m. id. hely.

54 CIL III 10436.

55 A III. László u. útteste helyén húzott (VI. jelű) kutatóárokból került elő.

56 *Ch. Daremberg—E. Saglio:* Dictionnaire des Antiquités ... V. Paris (1909) 976, Votum c. *(J. Totain)*.

57 Az ismertetett feliratcsonk lelőhelye szomszédságában teljesítettek pl. fogadalmat *Silvanus conservator*-nak (közöletlen kőoltárkán), *deus Silvanus*-nak meg *Iuno regina*-nak és [*genio*] *huiusq(ue) loc(i)*-nak: Bp. R. 13 (1943) 346, 350. Az északi táborkapu előterében „invicto *Mithrae*", illetőleg egy ismeretlen istenségnek végeztek fogadalomteljesítést: *A. Hekler:* Arch. Ért. 28 (1908) 285 (a és b); RA 16[4] (1910) 441 (n. 127).

Ha a Majláth (= Szentendrei út) utca 42 előtt, a Miklós u. 36 táján megállapított (Sz. Póczy Klára és Pekáry T. által ismertetett) *vallum*-nyomok irányvonalát meghosszabbítjuk keleti irányba (a Duna felé), a Laktanya u. 22 vagy 24. sz. telkeken át a Laktanya u. 27. sz. telek (= egykori zsidó temető) közepének tartunk neki. E szerint az ún. *praetorium-oltárkövek* is — B. Kuzsinszky: Arch. Ért. 9 (1889) 396. —; Bp. R. 5 (1897) 128. —; Aquincum... Budapest 1934. 195—199 — a tábor védőfalának tövében feküdtek, az egyik periódusban. E fogadalmi felajánlások szóltak „*Marti Victoriae Fortunae red(uci)*": CIL III 10436; „*urbi Romae*": CIL III 10470; „*I(ovi) o.m. et dis deabusque omnibus*": CIL III 10424; „*Fortunae huius loci*": CIL III 10399; „*Minervae victrici*": CIL III 10438; „*Dis et genio prov. Pannoniae*": CIL III 10396; „*I(ovi) o.m.*": CIL III 10415; „*Iunoni caelesti*": CIL III 10407; a „defectores et rebelles"-t legyőző helytartó dicsőségére: CIL III 10471—73.

A legiói tábor nyugati védőfalának a közelében (külső vagy belső tövében?) [*Silv*]*anus mag(nus)*-nak, illetőleg egyszerűen *Silvanus*-nak meg egy ismeretlen istenségnek teljesítettek fogadalmat: *Kuzsinszky B.*, Aquincum... (Budapest 1934) 206; Bud. Rég. 12. 1937. 127—28; CIL III 13 370 = *H. Dessau*, ILS 3516 = Klio 46. 1965. 341 *(Nagy T.)*. Számszerint a legtöbb fogadalomteljesítés a helyét változtató erőd déli védőrendszerei közelében ment végbe: „*I(ovi) o.m.*" 4 esetben (CIL III 15 157; Bud. Rég. 12. 1937. 93 — *Kuzsinszky B.*; uo. 13. 1943. 343, 346; Arch. Ért. 94. 1967. 76, 79).

Egy-egy esetben szólt a fogadalom „*Telesphoro*" (Bud. Rég. 13. 1943. 356 — *Szilágyi J.*), meg „... [*Fortunae*] *Aug. ceterisque dis huiusce loci*" (CIL III 3417 = PW-RE Suppl. IX. Valerius /333/ a, 1429, 1431 — *Fitz J.*), illetőleg „*Minervae*" (Bud. Rég. 14. 1945. 456).

Nem maradt meg a segítségül hívott istenség neve: *Kuzsinszky B.:* Aquincum... 215; Bud. Rég. 12. 1937. 16; Arch. Ért. 78. 1951. 47. tábla, 3. kép *(Szilágyi J.)*; uo. 135. o.; Acta Arch. Hung. 11. 1959. 257 *(Fitz J.)*; Bud. Rég. 20. 1963. 27—28, 41 *(Nagy T.)*.

A III. Föld u. 17 előtt (gázcsőárokban) került elő a „*g(enio)* (centuriae) L. Aeb. Certi..." emelt kőoltárka (száma az új naplóban: 63. 10. 79). (Ez a lelőhely a legiói erőd későbbi, délebbre eltolt periódusában a déli kapuzat belső előterébe esik).

58 E rövidítés kiegészítésében *Mócsy A.* volt segítségemre.

59 CIL III p. 661 ad n. 5460; *W. Liebenam:* Fasti consolari (Bonn 1909/28) a Maximo-szó után nem jelölik a másodízbeniséget: CIL III 14565; *Dessau H.*, ILS 2356; 3156; 3621; 7075); *A. Degrassi:* I Fasti cons. (Róma 1952) 62, 222.

60 RE II. 15. Hb. (Stuttgart 1955) 391—404, 397 (Varius Avitus) 10.

61 *Tesserarius, signifer, c. arm.:* CIL III 10 476 cf. p. 2328[21].

62 CIL III 10481 (Újabban hurcolhatták el Lacházára).

63 Új naplósz. az aquincumi múz.-ban: 64. 10. 169.

64 CIL III 10529 (a CIL munkatársa még i. sz. 184-ből vagy 187-ből való származást is lehetségesnek tartja).

65 „Pro sal. d.n. Aug. colleg. Victorianorum cocinatorium...": BR 8. 1904. 166 *(Kuzsinszky B.)*; uő., Aquincum... (Bp. 1934) 187—8.

66 A kő 19 cm sz., 20 cm v. Új napló: 64. 10. 166.

67 *H. Dessau*, id. m. p. 532.

68 Uo. 545. Legújabban *Mithras* és *deus invictus* azonosságához: *Mócsy*, Pannónia 737 (RE Suppl. IX.).

69 *A. Mócsy* Bev. 153, 308.

70 Uo. 153. *I. Kajanto* (The latin cognomina, Commentationes human. litterarum, Helsinki 1965, 36. 2) Sardinia-ra utal (143. o., „Cognomina derived from Gentilicia").

71 CIL III p. 2384, 2631.

72 *F. Miller:* Das röm. Reich u. seine Nachbarn (Frankfurt a. M. 1966) 140.

73 A végformula *(EX V F)* sem jellemző korszakra. CIL III p. 2589: „...ex voto passim"

74 *H. Callies:* Die fremden Truppen im röm. Heer d. Prinzipats, BRGK 45. 1964. 135. o., 10. j.

75 *Wellner I.*, id. hely.

76 Année épigr. 1964. (Paris 1965) 107. o., 261. sz.

77 Régi napló: 1931/14; új napló: 64. 10. 229.

78 A kő 12,5 cm sz., 16,4 cm m.

79 CIL III p. 2595.

80 CIL III p. 2380. *Mócsy A.*, Bevölkerung... 164. o.

81 *Barkóczi L.*, A. Arch., id. m. 305. o.

82 III. Benedek Elek u.-ban (174 sz. sírban, 1968. aug.). Köszönettel tartozom Kaba M.-nak, hogy e sorok írójának engedte át a sírfelirat ismertetését.

83 A talapzat sz. 77, h. 88 cm. A feliratos mező 53,7 cm sz., fennmaradt magassága 28 cm. A sírkő 21 cm v., 82 cm széles.

84 Pl. az *E* szélessége 28, a H 31, a *V* (felül) 53, az *M* 50, ill. 84 mm (felül, ill. alul).

85 Pl. az *A* és *N* között 48, az *M* és *V* között 37, a *T* és *T* között (természetesen a felső hasta-k közében) 14 mm a táv.

86 Pl. 36 mm a köz két szó között.

87 Thesaurus Linguae Latinae V. 2. fasc. 1 (Lipsiae 1931) 1081. has. *E. Georges,* Ausführl. lat.-dt. Handwörterbuch (Basel 1951), 2480—81.

88 CIL III 8753. *A. Degrassi,* id. m. 11.

89 *L. Schmidt:* Gesch. d. dt. Stämme... (Berlin 1904). I/1. 384.

90 CIL XIII/5 (Berlin 1943) 4373.

91 A sorszám Kuzsinszky B.-nál: 394; új naplószám: 64.10.77. A kőcsonk méretei: 64,5×54×18 cm.

92 Egyéb változatok, lehetőségek: CIL III p. 2392.

93 Ius... kezdetű cognomen-ek más példái: *Dessau,* ILS III p. 206.

94 Csak 1 példa rá: uo. 168. o.

95 Uo. p. 193. *Fab...* betűkkel kezdődő személynevek: CIL III p. 2391.

96 Egyszerűen [s]ub elöljáró szócska állott volna a feliratcsomók alján, és utána az ablativusban levő kifejezés egészen letört volna? [p]ub[lice] (= „nyilvánosan, közköltségen, az állam által, a közösség által") szó volt itt? Avagy [c]ub[icularius] (= Kammerdiener; *H. Menge:* Lat.-Dt. Schulbuch² Berlin 1911, 186, 616—7. o.) foglalkozást űzött volna a felirat utolsó soraiban megnevezett személy?

JÁNOS SZILÁGYI

UNVERÖFFENTLICHTE STEININSCHRIFTEN AUS AQUINCUM

1. In Óbuda wurde der eine Schwellenstein einer am nördlichen Rand der einstigen Aquincumer Militärstadt stehenden Villa als Pfeiler von einem aus Sandstein gefertigten, kleinen Altar (Abb. 1) mit der sechszeiligen Inschrift: I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Sarrius Super ve t(e)ranus[leg(ionis) II a(diutricis] p(iae) f(idelis) v(otum) s(olvit) l(aetus) l(ibens) getragen. Für den Personennamen Sarrius würde dies das erste Vorkommen sein[3–4], weshalb es anzunehmen ist, daß dieses Wort in zwei Teile geteilt gelöst werden muß: auf den Buchstaben *S*, als eine Abkürzung irgendeines Vornamens (:Servius? Salvius? Spurius? Statius?) und auf den Familiennamen Arrius. Der Dedikant war vielleicht S(extus) Arrius Super und das Steinaltärchen dürfte in der zweiten Hälfte des 2. Jhs u.Z. gestellt worden sein.

2. Am südlichen Rand der Hauptstadt Budapest kam ein fragmentierter Steinaltar in seiner Inschrift mit ungewohnten Buchstabenverbindungen zum Vorschein (Abb. 2a). Unser erster Versuch zur Ergänzung heißt: ... et ...LVI l(egionis) [I.?] M(inerviae?) ad(ha)eren [tium] [U] lpius [V] arus opt(io) sta[t]orum co(n)s(ularis viri) [su]mptibus [su]is v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) [P]raesente et Albi[n]o co(n)s(ulibus) (ante diem) XV Kal (endas) Iul(ias) (= 17. Juni 246 u. Z.). Der problematischste Inschriftenteil wird auch vergrößert vorgeführt (Abb. 2b). Der erste Buchstabe des Beinamens des Dedikanten, eines Offiziers ist ausgebröckelt; dieser dürfte der damals gleichfalls häufige Name[14] [C]arus oder z. B. der seltene [Cl] arus gewesen sein. Es scheint, daß man am Ende der 5. Zeile in das T schwach auch einen Buchstaben *R* eingeritzt hat und es dürfte demnach [U]lpius [V]arus (?) opt(io) str[at]orum cos.. heißen, also wäre er der Kommandant der Reiterabteilung des Statthalters gewesen sein. Jedoch gibt es für eine solche Funktion kein Beispiel.[16] Mit dem Amt der opt(io) sta [t] orum cos. (ungefähr Befehlshaber irgendeiner Feldgendarmerie?[17–18] verwandte Funktionen[19] sind schon vorgekommen. "Auf eigene Kosten" huldigt der Centurioanwärter mit Befehlsgewalt in der südlichen Gemarkung von Aquincum der sich in schwerer Lage treu erwiesenen Truppe, die eventuell nur 56 Häupter gezählt hat. Die Zahl könnte auch höher gewesen sein, wenn wir annehmen, daß vor dem Zahlwort (:LVI) — im abgebrochenen Teil — ein Buchstabe *M* oder *C* als Bezeichnungen größerer Zahlen fehlt. Der Name der die Abteilung entsandten Legion läuft mit dem Buchstaben *m* aus. Hier kann vor allem die germanische Legion I M(inervia) in Betracht kommen, da diese schon früher Ordnungstruppen hierher entsandt hat[27]; in diesem Falle denken wir an eine derartige Ergänzung wie: ...[mil(itum) n(umero)] LVI 1 (eg (ionis) I [M (inerviae). Jedoch auch andere Ergänzungen können in diesen ausgebröckelten Inschriftenteil hineinpassen: haben die 1[eg(iones) Ger[m(anicianae[28])] hierher Truppen entsandt oder hat sich vielleicht die 1[eg (io) X. ge] m (ina), letztere aus der nahen Stadt Vindobona[29]) bezüglich ihrer Hilfsbereitschaft geäußert? An der Inschrift des Steinaltars dürfte anlautend eine so ähnliche Dedikation verlorengegangen sein wie: „Herculi et Victoriae" oder "genio et virtuti", eventuell „fidei ..." usw.[30–34] Auf die tatsächlich vorhandene Krise verweist (im Bereich von Aquincum im Jahre 246 u. Z.), daß mehrere Dedikationen aus diesem Zeitalter und Raum aufrechterhalten geblieben sind[35–40] sowie daß im Bereich dieser Steinaltäre in den Jahren 244—8 u. Z. auch Münzbestände verborgen wurden[46–47]. Auch Kaiser Philippus hat das Attribut Germanicus um das Jahr 246 verdient[49–53], also man dürfte den größten Teil der Truppen von Aquincum gegen die Quaden bzw. nach dem Nahen Osten abkommandiert haben und zur Bekämpfung der zufolge der Schwächung der hiesigen Garnison entstandenen inneren Unruhen zu Beginn des Jahres 246 u. Z., eventuell im Laufe des vorangehenden Jahres aus den benachbarten Provinzen Truppen hierher entsandt haben.

3. In der Nähe der nördlichen Schutzmauer des (älteren) Legionslagers von Aquincum kam 1968 das Fragment eines Steinaltars zum Vorschein: aus seiner Inschrift sind nur die letzten drei Zeilen erhalten geblieben (Abb. 3). Der Steinmetz hat die Buch-

staben *A* und *V*, *A* und *E* sowie *L* miteinander verbunden. Unsere Proposition zur Ergänzung ist: ... Aug(ustis?) Maximo II et Aeliano co(n)s(ulibus). Je mehr sich die Wall- und Wehrmauern des befestigten Lagers vor unseren Augen erschließen, begleiten sie (in Aquincum) — fast in langen Reihen — um so mehr Altarsteine. Auch unsere fragmentierte Inschrift fügt sich in die Reihe dieser ein.[57] In auffallender Weise fand man am Fuß der östlichen Wehrmauer, die sich entlang des Kleinen Donauarmes dahingezogen hat, wo es also kaum zu schwereren Kämpfen gekommen sein konnte, bezüglich der Erfüllung von Votiven keine Denkmäler. Die erste Abkürzung des erhalten gebliebenen Inschriftenteils kann auf mehrere Weise ergänzt werden: ist er das letzte Wort einer Kalenderbestimmung, so muß man sich vor das Wort Aug(ustis) das Kalender bestimmungswort Kal(endis) oder Nonis, eventuell Idib(us) vorstellen; stehen wir jedoch der Abkürzung des Wortes Aug(ustas) gegenüber, d. h. hat der abgebrochene Teil in den Ausdruck "ante diem..." ausgelautet, so können noch mehrere Möglichkeiten auftauchen. Es ist auch möglich, daß die Buchstabengruppe AVG der Beginn des besitzanzeigenden Attributes: Aug(usti) gewesen ist; in dieser Variante konnte dies den Abschluß der verschiedensten Funktionen bilden. Das Erfüllungsjahr des Votivs ist 223 u. Z.[59], also das zweite Jahr der Herrschaft von Alexander Severus. Auf die Nachricht von der Ermordung Elagabals und seiner Anhänger geriet der äußere Feind oder die unterdrückte Schicht in Pannonien in Bewegung, die Lebensgefahr dehnte sich auf den Raum von Aquincum aus, da die Votiverfüllungen sich dort vermehrt haben.[61–64]

4. Am nördlichen Rand der Militärstadt von Aquincum ist ein Steinaltärchen (im Herbst 1958) mit vierzeiliger Inschrift zum Vorschein gekommen (Abb. 4). Im Auslaut der 3. und 4. Zeilen bröckelte je ein Buchstabe ab. Die Ergänzung der Inschrift: [Mithrae? Soli? i]nvicto deo Aeli(us) Calvis [i]us ex v(oto) [fecit)]. Der zweite Name des Dedikanten (Calvisius) kommt in Pannonien zum ersten Male vor.[69] In Noricum wurde dieser Name von einem Eingeborenen geführt[71], jedoch hieß in Comum (Norditalien) das eine Mitglied des Senats so.[72] Das Steinaltärchen dürfte im Laufe des 3. Jahrhunderts u. Z. gestellt worden sein und der Dedikant war vielleicht mit demselben P. Ael. Calvi...b(ene) f(iciarius) cos. leg(ionis) II adi(utricis) identisch, der im Jahre 217 u. Z. in Beograd einen Steinaltar geweiht hat.[76]

5. Südwestlich von der Fleischhalle der Zivilstadt von Aquincum wurde (1931) das Steininschriftenfragment mit einigen Buchstaben gefunden (Abb. 5), das wir aufgrund der Aufzeichnung von L. Nagy in dieser Form ergänzen: [... sch] olam c oll(egii)... [impendi(i)s s]uis [refecit...]. Dieser Kollegiensitz harrt jedoch noch der Erschließung (hinter dem Gehsteigportikus der NS-orientierten Hauptstraße?)

6. Das Steintafelfragment mit einer aus drei Halbzeilen bestehenden Inschrift (Abb. 6) wurde zufolge des schwer fragmentierten Zustandes jahrzehntelang nicht publiziert. Unsere Proposition zur Ergänzung ist: ...yrla [e] (?) [Ant]onia [puellae inno]centi. In der obersten Zeile dürfte auch das Wort ...yrea e gestanden haben, jedoch zufolge eines tiefen und breiten Loche sdürften die mittleren und oberen, waagerechten Schenkel des Buchstaben *E* verlorengegangen sein. Auch der Name Antonia, die die Grabtafel errichten ließ, ist ein häufiger Personenname[80] in Pannonien, der nach Osten verweist,[81] und in der Tat dürfte auch das hingeschiedene "unschuldige Mädchen" einen orientalischen Namen geführt haben; dieser Name endete mit: ...yrla oder ...yrea.

7. M. Kaba hat unlängst bei der Erschließung in Óbuda in einem Grabe eines weitausgedehnten Gräberfeldes (im Jahre 1968) einen fragmentierten Grabstein (Abb. 7) gefunden.[82] Die Inschrift wird von einer Doppelleiste und einer einfachen Efeuranke umrahmt (Abb. 8); etwa Zweidrittel der Inschrift ist erhalten geblieben. Eine primitive Kursivschrift! Die Breite der Buchstaben weicht voneinander stark ab. Zur Ergänzung der besonders fraglichen vorletzten Zeile führen wir auch eine vergrößerte Aufnahme vor (Abb. 9). Unser Vorschlag dazu wäre: ... mu[s]... an(norum) XXX[X... h(ic) s(itus est)] Eutte(tia)? Ma[xima?] p(onendum) c(uravit) b(ene) [m(erenti)]. Demnach lautete der Name des Hingeschiedenen, der in seinem 40. Lebensjahr (?) gestorben ist, mit den drei Buchstaben ...mus aus. Hieß er [Fir]mus? Oder vielmehr [Philu]mus? Der zweite Name der Frau, die das Grabdenkmal errichtet hat, ist sicher; es wurde in den Buchstaben *M* ein *A* eingeschlossen. Ihr Familienname ist um so fraglicher; der vorgeschlagene Name Eutte(tia = Eutetia) wäre dessen erstes Vorkommen[87]! Der ähnliche Name des Konsuls hat sich als falsch erwiesen[88]. Deutet dieser Familienname auf das Eucii, Euthiones genannte germanische Volk[89]? Aus dem westlichen Teil des Römerreiches ist der Name Euta (Materna)[90] bekannt: auf dessen Analogie wäre Eutt (e(a?) (=Eutea?) der erste Name der Maxima? Stehen wir einem Familiennamen griechischer Abstammung gegenüber, mit einer erkünstelten Ableitung des Wortes eutheia (= gerade Linie)?

8. L. Nagy hat am südlichen Rand von Budapest ein Fragment eines Kalksteinblockes gefunden (Abb. 10). Seine stark verstümmelte Inschrift wird von uns (unter Anwendung der Aufzeichnung von L. Nagy) folgenderweise ergänzt: [Iu]n(ius) Ius [tus?] [... an]n(orum) XL h(ic) [s(itus) e(st) [Fortu]na (?) fa[mula eius et? ...Iu]n(ius) Fir[mus? ... t] ub(icen?) p(osuerunt) ... L. Nagy hat ganz unten das Buchstabenpaar *VR* gesehen. [An]na und Fa[bianus] oder Fa[lco] haben eher in der Errichtung der Grabtafel mitgewirkt? Der letzte Buchstabe kann auf mehrere Arten ergänzt werden: p(atri?); p(arentibus?); p(ro)pietate); b(ene merenti) usw.[96] Vor diesem dürfte auch der Ausdruck [p]ub(lice) gestanden haben!

SZILÁGYI JÁNOS

KÉRDÉSES KŐFELIRATOK AQUINCUMBÓL

Az „Aquincum földjén" talált kőfeliratok közül többnek a felirata nem részesült a kellő figyelemben. Ezekre szeretnők a figyelmet megújított nyomatékkal ráterelni.

1. A III. Flórián téren csatornafektetés során még 1889-ben került elő egy kőoltárka (mészkőből), olyan (majdnem ép) felirattal[1], amelyet mindjárt többen is megtárgyaltak, de egymástól eltérő értelmezéssel. Majd a figyelem elterelődött róla, anélkül, hogy vele kapcsolatban megnyugtató kiegészítéshez jutottak volna. A helyesírási hibákat is tartalmazó feliratban ugyanis már némely betűnek a meghatározása is bizonytalan, főleg az L betűnek kétféle (C-szerű és sarkas) jelölése okoz zavart a kurzív írás értelmezésében **(1.a kép)**..

Fröhlich R. első kísérlete[2]: Deo Sican | o votu(m)cib | ies solvi | ego leg(ione) Itiax... Ő a legio Italicara gondolt, vagyis feltételezte azt, hogy a véső (többszörös hibával!) Itiax-ot írt Italica szó helyett (miután a kőfaragó valóban cibies szót vésett, a libens szó helyett). Kuzsinszky B. volt a következő hozzászóló[3]; így betűzte ki a kezdetlegesen vésett feliratot: Deo Silan | o votu(m) lib | ies solvi | ego legitax.

A Corpus inscript. Latin. összegyűjtői az ő olvasatát vették át, de az isten nevének a belsejébe belepótoltak egy V betűt[4], ami által Silvanus nagyszámú emlékanyagát növelték Kelet-Pannónia fővárosában. A vitatott feliratrészt kinagyítottan is bemutatjuk **(1.b kép)**. Sicanus nevű isten természetesen nem létezett, de húzódozhatunk a CIL kiegészítésétől is, mert a felirat írója, noha különben több hibát vétett, más szó belsejéből nem felejtett ki betűt. *Silenos*, az apotropaikus jó démon neve a *Silanos* változatban másutt is előfordul[5], Aquincumból pedig van adatunk arra[6], hogy *Silanum* (szökőkút, amelynek a vize *Silenus* fejből szökött elő?) létesült itt, i. sz. 201-ben. A szóban forgó feliratot e szerint így egészítjük ki:

a) Deo Silan | o votu(m) lib | ies (=libens) solvi | ego legitim(e).

A *legitime* határozószó azon jelentései, amelyek idetalálnak: gebührend, gehörig, schickt sich[7]. Az utolsó szó olvasására még két változatot vetünk fel:

b) ... ego Legitim(us). Ez esetben egyneves személy volt a fogadalomteljesítő. Ilyen cognomen ismeretes már a CIL III gyűjtőterületéről[8].

c) ... ego legi(o) II a(diutri)x... De hát a legio nevében emelhettek ilyen kezdetleges kőoltárt? Egyébként a kő lelőhelye (:a legiói fürdőház!) is amellett szól, hogy *silanum*, ill. *Silanus* játszhatott itt jótékony szerepet.

2. A III. „Hatház helyén" (a Szentendrei útnak a jéggyár és a Filatori gát közötti szakaszán) találták (1903-ban) azt a kőtáblatöredéket (szürkés márványból), amelynek csonkult feliratát ugyan többen megvitatták, de szintén megnyugtató megoldás nélkül[9]. Kuzsinszky B. olvasata[10]:

Cives R[(omani) et veterani qui] | milit(averunt) in le[g(ione) II adi(utrice)] | sub Iall(io) Ba[sso leg (ato)] | Aug(usto) pr(o) pr(aetore) e[t Appio Cl(audio)] | Martiale [leg(ato) leg(ionis) s(upra) s(criptae)] | quod hon[(esta) miss(ione) m(issi) s(unt)] | M(arcus) Ulp(ius) Quietus [et ...] | ded(icatum) (ante diem) VI Id(us) Iu[n(ias?) Silvano] | et Augurino [co(n)s(ulibus) v(otum) s(olverunt) l(ibentes)...]

A consulokkal meghatározott év: i. sz. 156. M. Iall. Bassus a 156—9. években képviselte a császárt Kelet-Pannónia központjában[11]. Honnan származtak azok a veteránok, akiket ekkor tömegével bocsátottak el a szolgálatból (és talán Aquincum canabae-jának északi gyűrűrészében telepítettek le, ha a fogadalmi kőtábla lelőhelyéből szabad ilyen messzire következtetnünk)? Ez fontos kérdés volt, és így mindjárt visszhang támadt a külföldi szakirodalomban. *A. v. Domaszewski* a kőtábla 1. sorának a kiegészítésében jelentősen eltért[12] *Kuzsinszky B.* olvasatától: Cives *I*[*asi* ex pr(ovincia) P(annonia) s(uperiore) q(ui)]... Ugyanő

a 2. sor elveszett részében még feltételezi a p(ia) f(idelis) — jelzőpárat is, és szerinte M. Ulp. Quietus és társa (akinek a megnevezése nem maradt fenn), a municipium mag(isterei) lehettek. Egyébként a iasus-ok a Dráva—Száva közének nyugati részében laktak[13], és a római császárkor folyamán gyarapodtak, terjeszkedtek. A. v. Domaszewski értelmezéséhez évtizedek múltán csatlakozott *Alföldi A.*[14]

De rá egypár évre *Egger R.* is foglalkozott a fontos kőfelirattal[15] és új kiegészítéssel állott elő:

„...cives *B[oi* ex p(rovincia) P(annonia) s(uperiore) qui] | milit(averunt) in le[g(ione) II ad(iutrice) p(ia) f(ideli)]

(a 3. és 4. sornál nem tér el Kuzsinszky-től és Domaszewskitől).

Egger R. szerint Martialis csak trib(unusa) lehetett az aquincumi legiónak, és M. Ulp. Quietus *nem* volt magistere a canabae-nak, aki a társával együtt emelte volna a hálaadó kőtáblát, hanem egymaga „[pro se et suis]" állíttatta azt, mégpedig a legiói tábor szentélyében. A magyar kutatás elvetette a két német epigráfus értelmezését[16], és Mócsy A. is inkább Kuzsinszky B. olvasatát vélte valószínűbbnek, amikor[17] a vitatott kőfelirat 1. sorának az elejét így egészíti ki: „...cives R[omani...]... Dobó Á. e problémával kapcsolatban tévesen általánosított: „Es ist unvorstellbar, dass Stämme Oberpannoniens (Iasi oder Boii) in einer Legion Unterpannoniens gedient hätten, die Rekrutierung beschränkte sich ja (?) im 2. Jht. auf die Standortprovinz". Nagy T. arra int, hogy B[oii] népnév már azért sem állhatott a fennmaradt 1. sor belsejében, mert a kettétört kulcsbetű B nem lehetett, mert alul csak függőleges puszta szár látható abból.

De hát olyan kiváló epigráfus, amilyennek egyébként Egger R. bizonyult, hogyan láthatott ott B betűt, ahol ennek kerekített ívecskéje alul nem volt meg? A **2. kép**, a csonka kőtábla korábbi felvétele, amelyet publikáltak nyomtatásban, rámutat Egger R. tévedésének a forrására. Ezen a képen valóban mintha szár ágazna el (jobbra!) a CIVES utáni betű alsó talppontjából. De kinagyított részletfelvételünk **(3. kép)** tanúsítja, hogy a CIVES szó után csak F, N, I, K, N, P, R avagy T betűk valamelyikének a merőleges (első) vonalából maradt meg a talprész. E szerint nagyon tág keretek között találgathatunk!

H[ercuniates]? I[asi]? N[orici]? R[aeti]? T[aurisci]? stb. voltak-e azok, akiket i. sz. 130—131 körül nagyobb számban vettek be újoncoknak az aquincumi legióba, és majd 156-ban ünnepélyesen, egyszerre szabadságoltak véglegesen? A népnévre való következtetés terén egyszer majd (miután származási adataink tovább szaporodnak) kísérletet tehetünk deduktív eljárással is. A II. sz. 2. felében melyik provinciából származtak legtöbben a sírfeliratok adatai szerint? A veteráncsoport egyénenként is hagyhatott hátra kőfeliratokat, nemcsak kollektíve emelt talán hálaadó kőtáblát (ha ugyan itt telepedtek le végül is), amiért idejében elbocsátották őket a katonai szolgálatból. Mócsy A. e soraiból indulhatunk ki: „...für die legio II adi. scheint das Menschenmaterial aus Pannonia inf. ungenügend zu sein, da für sie *auch aus anderen Provinzen* rekrutiert wurde (von Anfang d. 2. Jhs.) ...die Legionen könnten *auch aus peregrinen Gebieten* ergänzt werden..."[18]. Mursa-ból pl. több, Aquincumban eltemetett veterán származott[19] ezen korszakban, de az M betű első szárát erősen eldőlten vésték, ahol fennmaradt, és így nem lehet dolgunk cives M[ursenses] hagyatékával, mert az 1. sorban függőleges a megmaradt betűszár. Itáliai polgárok legalább hárman szolgáltak egyszerű katonaként Aquincumban[20], de cives I[talici] kiegészítésre már azért sem gondolhatunk, mert a II—III. sz. fordulója körül emelték az itáliai származású elhunytak síremlékeit. T[heveste] polgárai ünnepeltek volna 156-ban? Innen származó katona kapott sírkövet[21] Aquincumban a II. sz. folyamán, de az aquincumi legió különítménye majd csak a II. sz. derekán pótolta veszteségeit Africa-ban ottani újoncozással[22]. A 156-ban szabadságolt csoport besorozása majdnemk ét évtizeddel korábban történt!

A veteránok elbocsátásának az évéhez csak egy-két megjegyzést tehetünk. Más tartományokban is folyik 156-ban a tömeges végszabadságolás, így az Africa-i Mauretania-ban[23] meg „Suria" provinciában is[24]. Ha a „honesta missio"-k körülményeit alaposabban végiggondoljuk, az ilyesmi nem vall feltétlenül teljesen békés időre. Radnóti A.[25] a quadok mozgolódására következtet a 153—7. években, miután már korábban is Alföldi A.[26] „ismeretlen ellenséges invázió tanúságának" tartja az egyik éremkincs-elrejtést (Zalahosszufaluban, 154-ből a legkésőbbi veretekkel). Lehetséges, hogy az ismeretlen népből származó katona csoport nem is játszott jelentősebb szerepet Aquincum életében, amennyiben a végleges szabadságolás után együttesen elhagyta a várost és hazatért hazájába. Különben is a veteranus szívesen vonult vissza szülőföldjére, és ősi faluja, városa társadalmi életében vitt azután vezető szerepet[27].

A veteráncsoport „rendes elbocsátásának" az événél talán többet mondhat nekünk a tömeges besorolás ideje, ennek a körülményei. Sajnos, az aquincumi emléktáblából jelentős részek letörtek, elvesztek. A korabeli párhuzamok alapján a kőtábla elveszett elején alighanem ez a formula állhatott: I(ovi) o(ptimo)

1a. kép. Kőoltárka Silanus (Silenus) istennek
Steinaltärchen, dem Gott Silanus (Silenus)
gewidmet

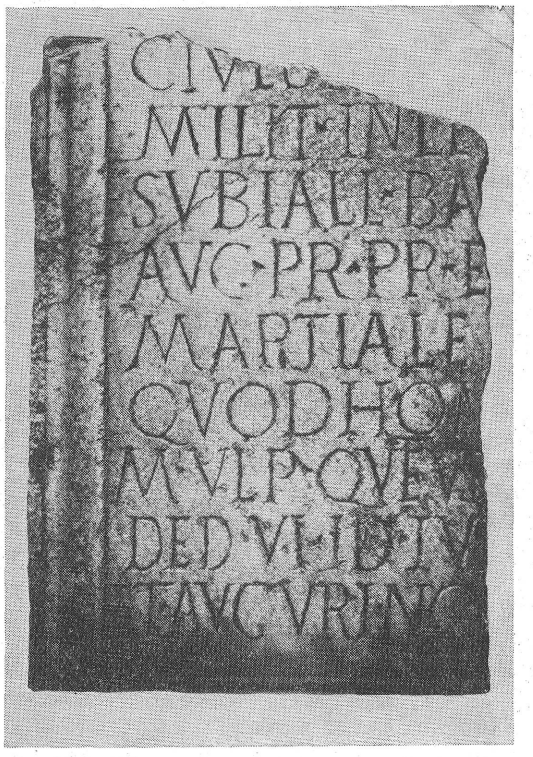

2. kép. Egyazon néphez tartozó veteránok hálaadó kőtáblája
Danksteintafel von zu ein und demselben Volk gehörenden Veteranen

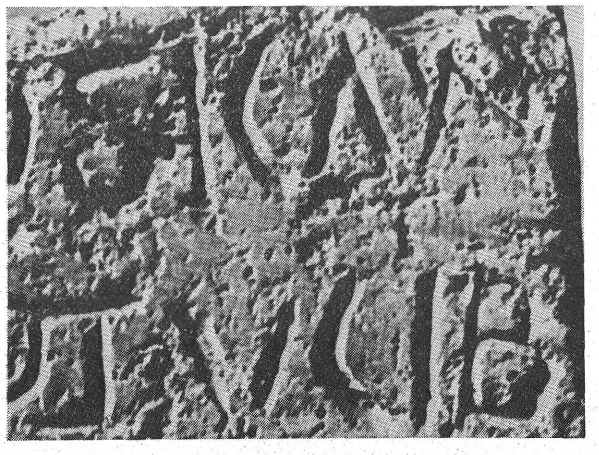

3. kép. 156-ban készült kőfelirat kérdéses helye kinagyítva
Problematische Stelle der im Jahre 156 gefertigten Steininschrift, vergrößert

1b. kép. A problematikus feliratrész kinagyítottan
Der problematische Inschriftenteil, vergrößert

m(aximo) et genio imp(eratoris)...[28], majd a letört jobb oldali táblafélen — többek között — ilyesféle adat: ...qui militare coeperunt... co(n)s(ulibus)...

És ez a legutóbbi adat, hogy t. i. melyik évben sorozták be őket, az aquincumi esetben is fontosabb lenne a város története szempontjából. Mindjárt tudnók, mikor szenvedett az itteni legió olyan súlyos veszteségeket, hogy különleges intézkedéssel kellett azt feltölteni harcképes létszámra. Azt várnók el, hogy az Aquincumban (156-ban) végszabadságolt csoport azért emelt hálakinyilvánító kőtáblát, mert idején, pontosan az előírt 25 évi szolgálat teljesítése után elbocsátották őket, anélkül, hogy túlszolgálatra kényszerítették volna őket, amiként ez pl. szerencsésen osztályrészül jutott (i. sz. 157-ben) az alexandriai legió 133 veteránjának[28]. Ám több példa akad arra, hogy az idejüket kiszolgáló öreg katonák nagyon örültek, ha

csak egy-két évvel kellett tovább viselniök a hadi szolgálat nehézségeit, annál az időnél, mint ahogy azt megígérték a besoroláskor. A császár személyi testőrségéből pl. 16, ill. 20[29], közben 25[30] és 28[31], de leginkább 27 évi szolgálat után[32] engedték el ezeket a kiváltságos hadfikat, közöttük is (i. sz. 139-ben) akadt nemzetiségi csoport („cives Thraces").

Mindezért az elbocsátás évéből (:156) 25—28 évet vonjunk le az aquincumi esetben, hogy megkapjuk a tömeges besorolás idejét. Az i. sz. 128—131. években történt meg ez, bő évtizeddel később a 118—9. évekbeni jazig invázió után[33], tehát ezzel már nem lehetett kapcsolatban. De eddig homályban maradt a Selmeci utcában talált éremkincs háttere[34], amelyet éppen a 130—131. években rejthettek el[35], az aquincumi katonai város területén. Ez a két adat összefüggésbe hozható, és végül is valószínűsíthető: az. i. sz. 130 körüli (eddig más forrásból nem ismert) harcok folyamán az aquincumi legió igen súlyos embervesztességeket szenvedett; ennek pótlására irányítottak ide nagyobb újonccsoportot valamelyik közeli népből, amelyet azután 156-ban (rendesen, a 25 évi szolgálat után) véglegesen elbocsátottak.

3. A civilvárosi amfiteátrumtól délnyugatra került elő egy díszítés nélküli kőoltárka (**4. kép**) amelynek a feliratát a megtaláló így olvasta[36]: d(eo) S(oli) o(ptimo) | Iul(ius) Mar | cellinus | mil(es) leg(ionis) II ad(iutricis) | ex v(oto) pos(uit).

Már az első külföldi visszhang felvetett más lehetőséget az 1. sor kiegészítésére[37]: „d(eo) ...S(ilvano) ...o(rienti)". Mi úgy véljük, hogy valóban inkább Silvanus-nak szólt a felajánlás, de ezzel a jelzővel: o(rientali). Silvanus orientalis[38]-nak a földbirtokhatárok összeszögellésében szenteltek a gazdák külön kis tisztást.

4. A Csúcshegyről szállították be a múzeumba egy mészkőtömb csonkját **(5. kép)**. A szakirodalomban már említést tettek róla[39]. Az első 3 sor kiegészítése kétségen kívül: [I]ovi o[pt] | imo ma[xi] | mo Terra[e] | [matri]....

Probléma a megmaradt 4. sor végénél merül föl. A felirat e helyét kinagyítottan is bemutatjuk **(6. kép)**. Ha a matri szó utolsó betűjéből (a tta betűhármas előtt) látjuk a függőleges szár tetejét, ebben az esetben — mint külön szóval — még a tta betűcsoporttal van dolgunk, vagyis a fogadalmát teljesítő személy első neveinek a kezdeteit találjuk itt, a T(itus) praenomen-t és a Ta betűkkel kezdődő családi neve (nomen) rövidítésének első betűit. Többféle nomen tekintetbe jöhet[40]; a Tarrutenius családi név már elő is fordult Aquincumban; általában tekintve a Tadius avagy a Tarius nomen-ek a gyakoribbak a CIL III gyűjtőterületén[41]. A 4. sor elején a *matri* és a *tta* betűcsoportok között legfeljebb egyetlen betű veszhetett el. Ezért, ha a tta betűket egynevű személy cognomene részének gondoljuk, Itta... avagy Utta... nevű személy emelhette a kultusztáblát Iuppiter és Terra [mater] isteneknek[42]. Minthogy pedig Terra mater rendszerint két másik istenséggel együtt szokott kapni kőoltárt, ez a betűnégyes (elméletileg) lehetett volna a harmadik istenség nevének a része is[42a].

De a legvalószínűbb az, hogy *Utta*, a fogadalmát teljesítő személy neve zárja kőoltárcsonkunk feliratának a megmaradt részét. Ha feltételezhetjük, hogy ebben az esetben a [matri] szót rövidítve vésték, két-három betűvel hosszabb, ...itta képzős nevet is tekintetbe vehetünk[43]; [Iul]itta hódolt a két istenségnek? További találgatásba nem bocsátkozunk.

5. Még 1897-ben hozták be a múzeumba (a Diósárokból, a Szabadság-hegyre vezető fogaskerekű vasút fejállomásánál álló útkaparói házból) azt az ép kőoltárkát **(7. kép)**, amelynek az értelmezése csak első pillantásra látszik sima esetnek. Kuzsinszky B.[44] így olvasta: I(ovi) o(ptimo) m(aximo) | M(arcus) Ulpi(us) Op | tatus d(ecurio) | m(unicipii) Aq(u)i(nci).

A kőoltár Alföldy G. szerint az i. sz. II. sz. 1. feléből való[45]. A probléma a legalsó sor végén merül fel, ahol ezek a jegyek láthatók: ...AQ II.

Az első közlésekben a végső két merőleges betűszárat egyszerűen *I*-nek olvasták, miközben (a felesleges betű-megkettőzésen kívül) feltételezték azt a hibát is a kőfaragónál, hogy a *Q* után kifelejtette volna viszont az *V*-betűt. Mi ezt dupla erőltetettségnek ítéljük meg. Az Aquincum szó leggyakoribb rövidítése: AQ (a V és I nélkül!)! Ami tehát ezután következik a feliratban, az már más tisztséget jelöl a fogadalomteljesítő karrierjében. A két merőleges betűszár (II), magában véve, az *iterum* (ismét) szót jelezte; de hát a városi tanácsi tagságot egész élettartamra adták[46], ezért Optatus nem kaphatta meg azt ismételten. Mi lehetségesnek tartjuk, hogy II[vir] (=duumvir) volt Optatus, a városvezetői kéttagú „testület" egyike, de a felirat végén mégis elmulasztották a VIR szó kivésését. Az (aquincumi) sírkő[47] feliratában megnevezett M. Ulp.

4. kép. S(ilvanus) o(rientalis)-nak emelt kőoltárka
Dem S(ilvanus) o(rientalis) gewidmetes Steinaltärchen

5. kép. Iuppiternek és a Földanyának T.Ta . . . avagy [Iul]itta által állított kőoltárka csonkja
Fragment eines, dem Jupiter und der Erdgöttin gewidmeten Steinaltärchens von T. Ta . . . oder [Iul]itta errichtet

Optatus talán azonos személy, bár ott városi tisztség nélküli, egyszerű legioi veterán emel sírkövet egyéves korában elhunyt kislányának.

6. A III. Veder és Berend utcák sarkánál került elő egy kőoltár, amelynek a feliratát ismertetője[48] helytállóan közölte és származtatott a III. sz. elejéről: SILVANO AV[g] | M. VLP. | SABINVS | COMM. | COS. LEG. | I. ADI. P. F. | V. S. L. M.

Az értelmezésben e problémához szólunk hozzá: Miféle beosztást nyert a fenséges Silvanus-nak fogadalmát szívesen, érdem szerint teljesítő M(arcus) Ulp(ius) Sabinus az I. megsegítő, hű, kötelességét teljesítő legionál, akit a helytartó vezényelt oda?

A felirat 4. és 6. sora utolsó betűjéhez mintha R betűt kapcsoltak volna, vékonyabb betűszárvezetéssel. De a legio jelzőpárjánál (P. F.) értelmetlen lenne a f(idelis) helyett holmi fr. . . jelző, és értelmetlen belekarcolás az R a COMM betűcsoport végső betűjénél is!

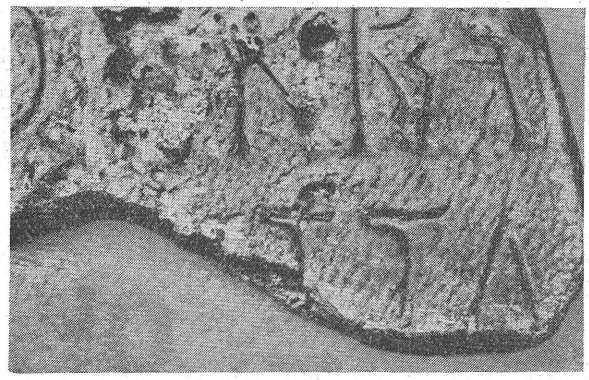

6. kép. A problematikus feliratvég kinagyítottan
Der problematische Inschriftenauslaut vergrößert

Formailag a *comm(entator)* szó is számba jöhetne, de ilyesféle funkció („Urheber, Erfinder"[49]) nem igen talál ide. Inkább lehetett Sabinus *comm(entarius)* avagy *comm(entariensis)*, vagyis „Kontrolleur der öffentl. Papiere bzw. der Gefangenenliste bzw. der Soldatenliste", esetleg „Sekretär" vagy „Registrator"[50] a brigetioi legionál. Egyik hivatalos útja alkalmával, amikor jelentést tehetett Aquincumban, a consulságot viselt férfiúnál, vagyis a császár helytartójánál, következhetett be annak az oka, hogy Silvanus istennek hódoljon.

7. Az Újlaki rakpart 22. számnál (a Zsigmond téri csatornázás során, 1913-ban) találták azt az igen

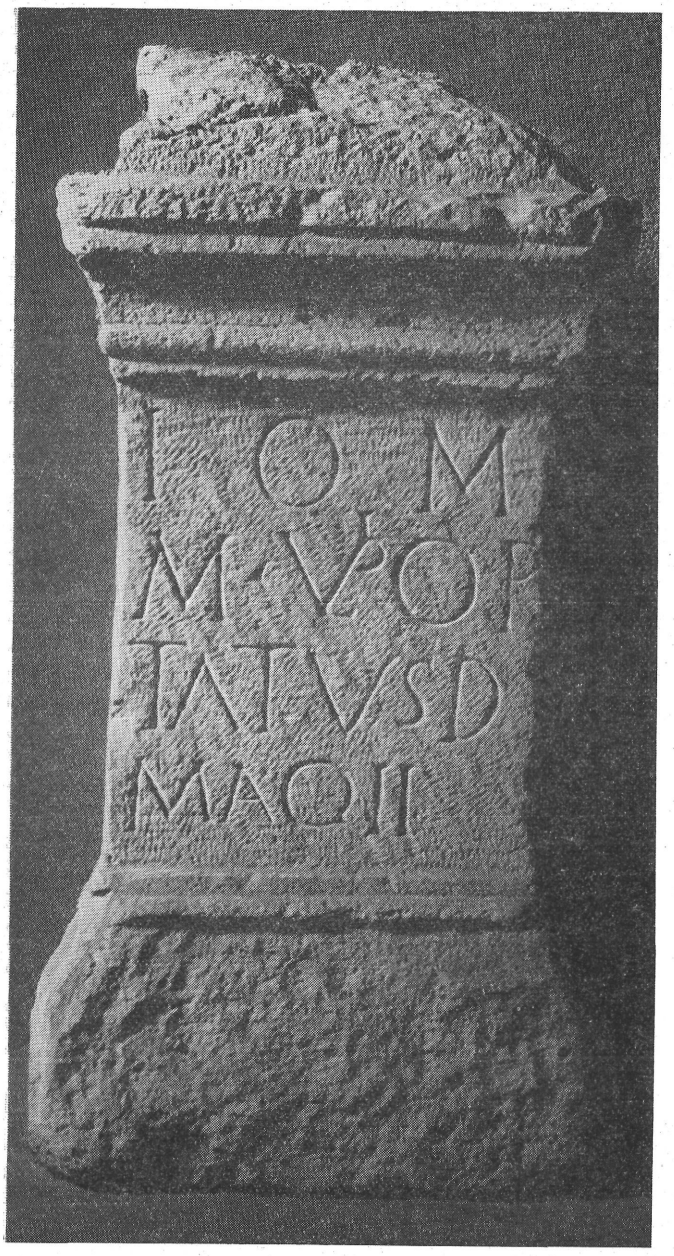

7. kép. M.Ulpi.Optatus városi tanácstag, duumvir által emelt kőoltárka Iuppiternek
Das vom Stadtrat (duumvir) M. Ulpi. Optatus errichtete Steinaltärchen, dem Jupiter gewidmet

8. kép. Silvanusnak helytartói comm(entarius) által emelt oltár
Der von einem comm(entarius) der Statthalterei dem Silvanus gestellte Altar

egyszerű homokkő oltárkát **(9. kép)**, amelybe nagyon kezdetleges írással vésték be feliratot. Ismertetője így olvasta azt[51]: Silva | no sil(vestri) | Abasc(antus) | votum | posuit.

A kőfaragó a 4. sor végén az V és az M betűket egybekapcsolta. Ha a „fogadalmat állíttató" személy valóban *egynevű* lett volna, valószínűleg az is a rabszolgasorba tartozott volna, amiként a sok más Abasc... nevű személy is majdnem mind rabszolga volt, ill. szabaddá nyilvánított rabszolga[52]. De élesebb felvételünkön világosan látszik, hogy a 2. sor végén a SIL betűhármas helyett FL betűpár olvasandó, tehát a Fl(avius) családi nevet viselte Abasc[53]... Ez a betűcsoport bizonyosan Abasc(antus) névre egészítendő ki; ez „görög", a II. sz. vége óta gyakori Pannoniában[54].

8. A „Zichy palota nyugati szomszédságában"[55], alighanem a legiói tábor kapujához vivő és a védőfalat kísérő utak találkozásánál találhatták, majd az óbudai dohánygyár gyűjteményében[56] állott egy kőoltár csonkja **(10. kép)**. Fitz J. a helytartó kitörölt nevét így egészítette ki[57]: ...Aug(usto) | ceterisque dis | huiusque loci | V[alerius? | Sabini]a[nus? | v.c.] leg(atus) Aug(usti) | pr(o) pr(aetore).

Fitz J. úgy véli, hogy ez a helytartó i. sz. 185—186. években működött itt, e sorok írója szerint i. sz. 210 körül[58]. Egyébként Kuzsinszky B. még jobb, olvashatóbb állapotban látta a szóban forgó feliratot

9. kép. Silvanusnak Fl(avius) Abascantus által állított kőoltár
Der von Fl(avius) Abascantus dem Silvanus gestellte Steinaltar

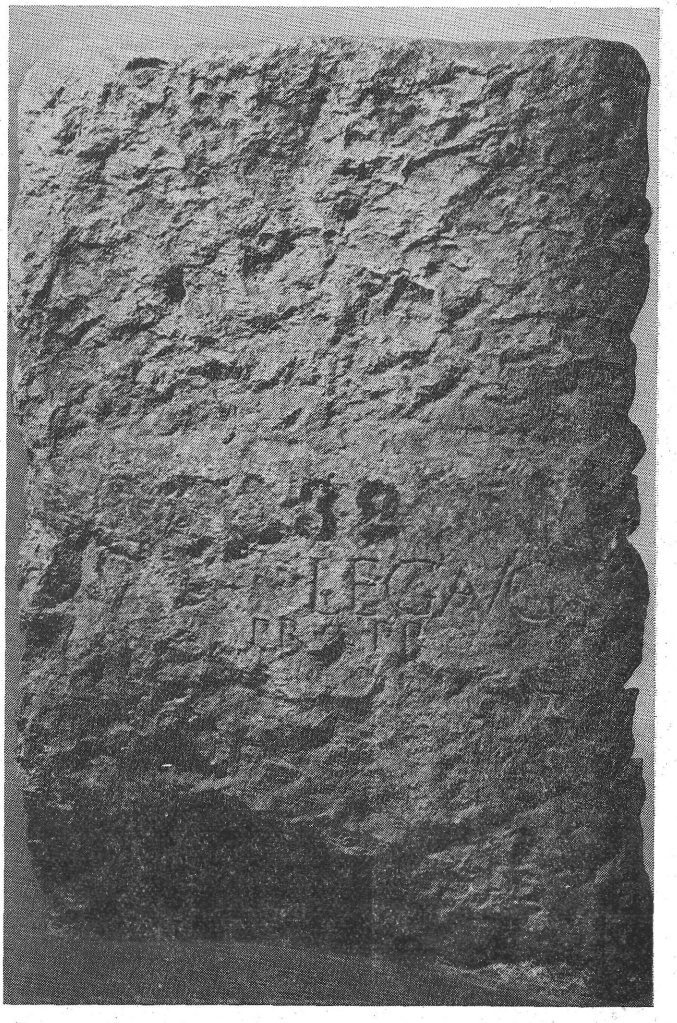

10. kép. Fortunának avagy Iunónak meg Minervának (Aesculapiusnak és Hygia-nak?) emelt kőoltárka
Ein der Fortuna oder Juno und Minerva (dem Äskulap oder der Hygia?) gestelltes Steinaltärchen

(1889-ben). A megmaradt feliratrészben az AVG betűhármason belül az A és az V betűket egybekapcsolta a kőfaragó. Az elmosódottá vált feliratrész elején is Kuzsinszky B. még az ...AVG betűcsoportot látta. A kérdésesség ennek kiegészítésénél máig megmaradt. Melyik istenség neve veszett itt el, aki az Aug(ustus) avagy az Aug(usta) jelzőt viselte? Sok istenség kapta meg[59] ezt a hódoló jelzőt, sok aquincumi kőoltár feliratában is. Hercules-nek avagy Iuppiternek, esetleg Mars-nak vagy Liber-nek, talán Nemesis-nek avagy Minerva-nak a megnevezése előzte meg ezt az Aug... rövidítést? Talán segít a „huiusce loci" kifejezés előfordulása a tárgyalt feliratban. Aquincumban „Fortunae huius loci" emeltek (i. sz. 194 körül[60]) kőoltárt[61], míg másutt Aesculapius és Hygia főleg a „huius loci" istenei, és az aquincumi erőd más pontján Iuno meg Minerva (harmadsorban?) a hely védői[61a]. Legvalószínűbb, hogy [Fortunae] Aug(ustae) mondtak köszönetet a későbbi barokk kastély közelében.[61b]

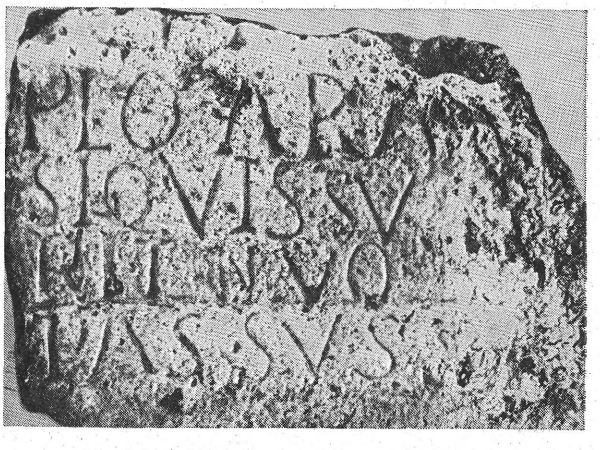

11. kép. Síroltár csonkja, átokformulával
Fragment eines Grabaltars mit einer Fluchformel

9. A III. Fő tér 4. sz. ház alapgödrében (1897-ben), vagyis a legiói erőd belsejében találták[62] azt a kőlaptöredéket **(11. kép)**, amelyre Kuzsinszky B. szerint átokformulát vésték: ...si quis su[pra ea corpora aliud ponere volue]rit, quod ...passus s....

Az első ismertető szerint az utolsó, fennmaradt szó a sírhely méreteire vonatkozik[63]. De a kőemlék adatcéduláján Kuzsinszky B. mégis felveti azt a lehetőséget is, hogy talán kőoltár csonkjával lehet dolgunk (a katonai táboron belül!). A 2. sor elején tehát a második betűt elírták volna: I helyett L betű sikeredett, és ebben az esetben [Aescula]pio ara[m...] kifejezés állott volna a kőlapon?

Ez szerintünk erőltetett magyarázat volna, és a légiói táboron belül is számolhatunk temetkezéssel, különösen azután, hogy az erődítményt eltolták (az i. sz. III. sz. vége felé?) délebbre és nyugatabbra. Ha síremléknek gondoljuk a szóban forgó feliratos kőtömböt, a probléma az „ara" és a „passus" szavak közötti (látszólagos?) ellentmondásban nyilvánul meg. Amennyiben határozottan síroltárt nevez meg a kőfelirat, miért van annak értelme, hogy a méreteit hangsúlyozzák? A síroltár nagy tégla- vagy kőlapsír fölötti halmon állott, ahová több tetemet is lehetett volna (az elhunyt hátramaradott hozzátartozóinak az engedélye nélkül) lehelyezni?

A kőkoporsók szélességei (sok aquincumi példány keretében) 73—127 cm között váltakoznak. Ha a *passus* szó után következő *S* betű a s(emis) szónak a jelölésére szolgál (=fél), ebben az esetben a félpassus kifejezés (=739 mm[64]) jelenthette valóban a felirathoz tartozó sír, de esetleg éppen az ép síroltár eredeti szélességét (az alul párkányozott kőlapcsonk 33 cm szélességben maradt meg!). De az *S* betű kezdhette a s[ex] avagy a s[eptem] szavakat is, és hat vagy hét duplalépésnyi méret (mintegy 9, ill. 10.5 m!) már nagyobb sírkertre engedne következtetni!

A ...*plo* betűcsoport kiegészítésére három lehetőség foroghat fenn:

A) Alanyesetben álló személynév vége lehet, és holmi [*A*]*plo* csináltathatta a sírt[65], ismeretlenségben maradt elhunytnak;

B) Részeshatározói alakkal van dolgunk, és [*A*]*plus*-nak készült volna a sírhely[66];

C) A [du]plum avagy a [tri]plum főnevek ablativus esetével állunk szemben? Azzal dicsekszik el a felirat, hogy kétszeres avagy háromszoros méretű az „ara" avagy a sírhely a szokásosnál?

Még egy további lehetőség is feltevésre kínálkozik: a feliratban megnevezett oltár a légiói erőd kultuszhelye lett volna, hiszen a tábori „ara" elképzelhető helyének a közelében van a tárgyalt kőemlék lelőhelye? De hát el kell vetnünk ezt a lehetőséget, amennyiben az „ara" szó utáni formulát valóban arra a kifejezésre egészítendő ki, amit már Kuzsinszky B. felvetett (a legiói oltárépítmény csak nem forgott abban a veszélyben, hogy tetemeket helyezzenek le föléje!).

JEGYZETEK

1 Sorszáma K. B.-nál: 45. Új naplóban: 64.10.207. A római kori írásfajtákhoz: *Hauschild H.:* Die Schrift (Leipzig 1953) I. 21, 40, 62, 92.
2 Arch. Ért. 11. 1891. 230—31 *(Fröhlich R.)*.
3 Bud. Rég. 5. 1897. 36 *(Kuzsinszky B.)*.
4 CIL III 10 543. *Nagy T.* szerint (Bud. Rég. 22. 1971. 155. o., 141. j.) a IV. sz. elejéről való ez a kőfelirat.
5 Paulys Realenzyklopädie... III A (Stuttgart 1929/38, 49 *(Hartmann A.)*. A Iunius-ok sorában is a görög Silenos-ra megy vissza a Silanus személynév: PW-RE XIX. Hb. (Stuttgart 1917) 1085 *(Münzer)*. Silanus egyszerű emberek neve: CIL III p. 2412.
6 CIL III 3580.
7 *Georges K. E.:* Ausf. latein.-dt. Handwörterbuch (Basel 1951) II. 606.
8 CIL III p. 2397.
9 K. B.-nál: 242. Új naplóban: 63.10.69.
10 Bud. Rég. 8. 1904. 167 *(Kuzsinszky B.)*; Aquincum... (Budapest 1934) 219.
11 *Dobó Á.:* Die Verwaltung d. röm. Pr. Pannonien (Budapest 1968) 60—62.
12 JDAI 1. 1904. Bbl. p. 11; Rev. Arch. 4[4]. 1904. 305. o., 95. sz. *(Domaszewski A. v.)*.
13 Arch. Ért. 1960. I. 98 *(Alföldy G.)*.
14 Századok 70. 1936. 28; Arch Ért. 1. 1940. 225 *(Alföldi A.)*.
15 Anzeiger d. öst. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. 88. 1951. 207—9; Rev. Arch. 40[6]. 1952. 166. o., 9. sz. *(Egger R.)*.
16 *Dobó Á.*, id. m. 61. Egyéb szakirodalom: *Oliva P.:* Pannonia... (Praha 1962) 153. o., 45. j.; *A. v. Domaszewski—B. Dobson:* Die Rangordnung d. röm. Heeres[2] (Köln 1967) 173.
17 *Mócsy A.:* Die Bevölkerung... (Budapest 1959) 27, 82, 84, 250. o., 25. sz.
18 Id. mű 118, 135. Első áttekintés a legio más tartományokból származó tagjairól: Bud. Rég. 6. 1899. 120 *(Kuzsinszky B.)*.
19 Legutóbb áttekintés: *Szilágyi J.:* Aquincum (Budapest 1956) 51.
20 Uo. 53. o.; CIL III 3544, 14349.
21 CIL III 10 515.
22 Legutóbb: *Szilágyi J.*, id. m. 55.

23 Epigraphica 12. 1950. 41. o., 2. j. *(Nesselhauf H.)*.
24 CIL XVI n. 106 (i. sz. 156—7).
25 Folia Arch. 3—4. 1941. 104, 106 *(Radnóti A.)*.
26 Arch. Ért. 39. 1920—22. 102 *(Alföldi A.)*.
27 Vestnik drevnej Istorii 1946. 262—3 *(Štaerman E. M.)*.
28 Rev. Arch. 46[6]. 1955. 234—5. o., 238. sz. (i. sz. 157).
29 CIL VI 32 515 ad n. 2375/b és c; 2404/a és b (i. sz. 136); 32 518 ad n. 2377 (i. sz. 154).
30 CIL VI 31147 (i. sz. 139).
31 Uo. 31140 (i. sz. 132).
32 Uo. 31141 (i. sz. 133). Uo. 31142 (i. sz. 134). Uo. 31143 (i. sz. 135). Uo. 31144 (i. sz. 136). Uo. 31145 (i. sz. 137). Uo. 31146 (i. sz. 138).
33 PW-RE Suppl. Bd. IX. Pannonia (Stuttgart 1962) 553 *(Mócsy A.)*.
34 Bud. Rég. 12. 1937. 279—80 *(Nagy L.)*.
35 *Mócsy A.*, id. m. 554. Szakirodalom a korabeli harcokhoz: *Móna—Barkóczi—Mócsy*, Pannonia története (Budapest 1963) 68.
36 Bud. Rég. 21. 1964. 298—9, 327 *(Sellye I.)*. Új naplóbeli sz.: 64.10.162.
37 Année épigr. 1965 (Paris) 38. o., 123. sz.
38 Ókori Lexikon (Budapest 1904) II. 790 *(L. M.)*.
39 Bud. Rég. 13. 1943. 357 (képpel). Új naplószám: 64.10.74.
40 *Mócsy A.*, 17. j.-ben id. m. 160; Acta Arch. ASH 19. 1964. 303. o. *(Barkóczi L.)*.
41 CIL III p. 2370—71.
42 Csak az Uttaeipo (összetett) alakban fordul elő: CIL III p. 2419; különben csak a rokonformák Ittu és Itto dívottak (uo. p. 2396).
42a CIL III p. 2520, 2665. Terra mater a Mithraskultuszban is: CIL III 15188[1].
43 Comment. human. litter. 36. 1965 (Helsinki) 139, 171. o. *(Kajanto I.)*. CIL III p. 2415: Tittus, Tittha (igen ritka cognomen-ek).
44 CIL III 14341[6]; Bud. Rég. 5. 1897. 7; *Kuzsinszky B.:* Aquincum... (Budapest 1934) 75. o.; *Mócsy A.*, Die Bevölkerung... 186/32. Új naplóbeli szám: 63.10.141; K.B.-nál: 132.
45 Bud. Rég. 20.1963. 49. o. és 4. kép *(Alföldy G.)*.
46 PW-RE IV. (Stuttgart 1901) 2329 *(Kübler)*.
47 CIL III 15165.
48 Bud. Rég. 19. 1959. 145—46. o. és 1. kép *(Sz. Póczy K.)*.
49 *Georges*, id. m. I. 1303.
50 Uo. 1302. hasáb.
51 Bud. Rég. 12. 1937. 126. o.; Rev. Arch. 10[6]. 1937. 393. o., 207. sz. *(Kuzsinszky B.)*. Új naplószám: 64.10.114; K.B.-nál: 358.
52 CIL III p. 2378; *Dessau H.*, ILS III p. 163.
53 A feliratot leíró Szilágyi Mária is FL betűket látott a 2. sor végén.
54 *Mócsy A.*, id. m. 162. o.
55 CIL III 3417.
56 Bud. Rég. 5. 1897. 49 *(Kuzsinszky B.)*. Új naplószám: 64. 10. 186.
57 PW-RE Suppl. Bd. IX. (Stuttgart 1962) 1429—31, egyéb irodalommal *(Fitz J.)*.
58 Bud. Rég. 16. 1956. 425. o. *Dobó Á.*, id. m. 72—73 (i. sz. 185—8).
59 Aug(ustus-a) jelzős más istenségek: *Dessau H.*, ILS III indices.
60 *Kuzsinszky B.:* Aquincum... (Budapest 1934) 198. o., 19, 24, 18. sorszámok.
61 CIL III 10 399; K. B.-nál: 19 sorszám.
61a CIL III 987.
61b Bud. Rég. 13. 1943. 348—9, 532. o. és 18. kép; uo. 15. 1950. 454. o., 4. kép.
62 Bud. Rég. 8. 1904. 173. o., 12. sz. *(Kuzsinszky B.)*.
63 Új naplószám: 64.10.273; K. B.-nál: 133.
64 PW-RE XVIII. 4. (Waldsee 1949), Passus c. *(Becher W.)*.
65 Az *Aplo* személynévre már több példa akad: CIL III p. 2380.
66 A CIL III gyűjtőterületén 1 példa: CIL III p. 2380, 2630.

JÁNOS SZILÁGYI

PROBLEMATISCHE STEINALTARINSCHRIFTEN AUS AQUINCUM

1. Das "größere Bad" der Legionsfestung ist die Fundstätte eines ärmlichen Steinaltärchens (Abb. 1a), auf welches man die Inschrift mit primitiver Kursivschrift gemeißelt hat,[1] weshalb diese verschiedentlicherweise entziffert worden ist. Ihre Ergänzung ist den ersten Versuchen nach[2]: Deo Sican o votu(m)cib ies solvi ego leg(ione) Itiax. Einer anderen Lesung nach[3]: Deo Silan o votu(m) lib ies solvi ego Legitax. Der Verfasser der Steininschriftsammlung übernahm diese Lesung, bloß in den Namen der Gottheit fügte er den Buchstaben V ein und vermehrte auf diese Weise auch mit diesem Fall die Denkmäler des Sil(v)anus.[4] Der problematische Inschriftenteil wird hier auch in vergrößerter Form vorgeführt (Abb. 1b). Unsererseits schlagen wir zur Ergänzung 3 Varianten vor: a) Deo Silan o votu(m) lib(ies = libens) solvi ego legitim(e); b) ... ego Legitim(us); c) ... ego legi(o) II a(diutri)x. Der Name von Silenos kam in der Variante Silanos auch anderswo vor,[5] aus Aquincum steht uns auch dafür eine Angabe zur Verfügung, daß dort im Jahre 201 u. Z. ein silanum (Springbrunnen mit dem Haupt des Silenos) errichtet worden ist.[6] Die Variante c) ist die am wenigsten wahrscheinliche.

2. Die Inschrift des aus Marmor hergestellten Steintafelfragments (Abb. 2), das in dem in der nördlichen Nachbarschaft der Legionsfestung ausgebauten Militärstadtteil gefunden wurde, ergänzte man zuerst folgenderweise[10]: ... Cives R[omani et veterani qui] milit(averunt) in leg[(ione) II adi(utrice) sub Iall(io) Ba[sso leg(ato)] Aug(usto) pr(o) pr(aetore) e [t Appio Cl(audio)] Martiale [leg(ato) leg(ionis) s(upra) s(criptae)] quod hon [(esta) miss(ione) m(issi) s(unt)] M(arcus) Ulp(ius) Quietus [et ...] ded(icatum) (ante diem sextum) Id(us) Iu[n(ias?) Silvano] et Augurino [co(n)s(ulibus) v(otum) s(olverunt) l(ibentes)...]

Die Inschrift der im Jahre 156 u. Z.[11] errichteten Steintafel haben A. v. Domaszewski[12] bzw. A. Alföldi[14] voneinander abweichend ergänzt; in der das Hauptproblem bedeutenden ersten Zeile in dieser Form: ... cives I[asi ex pr(ovincia) P(annonia) s(uperiore) q(ui)]; derselbe Verfasser setzt in der abhanden gekommenen 2. Zeile das Attributenpaar p(ia) f(idelis) auch in der Benennung der Legion voraus und ist der Meinung, daß M. Ulp. Quietus und sein nicht benannter Kamerad die mag(ister) des municipium gewesen sein konnten. Jedoch stimmt ihnen R. Egger nicht völlig bei und schlägt nach dem Wort ...cives eine folgende Lesung vor[15]: B[oi ...]. Nach R. Egger hätte M. Ulp. Quietus allein "pro se et suis" als Tribun der Aquincumer Legion die Danksteintafel errichtet. A. Mócsy greift auf die Lesung von B. Kuzsinszky zurück[16-17]. Zur Entscheidung des Problems zeigen wir das vergrößerte Bild der umstrittenen Stelle (Abb. 3); daraus ist ersichtlich, daß nach dem Wort CIVES der Fußteil nur aus der ersten senkrechten Linie der Buchstaben F, H, I, K, N, P, R oder T erhalten geblieben sein konnte! Bei der Erforschung dessen, aus welchem Volke um das Jahr 130 u. Z. massenhaft Rekruten in die Aquincumer Legion eingezogen wurden, die man dann 156 feierlich endgültig entließ, kann ein jeder mit irgendeinem dieser Buchstaben beginnende Volksname in Betracht kommen. Im südlichen Teil der Aquincumer Militärstadt kam ein Münzschatz zum Vorschein,[34] der gerade in den Jahren 130—131 verborgen wurde und dessen Hintergrund bislang im Dunkel blieb. Diese beiden Angaben können miteinander in Verbindung gebracht werden und auf diese Weise wird es wahrscheinlich, daß im Laufe der um 130 u. Z. gefochtenen (aus anderen Quellen bisher nicht bekannten) Kämpfe die Aquincumer Legion ziemlich schwere Verluste erlitten hat; um diese zu ersetzen, konnten aus irgendeinem, in der Nähe ansässigen Volk eine größere Gruppe von Rekruten hierherbefohlen worden sein.

3. Die Inschrift des SW vom Amphitheater der Zivilstadt gefundenen Steinaltärchens (Abb. 4) hat der Beschreiber folgenderweise gelesen[36]: d(eo) S(oli) o(ptimo) Iul(ius) Mar cellinus mil(es) leg(ionis) II ad(iutricis) ex v(oto) pos(uit). Ein Beitrag[37] wirft zur Ergänzung der 1. Zeile folgende Möglichkeit auf: d(eo) S(ilvano) o(rienti). Unserer Meinung nach dürfte S(ilvanus) hier das (auch bei Vergil lesbare) Attribut: o(rientali) geführt haben.[38]

4. Auf dem westlich der Zivilstadt von Aquincum liegenden Berg wurde das Fragment eines kleinen Steinaltars gefunden (Abb. 5). Die Ergänzung der 1—3. Zeilen[39] ist bestimmt: [I]ovi o[pt]imo ma[xi]mo Terra[e matri ...]. Das problematische Ende der 4. Zeile führen wir vergrößert vor (Abb. 6). Vom letzten Buchstaben des Wortes MATRI (vor den drei Buchstaben TTA) sehen wir den oberen Teil des senkrechten Schenkels, so haben wir es noch mit der Buchstabengruppe TTA als eigenes Wort zu tun, d. h. wir finden hier die Anfänge der ersten Namen des Dedikanten, die ersten Buchstaben des Vornamens T(itus) und die der Abkürzung des mit TA ... beginnenden Familiennamens vor.[40-41] Am Anfang der 4. Zeile dürfte zwischen den Buchstabengruppen MATRI und TTA ein einziger Buchstabe verlorengegangen sein. Deshalb, wenn wir die tta Buchstaben für den Teil des Namens einer einnamigen Person halten, so dürfte in

diesem Falle diese Kulttafel eine Person, namens Itta ... oder Utta ... gestellt haben. Wurde das Wort MATRI verkürzt geschrieben, so konnte der Name des Dedikanten auch länger gewesen sein[43]; [Iul]itta huldigte z.B. den beiden Gottheiten?

5. Am Fuß eines Berges, SW von der Militarstadt von Aquincum wurde dieses intakte Steinaltärchen gefunden (Abb. 7), dessen Inschrift man zuerst folgenderweise gelesen hat[44]: I(ovi) o(ptimo) m(aximo) M(arcus) Ulpi(us) Op tatus d(ecurio) m(unicipii) Aq(u/i)nci. In den ersten Mitteilungen[45] wurden die letzten zwei senkrechten Buchstabenschenkel für I gelesen, wobei man (außer den überflüssigen Buchstabenverdoppelungen) auch den Fehler bei dem Steinmetzen vorausgesetzt hat, daß er nach dem Q den Buchstaben V ausgelassen hätte. Wir halten es aber für wahrscheinlicher, daß Optatus ein II[vir](=duumvir) war, jedoch hat man am Ende der Inschrift die Einmeißelung des Wortes VIR versäumt.

6. Am NW-Rand der Militärstadt kam das intakte Steinaltärchen zum Vorschein (Abb. 8). Nach der stichhaltigen Mitteilung[48] dürfte die ganze Ergänzung die folgende gewesen sein: Silvano Au [g](usto) M(arcus) Ulp(ius) Sabinus comm(entarius? commentariensis?) co(n)s(ularis viri) leg(ionis) I adi(utricis) p(iae) f(idelis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). Die Ergänzung der Abkürzung comm trifft mit ihren Bedeutungen[50] eher zu, als die Ergänzung zu diesem Wort: comm(entator)[49].

7. Im südlichen Vorraum der Militärstadt (an der Donau) wurde das ärmliche Steinaltärchen (Abb. 9) mit primitiver Kursivschrift gefunden. Ihr erster Beschreiber[51] hat am Ende der 2. Zeile das Attribut sil(vanus) gelesen, während wir hier den Familiennamen Fl(avius) erblicken und die Inschrift folgenderweise ergänzen: Silva no Fl(avius) Abasc(antus) votum posuit.

8. In der Nähe des südlichen Tores der Legionsfestung beim Treffpunkt der hierherführenden und der der Schutzmauer entlang führenden Straßen war der ursprüngliche Fundort[55-56] jenes Steinaltars (Abb. 10), dessen erhalten gebliebenes Fragment J. Fitz folgenderweise ergänzt hat: ...Aug(usto) ceterisque dis huiusce loci V[alerius? Sabini]a[nus? v(ir) c(larrissimus)] leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore). Der abgebrochene Name der Gottheit dürfte vielleicht: [Fortunae] [Aug(ustae) gewesen sein[60-61]; eventuell sind hier die Namen von Iuno und Minerva[61a] oder Äskulap und Hygia verlorengegangen. Nach A. Brelich: [Silvano] Aug...

9. Das Steintafelfragment (Abb. 11) ist im Zentrum der Legionsfestung zum Vorschein gekommen. Die letzten drei Zeilen der Inschrift wurden von B. Kuzsinszky folgenderweise ergänzt[62-63]: ... si quis su [pra ea corpora aliud ponere volue] rit quod ... passus s... Unsere Vorschläge zur Ergänzung der Buchstabengruppe ... plo: A) Sie ist das Ende des im Nominativ stehenden Personennamens, also [A]plo dürfte den Grabaltar dem in Unbekanntheit Gehüllten ara[m]gestellt haben[65]; B) Wir stehen einer Dativform gegenüber und so wäre die Grabstätte der Person [A]plus errichtet worden; C) Stehen wir dem Ablativ der Hauptwörter [du]plum oder [tri]plum gegenüber? Die Inschrift rühmt, daß die Grabstätte zweimal oder dreimal größer als die üblichen sei. Die Möglichkeiten des nach dem Wort passus erhalten gebliebenen Buchstaben sind unserer Meinung nach: A) in diesem Falle verkürzt sich das Wort s(emis) und der Halbfuß (=739 mm) dürfte in der Tat die Originalbreite des intakten Grabaltars bedeutet haben (die unten gesimsartig bearbeitete Steinplatte ist in 33 cm-Breite erhalten geblieben); B) mit dem S-Buchstaben könnten auch die Zahlwörter s ex oder s(eptem) beginnen und das Maß von 6 oder 7 Doppelschritten (etwa 9 bzw. 10,5 m) läßt bereits auf einen größeren Grabgarten schließen.

SZIRMAI KRISZTINA

AZ IDŐSEBB FAUSTINA PORTRÉTÍPUSAI AZ AQUINCUMI KŐEMLÉKEKEN

Az aquincumi kőtár újjárendezése közben néhány olyan kőemlék került elő, mely ikonográfiai alapon zárt, körülhatárolható csoportot alkot.[1] Öt aquincumi lelőhelyű női portré sorolható ide, amelyek mindegyike ugyan egyéni vonásokat is tartalmaz, de ezeknél erősebbek az egymáshoz kapcsolódó szálak. Valamennyi portré helyi készítményű s újabb adatokat szolgáltat a helyi kőfaragóművesség problematikájának tisztázásához.

Az Antoninusok korai szakaszára mind politikai, mind pedig gazdasági téren a Pax Romana nyomta rá bélyegét.[2] Antoninus Pius 138-ban vette át a hatalmat, felesége id. Faustina 141-ben halt meg. Ebben az időszakban új szobrászati stílus és technika indult fejlődésnek. Újra divatba jött Rómában és átterjedt az egész birodalomra az életnagyságú portrészobor-állítás, s új típusban jelentkezett a mellportré.[3] Id. Faustina császárnő hajviselete is gyökeresen újat hozott, s ez természetesen a női frizuradivat módosulását vonta maga után.

1. sz. alatt említünk egy aquincumi sírkőtöredéket[4], melyet téglalap alakú postamentumon álló, leveles tagozattal záruló féloszlopokkal kereteltek. (1. kép.) A belső mező felületére egy háromtagú család mellképét faragták. A férfi korai típusú, homlokba fésült hajat visel, fejformája a bajusz és a szakáll technikája miatt hosszabbított, szögletes formát mutat. A férfi köpenyét jól kidolgozták. A köpenyt kerek fibulával tűzték meg. A kisleány ovális arcalkatú, sima, kettéválasztott hajjal. Arca és ruházata erősen kopott. Két kezében galambot tart. A férfi portré a Flaviusok korától továbbélő, kemény, merev technikát dokumentálja[5], a női alakok kiképzése már kora Antoninus-kori. A női portré lágy vonalú arca tojásdad. A szemnél a pupilla fúrása észlelhető. A jellegzetesen magasra tűzött konty id. Faustinakori, de Sabina hatású, mert a konty még nem helyezkedett el teljesen a fejtetőn. A kettéválasztott, simán, lazán kétoldalra fésült hajon, a magasra elhelyezett ovális alakú fonalkötegen mellőzték a részletek kihangsúlyozását. A nő ruhája kerek nyakkivágású, hosszú ujjú. Kezében egy meghatározhatatlan tárgyat tart. A szobrászati technika magasabb foka csak a fejkiképzésekben mutatkozik. A sírkőtöredék ábrázolása átmeneti stílust képvisel.

2. A Nád u. 1. sz. alatt előkerült síremléken[6] mélyített fülkében egy házaspár mellképe látható. (2. kép.) A reliefen szembetűnik a jó arányérzék, melyet az előbbiekben említett aquincumi emlékről nem mondhattunk el. A síremlék felső részét négy szirmú virággal díszített timpanon zárja le. Az oromzaton kívül a két acroteriont elnagyolt palmettamotívummal ékesítették. A mellképes mezőt egyszerű féloszlopok keretezik. Az alakok elhelyezésénél szembetűnik, hogy a timpanont és a mellképes felületet elválasztó tagozatot a házaspár feje felett technikai okokból félkör alakban kivájták. A férfit rövid, fürtös hajjal, szakállal és bajuszviselettel ábrázolták. A fejforma és az arc szélesebb alkat. A ruházatot gondosan megmunkálták, a köpenyt kerek fibulával megtűzték. Jobboldalt a feleség mellképe, az arc töredékes. A kettéválasztott, fellazított technikával készített dús haj félig eltakarja a homlokot, és hullámosan szegélyezi a halántékot. A fejtetőre egymás fölé helyezett csavart hajfonatok egyre keskenyebbé válnak, és ezáltal a hajviselet diadémszerű. A jellegzetes kartartás, mely csuklóig köpennyel befedett, az ún. nagy herculaneumi típust képviseli.[7] A mellképes mezőt vékonyabb léctag választja el az áldozati jelenetet mutató képsávtól. Ezt a mezőt is féloszlopokkal szegélyezték. A rövid hajviseletű áldozó alakok a kenyérrel ábrázolt tripus felé tekintenek és arcuk és hajviseletük tipikusan Antoninus Pius-kori[8], és megerősíti a női mellkép id. Faustina-kori datálását.

A fent említett két aquincumi női mellképen látható hajviselet kialakulása már a flaviusi időkben meg-

figyelhető. Julia Titi-nek a luganoi magángyűjteményben őrzött szobrán a haj kontybacsavart, de még a tarkón viselt. A Louvre-ban kiállított Domitia portré frizuráján is így tűnik fel a fonatirányt jelölő háromszögvonaltechnikával együtt.[9] Hadrianus korában a fonatokból álló kontyot a nők már a tarkó fölé helyezték. Ezt mutatja az ostiai Marciana márványfej a Museo del Palazzo dei Conservatori-ban, és a Louvreban őrzött Matidia ábrázolás is.[10] A konty felkúszása a fejtető felé a vaisoni Sabina fejen és az athéni Nemzeti Múzeum anyagában található Sabina portréján kitűnően szemlélhető.[11] Ezt a típust dokumentálja a Ny-Carlsberg gyűjtemény Sancia Pieris sírköve is.[12] A Hadrianus-kori női portrék közül az id. Faustina-kori hajviselet szempontjából a legfejlettebb típust a pétervári fejképviseli[13], az erősen sütött hullámos hajjal és majdnem a fejtetőn elhelyezkedett többszörös hajfonattal.

Mindkét aquincumi relief előképét a legáltalánosabban elterjedt lanuviumi lelőhelyű id. Faustina portréban (3. kép) találjuk meg, melyet a Capitolium Múzeumban őriznek.[14] Ezen a tarkó közepén a haj kis fonatokban csavart, a fejtetőre kúszik, s ott három sorban egymásra fektetett vastag fonattekercset képez. A hajdiadémon belül egy kis mélyedés, „fészek" keletkezik. Ennek a capitoliumi múzeumi id. Faustinát ábrázoló portrénak másolatai az ostiai, a nápolyi és a vatikáni fejek is.[15] Csak annyiban térnek el ettől a főtípustól, hogy a hajviseletet egy szalag övezi körül. Ez az előkép dominál az érmeken is.[16] Varia Sabbatis síroltárán a Vatikánban, a bordeaux-i gyűjteményben őrzött Tatinia sírkövén, és a Louvre-ban található Iulia Secunda és Cornelia Tyche síremlékén[17] is id. Faustinának ez a már említett, közismert képtípusa tűnik fel.

Nemcsak a nyugati, de a keleti provinciákban is megtaláljuk id. Faustina lanuviumi mellszobrának másolatait, sőt a korabeli női portrékon, a hajviseleten kívül a császárnő jellegzetes arcvonásai is megelevenednek. Lydia provinciából származik a British Museumban őrzött id. Faustina-portré, mely a sardesi Artemis templom romjai alól került elő.[18] Ezt a típust mutatja a cyrenei portré is.[19] Aphrodisia Piraeusban előkerült és görög művész kezétől származó síremlékén, valamint a keleti eredetű Euhodia Celeiában őrzött sírkövén is ez a típus jelenik meg.[20] Dáciából is ismerünk egy reliefet, ahol a klinén fekvő női alak, továbbá Dévaról az egyik síremléken és az egyik ugyanonnan származó női portrén[21] látható típus mutat az előbbiekben említett előképpel azonosságot. Pannoniából, a Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű egyik kőemléke[22], és a győri székesegyházba másodlagosan beépített sírkövön stólában ábrázolt női mellkép is ehhez a főtípushoz tartozik.[23] Pannonia Superiorban Titus Publicius Surio sírkövén a női mellkép is erre az előképre utal.[24]

Id. Faustina portréi bármennyire is egy típust alkotnak, mégis ezen belül kisebb-nagyobb eltérések mutatkoznak.

3. Az óbudai lelőhelyű sírkőnek csak a mellképe maradt meg.[25] Oszlopokkal keretelték. A férfi arca teljesen letört. Ruházatát, köpenyét kitűnően faragták. Bal kezében okmányt tart. A férfi bal vállán a nő bal kezének négy ujja tűnik fel. Előttük kisfiú, arca nagyrészt letört. A gyermek jobb kezében almát tart, baljával köpenye szélét érinti. A nő arcát kissé hosszúkásnak ábrázolták. A keskeny szemhéj, a nagy gömbölyű szem, az egyenes metszésű orr, a száj keskenyebb megformálásával, fáradt vonásaival együtt korosabb nőt képvisel. (4. kép.) Éles, stilizált S alakú hajhullámok szegélyezik a homlokot az arccsontig, a frizura középen elválasztott, a haj az egész fejet körülölelő hajfonatokba csavarodik. A homlokhullámokon kívül a haj részletezése itt elmaradt. A nő nyakát kétsoros ékszer övezi, melynek közepéről lunula függ le. Ruháját a mell alatt vékony övvel lekötötték, köpenye takarja a jobb csuklóját. Jobb kezével érinti a kisfiú jobb vállán nyugvó férfi kezét. Ez a női mellkép csak nagy vonalakban egyezik az id. Faustina-kori hajviselettel, az erős kontúrok jelenlétével, az alak arányos megformálásával együtt a korabeli stílusjegyeket tükrözi. Korhatározását megerősíti a kőemléken jelenlevő férfiportré, mely töredékes ugyan, de a haj-típusa és a szakállviselete a kora-antoninusi korra utal. Ezt még a mellképes mezőt kétoldalt lezáró oszlopok jelenléte is alátámasztja.

4. Az Óbudáról származó mészkőből készült női portréfejen[26], az arc telt, széles és a szem formája oválisan nyújtott, melyen csak a szemhéj látszik. (5. kép.) Az orr egyenes metszésű, az ajkak kicsinyek, húsosak, az áll kissé előreugrik, gömbölyű. Mindezek a vonások az id. Faustina ábrázolások jellemzői. Hajviseletének dísze az aprólékosan kiképzett S alakban élesen ondolált homlokhullám. A császárnő tipikus, háromszögtechnikával jelzett fonatokban csavart, fejtetőre húzott kontya azonban nem diadémszerűen, hanem szélesen öleli körül az egész fejet.

Az utóbbi két ábrázolás nem közvetíti a már említett előképet.

1. kép. Az 1. számú sírkőtöredék Aquincumból
Das Grabsteinfragment Nr. 1 aus Aquincum

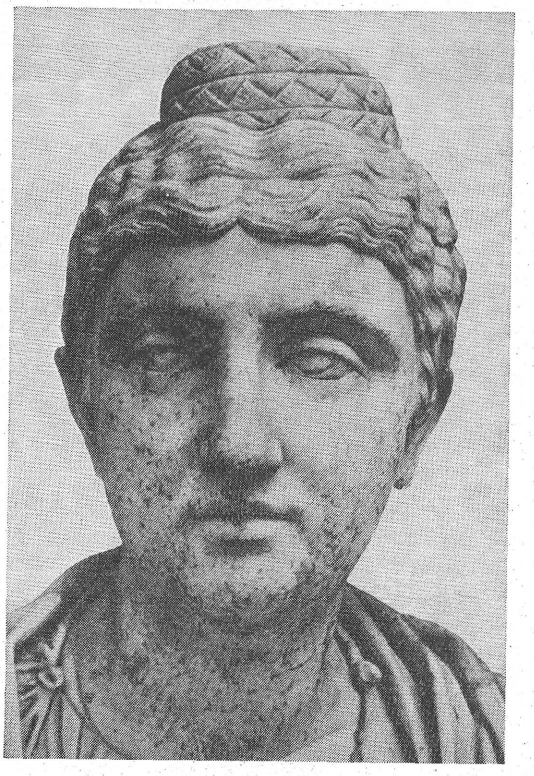

3. kép. Id. Faustina portréja Lanuviumból. (M. Wegner nyomán)
Das Porträt der Faustina (major) aus Lanuvium. (Nach M. Wegner)

2. kép. A 2. számú sírkőtöredék a Nád utcából
Das Grabsteinfragment Nr. 2 aus der Nád-Gasse

A drezdai Sculpturensammlung-ban őrzött ismeretlen lelőhelyű id. Faustina-fej ünnepélyes, díszes, hajviseletén[27] megtaláljuk annak a flaviusi-trajanusi, sőt a Hadrianus-korban is továbbélő kemény szobrászati stílusnak és technikának nyomát, mely az aquincumi portréinkon ismétlődik. (6. kép.) A homlokba több mély hullámokba besütött S alakú hullám jellegzetes keretet ad az arcnak. Aquincumi portréinkat, a reliefen és a szobron e homlokot szegélyező hajmotívum miatt tarthatjuk a kitűnően megalkotott drezdai portré provinciális utánzatainak. Az előképen a fül elé mélyen, horizontálisan behúzott hajhullám az óbudai szobrunkon ismétlődik, de itt az arccsont felé hosszan, ívelten kanyarodik. A drezdai mellszobron látható tarkó alatti kis hajgyűrűket a kőfaragó az óbudai szobron, bevésett vonalakkal jelezte. Ez az S formájú, mély homlok-hajhullám feltűnik egy Antoninus-kori római nő portréján is az Ince Blundell Hall gyűjteményében és a firenzei Uffizi Galériájá-ban.[28] A Louvre, a bostoni Fine of Arts és Pannoniában az István király Múzeum is őriz ezzel a homlokhullámmal keretelt női portrékat.[29] A drezdai típus másolatai ritkábbak, mint a Capitolium Múzeumban őrzött előképé, annak ellenére, hogy korának egyik híres id. Faustina-portréja volt.

Aquincumi portréink kontykiképzése eltér a drezdai típustól. A Wilton House magángyűjteményében[30] egy korabeli nő portréján (7. kép) ismétlődik ez a fejet körülövező csavart hajfonat, mely a női divat egyéni módosulását tükrözi. Párhuzamként megemlíthetjük Bassinus nejének a bordeaux-i múzeumban őrzött sírkövét és a Leptis Magnában előkerült szoborportrét[31] ezzel a frizuramegoldással. Tehát láthatjuk, hogy a császárnő hajviseletének egyéni módosítása nem egyedülálló.

5. A raktárréti temetőből elő került másodlagos felhasználásban egy mészkőrelief, mely női portrét ábrázol.[32] Nem kétséges, hogy síremléktöredékkel állunk szemben, (8. kép), melyet valószínűleg egy korai Aquincum környéki temetőből hurcoltak ide.[33] A portré arcrésze sérült, csak az arc ovális körvonala és a bal szem maradt épen, a szemhéj és a szemgolyó megmintázásával. Erősen mély hullámokba sütött S formájú hajhullámok övezik körül a homlokot, melyre négy sorban háromszögmintával jelzett fonatköteg csavarodik. Kétoldalt, mélyen a fül alsó részének a vonaláig — feltételezésünk szerint — egy rövid fátyol húzódhatott. Csak fátyolra következtethetünk, mert a Claudius-kori női portrékon megtaláljuk ugyan kétoldalt a csavart hajfonatot, mely lehúzódik a vállig, id. Faustina utáni periódusban pedig Manlia Scantilla, Plautilla portréján a fül mögött a csavart hajtincs ugyancsak lehúzódik a vállig[34], de az id. Faustina-kori ábrázoláshoz, a fejtetőre húzott fonatkötegekből álló magas kontyhoz nem csatlakozik a kétoldalt leomló hajfürt. E Faustina-kori raktárréti portrét a homlokot keretelő mély S formájú hajhullámok a drezdai előképhez kapcsolják. M. Wegner feltételezése szerint a drezdai portré az egyik legkésőbbi id. Faustina-ábrázolás lehetett, melyet fiatalabb Faustina is átvett a legkorábbi hajviseletében.[35] Azt a feltevést, hogy a drezdai típus az egyik legkésőbben készült id. Faustina-ábrázolás, alátámasztja, hogy a másolatokon fátyollal együtt jelenik meg. A fátyol a császárnő poszthumusz ábrázolásaira jellemző.[36] A Vatikánban őrzik az Antoninus Pius emlékoszlopáról származó „Diva Faustina" fátyolos reliefet[37], melynél a hajviselet (9. kép) azonban még a capitoliumi típusra utal, mint az érmek is dokumentálják.[38] A Wilton House-ban őrzött id. Faustina fátyolos portréja[39] is ehhez a típushoz sorolható. Raktárréti reliefünk ezzel szemben — az erősen sütött homlokhullám miatt — a drezdai és a vatikáni fátyolos típus komponenseiből alakult ki.

*

Az aquincumi kőfaragók egyéni portréábrázolásnak induló alkotásain még homályosan ugyan, de id. Faustina arcvonásai is előtérbe kerültek (gondolunk itt az ovális arcra, duzzadt szájra, előreugró állra). Természetesen ennek a jelenségnek divat és propaganda háttere lehetett. A három típust (a capitoliumit, a drezdait, és a vatikáni fátyolosat) képviselő öt aquincumi kőemlék közül helyi viszonylatban az 1. sz. reliefet keltezhetjük legkorábbira. Megítélésünket azzal indokoljuk, hogy a női portrén még Sabina hatása jelentkezik[40], a férfiportré még flaviusi technikát mutat. A síremléket keretelő architektonikus elem sem zárja ki, hogy ez a munka a II. század első felének utolsó évtizedében készülhetett. Későbbi időszakra tehető a fejlettebb stílust dokumentáló 2. számú reliefünk, ahol a fellazított haj, a futófúró használata, az éles kontúrok, a virágdíszes timpanon, a vázlatosan kiképzett palmettás acroterionok, a mellképes mezőt szegélyező féloszlopokkal együtt éppúgy, mint az Antoninus Pius-kori férfiportré, és az áldozati jelenet két figurájának kora Antoninus-kori frizurája is az időhatárt kiszélesítik a II. század közepétől legfeljebb 160-ig. A drezdai típusú 3. számú reliefünk és az ugyanezt az előképet idéző 4. számú portrénk, a „Diva Faustina" — fátyo-

4. kép. A 3. számú sírkőtöredék Óbudáról
Das Grabsteinfragment Nr. 3 aus Óbuda

5. kép. A 4. számú női portré különböző nézetből. Óbudáról
Das Frauenporträt Nr. 4 aus Óbuda, aus verschiedener Ansicht

6. kép. Id. Faustina portréja különböző nézetből a drezdai gyűjteményben. (M. Wegner nyomán)
Das Porträt der Faustina (major) aus verschiedener Ansicht in der Dresdner Sammlung. (Nach M. Wegner)

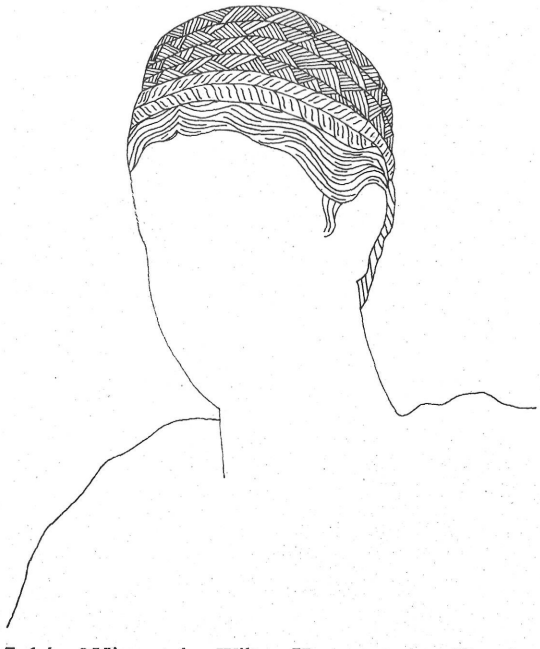

7. kép. Női portré a Wilton House magángyűjteményében. (F. Poulsen nyomán)
Frauenporträt in der Privatsammlung des Wilton House. (Nach F. Poulsen)

8. kép. Az 5. számú síremléktöredék a raktárréti temetőből
Grabdenkmalfragment Nr. 5 aus dem Gräberfeld von Raktárrét

los típusú reliefünk (5. sz.) sem lehet korábbi, legkésőbb közvetlenül a markomann háborúk kitörése előtt kellett hogy elkészüljenek.

Az aquincumi kőemlékeken az arcok töredékesek; a szemek vésése, a pupilla jelenléte sem mindig állapítható meg. A hajviselet az, amire biztosan támaszkodhatunk, mint kormeghatározó tényezőre. 141-ig, id. Faustina haláláig természetesen — a terjedési időt is figyelembe véve — még kb. 20—25 évig a császárnő arcképei határozták meg a női portrék általános jellegét. Marcus Aurelius trónralépése után már az ifj. Faustina portréi kezdtek elterjedni mind Rómában, mind később a provinciákban. Id. Faustina képtípusainak eltűnéséhez hozzájárultak még a markomann háborúk, melyek megállították — a minket most közelebbről érintő — kora Antoninus-kori női portrék virágzását.

Egy műhelyre jellemző konkrét sajátosságokat az aquincumi id. Faustina-kori ábrázolások alapján nem lehet megállapítani[41]. Méreteik nem egyeznek meg. A ruhaviselet korabeli, sőt még a Hadrianus-kori divatos ún. nagy herculaneumi típusú női ábrázolást is megtaláljuk. (ld. 2. számú emlék) A hajviselet erős kihangsúlyozása is pontos datálást ad. Technikájuk viszont eltérő: hol jelölik a pupillát, hol elmarad. A futófúrót sokszor használják, de néha hiányzik. Még ha egy műhelyben készültek volna, akkor is 20—25 év leforgása alatt több kőfaragó termékét képviselhették ezek a kőemlékek. Egész Pannoniában id. Faustina-kori női portréábrázolás aránylag kevés, de az aquincumi feltűnően sok korabeli emlék bizonyíthatja Pannonia Inferior centrumában a kora Antoninusi ház népszerűségét és a lakosság látszólagos nyugalmi állapotát.[42]

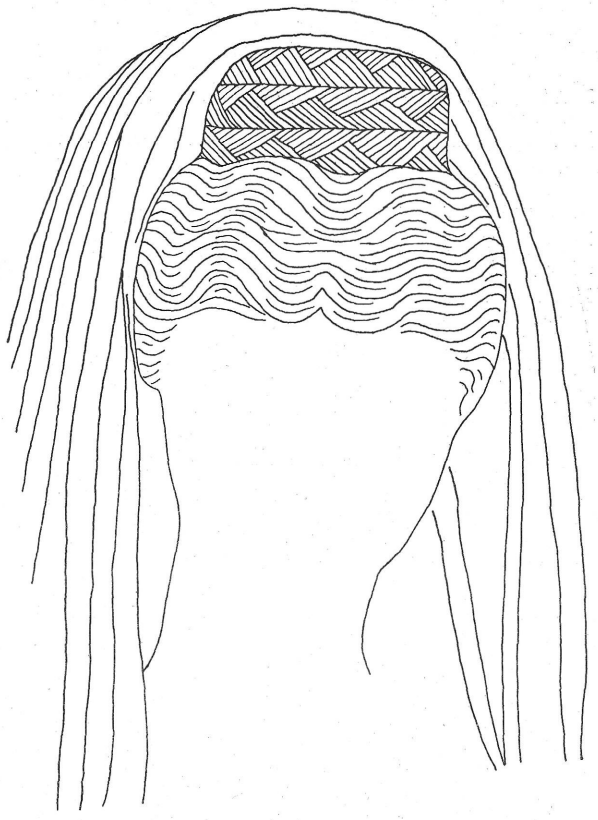

9. kép. Az ún. „Diva Faustina" ábrázolás a vatikáni gyűjteményben. (M. Wegner nyomán)
Die Darstellung der sog. „Diva Faustina" in der Vatikan-Sammlung. (Nach M. Wegner)

JEGYZETEK

1 Itt fejezem ki hálás köszönetemet Póczy Klára dr.-nak, hogy e csoportra felhívta a figyelmemet.
2 *N. A. Maskin:* Az ókori Róma története. Bp. 1951. 358.
3 *Hekler A:* Görög-római arcképszobrászat. Bp. 1913. XLI. *M. Wegner:* Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit. Berlin. 1939. 7—14.
4 Lelőhelye: Attila krt. 114. A MNM-ban őrzik. Lt. sz: 78. 1903. 2. = *Szendrey J*, Arch. Ért. XXII (1902) 383—384.
5 *A. Hekler*, ÖJAI XXI—XXII (1922—1924) 196—197. o.
6 Jelenleg a BTM aquincumi kőtárában. Lt. sz.: 64.11.44. Fotója közölt: Szilágyi J: Aquincum. Bp. 1956. LVII. T.
7 *M. Wegner:* i. m. 102. o., Az emlék a Herculaneumból származó ún. nagy női szobor (mag: 198 cm.) tipikus kartartását őrzi. Ez a i. e. IV. sz.-i görög eredetiről készült római másolat a drezdai Albertinum Antik Szoborgyűjteményében van.
8 U.ő.: i. m. 15—16. 1. Taf.
9 U.ő.: Die Flavier. Berlin. 1966. 55. 43/b; 68. 54/b.
10 U.ő.: Hadrian. Berlin. 1956. 77. 35. Taf., 81—82. 37—39. Taf.
11 Ld. mint fent. 87. 43. Taf., 85. 42. Taf.
12 *W. Altmann:* Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit. Berlin. 1905. 215. 277. sz. 174. k.
13 *F. Poulsen:* Greek and roman portraits in English country houses. Oxford. 1923. 65. fig. 39—40.
14 *M. Wegner:* ld. 3. j. alatt említett munkáját 28. Taf. 10.
15 U.ő.: op. cit. 28—30. Taf. 11. 13.; *Hekler A:* i. m. (ld. 3. j.) 283/a T.
16 *M. Bernhart:* Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit. Halle. 1926. II. köt. Taf. 9/10, 36/12, 41/7, 51/13, 53/4, 54/5 T. stb.
17 *W. Altmann:* i. m. 216. 279. sz. fig. 176.
18 *M. Wegner:* ld. 3. j. alatti munkáját 157—158.
19 *E. Rosenbaum:* A catalogue of Cyrenaican portrait sculpture. London. 1960. 57—58. XXXIII. Pl./3.
20 *L. Budde — R. Nicholis:* A catalogue of the Greek and Roman Sculpture. Cambridge. 1964. 82—83. Nr. 133. Pl. 44. és *V. Kolček*, Arh. Vestnik XIII—XIV (1962—1963) 487—490.
21 *Gr. Florescu*, Dacia IX—X (1941—4) 429. 2. fig., *S. Ferri:* Arte romana sul Danubio. Milano. 1933. fig. 450 és fig. 438.
22 Most a MNM-ban. Lt. sz.: 62.47.1., = *Hampel J.*, Arch. Ért. XXVII (1907) 313—314. 27. k.
23 *Gabler D*, Arrabona 10 (1968) 62. 14. k.
24 *A. Schober:* Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. Wien. 1923. 143—144. 326. sz. 163/a. k.

25 Most a MNM-ban. Lt. sz.: 269.1875. Méretei: m: 64 cm, sz: 98 cm, v: 26 cm.
26 Itt köszönöm meg Póczy Klára dr.-nak a női fej publikálásának átengedését. Lt. sz.: 64.11.105. — most az aquincumi kőtárban. Méretei: m: 26 cm, sz: 21 cm.
27 *M. Wegner:* op. cit. 155. Taf. 12.
28 *F. Poulsen:* i. m. 92—93. o., 78. k., *M. Wegner:* ld. 27. j.-t.
29 *A. Coubet*, La revue du Louvre. 1970/3. 144. *L. D. Caskey:* Catalogue of greek and roman sculpture in the Museum Fine of Arts, Boston. Boston. 1925. 128. sz. 217. k., Székesfehérvári Szemle II (1934) 34. = Lt. sz.: 10592.
30 *F. Poulsen:* op. cit. 93. 79. k.
31 *H. Schoppa:* Die Kunst der Römerzeit in Gallien, Germanien und Britannien. München. 1957. 59. 110. k., *M. Vilimková — H. Wimmer:* Africa Romana. Czechoslovkia. é. n. 29. Taf. 67.
32 *Hampel J.*, Bp. R. III (1891) 68.
33 *Nagy L*, Bp. Tört. II. k. Bp. 1942. 468.
34 *K. Wessel*, Arch. Anz. LXI—LXII (1946—7) 62—63.
35 *M. Wegner:* op. cit. 31. Taf. XXXIV.
36 U.ő.: Arch. Anz. LIII (1938) 315.
37 *M. Wegner*, ld. 35. j. alatt 28—29. Taf. XIII/a.
38 *M. Bernhart:* i. m. II. köt., 9/9, 11,25/1, 44/2, 52/1, 54/6,9; 55/13. k.
39 *F. Poulsen:* i. m. 91. Taf. 76.
40 *M. Wegner:* ld. 10. j. 129. 44/b, 45/a Taf.
41 II. századi aquincumi kőfaragóműhelyekről: *Nagy L*, i. m. 605—607. *Sz. Burger A*, Bp. R. XIX (1959) 9—22. *Nagy T*, Bp. R. XV (1950) 86—87. 365. 368—370. u.ő., Bp. R. XXII (1971) 110—118.
42 Az oltárok is ritkábbak ebben a periódusban: *Alföldy G*, Bp. R. XX (1963) 50—51. Erről az időszakról bővebben: *Nagy T*, Budapest Története I. Bp. 1973. 97—98.

KRISZTINA SZIRMAI

DIE PORTRÄTTYPEN DER FAUSTINA (MAJOR) AUF DEN AQUINCUMER STEINDENKMÄLERN

Bei der Neuordnung des Aquincumer Lapidariums kam eine Darstellung von fünf Frauen zum Vorschein, deren jede auch eigenartige Züge enthält, jedoch sind die sich aneinander knüpfenden fäden viel stärker als diese. Sie alle sind örtliche Erzeugnisse und auf diese Weise liefern diese fünf Frauenporträts zur Klärung der Problematik der einheimischen Steinmetzerei neuere Angaben.

Auf den ersten, als individuelle Porträtdarstellungen angehenden Arbeitsstücken der Aquincumer Steinmetzen treten zwar noch unsicher, aber schon bemerkbar die Gesichtszüge der Faustina (major) in den Vordergrund (gemeint ist hier das ovale Gesicht, der geschwollene Mund und das vorspringende Kinn). Von den fünf Aquincumer Denkmälern kann in örtlicher Relation das Relief Nr. 1 (Abb. 1.) für das früheste datiert werden. Unsere Beurteilung unterstützt, daß sich auf dem Frauenporträt noch der Einfluß der Sabina sichtbar ist, da der Haarschopf noch nicht völlig auf dem Kopfdach liegt und das Männerporträt noch auf eine flavische Technik hinweist. Diese Arbeit dürfte in den letzten Jahrzehnten der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts gefertigt worden sein. Auf eine spätere Zeit kann unser einen entwickelteren Stil dokumentierendes Relief Nr. 2 gesetzt werden (Abb. 2.), wo das aufgelockerte Haar, der Gebrauch des Laufbohrers, die scharfen Konturen, der Aufbau des Grabdenkmales gerade so wie die Männerporträts aus der Zeit des Antoninus Pius, die frühantoninenzeitliche Haartracht der beiden Männerfiguren der Opferszene die Zeitgrenze gleicherweise von der Mitte des 2. Jahrhunderts höchstens bis 160 erweitern.

Das Vorbild der auf den Denkmälern 1 und 2 erschienenen Frauenporträts finden wir im Porträt der Faustina (major) (Abb. 3.), dessen Fundort Lanuvium ist und das zur Zeit im Kapitolinischen Museum aufbewahrt wird.

Unser Relief Nr. 3 (Abb. 4.) wurde mitsamt dem Frauenporträt Nr. 4 bereits mit einem neueren Stilelement reicher (Abb. 5.). Das die Stirn umrahmende Haarmotiv ist es, das als Vorbild auf das in der Dresdner Sammlung aufbewahrte Porträt der Faustina (major) hinweist (Abb. 6.).

Auf dem Grabdenkmalfragment Nr. 5 (Abb. 8.) bekränzen die Stirn in sehr tiefen Wellen gebrannte S-förmige Haarwellen, um die sich ein mehrfach gewundener Zopf legt. Diese Stileigenheit knüpft das aus der Zeit der Faustina stammende Porträt des Fundortes Raktárrét an das Dresdner Vorbild. Im Vatikan wird das von der Gedächtnissäule des Antoninus Pius stammende beschleierte Relief der „Diva Faustina" (Abb. 9.) aufbewahrt, wo die Haartracht auf den kapitolinischen Typ verweist. Unser Relief vom Fundort Raktárrét bildete sich jedoch — wegen den stark gebrannten Stirnwellen — aus den Komponenten der beschleierten Typen von Dresden und dem Vatikan aus.

Der Dresdner Typ Nr. 3 und unser dasselbe Vorbild widerspiegelnde Porträt Nr. 4 sowie unser Relief Nr. 5 mit der beschleierten „Diva Faustina" dürften also spätestens unmittelbar vor dem Ausbruch der Markomannenkriege gefertigt worden sein.

Es tauchen keine auf eine Werkstätte hinweisende Eigenartigkeiten auf, wahrscheinlich dürften diese Steindenkmäler die Produkte mehrerer Steinmetzen vertreten haben. In Pannonien sind die weiblichen Porträtdarstellungen aus der Zeit der Faustina (major) verhältnismäßig wenig, jedoch können die in Aquincum ziemlich oft vorkommenden Denkmäler derselben Zeit die Volkstümlichkeit des frühantoninischen Hauses und die scheinbaren friedlichen Verhältnisse der Bevölkerung im Zentrum der Provinz Pannonia Inferior beweisen.

WELLNER ISTVÁN

AZ AQUINCUMI KATONAVÁROS NYUGAT—KELETI IRÁNYÚ VÍZVEZETÉKRENDSZERE*

„Nulla enim ex omnibus rebus tantas videtur habere ad usum necessitatis quantas aqua." Minden dolog közül egynek a használata sem látszik olyan szükségesnek, mint a vízé — írta Vitruvius.[1] Ez az elv gyakorlatban is érvényesült minden római városnál és így Aquincum területén is. Az aquincumi polgárváros vízvezetékrendszeréből egyelőre csak a mai római fürdői úgynevezett Erdei strand területéről kiinduló, észak-déli irányú aquaeductus ismeretes, mely Garády Sándor feltételezése szerint[2] a polgárvároson és az egész katonavároson keresztülhaladva dél felé egészen a Nagyszombat utcai katonai amphiteatrumig haladt. Tehát ez az aquaeductus táplálta a katonai tábor és a canabae fürdőit is. — Mivel azonban 21—23 fokos thermálvizet szállított, ivóvíz céljaira más vízvezetéknek kellett lennie. A polgárváros területén ennek idáig még nem sikerült nyomára bukkanni, a katonaváros területéről viszont több ilyen is ismeretes. Ezek nagyjából nyugat-keleti irányban a Hármashatár-hegy nyúlványainak lábánál fakadó források vizét vezették a Duna felé.

Valószínűleg a Bécsi úti Árpád malom forrásának vizét szállította az az aquaeductus, melynek maradványait megtalálták a Vörösvári út 44. sz. ház pincéjében, valamint a Szőlőkert utcában is.[3]

Ez a vízvezeték egy körülbelül 1 m széles és 1,5 m magas tömör falból állott, melynek felső részében, meszes habarcsba ágyazva, egymás mellett két, agyagból készült vízvezetéki cső futott. Ennek a vízvezetéknek esése a számítások szerint 8 ezrelék. Egyébként a Vörösvári út páros oldalán levő házak közül, a Szőlőkert utcai oldalon, többnek alapozásánál is felhasználták ennek az aquaeductusnak maradványait. Sajnos azonban a Vihar utcai új csatornaárok ásásakor — 1969-ben — nem sikerült nyomára akadni.

Hasonló ikercsöves vízvezeték került napfényre a Vihar utca 22. számú ház előtt.[4] Az egymás mellett futó két agyagcső egyméteres magasságú habarcsos falazatba volt ágyazva. Irányából következtetve, talán a Tábor hegy valamelyik forrásának vizét vezette a castrumba. 1956—57-ben, a Vörösvári út északi oldalán végzett csőfektetéskor további három római kori vízvezeték maradványai kerültek napvilágra.[5] A Fővárosi Csatornázási Művek által húzott árok 1,5 m széles és a mai felszíntől számítva 3,5—4 m mély volt. Mivel az árok falától kb. 1 m-re húzódtak a villamossínek, kiásás után azonnal zsaluztak. Ezért, és a több helyen feltörő talajvíz miatt, a régészeti megfigyelés nehézkes és sokszor hiányos volt. (1. kép) A Vörösvári út 73—75. számú házak előtt, 27 m hosszúságban hét pillércsonk került elő, melyek minden valószínűség szerint a Szentendrei út mentén levőhöz hasonló szerkezetű aquaeductushoz tartoztak. Sajnos, csak alapozásuk maradt meg és a külső, burkoló kváderköveket is kitermelték. Így méretüket és egymástól való távolságukat nem lehetett pontosan megállapítani. Nagyjából másfél méter hosszúak lehettek a pillérek, az ívek fesztávolsága körülbelül 2,60—2,80 m, tehát valamivel kisebb, mint a Szentendrei úti vízvezetéknél. A pillérek alapozása agyagba rakott fal volt; ezen — a legépebbnél — 80 cm magasságig maradt meg az erős, terrazzós habarcsba rakott kőfal. Az aquaeductus felépítményére — tehát ahol maga a víz folyt — csak külföldi analógiák alapján lehet következtetni. A valószínűség itt is a két-három sorban egymás mellé

* Ez az 1969-ben, a Budapesti Történeti Múzeum dokumentációjába leadott cikk a Régészeti Társulatban 1959-ben elmondott beszámolóm alapján készült. Azóta a leletmentések — ásatások, elsősorban Zolnay Lászlónak, majd Nagy Tibornak a Gyűrű utcában és Pacsirta utcában végzett feltárásai döntő eredményt hoztak az aquincumi táborkutatás terén. Ennek ellenére, cikkemnek az anyagközlésen túlmenő következtetéseit sem érzem feltétlenül és mindenben túlhaladottnak; mivel pedig a tábor kutatása 1972-ben is újabb jelentős eredményeket hozott, a cikk szövegének kellő módosítására technikai okokból már nem volt mód. Az ásatás felmérését és a rajzok elkészítését Schauschek János és Málik Éva végezte. Szíves közreműködésüket ez úton is köszönöm.

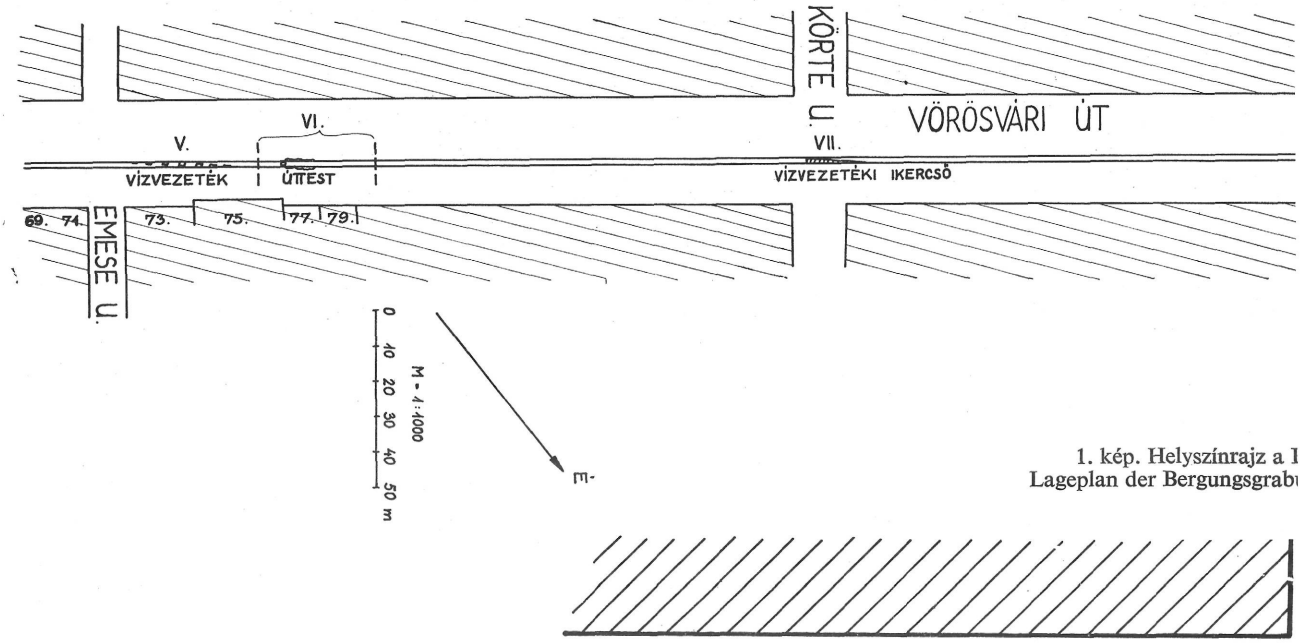

1. kép. Helyszínrajz a I
Lageplan der Bergungsgrabı

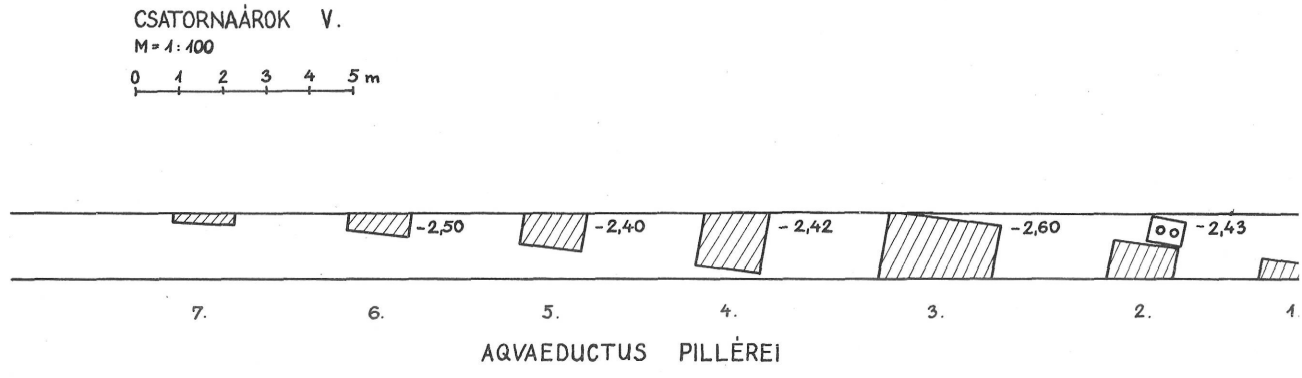

2. kép. A Vörösvári úti
Lageplan der auf Pfeilern ruhen

fektetett agyagcsövek, vagy nagyobb keresztmetszetű, falazott vezeték mellett szól, legalábbis a lakott területen belül. Azon kívül esetleg nyitott vályúban is folyhatott a víz. Sajnos a kérdéses területen ilyen agyagcső még töredékesen sem került elő, viszont az egyik pillér mellett egy 40×60×45 cm-es, szabályosan megmunkált kőtömböt találtunk, mely két, középen derékszögben, de legömbölyített sarkokkal megtört lyukkal volt átfúrva (3. kép).

Vitruvius szerint[6] a vizet lehetőleg egyenes vonalban kell vezetni és ahol mégis megtörik, vagy elágazik, vörös kőből (saxo rubro) átlyukasztott kőkarmantyúkat kell beiktatni. A Vörösvári úton előkerült kő ugyan szürkés színű, de kétségtelenül ezt a célt szolgálta. A lyukak átmérője 18 cm és belül terrazzós habarcsnyomok látszanak; tehát az Aquincumban általánosan használt és különböző helyeken előkerült vízvezetéki cserépcsövek ezekbe éppen beleillenek.[7]

A Vörösvári út 93. szám előtt, a Körte utca sarkánál — és később egy bekötő csatorna ásásánál, a Vörösvári út túlsó oldalán, az Emese utca sarkánál — egy újabb aquaeductus került napfényre (4. kép). Ikercsöves szerkezetű, és kétségtelenül azonos azzal a fentebb említett vízvezetékkel, melyet már régebben a Szőlőkert utcában és a Vörösvári út 44. számú ház pincéjében találtak meg. Nyilván ennek a vízvezetéknek folytatása került elő 1950-ben a Korvin Ottó utca és Kiscelli utca sarkánál,[8] de az előkerült rövid szakaszon lejtési irányát nem lehetett pontosan megfigyelni. A lelőkörülmények alapján viszont meglehetős biz-

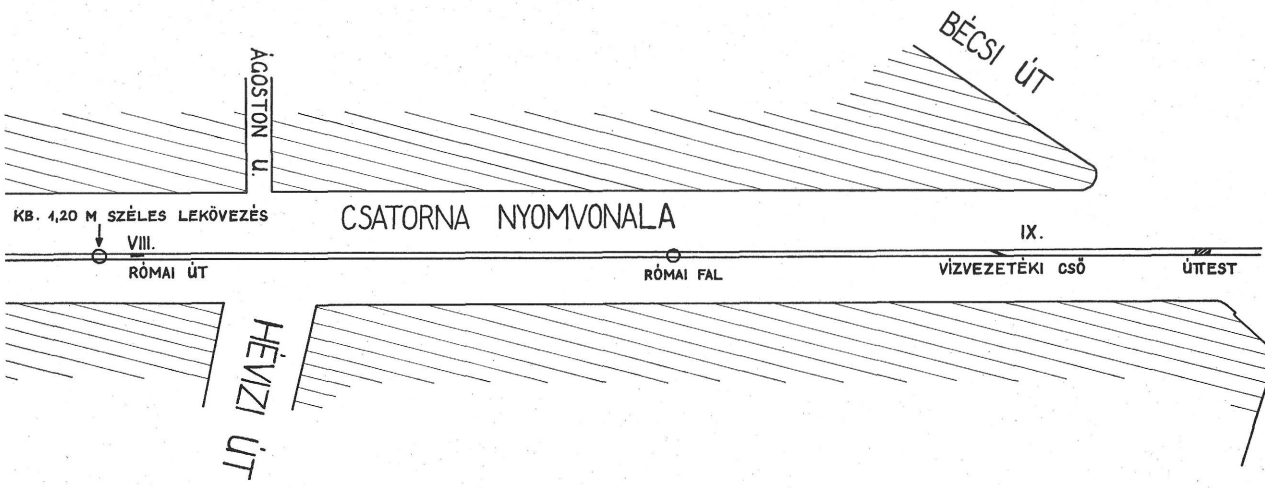

ösvári úti leletmentésről
ler Vörösvári Straße zu Budapest

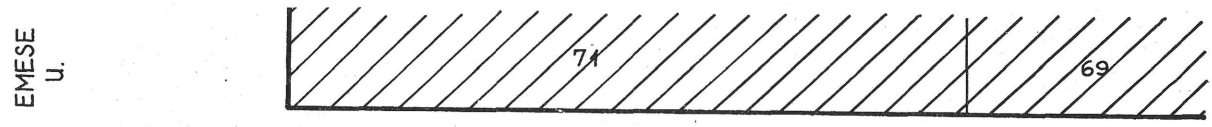

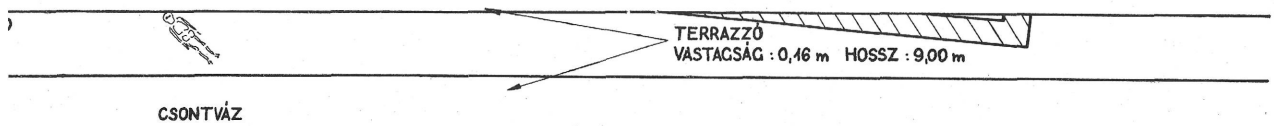

vízvezeték helyszínrajza
sserleitung in der Vörösvári Straße

tonsággal következtethetünk arra, hogy az aquaeductust csak a késő császárkorban építették és a középkorban kijavították. Egyébként a Vörösvári út 44. szám alatt előkerült szakasszal kapcsolatosan már Nagy Lajos is megállapította, hogy az jóval későbbi, mint a Római fürdőből vezető vízvezeték.[9] A Korvin Ottó utca és Kiscelli utca sarkánál feltárt része 120 cm széles és 80 cm magas, masszív kőépítmény, melynek alsó harmadában van szilárd, betonszerű habarcsba ágyazva a két, egymástól 23 cm távolságra futó agyagcső-vezeték. Amennyire a feltárt szakaszokból meg lehetett állapítani, ez az ikercsöves és a fentebb említett pilléres-árkádos aquaeductus egymástól 15—20 m távolságra, de párhuzamosan futott.

A Vörösvári út 125. szám előtt, kb. 5 m mélyen és csak rövid szakaszon egy harmadik aquaeductust is feltártak a földmunkák során.[10] (5. kép) Egy 80 cm széles és 80 cm magas habarcsos kőfal felső harmadában volt a 16 cm-es belső átmérőjű égetett agyagcső beépítve. A megfigyelések szerint ez a vízvezeték is párhuzamosan futott a fentebb említettekkel. — Sajnos nem lehetett megállapítani, hogy mindhárom vízvezeték egyidőben működött-e, és egyáltalán, hogy pontosan mikor épültek.

A modern csatornaárokból kikerülő kerámia II—III. századi volt. Ez viszont nem a vízvezeték építési idejét adja meg, csak egy terminus post quem, mivel ebbe a rétegbe ásták be az alapokat. Egy azonban bizonyos; mindhárom vízvezeték a Kálvin u.-i ref. templom, illetve keletebbre a Kiscelli—Korvin O. u. sarkának irányában halad DK felé, azaz jóval délebbre megy, mint ahogy a tábor nyugati kapuját, sőt déli falát

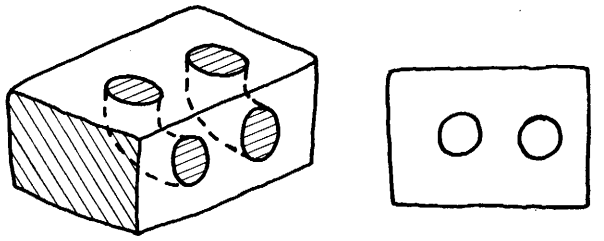

3. kép. Vízvezetéki elosztó-kő
Verteilungsstein der Wasserleitung

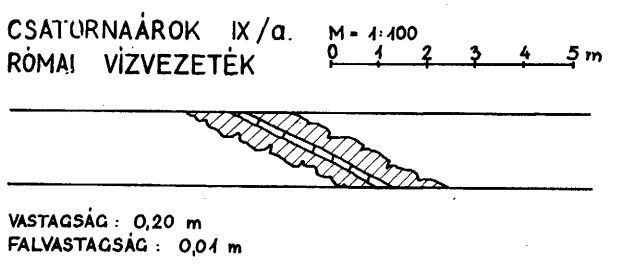

5. kép. A Vörösvári út 125. sz. előtt előkerült vízvezeték alaprajza
Grundriß der vor dem Gebäude Vörösvári Straße Nr. 125 zum Vorschein gekommenen Wasserleitung

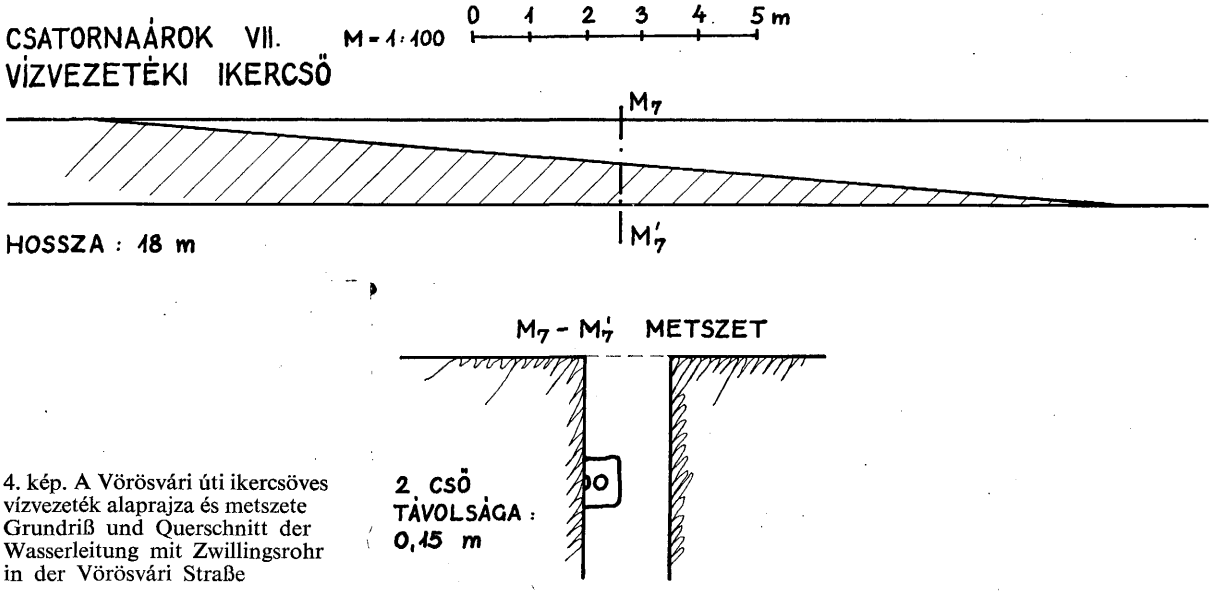

4. kép. A Vörösvári úti ikercsöves vízvezeték alaprajza és metszete
Grundriß und Querschnitt der Wasserleitung mit Zwillingsrohr in der Vörösvári Straße

feltételezik.[11] Irodalmi forrásokból és külföldi analógiákból úgy tudjuk, hogy az aqueductusokat általában a kapuépítménynél, vagy legalábbis bástyánál szokták a tábor vagy város falán átvezetni, és általában az országutak mentén érték el a kapukat. Valószínűtlennek látszik, hogy a katonaváros déli negyedébe külön 3 ilyen vezeték szállítsa a vizet. A már említett Vitruvius-idézet[12] és technikai-gyakorlati meggondolások alapján azt sem igen lehet feltételezni, hogy a pilléres vízvezeték, amelyiknek további szakasza még nincs meg, a mai Flórián tér előtt, éles szögben ÉK., tehát a feltételezett táborkapu felé fordulna. Tehát így arra kell gondolnunk, hogy legalábbis a vízvezeték építése idején, a tábor az eddig feltételezettnél délebbre volt. Már Szilágyi J. is felvetette a gondolatot,[13] hogy — szerinte a Duna vízszintjének emelkedése miatt — a III. sz. második felében a tábort délebbre és a folyótól kissé távolabb helyezték. A II. sz.-i katonai tábor kiszedett északi falát és árkát a Miklós u. 36. sz. telken találta meg Póczy Kára és Pekáry T.[14] Szerintük a sáncárkot a III. sz. első felében vagy ennél később, betemették.

Aránylag biztos támpontot nyújt a porta decumana meghatározására, természetesen csak felállításuk idején, tehát a III. sz. első felében, az a 4 mérföldkő, melyet eredeti helyén találtak meg, a mai Bécsi út mentén, a volt Budapesti Téglagyár területén, még a múlt század végén.[15] Ha a rájuk vésett 2000 lépést visszamérjük, Kuzsinszky szerint a mai Kórház u. tájékára kerülünk, ahol — a Szél u. sarkánál — Nagy Lajos a tábor nyugati kapuját vélte felismerni.[16] Ezt a feltevést a legkésőbbi mérföldkő felállításának idejéig, a III. sz. közepéig, el is fogadhatjuk.

További bizonyíték a II. századi tábor helyére a Flórián téri fürdő. Ennek, mint a leg. II. ad. „nagyobb fürdőjének", nyilvánvalóan a tábor falain belül kellett feküdnie, a közvetlen közelében feltárt valetudinariummal együtt. A fürdőt ugyan Paternus és Marianus consulsága alatt, azaz 268-ban helyreállították[17] de már Nagy Lajos is megjegyezte[18], hogy ettől 270-ben, a vandál betöréskor, újból elpusztulhatott.

És ez a 270-es betörés az a dátum, amelyiktől feltételezhetjük a castrumnak délebbre és kissé nyugatabbra történő áthelyezését.

A Miklós u.—Majláth u. területén talált sáncárokhoz tartozó tábornak a III. sz. második felében történő kiürítését bizonyítja az is, hogy a Folyamőr u.-ban a Kuzsinszky által talált oltárkövek[19], és a helytartói palotában találtak[20] időrendje a század hetvenes éveivel lezárul.

A késői temetők elhelyezkedése, a kutatások hiányos volta miatt, nem nyújt biztos támpontot. Az eddig feltárt legnagyobb későkori temetők, a Bécsi út 98—102. alatti[21] és a Leipziger gyár — Bogdáni úti[22] nem mondanak ellent feltevésünknek.

Nagy Lajos, amikor a tábor központját a mai Fő térre helyezte, hivatkozott egyúttal a kontinuitásra is,[23] mivel ma is ott van és a barokk-korban is ott volt Óbuda központja. Anélkül, hogy általában a kontinuitás sokat vitatott problémájába belebocsátkoznánk, megállapíthatjuk, hogy a terület, a hely folytonossága (az etnikumtól függetlenül) általában fennáll pannoniai városainknál. Fennáll Aquincum—Óbuda esetében is, csakhogy természetszerűleg nem a korai tábor és a barokk város, hanem a késői tábor és a középkori vár között. A XIV. sz.-i királynői várat kutatóink most már mind a Kálvin utcai ref. templom környékére teszik.[24] Ha ezt a véleményt elfogadjuk — és ez ellen nem szól semmi —, újabb érvvel tudjuk alátámasztani a késői tábornak erre a területre való lokalizálását. Az itt levő és a középkorban még meglehetősen ép építészeti maradványok tették indokolttá a királynői vár ideépítését. A római maradványok impozáns voltát Anonymuson kívül a középkori német mondák Etzelburgja is bizonyítja. A táborfalak és árkok kijavítva, jól szolgálhatták a középkori vár védelmét is.

A végleges szót természetesen csak tervszerű ásatás alapján lehetne kimondani a tábor kérdésében, és ehhez igen jó támpontot adna a Vörösvári úti vízvezetékek követése. A középkori kutatók számára pedig az aquaeductusok kiindulásipontjának, forrásának felkutatása lenne döntő fontosságú a Fehéregyházával kapcsolatos régi probléma tisztázására.[25]

JEGYZETEK

1 Vitruvius, De Architectura, 8, 4.

2 *Garády S.:* Marsigli óbudai castrumai. Historia 1929. 173 skk. Valamint Budapest Története I. Budapest az ókorban. II. (Budapest 1942) Továbbiakban: Budapest Története II. 357.

3 Budapest Története II. 535—36.

4 Budapest Története II. 363 és 536. Ez utóbbi helyen a Vihar utca 23. számú házat említik.

5 A leletmentést 1956 október végéig Molnár Erzsébet végezte; ő azonban november folyamán külföldre távozott és ide vonatkozó feljegyzései nem ismeretesek. A leletmentést 1957 februárjában Szilágyi János, március elejétől kezdve pedig én folytattam és fejeztem be.

6 De Architectura, 7. könyv.

7 A vízvezeték-elosztó kőtömb jelenleg a Flórián téri katonai fürdőben van kiállítva.

8 *Zolnay L.:* Buda középkori vízművei. Történelmi Szemle. 1961. l. 50.

9 Budapest Története II. 536.

10 Szilágyi János szíves közlése az 1957. februári leletmentésről.

11 Budapest Története II. 358 és 360.

12 Lásd 6. jegyzet.

13 *J. Szilágyi:* Aquincum. (Budapest, 1956) 28.

14 *Sz. Póczy K. — Pekáry T.:* Három metszet az aquincumi legiótábor északi védőrendszerében. Budapest Régiségei XVIII. (1958) 529 skk.

15 *Kuzsinszky B.:* Arch. Ért. 17. (1897) 395 skk.

16 Budapest Története II. 358.

17 CIL III. 10. 492.

18 *Nagy L.:* A második segédlégió nagyobbik fürdőjének maradványa a Flórián téren.

19 CIL III. 10396, 10399, 10407, 10415, 10424, 10436, 10438, 10470, 10471, 10472 és 10473.

20 *Szilágyi J.:* A római kori ásatások fontosabb eredményei Budapest területén... Budapest Régiségei XVI. (Budapest 1955) 406 skk.

21 *Kuzsinszky B.:* Budapest Régiségei X. (1923) 58 skk.

22 *Paulovics I.:* Magyar Nemzeti Múzeum. Vezető a régészeti gyűjteményben. (1938) 112 skk. — *Parragi Gy.:* A Bogdáni úton feltárt későrómai temető. Budapest Régiségei XX. (1963) 311 skk.

23 Budapest Története II. 361.

24 Irodalmát összegyűjtve lásd *Genthon—Zakariás:* Magyarország művészeti emlékei. III. (1961) 79. és Magyarország Műemléki Topográfiája. VI. Budapest Műemlékei II. (1962) 370.

25 Anonymus szerint ugyanis Árpádot egy patak forrása fölé temették, amely kőmederben folyik alá Attila városába. (Sepultus est supra caput unius parvi fluminis, qui descendit per alveum lapidem in Civitatem Athilae regis.) Ha elfogadjuk Anonymus adatát, a kőmederrel kapcsolatban joggal gondolhatunk a tárgyalt három vízvezeték valamelyikére, mivel a későbbi okleveles adatok, elsősorban az 1355-ös határjárás alapján, kutatóink túlnyomó többsége a Bécsi út említett szakaszára helyezi Alba Mariát, Alba Ecclesiát. Berlász Jenőnek a Budapest Régiségei XVIII. kötetében megjelent cikke ugyan Üröm közelébe teszi egy XVIII. századi térkép alapján, amely ott tüntet fel egy ilyen nevű templomromot. Ez természetesen nem elegendő bizonyíték, hiszen az Alba Ecclesia elnevezés elég gyakori volt országszerte.

ISTVÁN WELLNER

DAS WO-ORIENTIERTE WASSERLEITUNGSSYSTEM DER AQUINCUMER MILITÄRSTADT

Von dem Wasserleitungssystem der Aquincumer Zivilstadt ist vorläufig nur der vom Gebiet des sog. Römerbades ausgehende, nord-südlich verlaufende Aquädukt bekannt, der unseren Vermutungen nach in etwa 5 km-Länge die ganze Zivil- und Militärstadt durchlaufen und bis zum militärischen Amphitheater geführt hat. Da diese Leitung ein 21—23 °C warmes Thermalwasser führte, dürfte sie nur die Bäder der beiden Stadtteile gespeist haben und es mußte für Trinkwasser eine andere Leitung vorhanden gewesen sein. Im Bereich der Zivilstadt konnte man bislang einer solchen Wasserleitung noch nicht auf die Spur kommen, doch vom Gebiete der Militärstadt sind uns mehrere solcher bekannt. Diese führten das Wasser der beim Fuß der Ausläufer des Hármashatárhegy entspringenden Quellen im großen und ganzen west-östlich verlaufend in Richtung der Donau zu.

Die im Keller des Hauses Vörösvári-Straße Nr. 44 sowie in der Szőlőkert-Gasse gefundene Wasserleitung bestand aus einer etwa 1 m breiten und 1,5 m hohen massiven Mauer, durch deren Oberteil in kalkigem Mörtel nebeneinander eingebettet, zwei Wasserleitungsrohre aus Ton gelaufen sind. Der Fall dieser Wasserleitung war den Berechnungen nach 8‰.

Eine ähnliche Wasserleitung mit Zwillingsrohren ist vor dem Haus Vihar-Gasse Nr. 22 ans Tageslicht gekommen, die aus ihrer Richtung gefolgert, das Trinkwasser in das Castrum geführt haben dürfte. Die nebeneinander laufenden zwei Tonrohre waren in ein 1 m hohes Mauerwerk gebettet.

1956—57 kamen bei der Rohrlegung an der nördlichen Seite der Vörösvári-Straße, im III. Bezirk von Budapest weitere drei römerzeitliche Wasserleitungsreste zum Vorschein. Wegen der schnell durchgeführten Erdarbeiten und den beschränkten Beobachtungsmöglichkeiten sind unsere Angaben oft leider nur mangelhaft.

Vor den Häusern Vörösvári-Straße Nr. 73—75 sind in 27 m-Länge 7 Pfeilerschäfte hervorgekommen, die jeder Wahrscheinlichkeit nach dem Aquädukt der Zivilstadt von ähnlicher Struktur gehört haben dürften. Es ist nur ihr Grund erhalten geblieben und auch die äußeren bedeckenden Quadersteine wurden bereits früher abgetragen. Daher konnten ihre Maße und die Entfernung voneinander nicht genau gemessen werden. Die Pfeiler dürften ungefähr anderthalb Meter lang gewesen sein; die Spannweite der Bögen beträgt etwa 2,60—2,80 m, ist also etwas kleiner, als die der Wasserleitung der Zivilstadt (Szentendrei Straße). Der Grund der Pfeiler bildete eine in Ton gelegte Mauer; bei dieser — am intaktesten erhaltenen — blieb die dicke, in Terrazzomörtel gelegte Steinmauer bis 80 cm-Höhe bewahrt. Auf den Aufbau des Aquädukts — wo also das Wasser selbst geflossen ist — kann nur aufgrund ausländischer Analogien geschlossen werden. Gemäß der Wahrscheinlichkeit floß das Wasser, zumindest innerhalb des bewohnten Gebietes, in den in 2—3 Reihen nebeneinander gelegten Tonrohren oder gemauerten Leitungen von größerem Querschnitt. Außerdem eventuell in offenen Rinnen. Leider ist auf dem fraglichen Gebiet bislang kein Tonrohr der Wasserleitung zum Vorschein gekommen, hingegen fanden wir neben dem einen Pfeiler einen 40×60×45 cm großen, regelrecht bearbeiteten Steinblock, der von zwei, in der Mitte rechtwinkligen, jedoch mit abgerundeten Ecken unterbrochenen Löchern durchbohrt war. (Abb. 3) Der Durchmesser der Löcher beträgt 18 cm und an der Innenseite sind Terrazzomörtelspuren sichtbar. Sein Maß entspricht demnach den in Aquincum gebrauchten Wasserleitungsrohren. Laut Vitruvius sollen dort, wo die Richtung der Wasserleitung sich bricht oder abzweigt solche Steinmuffen eingebaut worden sein.

Vor dem Haus Vörösvári Straße Nr. 93 kam ein neuerer Aquädukt mit Zwillingsrohren ans Tageslicht. Dieser gehört zweifellos zu derselben, oben bereits erwähnten Wasserleitung, die früher beim Haus Vörösvári Straße Nr. 44 und in der Szőlőkert-Gasse gefunden wurde. Aufgrund der Fundumstände muß darauf geschlossen werden, daß man die Leitung in der Spätkaiserzeit gebaut hat und auch im Mittelalter in Gebrauch gestanden ist sowie sogar ausgebessert wurde. Die Fortsetzung dieser Wasserleitung dürfte das an der Ecke Korvin Ottó-Gasse und Kiscelli-Gasse freigelegte 120 cm breite und 80 cm hohe massive Mauerwerk gewesen sein, in dessen unterem Drittel in einen festen, betonartigen Mörtel gebettet, voneinander in 23 cm-Entfernung zwei Tonrohrleitungen verliefen. Insofern es aus den erschlossenen Abschnitten festgestellt werden konnte, verliefen diese Leitung mit Zwillingsrohren und der oben erwähnte, auf Pfeilern ruhende arkadenartig führende Aquädukt miteinander parallel in 15—20 m-Entfernung voneinander.

Vor dem Haus Vörösvári Straße Nr. 25 wurde im Laufe der Erdarbeiten auch ein kurzer Abschnitt eines dritten Aquäduktes freigelegt. Im oberen Drittel einer 80 cm breiten und 80 cm hohen, mit Mörtel gebauten Steinmauer war ein gebranntes Tonrohr mit einem inneren Durchmesser von 16 cm eingebaut. Auch diese Wasserleitung verlief im

großen und ganzen zu den obenerwähnten parallel. Leider konnte nicht festgestellt werden, wann die einzelnen Leitungen gebaut wurden und ob sie zu gleicher Zeit in Betrieb waren. Die aus dem modernen Kanalgraben hervorgekommene Keramik stammte aus dem 2—3. Jahrhundert. Dies bestimmt jedoch nicht die Bauzeit der Wasserleitung, sondern kann nur als terminus post quem angenommen werden, da man die Fundamente in diese Schicht eingegraben hat.

Mit Hilfe der Richtungslinie und der Stelle der Wasserleitungen können wir dann im Zusammenhang mit der Topographie der Canabae und des Castrum gewisse Schlüsse ziehen. In der Kenntnis ihrer Ausgangspunkte und Quellen kann wiederum der Platz der mittelalterlichen Alba Ecclesia genauer bestimmt werden. Nach einem in 12. Jahrhundert gelebten, sich Anonymus nennenden ungarischen Chronisten wurde nämlich Árpád, der Führer der landnehmenden Ungarn zu Beginn des 10. Jahrhunderts über einer Quelle dieses Geländes, von wo aus das Wasser in einem Steinbett in die Stadt des Hunnenkönigs Attila niedergeflossen ist, begraben. Akzeptieren wir im Zusammenhang mit dem Steinbett die Angaben des unbekanten Chronisten, so können wir mit Recht an irgendeinen der oben erwähnten römerzeitlichen Aquädukte denken.

WELLNER ISTVÁN

EGY AQUINCUMI TERRA MATER ÉS LIBER PATERNAK DEDIKÁLT OLTÁRKŐ FELIRATÁHOZ

Az 1958 májusában, a Budapest, III. ker. Lajos u. 37. szám előtt, csőfektetésnél előkerült oltárkő-töredéket a Bp. Rég XX. kötetében publikáltam.[1] Mivel a közlemény írásakor az Aquincumi Múzeumban folyó építkezések és egyéb munkálatok miatt magát a követ nem tudtam megnézni, publikálásánál csak a nyomtatásban is leközölt fényképre voltam utalva. Miután az aquincumi kőtár átrendezésekor a már elveszettnek hitt oltárkő-töredék előkerült, megállapítottam, hogy az abacus előlapján levő, és a fénykép alapján feloldhatatlan betűtöredékeknek, illetve esetleg csak díszítőmotívumnak vélt bevésés a dedikáció első sora. A fennmaradt, rongált felületen M·IV felirat-töredék látható (lásd ábra).

Mivel az abacus szélessége folytán az „M" előtt még két betű számára is van hely, a sor elejét I O M-re kell kiegészítenünk. A sor végét pedig ennek és az ezt követő IV betűknek megfelelően IVNONI-ra. Ehhez,

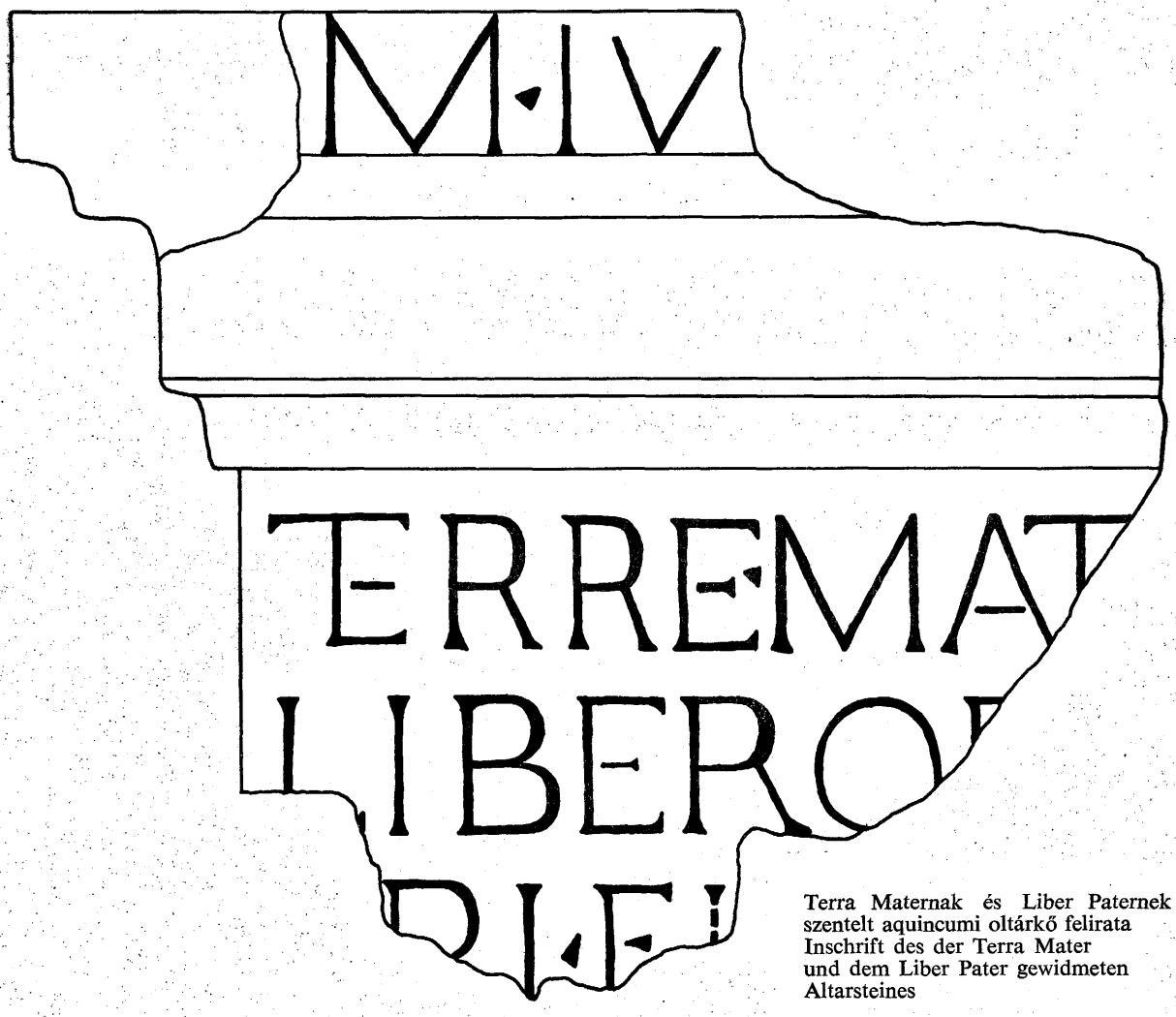

Terra Maternak és Liber Paternek szentelt aquincumi oltárkő felirata
Inschrift des der Terra Mater und dem Liber Pater gewidmeten Altarsteines

a még szükségképpen fennmaradó helyből következtetve, az istennőnek valamelyik díszítő jelzője, valószínűleg a „regina", esetleg a „sacrum" formula csatlakozhatott, vagy egy harmadik istennév; leginkább a capitoliumi triász harmadik tagjáé, Minerváé.

A negyedik sor első megmaradt betűje P vagy R. Ha ez utóbbi volt, akkor az előző sor Pat- szótagjához csatlakozik, (Patri), és a sorban nem volt előtte más betű. Ez a valószínű. A szóelválasztó jel után F, vagy E következett; az ez után, a rajzon feltüntetett függőleges hasta kitörés miatt bizonytalan.

Tehát az oltárkő-töredék felirata:

[I(ovi) O(ptimo)] M(aximo)·Iu[noni.....]
Terre (sic!)·Mat[ri]
Libero [Pat]
ri·F[...

JEGYZET

1 Wellner I.: Terra Mater és Liber Pater közös oltára Aquincumban. Bp. Rég. XX. 1963. 299 kk.

ISTVÁN WELLNER

ZUR INSCHRIFT EINES DER TERRA MATER UND DEM LIBER PATER DEDIZIERTEN AQUINCUMER ALTARSTEINES

Im Mai 1958 ist im XX. Band der Periodika Budapest Régiségei meine Publikation über ein bei der Rohrlegung vor dem Gebäude Lajos-Gasse Nr. 37 (Budapest, III. Bezirk) zum Vorschein gekommenes Altarsteinfragment erschienen. Da ich bei der Verfassung der Publikation wegen den im Aquincumer Museum durchgeführten Bauarbeiten und sonstiger Tätigkeiten den Stein nicht untersuchen konnte, war ich bei der Publikation auf das auch im Druck mitgeteilte Foto angewiesen. Nachdem im Laufe der Umordnung des Lapidariums von Aquincum das bereits für verloren gehaltene Altarsteinfragment zum Vorschein gekommen ist, habe ich festgestellt, daß die auf der Vorderplatte des Abakus sichtbare und aufgrund des Fotos als unauflösbare Buchstabenfragmente bzw. eventuell lediglich als Ziermotive betrachtete Einmeißelung die erste Zeile der Dedikation bildet. Auf der erhaltengebliebenen, beschädigten Fläche ist das Inschriftenfragment M. IV zu sehen. (Taf. I.)

Da infolge der Breite des Abakus vor dem „M" noch zwei Buchstaben Platz haben, müssen wir den Beginn der Zeile auf I O M, das Ende der Zeile diesem und den folgenden Buchstaben IV entsprechend auf IVNONI ergänzen. Aus diesem notwendigerweise noch frei gebliebenen Platz gefolgert, dürfte sich hier irgendein Attribut der Göttin, wahrscheinlich die Formel „regina", eventuell „sacrum" oder ein dritter Göttername, am ehesten der des dritten Mitgliedes der kapitolinischen Trias, Minerva angeschlossen haben.

Der erste erhalten gebliebene Buchstabe der vierten Zeile ist P oder R. War es der letztere, so schloß er sich an die vorangehende Silbe Pat an (Patri) und so gab es vor ihm in der Reihe keinen anderen Buchstaben. Dies ist auch wahrscheinlich. Nach dem Worttrennungszeichen folgte ein F oder ein E; die nach diesem auf der Zeichnung angeführte hasta ist wegen eines ausgebrochenen Teiles unsicher.

Die rekonstruierte Inschrift des Altarsteinfragmentes wäre demnach:

[I(ovi) O(ptimo)] M(aximo)·Iu[noni ...]
Terre (sic!)·Mat[ri]
Libero [Pat]
ri·F[...

KUBINYI ANDRÁS

BICELLUS

Adatok egy középkori fegyverfajta meghatározásához

Középkori okleveleinkben gyakran előforduló szó a bicellus vagy biccellus. Az adatokból arra következtethetünk, hogy ez a szó Magyarország egyik leggyakrabban használt fegyverfajtáját jelöli. Nemesek, városi polgárok és jobbágyok egyaránt tartanak maguknál bicellust és egyaránt használják fel hatalmaskodásnál, vagy utcai verekedéseknél[1]. A szótár-irodalom alapján a bicellus értelme „csákány, hajtószíjjas tőr"[2], tőr, szíjjas kopjácska, hajító dárda[3]. A szó elején olvasható „bi-" szótag nyilván a latin bis szóból származik és így valamiféle kétélű fegyverre kell gondolnunk. Valóban nehéz a szó értelmének pontos meghatározása, hiszen az oklevelekben előfordul a bicellus olyan formában is, hogy hajítják és úgy is, hogy hüvelyből húzzák ki.[4]

Úgy véljük azonban, hogy leggyakrabban mégis egy tőrfajtát értettek alatta és ezt képes ábrázolással is igazolni tudjuk. A Képes Krónika ugyanis leírván Zách Felicián merényletét, elmondja, hogy a merénylőt nyaka és lapockája között bicellusszal szúrva át (transfixit) ölték meg. Geréb László ugyan e szót csákánnyal fordította, ez azonban a Krónika miniatúráját megtekintve feltétlenül téves[5]. (1—2 kép). A miniatúra ugyanis világosan egy hosszú, egyenes, kétélű tőrt mutat, amelynek markolata úgy látszik bőrrel van bevonva, a bőrt pedig szögekkel erősítették a markolathoz. A markolat gombja szarvszerűen kétoldalt felfelé kanyarodik, és a markolatot a pengétől elválasztó keresztvas sem tűnik teljesen egyenesnek, hanem mintha az is felfelé kanyarodna (3. kép). Hasonló tőr előfordul a budavári ásatási anyagban is kissé eltérő keresztvassal, amelyet G. Magyar Mária XV. századinak tartott (4. kép) és véleménye szerint nyugati eredetű lehetett. Ezt azonban csak azzal indokolta, hogy fegyverzethez nem kapcsolódik[6]. Ilyenformán nem kell feltétlenül nyugati eredetűnek tartanunk, ha figyelembe vesszük nagymértékű hazai elterjedését és azt, hogy majdnem teljesen megegyezik a Képes Krónika XIV. sz-i bicellusával.

Hazai eredete mellett szólnak azok az adatok is, amelyek középkori fővárosunkban való elterjedését bizonyítják. A „Hét város törvénye" (az úgynevezett tárnoki jog) LX. caputja ugyanis ismeri azt az esetet, ha valaki másnak az orrát a bicellus csapásával levágja[7]. Mivel ezt a törvénygyűjteményt a XV. sz-ban Buda és Pest joga alapján állították össze az úgynevezett tárnoki városok számára[8], nyilvánvaló, hogy Buda és Pest polgársága bicellusszal felfegyverkezve sétált az utcán. De még jobban mutatja a bicellusnak a hazai városokhoz fűződő kapcsolatát a pesti kardcsiszároknak az 1460-as években kelt céhszabályzata.

Ez a szabályzat először is előírja, hogy a város piacán — kivéve az évi vásárok idejét — csak a helyi mesterek árulhatnak, (valamint a budaiak és a szentfalvaiak), idegen mesterek azonban nem vásárolhatnak itt kardokat és tőröket (biccellos). A következő pont így szól: „Hasonlóképpen, miután az előbb megnevezett fegyvercsiszár mesterek és városunk valamennyi kovácsa között a színünk előtt folyó vita és nézeteltérés alapja már hosszabb idő óta a fegyverek, de különösen a török csiszolása és rozsdamentesítése, e civódásnak és nézeteltérésnek véget akarván vetni a felek között, elhatároztuk és úgy döntöttünk, hogy a fegyvercsiszár-mesterek kilenc hosszú, a mai kor ízlése szerint megmunkált tőrt — melyeknek markolatát és felső részét bőrrel vonják be — csiszoljanak ki és rozsdamentesítsenek a kovácsok részére, jól kimunkált

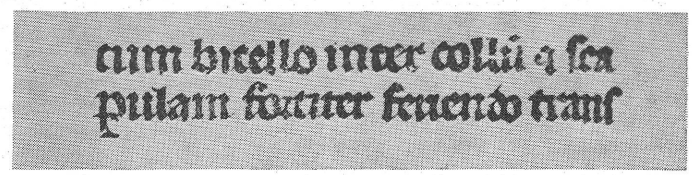

1. kép. Bicellus említése a Képes Krónika 71/b. oldalán
Erwähnung des Bicellus auf der S. 71/b der Bilderchronik

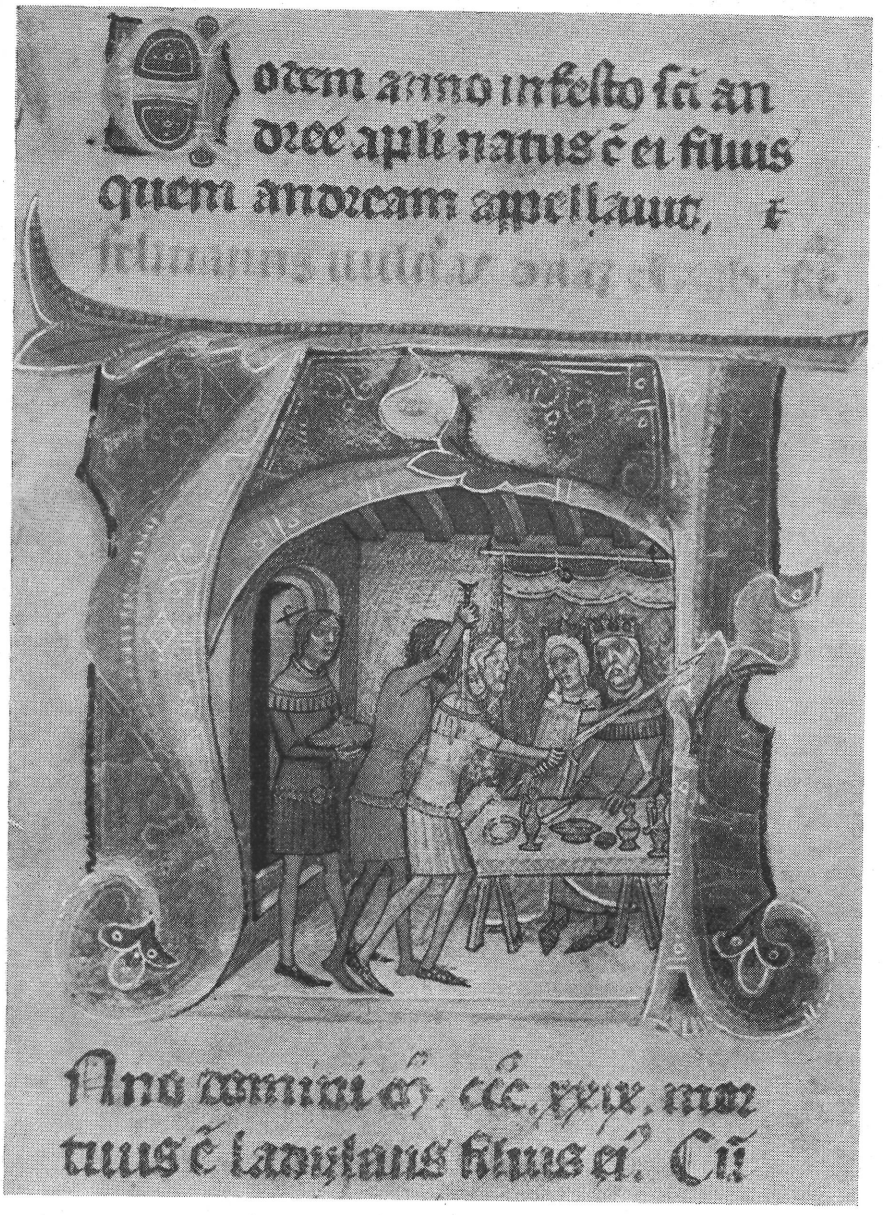

2. kép. Zách Felicián merénylete a Képes Krónika 71/a. oldalán
Attentat des Felizian Zách auf der S. 71/a der Bilderchronik

hüvelyeikkel együtt, tehát kilencet egy aranyforintért, de a másik fajta, ugyanilyen hosszú, viszont nem bőrrel, hanem ősi szokás szerint egyszerűen szaruval bevont markolatú tőrökből mindig tíz darabot csiszoljanak ki és tisztogassanak meg egy aranyforintért a fentebb említett módon, tartozékaikkal, azaz hüvelyeikkel együtt; nem akarjuk azonban mellőzni annak leszögezését sem, hogy városunk kovácsai — fentebb taglalt határozataink ellenére — ugyanazon fegyvercsiszármestereket további és nagyobb terjedelmű munkára, az imént részletezettek tekintetében, sohase kényszeríthessék s ne kényszergethessék, de azt is meg akarjuk szabni, hogy e hosszú, felső részeikben bőrrel bevont fegyverek bevonatának sértetlenségére mindkét fél ügyeljen.

Elrendeljük azt is, hogy e mesterek közül senki se merészeljen olyan tőrt vásárolni, amelyet az országon kívül készítettek és munkáltak meg azzal, hogy az ilyen tőröket a vevőktől el fogjuk kobozni, és szétosztjuk úgy, ahogyan fentebb elmondottuk; viszont úgy határoztunk, hogy engedélyezzük városunk ősi szokása szerint csiszolatlan kardok — melyeknek neve magyarul Hyzwtwr (hosszú tőr) — szabad eladását és vételét, bárhol készültek is azok. Megengedjük, azt is a mestereknek, hogy ha városunkban bárhol valamelyik mester eladó tőröket vagy kardokat találna, és ha ez a mesterek akaratából történetik, azt is akarjuk, hogy az ilyen tőröket és kardokat osszák meg közöttük, aki először vásárol, annak egy részt el kell engedni, és ezt mint árat, illetve értéket vissza kell fizetni az eladónak"[9]. A latin szöveg mindenütt a bicellus kifejezést használja a tőr megjelölésére. Ez világosan egy kétélű hosszabb tőrfajta neve, amely azonban megkülönböztetendő a magyarul szintén tőrnek, mégpedig hosszú tőrnek nevezett kétélű egyenes kardtól, latinul gladiustól.

A céhszabályzatból még két dologra következtethetünk. Egyrészt arra, hogy az egyszerű szarv fogantyúhoz képest a bőrrel bevont markolatot tartották modernnek, ami azért érdekes, mert hiszen a Képes Krónika közel száz évvel korábbi miniatúráján már szintén bőr bevonatú markolatot láttunk. Valószínű ezért, hogy a Zách Feliciánt leszúró királyi alétekfogó által használt XIV. sz.-i bicellus markolata még luxus kivitelnek számított, hogy ez a típus azután a XV. sz. folyamán országosan elterjedjen és mintegy kommersz áruvá váljon.

3. kép. A bicellus kinagyított képe
Vergrößertes Bild des Bicellus

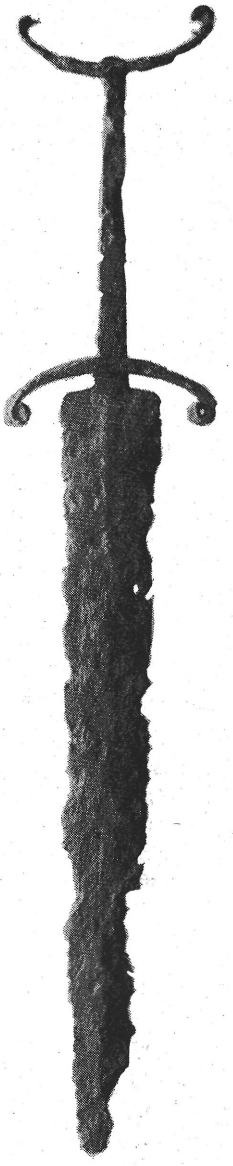

4. kép. XV. századi bicellus a budai palotaásatásból. Vármúzeum
Ein Bicellus aus der Schloßausgrabung von Buda (15. Jh.). Burgmuseum

Sokkal lényegesebb számunkra a másik következtetés, amelyet a céhlevélből levonhatunk. Ez pedig az, hogy csak magyarországi gyártmányú bicellusokat szabad a piacon vásárolni, idegent nem, különben elkobozzák. Ebből az következik, hogy valóban hazai fegyverfajtával van dolgunk, amelynek gyártása a helyi mesterek feladata volt, akiket a külföldi konkurrencia ellen a városi hatóságok védelemben részesítettek. A szigorú tiltó szabály ugyan azt jelenti, hogy hoztak be külföldi készítményeket is az országba, mégsem lehet véletlen, hogy 1457—58-ban Pozsonynál 1,617.282 kést hoznak be, tőrt egyet sem[10]. Igaz, hogy a Magyarországra hihetetlen mértékben behozott külföldi kések egy része tranzitó áru volt kelet felé[11]. A magyarországi fegyvergyártók tehát erre a tőrfajtára specializálták magukat és ez fölveti annak a szükségességét, hogy az ásatásnál előkerült tőröket gondosan vizsgáljuk, mert azáltal talán sikerülne középkori fegyverkészítőink technológiáját megismerni. Összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy a kétélű, közepes hosszúságú tőr, amelynek markolata két oldalon a végén szarvszerűen felhajlik, a középkori Magyarország egyik leggyakrabban használatos fegyvere: az úgynevezett bicellus, amelyet hazai szükségletre elsősorban helyi mesterek készítettek. Ennek ábrázolása maradt fenn a Képes Krónikában és egy ilyen tőr van a Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeuma birtokában.

JEGYZETEK

1 Lásd pl. a teljességre való törekvés igénye nélkül: Veszprémi regeszták (1301—1387). Összeállította: Kumorovitz L. Bernát. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 2.) Bp. 1953. 261—262. o. 672 sz.: Egy jobbágytól két jó tőrt (biccellos bonos) vettek el. — Zsigmondkori oklevéltár II. (1400—1410) Első rész (1400—1406). Összeállította: Mályusz Elemér. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 3.) 1956. 53. o., 435 sz.: Per iacturam biccelli (a hatalmaskodásnál); 191. o., 1603 sz.: bicellis iactando akartak valakit megölni; 478. o., 3926 sz.: Evagenato biccello akartak valakit megölni; 502. o., 4117 sz.: Valakit megsebesítenek ictibus bicellorum ac cuiusdam cambuce; 531. o., 4306 sz.: Hospesek és jobbágyok biccellorum iactus in eos facientes; 253. o., 2106 sz.: Jobbágytól elvesznek egy bicellust. — Uo. Második rész (1407—1410) (M. O. L. T. kiadványai II. Forráskiadványok 4.) Bp. 1958. 367. o., 7646 sz.: Cum biccelis sursum iactando kergettek meg valakit. — Magyar Törvénytár. 1000—1526 évi törvénycikkek. Bp. 1899. 246. o., 1435 (I): 2. t. c. 32.: A telekkatonaság fegyverszükségletét így írja le: Pharetrarios, equestres, ad minus videlicet, arcus, pharetras, gladios et biccellos habentes. (A 247. oldalon a fordítás tévesen csákányt ad meg). *Hajnik Imre:* A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt. (Bp. 1899) 430. o., 13. j.: Accinctus pugione, seu biccello, eundem biccellum quasi usque ad medium extrahens nudum. — Lásd még alább a 7. jegyzetet.

2 *Bartal Antal:* Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae. Lipsiae-Budapestini 1901. 76. o.

3 *Du Cange:* Glossarium mediae et infimae latinitatis. Tom. I. Parisiis, 1840. 674. o.

4 Lásd az 1. jegyzetben idézett adatokat. — A legújabb szakirodalom sem foglal egyértelműen állást ebben a kérdésben. *Szabó István:* A középkori magyar falu, Bp. 1969. 181. oldalon a következőket írja: „A parasztok fegyvereként gyakorisága tekintetében a kard és az íjnyíl nyomában a *bicellum*-ot találjuk. Ennek jelentését nem tudjuk egyértelműen megjelölni, bizonyos csak annyi, hogy „kétélű" vagy „kéttollú" fegyver volt, fokos- vagy tőrszerű eszköz, melyet hajítani is szoktak az ellenségre. Figyelemre méltó, hogy az oklevelekben ismételten is hüvelyből kirántott bicellumról (bicellum evaginatum) van szó. Egyébként éppen azért, mert sűrűn megtalálható a parasztoknál, leginkább kétélű fokosra gondolnánk." Ez utóbbit nem tartjuk döntő érvnek akkor, amikor a parasztoknak kardjuk is volt, lehetett tehát tőrük is, nem kellett fokos. — *Borosy András:* A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. (Értekezések a történeti tudományok köréből 60.) Bp. 1971. 16. o. az általunk fenn, az 1. j.-ben már idézett 1435-ös törvényt elemezve a törvénytár téves „csákány" fordítását veszi át ugyan, azonban a 17. o. 7. j.-ben a szótárak alapján a csákányon kívül a kétélű tőr, vagy rövid nyelű lándzsa értelmezés lehetőségét is elismeri. Ugyanott azonban egy adat idézésével lényegében mégis a tőr javára dönti el a kérdést: „A Zsigmond 1435-ös hadiszabályzatát tartalmazó Dl. 44.025. számú oklevél *bicellum* helyett *cutellos*-t ír, ami *kést* jelent."

5 Képes Krónika II. köt. Bp. 1964. 176. o., (Fordítás) és I. köt. 141. o., (a kép).

6 *G. Magyar Mária:* A budai vár fegyverleletei. Bp. Rég. XVII. (1956). 247—249. o.

7 *Kovachich Martinus Georgius:* Codex authenticus iuris tavernicalis. Budae 1803. 152. o.

8 Budapest története II. köt. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Bp. 1973. 164—166.

9 *Kovachich Martinus Georgius:* Formvlae solennes styli. Pesthini 1799. 435. o. (Az egész céhszabályzat uo. 433—437. o. A fordítást a Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. rész 1000-től 1526-ig. Bp. 1964. 323. oldalról vettük át. Az eredeti latin szöveg: Item cum contentionis et differentiae materia inter Magistros Gladiatores praetitulatos, et fabros universos nostrae Civitatis versabantur coram nobis diutius ratione purgationis, et excoriationis Armorum et maxime Biccellorum nos volentes hujusmodi differentiae et Jurgio finem imponere inter partes sanximus decernentes ut ipsi Magistri Gladiatores novem Biccellos longos, secundum cursum moderni temporis laboratos, quorum manubria, et ejus superiores partes corio teguntur ipsis fabris purgare, et emundare a scoria cum bene paratis vaginis novem pro floreno uno auri, sed alios Biccellos similes longos quorum manubria non teguntur, sed simpliciter cum cornubus juxta modum veterem laborantur decem praemisso modo attinentiis ut puta vaginis semper pro flor. auri uno purgentur, et emundentur, nolentes hoc praetermittendo, quod fabri ipsi nostrae civitatis eosdem Magistros Gladiatores contra praemissa nostra decreta ad ulteriora et majorem extendentia cogere et angariare in antea nunquam possint, sed hoc statutum volumus, usque dum talia longa arma corio tecta in partibus eorum superioribus inviolabiliter per quempiam partium observare.
Instituimus etiam quod nemo Magistrorum ipsorum Biccellos extra Regnum paratos et laboratos emere praesumat, ubi omnes tales biccellos ab emptoribus aufferri, volumus et eos ut praemittitur partiri, gladios tamen non purgatos qui Hungarice Hyzwktwr vocantur ubique paratos secundum consuetudinem nostrae Civitatis antiquam libere, vendere, emere decrevimus permittendo. Annuimus etiam ipsis Magistris, ut ubicunque in Civitate nostra biccelli, et gladii venales per aliquem Magistrorum invenientur si de voluntate Magistrorum hoc fuerit, volumus ut tales buccelli (így a kiadásban) et gladii inter eos communiter distribuantur, et qui prius emit una pars permittatur, et hoc semper ut pretium seu valor venditori restituatur.

10 *Kováts Ferenc:* Nyugat-magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harminczadkönyv alapján. Történet-statisztikai tanulmány. (Társadalom- és gazdaságtörténeti kutatások I.) Bp. 1902. 126. o.

11 1503-ban csak Brassón keresztül 2,402.650 kés ment ki az országból, legnagyobb részben stájerországi készítmény: *Radu Manolescu:* Schimbuli de marfuri dintre Tara Romineasca si Brasov in prima jumatate a secolului al XVI-lea. Studii si Materiale de Istorie Medie 2 (1957) 158, 161. o.

ANDRÁS KUBINYI

BICELLUS

Beiträge zur Bestimmung einer mittelaterlichen Waffe

In unseren mittelalterlichen Urkunden kommt häufig eine in lateinischer Sprache als "bicellus" benannte Waffe vor, die den Daten nach zu einer der meistverbreiteten Waffentypen des Landes gehört hat: sie wurde sowohl von Leibeigenen wie auch von Stadtbürgern getragen. In der Fachliteratur wird sie entweder als Axt oder Dolch mit zwei Schneiden übersetzt. Aufgrund der zeitgenössischen Angaben scheint jedoch die zweite Bestimmung am wahrscheinlichsten zu sein. Ihre Darstellung können wir im Zusammenhang mit einem solchen Ereignis, bei dem der Verfasser der Chronik diesen Ausdruck gebraucht, sogar in der ungarischen Bilderchronik erkennen. Ein dem in der Bilderchronik dargestellten Bicellus-Dolch entsprechendes Exemplar kann auch im Ausgrabungsmaterial der Burg Buda angetroffen werden. Aus der Zunftregel der Waffenschmiedezunft von Pest erfahren wir, daß diese Waffenart überwiegend in Ungarn hergestellt worden ist und daß man die Einfuhr von Bicelli aus dem Ausland erschwert hat.

IRÁSNÉ MELIS KATALIN

A BUDAVÁRI DÍSZ TÉR 8. SZ. TELKEN FELTÁRT KÚT LELETEI

1966 nyarán az I. Dísz tér 8. sz. addig üres telken egy új épület alapozási munkálatai kezdődtek el. Az 1910 után épített bérház pincefalainak elbontása után középkori falrészletek és két betemetett kút nyílása kerültek elő. Azonnal megkezdték a kutak kitisztítását és rövidesen kiderült, hogy mindkettő változatos régészeti leleteket tartalmaz. Az építővállalat munkásai az I. sz. kút feltöltését teljesen kihordták, a II. sz. kút feltárását abbahagyták, majd újra betemették. Az I. sz. kútból előkerült valamennyi tárgy XIII—XV. sz.-i. A II. sz. kút felső rétegében késő közép- és török kori leletek voltak, de mivel tisztítását abbahagyták, nem tudhatjuk, hogy az alsóbb rétegek milyen leleteket tartalmazhattak? (A továbbiakban csak az I. sz. kút leleteit vizsgáljuk, így elhagyjuk a számozással való jelölést.)

Az 1,4 méter átmérőjű, 12 méter mély kutat a felszínről mélyítették a telek Úri utca felőli részén (1. kép). A középkori épületrészletek alaposabb kutatását nem végezhettük el, de azt megállapíthattuk, hogy a kút a középkori ház egyik pincehelyiségéből nyílott[1]. Pereme a feltárás megkezdése előtt erősen megrongálódott, így kávára, vagy valamilyen vízkiemelő szerkezetre utaló jelenséget sem figyelhettünk meg.

A Várhegy több tucat ismert kútja közül a Dísz tér 10. sz. telken, a Gerő Győző által 1954-ben feltárt kutat a ház pincéjéhez tartozó barlang aljából mélyítették le a márgába, téglából falazott szögletes kürtőt építettek hozzá és így használták a felső pincéből[2].

A Dísz téren a természetes sziklafelszín nagyon változatos, a 8. sz. teleknél majdnem a mai szintig felmagasodik[3]. A középkori házak építésekor a pincéket is a sziklából vájták ki.

A Dísz tér 8. és 10. sz. telkeken a kutak méretbeli különbségei időrendi különbséget nem jelentenek. Mindkettő leletanyaga egyidejű betöltés, azonos időszakra jellemző régészeti tárgyakkal. Ez a betöltés legkésőbb a XV. sz. közepén vagy 2. felében történhetett, ezután a kutakat többé már nem használták.

Az egész telket egyenletesen borító legújabbkori törmelék eltakarítása után a kút szájától egyforma, igen sűrű, régészeti leletekben gazdag fekete iszap következett, és csak alsó harmadában volt melléklet nélküli, lazább szerkezetű, üledékes anyag.

A régészeti leletek meghatározása és tipológiája a kerámia és üveglelet esetében viszonylag egyszerű volt, a fa- és bőranyagú leleteknél ezt a munkát a hosszabb időt igénybevevő restaurálás befejezése után végezhettük el[4].

A kút leleteinek időrendjét a változatos formájú, igen nagy mennyiségben felszínre került kerámia

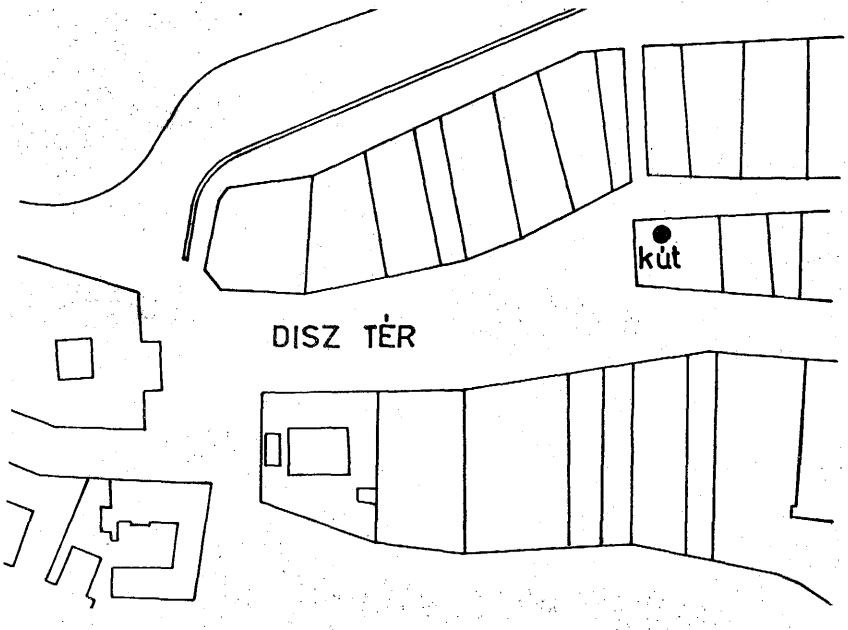

1. kép. A feltárás helyszínrajza
Lageplan der Erschließung

2. kép. XIII. század magyar kerámiaedények
Ungarische keramische Gefäße, 13. Jh.

3. kép. XIV. századi magyar kerámiaedények
Ungarische keramische Gefäße, 14. Jh.

segítségével határoztuk meg. A restaurált és töredékes edények a Holl Imre által kidolgozott tipológiai rendszerbe illő darabok, csak formai variánsok szerepelnek újdonságokként[5]. Szinte valamennyi tárgy legközelebbi formai megfelelőit megtalálták a budai királyi palota és a Várnegyed kutatása során. A Dísz tér 8. kút leleteit anyaguk szerint csoportosítottuk, a kerámia leleteknél a korábbi feldolgozásokhoz hasonlóan külön tárgyaljuk a hazai és a külföldi XIII—XV. sz-i készítményeket.

KERÁMIA. XIII. SZÁZAD

A leletegyüttesben a XIII. sz-i példányok vannak túlsúlyban. A Budapest környékén jól ismert fehér, vörös és szürke színű kerámia a várnegyedi lelőhelyekhez hasonlóan kutunkban is előfordult, azonban méretben és technikában nem tudjuk olyan határozottan szétválogatni az egyes darabokat, mint például a királyi palota néhány XIII. sz-i gödöranyagát[6]. Az edények majd mindegyike hurkatechnikával készült, peremük kiképzése a galléros szájperem kialakulása felé mutat. Díszítésük a XIII. sz-ra jellemző, bekarcolt spirálvonal (2. kép 2). A XIII. sz. 2. felére jellemző fazekak és néhány peremtöredék mellett egy fehér kerámiából készült tálka érdemel említést (2. kép 4), bár ehhez hasonló, étkezésnél használt edényke majd minden e korszakból származó leletegyüttesben bőséggel akad.

Vörösesbarna kerámiából két eltérő profilú és díszítésű fazék készült. A 26,5 cm magas, homokkal soványított nagyobb fazék kihajló szájpereme egyenesen lemetszett, egész felülete apró, a korongolás során készített, vízszintes besimításokkal díszített (2. kép 3). Technikája nem tűnik olyan kezdetlegesnek, mint a hasonló színű, a hurkatechnika egyenetlen nyomait őrző, 19,5 cm magas fazéké (2. kép 5). Szürke agyagból készült, átlag 20 cm magas fazekak és azok töredékei zárják a XIII. sz-i magyar kerámia edények sorozatát (2. kép 1).

Egy 16 cm magas fazék töredéke elsősorban nyersanyaga miatt élesen kitűnik a csoportból. Redukált égetésű kerámia, éles törésfelülettel, az osztrák importáruk felé mutat, formája azonban a XIII—XIV. sz. fordulójára jellemző, kihajló, széles galléros szájperemmel és spirálisan körbefutó, benyomott vonaldísszel az edény vállán.

4. kép. XIV. századi kancsó
Kanne, 14.Jh.

XIV. SZÁZAD

A fazekak és bögrék az előző század vége felé kialakult galléros szájperemmel készültek. Kutunk edényeit e korszakban túlnyomó részben fehér agyagból készítették, de előfordulnak szürke és vörös kerámia töredékek, és egy sárga kerámia edény is.

A XIII. sz-i edények között bemutatott nagy fazékhoz hasonló példány egy homokkal soványított agyagból készült, 21,5 cm magas fazék (3. kép 1). Öblén az apró besimítások hornyolásból származó, hullámos felületre kerültek.

A bögréket a leletegyüttesben 4 azonos technikájú és anyagú edény képviseli (3. kép 4). Az általánosan ismert típusba sorolhatók: kihajló, profilált galléros szájperemük van, öblük körbefutó hornyolásokkal díszített. Magasságuk 14,5 és 17 cm között váltakozik.

A XIV. sz-i edények legérdekesebb darabja egy sárga kerámiából készült széles szájú kancsó (4. kép). A budai leletegyüttesekben a kancsó formájának kialakulását és változásait jól végigkísérhetjük[7]. Kancsónk kiszélesedő, magas peremét — mely első pillanatban túlméretezettnek tűnik — szalagfülére merőlegesen kiöntősre húzták. Az edény egész felületét apró besimítások borítják, semmilyen kihangsúlyozott díszítése nincs. A 17,5 cm magas kancsót ritkaságszámba vehetjük, egyrészt nyersanyaga miatt, másrészt ezt a kancsóformát Budán eddig csak töredékekből rekonstruálhattuk[8].

Az előző évszázad formai örökségének kell tekintenünk egy fehér kerámiából készült palack töredékét is. A karcsú, felmagasodó, szűk kiöntőben befejeződő XIV. sz-i edény nyaka letörött, érdekességét a rajta található kétféle díszítési mód adja. Vállán bekarcolt, körbefutó spirális van, öblén pedig körbefutó, hornyolással képzett mélyítések. Az előbbi a XIII., — utóbbi a XIV. sz-i edények jellegzetes díszítésmódja.

Töredékes állapotban maradt meg egy kis, karcsú talpon álló, feltehetően eredetileg széles szájú kancsó is (3. kép 2). Fehér kerámiából készült ez is, érdekes formája mellett szép díszítése keltette fel érdeklődésünket. Az edény gömbölyded öblén 3 körbefutó piros sáv között piros pettysorok vannak. A kancsó széles szalagfülén hosszanti piros csík látható.

AUSZTRIAI IMPORTÁRUK. XIII. SZÁZAD

A változatos formájú és anyagú osztrák edények közül legkönnyebben a fazekakat határozhattuk meg a rajtuk található bélyegek segítségével. A grafitos, redukált égetésű, vastagabb falú edények töredékei között bélyeges darab nem került elő.

Az ausztriai edények másik csoportját alkotó, nem grafitos, de redukált égetéssel készült fazekak között eddig ismeretlen bélyeggel ellátott edényeket találtunk. Ezek közül legépebb egy 18 cm magas fazék (6. kép 3), amelynek vállán a Holl Imre által összeállított műhelyjegy katalógus 38/1 jegyéhez hasonló, de azzal nem azonos új jegy, a 38/2 látható[9] (5. kép 1). A 38/1 jegy más leletegyüttesben XIV. sz-i edényeken is előfordult[10], de a kutunkból származó fazék profilja inkább a XIII. sz-ra jellemző. Négyszirmú, kerek virához hasonlít egy másik redukált égetésű fazék peremtöredékén látható újabb, eddig ismeretlen bélyeg is. A 31. jegy variánsa[11], 31/1 számmal a katalógus új tagja (5. kép 2). A kb 1 cm átmérőjű, kerek műhelyjegyek sorozata a 62. jegy[12] elmosódott variációjával zárul. A fazék legömbölyített peremét két helyen, egymással szemben kihúzták, s ezekbe a háromszögekbe került a csillag alakú bélyeg (5. kép 3).

A bélyeges fazekak profiljával megegyező darabok közül két töredéket említünk, egyik redukált égetésű sárga, másik redukált égetésű vörös kerámia. Mindkét töredéken a peremhez csatlakozó oldalfalon hornyolással kialakított díszítés van.

Asztali edény, ivóbögre volt egy 9,7 cm magas, világosszürke színű, redukált égetésű kis edényke

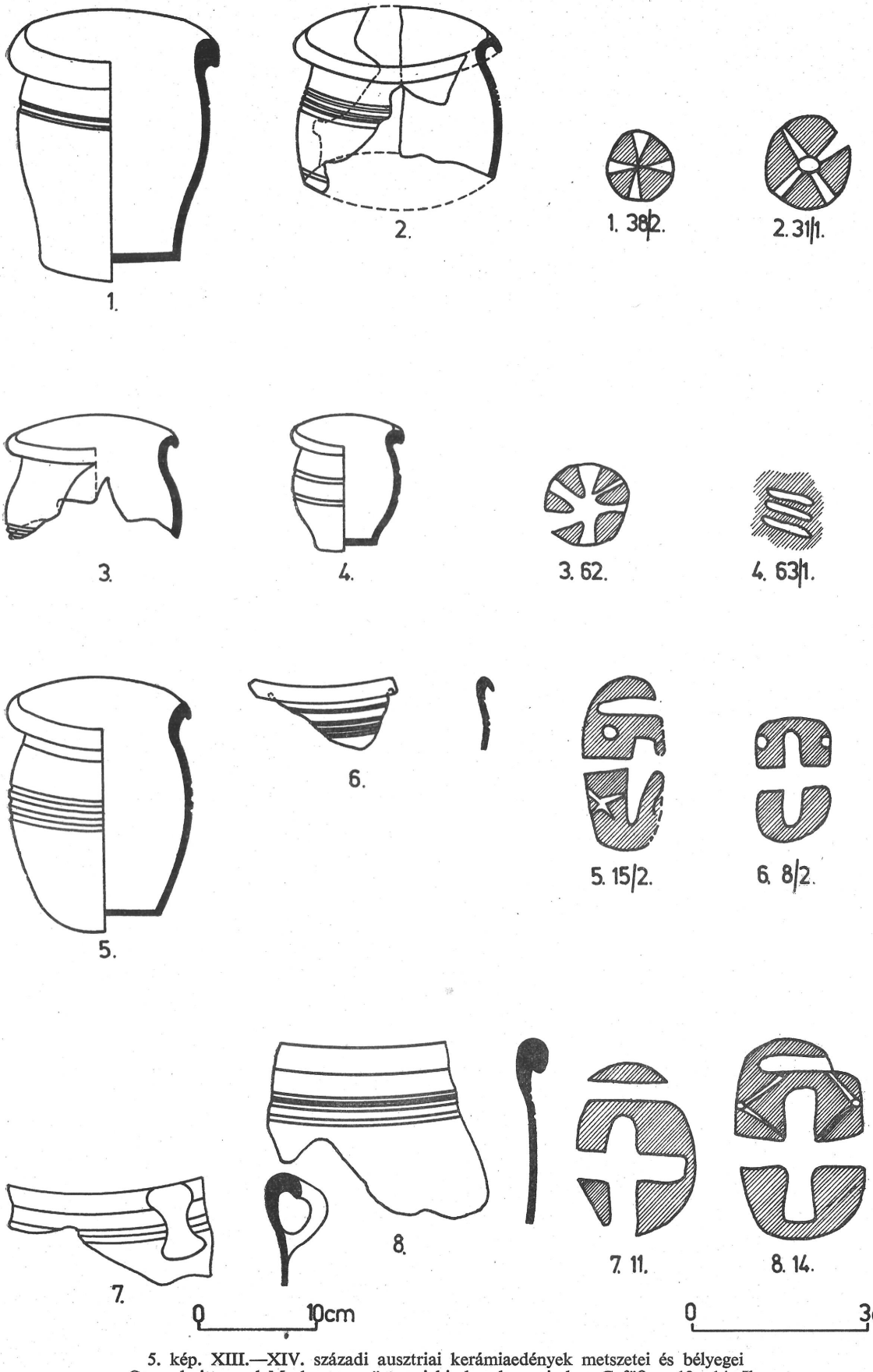

5. kép. XIII.—XIV. századi ausztriai kerámiaedények metszetei és bélyegei
Querschnitte und Marken von österreichischen keramischen Gefäßen, 13—14. Jh.

6. kép. XIII—XIV. századi ausztriai kerámiaedények
Österreichische keramische Gefäße, 13.—14. Jh.

(5. kép 4). A kettős kónikus testű bögre kihajló peremét egy helyen háromszög alakban kihúzták és a 63/1 három bevágásból álló bécsi jeggyel látták el[13].

Kutunk legjelentősebb ausztriai eredetű tárgya egy asztali, kiöntőcsöves korsó (7. kép). A 16,5 cm magas edény vörös kerámiából készült, narancssárga ólommáz borítja. Az edény öble gömbölyded, hornyolásokkal díszített. Kihajló, tagolatlan peremét kengyelfül hidalja át, vállán egymással szemben két állatfejben végződő kiöntő van[14]. A budai állatfejes kiöntőjű kannák száma ezzel háromra emelkedett. A Dísz tér 10. kútjából származó[15] és a vízivárosi Szent Péter templom építési áldozatát magába foglaló kancsók a miénktől eltérő formájú edények[16]. Ezeken három kiöntő van, az edény teste teljesen zárt, a kengyelfül bevágással díszített.

Önálló csoportot alkotnak a változatos űrtartalmú kancsók. Kutunkból előkerült egy 43,5 cm magas kancsó, amelynek profilja teljes egészében rekonstruálható. A besimításokkal díszített váll fölé magasodik a vastagított kiöntősre húzott perem és a vaskos szalagfül (6. kép 2). Leletegyüttesünkben több töredék utal arra, hogy az ilyen nagyméretű kancsók gyakori darabok voltak, formájukat azonban nem ismerjük.[17] A magas, nagyméretű kancsók mellett azoktól sokkal kisebb mennyiségben kb. 25 cm magas asztali korsók is előkerültek. A bemutatott korsó pereme hiányzik (6. kép 1), gömbölyded öblén hornyolás, hurka fülén bevágás a díszítés[18].

A XIII. sz-i kerámia leletek egyik, egyelőre eléggé kis csoportját alkotja néhány, az eddig felállított rendszerbe nem illő töredék. A szóban forgó edények részletei szürke és

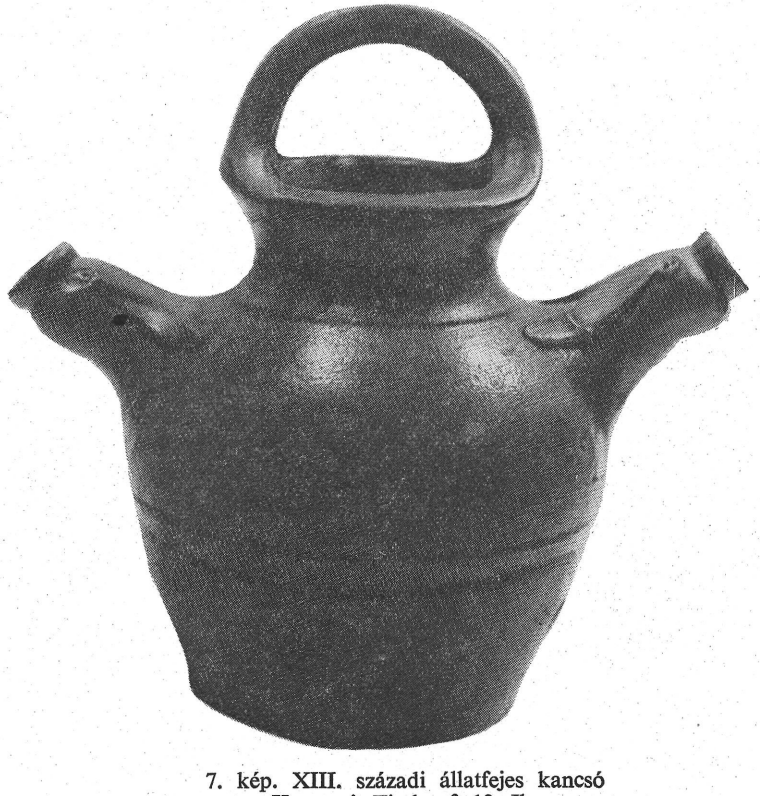

7. kép. XIII. századi állatfejes kancsó
Krug mit Tierkopf, 13. Jh.

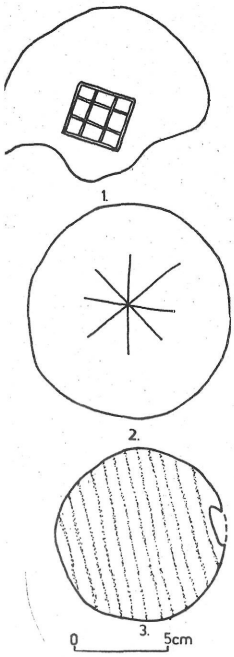

8. kép. XIII. századi edények fenékbélyegei
Bodenstempel von Gefäßen, 13. Jh.

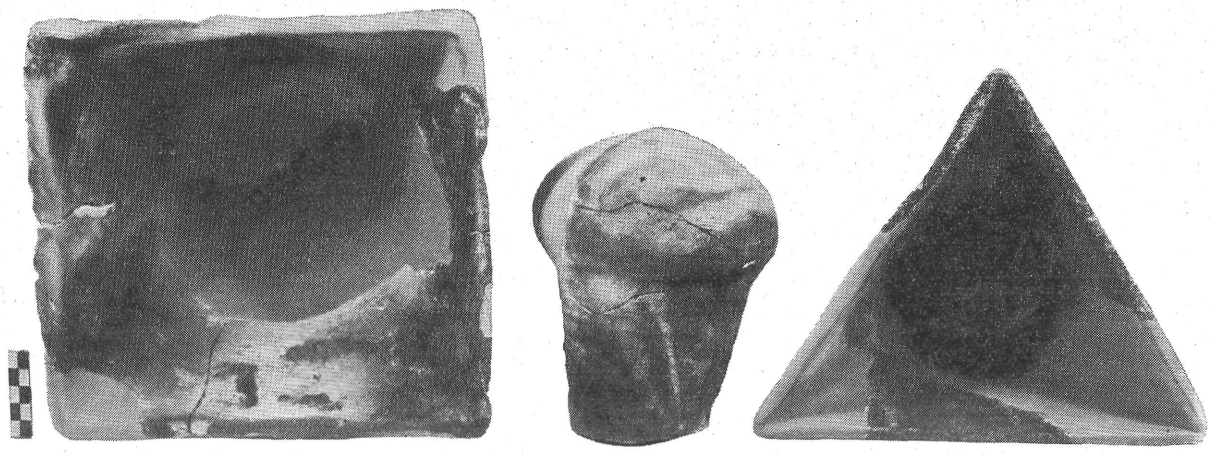

9. kép. XIV. századi kályhaszemek
Ofenkacheln, 14. Jh.

sárgásbarna színűek, redukált égetésűek. Az edények profilja ismeretlen, csupán a fenekükön található bélyegeket vizsgálhattuk. Árpád-kori edények fenékbélyeggel való ellátása közismert tény[19]. A magyarországi edényeken ritkán előforduló, rácsosszerkezetű edénybélyeg kutunk egyik edényének alján 9 lyukú, négyzetes rács formájában jelentkezett (8. kép 1).

Másik érdekes, fenékbélyeges töredék szintén redukált égetésű edényen látható. A világosszürke színű fazék alját majdnem teljesen kitölti az elmosódott bélyeg. Mintája szabálytalan rendszerű, egy központon áthaladó, sűrű küllős alakzat[20] (8. kép 2). Hogy ezeket az edényeket megnyugtatóan elhelyezhessük a hazai, vagy importáruk sorában, még számos újabb adatra van szükségünk. Egyelőre időrendjükön és néhány technikai jellegzetességükön kívül egyebet nem tudunk róluk. Ebbe a csoportba kell sorolnunk egy redukált égetésű fazék aljtöredékét is, amely párhuzamosan haladó bordákkal van ellátva (8. kép 3).

XIV. SZÁZAD

A leletegyüttes leggyakoribb darabjai a vastag, kihajló, legömbölyített peremű, redukált égetésű, grafitos edények. Egyes darabokon különféle műhelyjegyek láthatók[21]. A leggyakrabban előforduló jegyek mélyített alapból kiemelkedő keresztalak, felette egyenes sáv, a korábban említett katalógus 11. bécsi bélyegének variációi[22]. Ezek nagyjából azonos profilú, de változatos méretű fazekakon 4 esetben fordultak elő, ezeknél az edény vállát körbefutó hornyolás díszíti (5. kép 7).

A XIII. sz-i leletekhez hasonlóan ebben a csoportban is néhány új bélyegvariáns tűnt fel. Egy kiegészíthető 19 cm magas fazék peremén a 15/1 jegyhez hasonló, de attól kis részletében eltérő, 15/2 variáns látható [23] (5. kép 5). Egy vastag falú, nagy, hurkafüles fazék peremtöredékén a 14. bécsi bélyeg változata van[24] (5. kép 8). A kereszt alakú jegyek sorozata a 8/2 variánsával, vagy a 12. jegy elmosódott részletével zárul[25], amely ugyancsak egy fazék kihajló, legömbölyített peremén helyezkedik el (5. kép 6).

A töredékek közül egy csonkakúp alakú tálat állítottunk össze, szürke kerámia, durva kidolgozással (6. kép 4). Peremének külső szélét elnagyoltan ujjbenyomásokkal cakkosra képezték ki[26]. Néhány csonkakúp alakú tál, és fedők töredékei zárják az ausztriai edények sorát.

Nyersanyaguk és készítésük alapján az importáruk körébe tartoznak az egyszerűbb kályhák négyzetes és háromszög alakú kályhaszemei. Ezek mellett szemes kemencébe való, hagyma alakú kályhaszem is volt a kútban (9. kép 1—3)[27].

ÜVEGLELETEK

A kút fekete töltésanyagában néhány üvegtárgy töredékét is megtaláltuk. A szennyeződések eltávolítása után alig rekonstruálható töredékek maradtak. Ezek között két verejtékcseppes pohár néhány összeillő darabja emlékeztet a poharak egykori formájára. Mindkettő nagyon kis méretű volt, átlátszó, vékony

oldalfallal. A hordóformájú poharak alja belül kúposan felmagasodott, a külső széleket finoman csipkézték, az oldalakat elnyújtott verejtékcseppekkel borították (10. kép). Az egyiknek a teljes profilja rekonstruálható (11. kép), a másikból csupán a fenékrész és a hozzá csatlakozó oldal kis darabja maradt meg. Az utóbbinak a fenékátmérője 3,8 cm, az oldalfal magassága, amelyen 4 felfelé álló verejtékcsepp van 2,6 cm.

A teljesen rekonstruálható pohárka kb. 8,4 cm magas volt[28]. Az öblét borító verejtékcseppek az előbbihez hasonlóan kissé megnyújtottak, vízszintesen vagy lefelé hajlítva állanak. A töredezett szélű peremtől 3,4 cm-re körátmetszetű, vékony fonaldísz halad körbe, felette nincsenek verejtékcseppek. A vékony üvegfal a perem felé kiszélesedik és egyenesen zárul.

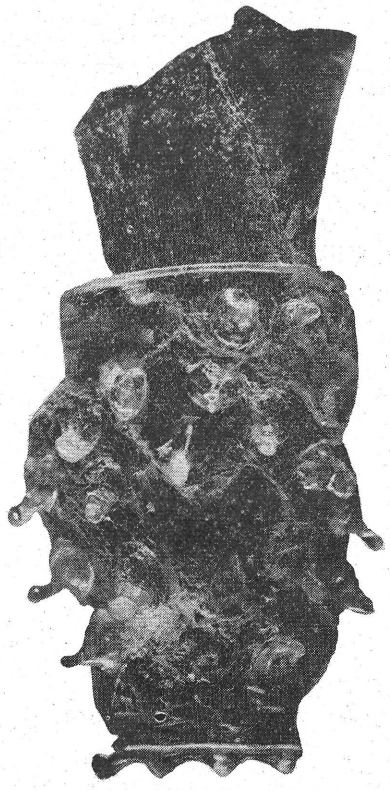

10. kép. XIV. századi üvegpohár töredéke
Glasbecherfragment, 14. Jh.

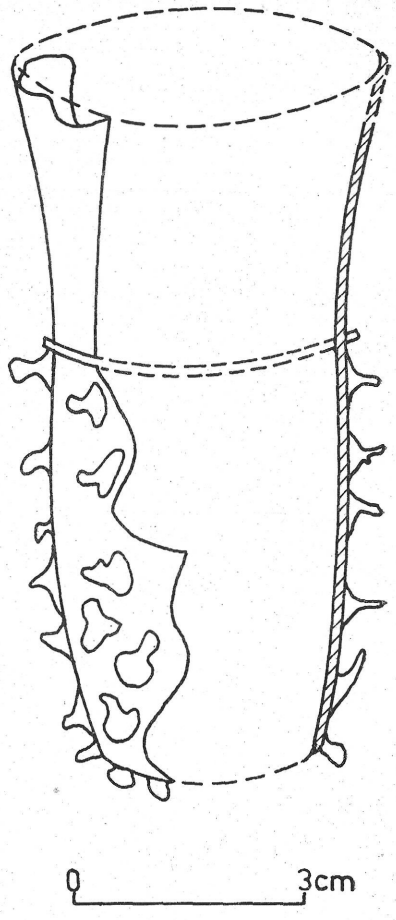

11. kép. XIV. századi üvegpohár metszete és rekonstrukciója
Querschnitt und Rekonstruktion eines Glasbechers, 14. Jh.

Az üvegpoharak a kút leletegyüttesének jelentős darabjai. Időrendi besorolásukat más, Budapest területén előkerült darabok is elősegítették[29]. Poharunk ezektől bizonyos formai jegyekben eltérő. Peremrésze sokkal magasabb, a pohár egész alakjához képest lényegesebben nagyobb arányú. Az eddig ismert alacsony, enyhe kiöblösödés utáni behúzott peremmel szemben poharunk pereme kihajló, a sima nyakrész felfelé szélesedő, ívelt vonalú [30].

Néhány egyéb asztali üvegedény bizonytalan töredéke, ablaküveg és lámpástöredékek alkotják kutunk üvegleleteinek csoportját.

FALELETEK

A fa ásatási leletek között elég ritkán fordul elő, mivel csak speciális közegben marad meg. A budavári kutakból előkerült leleteket egyelőre csak egymással hasonlíthatjuk össze, mert a külföldi faleletekkel foglalkozó publikációkban bemutatott tárgyak csak nagyon távoli analógiaként használhatók[31]. A nagyon csekély formai hasonlóság mellett ezeket a tárgyakat esetleg nyersanyag és készítésmód alapján vethetnénk össze, de eddig nem állt módunkban ezeket a leleteket egymás mellett megvizsgálni.

A Dísz téri faedények a XIV. sz-i budai faipar jelentős készítményei. A bemutatásra kerülő tárgyak között a legkiemelkedőbb darabok az esztergályozott tálak, amelyek rugózóvesszővel ellátott, szinkronikus lábhajtású esztergán készültek.[32]

A tárgyakat készítésmód szerinti csoportosításban tárgyaljuk, megkülönböztetünk faragott, kádár- és esztergályozott készítményeket.

FARAGOTT KÉSZÍTMÉNYEK

A leletegyüttes első csoportját képezik a háztartás konyhai műveleteiben mind a mai napig változatlan formában használt edények. Egy dagasztóteknőt rekonstruáltunk, ovaloid alakja, peremén egymással szemben két fogófüle van. A teknőt a fa erezése és szála irányában faragták, így történhetett, hogy mindkét oldalán hosszában eltörött. Pontos méretét és alakját így nem állapíthattuk meg.[33] Előkerült egy egyenes

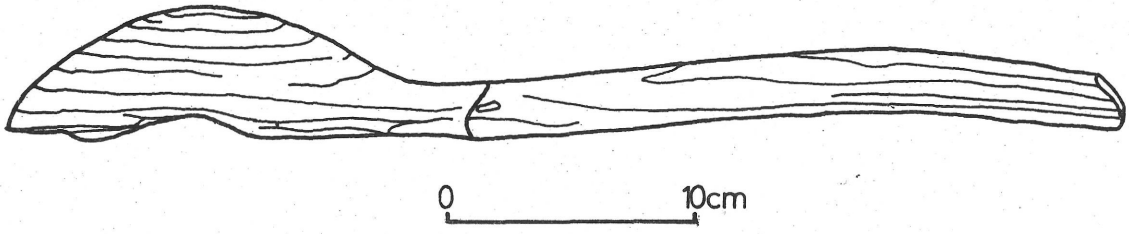

12. kép. XIII. századi főzőkanál
Kochlöffel, 13. Jh.

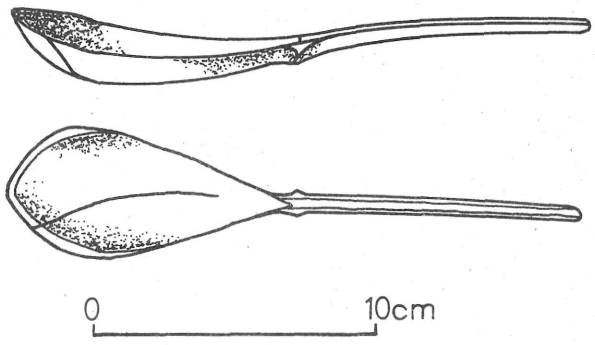

13. kép. XIII—XIV. századi fakanál
Holzlöffel, 13—14. Jh.

vonalú, félköríves fejű, nagyméretű főzőkanál is (12. kép). Eléggé elnagyolt faragással készült, a fa erezése irányában egy darabból faragták.

Ettől a darabtól nyersanyagban, faragási technikában, formában eltérő, teljesen ép kanalat is találtunk. (13. kép). A 23,3 cm hosszú feltünően gondosan faragott kanál öblös, nyújtott cseppformájú feje háromszög alakúra faragottan csatlakozik a vége felé elvékonyodó, íveltvonalú nyélhez.[34] A kanál formáját és méreteit vizsgálva kiderült, hogy étkezés közben nehézkesen használhatták volna, valószínű, hogy inkább merítőkanál volt. A kanál feje még a középkorban megrepedt és el is törött. Ezután kijavították, a törésvonal két oldalán 3 pár apró lyuk látszik, amelyeken a megerősítő huzalt vagy fonalat áthúzták.

A háztartás felszerelési tárgyai közé tartoznak a különböző parázs- és hamukaparók is. Két típusuk ismert, a nyéllyuk vagy középen, vagy az egyik oldalon a szélhez közel helyezkedik el.[35]

A kút egyéb XIII—XIV. sz-i leletei keltezik azt a két szorítóéket is, amelyeket az asztalos mesterségben használt gyalukban alkalmaztak. Az egyik 10 cm magas darabon jól láthatóan változott meg a fa szerkezete, egyrészt az ék tetején a kalapálások hatására, másrészt az ék alsó részén az oldallapokon a gyalukések melletti szorítás hatására.[36] A másik ék kisebb, homorú felületű, egyenlőre pontosabban meg nem határozható szerszám tartozéka lehetett.[37] Ebből a kútból is került elő orsóbot, azonban egyik vége letörött.[38]

A faragott készítmények csoportjában még számos, félig megmunkált, bizonytalan rendeltetésű töredéket is találtunk, a folyamatban levő vizsgálatok és újabb leletek alapján reméljük, hogy ezek funkcióját is sikerül idővel meghatároznunk.

KÁDÁRKÉSZÍTMÉNYEK

A XIII. sz. első felében egész Európában változatos méretben készültek a dézsák, csöbrök, sajtárok, hordók, kádak stb.[39] Ilyen edények darabjai a kutunkból előkerült alj és dongatöredékek. A leletegyüttesből egyetlen dézsát állítottunk össze, csak a dongákat összefogó abroncsokat kellett helyenként kiegészíteni (14. kép). Az öblén 3 soros abroncccsal összefogott 37,5 cm magas dézsának egymással szemben két fogófüle van. Formája mind a mai napig ismert és napjainkban is változatlan technikával készül.

A dézsák mellett a XIII—XIV. sz-i ábrázolásokon rendkívül formagazdagságban láthatjuk a középkor legelterjedtebb asztali edényét, az abroncsokkal összefogott, dongákból álló tálat vagy csészét[40]. Néhány ilyen edény aljtöredéke is előkerült kutunkban, azonban rekonstrukciót nem készíthettünk. A kádárkészítmények sorozatát néhány donga- és abroncstöredék zárja le.

ESZTERGÁLYOZOTT KÉSZÍTMÉNYEK

A dongásfalú csészék társaságában a középkori asztalokon kétféle tálat is találunk. Az egyik csoportba kis talpon álló, félgömb alakú, mély öblű tálak tartoznak, széles kihajló peremük van.[41] Ehhez a formához

14. kép. XIII—XIV. századi dézsa
Schaff, 13—14. Jh.

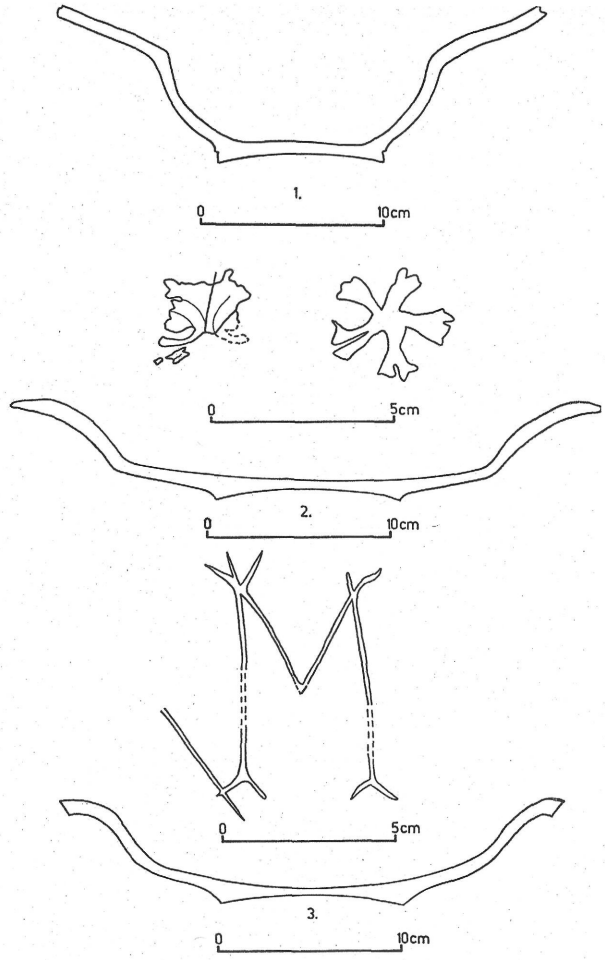

15. kép. XIV. századi fatálak metszetrajzai
Profilzeichnungen von Holzlöffeln, 14. Jh.

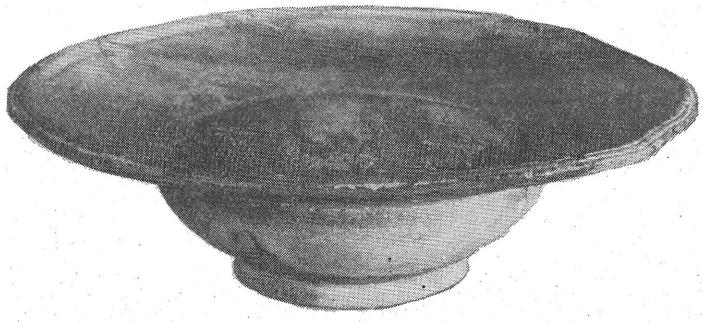

16. kép. XIV. századi fatál
Holzschüssel, 14. Jh.

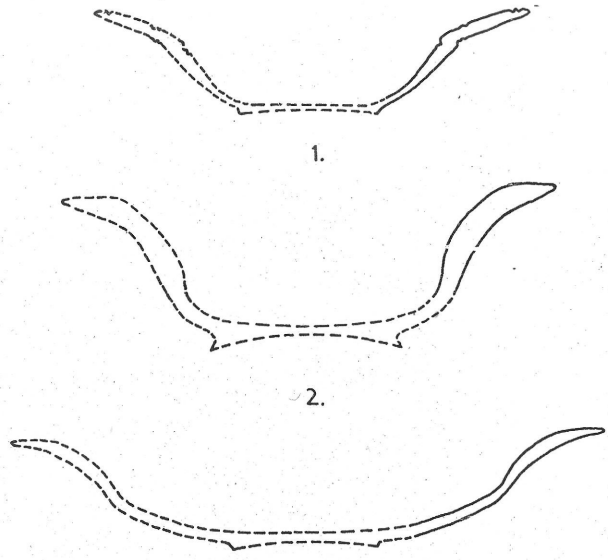

17. kép. XIV. századi fatálak rekonstrukcióinak metszetei
Querschnitte der Rekonstruktionen von Holzschüsseln, 14. Jh.

hasonló, majdnem teljesen ép tálat restauráltunk (15. kép 1., 16. kép), és egy ettől jóval kisebb méretű, finom kidolgozású peremtöredék illik ide (17. kép 1) (18. kép). Ezeket a mélyebb tálakat és a XIV. sz-i ábrázolásokat egybevetve kitűnik, hogy ez a forma elég gyakori, a tálak másik csoportjával, a lapos, kihajló, finoman tagolt peremű tálakkal egyidőben használták.

A budai lapos tálak csoportja 1966-ban két rekonstruálható darabbal gyarapodott. Azonos típus két formai változata, eltérő profillal, más-más fafajtából készültek. Az egyik, kis talpkarikán álló, lapított félgömb alakú öblű, széles profilált peremű tál, alján és külső oldalán égetett, virágszirom-szerű bélyegekkel (15. kép 2 és 19. kép). A másik hasonló formájú tál alján bekarcolt jegy, egy gótikus M betű látható (15. kép 3 és 20. kép). Egy harmadik nagyméretű tál töredéke e csoport utolsó, kiegészíthető darabja (17. kép 3 és 21. kép).

Számos töredék alapján e táltípus gazdag formai variációit ismerjük, de az alapvető jellemvonásokban,

18. kép. XIV. századi fatál töredéke
Holzschüsselfragment, 14. Jh.

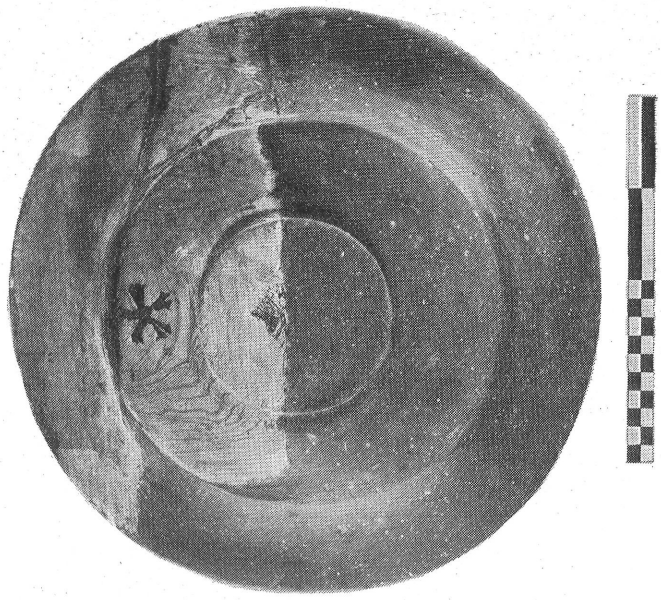

19. kép. XIV. századi fatál
Holzschüssel, 14. Jh.

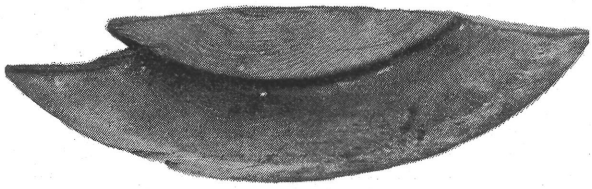

21. kép. XIV. századi fatál töredéke
Holzschüsselfragment, 14. Jh.

20. kép. XIV. századi fatál
Holzschüssel, 14. Jh.

a készítés technikájában mind megegyeznek, díszítésük is minden esetben bekarcolt vonalakból áll.[42]

A budai tálak feltételezéseink szerint a XIV. szban készültek, de ez nem zárja ki azt az ábrázolásokkal is alátámasztható tényt, hogy évszázadokon át voltak hasonló darabok. Úgy véljük, hogy terítésnél, tálalásra használták ezeket, majd a módosabb családok asztalára helyettük fokozatosan fémtálak kerültek[43].

BŐRLELETEK

A régészeti úton előkerült bőrleletanyag vizsgálatának elsődleges feltétele a bőrdarabok hosszú ideig tartó konzerválásának elvégzése volt.[44] Az ezt követő szétválogatás után kiderült, hogy rendkívül változatos formájú és kikészítésű darabokkal rendelkezünk.

Először néhány lábbeli talpának csaknem teljes egészében fennmaradt valamelyik rétegét gyűjtöttük össze. Azután egyéb cipőrészleteket kerestünk, a talpak mellé a cipőkészítés varrástípusainak alapján felsőrészdarabokat is kiválogattunk. Eddig felsőrészt és talpat még nem sikerült csatlakoztatnunk. Sok esetben a felsőbőrhöz tartozó bélésdarabokat is megtaláltuk, a varrások öltésnyomai ezeknél egybeestek.

A bőrdarabokat szabásminta és a rajtuk található öltések szerint csoportosítottuk. Három alapöltésforma jelöli egyrészt a készítés technikáját, másrészt a bőrdarabok szabásmintabeli helyét. Legkönnyebben a talplevarró öltéseket ismertük fel, a talpak és talpbélések szélein, és a felsőrészekként meghatározott darabok egyik oldalán. Az összevarró öltésekkel az egyes felsőrész darabokat állították össze, a szegélyvarrások apró, sűrű öltésnyomai a bélések bevarrását szolgálták.

A kút bőrleletei az egyéb régészeti leletekhez hasonlóan a XIII—XIV. sz-ban készültek. Számos kérdés merült fel azonban a lábbelik e korbeli formájának rekonstruálásában és viselési módjainak meghatározásában[45]. A kút cipőleleteinek feldolgozása során a lengyel városok ásatási anyagában szereplő cipők szabásmintáit vettük segítségül[46]. Az így nyert formákat összehasonlítottuk az 1360-as években készült Képes Krónika miniatúráival,[47] és kiderült, hogy bőrdarabjaink az Európában általánosan elterjedt hegyes orrú félcipőkből származnak.[48] A felsőrészek egész pontos szabásmintáit nem állapíthattuk meg, mert másodlagosan felhasználták a tönkre nem ment, jobb állapotban levő darabokat.

A leletanyag bemutatását a legépebben maradt talpakkal kezdjük.

I. csoport.

Zárt, egyenes vonalú, csónakszerű talpak. Vastag, kemény bőrből készültek, a cipőt feltehetően több rétegben bélelték. A talpak közepére néhány apróbb bronzszöget vertek, a sarkakon patkó vagy cipősarok felerősítésére szolgáló szögek nyomai láthatók (22. kép). A lábbelik a középkor korábbi évszázadaira jellemző varrással, ún. kifordításos technikával készültek. Így a talpak szélein körben egy-

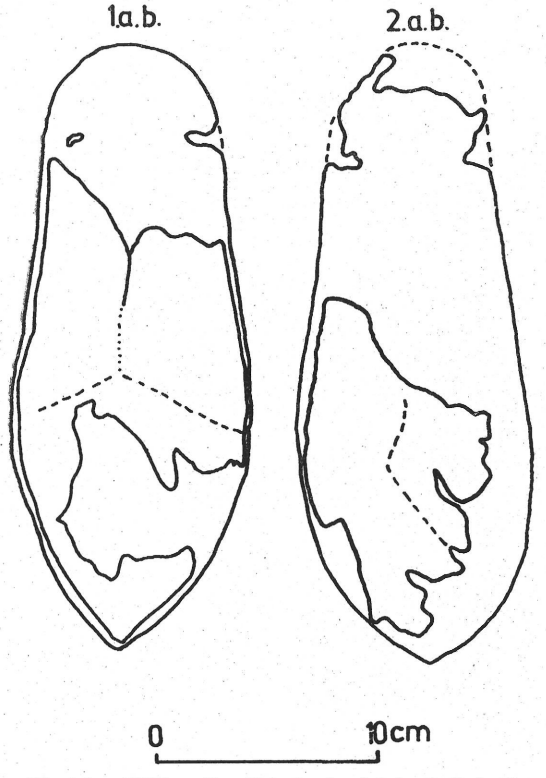

23. kép. XIV. századi csónak alakú cipőtalpak
Kahnförmige Schuhsohlen, 14. Jh.

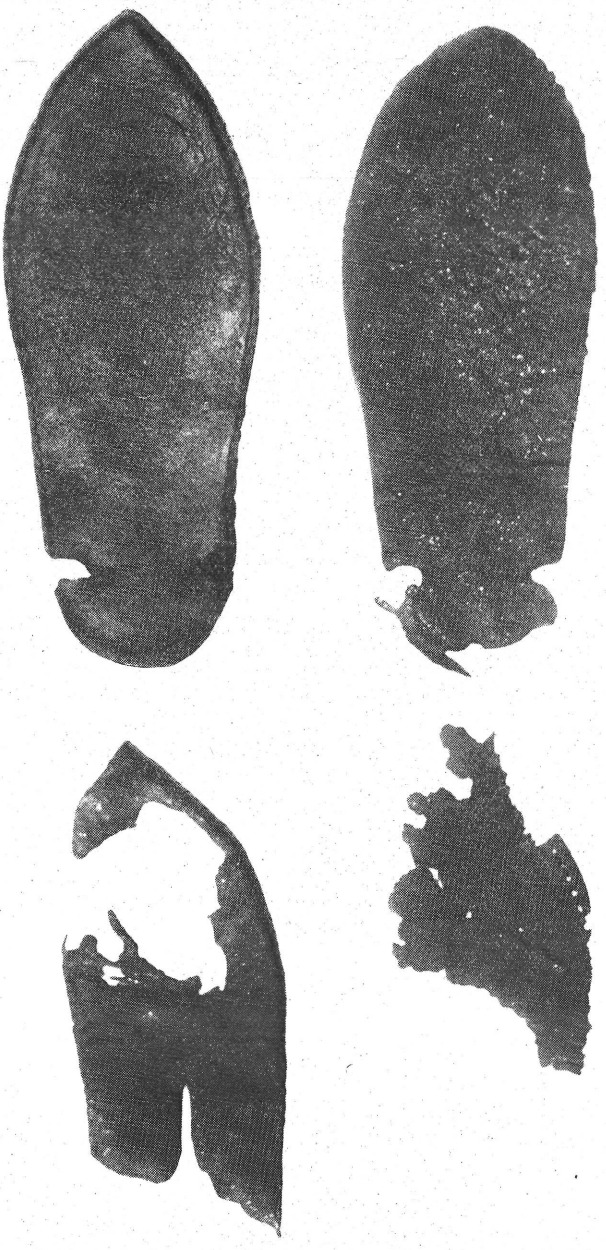

22. kép. XIV. századi csónak alakú cipőtalpak a bélések részleteivel
Kahnförmige Schuhsohlen mit Futterteile, 14. Jh.

forma ritmusú talplevarró öltések vannak. Két talpba a bele illő bélés 1—1 darabját is megtaláltuk, egyiken középen Y alakú varrás van, apró kis öltésekkel (23. kép 1). A talpbélések puha, vékony bőrből készültek, jól látszanak rajtuk a viseléskor keletkezett kopások.

II. csoport.

Az előző csoporttól nemcsak formában, hanem nyersanyagban is különböző talpakat soroltunk ide. Vastag és vékony, puha bőrből, és inkább bélésanyagként meghatározható finomabb bőrből készültek ezek a karcsú, hosszú, hegyes orrú lábbelitalpak (24. és 25. képek). Ez a lábbelitalp számtalan középkori ábrázoláson, így a már említett Képes Krónikában is felismerhető. Leleteink a köztu-

24. kép. XIII—XIV. századi hegyes orrú lábbelik talpai és bélései
Sohlen und Futter von spitzen Schuhen, 13—14. Jh.

datban gótikus cipő néven szereplő lábbelik, vagy harisnyanadrágok jól megkülönböztethetően jobb és bal lábra illő fennmaradt részletei. Az előző csoportnál megismert talplevarró öltések láthatók a darabokon, ezek is kifordításos technikával készültek.

A legépebben megmaradt 22,5 cm hosszú talp (24. kép 2, és 25. kép 2) puha, vékony bőr, csupán a hegye hiányzik. A másik ballábas cipőtalpból viszont a sarokrész hiányzik, csak a szegélye maradt meg. (25. kép 1 és 24. kép 1). Ugyancsak vékony, puha bőr egy talp megmaradt középső része. (25. kép 5).

Sajnos a bemutatásra kerülő talpbélések nem illenek a bőrtalpakba, de ezek is karcsú, nyújtott, hegyes orrú lábbeliknek részei voltak. Egy majdnem teljes talpbélés (24. kép 3, és 25. kép 3) és két részlet elméleti kiegészítését végezhettük el. Az egyik középrész (25. kép 4) a másik a talpbélés orr felé eső részlete.

Az eddig felsorolt e csoportba tartozó bőrök vastagsága változó volt, de szinte majdnem az I. csoport bőreivel azonos vastagságú és keménységű az utolsóként bemutatott talp középrésze (25. kép 6).

Felsőrészek

A II. csoportba sorolt talpak típusába tartozó lábbelik felsőrész darabjait találtuk meg a kútban.

A legnagyobb, összefüggő felsőrészdarab szabásmintája elég megnyugtató formában kiegészíthető, a lábfejet borító részt másodlagosan kivágták a tönkrement cipőből. Ez a lábbeli az Európában a XII. sz-tól általánosan viselt, zárt felsőrészű, oldalvarrásos cipő típusába tartozik.[49] A felsőrészt puha, vastag bőrből készítették, a trapéz alakú oldalbetét a belső oldalra esett (26. kép). A cipő saroknál teljesen elkopott, annak ellenére, hogy a felsőrész belső oldalán jól látható a kéregbetét helye. Az összefüggő, kiterített felsőrész talp felé eső szélein talplevarró öltések, az oldalbetéteknél az összevarró öltések varráslyukai láthatók. A felsőrész belső oldalán levő oldalbetét varrásnyomai megegyeznek a felsőrész hozzácsatlakozó öltéseivel, így elvégezhettük a cipő elméleti rekonstrukcióját.

Lapos kérgű, hegyes orrú félcipő volt, a boka két oldalán szögletes kivágással. Fűzőnyílása az oldalán nem volt, a kivágott részen, a lábfejen középen azonban elképzelhető.[50]

Ugyanilyen szabásmintájú félcipőből való egy lábfejet teljesen beborító bélésdarab. Változatos öltések találhatók rajta, széleken talplevarró-, a lábfej középső részére eső egyik oldalon szegélyvarró öltések vannak. A másik oldalszél szakadozott, így az alkalmazott oldalbetétek számát nem állapíthattuk meg.[51]

Abban az esetben, ha a talplevarró öltések és a szegélyvarrások közötti távolság nem volt több 8 cm-

nél, a bőrdarabokat félcipő felsőrészeként határoztuk meg. Ebbe a csoportba tartozik két különösen alacsony kérgű lábbeli részlete. Lehetséges, hogy gyerekcipőből származnak,[52] e feltevést támasztja alá az is, hogy ezek a darabok a leletegyüttes legpuhább felsőbőrei. A leletstatisztikában további két, oldalvarrott félcipőt jelentenek felnőttek cipőjéből származó bélésdarabok, széleiken a meghatározó öltésnyomokkal.[53]

Budán a félcipőkkel együtt kedvelt viselet volt a száras félcipőké.[54] Kutunkból is előkerültek idetartozó darabok, a pontosabb szabásmintát azonban csak egyetlen esetben sikerült meghatároznunk. A lelet tulajdonképpen egy száras félcipő felmagasodó szára hátsó részének vastag felsőbőre, egyik oldalán szép, szabályos összevarró öltésekkel. A talplevarró öltések elnagyoltak, ritkák, ugyanígy varrták be a saroknál levő kifli alakú kéregbetétet is.[55]

Leletegyüttesünkben van néhány, vastag, kemény bőrdarab, amelyeken cipőfűzőlyukak vannak. Ezek lehetnek félcipők és szárascipők oldalbetétei is.

Összeszabdalt formában vizsgálhattunk egy olyan felsőrészdarabot, amit csizma részeként ismertünk fel. A vastag, közepesen kemény bőrdarabon a lábfejen keresztül haladó, boka két oldalára eső részeken apró, finom kidolgozásra utaló, összevarró öltések vannak, a szárhoz való csatlakoztatás a lábfej középső részén félkör alakban kivágott.[56]

Igen nagy számban rendelkezünk olyan bőr- és bélésdarabokkal, amelyeken a három alapöltés valamelyikét megtaláltuk. A szabásmintabeli helyeiket azonban nem állapíthattuk meg. Sok hulladékot is felszínre hoztunk, amelyeken semmiféle öltés, vagy más eredetű megmunkálás nyomait nem ismertük fel. Jobbára hasítékok, szabálytalan alakú, szemétként eldobott darabok.

A leletek között a lábbelik varrástechnikájától eltérő öltésekkel ellátott darabokat is találtunk. Néhány puha bőrből készült darabról kiderült, hogy valamilyen tárgy befogadására készített tok maradványa. Teljesen ép egy 15,5 cm hosszú kés tokja. Kiterítve trapéz alakú, szélessége 4—7 cm. Két oldalán cakkosra vágott alján rojtozott bőrdarab, amelyet felébehajtva 3 szöggel erősítettek össze (27. kép 3).

Ennél sokkal egyszerűbb kivitelben készült egy másik, 18 cm hosszú, vékony penge számára alkalmas tok (27. kép 1). Kiterítve ez is trapéz alakú, legnagyobb szélessége 5,8 cm. Készítése hasonló az előbbihez, a bőrdarabot félbehajtották, színén apró, elég távoli öltésekkel összevarrták. Két helyen bronz díszítőszöggel is megerősítették, a szögek alatt bőr-

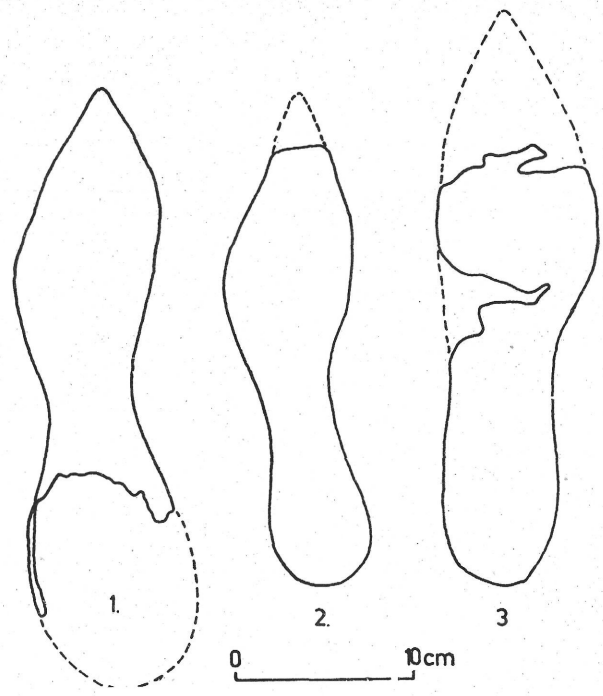

25. kép. XIII—XIV. századi hegyes orrú lábbelik talpai és bélései
Sohlen und Futter von spitzen Schuhen, 13—14. Jh.

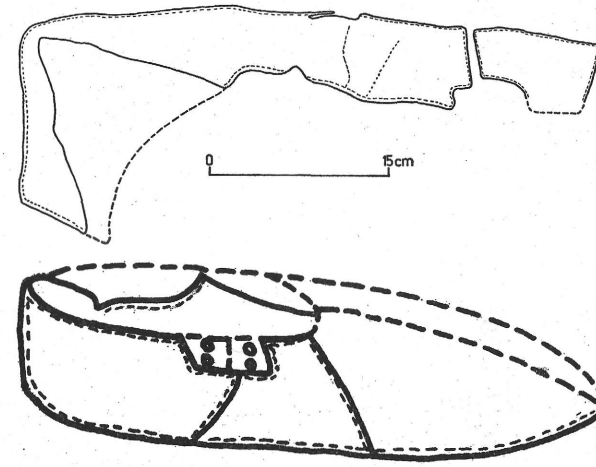

26. kép. XIII—XIV. századi hegyes orrú félcipő felsőrész részlete és a lábbeli eszmei rekonstrukciója
Oberlederteil eines spitzen Halbschuhes, 13—14. Jh. und Rekonstruktion des Schuhwerkes

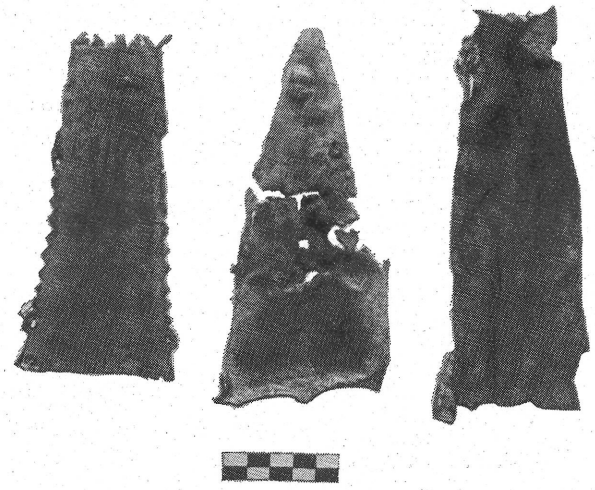

27. kép. XIV. századi bőr késtokok
Lederne Messerscheiden, 14. Jh.

alátét volt. A harmadik rekonstruálható bőrtok két darabból készült. (Az egyiket találtuk meg.) A 17 cm hosszú bőrdarab háromszög alakú, felső része ferdén kiképzett, szegélye befelé hajlított. A tok két egyforma darabját a színén összevarrták, majd bronzszegekkel kiverték (27. kép 2).

JEGYZETEK

1 A Dísz tér 8. telek középkori történetére vonatkozóan okleveles adat híján Haüy 1687. évi térképe az első forrás. Kutunk e térkép 108. és 109. számú telkeinek választóvonalára esik.

2 *Holl I:* Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. Bp. 1966. 8—9. 1—2. kép.

3 Az 1968. évi távfűtési árokban végzett leletmentésünk dokumentációjában a Dísz teret É—D-i irányban átszelő metszetrajz is tanúsítja. BTM Adattár.

4 *Virág Lajosné:* Bőr- és faleletek konzerválása és restaurálása. U.e. kötetben.

5 *Holl I.:* Külföldi kerámia Magyarországon. Bp. Rég. XVI. (1955) 147—190. Holl I.: Középkori cserépedények a budai várpalotából. Bp. Rég. XX. (1963) 335—383.

6 Holl I. a budai királyi palota XIII. sz.-i fazekait méretarány szerint osztályozta, az öblös, zömök formák a század első felére, a fazék öblének szélességével megegyező átmérőjű peremű fazekakat a század második felére keltezte. Holl I. i. m. 1963 336.

7 Ez a kancsófajta fehér kerámiából is készült. A budai királyi palotában (*Holl I.* i. m. 1963 68. kép) és Dísz tér 10. kútjában kerültek elő. (*Holl I.* i. m. 1966. 30. tábla)

8 A budai királyi palota 40. gödrének leletei között fehér kerámiából készült kancsó töredékei is voltak. *Gerevich László:* A budai Vár feltárása. Bp. 1966. 151/b. kép 5. A kancsó nyaka a XIV. sz. folyamán hornyolásból adódó hullámos felületet nyert, olykor festették is. Holl I. i. m. 1966. 7. és 35. képek.

9 *Holl I.* i. m. 1955. 57. kép.

10 A budai királyi palotából és Pesterzsébetről származó edényeken: *Holl I.* i. m. 1955. 178.

11 *Holl I.* i. m. 1955. 180.

12 XIII. sz.-i edények, peremükön a 62. jeggyel a budai királyi palotából, a budai Várnegyedből, a Dísz tér 10. kútból, Csőtről, Visegrádról is előkerültek. *Holl I.* i. m. 1955. 178. és 57. kép.

13 Ez a forma a XIV. sz-ra is jellemző, a budai királyi palota borospincéjébe vezető lejáratban Mária királynő dénárjával keltezett rétegben bélyeg nélküli példányt találtak. Gerevich L. i. m. 74. 90. kép 12.

14 Az edény rekonstrukcióját egy teljesen ép bécsi kanna (*Molthein:* Beiträge zur ältesten Geschichte des Hafnergewerbes in Wien u. Niederösterreich. Kunst u. Kunsthandwerk. 1910. 393.) és a budai királyi palotából előkerült állatfejes kiöntőtöredékek alapján végeztük el. *Holl I.* i. m. 1963. 17—20. képek.

15 *Holl I.* i. m. 1955. 49. és 51. képek.

16 *H. Gyürky Katalin:* Középkori építőáldozat Buda egykori külvárosában. AÉ 94. (1967/1) 81. 3. kép.

17 A budai királyi palota leletei és a Dísz tér 10. kút leletei között ebbe a típusba sorolható töredékek is előfordultak. *Holl I.* i. m. 1955. 174. — *Holl I.* i. m. 1966. 14. kép.

18 Legközelebbi analógiája Budán a Táncsics Mihály u. 9. XIII—XIV. sz-i leletei között került elő, azzal nyersanyagban, megmunkálásban nagyvonalakban megegyezik. *Zolnay László:* Ásatások a budai I. Táncsics Mihály u. 9. területén. AÉ. 95. (1968/1) 53. 18. kép.

19 *Höllrigl József:* Árpád-kori kerámikánk. AÉ. XLIV. 1930. 154. 44—45. képek. Az összefoglaló tanulmány a fenékbélyegek tipologizálását is megkísérelte. A típusok felsorolása közben, mint ritkán előforduló bélyeget mutatja be a Kecskemét határában levő, ballószögi templom romjaiból származó, vöröses cserépanyagú, XII. sz-i edény alján levő négy kis, téglalapból álló rácsosszerkezetű bélyeget. Az esztergomi múzeum gyűjteményében is van egy edény, amelynek alján hasonló, négy kis téglalapból álló rácsosszerkezetű bélyeg van. (Balogh Albin: Az esztergomi múzeum bélyeges agyagedényeiről. AÉ. L. 1927. 214. 109. kép.) A Dísz téri rácsos szerkezetű bélyeg előzményei lehetnének a felsorolt példák, de a nyersanyag szerint inkább néhány szlovákiai edény fenékbélyege tekinthető annak. A különböző helyekről származó, redukált égetésű edények közül a krasovicei kolostor feltárásából származó XI—XII. sz-i edényeket emeljük ki, amelyeknek négy- és kilenclyukú rácsos szerkezetű bélyegeik vannak. (*Antonin Hejna:* Krasovice-Prispevek k vyzkumu stredoveke vesnice v Cechách. Památky Archeologicke. LV. 1964. 207. 26. kép.) Sezimovo Usti és Kozi ásatási anyagában is előfordul ez a típus, itt azonban 4×4-es rácsszerkezetek vannak. (V. Nekuda—K. Reichertová: Stredovéka keramika v Cechách a na Morave. Brno. 1968. Sezimovo Usti: 26. kép 3, és 28. kép 3. Kozi Hradek: 26. kép 15.)

20 Fehér kerámiából készült edény alján ismerjük a bélyeg párját Bp. V. Vármegyeház u. 7. leletei között. *Parádi Nándor:* Technikai vizsgálatok népvándorláskori és Árpád-kori edényeken. Régészeti Füzetek 12. 1959. 33. 7. kép. Ez a fenékbélyeg előfordult a budai királyi palota leletei között is, BTM lt. sz.: 52.619.

21 Az ausztriai importkerámia időrendi kérdései vizsgálatának újabb eredményeire Holl Imre hívta fel a figyelmemet. Szíves szóbeli közlésében, amelyet ez úton is megköszönök, e nagyméretű, vastag falú, grafitos edények elterjedésének idejét formájuk és peremkiképzésük, valamint műhelyjegyeik alapján a XV. sz-ra határozta meg. (*Holl I.* i. m. 1955. 169. 44. kép. *Holl I.* i. m. 1963. 364—365.) Ausztriában több lelőhelyen kerültek elő ilyen formájú, műhelyjegy nélküli edényekben olyan pénzleletek, amelyek a XIV. sz. végétől a XVI. sz. elejéig vert érmékből állanak. (*H. Steininger:* Die münzdatierte Keramik des Mittelalters und der frühen Neuzeit in Österreich. 1964. *III. tábla:* 50. Sparbach 1390 körül; 55. Pottenbrunn 1407—8; *IV. tábla:* 66. Bergern 1426; *X. tábla:* 135. Langmannersdorf 1520; *XI. tábla:* 149. Gulling 1538.) A Dísz tér 8. kútból származó fazekak XV. sz.-i, főképpen század végi besorolásának ellentmond bizonyos mértékben a leletstatisztika. A kútban levő gazdag leletanyagban egyetlen mázas kerámia töredék sem volt, amelyek a XV.

sz-i leletegyüttesekre általában nagyobb mennyiségben jellemzőek. Olyan lelet, amely csak a XV. sz.-ra utalna, sem a kerámia, sem az egyéb anyagú leletek között sincs. Így a kút XIII. és XIV. sz-i leleteinek arányos megoszlását figyelembe véve újabb adatok előkerüléséig az 5. képen bemutatott edények egy részét a felvetett időrendi kérdés lezárása nélkül a XIV. sz-i leletek közé soroltuk.

22 A 11. jegy a leggyakoribb előfordulású bélyeg. Buda (Tabán, Víziváros, királyi palota), Csót, Zsámbék, Pomáz, Esztergom, Gyula, Győr, Sopron, Detrekővára, Kecskemét környéke. Holl I. i. m. 1955. 177. 180. 53. kép.

23 A 15/1. jegy a budai királyi palotából származó fazék peremén látható. *Holl I.* i. m. 1955 177. 54. kép.

24 A 14. jegy Buda-Vízivárosban, Esztergomban, Visegrádon, Pomázon, Székesfehérváron, Nagy-Szalatnán került elő. Holl I. i. m. 1955. 177. 53. kép.

25 A 8/2. jegy teljes egészében a budai királyi palotából ismert. *Holl I.* i. m. 1955. 177. 53—54. képek.

26 A budai királyi palotában a K-i sziklaárok 9. rétegében hasonló tál volt, Nagy Lajos és Zsigmond pénzei keltezték a XIV. sz. végére. *(Gerevich L.* i. m. 128. kép 12 és 82.) Ujjbenyomásos perem fedőn is található, a budai királyi palotában a 32. gödörben. (Gerevich L. i. m. 130. kép 6.) XIV. sz.-i osztrák fazék peremét is díszítették ujjbenyomással, ilyen edényt ismerünk a Dísz tér 10. kútjából. (*Holl I.* i. m. 1966. 8. 35. 37. kép.)

27 *Holl I.* i. m. 1963. 348.

28 A pohár pontos méreteit a folyamatban levő restaurálás befejezése után ismerjük meg.

29 Bp. III. Lajos u. 23. sz. ház előtti szemétgödörből XIII—XIV. sz.-i kerámia kíséretében verejtékcseppekkel díszített üvegohár töredékeit emelték ki. *Bertalan Vilmosné:* III. Lajos u. 23... Bp. Rég. XIX. 1959. 216. 23. kép. A budai királyi palotában a K-i kváderfal előtti 8. réteg felső részének jellegzetes leletei között néhány üvegtöredék is előkerült, amelyek a XIV. sz. végére is tehetők. Gerevich L. i. m. 201. 292. kép 15.

30 A pohár peremmegoldásához legközelebb álló formát a Dísz tér 10. kútjából ismerjük. Holl I. i. m. 1966. 39. kép 1—2. és 40. kép.

31 *Jaroslav Kavan:* Nálezy zlomku drevenych nádob a nabyzku ze 13. st. Památky Archeologické LIII. 1962. 219—240. *W. Neugebauer:* Typen mittelalterlichen Holzgeschirrs aus Lübeck. Frühe Burgen und Städte. Berlin 1954.

32 *Irásné Melis:* Újabb adatok a budai középkori faipar történetéhez. Kézirat.

33 BTM Középkori Osztály: lt. sz. 69.11.3.

34 Két hasonló formájú kanál van gyűjteményünkben, lt. sz.: 53.421 és 53.422.

35 A magyarság néprajza. Szerk.: Czakó Elemér. I. 94. 576. kép.

36 Lt. sz.: 69.11.29.

37 Lt. sz.: 69.11.27.

38 A Dísz tér 10. kútból két teljes példányt ismerünk. Lt. sz.: 69.10. 6—7.

39 A gdański ásatások XIII. sz-i rétegeiből 1—22 liter térfogatú edényeket rekonstruáltak. Romana Barnycz-Gupieniec: Tokarstwo i bednarstwo z XIII—XIV. wieku w osazie miejskije w Gdańsku. Materialy Zachodnio-Pomorskie. VII. 1961. 391—433.

40 *Zoroslava Drobna:* Die gotische Zeichnung in Böhmen. Prága 1956. Részlet a Vencel bibliából, 16. tábla. — Liber depictus 35. kép. — Cseh biblia részlete 115. kép.

41 *Holl I.* i. m. 1966. 67, 70. kép.

42 Ugyanezek a tulajdonságok jellemzik a Dísz tér 10. kútjának nagyméretű lapos fatálait is. A tálak formatörténeti és tipológiai besorolását Holl Imre végezte el. *Holl I.* i. m. 1966. 51—53. Az előkerült töredékeket csak összeragasztva mutatta be, a restaurálás utáni bemutatás *Irásné Melis K.:* Középkori faedények... Katalógus 57. 58. 59. sorszám.

43 Ezt a folyamatot végigkísérhetjük a középkori táblaképek egyes jeleneteinek kronológiai sorrendben való vizsgálatakor. (Kánai mennyegző, Salome tánca stb. jeleneteken.)

44 *Virág Lajosné:* i. m. ue. kötetben.

45 *Irásné Melis K.:* A budai középkori lábbeliviselet. Kézirat.

46 *Henryk Wiklak:* Polskie obuwie wczesnosredniowieczne z VIII—XIII. w. na podstawie wykopalisk. Materialy Wczesnosredniowieczne VI. 1969. 475—517. — *J. M. Marek:* Wzory obuwia warszawskiego s konca XIV, w. Szkice Staromiejskie 1955. — A budai oldaltfűzős cipők analógiái Wolinból kerültek elő. *J. Wojtasik:* Wczesnosredniowieczne wyroby ze skóry zenalezione na stanowisku 4 w Wolenie. Materialy Zachodnio-Pomorskie VI. 1960. 159—208.

47 A Képes Krónika miniatúráinak feldolgozása során a lábbeliről kevés szó esett, inkább a felső ruhadarabokat elemezték. *Zichy István:* A Képes Krónika miniatűrjei viselettörténeti szempontból. Petrovics Elek Emlékkönyv. 1934. 52—59.

48 A cipőtörténeti feldolgozások közül a 46. jegyzetben említetteken kívül fontos munkák: Forrer: Archäologisches zur Geschichte des Schuhes aller Zeiten. Bally. 1942. — *J. Jakunin:* Nowgorodskaja obuvi XII—XIV vjekov. Kratkije Szoobscsenija IJMK XVII. 1947. 38—47. — *E. Wilson:* A history of shoe fashions. London. 1969.

49 A budai lábbeliviselet megoldatlan viselettörténeti kérdés. Az első budai cipőrekonstrukciót Holl Imre végezte el, a bőrdarabokat konzerválás után mutatta be. *Holl I.* i. m. 1966. 67. kép. A rekonstrukció elvégzése után ez a forma beigazolódott. Virág Lajosné i. m. ue. kötetben.

50 Hasonlóan a Dísz tér 10. kútjából rekonstruált lábbelinél. Ld. 49. jegyzet.

51 Lt. sz.: 70.105.2.

52 Lt. sz.: 70.104.1—2 és 70.104.13.

53 Lt. sz.: 70.104.9—10.

54 A várnegyed feltárt kútjaiból szép számmal kerültek elő száras cipőbe illő részletek. *Irásné Melis K.:* A budai középkori... Kézirat.

55 Lt. sz.: 70.104.6.

56 Lt. sz.: 70.105.1.

FRAU KATALIN IRÁS-MELIS

DIE FUNDE AUS DEM BRUNNEN DES BAUGRUNDS DÍSZ-PLATZ NR. 8 IN DER BURG VON BUDA

Im Jahre 1966 wurde im Burgviertel von Buda auf dem Grundstück des Disz-Platzes Nr. 8 ein aus dem 13—14. Jahrhundert stammende Funde enthaltender Brunnen freigelegt. Die Chronologie der aus dem Brunnen von 1,4 m-Durchmesser stammenden Funde konnte mit Hilfe des gut datierbare, einheimische und ausländische Produkte enthaltenden keramischen Fundkomplexes bestimmt werden. Unter den sich überwiegend für die Umgebung von Buda des 13. Jahrhunderts charakteristischen Gegenständen zeichnen sich die österreichischen, größtenteils Wiener, mit Randstempeln versehenen Töpfe und eine bleiglasierte Wiener Krug mit tierkopfförmigem Ausguß hervor.

Die die meisten Fragen stellenden Funde des Brunnens sind die sozusagen über keine Analogien verfügenden, zutage geförderten Holzgegenstände. Den Fundobjekten anderer Brunnen von Buda ähnlich, sind auch auf dem Grundstück am Disz-Platz Nr. 8 geschnitzte und gedrechselte Arbeitsgerät- und Gefäßfragmente zum Vorschein gekommen. Von den großen, flachen, gedrechselten Holzschüsseln sollen hier 3 Stücke erwähnt werden: ein tiefer Teller sowie zwei mit geritzten und eingebrannten Marken versehene Schüsseln. Den aus dem 13—14. Jahrhundert stammenden Fundkomplex schließt ein 37,5 cm hoher, völlig intakter Trog ab.

Aus dem Lederfundmaterial haben wir nach der Konservierung Schuhwerkteile von mannigfaltigem Schnitt ausgewählt. Geschlossene, geradlinige, kahnförmige Schuhsohlen und schmale, gedehnte, „gotische" Schuhsohlen mit spitzer Nase waren die hervorragendsten Stücke. Wir konnten die virtuelle Rekonstruktion eines völligen Schuhwerkes durchführen. Dieser flache Halbschuh gehört zu dem vom 12. Jahrhundert an in ganz Europa allgemein getragenen Halbschuhtyp mit Seiteneinlage. Aufgrund der aus verschiedenartigem Rohmaterial hergestellten, untersuchten Oberleder- und Futterstücke ging hervor, daß außer den flachen Halbschuhen auch die Tracht der verschiedentlich geschnittenen Schnürhalbschuhe sich einer großen Beliebtheit erfreut hat.

VIRÁG LAJOSNÉ

BŐR- ÉS FALELETEK KONZERVÁLÁSA ÉS RESTAURÁLÁSA

I. KÖZÉPKORI BŐRLÁBBELIK KONZERVÁLÁSA ÉS RESTAURÁLÁSA

A Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeum bőrleletgyűjteménye elsősorban a budai várnegyed középkori lakóházainak XIII—XIV. sz-i kútjaiból származik.[1]

Amikor a bőrlelet a kutakból, a nedves iszapos talajból a felszínre került, szinte felismerhetetlen állapotban volt. A rendszerezést, csoportosítást csak a konzerválás teljes befejezése után végezhettük el. Akkor megállapíthattuk, hogy a leletegyüttesben szereplő bőrök között talpbőrök, rövidebb és hosszabb szárú csizma, cipőfelsőrészek és cipőbélés maradványok vannak.[2]

A kutakban talált bőrök a kísérő leletektől is meglehetősen sokat szenvedtek, pl. a vastárgyaktól. Meg kellett találni a konzerválásnak azt a legmegfelelőbb módját, amely nem csak megállítja a bőr további romlását a felszínre kerülés után, hanem visszaadja annak eredeti minőségét is.[3]

A rendkívül bonyolult munka a külföldi és hazai restaurátor-konzervátoroknak egyaránt nehéz feladatot jelentett. Sokáig megoldatlan probléma volt a bőrök eredeti textúrájának és formájának visszaadása. Magyarországon ezzel a kérdéssel Szalay Zoltán főrestaurátor foglalkozott eredményesen.[4] Az általa kidolgozott nedves bőr konzerválásra vonatkozó eljárással készítettük elő restaurálásra az anyagot.

Konzerválás

Az említett kutak hozzám konzerválásra került bőrei korábban Szalay Zoltán főrestaurátor régebben kidolgozott eljárása szerint készültek, amelynek fő alkotó része polietilénglikol 1550. A bőrök konzerválását meg kellett változtatni, mert az általa újabban kikísérletezett ragasztási és kiegészítési eljárásokat a polietilénglikol tartalom miatt nem lehetett alkalmazni. Az első feladat a poletilénglikol eltávolítása a bőrből. Ezt a műveletet zsíralkokolszulfonátos áztatással több napon át végeztük. Jó tisztítóhatása mellett a bőr zsírtartalmát sem csökkenti. A lemosás után a bőröket szárítjuk. Erre a célra tertier-butilalkoholt használtunk vízelvonóként. Rendkívül jó tulajdonsága, hogy száradáskor nem rongálja a rostokat, puha jó tapintású és színű bőröket kaptunk. A színeződések szinte árnyalati különbségekkel megállapíthatók lettek.

Ha a bőrök puhaságát, hajlékonyságát növelni kívánjuk, akkor minden egyes darabot glicerinnel bekenünk (50%-os glicerinhez 1% tymolt adunk alkoholban oldva). A glicerin álcserző anyag, nedvszívó, ezért alkalmas erre a műveletre. Ugyanis olyan anyagok, amelyeknek nincs álcserző tulajdonságuk, nem felelnek meg a célnak, nem alkalmasak a kapilláris nedvesség biztosítására. A glicerin olyan nedvesség stabilizáló anyag, amely álcserző tulajdonsága következtében kiválóan alkalmas a bőrök kellő víztartalmának biztosítására (pl. glikol). A talpbőrök egyes csoportjánál a tömörségre, feszességre kellett törekednünk. Ezt töltőanyagokkal lehet elérni. Mi az iparban is használatos karboximetilcellulózt alkalmaztunk. A talpakon a konzerválásnál előtűnt színek jól megmaradtak, sőt a talpakon levő viselés (kopás) nyomai is jól láthatók lettek. Teljes száradás előtt a talpakat bekenjük tymolos glicerin 8%-os oldatával.

Az egyenletes száradás biztosítására a bőröket szűrőpapírok között szárítottuk ki. (Az egyenetlen száradás következménye, hogy a bőrben kemény gócok keletkeznek.)

A leletegyüttesben előfordultak olyan talpak is, feltehetően csizmatalpak, amelyekben vasszögek láthatók (1. kép). Itt a kezelést a fém jelenléte nehezítette. A bőr védelme érdekében a fém kezelése előtt a bőrfelületeket többször gondosan átkentük calaton CA-val. Az oldatot úgy készítjük el, hogy 80% ethanol + 20% víz keverékében 3—5% calatont adunk. A képződő calaton-hártyán keresztül el lehet végezni

1. kép.
Szöges talpak restaurálás után a Dísz tér 8. sz. ház kútjából
Genagelte Sohlen nach Restaurierung aus dem Brunnen des Hauses Dísz-Platz Nr. 8.

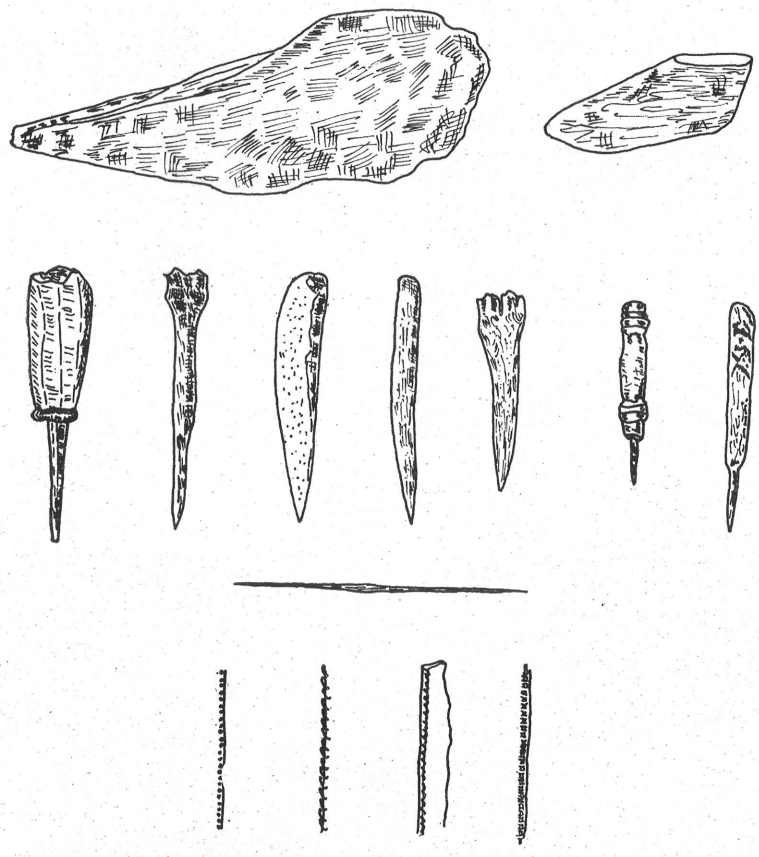

2. kép. Kaptafák, árak, tű és varrástípusok. Wolini leletek (Lengyelország)
Schuhleisten, Ahlen, Nadel- und Nahttypen. Funde aus Wolin (Polen).

a fémek tisztítását, ugyanakkor a bőröknek kellő védelmet nyújt. A fémrészeket EDTE 20%-os oldatában kezeltük. Kb. 2 nap után a talpbőröket 50%-os glicerines oldatba helyeztük, majd áttettük deszt. vízbe, amelybe 1%-os thymolt tettünk alkoholban oldva.

Miután kiderült, hogy a polietilénglikollal kezelt bőröket nem lehet megfelelően ragasztani, így áttértünk egy másik eljárásra. Ennél először a szokásos glicerines oldat után tert. butilalkoholban oldott 17% cetilalkohol és 23% pataolajba tettük 24 órára. Majd itatóspapír között szárítottuk. Egy idő múlva a felesleges cetilalkohol a felületen vékony fénylő réteget képezett, amit puha kefe segítségével könnyen eltávolíthattunk. Ahol szükségesnek találtuk, ott a hús- és barkás oldalt egyaránt glicerinnel vékonyan átkentük.

A konzerválás befejezése után két cipőfelsőrészt választottunk ki kiegészítésre az I. ker., Dísz tér 10. sz. ház kútjából előkerült bőrök közül. Mielőtt a cipők kiegészítését megkezdtük, célszerűnek tartottuk, hogy a külföldi és a hazai publikációkban

analógiákat keressünk[5] a cipők egykori formájára, elkészítési módjára, és azokra a szerszámokra is,[6] amelyekkel a középkori lábbelikészítő dolgozhatott (2. kép). Sajnos a publikációk korlátozott száma, valamint az ilyen típusú cipők régészeti ritkasága, nehezítette munkánkat.

Restaurálás, rekonstrukció

Az egyik restaurálásra kiválasztott XIV. sz-i cipő a XIII. sz-tól divatossá vált hegyes orrú, karcsú talpú cipőtípust képviseli. Ez a jobb lábas cipő eredeti formájában rekonstruálható volt. Ugyanis a felsőbőr egybeszabott része — kopásokkal és repedésekkel ugyan, de — formáját megőrizte (3—5. kép). Belső oldalának közepén trapéz alakú toldás helyezkedik el, melyet a húsoldalon varrtak az egybeszabott részhez. A toldás középvonalában a hasítékot lyuksor szegélyezi, melyről egyértelműen megállapítható volt, hogy fűző helyei. Valószínűleg bőrcsíkot fűztek be —, bár erre vonatkozó régészeti leletünk nincsen —, bőrfűzőt rekonstruáltunk. Mivel a cipészárral varrás előtt elkészített lyukak jól leolvashatók, a varrást könnyen elvégezhettük az eredetileg alkalmazott technológia szerint. Az egymásra fektetett bőröket egyszerre szúrták át cipészárral és egyszerre varrták mindkét oldalról két kézről két tűvel. Ily módon a varrás csak a húsoldalról látható. Varráshoz előre szurkozott fonalat használtunk. A szuroktömbön áthúzott fonál sikamlóssá válik, így a varrószálat könnyen áthúzhattuk a meglevő lyukakon.

Amikor a felsőrésszel elkészültünk, felhúztuk a kaptafára (6. kép), az orrán és sarkán levő hiányosságokat kiegészítettük. Enyhe nedvesítés után a kaptafán levő felsőrész felvette eredeti alakját és talpának formája is világossá vált. Maga a talp is rendkívül puha bőrből készülhetett, erre következtethetünk a cipő oldalán és sarkán látható kopásokból. Ezek ugyanis azt tanúsítják, hogy a felsőrész könnyen lenyomódott járás közben. Így a talpat szabásminta segítségével rekonstruálhattuk (7—9. kép).

A másik lábbelinél már kevésbé kecses a forma, feje kissé szélesebb, vastagabb bőrből készült. Felső részén nyílás van, amit bőrfűző fog össze. A nyílás körül a húsoldalon sűrű tűnyomok láthatók, amelyek feltehetően a bélés bevarrásának helyét jelzik. A bélésből sajnos eredeti darabunk nincs. Ezúttal a cipőnek nemcsak a talpa, hanem a külső oldala is hiányzott. A leletegyüttesben több ilyen fa-

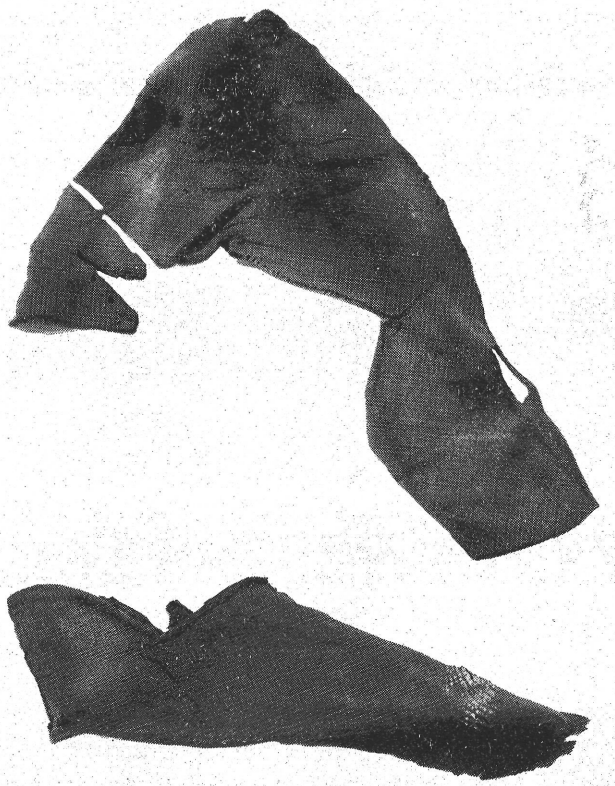

3—4. kép. Az oldalfűzős cipő felsőrésze restaurálás előtt
Oberteil eines von der Seite her geschnürten Schuhes

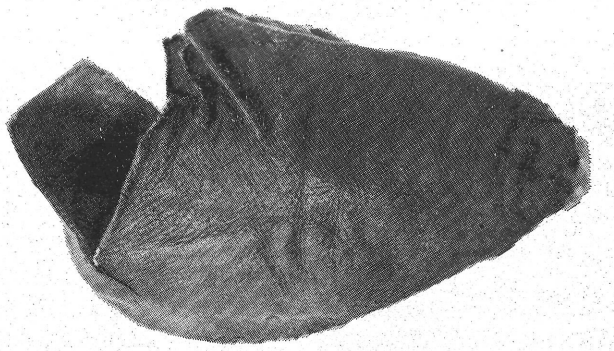

5. kép. Az oldalfűzős cipő restaurálás közben
Ein von der Seite her geschnürter Schuh während der Restaurierung

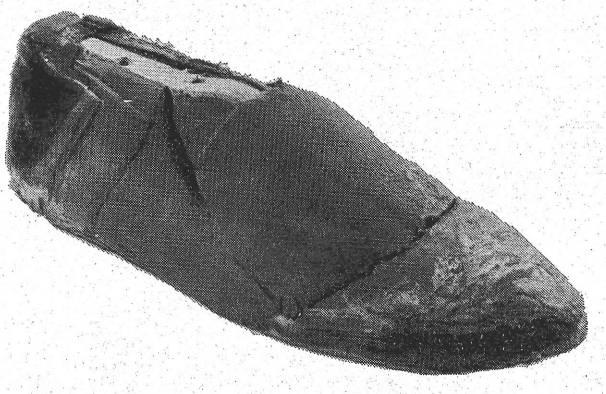

6. kép. A restaurálás során készített kaptafa
Im Laufe der Restaurierung gefertigter Schuhleisten

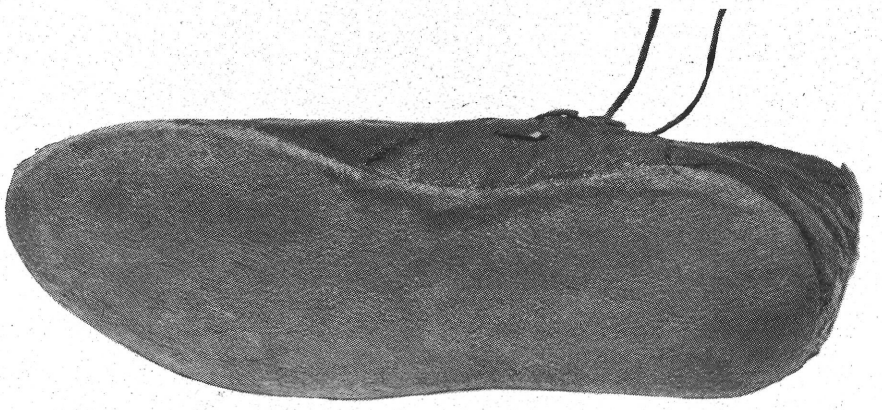

7. kép. Az oldalfűzős cipő rekonstruált talpa
Rekonstruierte Sohle eines von der Seite her geschnürten Schuhes

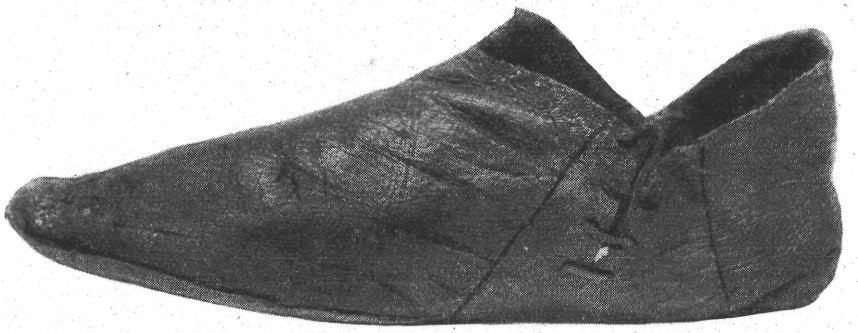

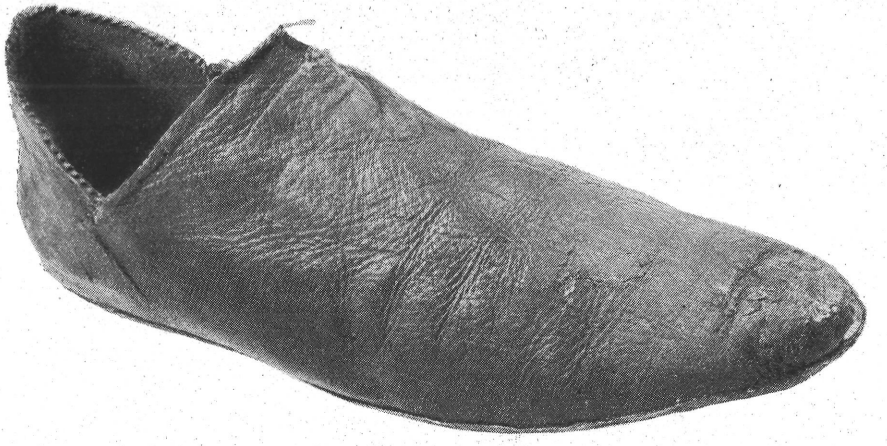

8—9. kép. A rekonstruált oldalfűzős cipő belső és külső oldala
Innen- und Außenseite des rekonstruierten, von der Seite her geschnürten Schuhes

zonú cipőtöredéket találtunk, méreteikben különbözőek ugyan, de formájuk nagy segítséget nyújtott az említett cipő restaurálásánál. A rendelkezésünkre álló darabokból megállapíthattuk, hogy a cipő jobb külső oldala a fejrésszel egybeszabott, a belső oldala pedig toldott volt. Mindkét cipő esetében a sarokrész még külön bőrrel volt megerősítve. Ez a sarokmerevítő bőrdarab eredetileg varrva volt, azonban úgy láttuk célszerűnek, hogy a varrásnyomok láthatók maradjanak, ezért a hozzáerősítést ragasztással végeztük. A belső oldalon a toldást az előző cipőnél ismertetett módon varrtuk. Természetesen a felsőbőrön levő varráshelyeket — melyek sajnos ebben az esetben meglehetősen hiányosan maradtak fenn — textillel megerősítettük (10—11. kép). A kaptafára húzás után a cipő talpformája is kialakult.

Kiegészítés

Az első munkafázisban a bőr barkás oldalról szilikonkaucsukkal negatívot vettünk. A felső- és talprészek kiegészítését azonos anyagból készítettük el. Erre a célra Planatol + néhány csepp dibutilsebacát keverékébe földfestéket vegyítettünk, a megfelelő szín eléréséig. Tömítésre azbesztpehelyadalékot használtunk. Ez az anyag biztosítja, hogy a keverék megfelelő sűrű legyen, növeli a szilárdságot a dibutilsebacát pedig a planatolt lágyítja, rugalmasságát elősegíti. A fent említett keveréket a szilikonra rákentük. A bőr törésfelületéhez is és a szilikonhoz is jól ragad, teljes száradás után a negatívról könnyen leválik. A kiegészítést csupán színbeli eltérés jelzi, úgy találjuk, ilyenformán jól érzékeltethetjük a restaurálást, ugyanakkor az esztétikai igényeket is kielégíthetjük.

A talp kiegészítését hasonlóképpen végeztük, azzal az eltéréssel, hogy a negatívra kent anyagra még textilt (düftint) is tettünk, ez szolgált a cipő béléséül. A száradás után a szabásminta alapján pontosan kivágtuk a talpat, majd a tűzésnyomokra ragasztottuk planatollal. Erősen rákötöztük a kaptafán levő kész felsőrészre. Teljes száradás után a kötést eltávolítottuk, és a cipő a kívánt formában elkészült (12—13. kép).

Ilyen módszerrel sikerült rekonstruálnunk a XIII—XIV. sz-i lábbeliviselet két jellemző darabját.[7]

— A bőrleletek között számos csizmamaradvánnyal is rendelkezünk. Ezeknek feldolgozása más jellegű, hosszú éveket igénylő feladatot jelent a restaurátor számára, de reméljük, hogy a csizmamaradványok feldolgozását is eredményesen végezhetjük el.

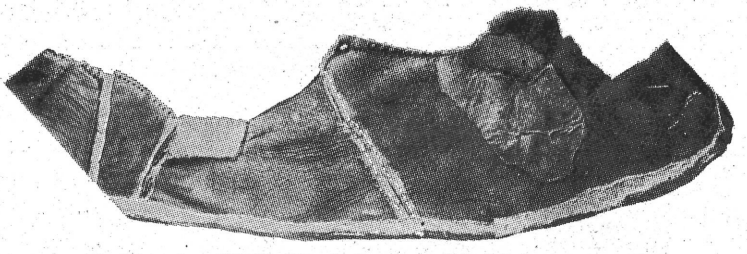

10. kép. Az elöl fűzött cipő restaurálás közben, az eredeti varráshelyek megerősítése textillel
Der vorn geschnürte Schuh während der Restaurierung, Befestigung der ursprünglichen Nahtstellen mit Textilstreifen

II. FAANYAGÚ LELETEK KONZERVÁLÁSA ÉS RESTAURÁLÁSA

A bőrleleteken kívül előkerültek az említett kutakból még igen jelentős számban faknyagú leletek is. Rendeltetési céljukat tekintve néhány darab kivételével felismerhető volt, hogy tál, tányér, meglehetősen sokféle darabjaival állunk szemben. A tárgyakat folyamatosan restauráltuk. A restaurálási munkáknál arra törekedtünk, hogy a mind nagyobb súllyal előtérbe került formahűség mellett a tárgyak anyagszerűsége és esztétikai hatása is kielégítő legyen.

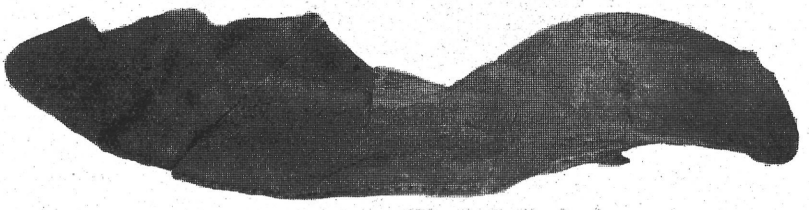

11. kép. Az összevarrt darabok külső oldala
Außenseite der zusammengenähten Stücke

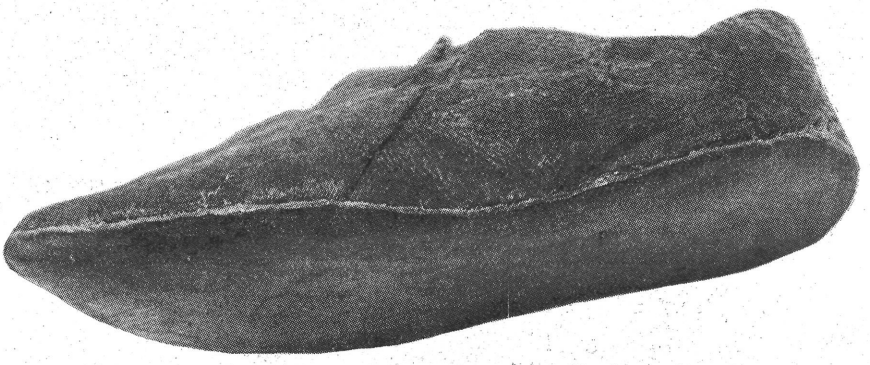

12. kép. Az elöl fűzött cipő rekonstruált talpa
Rekonstruierte Sohle des vorn geschnürten Schuhes

Az utóbbi években a vegyészet és műanyagipar gyors fejlődése lehetővé tette, hogy a múzeumi restaurátori munkák elvégzésénél a gyakorlatban is felhasználhatjuk a kimunkált, jól bevált módszereket. A Központi Múzeumi Igazgatóság Muzeológiai Technológiai Osztályán Szalay Zoltán főrestaurátor olyan eljárásokat dolgozott ki faanyagú leletek konzerválására, amelyek a tapasztalat szerint maximálisan kielégítik a fent vázolt igényeket.

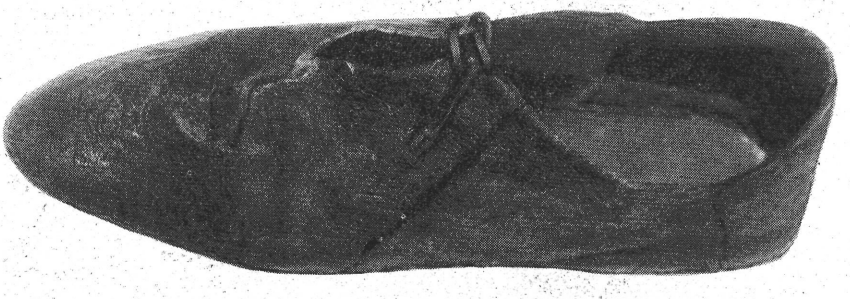

13. kép. A rekonstruált elöl fűzött cipő
Der rekonstruierte, vorn geschnürte Schuh

Faanyagú leletek konzerválására és restaurálására a kimunkált eljárások közül legmegfelelőbbnek a meglevő farészek — kellő előkészítés utáni — műanyaggal történő átitatása, s a hiányzó részek ugyancsak műanyaggal történő kiegészítése bizonyult. A Muzeológiai Technológiai Osztályon évekkel ezelőtt ily módon restaurált középkori tárgyak[8] — tányérok (14. kép), tálak, kanalak, egy sajtár meg egy fújtató — az idő múlásával is meggyőzően igazolják az eljárás helyességét, technikai megbízhatóságát. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy az alkalmazott eljárásokkal kezelt fa a légköri és hőmérsékleti változásokat jól viseli, szilárdsága nem csökken, eredeti textúrája nem változik, természetes színét visszanyeri és azt meg is tartja.

A korábban restaurált tárgyak között kiemelkedő jelentőségű a Dísz tér 10. pince kútjából előkerült XIV. sz-i fújtató,[9] melynek teljes rekonstrukcióját elvégeztük (15—16. kép). Munkafolyamatának részletes leírására itt nem térünk ki,[10] csupán röviden ismertetjük a fatárgyak restaurálásának módszereit.

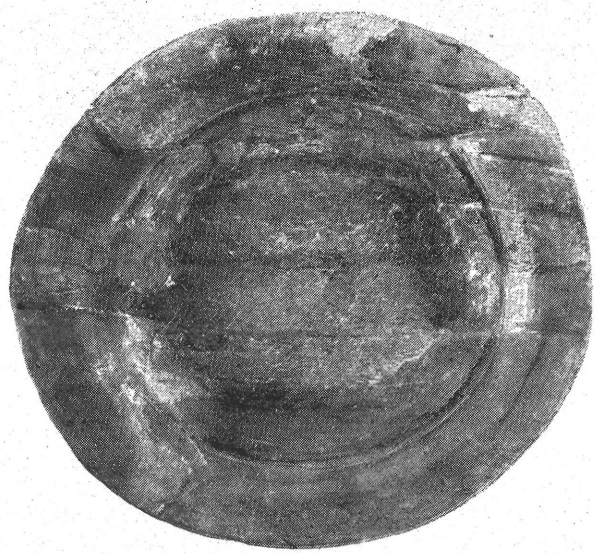

14. kép. A Dísz tér 10. sz. ház kútjából előkerült fatányér restaurálás után
Der aus dem Brunnen des Hauses Dísz-Platz Nr. 10. zum Vorschein gekommene Holzteller nach der Restaurierung

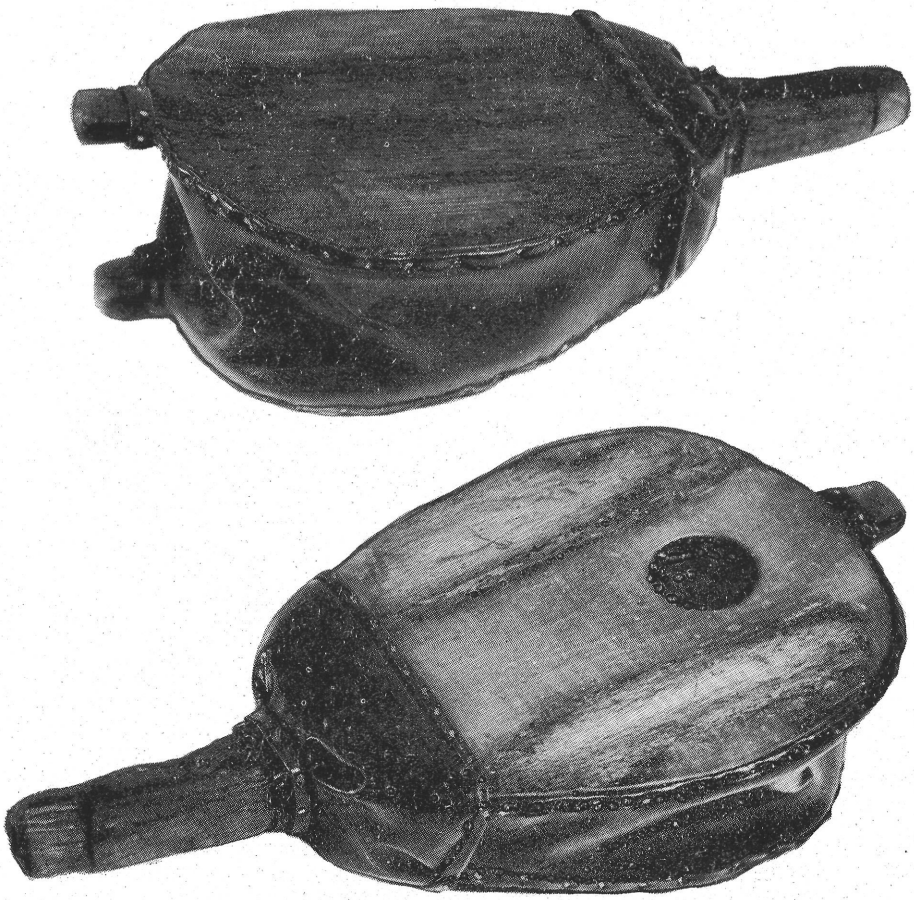

15—16. kép. A Dísz tér 10. sz. ház kútjából előkerült fújtató rekonstruált állapotban. Felső oldala kiegészített, alsó oldala konzervált
Der aus dem Brunnen des Hauses Dísz-Platz Nr. 10 zum Vorschein gekommene Blasebalg in restauriertem Zustand. Die obere Seite ist ergänzt, die untere konserviert

A fatárgyak kivétel nélkül deformált állapotban kerültek elő. Ha az ilyen tárgyat kezelés nélkül más környezeti hatás éri, akkor törvényszerűen bekövetkezik a további deformálódás, zsugorodás, extrém esetben a tárgy teljes megsemmisülése.

Az új eljárás szerinti restaurálásnál a tárgyakat desztillált vízben áztatjuk kb. másfél napig. Ha ezután a vizet eltávolítanánk a tárgy helyrehozhatatlan kárt szenvedne. Ezért a vizet nem elvonni hanem kicserélni kell olyan anyagra, amely a fában károsodást nem okoz, ugyanakkor előkészíti a műanyaggal való konzerválást is. Következőkben a darabokat tert. butilalkoholba tettük. Ez rendkívül kis felületi feszültsége miatt a fából anélkül párolog el, hogy a rostokban változást idézne elő. Ennek következtében a tárgy eredeti alakját és színét megőrzi. A tert. butilalkohol a fában a vizet teljesen kicserélte, így a konzerválás száraz fához alkalmazott eljárás szerint történhetett. A darabok ezután acetonfürdőbe kerültek, ahol mintegy két óra alatt acetonnal telítődtek. Ezután következett a tulajdonképpeni konzerválás, a darabok átitatása hidegen keményedő műgyantával. Az átitatásnál a célunk az volt, hogy az átitató anyagot a minimálisra csökkentsük, ezért nem oldat alakjában, hanem előpolimerként vittük a tárgyba és a gyanta kikeményedése itt történt meg. Az eljárás a következő: Poliészter M29 műgyantához 3% katalizátort, 1,5% gyorsítót használtunk (gyári készítmények). Ezeket az előírt sorrendben a robbanás veszély miatt különlegesen nagy gonddal összekevertük és acetonnal a duplájára hígítottuk. Az előkészített darabok az így létrejött folyadékba helyezve vákuumkemencébe kerültek, ahol 500 hgmm nyomás biztosításával itattuk át. Mielőtt az anyag kocsonyásodni kezdett a vákuumból kiemeltük. A kiszedett fadarabok felületéről a feleslegesen rátapadt poliésztert acetonnal lemostuk. Ennek eredményeként a felületek anyagszerűsége érzékelhetővé vált. A ragasztásokat és kiegészítéseket ugyancsak poliészterrel végeztük. A megfelelő szín eléréséhez földfestéket, tömítésre azbesztpehelyadalékot használtunk.

A kiegészítésnek egy másik módozatát használtuk a Dísz tér 10. kút-

jából előkerült két csésze restaurálásánál.[11] A csészék formája kívánatossá tette, hogy olyan műanyagot alkalmazzunk, amely rugalmas, de ugyanakkor formatartó is, mivel ez esetben a poliészter merevsége miatt szinte használhatatlan lett volna. Erre a célra legmegfelelőbbnek a PVC (polivinilclorid) bizonyult. (Ez a ritkábban alkalmazott eljárások közé tartozik.) A kiegészítésre szolgáló massza tehát a PVC por, amelynek a bedolgozáshoz szükséges képlékenységét megfelelő arányban adagolt lágyítók — ebben az esetben diizooktilftalát és dibutilsebacát biztosították. Színezésre a begyúráskor földfestéket kevertünk. Az előkészített PVC masszát szilikonkaucsukkal készített negatív formába dolgoztuk be. A negatívok — „sablonok" a tálacskák oldalát alkotó és eredetiben megmaradt dongadarabok segítségével készültek. A formában bedolgozott PVC massza 160 °C-ra hevített szárítószekrénybe került. A szárítószekrényből 20 perces sütés után kivéve, folyó hideg víz alatt folyamatosan értük el a darabok teljes szilárdulását. A hidegvizes kezelés időtartama alatt még lehetőség van arra, hogy a hajlásszöget, domborulatot — amennyiben a negatív formák összekapcsolása során nem lett volna biztosítható — megfelelően korrigáljuk a szilárdulási folyamat teljes befejeződése előtt. A kikeményedés után a PVC alakját már nem változtatja. A PVC-ből elkészített dongákat a fenéklaphoz epamin + katalizátor segítségével (gyári készítmények) ragasztottuk. Tömítésre kvarclisztet adagoltunk a ragasztóhoz. A csészék oldalfalán körben mélyedés fut, amely valószínűleg az összetartó abroncs helye lehetett (17—18. kép).

17—18. kép. Dongásfalú facsészék restaurálás után. Dísz tér 10. sz. ház kútjából
Holzschalen mit daubenförmiger Wand nach der Restaurierung. Aus dem Brunnen des Hauses Dísz-Platz Nr. 10.

Az ismertetett restaurálási eljárások biztosították a Budapesti Történeti Múzeum bőr- és faanyagú leleteinek hosszabb ideig tartó biztonságát és lehetővé tették, hogy az elkészített darabok a kiállítások darabjai közé kerüljenek. Hisszük, hogy az ismertetett konzerválási eljárások és kiegészítési módszerek jobbak a korábban alkalmazott eljárásoknál. Természetesen a rohamosan fejlődő műanyagkémia mindig új lehetőségeket tár fel a múzeumi műtárgyrestaurálás számára is, ezért figyelemmel kell kísérnünk az újabb eredményeket. A ma még kiválónak tűnő, minden igényt kielégítő restaurálási módszerek nyilvánvalóan nem végleges eljárások, könnyen elképzelhető, hogy az újonnan feltárt leletek már a ma még számunkra ismeretlen módszerrel kerülnek majd feldolgozásra.

JEGYZETEK

1 *Holl Imre:* Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. Bp. 1966. — *Irásné Melis K.:* A budavári Dísz tér 8. sz. telken feltárt kút leletei. Ue. kötet.

2 Ebben a dolgozatban a régészeti leletek konzerválási, restaurálási kérdéseivel foglalkozom és az elért eredményekről számolok be. A lábbelikészítés rendkívül szerteágazó problémáival, az anyagok vizsgálatával, a tímár- és bőrkikészítőmesterség tanulmányozásával a későbbiek folyamán kívánok foglalkozni.

3 A bőrök eredeti kikészítési módjára nézve pontos adataink nincsenek, de a darabok fejlett bőrkikészítésről tanúskodnak.

4 *Szalay Zoltán:* A régészeti és történeti eredetű bőrlábbelik konzerválása. Múzeumi Műtárgyvédelem I. 1970. 161—165. — Ez úton is köszönetemet fejezem ki Szalay Zoltán főrestaurátornak munkám közben nyújtott segítségért.

5 Ezt a munkát az anyag feldolgozását végző Irásné Melis Katalin muzeológussal végeztük. L. ue. kötetben 209. l. 46. jegyzetét.

6 *Kések.* A cipész- és tímármesterség nélkülözhetetlen eszközei. A bőrkikészítéstől kezdve a lábbeli elkészüléséig szinte minden munkafázisban használták. Leggyakoribb és a legjobban használható a félköríves pengéjű, de a középkorban is használták az egyenes élű késeket. — A lábbelikészítő szabásminta szerint dolgozott. Az egyszerűbb

cipőket egy darabból szabták, később a XIV—XV. szban már külön varrták a két fő részt de ezt még tovább tökéletesítve a felsőrészt is gyakran több részből állították össze. Leletegyüttesünkben is az utóbbi megoldás szerepel. A felsőrészeket puhább, a talprészeket pedig funkciójuknak megfelelően vastagabb bőrökből készítették.

Ár. Ezzel a szerszámmal készítették el előre a lyukakat, az öltések nyomait, főként az apróbb finom lyukakat, amelyekhez rendkívül éles hegyes szerszám szükséges. A középkori lábbelikészítő vasból készült árt használt, de ritkán előfordultak csont árak is. Többféle típus létezett, de leggyakoribbak azok, amelyeknek az egyik vége hegyes, másik vége fogantyúba foglalt.

Tű. A lengyelországi Opole cipész sírjának leletei között találtak tűt is. Még nem eldöntött kérdés, hogy a tűt az egyes részek összevarrására is, vagy csak a cipők díszítési munkáihoz használták.

Fonal. Csaknem minden esetben len- vagy kenderfonalat használtak. Ezt varrás előtt szuroktömbön áthúzták, így biztosították egyenletességét. A fonalakból elenyészően kevés maradt fenn világszerte, mert a talajban lejátszódó fizikai-kémiai folyamatok csaknem teljesen tönkretették, megsemmisítették. A lengyel régészek megállapították a rendelkezésükre álló leletekből, hogy a cipő egyes részeinek egymáshoz erősítéséhez használták még a vad vagy házi sertés szőrét is, amelyet az árral előre elkészített lyukakba fűztek.

Kaptafa. Formáját tekintve többféle, a kor divatjának megfelelően. A gdański leletegyüttes feldolgozása során megállapították, hogy a gondosan elkészített kaptafák a X—XI. sz-iak, míg készítésükre a XII—XIII. sz-ban kevesebb gondot fordítottak.

7 *Irásné Melis K.:* Középkori budai lábbeliviselet. Kézirat.
8 *Holl I.:* i. m. 52—53. 53—54. kép.
9 *Holl I.:* i. m. 47. 49. kép. 55. 56. kép.
10 Részletes ismertetése: *Virág L.-né;* Faanyagú leletek konzerválása és restaurálása. Technika Történeti Szemle (sajtó alatt).
11 *Holl I.:* i. m. 59. 60. kép, 5., 6. ábra.

FRAU KLARA VIRÁG

KONSERVIERUNG UND RESTAURIERUNG VON LEDER- UND HOLZFUNDEN

Die Leder- und Holzfundsammlung des Burgmuseums des Historischen Museums der Stadt Budapest stammt aus den Brunnen der mittelalterlichen Wohngebäude der Burg Buda. — Zur Rekonstruktion haben wir zwei aus dem 13—14. Jahrhundert stammende Schuhreste des im Kellerbrunnen des Hauses Disz-Platz Nr. 10 gefundenen Fundkomplexes ausgewählt. — Die Konservierung der Lederstücke wurde mit Hilfe des vom Hauptrestaurator Z. Szalay ausgearbeiteten Verfahren durchgeführt. Nach der Anwendung dieses Verfahrens haben die Stücke ihre ursprüngliche Textur und Farbe zurückgewonnen. Die Stücke wurden durch Anwendung der mittelalterlichen Nahtspuren zusammengenäht und die fehlenden Teile mit Kunststoff ersetzt. — Von den hölzernen Funden wurden mehrere Teller und Schalen konserviert und ergänzt, — sowie ein Blasebalg aus dem 14. Jahrhundert rekonstruiert.

ALTMANN JÚLIA

ELŐZETES JELENTÉS A NYÉKI FALUÁSATÁSRÓL

Fővárosunk történetének kutatása során egyre nagyobb jelentőséget nyer a területén, ill. közvetlen környezetében egykor fennállott középkori falvak felkutatása és feltárása. E program részeként 1970 évben tájékozódó jellegű ásatást végeztünk a II., Szajkó utca 14—16 sz. telken. Az ásatás helyének kiválasztását indokolták a korábban itt végzett kutatások eredményei.[1] Garády Sándor 1931—32-ben tárta fel az általa Nyék falu templomaként meghatározott templommaradványt,[2] 1963-ban Nagy Emese végzett hitelesítő ásatást.[3] Munkáik során településnyomokat, hullámvonalas, hullámvonalköteges díszítésű X. sz-i kerámia töredékeket találtak.

Az 1970. évi tájékozódó jellegű ásatás során a templom északi oldalán, a Garády Sándor által feltárt területtől kb. 3,00 m-re 14,40×8,70 m-es szelvényt nyitottunk (1. kép), melyben feltárásra került egy X. sz-i lakóház, két, valószínűleg XIII. sz-i lakóháztűzhely, két, pincének nevezett objektum, egy mészégető kemence részlete, egy tűzhelymaradvány és három sekély beásásnyom (2—3. kép).

Az 1. sz. ház mérete 3,10×2,70 m, tengelye K—Ny irányú (4. kép). Falának három sarka átlag 20 cm-rel túlnyúlt az oldalfalak síkján. A K-i és Ny-i — a két rövidebb — oldalfal közepén, a ház belsejében volt cölöplyuk, de csak a K-i oldalon volt a 15 cm átmérőjű cölöp kibontható. Ez a szokásos nyeregtetős fedési módra mutat. A D-i oldalon a házfal kissé túlnyúlt az oldalfalak síkján és az itt talált karólyuk mellett a járószint 90 cm hosszúságban letaposottabbnak tűnt, itt véljük megtalálni a ház bejáratát. A földbe mélyített lakóház fala csak 15 cm magasságban maradt meg, a belső járószintje a mai földfelszíntől 0,95 m mélységben húzódik. Sem letapasztás, sem karólyukak nyomait nem észleltük. A járószinten, a bejárattal szemben tártuk fel a kőből épült kemencét (5. kép). Nagysága 0,80×0,70 m, két oldala egyben a ház ÉK-i sarkát alkotja. Építéséhez több malomkőtöredéket használtak fel, száját is ezek alkották (6. kép). A beomlott kövek kibontása után nagyjából négyzet alakú tüzelőteret találtunk, melynek feneke 4—5 cm vastagságban téglakeménységűre átégett. Bár került elő a kemencéből hullámvonalköteges kerámia töredék (7. kép), cserépbetapasztás nyomát nem észleltük. Nagyjából a ház közepén volt az 1,00×0,48 m nagyságú, legömbölyített szélű ún. munkagödör.

A ház belső járószintjéről előkerült leletanyag hullámvonalas, hullámvonalköteges és vonalköteges díszítésű kerámia töredékek (7—9. kép), amelyek korát a X. sz-ra tehetjük. Ezt támasztja alá a ház alaprajza is, mely megegyezik a már korábban feltárt kora Árpád-kori lakóházak típusaival.[4]

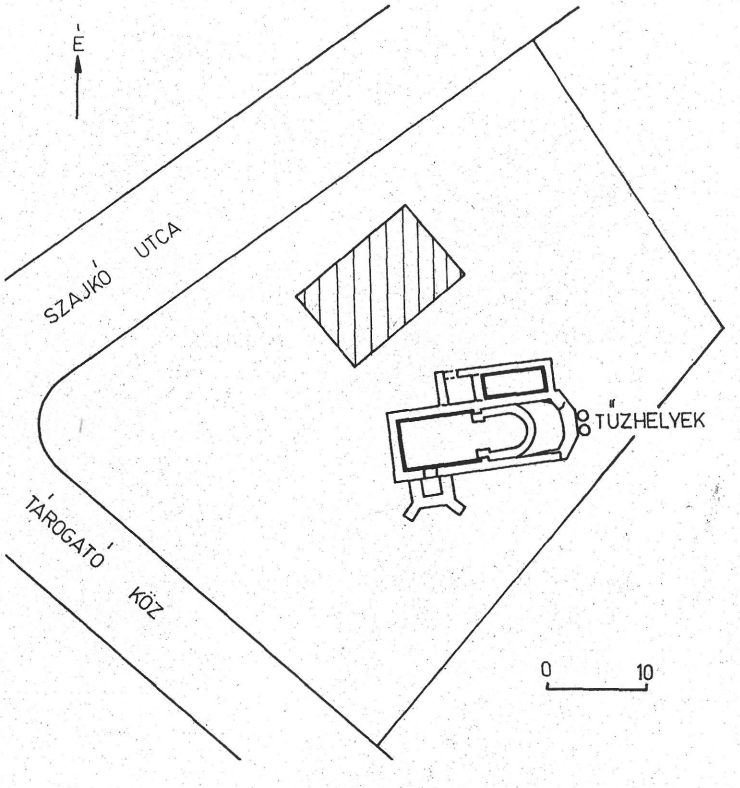

1. kép. Az 1970. évi ásatás helyszínrajza
Lageplan der Ausgrabung im Jahre 1970

2. kép. Az 1970. évi ásatás alaprajza
Grundriß der Ausgrabung im Jahre 1970

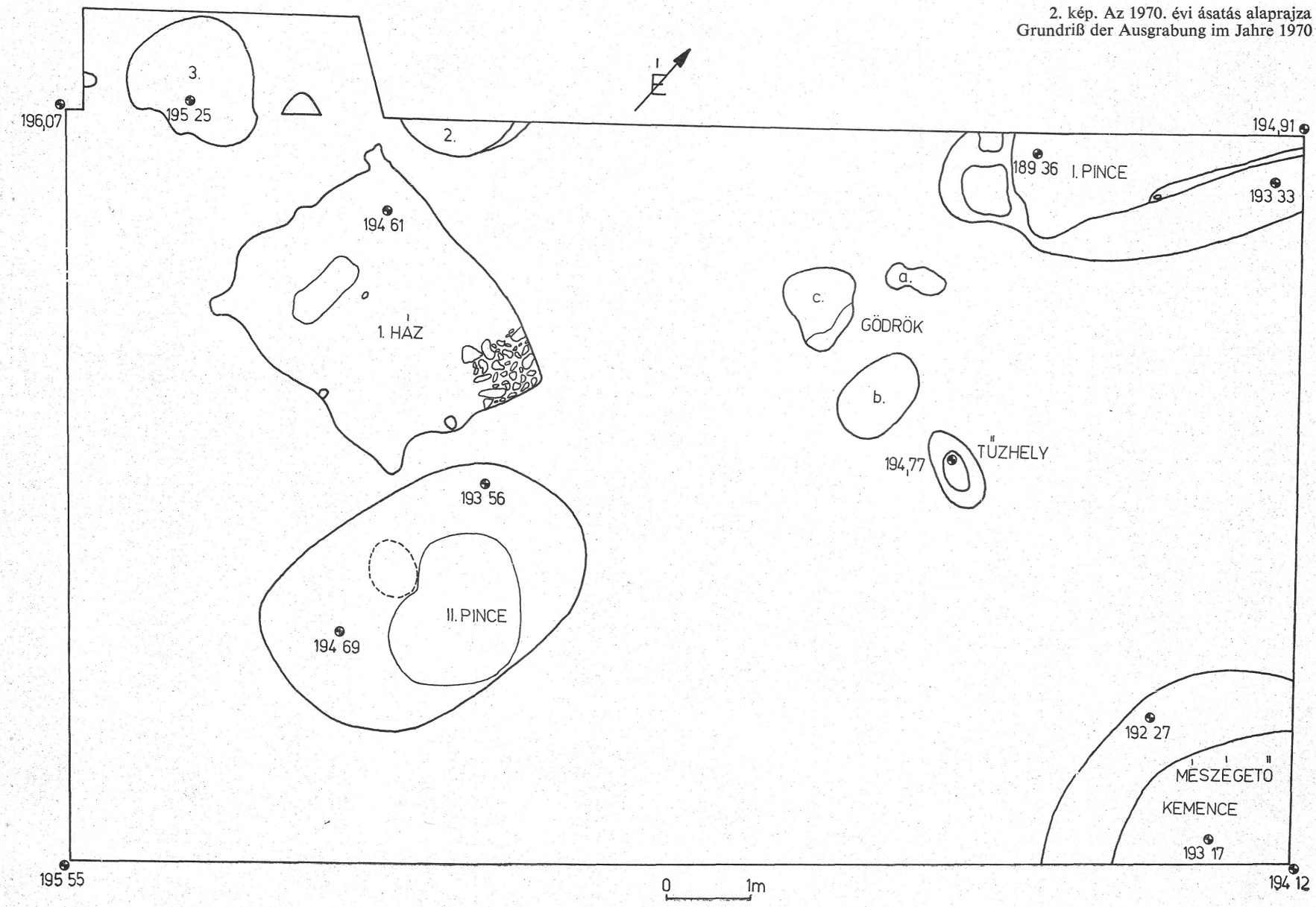

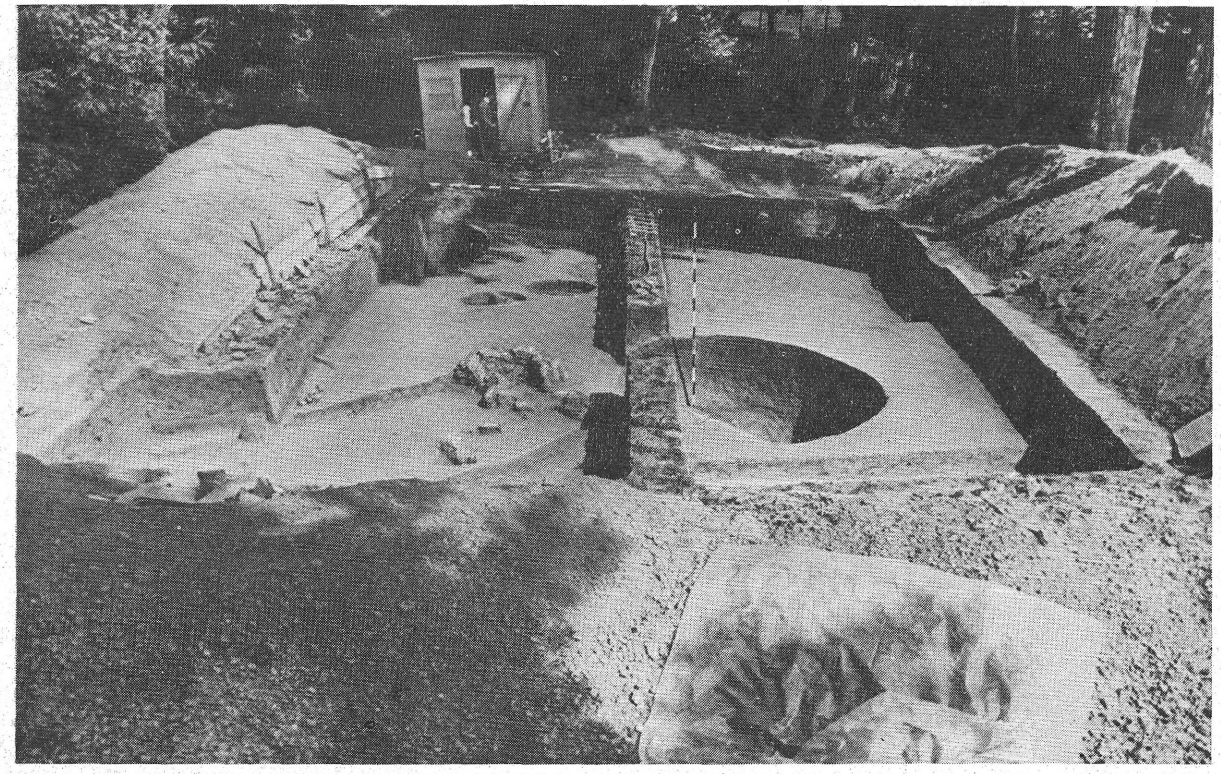

3. kép. Az ásatási szelvény kibontott állapotban Ny felől
Grabungsprofil im erschlossenen Zustand von W her

4. kép. Az 1. sz. ház Ny-felől
Das Haus Nr. 1 von W her

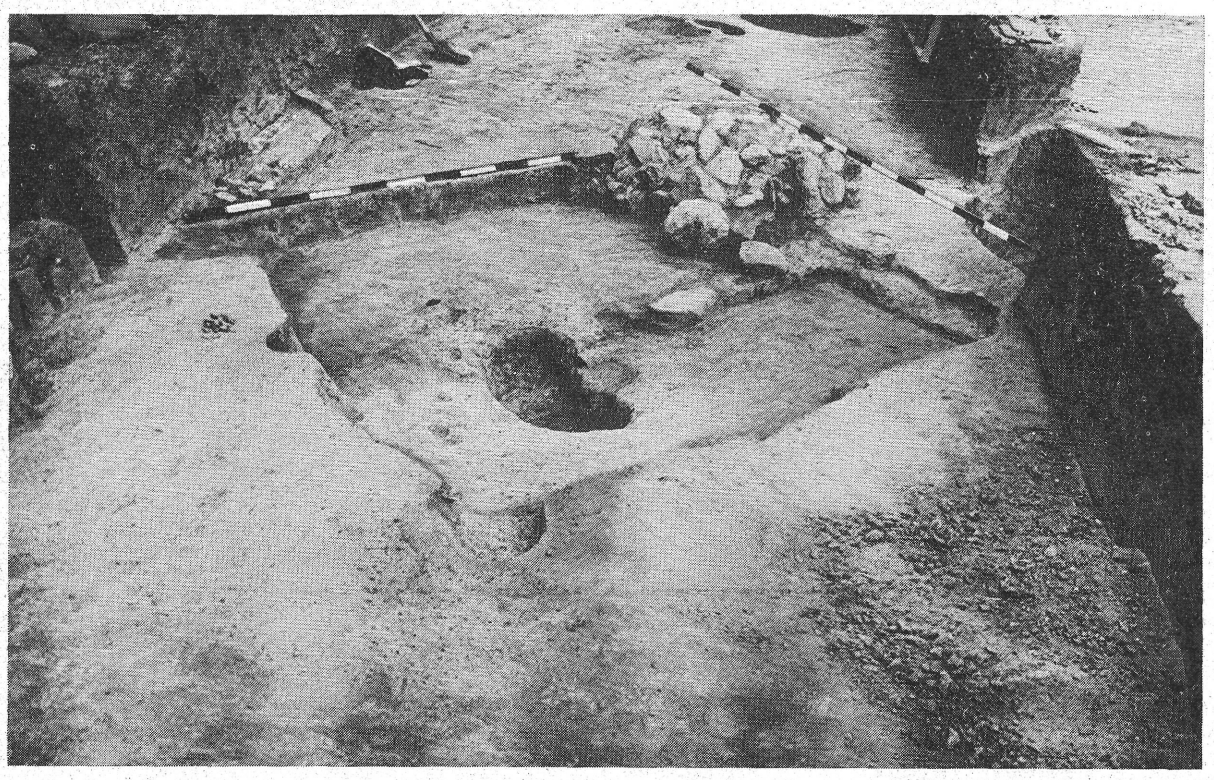

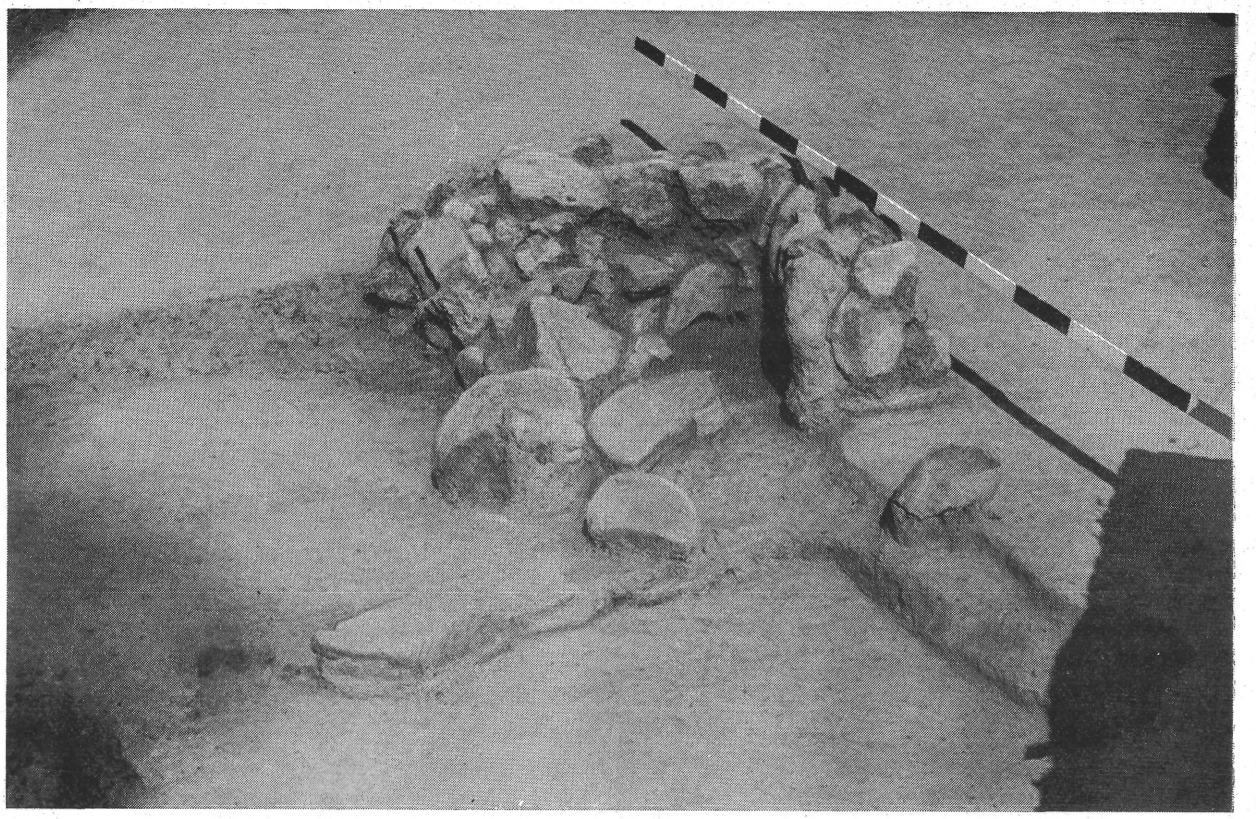

5. kép. Az 1. sz. ház kemencéje
Der Backofen des Hauses Nr. 1

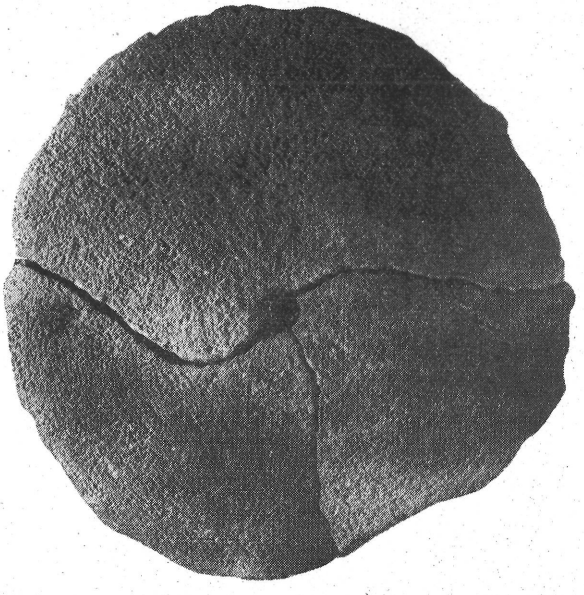

6. kép. Malomkő az 1. sz. ház kemencéjéből
Mühlstein aus dem Backofen des Hauses Nr. 1

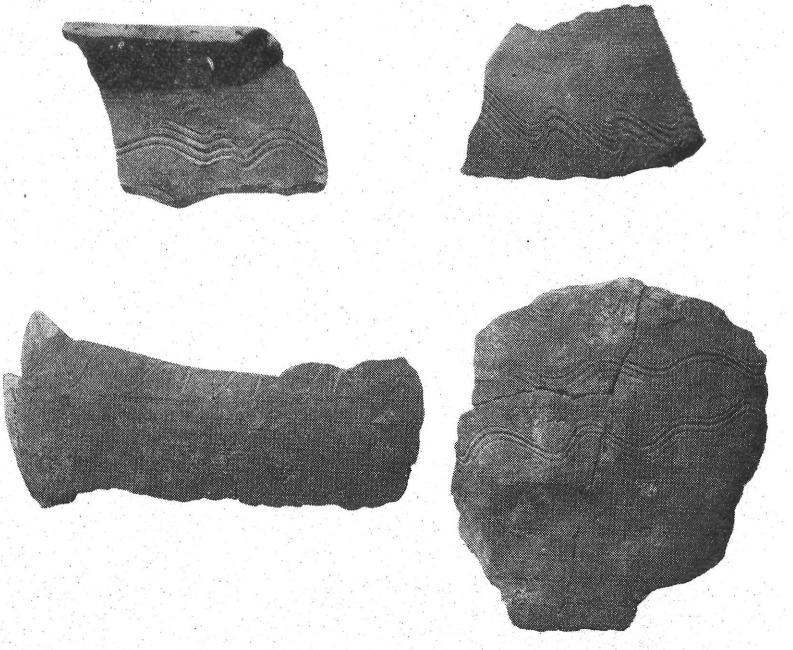

7. kép. Az 1. sz. ház leletanyaga
Fundmaterial des Hauses Nr. 1

8—9. kép. Az 1. sz. ház leletanyaga
Fundmaterial des Hauses Nr. 1

10. kép. A 3. sz. ház kemencéje a szelvény ÉNY-i sarkában
Backofen des Hauses Nr. 3 in der NW-Ecke des Profils

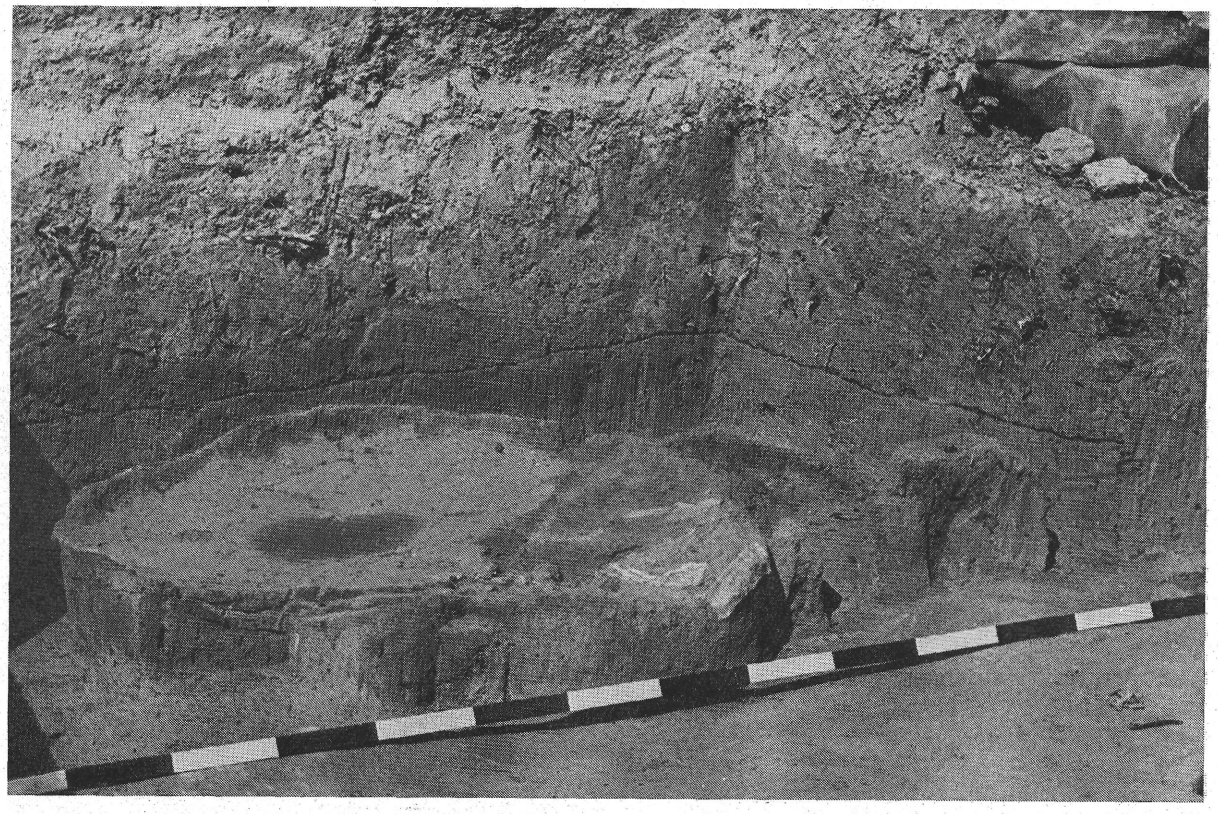

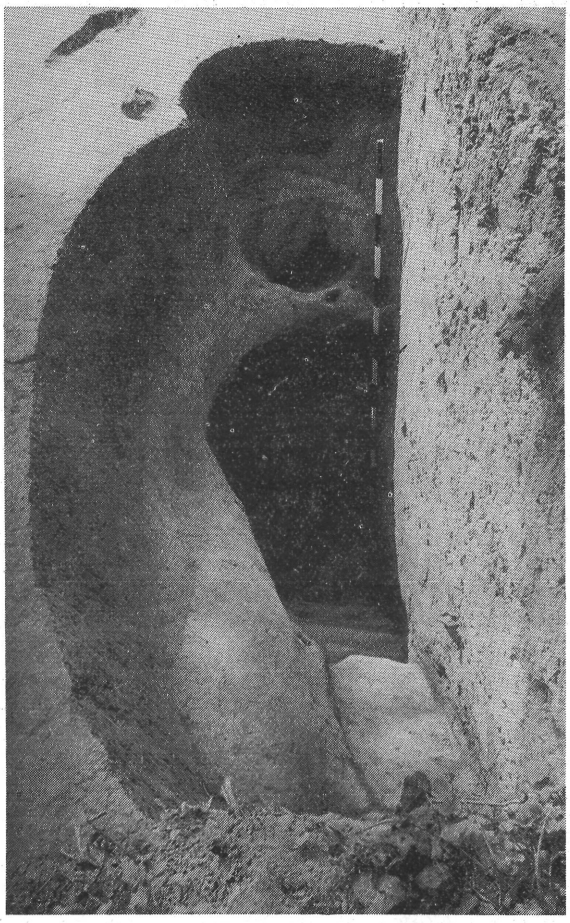

11. kép. Az I. sz. pince lejárati része K-ről nézve
Eingang des Kellers Nr. I. von O her

A 2. sz. házból csak kemencéjének részlete esett szelvényünkbe. A kemence fenekének betapasztásában XIII. sz-i kerámia töredékeket találtunk. A közvetlen mellette levő 3. sz. háznak szintén csak a kemencéjét tártuk fel (10. kép). A kemence felett sem boltozás nyomát, sem jelentősebb omlási réteget nem találtunk. Formája nagyjából kör alakú, 1,50 m átmérőjű. Fenekének tapasztása rendkívül finoman iszapolt volt, átégett felülete így szürke színű egyenletes réteget alkotott a kemence aljában. A tapasztásban cserép nem volt, hanem csak ún. agyagkavicsok. A körülötte talált kerámia a ház XIII. sz-i használatára utal. Mindkét ház teljes feltárása a következő évek kutatására maradt.

Az ásatás folyamán két, általunk pincének nevezett objektum került kibontásra. — Az I. számmal jelzett pincét csak részlegesen — elsősorban a bejárati részét — sikerült feltárnunk (11. kép). Egy agyagba vágott lépcsősor vezet a mai felszíntől 5,60 m mélységig, a lejárat kezdete szelvényünkön túl nyúlik. A helyiség, ahova ez a lépcső vezet kb. 2 cm vastagságban lesározott padlójú, 1,50 m magas agyagból kivájt üreg. A boltozat tetején — bár ezt nem tártuk fel — valószínűleg egy szellőzőnyílás helyezkedik el. Magát a pincét az életveszélyes munka miatt egyelőre nem bontottuk ki. Közvetlenül a lépcső felett, azon a részen, mely még a szabadban volt, vastag faszénréteg húzódott (12. kép). Valószínű, hogy a szabadon álló rész felett valamilyen

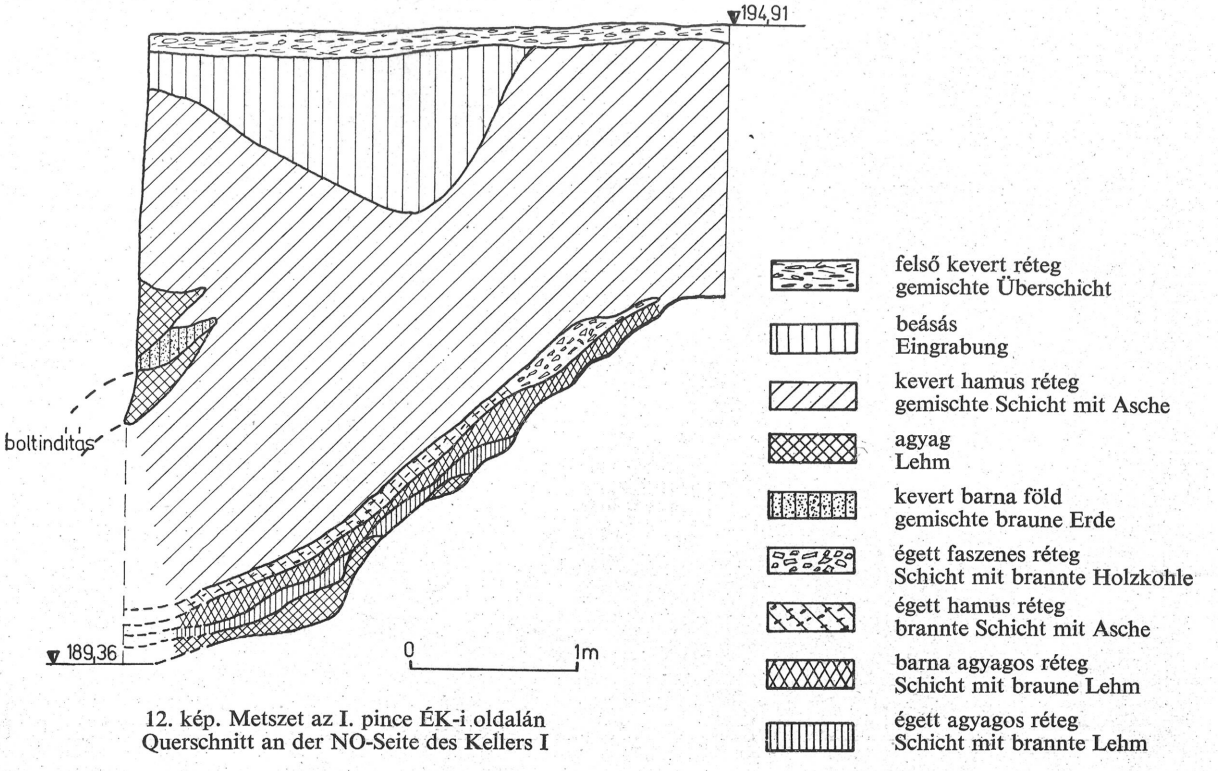

12. kép. Metszet az I. pince ÉK-i oldalán
Querschnitt an der NO-Seite des Kellers I

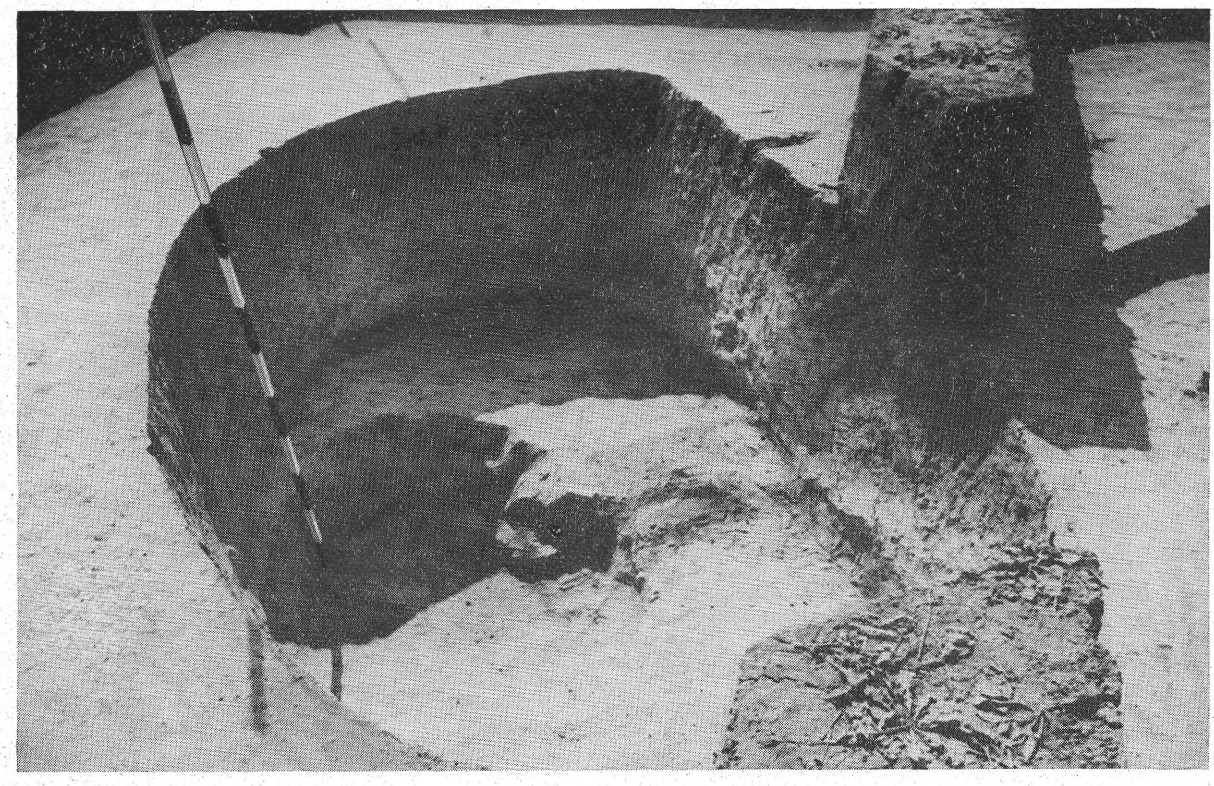

13. kép. A II. sz. pince ÉK-ről nézve
Der Keller Nr. II von NO gesehen

14. kép. A mészégető kemence részlete a szelvény DK-i sarkában
Teil des Kalkofens in der SO-Ecke des Blocks

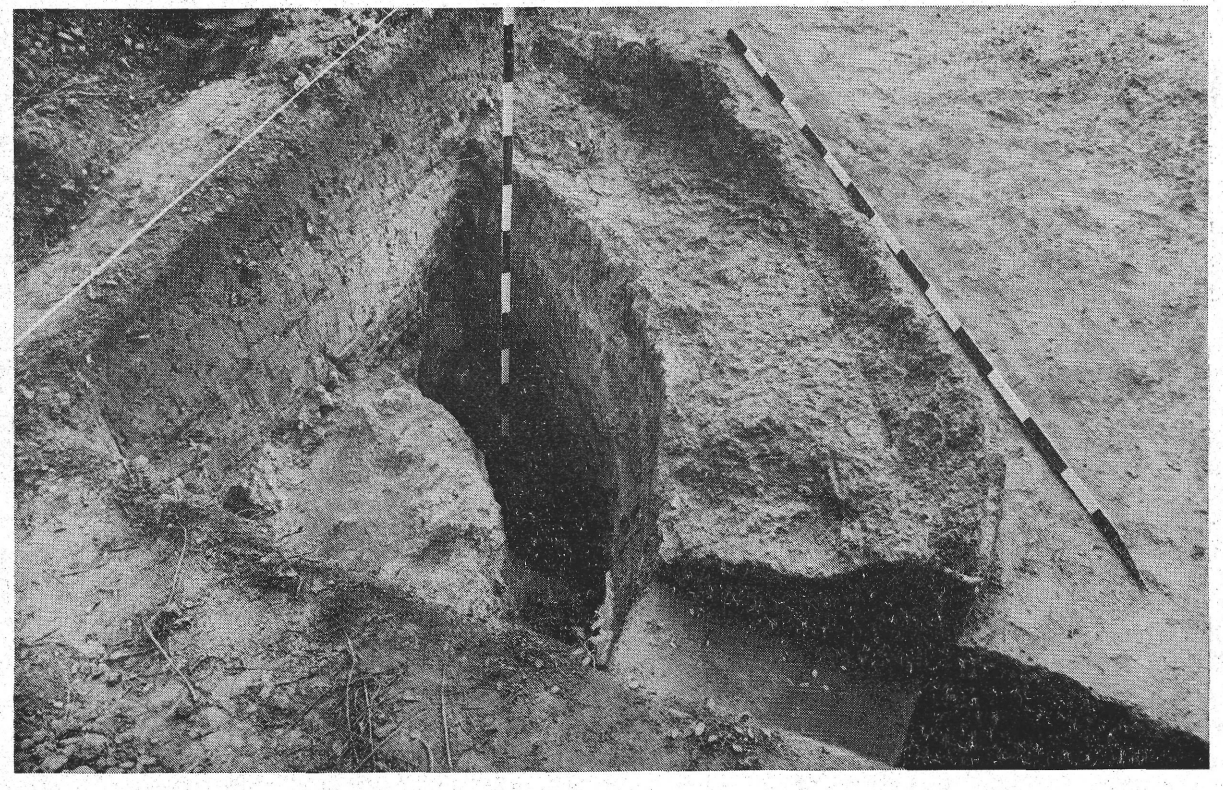

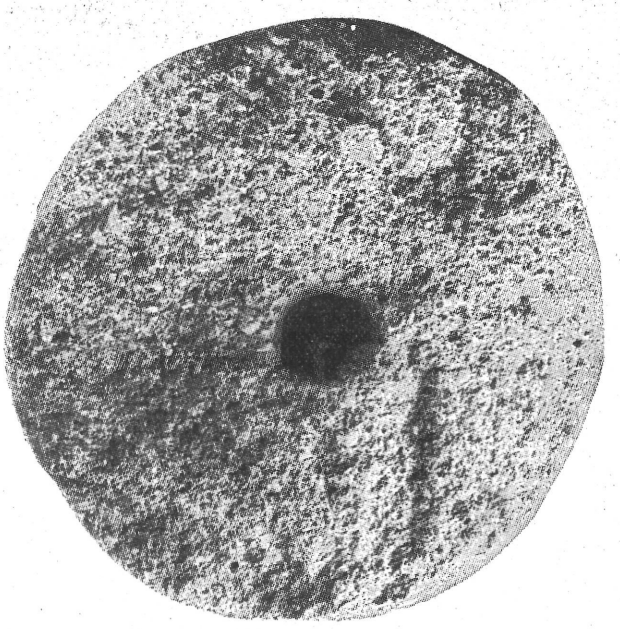

15. kép. A c. gödör malomköve
Der Mühlstein der Grube c.

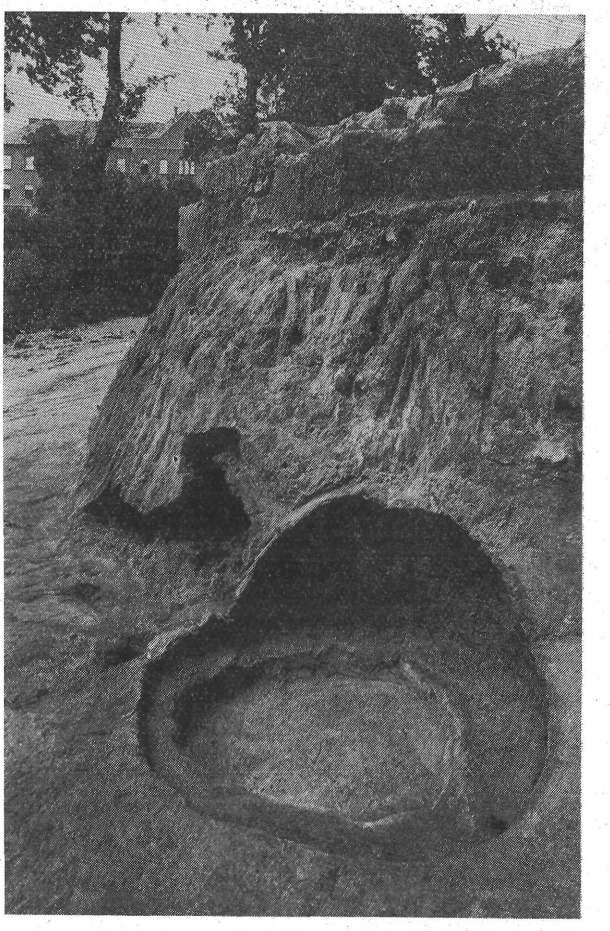

17. kép. Garády Sándor által feltárt kemence a templom szentélyénél
Der von S. Garády freigelegte Backofen beim Chor der Kirche

védőtető állhatott és ennek elszenesedett maradványait találtuk meg. Ezt a feltételezést támasztja alá az is, hogy a lépcső mellett padkaként meghagyott földben karólyuk volt. A pince használata a leégés következtében megszűnhetett és a továbbiakban szemétgödörnek használták. Az eddig feltárt rész betöltési anyaga XIII. sz. végi, XIV. sz-i. A pince építésének korát és funkcióját remélhetőleg a további kutatások eldöntik.

A II. sz. ugyancsak pincének nevezett objektum teljes feltárásra került. Mérete 3,95×2,50 m. Lekerekített sarkú téglalap alakú beásás (13. kép). Kibontásakor hamus betöltéséből egységes jellegű XIV—XV. sz-i leletanyag került elő. A gödör fenekét a mai földfelszíntől 2,24 m mélységben találtuk meg. Aljában egy 1,90×1,50 m méretű, Ny-i részén erősebben bevágott gödör volt. Miután sem tűzhely, sem bejárat nyoma nem mutatkozott, feltételezésünk szerint ez a függőleges oldalfalú, földbe vájt építmény tárolási célokat szolgálhatott. A későbbiekben természetesen szemétgödör szerepét tölthette be. A gödör lefedési módjára semmiféle támpont nem került elő, ez valószínűleg már a legfelső, bolygatott rétegben elpusztulhatott.

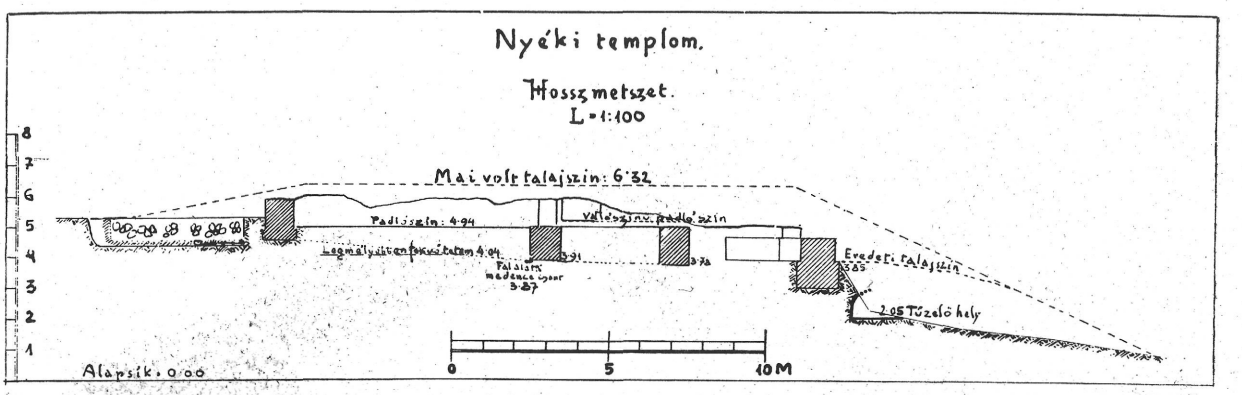

16. kép. A nyéki templom hosszmetszete — Garády Sándor felmérése
Längsschnitt der Kirche von Nyék — Aufmessung von S. Garády

18. kép. Kemencék a templom szentélyénél, előtérben a Garády Sándor által feltárt kemence maradványa
Backofen beim Chor der Kirche, im Vordergrund die Reste des von S. Garády freigelegten Backofens

A szelvény DK-i sarkában mészégető kemence részletét bontottuk ki (14. kép). A kemencének csak földbe mélyített része maradt meg, felépítményének nyoma nem volt. A benne maradt vastag mész- és faszénréteg a kemence aljáig húzódik. Bár a mészégető kemencéből kormeghatározó anyag nem került elő, használata valószínűleg a XV. sz-i kastély-, ill. templomépítkezésekkel hozható kapcsolatba.

A szelvényünkben mutatkozó sekély beásásnyomok közül külön figyelemre méltó a c) gödör. Egy élére állított malomkő (15. kép) mellett rendkívül sok csigaház került elő, amelyeket esetleg az edénykészítésnél az agyag soványításához használhattak fel.

Ahhoz, hogy a jelenlegi kutatást az előzményekkel — elsősorban a templommal — egyeztetni tudjuk, szükséges volt, hogy egy korábban dokumentált objektumot újból kiássunk és felmérjünk. Így került sor a templom szentélyénél a Garády Sándor által már feltárt kemence újbóli kibontására (16—17. kép), amelyet ma már csak részlegesen találtunk meg. Mellette egy másik, hasonló felépítésű kemencét sikerült feltárnunk, ha a benőtt nagy fa miatt nem is teljes egészében (18. kép). Az ezekhez tartozó ház vagy házak feltárására nem kerülhetett sor, mert e helyen a jelenlegi talajszint már a szűzfölddel azonos.

Az 1970. évi feltárás — a történeti adatoknak megfelelően[5] — igazolta Nyék falu kora és késő középkori lakottságát. Lehetőség van arra, hogy viszonylag nagyobb területen folytassuk a kutatást, melynek első eredményeit mutattuk be.

JEGYZETEK

1 Az ásatási területtől D-re, a mai II., Vöröshadsereg útja 78. sz. telken levő királyi vadászkastély és nyaraló kérdéseivel itt nem foglalkozom. Összefoglalását és irodalmát l.: Holl Imre: Nyék középkori templomának romjai és XV. sz. végi vadászkastély és nyaralóépület maradványai a Vöröshadsereg útján. Budapest Műemlékei II. 1962. 264—269.

2 *Garády Sándor:* A Hidegkúti út 48. sz. telken feltárt nyéki templom II. AÉ XLVII. 1934. 165—169. *Garády Sándor:* Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931—1941. B. R. XIII. 1943. 167.

3 Az anyag átengedését és munkámban nyújtott segítségét köszönöm Nagy Emesének.

4 Legutóbbi összefoglalását *Imre Holl:* Mittelalterarchäologie in Ungarn 1946—1964. Acta Archaeologica 22 (1970) 365—378. — *Méri István:* Beszámoló a Tiszalök-Rázompusztai és Túrkeve-Mórici ásatások eredményéről. I. AÉ 79. 1952. 49—67. *Méri István:* Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Régészeti Füzetek Ser. II. 12. 1964. — *Kovalovszki Júlia:* Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén. AÉ 87. 1960. 32—40. — *Kovalovszki Júlia:* A dobozi és bashalmi Árpád-kori faluásatások. FA XVI. 1964. 125—141. — *Nováki Gyula:* Árpád-kori lakóház Répcevisen. AÉ 83. 1956. 51—52. — *Bándi Gábor:* Adatok Baranya megye Árpád-kori településtörténetéhez. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1963. 147—158. — *Bóna István:* Ásatás Várpalotán (1963). Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből 5. (1963) 119—124.

5 *Gárdonyi Albert:* Budapest történetének oklevelek emlékei I. (1148—1301) Bp. 1936. 290—291. 272. sz. — *Bártfai Szabó László:* Pest megye történetének okleveles emlékei 1002—1599-ig. Bp. 1938. 101. 458 sz. 385. 1152 sz.

Nyék falu nevét először egy 1295. oklevél említi, az ásatás azonban a falu korábbi létét bizonyította.

JÚLIA ALTMANN

VORBERICHT ÜBER DIE AUSGRABUNG DES DORFES NYÉK

Im Jahre 1970 haben wir in der Nähe der bereits viel früher (1931—32) zutage geförderten und als Kirche des Dorfes Nyék bestimmten Baureste ein in die Erde eingetieftes Wohnhaus freigelegt, das sich aufgrund der zum Vorschein gekommenen Funde gut zu den schon vielerorts erschlossenen Dorfhäusern aus dem 10. Jahrhundert einreihen läßt. Der Eingang des Hauses öffnete sich an seiner SW-Seite, ihm gegenüber legten wir in der SO-Ecke einen Backofen frei, zu dessen Bau in großer Zahl auch Mühlsteinfragmente gebraucht wurden. Zum Teil wurde auch ein in Lehm gehauener Keller erschlossen, der wahrscheinlich bis Ende des 13. Jahrhunderts in Gebrauch stand. Ebenfalls nur teilweise legte man die Backöfen zweier, aus dem 13. Jahrhundert stammenden Häuser frei.

Die mit Orientierungscharakter erfolgte Freilegung hat die mittelalterliche dorfartige Siedlung und die Notwendigkeit der weiteren Erschließungen bestätigt.

CZAGÁNY ISTVÁN

EGY BUDAVÁRI KÖZÉPKORI ÉPÜLETTÖMB TÖRTÉNETE II.[1]

A Tárnok utca 14. számú épület

I. TÖRTÉNETI ADATOK[2]

A Tárnok utca 14. sz. épület középkori történetére vonatkozó okleveles adat ez idő szerint nincsen. Néhány közvetett utalás azonban fényt derít épületünk egyes részeinek a XV—XVII. sz-ban történt felhasználására. Azt tudjuk ugyanis, hogy a XV. sz-ban házunk területén kenyér-, zsemlye-, sajt- és gyümölcsárusok sora húzódott. (A Tárnok utca is innen kapta középkori nevét: „Boltosok utcája", „Fűszeresek sora" olvashatjuk oklevelekben és a Budai Jogkönyvben.) Csak később, a XV. sz. 2. felében és a XVI. sz-ban szerepel, mint „Szent György utca". (A mai Hajadon utcától nagyjából az Anna utcáig terjedő szakaszon „...kilenc kofa árupadját találtuk megszabott rendben" olvasható a Budai Jogkönyv első részében, amelyről tudjuk, hogy 1413-ig elkészült.)[3]

Ennek alapján kétségtelen, hogy épületünk földszintjén a középkorban üzletsor foglalt helyet, és ezt a helyszíni kutatások eredményei mindenben igazolták. Genthon István állítása szerint házunk — vagy inkább talán csak utcai homlokzatarchitektúrája — 1520 körül keletkezhetett.[4] Az eredeti, földszinti elrendezése azonban a török hódoltság ideje alatt is valószínűleg változatlan maradt, mert az itt álló „bedesztán" (árucsarnokok a mai Tárnok u. 13. és 15. sz. épületek területén) és „csarsu"-sor (élelmiszerpiac az Orta dzsámi mahalleszi — mai Dísz-tér — Tárnok utca, Ny-i oldalán a Balta köztől D-re eső szakaszon) a középkori állapot egyenes folytatásának tűnik fel. A kutatások eredményei ennek a megállapításnak a helytállóságát is igazolták.

Az 1687. évi Joseph de Hauy-féle helyszínrajz[5] tanúsága szerint épületünk a török hódoltság idején a 114-es házszámot viselte. Ez a házszám a kutatások során épségben feltárásra került. Budavárának a töröktől való 1686. évi felszabadítása után a romos ingatlant Legier Antal Buda városi tanácsnok kapta meg. A telken állott épület ez idő tájt elég jó állapotban volt.[6] 1694-ben örökölte özvegye, aki Wäbler Ferenc hadi élelmezési intézőhöz ment feleségül. A házaspár 1698-ban megszerezte az Uri utca 13. sz. ingatlan tulajdonjogát is. Ez időtől kezdve a két ház története azonos.

II. KUTATÁSI EREDMÉNYEK

A helyszíni feltárások során tett megfigyelések mindenekelőtt tisztázták az épület legkorábbi, középkori magjának kiterjedését. A mai alaprajzban ugyanis csupán a Ny-i, kétharmadrésznyi mélységben voltak feltalálhatók a középkori törtkőfalmagok, amelyek a korábbi — XIV. sz. végéről származtatható — épületet határolták. A földszinti alaprajzban ma is világosan elváló boltozatilleszkedési vonal — amely az utcafelőli menet K-i felének belső szélén boltozati törésvonal (12. kép) formájában jelentkezik — már önmagában véve is arra mutatott, hogy e részt a korábbi eredetű épületmaghoz később építették hozzá.

Ezt alátámasztotta az a tény is, hogy a földszinti D-i és É-i határfal korábbi eredetű törtkőfal maradványai csupán e boltozatilleszkedési vonalig terjedtek. Itt falvarrattal csatlakozott hozzájuk a keskenyméretű, középkori téglákból (24×12×4 cm) falazott toldás. A földszinti dongaboltozatok belső ívén, végig ugrásszerű törés volt látható a boltozatilleszkedési vonal mentén, ami az utca felőli menet K-i fele boltozatainak a korábbi eredetű tégladongákhoz való későbbi hozzáépítését bizonyítja.

Az utca felőli menet alá volt pincézve, az udvari menet nem; csupán a kapualj Ny-i fele alatt húzódott végig a később alávájt pincefolyosó. Az így mindenütt elváló, későbbi épülettoldás oldalfalai középkori téglákból épültek, dongaboltozatai viszont puha kőből,[7] helyenként téglával foltozva. Egyedül a kapualj

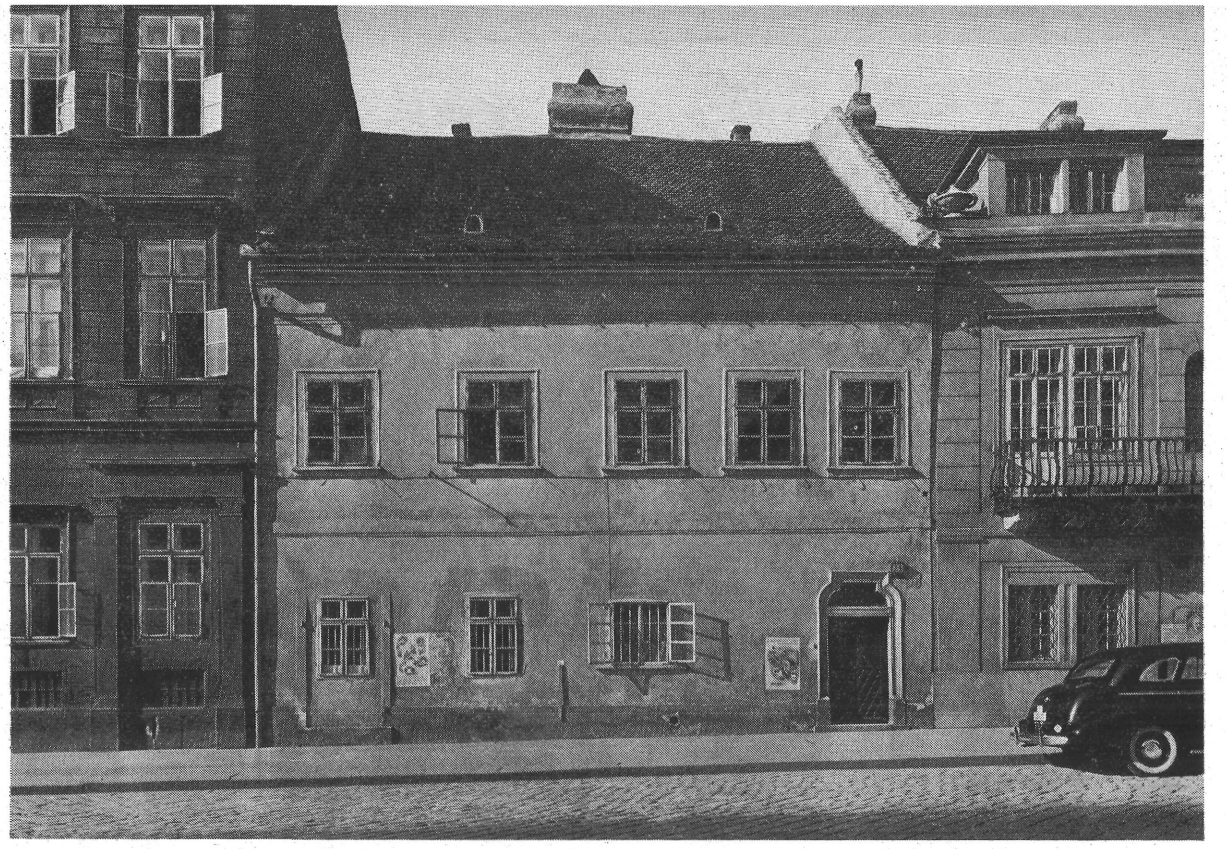

1. kép. Az 1944 előtti utcakép a Tárnok utca 14. számú házzal
Straßenbild vor 1944 mit dem Haus Tárnok-Gasse Nr. 14.

2. kép. Az épület utcai homlokzata 1945-ben
Die Straßenfassade des Gebäudes i. J. 1945.

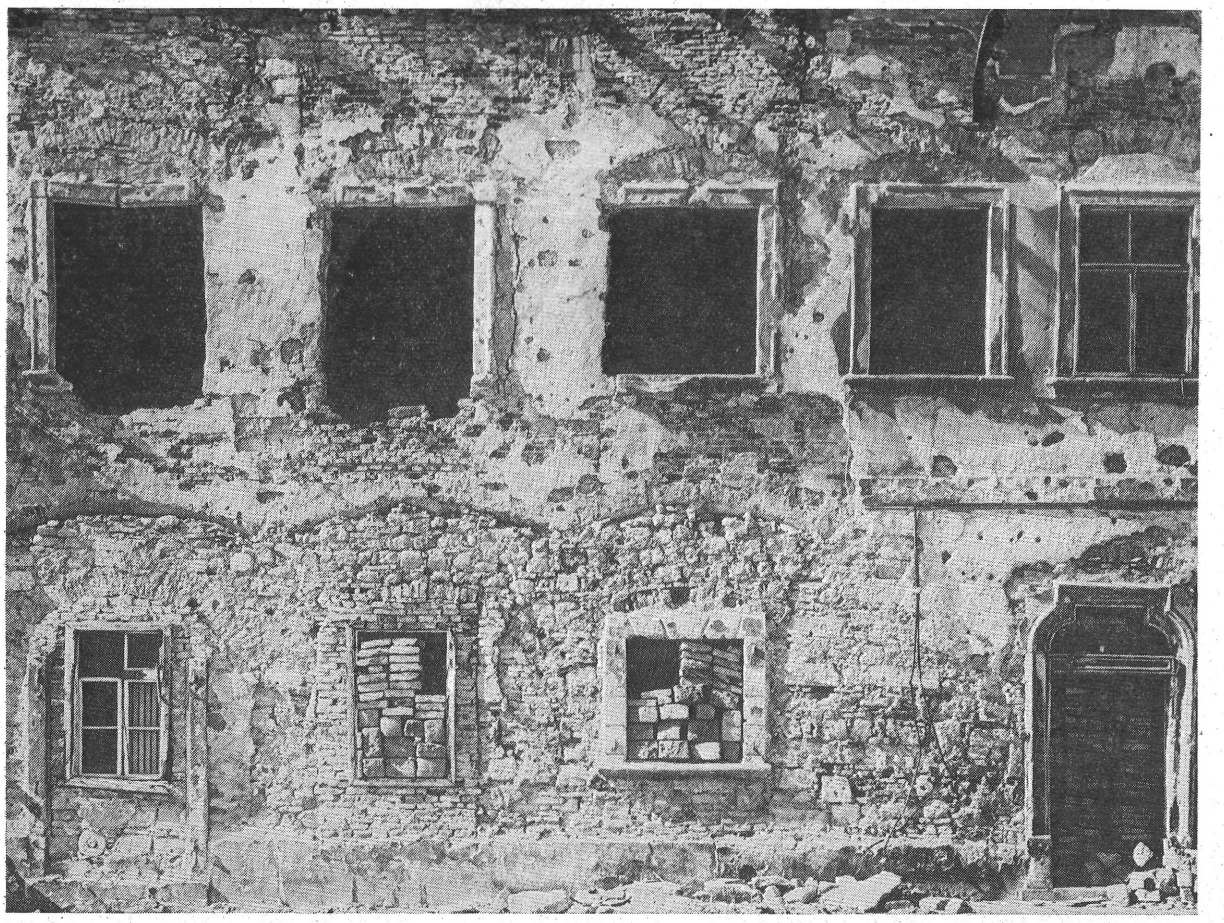

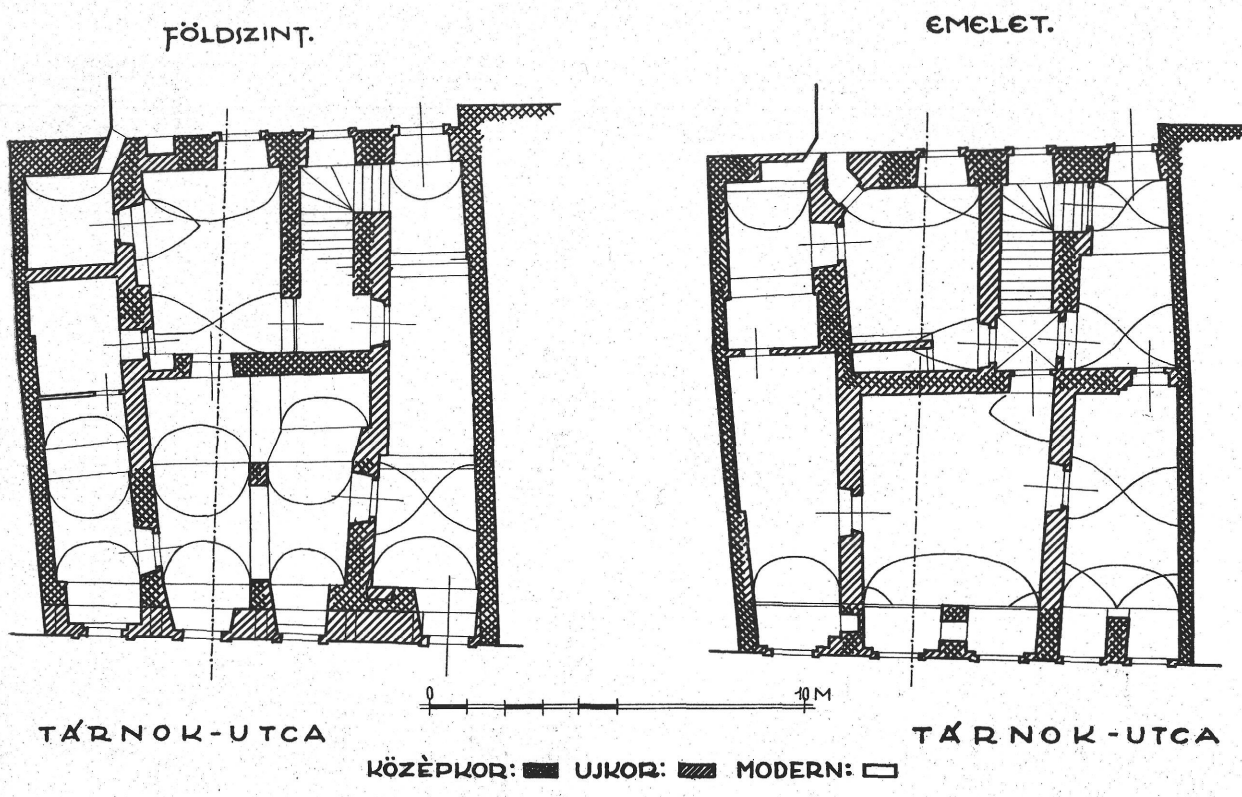

boltozata volt végig téglából épült donga. Ennek az udvari végében levő, középkori bontási téglaanyagból készített záróhevedere (10., 11. kép) azonban azt bizonyítja, hogy ez a boltozat sem származtatható a XV. sz. vége — XVI. sz. 1. fele előtti időből. A hevederív D-i válla ugyanis egyenlőtlen nagyságú, XV. sz. 2. felére való sarokarmírozás köveire feküdt fel.

Később a XIV. sz. végéről származtatható épületrész kőfalmagjait is mindenütt téglaborítással látták el. Ez rendszertelenül rakott középkori törmeléktéglákból épült, helyenként — így például a kapualj É-i falának udvari végében és a D-i határfal Ny-i részében — ék alakban élére rakott téglasorok voltak láthatók. Ez a jellegzetesség arra mutat, hogy e borítások a XVI. sz. 2. felében — XVII. sz-ban keletkeztek.[8] Ezeknél korábbiaknak látszottak az utcai toldalékmenet egyenletes sorokban rakott téglafalai, amelyekben alig akadt törmelékanyag, a téglák hézagaiban pedig a XV. sz. végére jellemző, apró szemű, Duna-kavicsos mészhabarcs volt látható.

3. kép. Az épület földszinti, emeleti alaprajza és kereszmetszete. 1950 előtti állapot
Grundriß und Querschnitt des Parterres und des Stockwerkes des Gebäudes. Zustand: vor 1950.

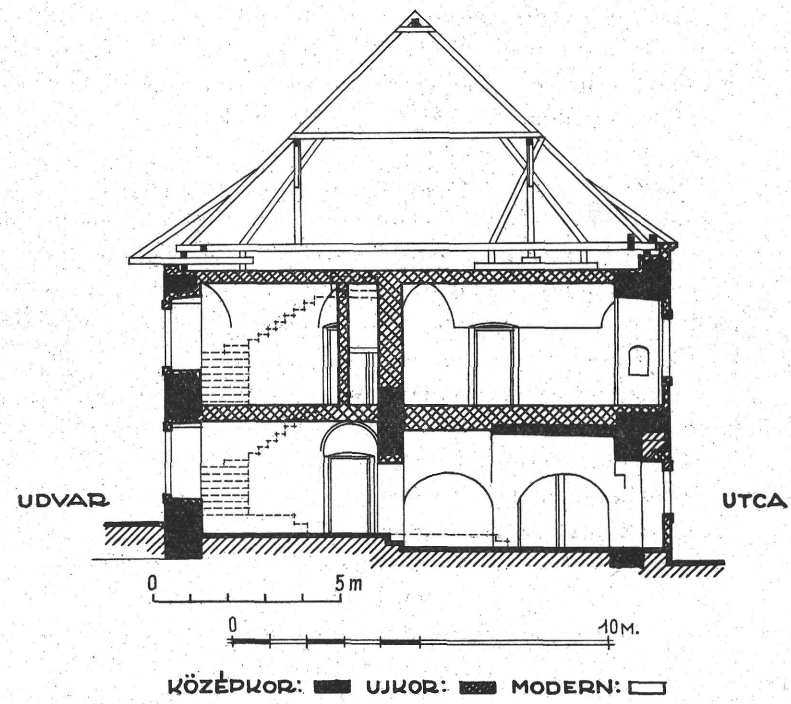

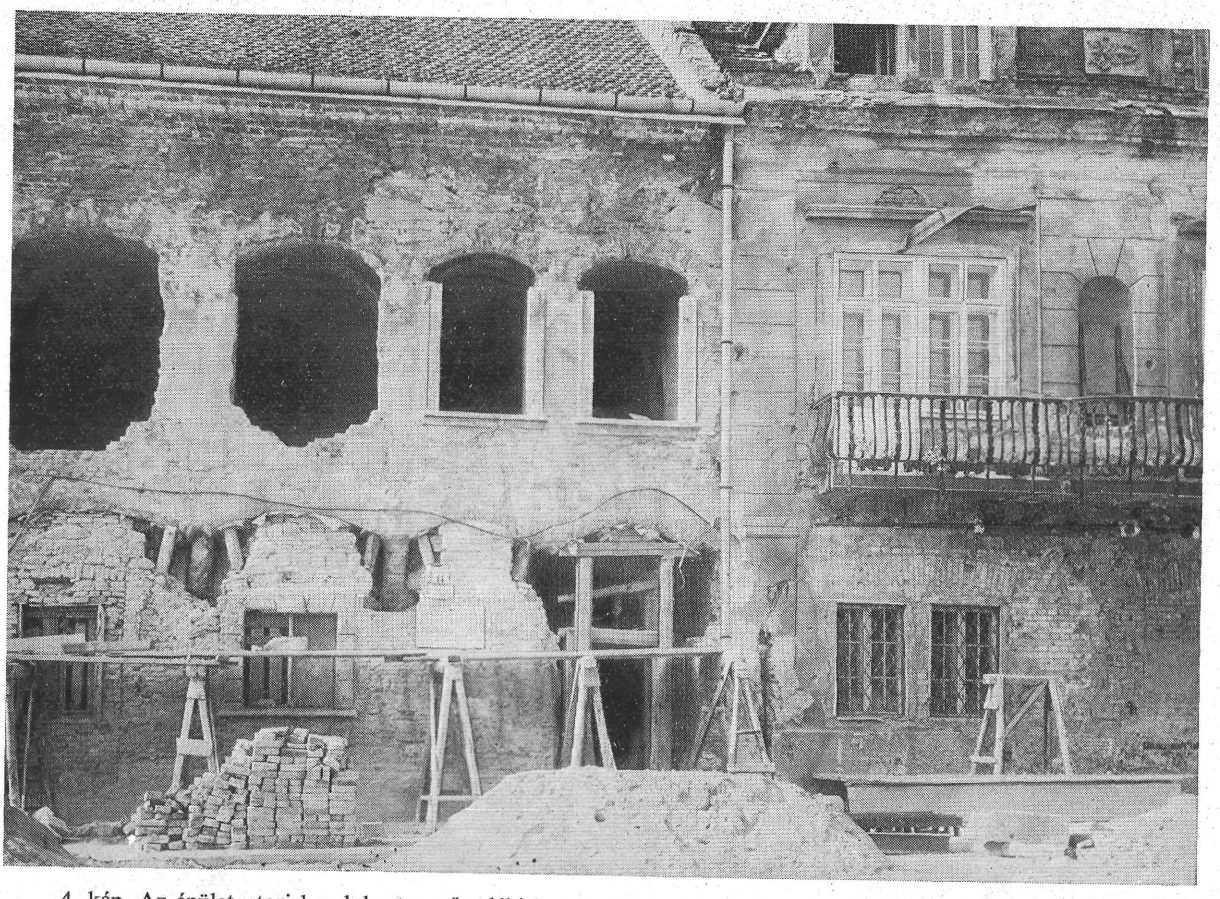

4. kép. Az épület utcai homlokzata műemléki kutatás közben a feltárt eredeti konzolcsonkokkal, 1951-ben
Die Straßenfassade des Gebäudes während der Denkmalforschung mit den freigelegten ursprünglichen Konsolschäften, i. J. 1951.

Ugyanilyen anyagból készült az utcai homlokzat emeleti fala, amelyben az öt barokk-kori ablak kiváltóíve felett épségben megmaradt a XV. sz. végi ablakok szélesebb fesztávú kiváltóíve (4. kép). Erre mindenütt ráfutott az a gyémántmetszéses motívumokkal festett vakolat (15. kép), amely stíluskritikai alapon ítélve a XVI. sz. 1. feléből — Genthon István szerint 1520 körüli időből — volt származtatható. A XV. sz. végi ablakkiváltóívek szélességi méretei azt bizonyították, hogy az emeleten, a déli irányból számított 1., 2., 3. középkori ablakok szélesebb — valószínűleg háromosztású —, a 4. és 5. ablakok keskenyebb — valószínűleg kétosztású ablakok lehettek.

Ezt az emeleti homlokfalat hat kőkonzol közé falazott öt téglahevederív (4., 5. kép) hordta. A konzolok letört profilú, csonkolt kőmaradványai mindenütt megmaradtak az épségben állott téglahevederívekkel együtt. Az ívek a szélesebb középkori ablakok alatt, dél felől számítva 2,51 m, 2,48 m, 2,17 m, a keskenyebb ablakok alatt 1,57 m, 1,70 m fesztávúak voltak, (7., 8., 9. kép) de középtengelyeik az ablaktengelyekhez sehol sem igazodtak. A konzolcsonkoknak a földszinti falsíkhoz viszonyított legnagyobb kiülése 70 cm volt.

A földszinti, késő középkori homlokzatban két üzletkiadóablak keretkövei maradtak fenn. Az egyik a D-i irányból számított harmadik ablak (7. kép) és a romantikus neogót kapukeret közötti falrésznek nagyjából a közepén került feltárásra. A külső szélén, körbefutó asztaloshorony maradt fenn. A könyöklőkövének felső síkján, középen, két kovácsolt vaskarikahorog, a félköríves záradék köveiben pedig két, kőbe rögzített karika került napvilágra. Ezek szerint a 96/124 cm méretű kiadóablak hornyában kifelé lenyitható fatábla foglalt helyet, amelynek vaspántjai a két alsó karika-horogban forogtak. A felső két karikán keresztül áthúzott lánc a fatábla felülről történő kimerevítésére szolgálhatott.

A másik kiadóablaknak csak a fele maradt meg, a D-i irányból számított második ablakban (8. kép). A köríves záradékkőmaradvány visszaszerkesztése egy 112/128 cm méretű kiadóablak egykori létét bizonyította, amely a csekély méretkülönbségétől eltekintve mindenben megegyezett a másik ablakkal. Így a két

5. kép. Az épület utcai homlokzata a kutatások befejezésekor, a részleges helyreállítás közben 1953-ban
Die Straßenfassade des Gebäudes beim Abschluß der Forschungen, bei der teilweise erfolgten Herstellung. I. J. 1953.

kiadóablak világosan bizonyította, hogy épületünk földszintjén a XV. sz-ban két üzlethelyiség volt. Nagyon valószínű, hogy az Uri utca 13. bolthelyiségeinek homlokzatmegoldásaihoz hasonlóan itt is egy ablak és egy ajtó nyílt az utcára üzletenként.

Joggal feltehető tehát, hogy a D-i irányból számított első és harmadik, jelenlegi ablak helyén eredetileg egy-egy bejárati ajtó nyílt a XV. sz-ban; elbontásukra pedig valószínűleg a XVI—XVII. sz-i üzletátalakításokkal kapcsolatban került sor.

A földszinti és emeleti homlokzatot a XVI. sz-ban, „al secco" technikával készült falfestés borította, amelynek maradványai a legújabbkori vakolatréteg eltávolítása után sok helyen láthatóvá váltak. A falfestés minden irányban folytatható, gyémántmetszéses motívumokból álló, terülő díszt ábrázol. Függő-

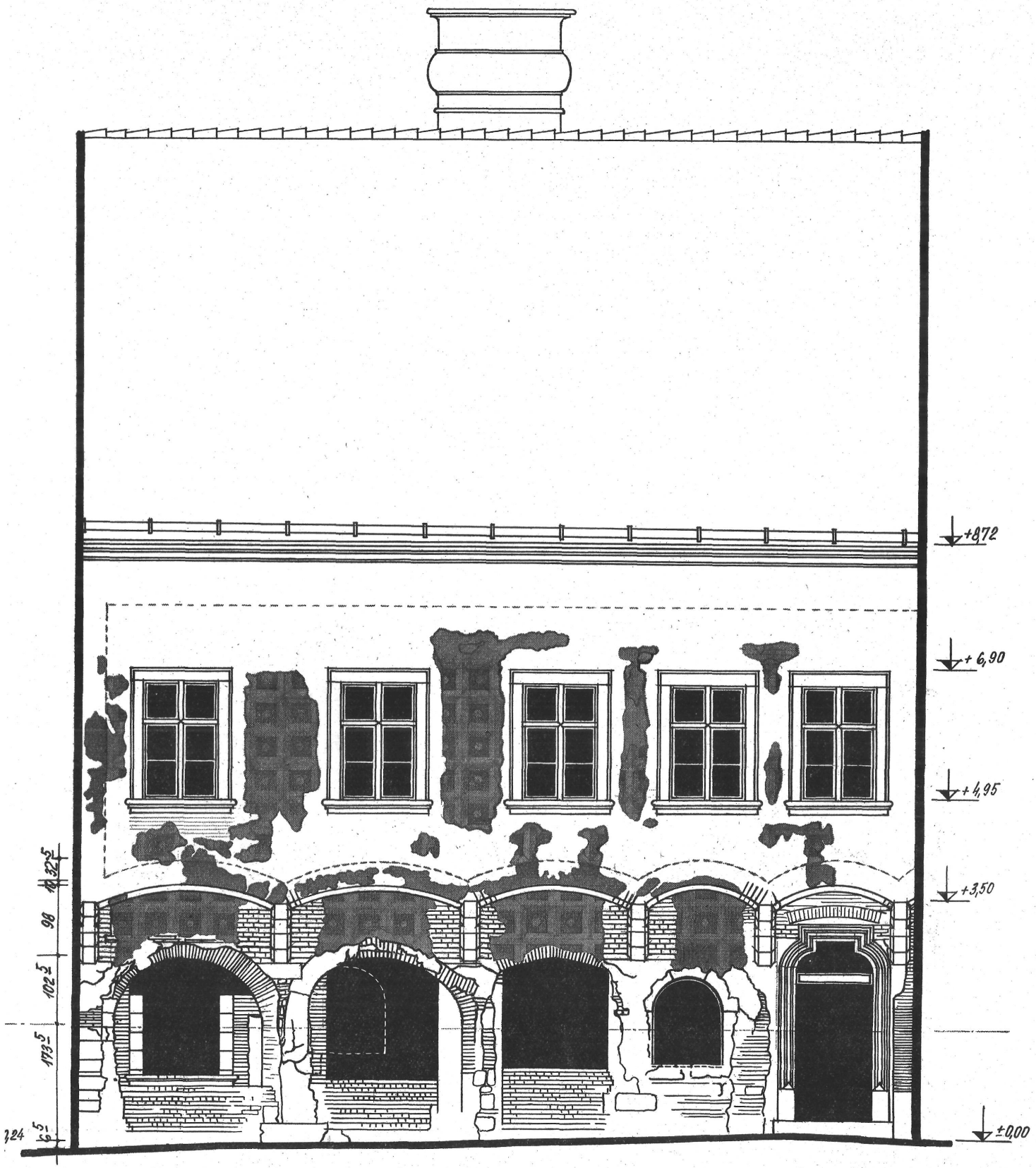

6. kép. Az épület utcai homlokzatának kutatási, felvételi rajza
Forschungs- und Aufnahmezeichnung der Straßenfassade des Gebäudes

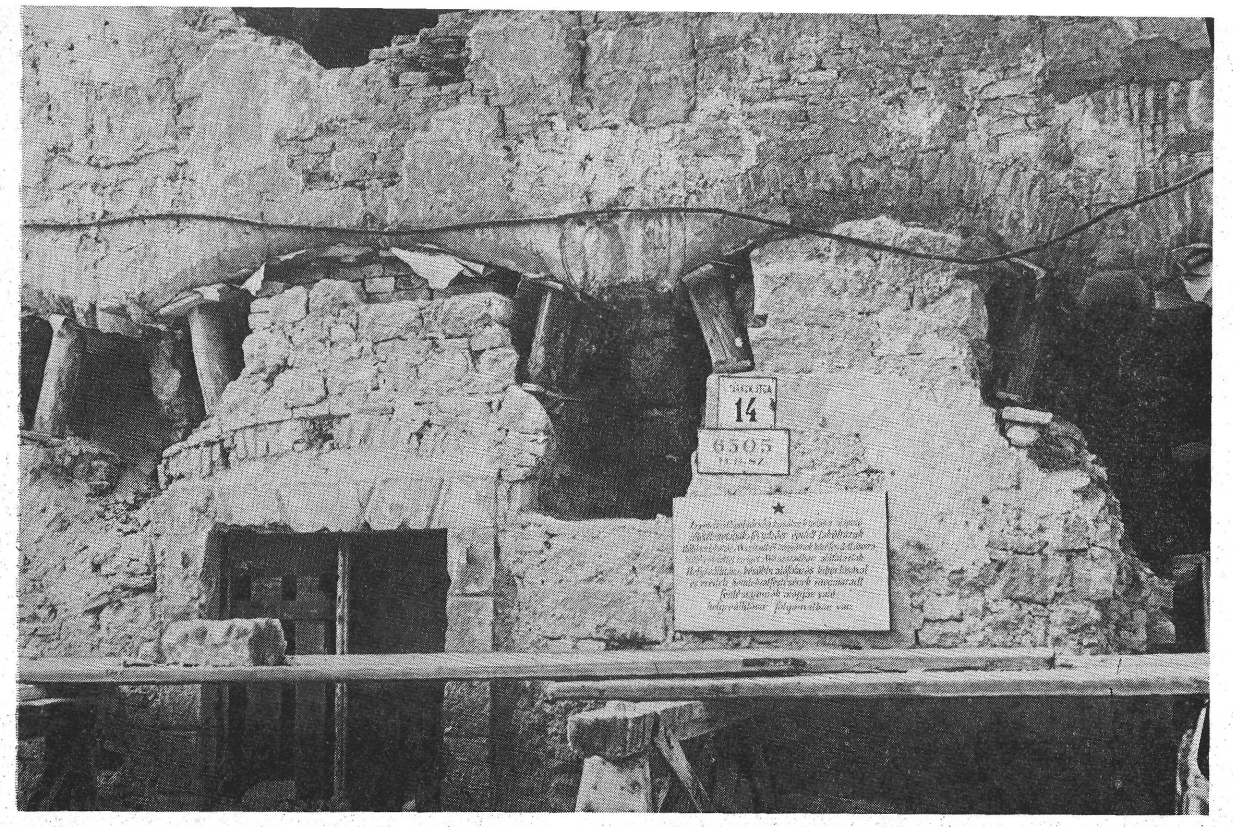

7. kép. Az utcai homlokzat déli irányból számított harmadik és negyedik ívének szakasza 1951-ben az eredeti konzolcsonkokkal
Abschnitt des von S gerechneten 3. und 4. Bogens der Straßenfassade i. J. 1951, mit den ursprünglichen Konsolschäften

leges és vízszintes irányú, szürke színű szalagok metsződése osztja egyenlő négyzetes mezőkre a felületet. A szalagsávok egyik oldala megvilágított, másik oldala árnyékban levő. Az világos szürke színű, ez pedig kevés kobaltkékkel kevert sötétszürke volt eredetileg. Ez az egyszerű árnyékmodellálás sematikus plasztikai hatást kölcsönöz az egész felületnek.

A négyzetes mezők eredetileg krappvörös foltjának közepén világos szürke színű körfoltok foglalnak helyet. A konzolok közé falazott téglaívek homloksíkján eredetileg 32,5 cm széles, bordó színű festett sáv (16. kép) futott végig, amely a gyémántmetszéses motívumokból álló terülő díszt megállította. A bordó sáv az emeleti homlokzat D-i szélén, eredetileg mint függőleges szegély zárta le a falfestést, mert a D-i irányból számított első ablak mellett 1,80 m hosszúságban megmaradt darabja ezt bizonyította. Ennek alapján joggal feltehető, hogy e keretező sáv

8. kép. Az utcai homlokzat déli irányból számított második ívének szakasza 1953-ban a rekonstruált gótikus konzolokkal
Abschnitt des von S gerechneten 2. Bogens der Straßenfassade i. J. 1953, mit den rekonstruierten gotischen Konsolen

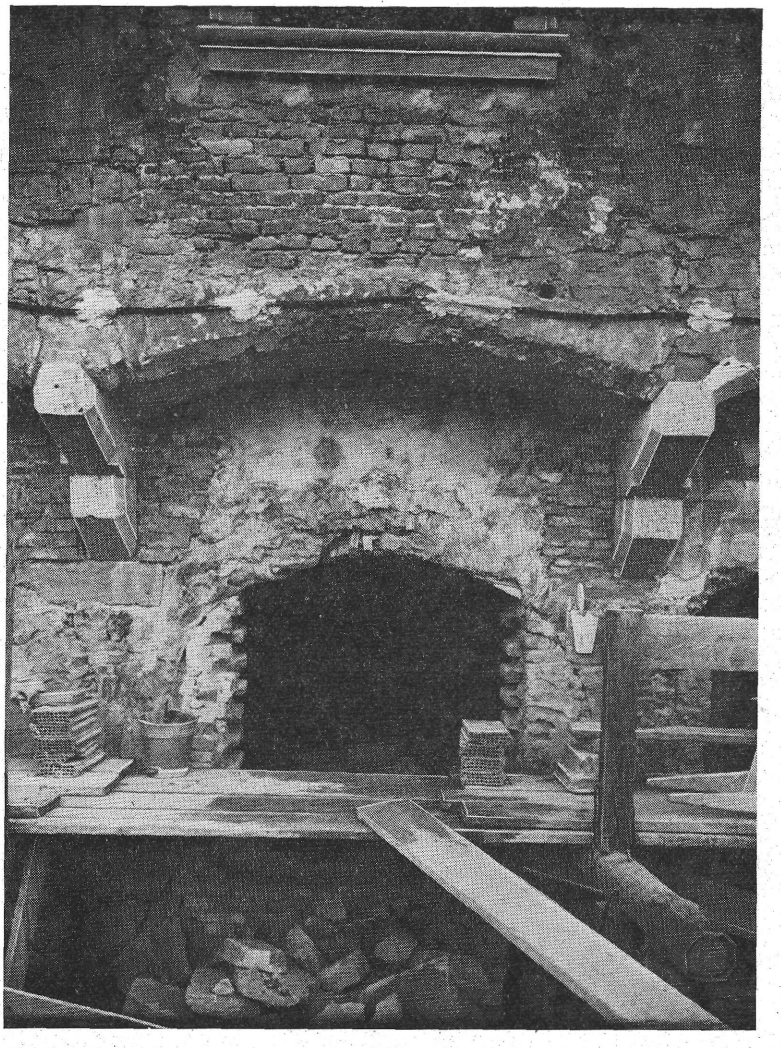

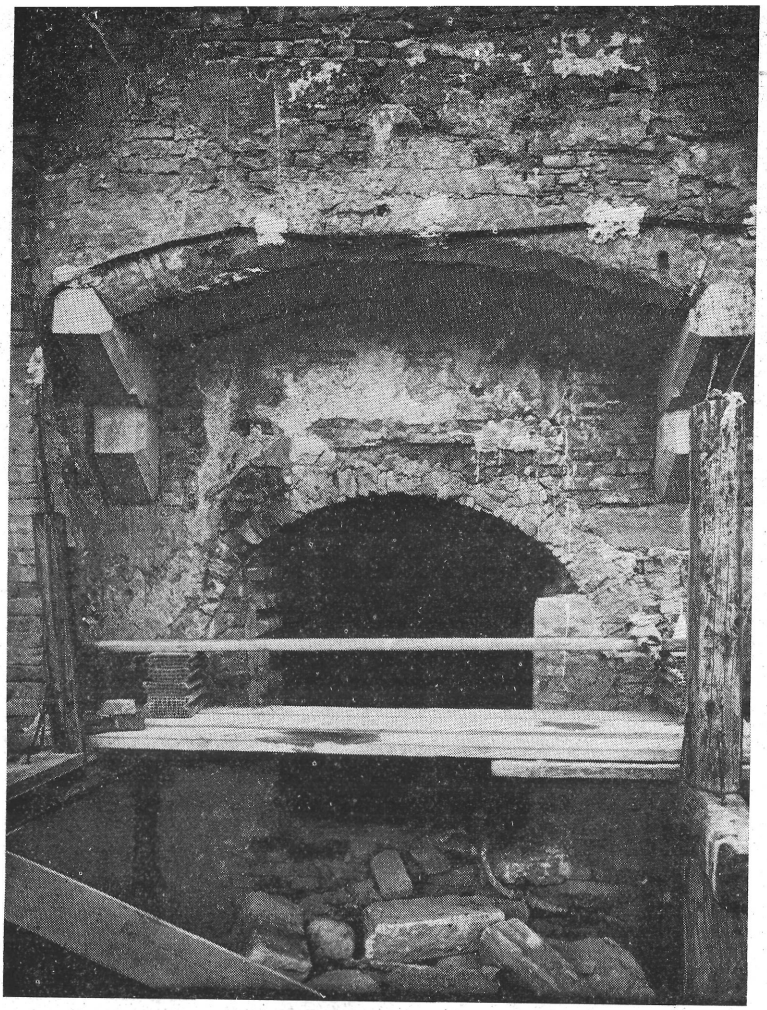

9. kép. Az utcai homlokzat déli irányból számított első ívének szakasza 1953-ban a rekonstruált gótikus konzolokkal
Abschnitt des von S gerechneten 1. Bogens der Straßenfassade i. J. 1953, mit den rekonstruierten gotischen Konsolen

fent a koronázó főpárkány alatt, vízszintesen is végigfutott egykor.

A hevederívek alsó felületén világos kobaltkék színű alapon, eredetileg valószínűen krappvörös színű, korai reneszánsz indadíszítés (17. kép) vált láthatóvá. Egyszerű keretezés közepén hullámíves szárból nőnek ki a nagyjából kör alakú indákat jelző, absztrakt festékcsíkok, amelyeknek egyforma vastagsága biztosítja az egész díszítmény dekoratív egységét. A földszinten a D-i irányból számított harmadik ablak és a kapukeret között feltárt üzletkiadóablak záradéka felett megmaradt az épület eredeti házszáma, egy „al secco" technikával felfestett, fehér színű „114"-es késő középkori számjegy (14. kép). Minthogy ez a házszám megegyezik az 1687-ben készült Hauy-féle helyszínrajznak épületünk területére eső telekszámával, kétségtelen, hogy a kutatás a XVI—XVII. sz-i házszámot tárta fel. Ez egyben a Hauy-féle térkép ilyen irányú megbízhatóságát is teljes mértékben igazolta.[9]

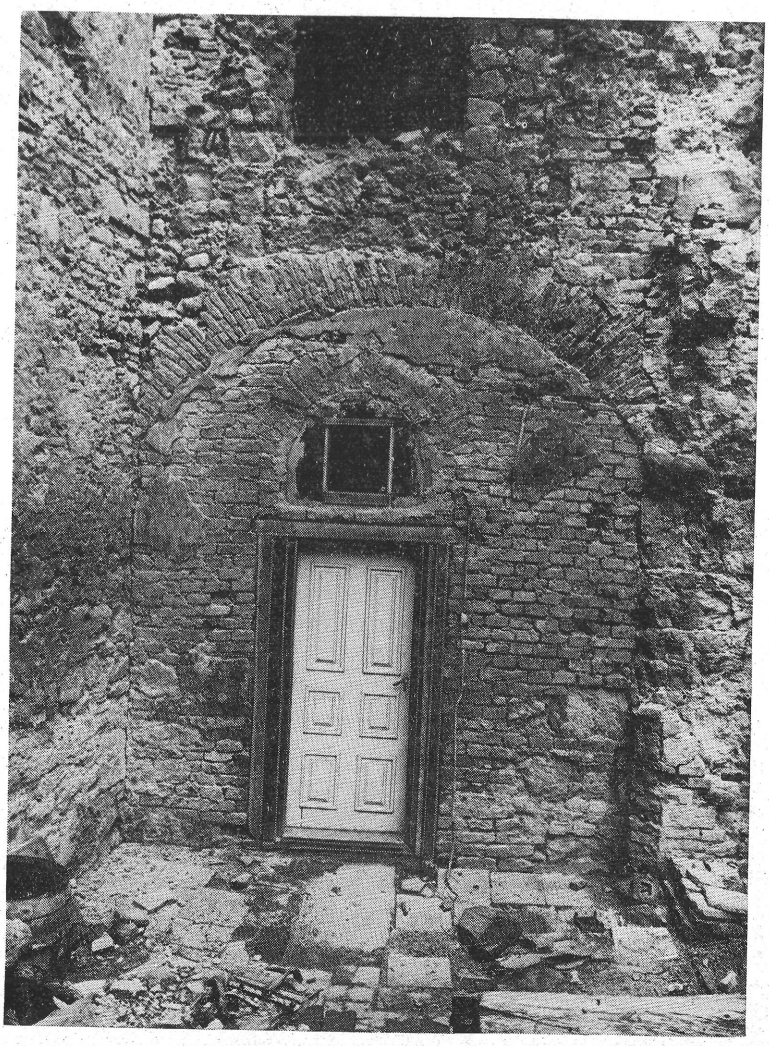

Az emelet É-i határfalában középtájon, két letört kőkonzol csonkja maradt fenn a padlószint felett mintegy 1,50 m magasságban. Valószínűleg XVI. sz. eleji kandalló füstelvezető kürtőjét tartották. Ezektől K-re egy XV. sz-i vízvetőpárkány töredéke volt másodlagosan befalazva XVI. sz-i téglafalban.[10] Ez azt bizonyította, hogy az É-i határfal az emeleten is — a földszinthez hasonlóan — jelentős átépítésen ment keresztül a XVI. sz-ban, sőt egyes részei — az emeleti fal K-i szélén — teljesen újból épültek.

10. kép. Az épület kapualjának udvari homlokzata 1951-ben
Hoffassade der Toreinfahrt des Gebäudes i. J. 1951.

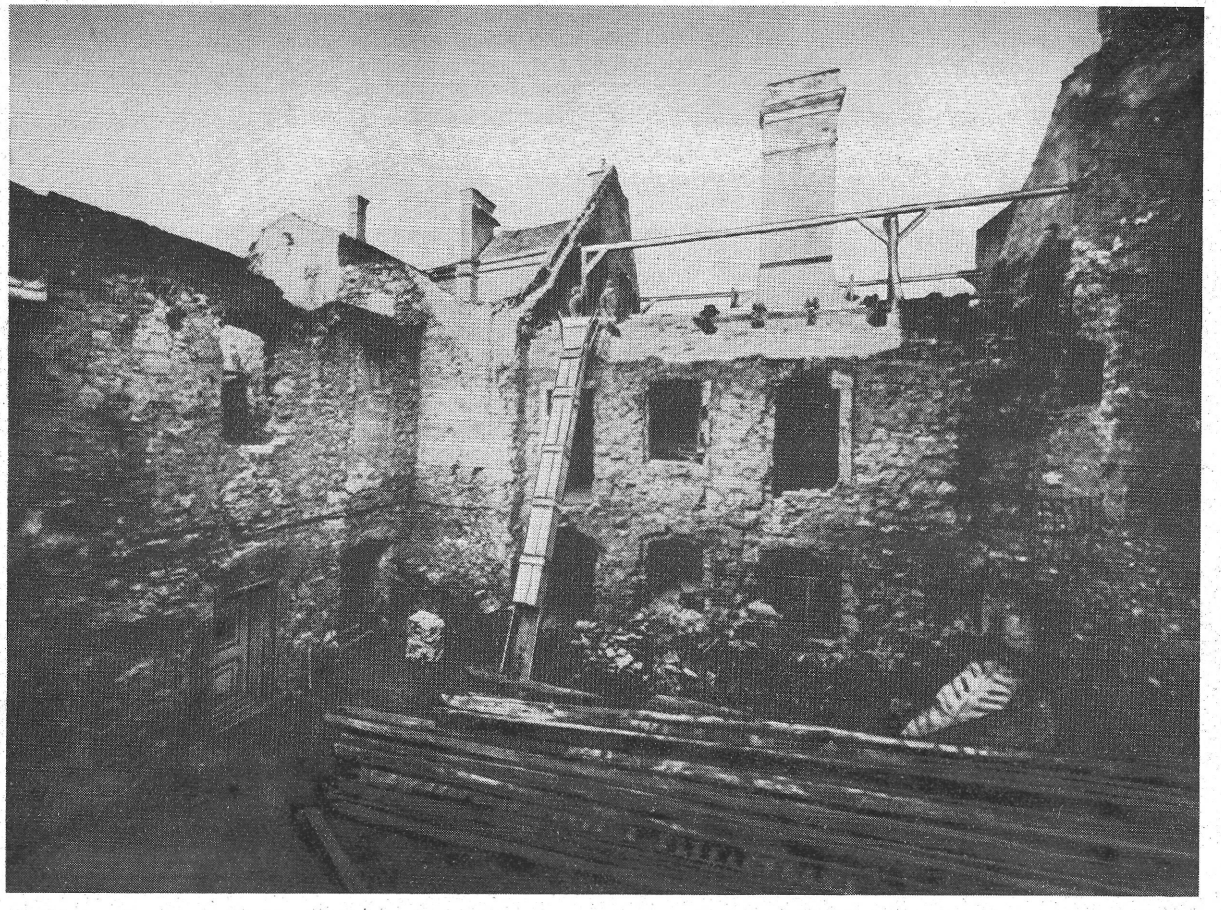

11. kép. Az épület udvari homlokzata 1949-ben
Hoffassade des Gebäudes i. J. 1949.

A kutatás során sehol sem került elő középkori lépcsőházra utaló nyom, ami egyrészt arra mutat, hogy a földszinti részek megközelítése — más budavári üzlethelyiségekkel[11] azonos módon, közvetlenül az utcáról történt. Másrészt, az emeletre a bejárás vagy udvari függőfolyosóról, vagy a Tárnok utca 16. felől — a házunk É-i határfalának K-i szélén egykor létezett ajtón keresztül — történhetett. Ezt a két, kezdetben önálló épületet ugyanis bizonyos időben egyesítették, majd később ismét szétválasztották őket.

A Tárnok utca 14. földszinti nyílásai a XVI—XVII. sz. folyamán jelentős átalakításon mentek keresztül. A D-i irányból számított első (9. kép) és harmadik nyílás (7. kép) helyére kb. 2,13, illetve 1,55 m széles, téglakávákkal újrafalazott nyílásokat építettek. A második ablak félbetörött,

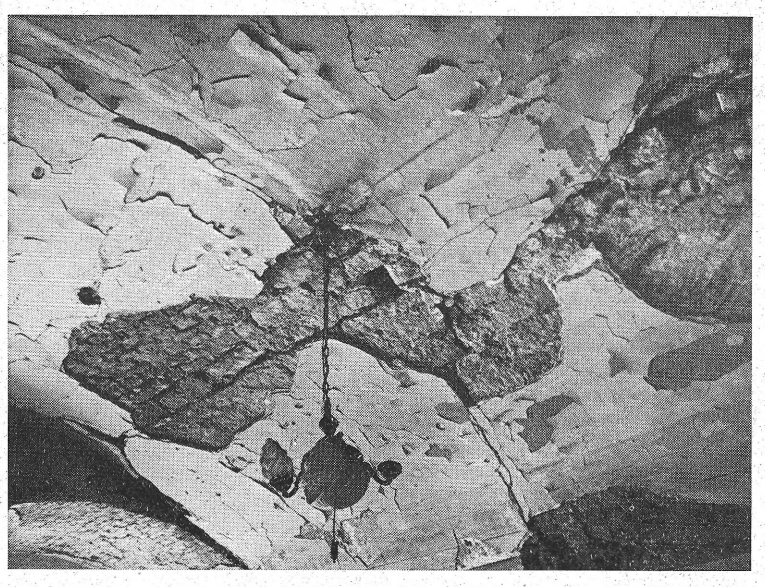

12. kép. Az épület utcai menetének földszinti boltozata, a tégla- és kőfelületek elválásával, 1945-ben
Das Gewölbe des Straßentraktes des Gebäudes im Erdgeschoß, mit Trennung der Ziegel- und Steinflächen. I. J. 1945.

13. kép. Az épület utcai traktusának középkori konzolsort leterhelő, emeleti, kettős pillérállásai 1945-ben
Die mittelalterliche Konsolenreihe des Straßentraktes des Gebäudes belastenden Doppelpfeilerstände des Stockwerkes. I. J. 1945.

14. kép. Az épület utcai homlokzatának középkori házszáma a földszinti falsávon az 1953. évi feltárás után
Die mittelalterliche Hausnummer der Straßenfassade des Gebäudes auf dem Mauerstreifen des Erdgeschosses nach der Erschließung i. J. 1953.

köríves késő középkori záradékkövéhez (8. kép) ellipszis alakú, tégla záradékívet falaztak. Ezáltal az eredetileg csak 1,12 m széles ablaknyílás 2,25 m szélességűre bővült. A földszinti helyiségek valószínűleg ebben az időben is üzlet céljait szolgálták még.

Ugyanekkor az emeleten az É-i határfal K-i szélén levő ajtónyílást befalazták. A sárhabarcsba rakott, középkori törmeléktéglákból készült elzárófalazás a török korból származik.[12] A K-i ajtókáva a földszinti, XVI. sz. elejéről származtatható dongaboltozatok kőanyagával megegyező anyagú kőből épült. Mivel ez a kőkáva és nyíláselzáró falazása a D-i irányból számított hatodik konzolról a Tárnok utca 16. homlokzati falába áthajló ív vállára épült rá — amelyet eredetileg teherhodás szempontjából nem erre méreteztek —, azért a konzolt és az ív vállát téglapillérrel alátámasztották.

A XVIII. sz. 1. felében barokk stílusban újjáépítették a megrongálódott épületet. Ekkor alakították át alaprajzilag az utcai menetet a földszinten és az emeleten egyaránt K—Ny-i irányú válaszfalak felépítésével. A XVIII. sz. közepe körül a ház hevederíveken nyugvó emeleti, előreugró homlokzatrészét (13. kép) tömör fallal alátámasztották (1., 2. kép). E földszinti vegyes falazat 1951 elején történt elbontásakor (4. kép) belőle öt darab nagyméretű, középkori erkélytartó konzol töredéke, néhány profilos gótikus kő, valamint nagy mennyiségű középkori és barokk kori jeltelen törmeléktégla került ki másodlagos elhelyezéséből.

A barokk és középkori törmeléktéglaanyag együttes használata arra mutat, hogy a falazat az 1723-as tűzvész után készült. Kétségtelen azonban, hogy a 85 cm vastag tömör alátámasztás a D-i irányból számított első két ablakot nem zárta el, mert ennek záradékíveit az alátámasztásban K felé kitoldották, és ezáltal az im-

már belsővé vált, középkori falsíkról kihozták a nyílásokat a külső falsíkra. Ez azt bizonyítja, hogy a földszint D-i fele a XVIII. sz. 1. felében is megtarthatta eredeti funkcióját. A D-i irányból számított negyedik, középkori ablak kőkeretét elfalazták; a harmadik ablak megoldására vonatkozó adat ebből a korszakból nem maradt fenn.

A XVIII. sz. 2. felében a földszinti ablakok valószínűleg mind új kőkereteket kaptak, bár ezek közül csak egy maradt fenn 1945-ig a D-i irányból számított harmadik ablaknál (2. kép). Az első kettő helyére is hasonló keretet feltételezhetünk, mert ott a kutatás megindítása előtt XIX. sz-i ablakok voltak — valószínűleg a XVIII. sz-iak helyén. E feltevésnek csupán az mond ellent, hogy az első ablak két oldalán egy XIX. sz-i ablaknál korábbi időből származó ajtó függőleges keretkő maradványai álltak. Ez azt a kombinációt is megengedi, hogy az ajtókeret a kő ablakkerettel egyidőben volt használatban. Ez esetben a XVIII. sz. 2. felében a földszinten csak három nyílás lett volna, amelyek közül a D-i irányból számított első egy ajtó, a második és harmadik ablak volt.

Valószínűleg ugyanebben az időben nyerte el az utcai és udvari homlokzat azt a végleges formáját, amely 1944-ig fennmaradt (1. kép). Az utcai, emeleti ablakok kőkeretei, a vakolt választó- és emeleti ablakkönyöklőpárkány, valamint a koronázó főpárkány szintén az 1750 utáni időkből valók. Valószínűleg ekkor létesült az épület mai lépcsőháza is a kapualj DNy-i sarkában.

Ezt követően a XIX. sz-ban, az utcai homlokzat földszinti részén, a D-i irányból számított első két ablakba új fatokot helyeztek — a barokk megoldástól eltérő módon — keretezés nélkül. A század közepe körül pedig gotizáló, romantikus stílusú kapukeretkövet építettek (2. kép) a földszinti homlokzat É-i szé-

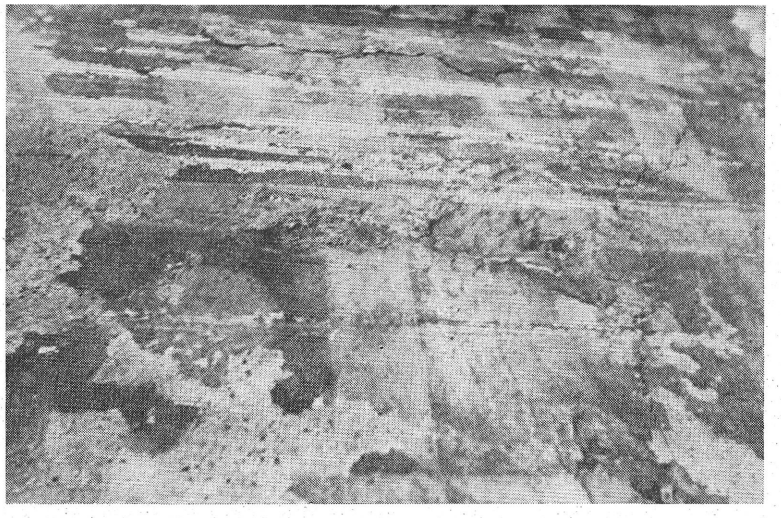

15. kép. Az épület középkori homlokzatfestése az emeleti falsávon az 1953. évi feltárás után
Die mittelalterliche Fassadenmalerei des Gebäudes auf dem Mauerstreifen des Stockwerkes nach der Erschließung i. J. 1953.

16. kép. Az épület homlokívének lecsökkentett szélességű bordürsávja helyreállítása után 1954-ben
Der Bordürenstreifen der Fassadenbögen des Gebäudes von verminderter Breite nach seiner Wiederherstellung i. J. 1954.

17. kép. Az épület homlokíveinek alján feltárt reneszánsz indadíszítés. 1953. évi állapot
Die am unteren Teil der Fassadenbögen des Gebäudes freigelegte, renaissancezeitliche Rankenverzierung. Zustand: 1953.

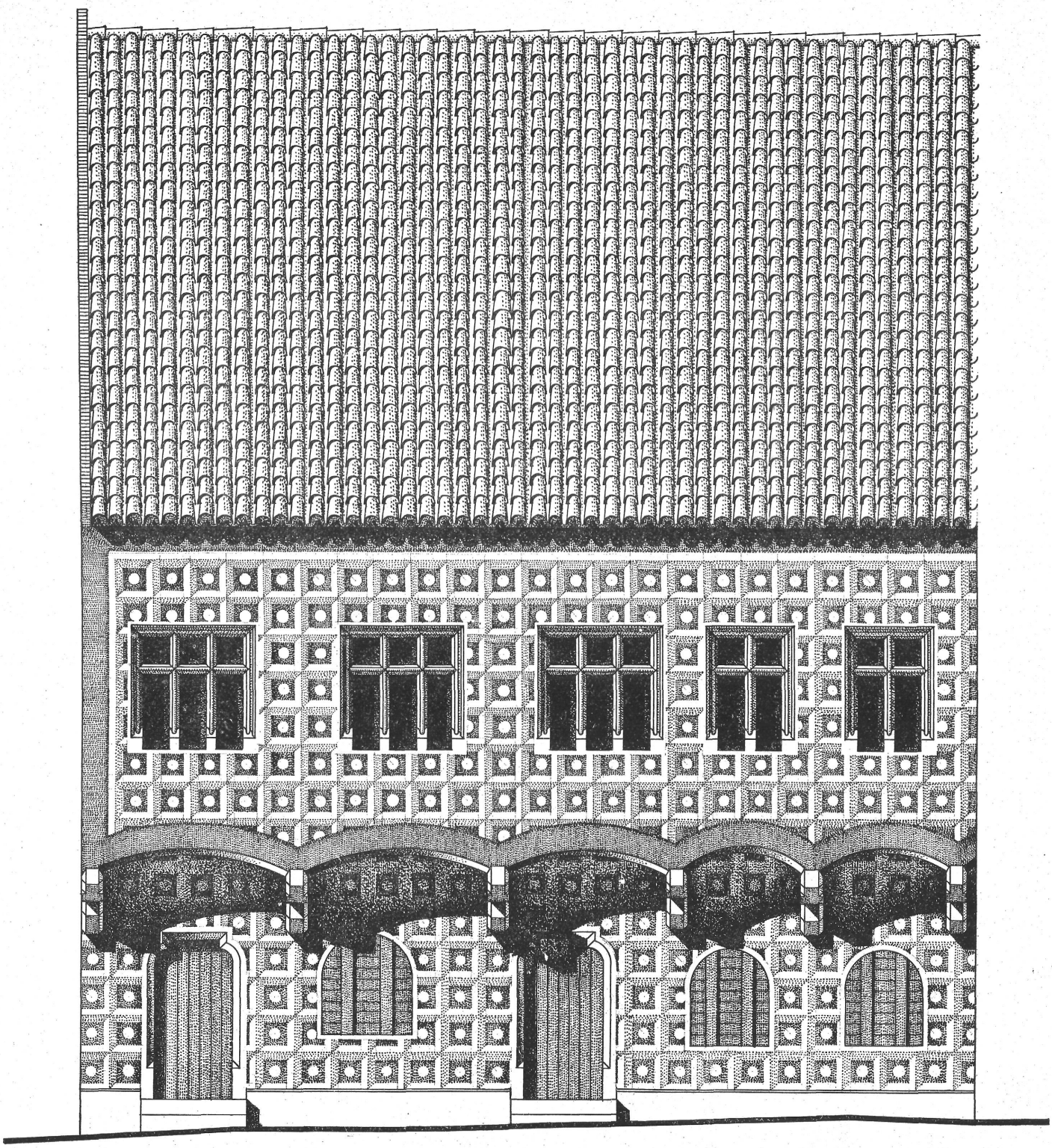

18. kép. Az épület homlokzatának gótikus architektúra-rekonstrukciója. (A szerző terve 1953-ból)
Die Rekonstruktion der gotischen Architektur der Fassade des Gebäudes (Entwurf des Verfassers aus dem Jahre 1953)

lére. A keretkő két negyedköríves, homorú gyám által hordott, vízszintes záradéka alatt — a gyámkövek vállmagasságában — vízszintes keresztosztás választotta el a tulajdonképpeni kaput a felülvilágító nyílástól. Ez a megoldás a romantikus gótikának ritkán alkalmazott, érdekes ajtónyílásképzése.

Itt kell kitérnünk Arányi Lósteiner Lajos orvosprofesszor épületleírására, amely az 1877-ben készült jegyzékében maradt fenn. Ebben ő a következőket mondja: „1. Dongaboltozatú, 15 lépés hosszú, keskeny

19. kép. Az épület helyreállított homlokzata 1954-ben. (Tervező: dr. Csemegi József és Czagány István)
Hergestellte Fassade des Gebäudes i. J. 1954. (Entwurf von dr. J. Csemegi und I. Czagány)

kapualj, melyből (ódon szokás szerint) csaptató ajtón jutni a pincébe. 2. Kapu helyett nyomott, szamárhátú ajtózat (késő gót) vezet a házba ezen ajtózat késő gót tagozattal bír, de nem hiányzik az ajtófél alján a jellemzetes háromszögű ferdelap. Elég szokatlanul ún. fölsővilág (Oberlichten) is lőn ezen ajtózatnál, és pedig még a XVI. sz. derekán alkalmazva. A ház földszinti ablakai hasonoldalú négyszöget mutatnak és hirdetik a török világban történt keletkezésüket. A fal 5 láb vastag! A pinceajtó vízirányos és a kapualjban létezik. A földszinti utcaablakok hajdani tábláinak zárvasai még láthatók. A földszinti hajlékok dongaboltozatúak."

Nagyon érdekes, hogy a kapukeret keletkezésének idejét mennyire félreismerte, jóllehet az nem sokkal a jegyzékének készítése előtt épült. Mindenesetre bizonyos, hogy 1877-ben már a mai helyén állott. A jelenlegivel azonos helyű pincelejáró vízszintes helyzetéből felnyitható csapóajtaja bizonyítja, hogy ez a lejárat barokk eredetű. Minden tévedés ellenére is szerencsés a homlokzatnak a XVI. sz. derekára történt datálása — az ajtózat kapcsán — és a földszinti utcaablakok hajdani tábláinak zárvasairól tett megjegyzése. Az ablakok török eredetéről mondottak is meglepőek, és feltárásaink — ha nem is az általa látott részeken, hanem a belső falsíkon — ilyen nyílásokat hoztak napvilágra.

Ebben az állapotban érte meg az épület Budavára 1944/45. évi ostromát, amikor is súlyos sérüléseket szenvedett. Fedélszerkezete majdnem teljesen megsemmisült, utcai homlokzatán az emeleti ablakok kő-

keretei mintegy fele részben elpusztultak. Ablak- és ajtószerkezetei majdnem mind tönkrementek. Utcai homlokzatáról a légnyomás leszívta a vakolatot. Már ekkor láthatóvá váltak a középkori emeletet hordó hevederívek élsarkított szegélyei és a XVI. sz-i falfestés akkor még friss színezésű maradványai. Ezek alapján indult meg a módszeres kutatás, amelynek eredményeit felhasználva az 1950—1953. években folyt az épület helyreállítása (19. kép).

Ezt követően azután csak a pusztulni kezdett, eredeti homlokzatfestését újították fel 1963-ban, de sajnos 1971-ben ez már ismét romlik a város levegőjében levő kéndioxid freskóepidermist bontó hatása folytán. Bár a helyreállítás műemlékvédelmi szempontból nem volt kifogástalan,[13] az újjáépített ház mégis hangulatosan beleilleszkedett a Tárnok utca értékes összképébe és ma már a későgótikus „mercerie"-sornak egyetlen, városképben jelentkező emléke lett. Falfestésének restaurációja 1973. augusztus végén indult meg, október végén fejeződött be és új „secco"-réteget hordott a helyreállított „fresco" felületekre.

III. TUDOMÁNYOS REKONSTRUKCIÓ

A Tárnok utcai homlokzat öt, emeleti ablakának rekonstrukciójához az eredeti ablakkeretköveket körülölelő téglafalnyílások és a rajtuk látható, késő középkori seccomaradványok szolgáltatták a kiindulási alapot. Mivel az ablakkeretkövek nyomtalanul elpusztultak, azért ezeket csak analógiákból lehetett rekonstruálni. A téglafalnyílásokból ugyanis csak annyit lehetett megállapítani, hogy a déli három ablak szélesebb — minden valószínűség szerint háromosztású —, az É-i kettő pedig keskenyebb — bizonyára kétosztású — lehetett egykor.

A szemközti Tárnok utca 7. sz. ház bontásából, másodlagos helyéről előkerült gótikus ablakkeret kőmaradvány[14] volt az egyetlen budavári, középkori ablaktípus, amelynek rekonstrukciója a téglafalnyílásokba pontosan belefért. Lelőhelyének épületünkhöz való közelsége még azt a feltételezést is megengedné, hogy talán az 1686-ban elpusztult homlokzati ablak törmelékanyagaként került a szemközti ház barokk falában másodlagos befalazásra.

A földszinti D-i, és középső félköríves záradékú üzletablak a helyszínen fennmaradt éppúgy, mint az előreugró, konzolok által hordott, ívsoron nyugvó emeleti homlokfal. Az utóbbi földszinti ablak, a jobb szélen még egy példányban nyert elhelyezést, mivel ezen a helyen csak a XIX. sz-ban épült a kapunyílás, helyén a középkorban valószínűleg ablak lehetett. A fennmaradó D-i irányból számított első és harmadik nyílásba két üzletbejárati ajtó került, mégpedig közhasználatú, budavári ajtókerettípus formai átültetésével — a Hess András tér 4. É-i kapualjának D-i falából —, mivel ezekből a helyszínen semmi sem maradt.

A homlokzatfestés rekonstrukciójához csupán a megmaradt, festett vakolatfoltok kiegészítésére volt szükség. A gyémántmetszéses, terülő ornamentika keretezésére szolgáló, bordó festéksáv az ívsoron több helyen fennmaradt. Ennek kiegészítése e meglevő maradványokból természetszerűleg következett. A homlokzat D-i szélén felfutó függőleges sáv, maradványai alapján szintén rekonstruálható volt, a felső vízszintes sávból azonban semmi sem maradt. Ennek feltételezése viszont azért szükséges, mert nélküle a terülő ornamentika befejezése nem képzelhető el. Ez a megoldás tehát a falfestés kompozíciós szisztémájából szervesen következett. A tetőidom nagyságára vonatkozóan csak általános esztétikai szempontok voltak az irányadók (11. kép).

A félköríves záradékú, üzleti kiadóablakokba és ajtókba — amelyeknek mintaképei a Hess András tér 3. „Veres sün-ház" kapualjának oldalfalaiban is fennmaradtak[15] — lécszerkezetű nyílászárókat helyeztünk. Bár ezekből semmi sem maradt a helyszínen, az egyik ablakkeretben fennmaradt négy vaskarika egykori létüket egyértelműen bizonyította. Az így nyert rekonstrukció azonban csak fél középkori házat mutat, mivel épületünk az ábrázolt stíluskorszakban össze volt vonva a szomszéd épülettel és ívsora, valamint bizonyára architektúrája is átterjedt arra is. Ebben az időben tehát a homlokzat hossza a mainak kétszerese volt.

Ezt az együttes, monumentális hosszúságú architektúrát, illetve elméleti rekonstrukcióját következő közleményrészünkben, a szomszédos ház feltárási eredményeinek tárgyalása után fogjuk bemutatni. Jelen fél gótikus házunkon nem ábrázoltunk kéményt, mivel a ma meglevő hatalmas kéményfej a XVIII. sz-ban keletkezett és a középkori kéményfejmegoldásokra vonatkozóan az egész budai Várnegyed területén nem maradt fenn egyetlen analógia sem.

JEGYZETEK

1 A tanulmány első része: BR XXII. 1971. 329—350.

2 Az 1686 utáni telekkönyvi adatok dr. Bánrévy György és Kovács Lajos: A budai Vár házai és háztulajdonosai 1686-tól napjainkig c. kéziratos tanulmányából valók. Fővárosi Levéltár (I. sz. Állami Közlevéltár). Páncélszoba 103. rekesz.

3 *Dr. Pataki Vidor:* A budai Vár középkori helyrajza. BR XV. 1950. 249. 4. kép. A mai Tárnok utca középkori utcanevei a következők voltak: Platea seu series apothecariorum, (Boltosok utcája), Platea lata (Széles utca), Platea beati Georgi, Theatrum sancti Georgii (Szent György-utca, -tér), stb. Hasonló eredményre jutott Kubinyi András is: Az egészségügyi foglalkozásúak társadalmi és gazdasági helyzete Budán a XV—XVI. sz. fordulóján. Orvostörténeti Közlemények. 54. 1970. 72. Ennek a területnek „a patikák között", „a patikárusok utcájában vagyis során", „a patikárus házak rendjében", „a zsemlyék széke" (sedium semellarum), „prope Semlyesek", „Zsemlyeszék közelében" (prope Zsemlyezek) kifejezésekkel való azonosságát is bizonyította.

4 *Genthon István:* Művészettörténeti áttekintés. Horler Miklós — Pogány Frigyes: Budapest műemlékei. I. Bp. 1955. 116.

5 Plan de la ville et château de Bude. Bécs, Hadilevéltár. Hung. Fasc. 73/II. No. 25. 1687. Jänner, Ofen. A hozzá tartozó telekméret-kimutatás: Staatsarchiv, Ungarn. Fasc. 427. Konv. E. Folio 129—130. lelt. sz. A helyszínrajz átrajzolt másolata megjelent *Károlyi Árpád:* Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1886.; átdolgozott másolata pedig ezen mű új kiadásában Károlyi — Wellmann előbb i. m. Bp. 1936. A telekméretkimutatás fotókópiája a Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztályán található. Két lap négy oldalán 388 telekméret. Eszerint épületünk 1687-ben a 114-es sorszámot viselte, homlokzati hosszúsága pedig 36 pieds (láb) volt, ami cca. 11,52 m-nek felel meg. Lásd a jelenlegi állapotra átrajzolt méthelyes ábrázolásán, Czagány I.: Budavára török hódoltság alatti helyrajza. 24—19. 1. B. 280. tsz. A budai Várnegyed területrendezési terve. Tk.-7. sz. rajz. Készült 1954-ben. A Középülettervező Vállalat Műemléki, Tudományos Tervtárában.

6 Épületünk 1696-ban a 92-es sorszámot viselte, hosszúsági méretei pedig a telekről kifelé nézve a következők voltak: utcai homlokzat 6,1$^1/_2$, udvari homlokzat 6,4, jobb oldal 7,1, bal oldal 7,3 öl, illetve láb. Állapotára vonatkozóan: „hat noch guets gemeür, gwölber und Keller. H.: Antoni Legiez Raths Verwander in Ofen; pro nunc H.: Frantz Wabler kayl. Veldt Proviandt Verwalter et Mona Elisabetha uxor." Greischer Mátyás (?): Zaiger über die Vöstung und Wasser Statt, anno 1696. Fővárosi Levéltár. *Vass Klára:* Buda német utcanevei. A Vár és Újlak utca nevei 1696—1872. 1929. 104.

7 A puha homokkőből készült dongaboltozatok más helyeken is, mint a XV—XVI. sz. 1. feléből származó építkezésekhez toldalékképen hozzáépített boltozatrészek szerepelnek. A Bécsi kapu tér 7. pincéjében, az Úri u. 50. kapualjában, a Fortuna u. 18. É-i kapualjában, a Tárnok u. 7. utcai menetében az É-i szobában, az Úri u. 13. D-i végében kerültek feltárásra eddig ilyen boltozatok, valamint a Bécsi kapu tér 1. kapualjában. Ezek mind a XV. sz. 2. feléből — XVI. sz-ból származnak. Egyik-másik boltozat kövein a török kori, fogasvésős megdolgozás is látható.

8 Hasonlóan rakott téglasorok voltak az Úri u. 30. földszintjén, az utcai menet É-i szobájának D-i, török kori falában. Itt a kérdéses fal török kori eredetét az bizonyította, hogy egy olyan vegyes falhoz épült hozzá, amelyben különféle méretű és korú középkori tégla és kőanyag, sőt téglaporos terrazzópadozati törmelék is akadt és ez a török hódoltság ideje előtti időre, de a XVI. sz-nál nem korábbra datálta. Az ehhez hozzáépített, kérdéses fal időrendben követte a leírt vegyes falat (Lásd az épület tudományos dokumentációját. 1. sz. melléklet 2. old. Középülettervező Vállalat Műemléki Tudományos Tervtárában.)

9 Hasonló véleményre jutott Seitl Kornél is. L.: A vári ásatások néhány műszaki vonatkozású kérdése. AÉ. 1952. 2. 172. és I. tábla 1.

10 Dr. Csemegi József szóbeli közlése alapján.

11 Fortuna u. 10., Tárnok u. 13., Uri u. 13., Tárnok u. 18., Hess András tér 4. *Gerevich László:* Gótikus házak Budán. BR XV. 1950. 141. 8. kép., 159. 17. kép. 1. C. Czagány I. az 1. sz. jegyz.-ben i. m.-ben. *Gerő Győző:* Tárnok utca 18. A budai Vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai. BR XIX. 1959. 319. 16., 17. kép. Czagány I.: A budapesti I. ker. XI. Ince pápa tér 4. sz. épületen végzett műemléki kutatások eredményei. Művészettörténeti Értesítő. 1954. 2. 282., 283.

12 Téglaanyaga másodlagosan felhasznált, bontási középkori tégla volt sárhabarcsba rakva. A sárhabarcs használata eddigi tapasztalataink szerint a XVII. sz.-ban szokásos. A Hess András tér 4. emeleti, É-i határfala ugyanilyen habarcsanyaggal készült. Benne másodlagosan elhelyezett, pálcatagokkal profilált, gótikus ablakbélletkő, kymaprofilos reneszánsz kőpárkány-töredék és feliratos zsidó sírkő töredékek voltak felhasználva, ami a fal késői — XVII. sz-i — eredetére mutat. Ugyanilyen habarcsanyaggal készült kőfalak vannak az Úri u. 47-ben is a lépcsőház földszinti indításánál a K-i falban. A Tárnok u. 6. D-i határfalában a pincében és a földszinten végig. Ebben is láthatók voltak a XV. sz-i ajtókeretkő töredékek másodlagos elhelyezésben. Mivel ennek a háznak a helyén — oklevelek tanúsága szerint — a középkorban nem állott épület (vö. a 3. sz. jegyz.-ben hiv. levéltári anyaggal), azért a jelenlegi épület legkorábbi eredetű határfala is csak a török korból származtatható.

13 Az épület helyreállításának tervezői a számukra kötelező, korszerű műemlékhelyreállítási elvekből indultak ki és ezért választották a helyszíni, különböző korú maradványok realista, egymás melletti konzerválását a romantikus módszernek ható tudományos, de elméleti rekonstrukció követése helyett. A kivitelezés során azonban helytelenül alkalmazták e korszerű elveket és eltértek a hitelesen megoldott homlokzatkonzerválási tervtől is. Ez azt eredményezte, hogy a helyreállítás legalább hatvan százalékban meghamisította az eredeti architektúrát és a ma látható állapot immár alig mutatja e pompás gótikus homlokzat értékeit. Legfőbb hiba az volt, hogy külön kezelték a Tárnok u. 14. és 16. épületeket — amelyek pedig eredetileg egy egységet alkottak —, amiáltal elveszett épületünk

eredeti homlokzatfelületének legalább fele a rekonstrukció szempontjából. Ezenkívül a földszinti török nyíláskeretek megtartása — a helyreállítható másik, gótikus ablakkeretkő helyett — is szerencsétlenül végződött. A homlokzatfelületet ugyanis egészen helytelenül „lábasház"-zá alakították át. Mindezen túl több részletkérdésben is logikátlanul jártak el a hozzá nem értő, illetéktelen beavatkozók. Káros hatásukra vonatkozóan lásd *Czagány I.*: Műemlékhelyreállítási elveink alakulása a budai, várnegyedi építkezésekben. Magyar műemlékvédelem. 1961—1962. III. Bp. 1966. 46—52. 39—43. kép.

14 Publikálva Gerevich L. a 11. sz. jegyzetben i. m. 211. 42. kép. 3.

15 Ezek az ajtókeretkövek bizonyosan a XIV. sz-ban, okvetlenül az Anjou-korban keletkeztek élszedés-megállításuk tanúsága szerint. A hullámíves álló levélkevégződés ugyanis például a félköríves záradékú ülőfülkéinken (Szentháromság u. 7., Úri u. 34. kapualj K-i fülkéi) nagyjából 1336—1350 körül használatos, tehát az ajtókeretköveken is ekkortájt fordulhattak elő. Vö. *Czagány I.*: A budavári gótika építészeti tipológiája. I. (Félköríves záradékú ülőfülkék) BR XX, 1963. 88., 89. és 100. 7. jegyz., valamint 101. 11. jegyz. Magának a „Veres sünház"-nak az első okleveles említése 1395-ből maradt fenn, ami megállapításunkat elfogadhatóvá teszi. Viszont ugyanez az ajtókeret típus maradt fenn a Hess András tér 4. É-i kapualjának D-i falában is, de Zsigmond-kori élszedés-megállítással. Vö. Czagány I. a 11. sz. jegyzetben i. m. Ez azt bizonyítja, hogy a kérdéses ajtókeret típus a XV. sz. folyamán is használatban volt. Ezért alkalmaztuk homlokzatunk rekonstrukciójánál, az Országház-u. 18. kapualjának ajtótípusára is támaszkodva.

ISTVÁN CZAGÁNY

DIE GESCHICHTE EINES GEBÄUDEBLOCKS DER BURG BUDA II. DAS GEBÄUDE TÁRNOK-GASSE NR. 14.

Die mittelalterliche Geschichte des Gebäudes Tárnok-Gasse Nr. 14 in der Burg Buda ist uns aus Urkunden nicht bekannt. Wir wissen nur so viel, daß es in der Apothekergasse (Apothecariusok utcája), — auch Zeile der Kaufmänner (Boltosoksora) genannt — gestanden hat, wo in den ebenerdigen Läden Weißbäcker schon vor 1413 ihre Waren feilgeboten haben. Die Straßenfassade des Gebäudes wurde um 1520 herum mit einem diamantgeschnittenen „al secco"-Fassadenmalung mit sich weit ausbreiternder Verzierung versehen. Die Grundbögen seines hervorspringenden Stockwerkes, das auf einem durch Doppelkonsolen getragenen Bogensystem ruht, hat man mit einer frührenaissancezeitlichen Rankenverzierung geschmückt. In seinem ebenerdigen Mauerstreifen befanden sich mindestens zwei halbkreisförmig abgeschlossene Ladenfenster für Warenausgabe, deren Reste bis heute samt der bemalten Hausnummer "114" erhalten geblieben sind.

Der eigentliche Kern des Gebäudes wurde aus Bruchsteinmauern im 14. Jahrhundert erbaut, jedoch stand seine Fassade um einen Gang weiter einwärts als die heutige. Der jetzige Straßentrakt und seine Fassade wurde bereits im 15. Jahrhundert aus Ziegeln erbaut und im 16. Jahrhundert mit Steinbogenabschnitten bedeckt. Auch während der Türkenzeiten (1541—1686) waren in den ebenerdigen Räumlichkeiten Läden, deren erwähnte, halbbögige Fenster den Ansprüchen des hier untergebrachten „Tscharsi" (Basar) gemäß erweitert wurden. Die Belagerung von Buda im Jahre 1686 hat das Gebäude in einem ziemlich guten Zustand überstanden, sodann wurde es 1698 mit dem Gebäude Uri-Gasse Nr. 13 zusammengebaut.

Im Laufe des II. Weltkrieges erlitt das Gebäude schwere Schäden. Nach der Beendigung seiner Denkmalforschung in den Jahren 1950—53 hat man es seinem spätgotischen Charakter entsprechend wiederhergestellt. 1955 wurde im Gebäude ein modernes Café untergebracht. 1963 hat man die zugrunde gehenden Wandmalereien aufgefrischt und fachgemäß konserviert. Die folgende Restauration des Wandmalereien hat im Jahre 1973 begonnen.

ZOLNAY LÁSZLÓ

KUTATÁSOK A TÁRNOK UTCA 9–13. SZÁMÚ TELKEKEN

A budavári Tárnok utca ÉK-i oldalának háztömbje helyén az ún. Esterházy-telken (1. kép) végzett ásatási munkához és az ott végzett régészeti megfigyelésekhez az adta az impulzust, hogy már 1949 óta foglalkoztatott az a kérdés, hogy hol állott az Ulvingus budai polgár, pénzverő kamaraispán által 1333-ban a Nagyboldogasszony templom temetőjében épített Szent László-kápolna?[1] Noha erre a kérdésre ma sem tudok határozottan felelni s a kápolna maradványa a feltárások elégtelensége miatt ma sem került még elő, a kutatások mégis jó néhány értékes városalakulási és építéstörténeti tanulsággal gazdagították ismereteinket és nem utolsósorban számos emlékezetes lelettel gazdagították a Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeumát. Az alábbiakban ezekről a szórványos, 1961—70 között végzett kutatásokról, megfigyelésekről és leletekről kívánok röviden beszámolni.

A kutatott épületcsoport a Tárnok utca 9—13. sz.-ok alatt a D-ről hozzá csatlakozó 7. sz. épülettel együtt a XVII. sz. utolsó éveitől a XIX. sz. elejéig fokozatosan került az Esterházy család kezére. Az 1944—45. évi ostrom során a már említett 7. sz. ház kivételével az egész Esterházy-palotakomplexus annyira súlyosan megrongálódott, hogy 1970-ig egyetlen, műemlékként kezelt gótikus kapualj kivételével lebontották. A 7. sz. épületet helyreállították, a 13. sz. épület — melynek ülőfülkés kapualja fennmaradt — újjáépítését 1971-ben kezdték meg. A 9. és 11. sz. telkeken elbontott romos épületek helyén 1968—69-ben iskolaépületet emeltek.[2]

Az említett épületeknek felmenő falmaradványait 1952-ben Csemegi József és Czagány István,[3] 1959-ben Gerő Győző és G. Sándor Mária vizsgálta át, a 11. sz. épület maradványai között Gerő Győző végzett kisebb régészeti feltárást.[4] Az egész terület műemléki, várostörténeti feldolgozását — Bánrévy György és Kovács Lajos gyűjtésének felhasználásával — Czagány István végezte el.[5] Műve értékes összefoglalása mindannak, ami ezeken a telkeken 1945 után még megmaradt. Az újabban végzett régészeti kutatások eredményei a legszorosabban összekapcsolódnak Czagány István munkájának ide vonatkozó eredményeivel.[6]

Maga a kutatott terület a középkori város legszorosabban vett centruma volt. A XVII. sz. végének ábrázolásai szerint a várfal és a Tárnok u. K-i házsora közötti térségben a középkor egy kis városrészt örökített át a török korra, az pedig egy városrészromot az újkorra.[7] A terület a hajdani 15. sz. ún. Brunszvik ház telkével nem alkotott egységes tömböt. É-ról, a Nagyboldogasszony-templom D-i

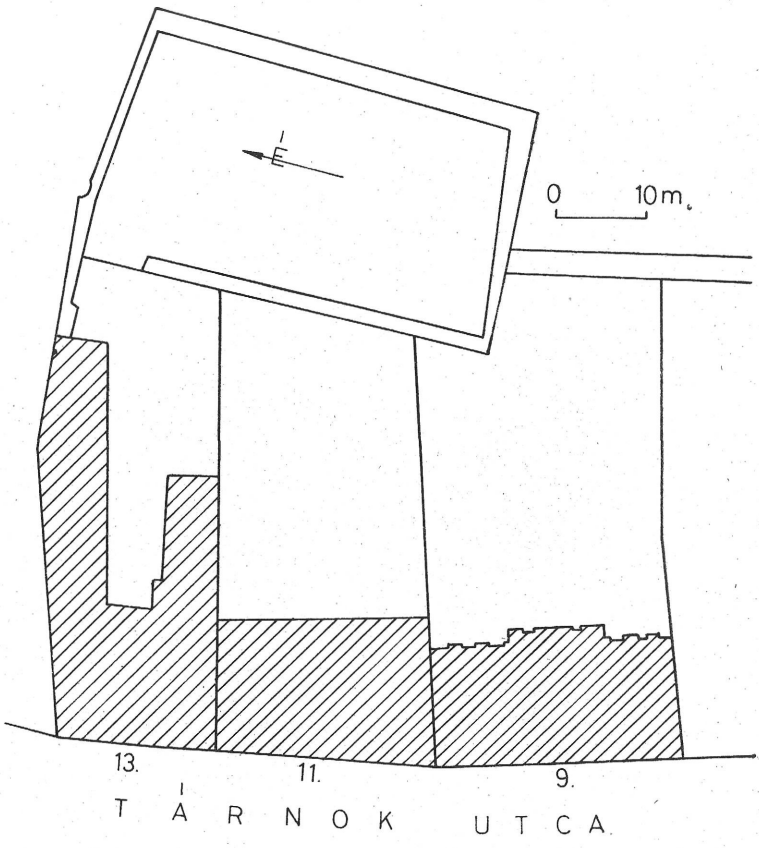

1. kép. Tárnok utca 9—11. Helyszínrajz
Tárnok-Gasse Nr. 9—11. Lageplan

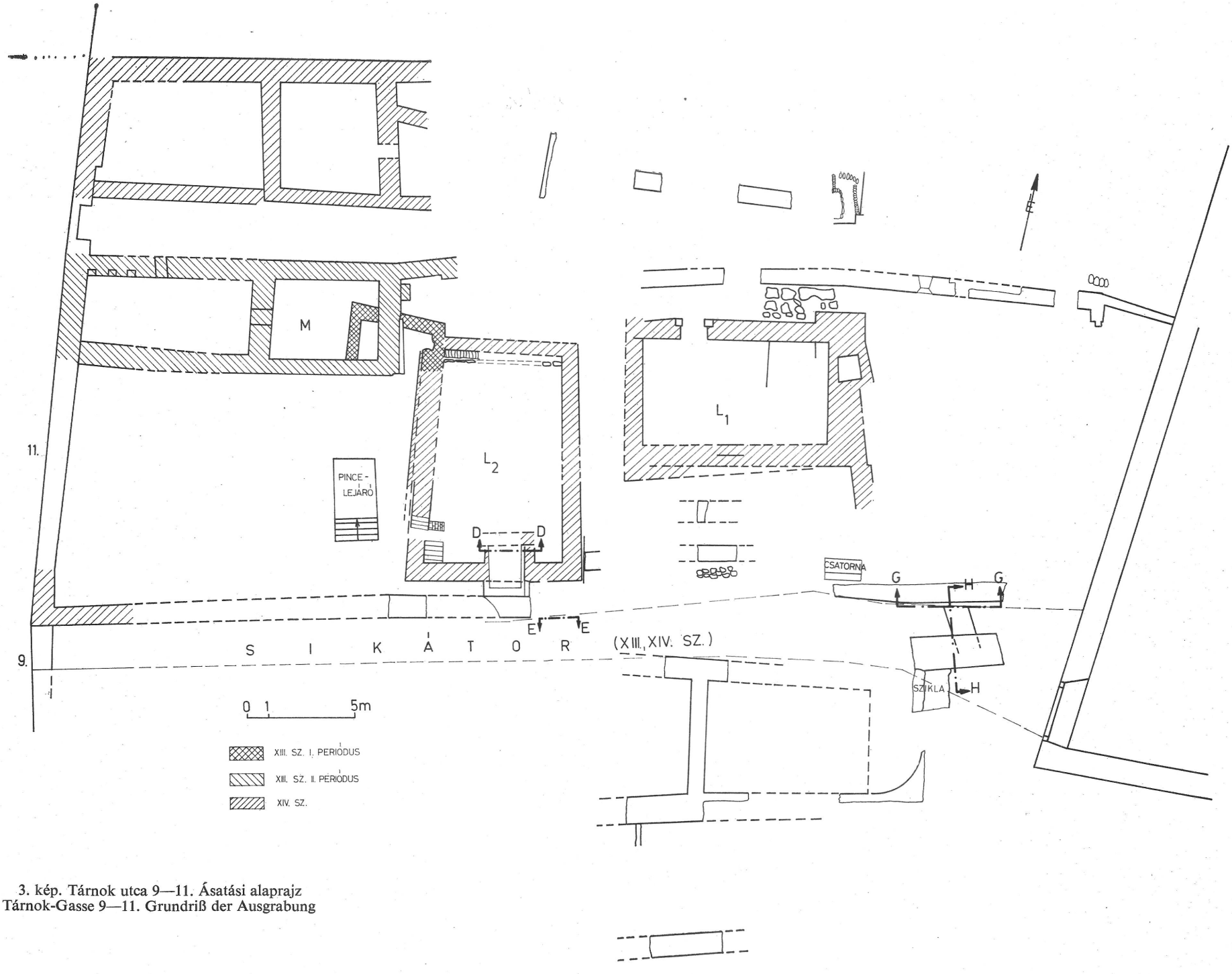

3. kép. Tárnok utca 9—11. Ásatási alaprajz
Tárnok-Gasse 9—11. Grundriß der Ausgrabung

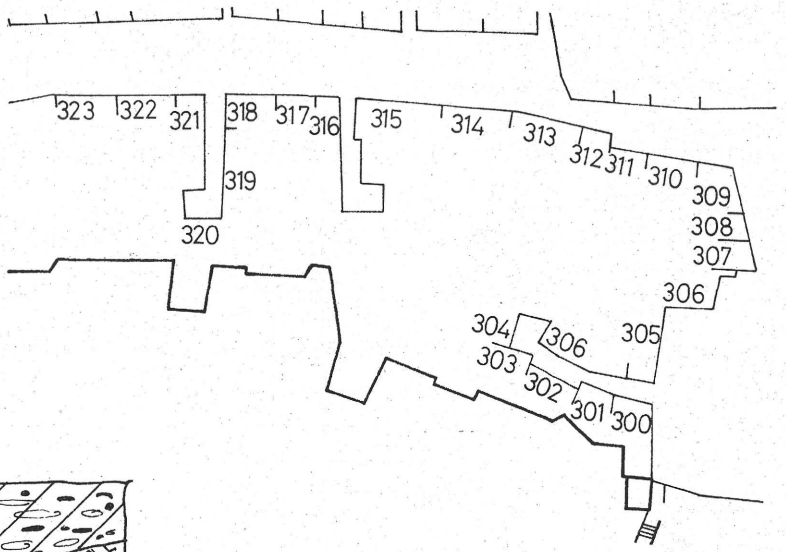

2. kép. A Tárnok utca keleti oldala az 1687. évi Haüy-féle helyszínrajzon
Östliche Seite der Tárnok-Gasse auf dem Lageplan von Hauy aus dem Jahre 1687

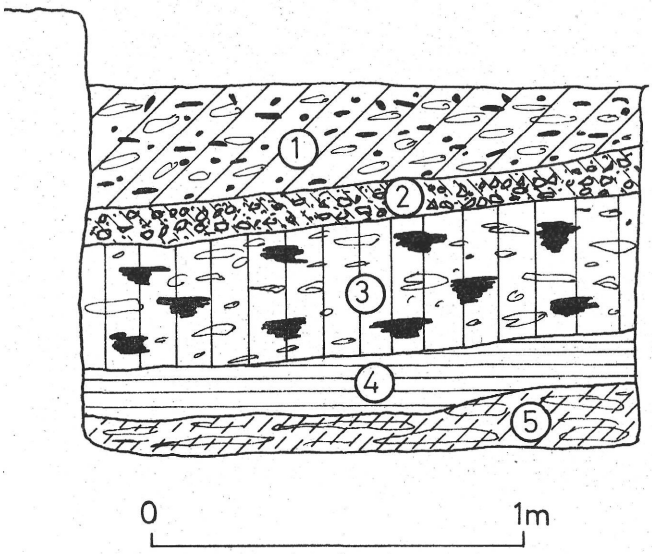

4. kép. Az ásatási alaprajz E—E metszete
1 = szürke, hamus, pernyés, konyhahulladékos betöltési réteg (XIV—XV. sz-i kerámia); 2 = kőfaragási réteg; 3 = erősen pernyés, törmelékes betöltés (XIII—XIV. sz-i kerámia); 4 = pernyés, épülettörmelékes agyag (konyhai hulladék és XIII. sz-i kerámia); 5 = szürkésbarna, iszapos feltöltés (konyhai hulladék és XIII. sz-i kerámia)
Querschnitt E—E des Grundrisses der Ausgrabung
1 = Asche, Flugasche und Küchenabfall enthaltende graue Einfüllungsschicht (Keramik, 14—15. Jh); 2 = Abfälle der Steinmetzarbeit; 3 = mit Flugasche stark vermischte, Schutt enthaltende Einfüllung (Keramik, 13—14. Jh.); 4 = Flugasche und Bauschutt enthaltender Lehm (Küchenabfall und Keramik aus dem 13. Jh.); 5 = gräulichbraune, schlammige Auffüllung (Küchenabfall und Keramik aus dem 13. Jh.)

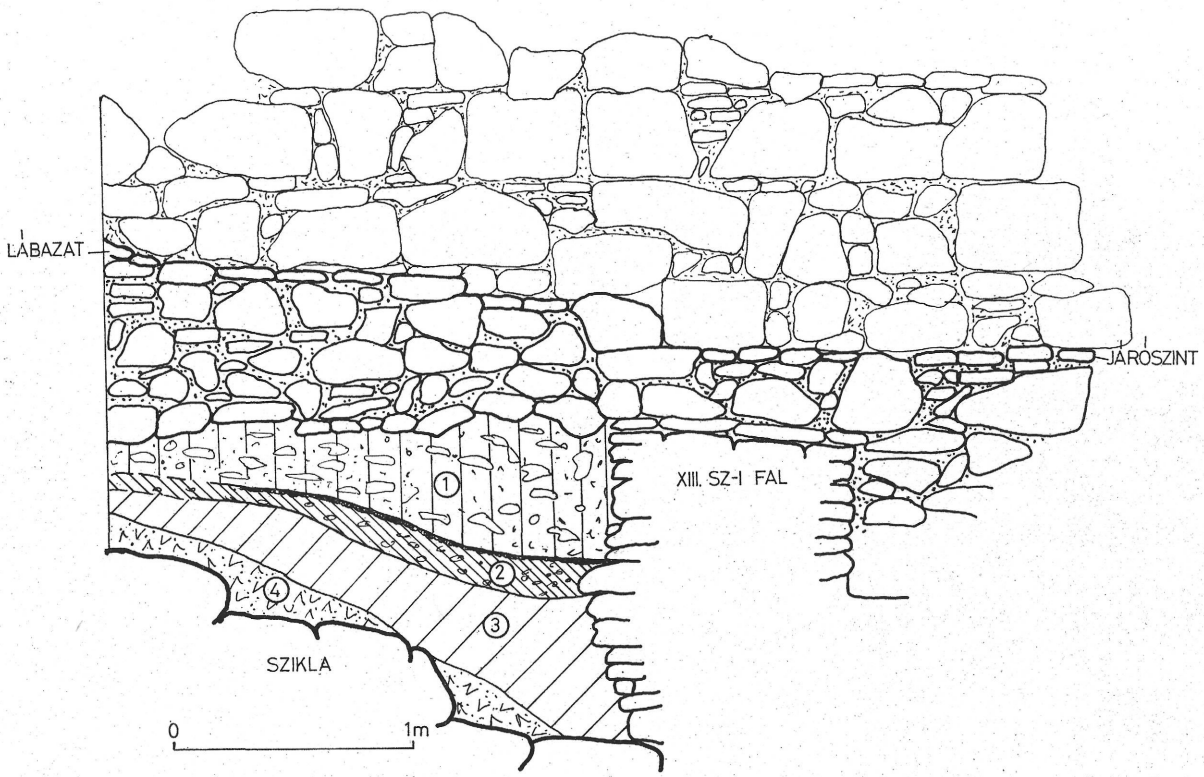

5. kép. Az ásatási alaprajz G—G metszete
1 = szeméttel kevert habarcsos faltörmelék (XIV. sz-i kerámia); 2 = világossárga kőporos réteg, tetején vékony kavics réteg (XIII. sz-i kerámia); 3 = humusz (XIII. sz-i kerámia); 4 = málladékos márga
Querschnitt G—G des Grundrisses der Ausgrabung
1 = mit Müll gemischte, mörtelige Mauerbruchstücke (Keramik, 14. Jh.); 2 = hellgelbe Steinstaubschicht, auf ihrer Oberfläche mit dünner Kiesschicht (Keramik, 13. Jh.); 3 = Humus (Keramik, 13. Jh.); 4 = verwitterter Mergel

oldalkápolnájának magasságában egy hosszú, görbe zsákutca hatolt be a telekkomplexusba. A Tárnok u., illetve a Dísz tér felől pedig nem kevesebb, mint három K—Ny-i irányú sikátor hatolt be a várfal, a mai Szentháromság tér, Tárnok utca, Dísz tér határolta városrészbe.

A vizsgált terület legdélebbi ingatlana a *Tárnok utca 9.* sz. telek s annak romja volt. Az 1687. évi Haüy-féle felmérés szerint a 316. és 317. számmal jelzett két középkori házmaradvány állt ezen a ma 6528. helyrajzi számot viselő területen (2. kép). 1696-ban a „Zaiger" is említi. A telek D-i részét 238 számmal, az É-it 237. számmal jelöli. A 238. számnál megjegyzi: „sok jó fala és pincéje van". A 237-nél: „régi falaiból van valami".

A telek dunai oldalán Nicolaus Marcus de la Vigne 1687 évi budavári helyszínrajza egy — nem keletelt — gótikus kápolnaromot jelez. Ezt magam — mint régebbi munkámban kifejtettem, a gótikus Szent László-kápolnával azonosítottam. A telek legészakibb, a 11. számú egykori épülethez simuló szakaszán, — mint azt az 1730-ban készült Rosenfeld-féle felmérés, az 1749. évi Langer- és az 1763. évi Salgari-féle helyszínrajz éppen úgy igazolja, mint az 1687. évi Haüy-féle felmérés — egy keskeny, K—Ny-i irányú sikátor — a Dísz tér, Tárnok utca legészakibb sikátora — jelentkezik. Ez a Tárnok utca tengelyére merőleges sikátor a várfal felé eső házak megközelítését célozta (3—6. kép). Ez, a még 1805-ben is útként használt „vicus strictus" a XVIII. sz. első felétől fogva a telek K-i oldalán emelt Szent Borbála lőportár megközelítését szolgálta. Eszerint a telek K-i oldala az 1686-os visszavívástól fogva a katonai kincstár tulajdona volt. A telek Ny-i, a mai Tárnok utcára néző épületeinek viszont polgárok vagy — mint az Esterházyak — arisztokraták voltak a gazdái. Ennek az ingatlannak Ny-i részét 1785-ben Esterházy Miklós vásárolta meg s csatolta azt családjának régebbi, ettől É-ra állott épületeihez. 1805-ben az Esterházy grófok megszerezték a Szent Borbála lőportár telkét is. Majd pedig, amikor 1817-ben megépítették az 1944/45-ben megrongálódott, majd 1966-ban végleg lebontott klasszicista palotát, megszüntették, beépítették az említett sikátort is.

A Tárnok utca 9. sz. telken csak 1965-ben végezhettem kisebb, főként e sikátor tisztázására irányuló munkát. (Egyébként tevékenységem csupán a bontási, épületalapozási munkák megfigyelésére, alkalmankinti leletmentésekre szorítkozott.) A romos ház bontása és az iskolaépület alapozásakor számos közép- és török kori háztartási kerámia töredék került felszínre. A terület déli részén, a Tárnok utca 7. sz. épület tűzfala mellett leásott épületalapozási árokból került elő egy — kardmarkolat-gombra emlékeztető — bronztárgy, tárcsáján keleties jellegű vésett jelekkel.[8] Már az épület (9. sz.) bontásakor egyértelműen megállapítható volt, hogy egyetlen felmenő fala sem középkori. 1817-ben, amikor az Esterházyak ezt a klasszicista palotát házaik füzéréhez ízítették, építőmestereik sem az itt-ott még meglevő régi falakat, sem a régi bontási anyagokat nem használták fel. Megtartották viszont az itt állt középkori házak pincerendszerét. Az utcatengellyel párhuzamos pincék altalajából, azoknak legészakibb

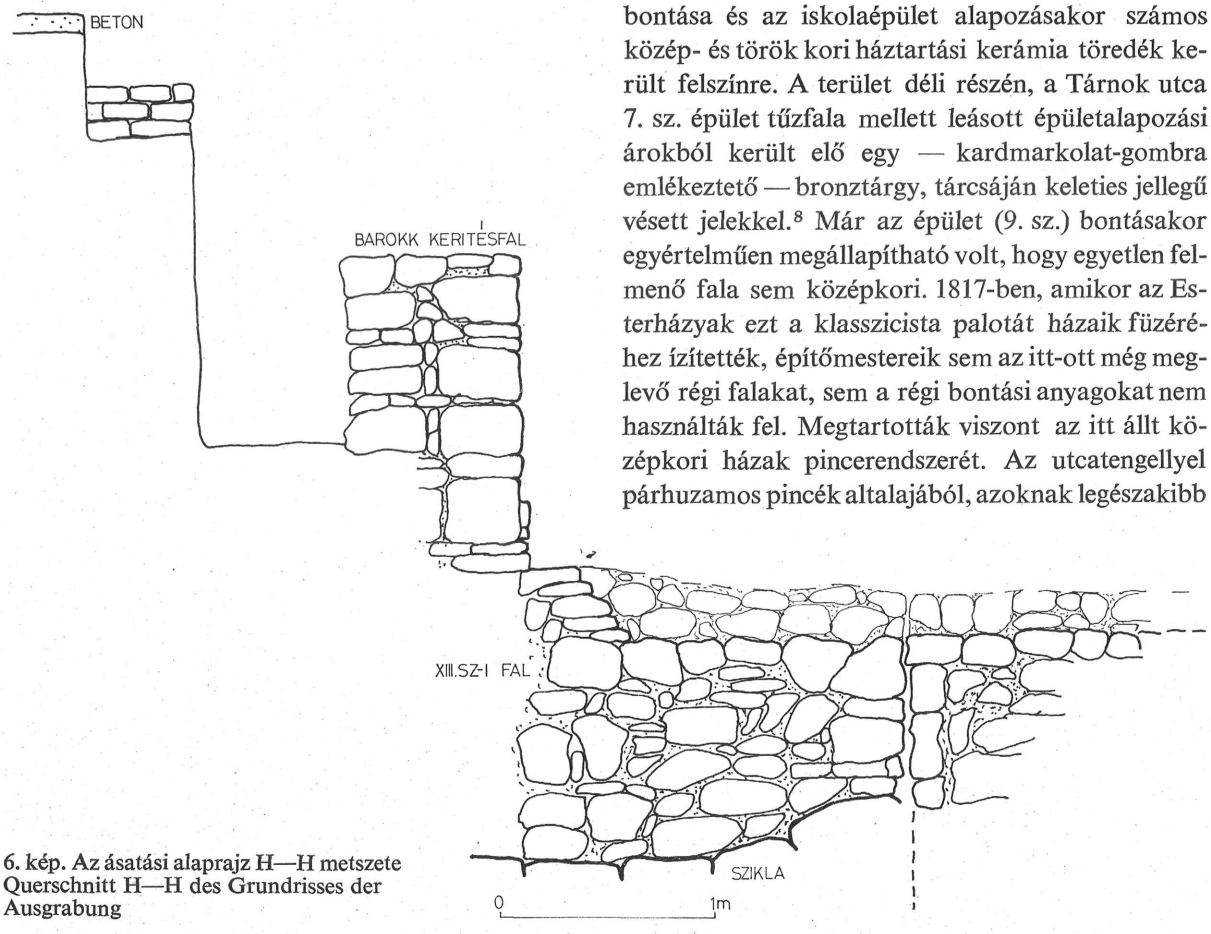

6. kép. Az ásatási alaprajz H—H metszete
Querschnitt H—H des Grundrisses der Ausgrabung

szakaszán, vagyis a hajdani sikátorhoz ízülő Haüy-féle 316. számú egykori ház alatt a szokványos közép- és török kori kerámia töredékek garmadán kívül — meglepően sok XV—XVI. sz-i fémöntő cseréptégely töredék került felszínre. A pince É-i szakaszán egy, mészkő sziklába vágott, 1,5 m átmérőjű régebben kiiktatott akna a mély pincék barlangrendszerébe, egy abban elhelyezkedő betömött, középkori kút fölé vezet.

Nem tartozott az újkori házhoz az a két — K—Ny-i irányú —, téglaboltozatú középkori pince sem, amelyeknek maradványait 1967-ben a földmarkoló gép szétrombolta. Így azután e pincéknek már feltárására, de még feltérképezésére sem nyílt mód.

Az ingatlan ÉNy-i, a Tárnok utca 11. sz. ház egykori tűzfalával határos szakaszán, s attól K-re 15 m távolságig egy — a váraldal felé enyhén lejtő — középkori építésű, 4 m széles kőlap-burkolású útra akadtam, a már említett sikátor maradványára. E sikátor É-i oldalát kőből vájt, XV. sz-i leletekkel datált — vízvezető csatorna szegélyezte. Mind a sikátornak kövezete, mind a kőcsatornának alja középkori kultúrrétegeken nyugodott. A kövezet legalsó rétegének korát, a járószintje alatt 0,5 m-re talált XIII. sz-i cserépedény töredékek határozták meg. Ez a sikátor, mint azt J. Matthey hadmérnök 1730. évi helyszínrajza még jól mutatja, a várfalnak egy kisebb kapuján át, a mélyebb szinten fekvő — már régen eltűnt — Szent Borbála lőportár egyetlen kocsiútja volt.

A 11—13. sz. ingatlanok homlokzati szakasza helyén a középkorban, megállapítható módon több lakóház állt. (Régi házszám: 314. és 315.) Az Esterházyak XVIII. sz-i építkezéseik során annyira egybeépítették azokat, hogy 1743. évi egységes alaprajzukat jóformán csak romba dőltük s részleges elbontásuk után lehetett rekonstruálni.[9] A 11. sz. épület („M" épület) homlokzati szakaszán megállapítható volt, hogy az itt állt régi épület a XIV. században nyerte el végleges alakját. Az 1944/45-ben rommá lett épületnek É-ról számított második helyiségsora eredetileg középkori bejárat — kapualj — volt (3. kép). E barokk lakótérré alakított gótikus kapualjnak D-i falában XIV. sz-i ülőfülkéknek maradványai bontakoztak ki. Így vált világossá az, hogy eredetileg két ház állt e telek helyén! Az északabbra fekvő gótikus lakóháznak D felé nem volt ajtónyílása, csupán É felé nyíltak belőle helyiségek. Ez alatt az É-i szobasor alatt a homlokzati szakaszon kettős, a Vár barlangrendszeréhez kapcsolódó, XIV. sz-i építésű pince van. Így itt is a pincealaprajz segít hozzá a középkori állapot rekonstrukciójához.

A teleknek D-i felén viszont egy kaputengelyes gótikus ház állott.

1965-ben homlokzati szakaszán kisebb leletmentést végezhettem. Itt, a régi kapualjtól D-re két, habarcsba rakott kőfalazatú szoba maradványa bontakozott ki, alapozási rétegeiben félre nem érthető, bőséges XIII. sz-i kerámia és más leletanyaggal. (Csont csalisíp, szerencsekocka, üvegedénytöredékek.) Ennek a kőháznak Ny-i, a mai Tárnok utcára tekintő homlokzati fala párhuzamos az utcatengellyel. Alatta pince nincs; a mai járószint alatt 1,3 m-nél már — vékonyka humusz alatt — a sziklás őstalaj jelentkezik. Ezen a ponton — bár azt teljesen tisztázni végül is nem sikerült — érdekes periodizálásra nyílt alkalom. Az — egyelőre — két helyiségből állónak tűnő, XIII. sz-i kőház K-i és É-i falában ajtónyílás nyoma jelentkezett az alapfalakon. E háztól É-ra — ugyancsak XIII. sz-i leletekkel datált rétegen — kapualj nyugszik. Ettől még északabbra, egy XIV. sz-ra datálható fal alatt a talaj felszíne megtört; vagyis a XIII. sz-ban az említett egysejtű kőház sziklapadon ült, mellette pedig, É-ról természet adta sziklamélyedés helyezkedett el. Látnivalóvá lett az is, hogy a XIII. sz-ban a sziklapadkára épített ház emelésekor a mellette levő — utóbb kapualjjá alakított — sziklanyelvet gondosan lefaragták.

A „háztól" É-ra eső „kapualj" így eredetileg, a XIII. sz-ban még nem kapualj volt. Vékony, lekövezett teleknyél volt az csupán, házacskához tartozó, attól a várfal irányába eső kertecske felé. E teleknyéltől, vagy sziklapadkától északabbra akkor — a XIII. sz-ban — még egy 4—5 m mély sziklahorpasz helyezkedett el. Vagyis — amennyire ezt — párnapos, alig pár emberrel végzett leletmentés során megállapíthattam: a XIII. sz-ban egy — hossztengelyével Ny—K irányban elhelyezkedő kétszobás kőház állt itt. Észak felé egy keskeny — a házikó kertjéhez vezető — kövezett kis földnyelv határolta s választotta el a szomszédos sziklagödörtől.

A XIII. sz-i házikóval É-ról szomszédos sziklatöbröt a XIV. sz-ban előbb cölöplyukakba illesztett gerendákra fektetett födémmel, majd súlyhárító kőívekre helyezett téglaboltozással befedték. De nem csupán befedték, hanem annak természetes horpaszát, hatalmas munkával szabályos alaprajzú pincévé alakították. A kitermelt kőanyagot itt is a ház falazókövének használták.[10]

Így azután a XIV. sz-ra az említett korábbi kőházacska É-i megfelelőjeként a hajdani horpaszt pincévé alakították s föléje egy — a tőle D-re álló, régebbi — háznak megfelelő kétosztású házat építettek. Így a régi

7. kép. Hódoltságkori szerb sírkő. 1671. (Az újkori épület falazó anyagából)
Serbischer Grabstein aus der Türkenzeit. 1671. (Aus dem Baumaterial des neuzeitlichen Gebäudes)

teleknyélből, amely immár két, alaprajzilag egymásnak megfelelő két-két termes épület közé esett; kapualj lett. Feltehető, sőt bizonyos, hogy ez a kis komplexus, amely eredetileg egy XIII. sz-i építésű, K—Ny-i tengelyben kétszobás téglány volt, a kapualjjal s a XIV. sz-i É-i pandantjával együtt a XIV—XV. sz-ra emeletes palazzová tekintélyesedett.

A XIII. sz-i építésű, két helyiségből álló kőház alapjainak tovább ásásakor igen meglepő építészettörténeti leletre akadtam. A háznak a Duna felé eső, DK-i szegletén egy — alapfalaitól elvágó tengelyű, de — még ugyancsak a XIII. sz-ból való, korábbi, egysejtű kőház ÉNy-i sarka került napvilágra. Ennek a korábbi kőházacskának falvastagsága: 0,50—0,55 m. Falazatának alapja a sziklán nyugszik. A már említett XIII. sz-i, de nála későbbi ház alapjaival elmetszett É-i falán mérhető külső hossza 4,8 m, belvilága 3,7 m volt. Sajnos, sem a XIII. sz. 2. feléből való, immár a Tárnok utca tengelyéhez igazodó épületet, sem pedig a most leírt s a XIII. sz-nak egy korábbi szakaszából — alighanem a város-, illetve fővárosalapítás első periódusából — való egysejtű kőház alaprajzát nem tisztázhattam. 1966 januárjában ugyanis a kivitelező vállalat, a múzeum értesítése nélkül, a területen kiásott felmenő falakat elbontotta és a Tárnok u. 9—11. sz. épületeknek a sziklafelszínig lebontott alapfalai helyére egy összefüggő betonlepényt öntetett. Így hát a XIII. sz. derekára tehető kőház feltárására és

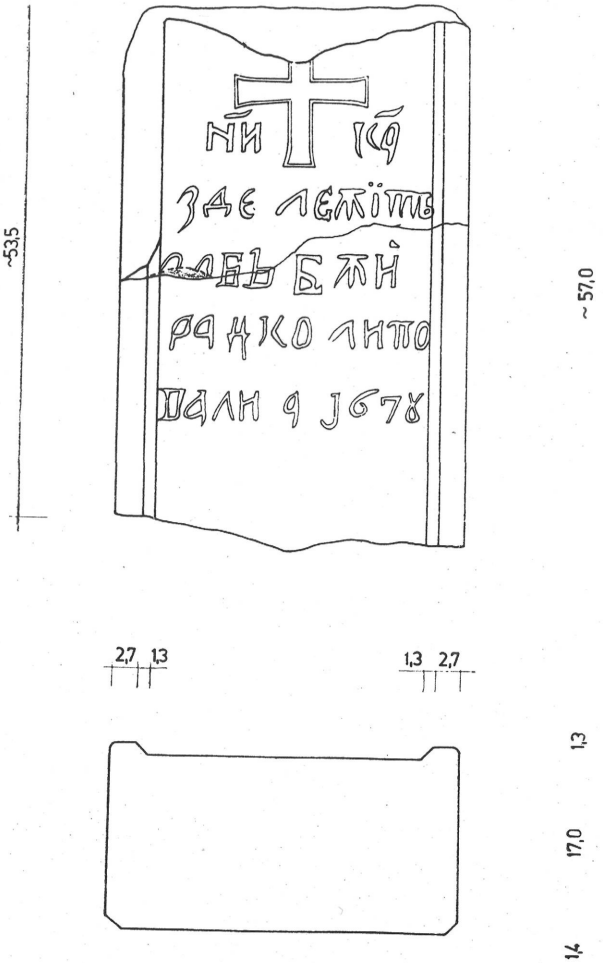

8. kép. Hódoltságkori szerb sírkő. 1678. (Az újkori épület falazó anyagából)
Serbischer Grabstein aus der Türkenzeit. 1678. (Aus dem Baumaterial des neuzeitlichen Gebäudes)

hitelesítésére csakis annak a jelenlegi iskolaudvar felé terjedő részén kerülhet sor.

Végezetül pár szót a kutatások néhány leletéről. A 9—11. sz. épületek falazóanyagából, a XVII—XVIII. sz-ban emelt házak falaiból az alábbi jelentősebb kőemlékek kerültek elő: két — 1671-ből, illetve 1678-ból származó — szerb sírkő, vésett s veresre festett cirillbetűs szöveggel (7—8. kép). Ugyaninnen került egy több darabra tört főpapi sírfedőlap töredéke (9. kép). A vörösmárvány sírlapnak szélei, felirata, az alak feje, lábai hiányzanak. Gazdag firenzei, virágmintás miseruhája a XV—XVI. századforduló esztergomi sírköveiével rokon. A főpap kezét egy, mellére helyezett, talpas kereszttel díszített misekönyvön tartja. E nemben a budai anyag unikuma.

A 11. sz. telek régi kútjából — annak mélyebb betöltési rétegéből — a bontómunkások emeltek ki egy XIII. sz-i oszloplábazatot, számos bronztűt, ruhakapcsot. Ugyanebből a kútból került napfényre egy — majdnem egészében rekonstruálható — XVI. sz-i izmíri fajanszkancsó; gyűjteményünk török kori anyagának egyik kiemelkedő darabja (10. kép).

A török kori kerámialeletek társaságában került felszínre két homokkő fejecske is (11—12. kép). Féldomborművek. Hátulsó felületek bekarcolásai s az azokra tapadt gipsz azt mutatja, hogy egy nagyobb középkori relief-kompozíciónak töredékei. Meglehet — mivel egy fehér arcszínű, koronás fő az egyik, a másik szerecsenfej —, hogy mint Feuerné Tóth Rózsa véli, egy Háromkirályok kompozíció részei. A fehér királyfej — amelyet társával együtt művészettörténeti vizsgálat alá kívánunk vonni — talán XIV. század végi, erősen francia ihletésű remekmű. Budai anyagunkban társtalan.

Az eddig elmondott feltárások folytatásaképpen a Tárnok u. 11. sz. ingatlan területén 1967 nyarán folytattam további ásatásokat.

Még 1966-ban statikai céllal talajvizsgálatokat végeztek a 9—13. sz. telkek területén. Ekkor számos kutatógödröt ástak és a 11. sz. objektumnak egykori udvarán — tehát a teleknek keleti részén — 0,7 m-rel a jelenlegi talajszint alatt egy — utóbb középkori eredetűnek bizonyult — felső részén vakolt pinceboltozatot vágtak át (13. kép). A pince födéme, boltozata téglából készült. (Jelölése: L_1). Már megtalálásakor behatoltunk a csekély mértékben betöltött pincébe, amelynek azonban ekkor csupán cca 5×9 m-nyi belvilágát sikerült felmérnünk. Megállapíthattuk: a pincét — amelynek falazástechnikája, téglamérete egyaránt a XV. századra utal — alighanem a törökvilág óta nem használják. Boltozata oly szilárd volt, hogy felette az Esterházy-idők-

9. kép. Főpapi sírkő. XVI. sz. első évei. (Az újkori épület falazó anyagából)
Grabstein eines geistlichen Würdenträgers. Erste Jahre des 16. Jahrhunderts. (Aus dem Baumaterial des neuzeitlichen Gebäudes)

10. kép. Izmiri kancsó. XVI. sz. (Az egyik betömött kút törmelékéből)
Krug aus Ismir. (Aus dem Schuttmaterial des einen zugeschütteten Brunnens)

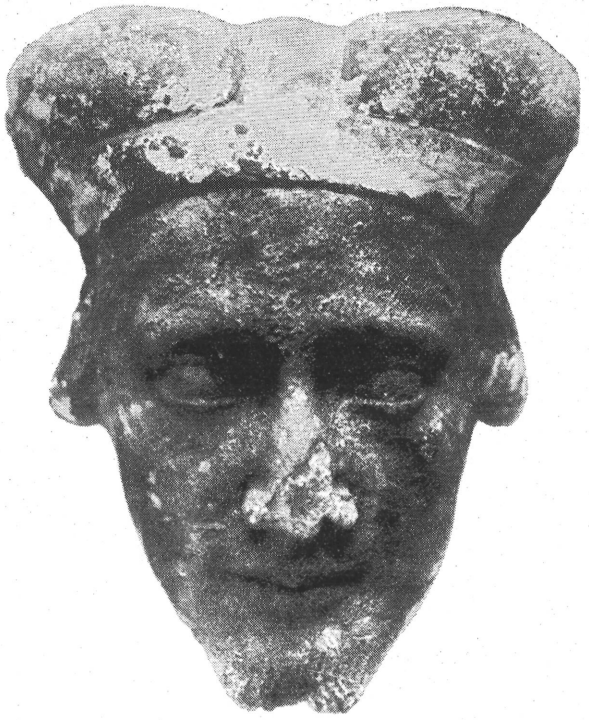

11. kép. Királyfej. Talán egy Háromkirályok csoportból. XIV. sz. vége
Königskopf. Vielleicht aus einer Dreikönigsgruppe. Ende des 14. Jhs.

12. kép. Szerecsenfej. Talán a Háromkirályok egyike. XIV. sz. vége
Mohrenkopf. Vielleicht von einem der Dreikönige. Ende des 14. Jhs.

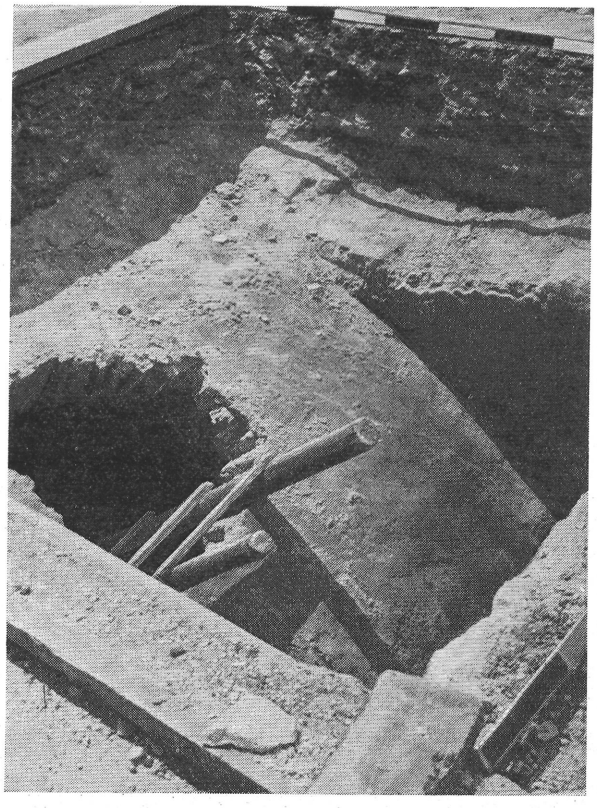

13. kép. „L/I" épület betört boltozata
Das eingebrochene Gewölbe des Gebäudes „L/I"

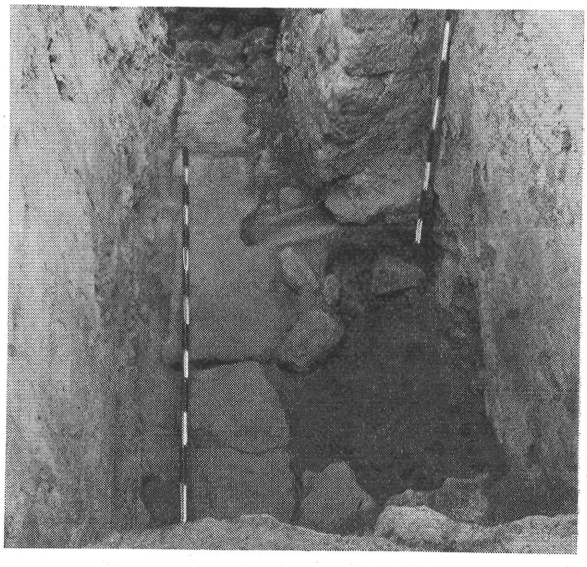

14. kép. Részlet az „L/I" épület északi oldalán jelentkező köves útból
Teilansicht des Steinweges an der Nordseite des Gebäudes „L/I".

ben vígan szekerezhettek. Ez az így felfedezett gótikus épületmaradvány egyezik az 1696. évi feljegyzéssel (Zaiger), amely megemlíti, hogy mind a 11., mind a 13. sz. alatt álló épületeknek *udvara* alatt pince van. Azonban — mondja a Zaiger — e pincék betömött voltuk miatt használaton kívül vannak.[11]

Az ásatás során egy — a pincét körülvevő — 8×11,3 m alapterületű gótikus nagyháznak alapfa-

lait bontottuk ki. Az épület hossztengelye: Ny—K. A pusztulás rétegeiből megállapítható, hogy ez a szokatlanul nagyméretű körüljárható kőház az 1686. évi ostrom során semmisült meg. A XVII—XVIII. századfordulón bonthatták le maradványait (földszintjének még padlószintje is eltűnt), s mint udvar-, majd parkterületet csatolták az Esterházy-féle komplexushoz. Azonban — amíg a gótikus épület felmenő falai megsemmisültek — téglaboltozatos pincéje épségben érte meg korunkat. (A pincét az Esterházy-időkben ismerhették: egy vízcsövet úgy vezettek át boltozatán, hogy azt csupán a be- és kimeneti ponton szakították át, azonban magát a pincét semmire nem használták; ajtaját is betömték).

Érdekességként említem meg, hogy a pincét a középkorban két ízben boltozták át. Régi elbontott boltválla a jelenlegi boltváll alatt 2 m-rel mélyebben helyezkedik el. Ez egymaga elárulja, hogy e területen a középkor folyamán igen jelentős terepemelést hajtottak végre. (A mélyebb boltváll alatti betöltésben egy középkorú férfi tetemének szabályosan eltemetett maradványaira akadtunk; mellékletei nem voltak.)

Az alacsonyabb, mélyebben fekvő, elbontott boltváll a későbbi ásatási eredményekkel együtt arra utal, hogy a jelenlegi pincetér a középkornak egy koraibb periódusában földszint volt, majd annyira jelentős terepemelést hajtottak végre, hogy a XV. század végére a korábbi földszintből pince lett.

A romos falmaradványok alaprajzi tisztázása végett ráástunk épületünknek L_1 északkeleti sarkára is. Itt áthaladva egy 0,7 m mély, második világháborús bombatölcsérnek 1945 utáni betöltésén, egy 1 méter átmérőjű, kövekkel, habarccsal vegyes, falomladékos szórásban egy Mária- és tizenhárom Zsigmond-kori aranyforintra akadunk. Feltételezésem az, hogy e — talán XIII. sz-i eredetű, de a XV. századig legalább kétszer átépített háznak padlója alatt, tehát a padló és a pincefödém között, talán a Zsigmond-kori zavarok idején rejthették el e pénzeket. Ezeket azután — az épület sarokmaradványával együtt — egy második világháborús lövedék becsapódása szórta szét.

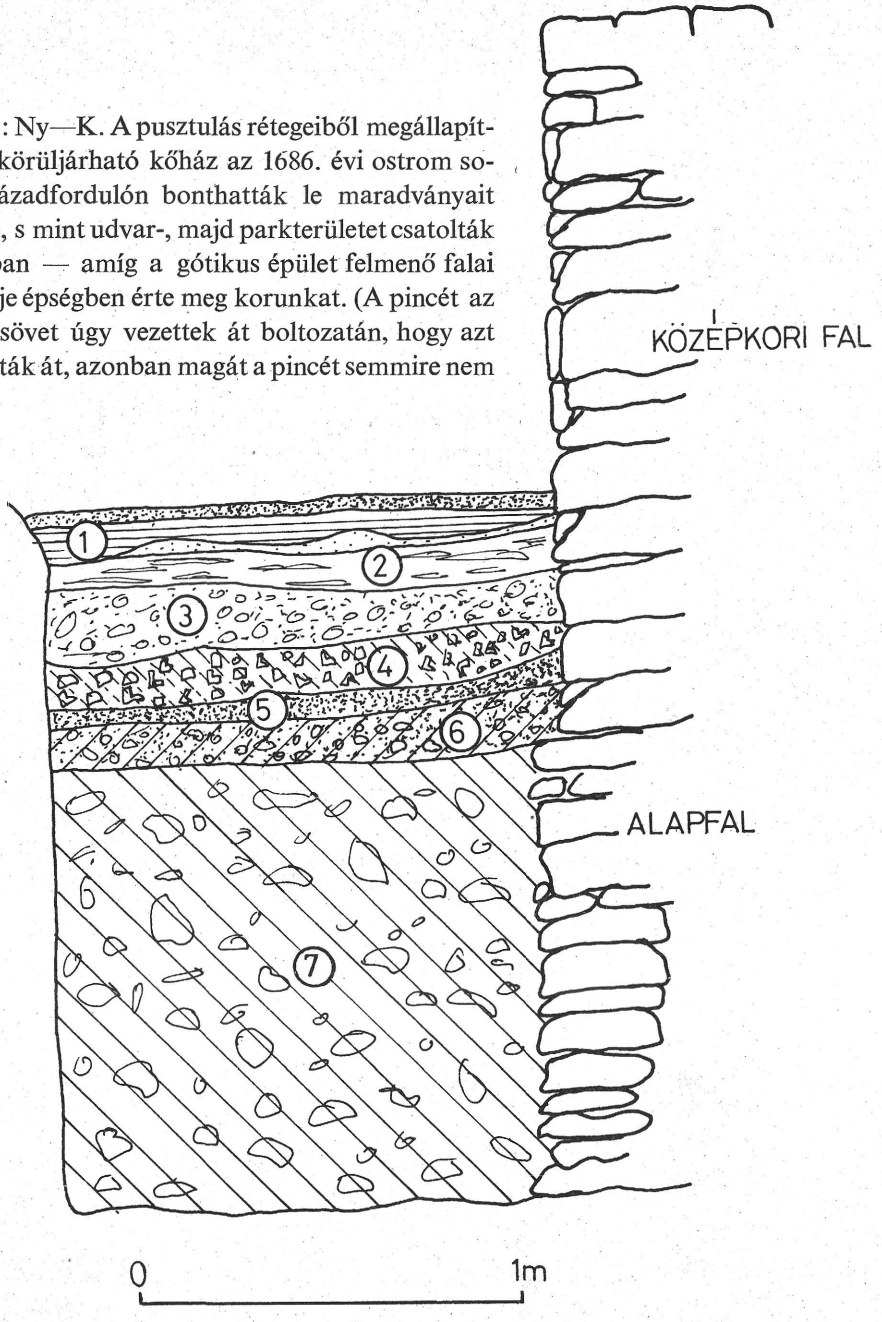

15. kép. Az ásatási alaprajz D—D metszete
1 = letaposott agyagos réteg; 2 = sárga kőporos réteg helyenként szürke habarcs beszűrődésekkel; 3 = épülettörmelékes homokos habarcs (XV. sz-i kerámia, mérműves kályhacsempetöredék); 4 = fehér kőporos kőfaragási réteg; 5 = öntött habarcspadló (XIV—XV. sz-i kerámia); 6 = törmelékes habarcsréteg (XIII—XV. sz-i kerámia); 7 = kiszedett fal törmeléke sötétbarna földdel keverten (XIII—XIV. sz-i kerámia)
Querschnitt D—D der Grundzeichnung der Ausgrabung
1 = abgetretene Lehmschicht; 2 = gelbe Steinstaubschicht, stellenweise mit grauen Mörtelinfiltrationen; 3 = aus sandigem Mörtel bestehender Gebäudeschutt (Keramik aus dem 15. Jh., Ofenkachelfragment mit Maßwerk); 4 = weiße Steinstaubschicht einer Steinmetzarbeit; 5 = gegossener Terrazzofußboden (14—15. Jh. Keramik); 6 = abgebröckelte Mörtelschicht (Keramik, 13—15. Jh.); 7 = Mit dunkelbrauner Erde gemischter Schutt einer abgetragenen Mauer (Keramik, 13—14. Jh.)

Épületünknek északi oldalán, a hajdani földszinti, később pincei házfalnál egy — később már funkcióját vesztett — vízkiöntő csatornának, 4 m mélységben pedig egy hatalmas, lapos kövekkel fedett, kelet felé lejtős utacskának maradványaira bukkantunk (14. kép). Így nyilvánvaló az épület periodizációja: a kezdetben áll egy, az úthoz ízülő kőház, északi falán vízkiöntő nyílással (talán XIII. század); ezután a szintet

mintegy két-három méterrel megemelik: a hajdani földszint pincévé alakul s a pincét először átboltozzák (XIV. század); az udvar szintet újabb másfél méterrel emelik: a pincét újból átboltozzák (XV. sz. második fele). Ezután az épület elpusztul (1686), maradványait 1696-ra lebontják.

Azt, hogy épületünknek tartozéka volt-e a tőle északabbra eső, a régi út északi oldalán észlelt kőfal maradvány, a munka rövidsége okán, nem tisztázhattuk. Egy, a romokra ránőtt vadgesztenyefa kivágásának tilalma azt is meggátolta, hogy a most ismertetett (L_1) épületünktől délnyugatra eső, 1686 után hasonlóan elbontott középkori házról alapfalainak megragadásánál többet mondhassunk. Alapozási rétegeiben a XIII. sz-tól a XVI. sz-ig terjedő kisleleteket találtunk (15 kép).

Abból az egész városrész-számba menő házcsoportozatból tehát, amely az újkori Esterházy-házak és kertek helyén a középkorban elhelyezkedett, mindössze hét lakóház tartozékát s mindössze három gótikus háznak alaprajzát sikerült tisztáznunk.[12] Pedig a XVI. század elején mintegy húsz lakóház állt e helyütt.

JEGYZETEK

1 A területen keresett Szent László-kápolnára vonatkozó ismereteimet „A középkori budavári Szent László és Szent Mihály kápolna" címen foglaltam össze, 1964-ben. BR XXI. 375—387.

2 A régészeti kutatást számos egyéb akadály mellett nehezítette az is, hogy a 9—13. sz. ingatlanok udvarán hosszú évekig az Országos Műemléki Felügyelőség műhely- és raktárépületei álltak, ezért ott kutatást nem végezhettünk.

3 Kutatási dokumentációjuk a Műemléki Főhatóság Tervtárában és a BTM Vármúzeumában.

4 Gerő Gy. BR XX. 1963. 548—549. és kutatási dokumentációjuk a BTM Vármúzeumban.

5 *Czagány István:* Komplex kutatási módszer az építészettörténeti és helytörténeti tudomány szolgálatában. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 1968. 1—2. sz. 63—147.

6 *Czagány I.* i. m. 112—137.

7 A Tárnok utca 7. sz.-tól a régi Brunszvik-féle telekig, tehát a Mátyás-templomtól D-re eső mai parkrészig az 1687. évi Haüy-féle helyszínrajz nem kevesebb, mint húsz házat, illetve házhelyet jelöl.

8 A Vármúzeumba került tárgyról dr. Dobrovits Aladár és dr. Scheiber Sándor megállapította, hogy a vésett jelek sem az arab, sem a perzsa, sem a héber írásjelekből le nem származtathatók.

9 *Czagány I.* i. m. 128. 35. kép.

10 A mészkőtufát mind a pincefalakban, mind a falazó kőanyagban Papp Ferenc professzor vizsgálta meg.

11 Bánrévy-Kovács adatai Czagány már idézett művében.

12 1967. évi ásatásom naplója a Budapesti Történeti Múzeum s a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában található.

LÁSZLÓ ZOLNAY

FORSCHUNGEN AUF DEN GRUNDSTÜCKEN TÁRNOK-GASSE NR. 9—13.

Auf dem Grundstück des einstigen Esterházy-Palais in der Burg von Buda — I. Bez. Tárnok-Gasse Nr. 9—13 — erstreckte sich im Mittelalter ein aus mehr als zwanzig Häusern bestehender, mit mehreren Gäßchen gegliederter, kleiner Stadtteil. Die Gebäude wurden bei der Belagerung des Jahres 1686 derart beschädigt, daß man die östlichen, der Donau zu blickenden Häuser des Grundstückes nacheinander abreißen ließ. Von den Gebäuden, die die Tárnok-Gasse umrahmt haben, blieben mehrere mittelalterliche Mauerteile von Nr. 11 und 13 aufrecht; das Gebäude Nr. 9 wurde zu Beginn des 19. Jahrhunderts beim Bau des klassizistischen Palais völlig abgetragen. Die aufgezählten Grundstücke wurden von den letzten Jahren des 17. Jahrhunderts an von der Esterházy-Familie erworben und diese ließ sie zu einem — annähernd einheitlichen — Gebäudekomplex umbauen. Die Gebäudegruppe wurde bei der Belagerung von Budapest im Jahre 1944/45 so schwer beschädigt, daß man beschloß — mit Ausnahme der mit Sedilien geschmückten Toreinfahrt des Gebäudes Nr. 13 — es gänzlich abzureißen. (Seitdem wurde auf den Grundstücken Nr. 9—11 eine moderne, einstöckige Schule erbaut). Parallel mit dem Abriß haben wir bei der Authentisierung der Aufmessungskarte des Jahres 1687 der Burg von Buda zwei — auf dieser angegebene — Hausreste aus dem 14. Jahrhundert freigelegt. In einem Falle gelang es auch die Ruinen von Steinhäusern aus dem 13. Jahrhundert zu authentisieren. Im Gelände sind wertvolle mittelalterliche Steinmetzarbeiten, auf das Schmiede- und Schneidergewerbe verweisende Denkmäler ans Tageslicht gekommen. Außer diesen kamen auch 14 Dukaten hervor, die wahrscheinlich in den ersten Jahren des 15. Jahrhunderts verbogen worden sind.

JELENTÉSEK

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM LELETMENTÉSEI ÉS ÁSATÁSAI AZ 1966–1970. ÉVEKBEN

ŐSKOR

1. Máriaremete, Felső barlang. 1969—70-ben a máriaremetei szurdokvölgy egyik új, eddig ismeretlen barlangjában végeztünk ásatást. A barlang a Remetehegy déli oldalában, kb. 70 m-rel a völgytalp fölött fekszik, DNy felé nyílik, a szurdokvölgy barlangrendszerének középső szintjében. A barlang maga két teremből és a kettőt összekötő rövid folyosószakaszból áll. A barlang rétegsora igen egyszerű:

1. Fekete jelenkori rendzina;
2. Barna holocén humusz;
3. Szürke élestörésű mészkőtörmelékes áthalmozott réteg;
4. Sárga löszös réteg mészkőtörmelékkel;
5. Sárgásbarna réteg beszakadt mészkőtömbökkel.

A felső 3 réteg holocén — rézkori cserepeket, recens állatcsontanyagot és az első teremben beásott, koszideri típusú bronzkori kincsleletet tartalmazott. Alatta — réteghiánnyal — a 4. réteg pleisztocén, a W 1-re jellemző faunamaradványokkal és faszénanyaggal néhány középső paleolit eszközt és szilánkot eredményezett. Az embermaradványt is tartalmazó kis leletegyüttes feldolgozása folyamatban van.

Gáboriné Csánk Veronika

2. III. Csillaghegy, Hegyalja u. 18. 1967-ben vízcsőfektetéskor néhány épszélű penge, lófog és mammutborjúfog töredéke került elő, melyet a telek tulajdonosa a Budapesti Történeti Múzeumnak beszolgáltatott. A terület jellege miatt — kis hétvégi telek gyümölcsössel — csak igen csekély területen tudtunk hitelesítő ásatást végezni.

A felszíni humuszban egy badeni kultúrához tartozó hulladékgödör volt, mely részben a humusz alatti löszbe is bevágódott. A humusz alatt 1 m mélységben kezdődött a lösz, majd 1,80 m mélységben, eredeti helyzetben vékony, sötétebb elszíneződést találtunk, mely a feltárás fala alá benyúlt. Az elszíneződés anyagában néhány vörös festékrög és a beszolgáltatott pengékkel azonos szilánkok és néhány újabb penge került elő. A kultúrrétegben egy 20 cm mély, félkörívben záródó cölöplyuk is volt. A kis mennyiségű leletanyag, melyet a rétegtani vizsgálatok alapján a W 3-ra helyezünk, a keleti gravetti kultúrához kapcsolódik. Jelentőségét elsősorban az adja meg, hogy a főváros területén első ízben találtunk a felsőpaleolitikumhoz tartozó telepnyomot.

Gáboriné Csánk Veronika

3. III. Békásmegyer, Vöröshadsereg útja 280. sz.-tól É-ra, „Egyetértés Tsz." területe. 1966-ban folytattuk a területen már korábban több alkalommal ásatott neolitikus telep feltárását. Az utolsó feltárási területhez É felé nyitottunk újabb 108 m² nagyságú felületet. Itt azonban csak két lekerekített végű, egymáshoz tompaszögben álló, árokrendszerhez tartozó gödörkitöltést tudtunk megfigyelni. Az egyik árokszakasz végén két cölöplyuk helyezkedett el. Az árokrendszertől É-ra már semmilyen neolitikus objektum nem volt található. Feltevésünk szerint a neolitikus telepet védőárok vette körül, melynek egyik szakaszát — a bejárattal együtt — sikerült rögzítenünk.

Gáboriné Csánk Veronika

4. XVII. Csabai út 50. 1968-ban vízvezeték-bevezetésnél a XVII. Csabai út 50. sz. ház telkén árokásás közben egy melléklettel ellátott csontvázat találtak. Kőszegi F. már csak a 2. sírmellékletet — egy karcolt

díszű depas amphikypellon-t és egy egyfülű tálat — tudta a múzeum részére megmenteni. Az árok keskenysége miatt a csontváz zsugorított helyzetű lehetett. Budapest területén a bodrogkeresztúri-ludanice csoport leletei ritkán fordulnak elő, ezért a sír környezetét átkutattam, hogy esetleg újabb, pontosan megfigyelt sírokat találjunk. Ez a kísérletünk sajnos nem járt sikerrel, azonban a feltárt területen a Rákospatak melletti bádeni településsor újabb gödreit találtuk, viszonylag nagy mennyiségű cserépanyaggal. Ezenkívül középkori cserépanyagot is gyűjtöttünk.

Gáboriné Csánk Veronika

5. III. Békásmegyer, Vöröshadsereg útja mentén 1966-ban is folytatódott a kora bronzkori és kora vaskori sírokból álló temető feltárása. 750 m² területen újabb 46 sír került elő. Az eddig feltárt sírok száma 252. Munkatárs: Nagy László.

Schreiber Rózsa

6. III. Vöröshadsereg útja 4811/224. 1967-ben folytattuk a kora bronzkori és kora vaskori temető feltárását. A temetőnek ezen a részén a sírok már ritkábban jelentkeztek. A 21 sír közül 7 kora bronzkori, ezek közül 4 zsugorított csontvázas, 14 kora vaskori, mind hamvasztásos. A leletanyag nem mutatott eltérést a korábbi évek leleteitől. Munkatárs: Nagy László.

Schreiber Rózsa

7. III. Vöröshadsereg útja 63673 hrsz. 1968-ban a régi 4811/224 hrsz. az új BUVÁTI felméréssel megszűnt területkn az épülő ABC áruház Ny-i és D-i oldalán, az 1960—1967-ig feltárt területhez kapcsolódva a korabronzkor-koravaskori temető feltárását végeztük. Mintegy 250 m² területen további 19 kora vaskori hamvasztásos és urnasírt bontottunk ki. Ezzel a kiásott sírok száma 301-re emelkedett. Munkatárs: Nagy László.

Schreiber Rózsa

8. III. Vöröshadsereg útja 63673. hrsz. 1969-ben folytattuk az előző évek során megkezdett kora bronz-, kora vaskori temető feltárását. Az ásatás folyamán további 49 hamvasztásos kora vaskori sír került elő. Ezzel a kiásott sírok száma 350-re emelkedett. Az ásatáson részt vett: Nagy László.

Schreiber Rózsa

9. III. Szentendrei út 781. 1967-ben az Óbuda MTSZ területén alapozási munkák során a középső és késő bronzkor átmeneti időszakába tartozó települési nyomokra bukkantak. A hulladékgödrökből a cserepeken kívül előkerült egy öntőminta két része is. Leletmentésre nem nyílott ugyan lehetőség, de a gödrök és egy kemence körvonalát megfigyelhettük és rögzítettük.

Schreiber Rózsa

10. XX. (Soroksár) Dózsa György út 46. 1967-ben a ház kertjében vízvezeték fektetésének során nagyobb urnához tartozó cserepek és kisebb tál kerültek elő. A helyszíni vizsgálat alkalmával tisztázni lehetett, hogy a középső bronzkori vatyai kultúra néhány sírját bolygatták meg.

Kőszegi Frigyes

11. Budaörs Vasútállomás. A Hungarofruct hűtőházának építkezései alkalmával 1968-ban középső bronzkori kincslelet került elő. A gömbhasú, tölcséres nyakú edénykében bronz karpereceket és korongdíszeket rejtett el egykori tulajdonosuk, a későbbi római út közvetlen szomszédságában.

Kőszegi Frigyes

12. I. Dísz tér. 1968-ban kaptár alakú őskori beásás került elő. (l. középkor 2. sz.)

13. I. Színház utca. 1968-ban két középső bronzkori hamvasztásos, kőpakolásos urnasír került elő. (1. középkor 18. sz.)

14. XIV. (Zugló) Vízakna u. 41/b. 1967-ben családi ház építkezéseinek földmunkái bronzkori cserepeket és bronzbalta öntőmintáját hozták napvilágra. A szomszédos telken elvégzett leletmentéssel kiderí-

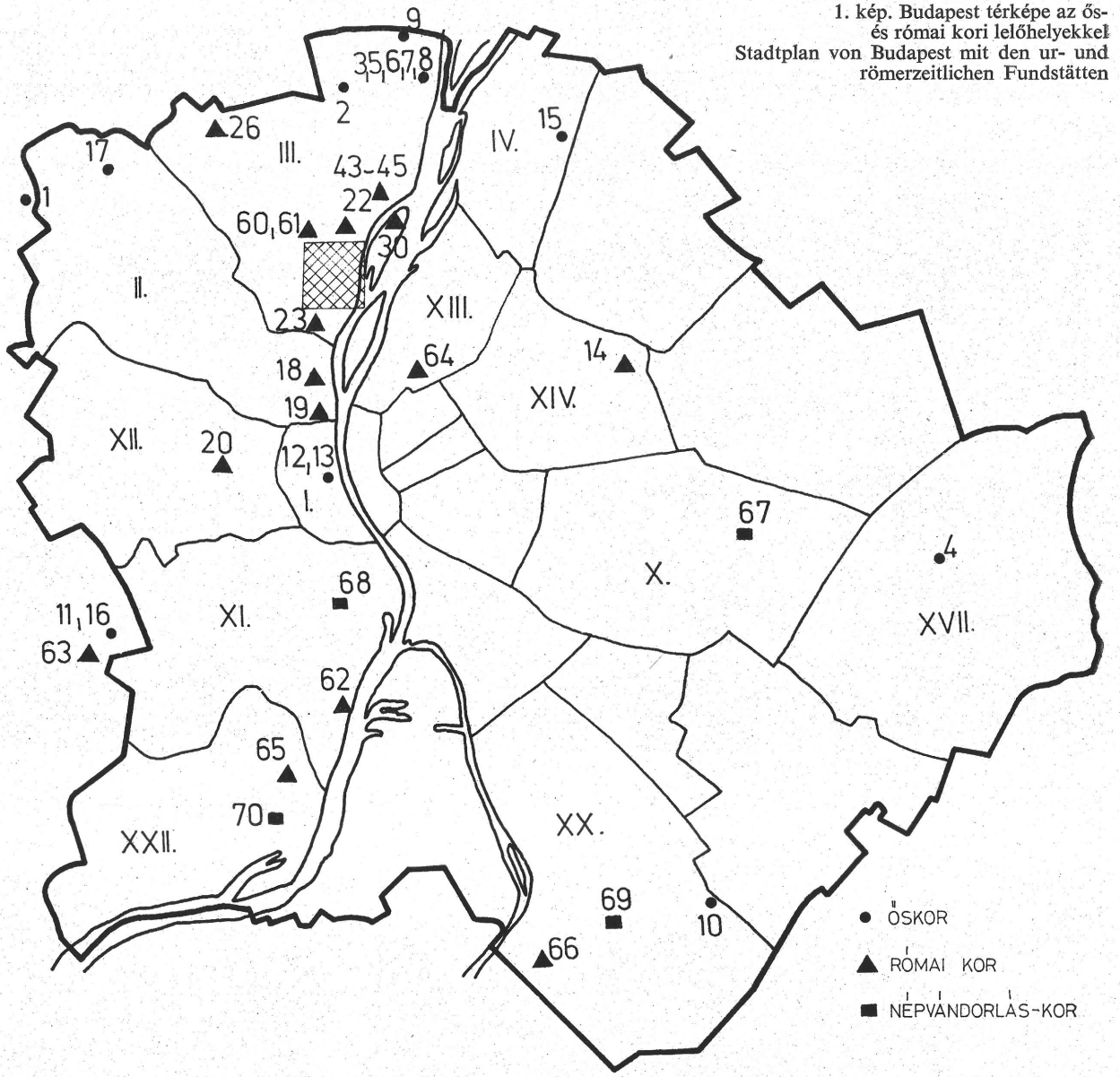

1. kép. Budapest térképe az ős- és római kori lelőhelyekkel
Stadtplan von Budapest mit den ur- und römerzeitlichen Fundstätten

tettük, hogy az egykori vizenyős ártérből kiemelkedő dombháton a késő bronzkori halomsíros kultúra ideiglenes jellegű telephelye feküdt.

Kőszegi Frigyes

15. IV. Káposztásmegyer-Pavilon. A BTM tervásatásai keretében 1969-ben próbaásatást végeztünk Káposztásmegyeren, a Pavilon nevű határrészben. A lelőhely a Mogyoródi patak mentén helyezkedik el, közvetlenül Dunakeszi határában. A feltárások egy késő bronzkori és egy szarmata település maradványait eredményezték. A földbe mélyesztett gödörlakások és az ezekből származó kerámia és állatcsont anyag mindkét korszakban a települések időszakos jellegére engednek következtetni.

Kőszegi Frigyes

16. Budaörs Vasútállomás. A Budapest határában feltárt római kori település közvetlen szomszédságában, a Hungarofruct hűtőházának építkezéseit megelőző ásatási munkák többek között kora vaskori temető néhány sírját hozták napvilágra 1967-ben. A több méter átmérőjű kőkerítéssel övezett hamvasztásos sírokban a korszak legvégére keltezhető kerámia mellékletek voltak. Az ásatásnál jelen volt Hadházy Aba régész.

Kőszegi Frigyes

17. II. (Pesthidegkút) Dózsa György út. Vízcsőárok földmunkái során 1970-ben kora vaskori település maradványai bukkantak napvilágra, szemétgödrökkel, vékony kultúrréteggel, s egyelőre meg nem határozható korú kőfalazattal. A cserépanyag a kora vaskor második felére keltezi az Aranyárok mentén fekvő települést.

Kőszegi Frigyes

RÓMAI KOR

18. II. Frankel Leo utca 62. 1969 júniusában az ORFI Reuma-kórháza mellett kősírláda került elő. Két, már korábban megbolygatott váz feküdt benne. Mellékletei: 3 db illatszeres üveg, 1 borostyángyűrű. Ugyanerről a telekről már korábban is előkerültek II—III. századi sírkőtöredékek, kerámia töredékek s egy fémmázas korsó. Az ott dolgozók közlése szerint csontváz is került elő, de a leletkörülményeket nem lehetett megfigyelni, mivel a leletek nagy mélységből, gépi földmunka során kerültek elő.

Németh Margit

19. II. Gyorskocsi u. 25. számú ház belső udvarán, a talajszint alatti kb 120 cm mélyen egy római kori oltárkőnek vagy szoborbázisnak töredéke került elő 1966-ban. A téglalap alapú, alul domború karikákkal díszített kőhasáb három oldalán felirattöredék van.

Wellner István

20. II. Tusnádi u. 8. 1969 júniusában, az épülő társasház alagsorában kőlapokból összeállított sírláda került elő. A csontvázat az építtetők szétszedték, közlésük szerint melléklete nem volt.

Németh Margit

21. III. Árpád fejedelem útja 108—110. 1967 november — 1968 július időszakban, több megszakítással, kutattunk az ide tervezett toronyház helyén. É—D irányú úttestet vágtak át római kori téglasírral. ÉÉNy—DDK irányú kőfal közelében (2×1,2 m méretű) kemence mutatkozott, alatta (30 cm sz.) cölöplyuk. Majd két csontváz került elő; fektetés: K—Ny, arcuk K felé nézett. A csontvázpár alatt kőfalas csatorna húzódott. Odébb K—Ny irányú kőfal darabját találtuk, majd megint téglakoporsós sírt; a váz arca ebben Ny felé nézett. A középkori vonatkozásokat Bertalan Vilmosné vizsgálta meg, a sírokat Kaba Melinda bontotta ki.

Szilágyi János

22. III. Benedek Elek utcai területen folytatott leletmentés 1966 és 1970. év között. 18920—922 hrsz-u telket 1966-ban kijelölték fűtőerőmű építése céljára. Tekintettel korábbi kutatási eredményekre a Budapesti Történeti Múzeum előzetes feltárás szükségét kötötte ki. Az itt folytatott leletmentő ásatás kapcsán 1967-ben 103; 1968-ban 97; 1970-ben 39 kora császárkori hamvasztásos és néhány csontvázas sír került felszínre. A sírok változatos temetkezési rítust mutatnak, mellékletekben gazdag kerámia, üveg- és fémleletekkel kísérve.

Kaba Melinda

23. III. Bécsi út 50. 1969 októberében kerti munka során vízvezetékcsatorna került elő a hozzá tartozó téglából épült kis vízelosztóval együtt.

Németh Margit

24. III. Bécsi út 122. szám alatt 1970-ben újabb ház alapozását kezdték meg. Ennek során előkerült egy ép állapotban megmaradt téglaégető kemence (2. kép). Nyugati fala a domboldalba volt bevágva, tüzelőnyílása keletre nézett. Oldalát két felől vastag átégett vörös anyagréteg támasztotta, mely a meleg megtartására szolgált. A szűk bejárati folyosó után kettős ívelésű borda osztotta két kamrára a tüzelőhelyiséget. A padozatot az agyagtéglákból falazott boltívek tartották, a boltívek között helyezkedtek el a melegátereszto nyílások, melyek a meleg levegőt az agyagpadlóig vezették. Ezen a telken még egy összeomlott kemencét tártunk fel. A telep kiterjedésének megállapítása céljából a kutatások tovább folynak.

Parragi Györgyi

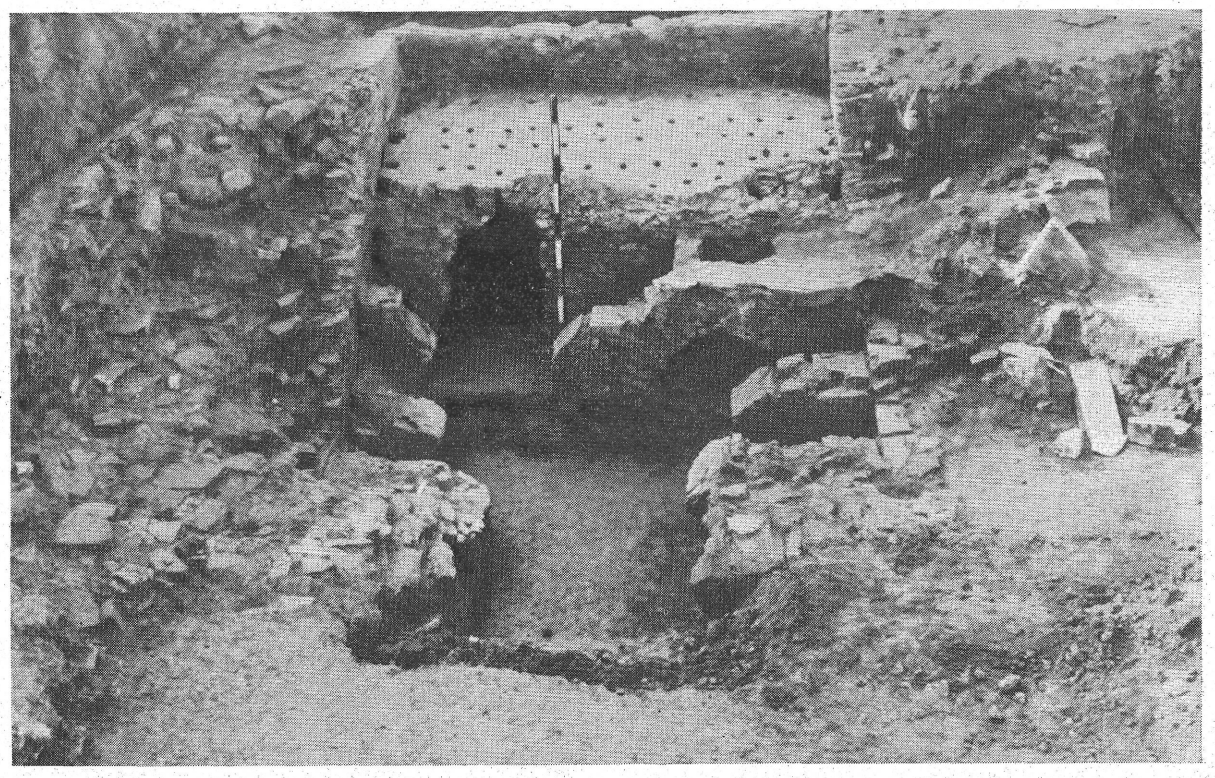

2. kép. III. Bécsi út 122. Római kori kemence
III. Bez. Bécsi-Straße 122. Römerzeitlicher Backofen

25. III. Bécsi út 124—128. szám alatt 1967—1970-ben folyamatosan végeztünk leletmentést és ásatást. Ezek során a katonaváros egyik legnagyobb kiterjedésű kerámia- és téglagyártó műhelye került elő. A leletmentés során 5 kemencét tártunk fel, ezek részben tégla, részben kerámia égetésére szolgáltak. Az ásatási megfigyelések szerint először a kerámiagyártás indult meg, az I. sz. végén. Az előkerült mintatálak, sigillata utánzatok alapján megállapíthatjuk, hogy a műhely a délgalliai sigillatákat utánozta, de termékei között megtaláljuk a helyi, kelta fazekasság hagyományait folytató edénytípusokat.

Az ipartelep Ny-i oldalán a raktárhelyiségek helyezkedtek el, s feltártunk egy több helyiséges lakóházat is, a lakóház és a műhely kora megegyezett. Az éremleletek alapján megállapíthatjuk, hogy a kerámiagyártás Vespasianustól Antoninus Pius koráig tartott; a téglagyártás a legio II. ad. letelepedése után indulhatott meg nagyobb ütemben. Mikor a kerámiagyártás megszűnt, a téglagyártás még tovább folytatódott ezen a területen, s a II. század első harmadától kizárólag csak téglagyártással foglalkoztak.

A területet vastagon borítja a téglatörmelékekből, faszén és pernye darabokból álló törmelék, mely nem egy helyen eléri a 2 méter vastagságot is. A kemencék ép állapota arra enged következtetni, hogy ezt a területet egyszerre hagyhatták fel. A téglagyártáshoz szükséges nagy mennyiségű vizet szállító csatorna jelentős szakaszát tártuk fel. A csatorna ép állapotban maradt meg.

Parragi Györgyi

26. III. Csúcshegy-Solymárvölgy. 1968-ban a III. kerületi Solymárvölgyben, az Országos Fajta és Termeléstechnikai Kutató Intézet mintakertészetében leletmentést végeztünk. A terület Ny-i részén, a már ismert csúcshegyi villától DK-i irányban kb. 300 m távolságban i. sz. I. századi bennszülött telepnyomokra bukkantunk. A leletmentés során két lakógödröt tártunk fel. Ugyanerről a telekről egy eraviszkusz, kocsijelenetet ábrázoló sírkő is előkerült.

Németh Margit—Szirmai Krisztina

27. III. Dévai Bíró Mátyás tér. Csatornázás, s egyéb kábelfektetési munkák során a téren több helyen sikerült rögzítenünk egy É—D-i irányban haladó úttestet, mely valószínűleg az amfiteátrumtól indulhatott. Az úttest 8 m széles, sárga kőzúzalék az alapozása. Több helyen kemence nyomait rögzíthettük,

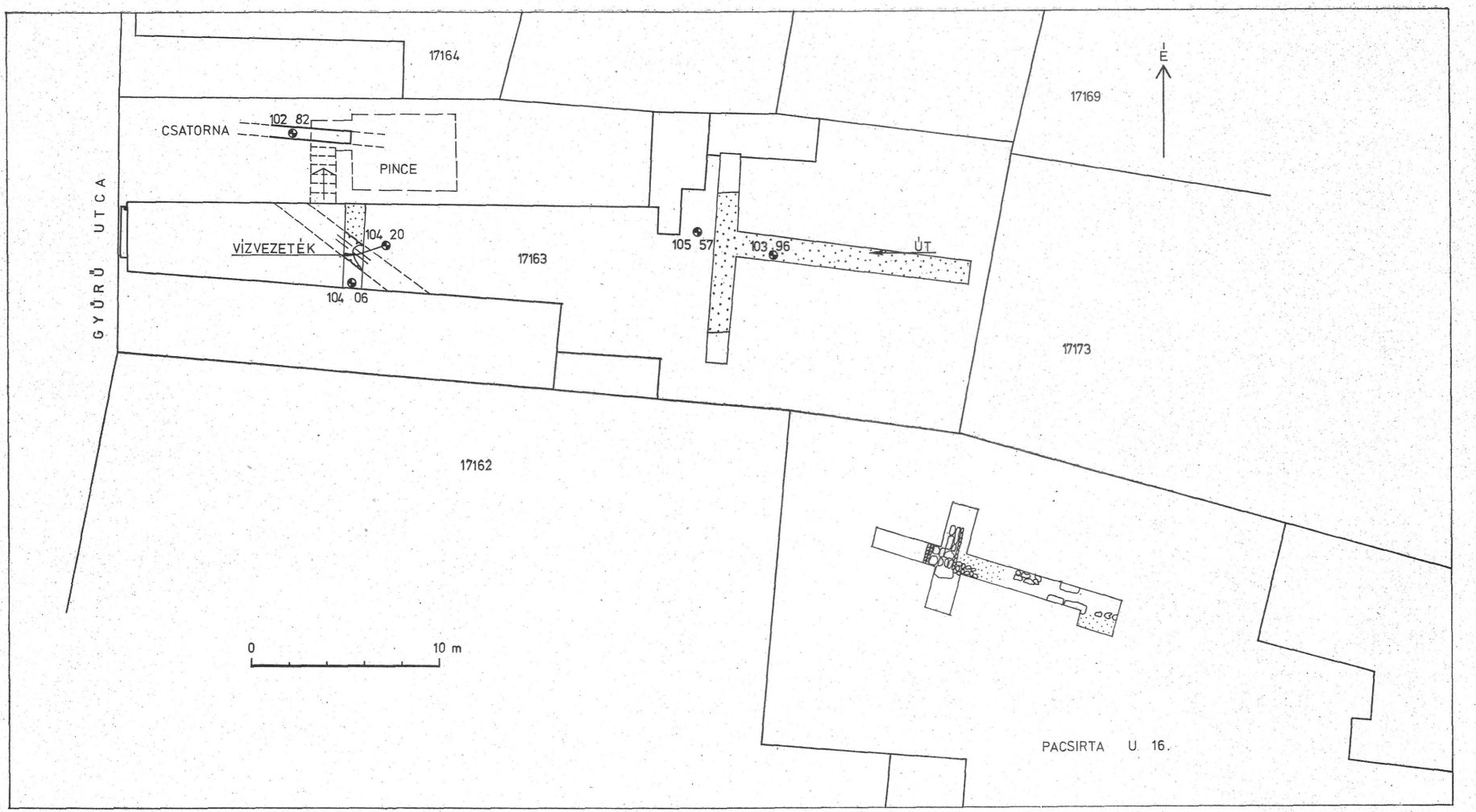

3. kép. III. Gyűrű u. 5. Az 1970. évi ásatás helyszínrajza
III. Bez. Gyűrű-Gasse 5. Situationsplan der Ausgrabung im Jahre 1970

a kísérő kerámia anyag az I. század végére, a II. század elejére keltezhető, köztük benyomott díszű darabok is előfordulnak. (1970)

Parragi Györgyi

28. III. Föld utca 42—46. 1970 októberében a Főv. Csat. Művek gépi erővel történt munkálatai közben a III. Föld utca D-i oldalán — a San Marco és a Zápor utca közti szakaszon 250—300 cm mélységből az alábbi apró leletek kerültek elő: 2 db üvegedény alj és oldal töredékei, továbbá két db nagy és kisbronz. (Vespasianus, Caracalla, I. Valentinianus, I. Constantinus).

Szirmai Krisztina

29. III. Gyűrű utca 5. A Pacsirta utca 16. sz. alatt jelentkezett római kori úttest hitelesítésére az ezen a telken húzott kutatóárokban, 103,96 m tf. magasságban egy másik, nyilván nyugat—keleti irányú római kori utat találtam. Az úttest szélessége 8 m.

4. kép. III. Gyűrű u. 5. Kétcsövű római kori vízvezeték
III. Bez. Gyűrű-Gasse 5. Zweiröhrige Wasserleitung aus der Römerzeit

A Gyűrű utca 5. sz. épület pincéjében megtaláltam annak a kelet felé lejtő római kori kőcsatornának egy szakaszát, melynek jóval keletebbre eső részét még az 1940-es évek elején Szilágyi János fedezte fel. A Gyűrű utcában talált csatorna 1,2 m magas mészkő lapokból áll, szélessége 0,8 m, alja jól cementált nagyméretű mészkőlapokból áll. A pince nyugati szakaszán a csatorna 7 m hosszan követhető; itt nagyméretű mészkőlapok borítják. A csatornafenék tengerszintfeletti magassága 101,59 m, fedlapjának felső része 102,82 m.

A Gyűrű utca 5. számú épület udvarán vont észak—déli kutatóárokban, 0,3 m mélységben egy északnyugat-délkelet irányú mészhabarcsos kőpakolás jelentkezett. A látszólagos fal 1,2 m széles; habarcsában és körülötte római kori edénytöredékek voltak. A falat átmetszve, benne egy római kori kettős cserépcső vezetéket találtunk. A vízvezetéket foglaló római kori falazat 4 m mélységben, egy terrazzoval burkolt szinten nyugszik. E terrazzónak tengerszintfeletti magassága 104,06 m. A vízvezeték körül, annak korát egyértelműen hitelesítve, csak római kori leletek voltak. (3—4. kép)

Zolnay László

30. III. Hajógyári sziget, Óbudai hajógyár. 1970-ben a sólya mellett 3 pontot kellett mutatnunk a gyár vezetőségének, ahol (a helytartói villa falmaradványainak megrongálása nélkül) kandelábertartó oszlopokat állíthatnak fel. Kitűnt, hogy a római kori villapalota DK-i sarka terében merült fel ez a kívánság. Újabb faldarabokat és terrazzópadozatrészeket ismerhettünk meg.

Szilágyi János

31. III. Kerék utca 14. 1969-ben folytattuk az előző évben leletmentés során meghatározott középkori útréteg kutatását. A kelet—nyugati út további szakaszát kívántuk meghatározni az elbontott ház kertjének nyugati szélén. Az ásatás során a két szelvényben megkaptuk az újkori réteg alatt a mai szinttől számított 1 m körüli mélységben a római kori utat. Az út felső rétegeinek azonban csak 20—25 cm-es foltjai maradtak meg, mert az újkori temető sírjaival elvágták, illetve 150—170 cm mélységig megbolygatták. Az újkori

bolygatás miatt sajnos középkori réteget nem tudtunk meghatározni. A római kori út alatt egy III. századi oszlopos épület egyik in situ oszloplábazatát találtuk meg. Az útréteg alatt a II. szelvényben korábbi római kori építmény kiszedett falait és fehér, illetve vörös színű terrazzópadlójának maradványát határoztuk meg. Ez alatt az épület alatt egy korábbi római kori települési réteg húzódik.

Bertalan Vilmosné

32. III. Kerék, Kórház, Raktár, László utcák és a Szentendrei út által határolt területen építendő szalagházak helyén 1968 tavaszán volt alkalmunk kutatóárkok húzására. Előkerültek kőkupacok, kőfalcsonkok, római kori ároknyomok mint a legiói erőd Ny-i kapuja, valamint Ny-i és É-i védőfalának, illetve elő- és visszaugró tornyai faldarabjainak a nyomai; összefüggésük tisztázása még további feltárások feladata. A Ny-i kapuból kivezető műút egy darabon jó fenntartásban mutatkozott. Sok kőgolyó előkerülése is a védelmi rendszerre utal. Az erőd belsejében több úttest nyomai jelentkeztek. Az egyik árok-kontúrvég betöltéséből keltező (Flavius-kori) kerámia került elő.

Szilágyi János

33. III. Kiscelli utca 8. 1968 augusztusában a Kiscelli u. 8. sz. ház telkén, a ház lebontása után végzett ásatás során a Táborvárosi Múzeum romkertjében bemutatott római kori épülethez tartozó további helyiségek kerültek elő: a nagy kőlapokkal kövezett udvar keleti fele és egy hypocaustummal ellátott helyiség, ahol a fűtést többször is megújították. Az épületmaradványok az i. sz. II—III. századból származnak. Az udvarrész északi oldalán vastag, ÉNy—DK-i irányú vízvezetékfal került elő, az épület egyik — már lebontott — helyisége fölött. Az udvarrészben és a fűtőtérben három, melléklet nélküli sírt tártunk fel.

Németh Margit

34. III. Kórház utca. 1969 februárjában a III. Kórház utcától északra, a Szentendrei úttól nyugatra fekvő építési területen egy É—D-i irányú szennyvízvezető árok déli végében 3,5 m mélységben kövezett útréteg maradványa mutatkozott 8,5 m hosszúságban. Az út iránya nagyjából É—D-i volt. Ugyanebben az árokban, a kövezéstől északra két párhuzamos, egymástól 55 cm távolságra levő 50—50 cm vastag falszakasz jelentkezett, az úttal azonos mélységben. Leletanyag nem került elő.

Németh Margit

35. III. Korvin Ottó utca és Szőllő utca közötti terület. A Selmeci és Kiscelli utca közötti területen (Szőlő utca és Korvin Ottó utcával határolva) a közművesítésekkel kapcsolatban húzott K—Ny-i árokban a mai szint alatt 60—70 cm mélységben egy 10 m körüli széles átvágott útréteget figyelhettünk meg. Az útréteg vastagsága, réteges felépítése és a metszetekből kiszedett kerámia alapján az É—D-i irányú utat római korinak véljük. Az út felett újkori feltöltési réteg húzódik.

Bertalan Vilmosné

36. III. Meggyfa utca 19. számú házzal szemben, a Hercules-villa romkertjének északi szélénél, a kerítés alábetonozása, illetve az új csatornaárok kiásásakor 1966 október-novemberében egy falsarok, valamint egy köves, sóderos járószint került felszínre, továbbá kőfal és terrazzópadló maradványok.

Wellner István

37. III. Meggyfa utca. A Hercules-villa romkertjének északi szélénél, a lebontott felvonulási épület keleti végénél 1967-ben kettős apsziszos záródású, terrazzópadlós helyiség került napvilágra. A terrazzó az oldalfalakon is folytatódik, ezért a helyiség feltételezhetően fürdőmedence volt, valószínűleg a villaépület frigidariuma. A közvetlen szomszédságában levő, ökölvívókat ábrázoló mozaikpadlós szoba ezek szerint a fürdőrészleg vetkőzőhelyisége volt.

Wellner István

38. III. Meggyfa utca és Szentendrei út sarkán, a délkeleti járdasaroknál, 1968-ban gázcsőfektetésnél két, tegulákból összerakott sírt találtak, kb. 2 m-rel a mai járdaszint alatt. Kiérkezésemkor mindkettő már szét volt dúlva; bemondás szerint a fej kb. északnak, a lábak délnek helyezkedtek el.

Wellner István

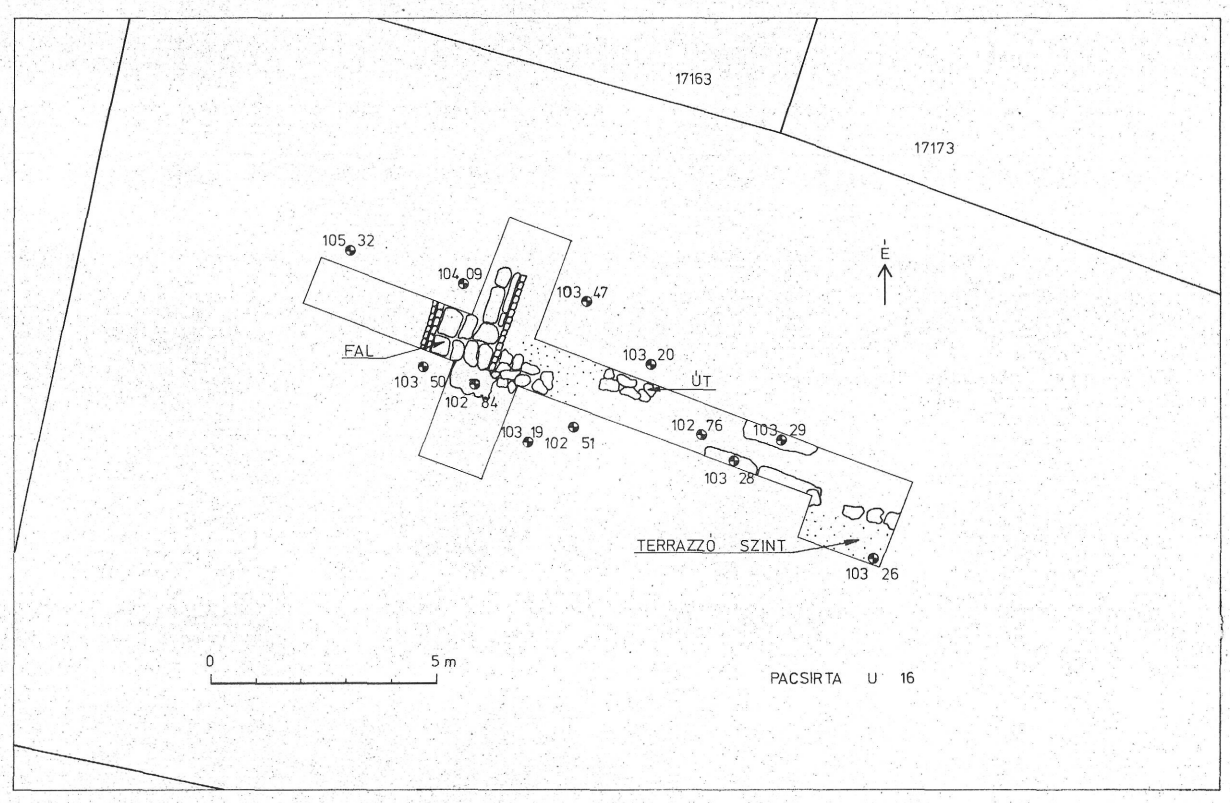

5. kép. III. Pacsirta u. 16. Az 1970. évi ásatás helyszínrajza
III. Bez. Pacsirta-Gasse 16. Situationsplan der Ausgrabung im Jahre 1970

39. III. Pacsirta utca 16. Az 1970. szeptember 23-tól október 9-ig végzett középkori kutatások során a telek nyugati udvarán egy nyugat—keleti irányú, 14 m hosszú, 1,1 m széles, helyenként 5 m mély kutatóárkot alakítottam ki. Az árok középső és keleti szakaszán — az ott előkerült falmaradványok tisztázására szolgáló — 5,5 m, illetve 2,2 m széles, észak—déli irányú kutatóárkot vontam. A hosszárok középső szakaszán egy 1,4 m vastag kőfalat találtam. A fal homokkövekből áll, szélei szépen faragott nagyméretű kváderekből. A kísérő leletanyag római kori tégla- tetőfedőtégla és edénytöredékből áll. A lábazat feletti felmenő falból mindössze 0,8 méternyi szakasz maradt meg. 2,2—2,6 m mélység között egy megrongálódott járószintre — esetleg római kori útmaradványra — lehet következtetni. Az észak—déli irányba futó, igen szép megmunkálású fal a mélyebb szakaszon — ahol épebben megmaradt — 1,5—1,7 m vastagságúra szé-

6. kép. III. Pacsirta u. 16. A légiós tábor déli kapujának maradványa
III. Bez. Pacsirta-Gasse 16. Reste des südlichen Tores des Legionslagers

lesedik. A falazat nyugati oldalán átlag 2,2 m mélységben római kori pusztulásréteg jelentkezik: az az építmény — kapu —, amelynek ez az észak—déli irányú falmaradvány tartozéka, tetőtéglákkal fedett épület volt. (3, 5—6. kép)

Az ároknak a faltól keletre eső részén római kori leletekkel datált útmaradvány, az árok keleti végében újabb kőépület maradványai jelentkeznek.

Az 1970. október 1-én Sz. Póczy Klára és Nagy Tibor részvételével tartott helyszíni szemle után kialakult az a nézet, hogy a hosszárokban megtalált nyugat—keleti irányú falcsonk a római kori légiótábor fala.

Zolnay László

40. III. Raktár utca 39—41. számú házak udvarán, a Kunigunda utca 6. számú házzal szemben kőlapokból összeállított késő római sír került elő 1966-ban. Tájolása fejjel dél—délnyugat felé. A csontváz jobb vállánál hagymafejes fibula, lábfeje közt üvegedény, jobb lábszára mellett kerek üvegtálka és kúp alakú üvegpohár volt. A sír fenekét négy darab tegula alkotta, melyeknek peremét levésték.

Wellner István

41. III. Raktár utca. 1969 áprilisában a III. Raktár utcától délre, az egykori Kerék utcától nyugatra levő építési területen egy K—Ny-i irányú távfűtési árokban 3 m mélységben, a bolygatatlan, agyagos talajban 1—3 m hosszú, nagyjából ovális beásások mutatkoztak, faszenes maradványokkal. Ugyanebben az árokban, a régi Kerék utca vonalában 80—90 cm mélységben több rétegű, 7,5 m széles útréteg metszete jelentkezett. Az út észak—déli irányú volt. Leletanyag nem került elő.

Németh Margit

42. III. Raktár u. (1970) A XII/b számú új lakóépület É-i oldalán, a járdatest mellett, kábelfektetésnél III. századi kőépület egyik légfűtéssel ellátott helyiségét vágták át.

Nagy Tibor

43. III. Szentendrei u. 139. Aquincum Polgárváros. 1966-ban a HÉV vonalától Ny-ra húzódó mezőn, a római település korszerű perióduskutatására adódott lehetőség. Az ásatást a D-i városfal nyomvonalánál kezdtük el. A feltárás alkalmával a falnak már csak a kiszedett teknőjét dokumentálhattuk. A városfaltól É-ra egy K—Ny-i irányú, lapburkolattal borított úttest maradványait s az utcát szegélyező épületcsoportok alapjait találtuk. Három kőépület felső padlószintjét bontottuk ki. A kora császárkori építési periódusokat egyelőre egyetlen ásatási felületben figyeltük meg.

1967-ben a D-i városfal belső oldalán, mintegy 100×30 m-es felületen a perióduskutatásra helyeztük a hangsúlyt. Megállapítottuk, hogy a 4 főbb építkezési korszak rétegződött egymásra. A kőépítkezések közül a legfelső a IV. század elejére tehető, ezt a mélyszántással feldúlták. A feltárás során Severus-kori periódus épületmaradványai alakultak ki. Ez alatt a Hadrianus-kori s az I. század végére tehető falalapokat csak kisebb szakaszokon kísérhettük figyelemmel.

Az előző évben kőlapokkal burkolt út szegélyét tártuk fel. Ebben az évben teljes szélességében kibontottuk és K—Ny-i irányban 40 m hosszan szabaddá tettük az úttestet. Majd mintegy 90 m-es szakaszon feltártuk egy É—D-i irányú keskenyebb utca maradványait, amelyet csatorna szegélyezett. A két utca kereszteződésénél 4 nagyobb épület helyiségeit bontottuk ki a földtakaró alól, kettőben üzlethelyiségek nyíltak az utcáról.

1968-ban a Polgárvárosban a főutcát szegélyező épületek perióduskutatásával s az insularendszer meghatározásával párhuzamosan, megkezdtük a városfal feltárását a D-i és Ny-i oldalon. A múlt század végén egyszer már kiásott, de pontosan nem rögzített kör alakú DNy-i saroktornyot azonosítottuk, a tornyot feltártuk, majd attól É-ra és K-re 2—2 négyzetes alakú védőtornyot bontottunk ki. Az utóbbiak alapozása épségben megmaradt, a tornyokat összekötő falszakaszok kőanyagát azonban — a megvizsgált helyeken szinte mindenhol — az alapokig elhordták. Megfigyelhettük és rögzíthettük a városfal teljes rendszerét, a városfal és védőtornyok méreteit, építési technikáját, a falat kísérő utat, a falat belülről szegélyező körüljáró töltés szerkezetét, valamint a városfallal párhuzamosan futó első házsor beépítésvonalát. 1969-ben a romkonzerválások az „F" u-tól K-re húzódó épülettömbben alaprajzi tisztázásokat igényeltek. Az új feltárások

7. kép. III. Szentendrei út 139. Aquincum, Polgárváros. Szentély maradványa
III. Bez. Szentendrei Straße 139. Aquincum, Zivilstadt. Reste eines Heiligtums

arra figyelmeztettek, hogy a szóban forgó területen a II. század elején építkeztek először, akkor műhely állt itt kúttal és tabernákkal. A IV. század elejéig még két ízben került sor alapvető átépítésekre, s ezen belül többszöri toldozgatásra. A III. században ide is középület került, a környéket csak ekkor közművesítették. Az új épület két helyiségének megújított padlóját egy korábbi falminta 50—60 cm vastag rétegű vakolat töredékével fedték. Az épületcsoportot D felől lezáró K—Ny-i irányú utcát — kb. 30 m hosszban — teljesen szabaddá tettük. A kőlapokkal burkolt úttestet csatorna szegélyezte, fedlapjait járdának használták, mellette még eredeti helyükön voltak a kerékvetők.

1970-ben a Polgárváros amfiteátrumában végeztünk kutatásokat. Megállapítottuk, hogy a III. században az amfiteátrumot átépítették, díszpáhollyal és új feljárókkal látták el.

Sz. Póczy Klára—Hajnóczy Gyula

44. III. Szentendrei út 139. Aquincum Polgárváros. Az úgynevezett basilica K-i szomszédságában, a régi kőkoporsó sor mentén (a decumanus utcától É-ra) 1966 júniusában és 1967 nyarán végeztünk periódusvizsgáló és alaprajzkiegészítő feltárást (Kuzsinszky B-nál: XXVI—XXVII). A modern jegyárusító fülke közelében bennszülött-jellegű szentély, mellette magában álló csarnoképület, tovább több medencés nymphaeum alapfalmaradványai alakultak ki. A kb. 24 m²-nyi (négyszögű) szentélycellához L alakú folyosóudvar vezetett. A cella 3 oldalán maradtak meg talapzatok, szobrok tartására. A szentély egyik sarkánál tüzelőhely rétege mutatkozott. D-i szomszédságában lakóház (:XXVI) helyiségeit tisztázhattuk, alighanem C. Jul. Val.... császári testőrségi veterán tulajdonát, akinek a végelbocsátó bronzlevele itt került elő (Bud. Rég. 7. 1900. 167). A díszkút 235 cm széles lehetett, rétege alatt korábban vöröses terrazzópadozatos építmény nyomait találtuk meg (keltező lelet: Domitianus verdefényes as-a). A magában álló csarnok egyházközségi vagy magistratusi gyűléshely lehetett. A nymphaeum-tól K-re fémolvasztó tüzelőhelyei, ólomolvadéka stb. mutatkoztak. (7. kép)

Szilágyi János

45. III. Szentendrei út 139. (1970) Az aquincumi polgárvárosban, az úgynevezett Basilica területén, az É-i kőlapos nagy udvartér Ny-i oldalán III. századi falpilléres helyiségsort tártunk fel. A II. századi mélyebb rétegekből aránylag sok, díszes és házi kerámia, vaseszköz került elő.

Nagy Tibor

46. III. Szentendrei út és Matróz utca sarkánál, a Matróz utca úttestének közepén, kb 2,80 m mélyen az úttest alatt postai kábelfektetésnél, 1968-ban három római kori oltárkövet találtak. Az egyiket Silvanus Conservator-nak szentelték, a másikon S D betű volt, a harmadik felirat nélküli.

Wellner István

47. III. Szél u. 32. számú ház mögötti kertben, 1970. április folyamán az óbudai szanálást megelőző munkák keretében feltárást végeztünk. Egy nagyobb, római kori kőépület 5 terrazzópadlós helyiségének, valamint egy lekövezett udvarnak részlete került felszínre. Az egyik szoba padlófűtéses, egy másik fűtőcsatornás volt. A helyiségekben kevés falfestménytöredék és II—III. századi kerámia jött elő. A főépülettől északra és délre további épületnyomokat találtunk.

Wellner István

48. III. Szőlő utca 57. szám melletti üres telken kutatást végeztünk, több kutatóárkot húztunk. Előkerült egy ÉK-i irányban haladó, támpillérekkel megerősített fal, melyet 12 m hosszúságban bontottunk ki. A lebontott fal tetején Ny—K-i tájolással eltemetett csontváz feküdt, melléklet, dróthuzalból készült fülbevaló. Ettől délre két párhuzamosan eltemetett csontvázat találtunk, az egyik mellett késő római időkre utaló övgarnitúrával (1964).

Parragi Györgyi

49. III. Szőlő utca 62. szám alatti Nevelőotthon kertjében, téglalapokból összeállított téglasír került elő. A sír Ny—K-i tájolással volt eltemetve. Benne gyermek csontváz, nyújtott helyzetben. Melléklet egy kisméretű, agyagszínű, foltos vörös festésű korsó (1964).

Parragi Györgyi

50. III. Szőlőkert utca 8. (17.193 hrsz.) 1970. szeptember 15— szeptember 22. között avégett, hogy a középkori Óbuda nyugati városhatárait keressük — a telek délnyugati részén 21 m hosszú 1,1 m széles s végül 2,4 m mélységig kiásott kutatóárkot vontam. Az ároknak nyugati szakaszán egy 3,2 m vastagságú, agyagba rakott, homokkövekből felrakott hatalmas falazat jelentkezik. Iránya — nagyjából — É—D-i tengelyben helyezkedik el. A fal elbontott koronája a jelenlegi talajszint alatt 1 m mélységben jelentkezik; 2,5 m mélységben pedig mindkét oldalán elérjük alapozása alját is. Leletanyag: egészen 2,2—2,4-ig kevés újkori kerámiával — edénytöredékek, cseréppipa — kevert római kori téglák, tetőtégla töredékek, minimális mennyiségű római kori háztartási kerámia.

Zolnay László

51. III. Szőlőköz 2. (1970) Az itt folytatott ásatás során előkerült a Szőlő u. 57 szám alatt feltárt fal folytatása. A fal ÉK-i irányú. A fal alapozási szintjén előkerült egy lovas avar sír. A fal két oldalán egymáson több szintben helyezkedtek el a sírok, melyek a IV. század elejétől az V. század közepéig keltezhetők.

Parragi Györgyi

52. III. Vihar utca (1969). A távfűtési árok Vihar utcai szakaszánál, mely a mai úttest közepén É—D-i irányban húzódik, a Verőfény utcától déli irányba húzódó útréteget figyeltünk meg. Az útréteg meghatározására az eredeti távfűtési árok keleti oldalán egy kisméretű szelvényt nyitottunk. A munka során az újkori feltöltési rétegek alatt 90 cm — 1 m körüli mélységben megkaptuk az útréteget. Az útréteg átvágásánál a felső rétegből V. századi kerámiát, az alsó rétegekből II. századi kerámiát vettünk ki. Az alsó útréteg a szürkés-fekete, aránylag kevés törmelékkel kevert földrétegen húzódik. Az útréteg vastagsága az átvágott szakasznál 140 cm volt.

Bertalan Vilmosné — Németh Margit

8. kép. Óbuda térképe a római kori lelőhelyekkel
Karte von Óbuda mit den römerzeitlichen Fundstätten

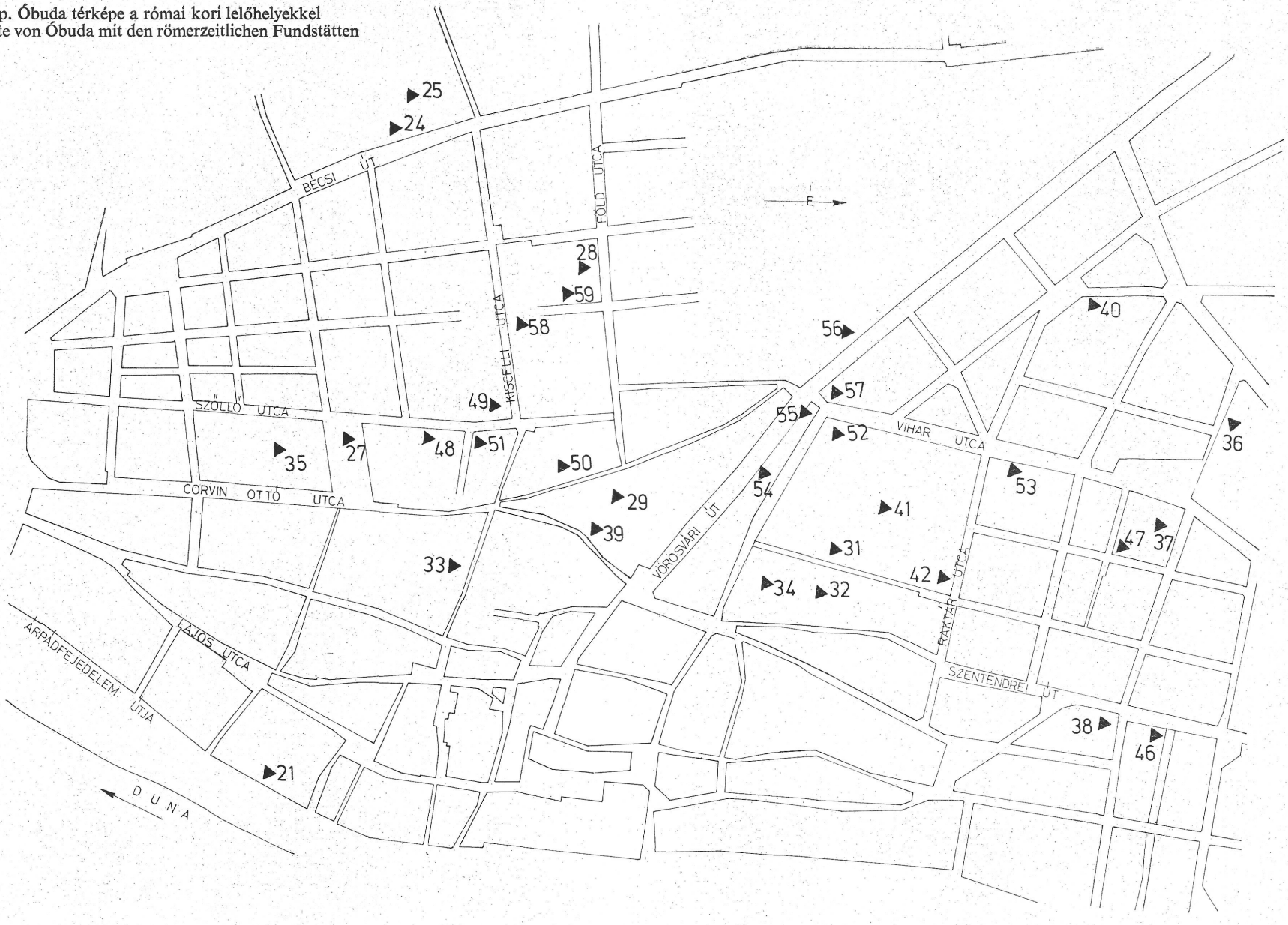

53. III. Vihar utca 7. (Raktár utca sarok), 1970-ben az óbudai szanálást megelőzően a lakóháztól keletre eső telken egy K—Ny-i irányú, 13×1 m-es árkot húztunk. 5 db nagyjából K—Ny-i tájolású, római kori tegulákból összerakott, feldúlt, melléklet nélküli sírt tártunk fel. Valószínűleg az ún. Raktár u-i késő-római temetőhöz tartoztak.

Wellner István

54. III. Vörösvári út 29 — Kórház u. 48. 1966 szeptemberében végeztünk itt, a tervezett toronyház helyén preventív kutatást. É—D irányú csatorna kőfalmaradványai mutatkoztak (keltezés: fekete, benyomott díszítésű Resatus-cserép), odébb fémöntő kemence vassalaktömege. A kemenceomladék metszete csónakidom, közel 1 m szélességben.

Szilágyi János

55. III. Vörösvári út 41. számú üres telken 1966-ban végzett szondázó jellegű — Óbuda szanáláshoz kapcsolódó leletmentésünk során — kőlapokkal bélelt csatornát és egy nagyméretű helyiség részeit tártuk fel. A kevés kísérő lelet az objektumot i. sz. II—III. század fordulójára keltezi.

Kaba Melinda

56. III. Vörösvári út 62. szám előtt, az úttest felbontásánál, 1968-ban római kori fal és terrazzó-padló maradványa került napfényre.

Wellner István

57. III. Vörösvári út — Vihar utca sarok. 1969-ben a Vörösvári út és Vihar utca sarkán az Út és Vasút-építő Vállalat földmunkálatai közben egy É—D-i irányú római utat vágtak át. Az úttest legfelső sóderes rétege a jelenlegi felszín alatt 48—50 cm-re jelentkezett. A több réteges út vastagsága: 1,30 m. A Vörösvári út D-i oldalánál, a III. Solymári utcában a csatornázási munkálatok közben az árok mindkét metszetében megkaptuk a római úttest szélességét: 8,40 m. Korhatározó leletanyag nem került elő.

Szirmai Krisztina

58. III. Zápor utca 61. 1966. július 26. — augusztus 23. között, Óbuda szanálási tervével kapcsolatos ásatás során a fenti telek és az úttest között egy 18 m hosszú és 2 m széles, a Zápor utca tengelyével párhuzamos kutatóárkot húztunk. Átvágtunk egy késő római úttestet, feltártuk egy lesározott padlójú helyiség nyugati sarkát és 6 m hosszúságban egy É—D-i irányú csatornát. A csatorna alja kőlapokból készült, oldalfalai egy méteren felüli magasságig maradtak meg. A kísérő leletanyag II—III. századi kerámia, aránylag sok üvegtörmelék, valamint nagy mennyiségű épület omladék volt, tegula és falfestménytöredékekkel.

Wellner István

59. III. Zápor utca 66—68. (1968) A Hőerőmű építésénél korábban nem bolygatott, sima, felirat nélküli nagyméretű kőszarkofág került elő. A sarok- és középakrotérionos tető leemelése után fiatal nő nyújtott vázát találtuk a sírládában, fejjel É-nak fektetve. A mellékletek alapján a temetkezés a III. század második felére tehető.

Nagy Tibor

60. III. Zay utcában, a Textilértékesítő Vállalat raktártelepén, a központi kazánház és a telek északi kerítése között, lámpaoszlop elhelyezésekor 1968-ban, egy Attis-szobor töredéke került felszínre. A szobornak feje és alsó lábszára hiányzik. Finomszemcsés, kemény mészkőből faragott, jó provinciális munka.

Ugyanezen a telken, de a kazánháznak túlsó oldalánál, Somorján Sándor TMK vezető közlése szerint két római kori sír került elő földmunkák során. Az egyikben egy ép, félgömb alakú üvegtálat találtak, melyet be is szolgáltattak.

Wellner István

61. III. Zay utca és Kunigunda utca sarkánál, a Textilértékesítő Vállalat telepén, az előző évben itt talált Attis-szobor lelhelyénél 1969-ben hitelesítő ásatást végeztünk. A kerítésfallal párhuzamos, nagyjából

észak-északkelet, dél-délnyugat irányú kutatóárokból egy sírtábla töredéke került elő. (Félköríves záródású fülke része, a határoló, teltleveles fejezetű pillérrel.) Tovább északra, az árok teljes szélességében és 455 cm hosszúságban egy kőépítményt találtunk. A kőépítmény 140 cm magasságig maradt meg, szélessége több mint másfél méter, de további kikutatására nem volt lehetőségünk. Az egyes kutatóároktól nyugatra egy kiégetett sírhelyet találtunk, melyből három vasszög és egy egylángú agyagmécses került elő. Csont nem volt.

Wellner István

62. XI. Albertfalva, Hunyadi János út (1966). Az albertfalvai katonai tábortól Ny-ra, a vicus területén, az 1951-ben feltárt Hilarus-műhely D-i szomszédságában leletmentést végeztünk a Budafoki útról az albertfalvai felüljáróhoz vezető autóút építését megelőzően. A vicus Ny-i szélének megfelelő sávban kétrétegű telepmaradványok kerültek napvilágra. Az alsó települési szintet Traianus-Hadrianus uralkodása idejétől a Marcus-féle háborúk idejéig használták. A II. század végén kialakított felső települési szinthez kőfalas épületek tartoztak. Használatuk a III. század középső évtizedeinél későbbi időben már nem követhető.

Nagy Tibor

63. XI. Budaörs. 1968-ban Budaörsön, a vasútállomástól D-re, a Hungarofruct területén, a hűtőház műhelyének alapozásánál, az É—D-i irányú árokból 50 cm mélységből 2 db téglaszínű korsó, vaslemeztöredék benne maradt szöggel, mécses és szürke, szemcsés házikerámia töredékek, továbbá szórványosan elszenesedett csontmaradványok kerültek elő.

Szirmai Krisztina

64. XIII. Lehel út 11. 1970 februárjában a Gyógyszeripari Egyesülés székháza udvarrészén műhelyátalakítás közben az alapozásnál 60—100 cm mélységből másodlagos lelőhelyű római sírkőtöredék került elő. Ábrázolása: szőlőindás keretben Attis alakokkal lupa capitolina az ikrekkel.

Szirmai Krisztina

65. XXII. Leányka út (1970). Az új lakótelep egyik lakóépületének alapozásánál 3 késő LT D-korú edényégető kemencét vágtak át. A kemencék a Budapest területén Tabán-Gellérthegyről, Békásmegyerről jól ismert körte alakú formát mutatták, kettéosztott tüzelőtérrel. A kemencékből, részben a megmaradt rostélyok feletti égető térből, alávágott peremű szürke tálak, fazekak, poharak darabjait szedtük ki.

Nagy Tibor

66. XX. (Soroksár) Ócsai út. Az Ócsai úti 17 km-kőnél, az út DNy-i oldalán, 1969-ben az Erdei Termék Vállalat gépi erővel kb. 1800 m²-es területet gyalultatott le homokbányászás céljából, kb. 1—1,5 m mélységben. A földmunka III. századi szarmata temetőt és III—IV. századi telepet pusztított el. A felszínen maradt, összetört csontok alapján csupán két, egymáshoz közel fekvő sír helyét sikerült hitelesíteni. Mindkettő DNy—ÉK-i irányítású, nyújtott csontvázas női temetkezés volt. A telep elhordott hulladékgödreinek aljából kézzel formált és korongolt edénytöredékeket gyűjthettünk be.

Nagy Margit

NÉPVÁNDORLÁS KOR

67. X. Keresztúri út 162. 1969 március 14-én dr. Noszky Jenőné bejelentésére helyszíni szemlére került sor a Fővárosi Kertészeti Vállalat 1. sz. Termesztő Telepén. A bejelentés szerint március 12-én a Rákospataknak a Kertészeti Vállalathoz tartozó szakaszánál, a patakmeder szabályozási munkálatai alkalmával az eredeti medertől 6—8 m-re készített ideiglenes meder É-i falában D—É-i irányítású, csontvázas sírt találtak. A vázból csupán a medence és a lábak csontjai maradtak eredeti helyükön; a felső test csontjai a laza homokkal együtt leszakadtak és a meder alján szétszóródva hevertek. A sír mellékletei is a leszakadt part homokjából kerültek elő (csavart aranytorques, ezüstlemezzel borított bronzfibula és besimított díszítésű agyagkorsó). A sír környékét április folyamán gépi erővel vizsgáltuk át, de a IV. század végére keltezhető temetkezés magányosnak bizonyult.

Nagy Margit

68. XI. Petzvál J. u. 110. A Fehérvári úti 149—155 sz. Szakmunkásképző Intézet építésénél 1960-ban nagyobb avar temető 11 sírja került elő. 1968-ban az Intézettel ÉNy-i irányban szomszédos telken leletmentő ásatást végeztünk azzal a céllal, hogy a temető kiterjedését — legalábbis részlegesen — megállapíthassuk. Az ásatás során 16 késő avar kori sírt tártunk fel és É-i irányban sikerült elérnünk a temető szélső sírjait is. A sírok Ny—K-i irányításúak, szinte kivétel nélkül bolygatottak és kiraboltak voltak. A halottakat téglalap alakú sírgödörben, 180—200 cm mélységben temették el. Többségük vékony falú deszkakoporsóban feküdt. A férfi sírokból tarsolykészletek, ólom- és bronzveretek, a női sírokból gyöngyök, bronzcsengő, tojáshéj és vaseszközök kerültek elő.

1969-ben folytattuk a Fehérvári úti avar temető ÉNy-i, Petzvál u. felé eső oldalának feltárását. Újabb 18 sír került elő, s ezzel az 1960-ban és az 1968-ban feltárt sírokkal együtt a temető sírszáma 45-re emelkedett. A beépítetlen területen elértük a temető ÉNy-i szélének egy szakaszát.

Nagy Margit

69. XX. (Soroksár) Vörös Október MGTSZ. A soroksári Vörös Október MGTSZ központi épületeinek közelében, az Ocsai úttól ÉNy-i irányban haladó bekötő út mellett, 1969-ben telefonkábel-vezeték lefektetése közben 1 m mélységben Ny—K-i irányú honfoglaló női lovas sírt találtak. A helyszíni szemle alkalmával a találók csupán a lócsontokat, az emberi csontvázat (koponya nélkül) és 1 db kengyelt szolgáltattak be. A hitelesítő ásatás további leleteket nem eredményezett.

Nagy Margit

70. XXII. (Budafok) Vöröskereszt u. 1966-ban a budafoki kísérleti lakótelep építkezései során napvilágra került avar temető feltárását folytatva további három sír leletmentését végeztük el. Ezzel a megmentett sírok száma 19-re emelkedett. Az egyik sírban gazdag övgarnitúrával eltemetett csontvázat leltünk. Mindhárom sír a késő avar korszakból származik.

Az ásatásnál jelen volt Erdélyi István, az MTA Régészeti Intézetének tudományos főmunkatársa.

Kőszegi Frigyes

KÖZÉPKOR

1. I. Bécsi kapu tér. 1969-ben közműfelújítás során nyitott árokban az Országos Levéltár épületének K-i sarkával szemben középkori épület falmaradványai kerültek elő. Az árok Ny-i metszetében mutatkozott 60 cm széles Ny-i fal külső oldalán csiszolt kőlapot figyeltünk meg. Az árok D-i metszetfalában az épület DNy-i sarka és D-i falának 4,51 m hosszú szakasza került elő. — Az épületmaradvány Ny-i fala előtt, a szikla feletti humuszréteg tetején 76 cm mélységben a kavicsos útréteg helyezkedett el. Az út a Petermann bíró utca torkolatáig követhető volt.

H. Gyürky Katalin

2. I. Dísz tér. 1968-ban a teret É—D-i és K—NY-i irányú 2 m széles és átlagosan 2 m mély távfűtési árkokkal metszették át. A leletmentés az árkok metszeteinek elemzésére korlátozódott, alaposabb kutatásra nem volt lehetőségünk. Az É—D-i irányú árok déli végében a márgában kaptár alakú őskori beásást találtunk, betöltése lelet nélküli humusz volt. Erre az őskori szintre került a XIII. sz-ban a Várnegyed egyéb helyeiről jól ismert kavicsos út, mely az árok déli végének mindkét metszetében 22 m-es szakaszon, összefüggően jelentkezett. Az út felett középkori kerámia töredékek kerültek elő, közöttük két XIII. sz-i töredék is. Az árok középső szakaszában török kori kemence maradványait, valamint edények és kályhaszemek töredékeit találtuk. A kemence mellett É—D-i irányú 1,10 m széles középkori falrészlet mutatkozott 3,50 m hosszúságban. Az árok É-i végében a magasra felfutó sziklafelszínt egységes újkori feltöltés borította. Az árok megközelítette ugyan a középkori Szent György templom helyét, de mivel a szikla itt egészen a mai út alapozásáig felmagasodik, épületmaradvány nem került elő.

A tér D-i végén, a Szent György utca és a Palota út torkolatánál húzódó árokszakaszban a márgát borító humuszon a XIII. sz-i út jelentkezett. Előkerült több, közvetlenül a márgára alapozott középkori falrészlet is, melyeknek különböző falazási módja, kő- és vakolatanyaga arra mutat, hogy nem egy épület

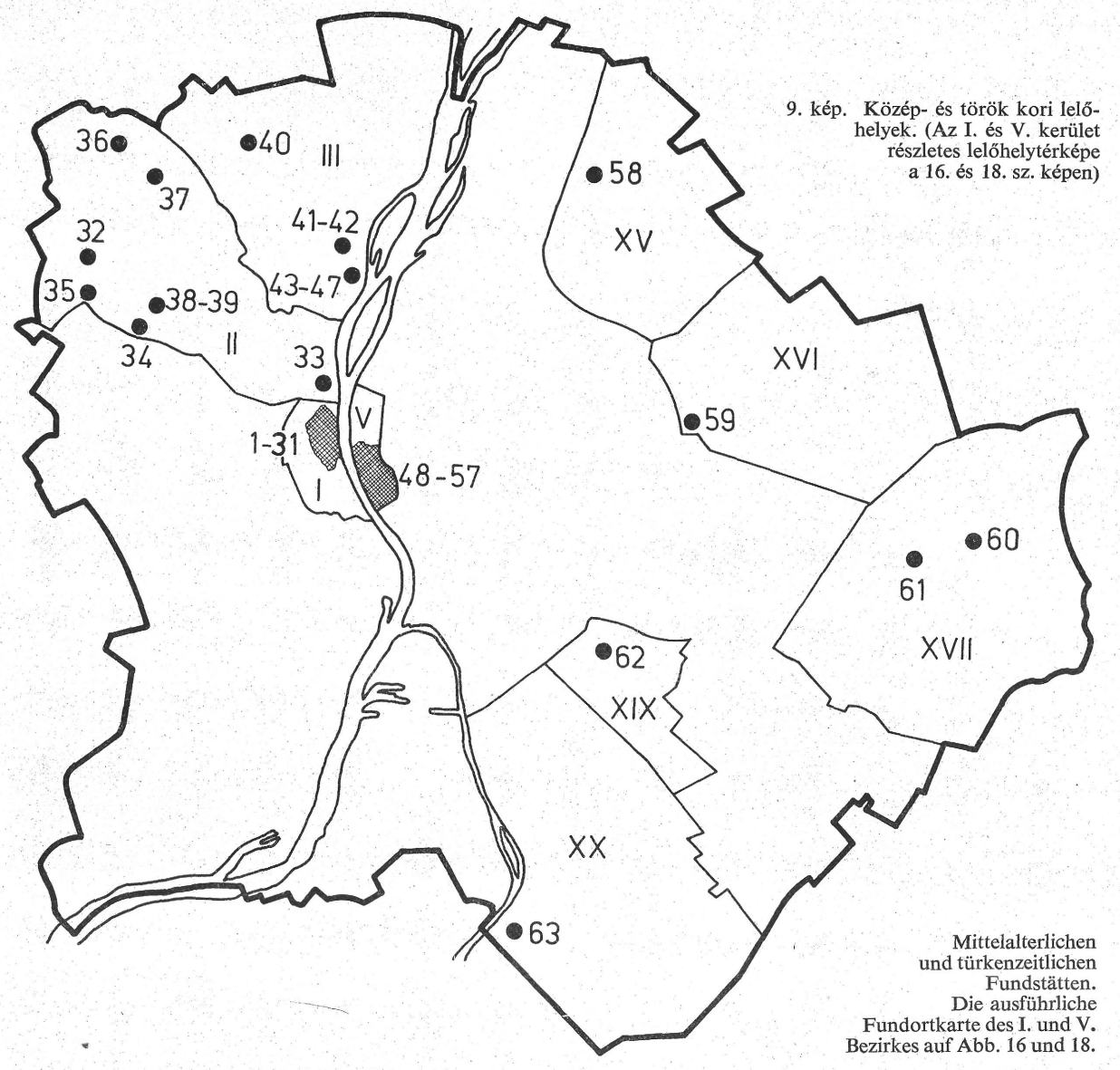

9. kép. Közép- és török kori lelőhelyek. (Az I. és V. kerület részletes lelőhelytérképe a 16. és 18. sz. képen)

Mittelalterlichen und türkenzeitlichen Fundstätten. Die ausführliche Fundortkarte des I. und V. Bezirkes auf Abb. 16 und 18.

illetőleg nem egy építési periódus emlékei. Úgy tűnt, hogy valamennyit egyszerre bontották le, talán az árokban előkerült barokk falak építésekor.

Irásné Melis Katalin

3. I. Dísz tér 8. 1966-ban épületalapozási munkák alkalmával a telket borító újkori törmelék eltávolítása után két betemetett középkori kút került elő. (Részletes ismertetése ue. kötetben.)

Irásné Melis Katalin

4. I. Fortuna köz. 1968-ban a csatornaárok Ny-i szakaszában az 1903-ban lebontott Fortuna u. 2. sz. ház maradványa került elő. A pince fala középkori eredetű, boltozata újkorinak bizonyult, Ny-i oldalán középkori lépcső maradványa mutatkozott. A ház K-i fala előtt egy arra merőleges 50 cm széles korábbi falmaradványt figyeltünk meg. Egy, a K-i falban másodlagosan elhelyezett nyíláskeretkőről is megállapíthattuk, hogy az a feltárt épületnél korábbi építményből származik. — A feltárt maradványok alapján a köz eredeti szélessége 4,95 m volt.

H. Gyürky Katalin

5. I. Fortuna utca. 1968-ban az utca K-i oldalán nyitott gázcsőárok a 9—15. sz-ok előtt húzódó szakaszában a középkori köves útburkolat 25—30 cm — a sziklafelszín 50—60 cm mélységben jelentkezett.

Bertalan Vilmosné

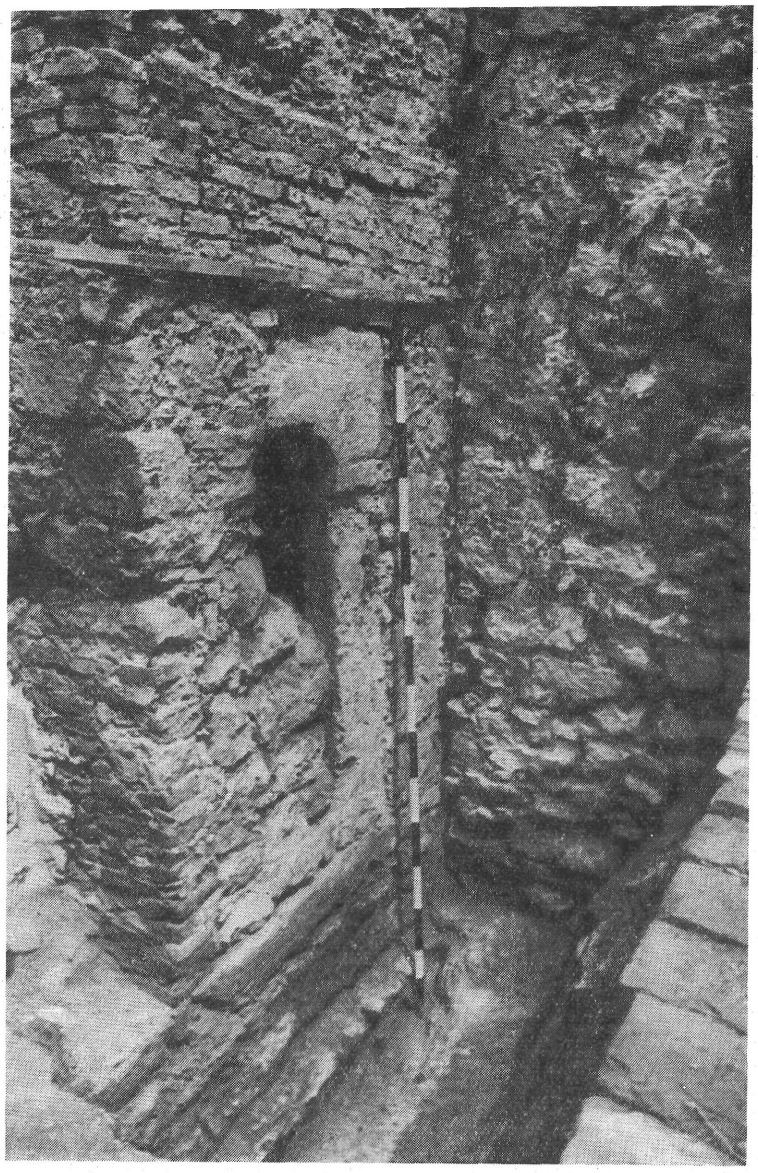

10. kép. Fortuna u. 18. Gótikus ajtó feltárása
Fortuna-Gasse 18. Freilegung einer gotischen Tür

6. I. Fortuna utca 18. A romos épületmaradványok között 1968—69-ben folytattunk ásatást. A telek D-i részén XIII. sz-i — É-i felén pedig a törökkorban erősen átépített XIV. sz-i lakóház maradványa került feltárásra gazdag kisleletanyag kíséretében. (10. kép.)

Altmann Júlia

7. I. Hess András tér. 1968-ban a teret behálózó távfűtési árkokban középkori úttest- és épületmaradványok kerültek elő. A leletmentés során feltártuk egy, a domonkos kolostorral szemben állott ház K-i homlokzati falának maradványát és DK-i sarkát. ÉK-i sarka elpusztult ugyan, de az É-i oldal rétegsora a homlokzat 4 m-es szélességét valószínűsítette. A ház 1,60—1,90 m mélységben sziklagödörbe épült, eredeti járószintje közvetlenül a szikla felett húzódott, a D-i oldalon az eredeti járószint felett két középkori kövezetet találtunk. A K-i homlokzat előtt nem mutatkozott utcaburkolat, ebből arra következtettünk, hogy előtte talán kert helyezkedett el. Itt került elő egy szemétgödör is, melynek legkésőbbi anyaga XV. sz-i kerámia volt, az került elő a felső középkori útrétegből is. A házat a XV. sz. 2. felében bonthatták el, mivel pusztulási rétege a felső kövezet felett jelentkezett. É-i oldalán törmelékeit is kövezet borította. Ez a burkolat a tér több pontján is észlelhető volt és e felett találtunk egy középkori bronzveretet és olvasógyártó műhelyre utaló csonthulladékokat.

H. Gyürky Katalin

8. I. Hess András tér 1. 1968-ban statikai vizsgálatok során az É-i szárny folyosóján 1 m széles, K—Ny-i irányú középkori törtkő fal — a Ny-i szárny alatt egy, ma még meghatározhatatlan korú, 2 m mélységben sziklára alapozott falmaradvány került elő. — 1970-ben útépítés alkalmával a Ny-i homlokzat előtt, az úttest széle alatt középkori pince, illetőleg a felette állott ház homlokzati falának részlete mutatkozott, a falakat áttörő nyílások maradványával. A ház helyzete amellett szól, hogy a középkori utca vonala ezen a helyen jóval a mai telekhatár előtt, attól Ny-ra húzódott.

H. Gyürky Katalin

9. I. Hess András tér 2. 1966—1970 között tervásatás keretében folytattuk a domonkos kolostor feltárását (11—12. kép). Az ásatás még folyik.

H. Gyürky Katalin

10. I. Kapisztrán tér. 1969-ben az Országház utcában nyitott távfűtési árok áthaladt a téren és a Petermann bíró u. 9. és Kapisztrán tér 1. sz. épületek között. Itt, a volt Tavasz utca területén két, egymással

párhuzamosan haladó K—Ny-i irányú középkori fal került elő. A felszíntől 1,20 m-ig mélyített árokban a falak alapozásának alja még nem mutatkozott. — Az É—D-i irányú árok K—Ny-i elágazásában, a Kapisztrán tér 1. sz. előtt a felszíntől 20—25 cm-re nagy kövekből rakott útburkolat, majd 60—70 cm mélyen a már korábban is több helyen meghatározott tört-köves, kavicsos középkori útburkolat húzódott, melyet a 2—4. sz. homlokzata előtt is megtaláltunk. Ugyanott feltártunk egy sziklába mélyített, 3 m széles pincevagy veremmaradványt, melynek betöltési anyaga közép- és török kori volt.

Bertalan Vilmosné

11. I. Kapisztrán tér 2—4. A Hadtörténeti Intézet épületében 1969—70-ben végeztünk leletmentést. A kapualjon végig haladó távfűtési árokban is előkerült a középkori útréteg, melynek részletét a homlokzat előtt is konstatáltuk. A kapualj É-i végén és az udvar területén középkori épületmaradvány 1—1,10 m széles É-i és Ny-i falát tártuk fel. A Ny-i fal K-i oldalán betöltött pince mutatkozott, külső falsíkja mellett a felmagasodó sziklán, abba bemélyített török kori cölöpös építmény maradványait figyeltük meg. — Az

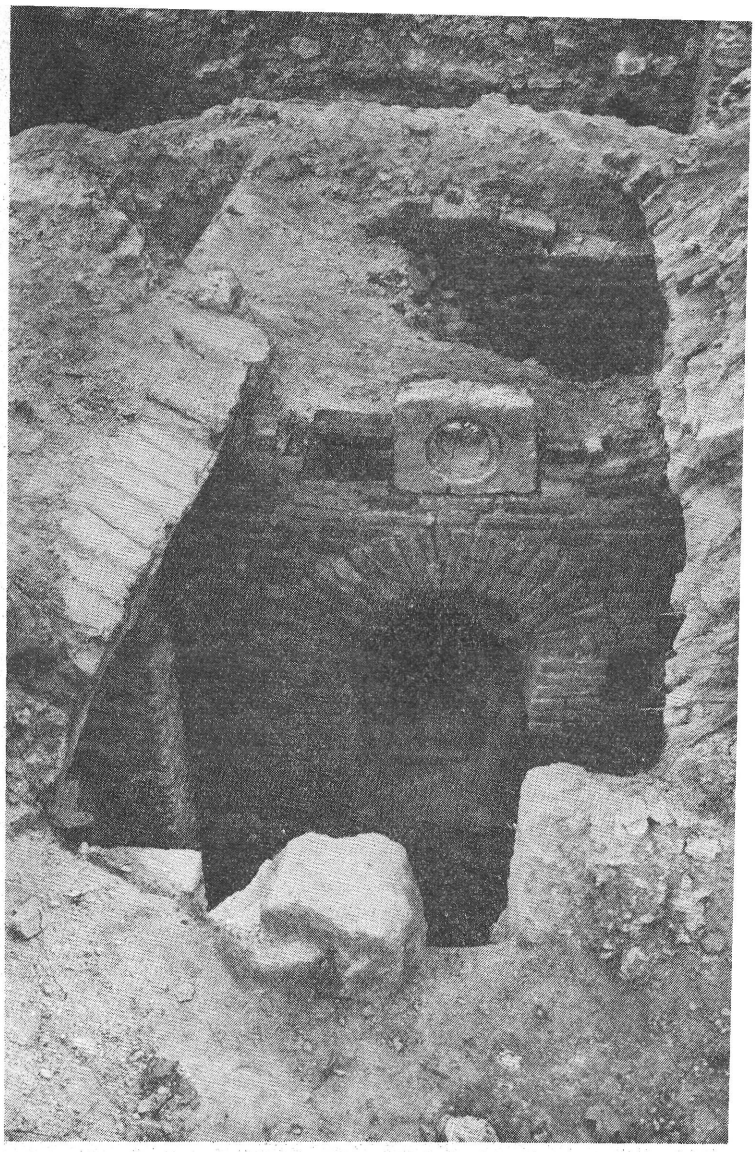

11—12. kép. Hess András tér 2. A domonkos kolostor XIV. sz.-i fűtőkamrája és annak kőkeretes fűtőnyílása
Hess András-Platz 2. Heizkammer des Dominikanerklosters aus dem 14. Jahrhundert und ihre steinumfaßte Heizöffnung

előkerült középkori épületmaradványt mint a középkori Szombat-piac É-i határát szegélyező házak egyikét határoztuk meg.

Bertalan Vilmosné

12. I. Országház utca. 1968-ban az utca Ny-i oldalán nyitott távfűtési árok É-i, a Kapisztrán tér felé haladó szakaszában tört-köves útburkolat részlete — a 32. sz. épület homlokzatának É-i vége előtt a felszín alatt 25—30 cm-re É—D-i irányú középkori falmaradvány került elő. A sziklafelszín a 24. és 26. sz.-ok előtt 50—60 cm — a Fortuna köz tengelyében 25—30 cm mélységben mutatkozott.

Bertalan Vilmosné

13. I. Országház utca 10. 1968-ban építke-

zés alkalmával a ház D-i szárnyának Ny-i végében egy betöltött középkori pincét ürítettek ki. A pince Ny-i falán — egyben a középkori épület zárófalán — előkerült a pincelejárat ajtónyílása is. A 2,50 m mélységig haladó szintsüllyesztés a pince eredeti járószintjét nem érte el.

H. Gyürky Katalin

14. I. Országház utca 21. 1967-ben építkezést megelőzően a főhomlokzat előtt és az épületben végeztünk kutatást. Megállapítottuk, hogy a Ny-i homlokzati falat sziklára alapozták, DNy-i sarkán feltártunk egy középkori szellőzőnyílást, a fal É-i vége előtt XIII—XIV. sz-i köves út maradványát határoztuk meg. Az udvar területén egy ÉK—DNy-i tájolású XIII. sz-i épület nyomait, a kiszedett falak helyét találtuk meg. A fennálló épület Ny-i szárnyának udvari oldalán török kori hozzáépítés falmaradványa, az emeleti helyiségekben pedig több helyen is a középkori falak részlete került elő.

Altmann Júlia—Bertalan Vilmosné

15. I. Szent György tér 1—2. keleti homlokzata mellett. 1970-ben a Sándor-palota és a bástyafal között húzódó sétányon feltártuk a középkori várfal egy szakaszát. A kutatást az építkezéssel párhuzamosan folytatjuk.

Altmann Júlia

16. I. Szent György utca 2. palotakert. 1968-ban kertészeti munkák alkalmával az ún. „A" épülettől K-re, a felső mellvéd közelében 1 m mélységben XIII—XIV. sz-i kerámiával datált épületomladék alatt két, részben bolygatott, melléklet nélküli csontváz került elő. A közelben szemétgödör is mutatkozott, melyben többek között XIII. sz-i kerámiát is találtunk. Ettől D-re, a meredek esésű hegyoldal felső részén XIII. sz-i kerámialeletekkel datált 1 m széles, K—Ny-i irányú falmaradvány került elő 11 m hosszúságban A szintsüllyesztés következtében 1—1,50 m magas falmaradvány alapozási mélységét nem ismerjük. A fal szerepét ásatás hiányában nem dönthettük el, de mivel D-i oldalán 1 m-es előreállású támpillér jelentkezett, feltehető, hogy vagy a XIII. sz-i erődfal részlete, vagy épület D-i zárófalának maradványa. Feltehető, hogy ezek a XIII, századi leletek — melyekre Gombos Zoltán kertépítő mérnök hívta fel a figyelmemet — összefüggésben vannak a palotaásás során feltárt 12. sz. szemétgödörrel (Zolnay L. 1949—50. évi ásatási naplója), valamint az őrség épülete előtt Gerevich László által feltárt patkó alaprajzu bástyával. Teljes feltárását indokolná az, hogy e korból ez az egyetlen bemutatható épületmaradvány a palota területén. — E lelőhelyektől D-re, a Savoyai-szobor alatt a várfalban elfalazott középkori kapu É-i felének kőboltozatmaradványa mutatkozik. A kertészeti munka során feltárásra került a kapu nyílásszélességére utaló 4,50 m-es küszöbkő. A kapuív magassága cca 5 m lehetett. Ezen a helyen az 1684. évi, L. N. Hallart rajza nyomán készült Budát É-ról és K-ről ábrázoló metszetek működő kaput mutatnak, felette emelkedő kapuvédő toronnyal, és a kapuhoz a Víziváros felől vezető meredek úttal.

Zolnay László

17. Szentháromság tér. 1968-ban a távfűtési csővezeték elhelyezésére nyitott árokban (a Dísz tér—Tárnok utcai árokszakasz folytatása) a Szentháromság emlékmű közelében a város középkori vízvezetékének ciszternája került elbontásra. Megmentésére nem volt lehetőség, csupán felmérés és fényképezés történt (13—14. kép). A ciszterna kváderes falazású volt, téglaboltozata feltehetően XIX. sz-i. Betöltési anyagából közép- és török kori kerámia került elő. A munkások elbeszélése szerint a ciszternából É-i és D-i irányban csatornák vezettek. A ciszternától K-re húzódó árokszakaszban a magasan jelentkező sziklára épített középkori házalapok, sziklába mélyített pincék és téglaboltozatok maradványai mutatkoztak. Az 1687. évi Haüy-féle térkép 309. sz. épületével, illetve annak egy részével azonosítottuk azt a két, egyenként 1,40 m széles É—D-i irányú falmaradványt mely a jelek szerint 4 m-es belvilágú építményt határolt. A Mátyás-templom főhomlokzata előtti árokszakaszban is több középkori falat és pincét vágtak át. A Bélatoronytól ÉNy-ra már korábban is előkerült egy K—Ny-i tengelyű, boltozott kétosztatú pince maradványa. — Ezek az épületmaradványok a XVI—XVII. sz-i városképekkel és a Haüy féle helyszínrajzzal egybehangzóan amellett szólnak, hogy a középkorban a főtemplom előtt nem tér volt, hanem keskeny, szinte sikátorjellegű utca választotta el a templomot a mai tér helyén állott háztömbtől.

Zolnay László

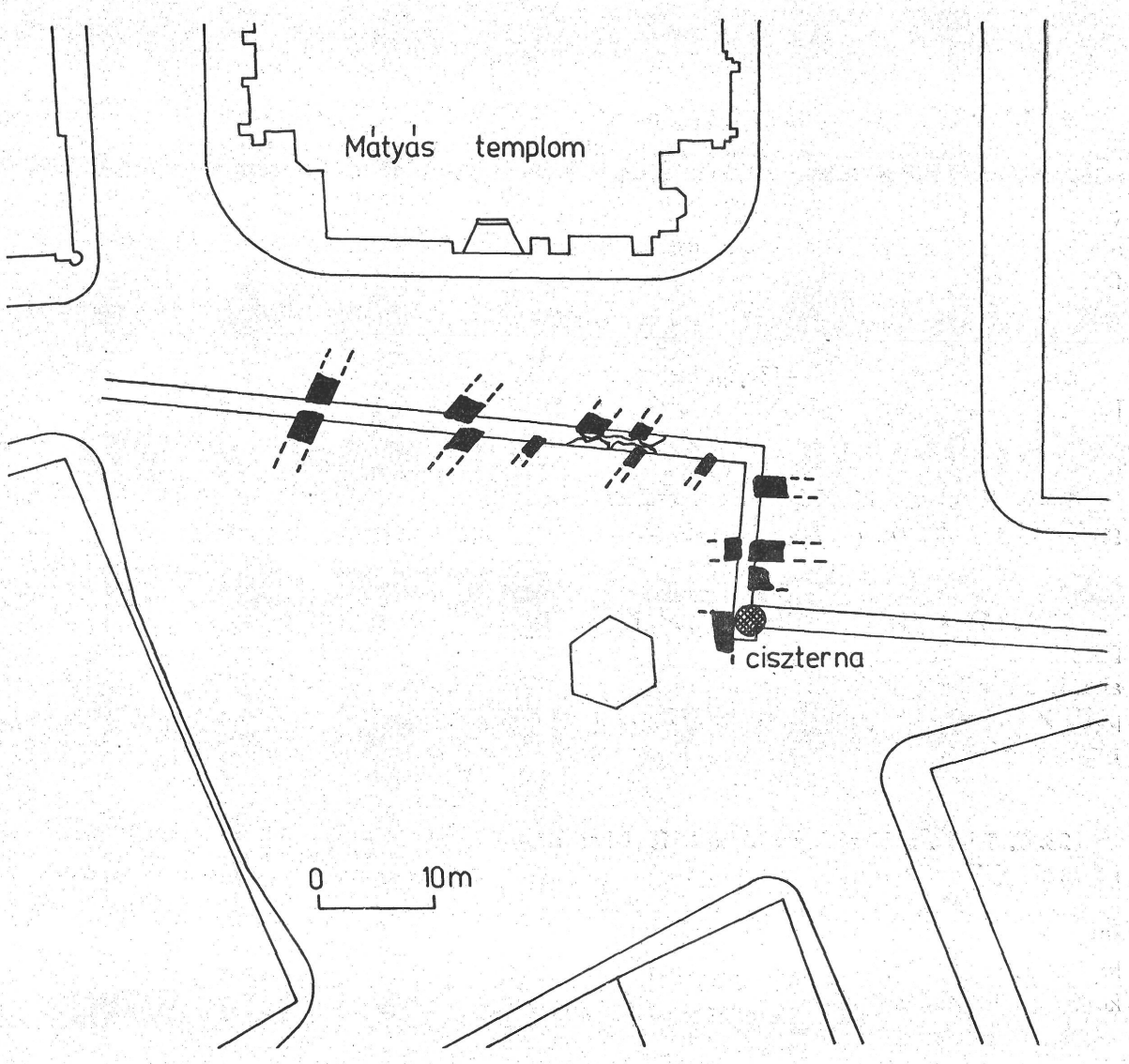

13. kép. Szentháromság tér. Az 1968. évi leletmentés helyszínrajza
Szentháromság-Platz. Skizze der Fundrettung im Jahre 1968.

Ugyancsak 1968-ban a Mátyás-templom Bélatornya ÉNy-i sarkának alapozási részletét is megfigyelhettük. A sarok kváderfalazása az újkori járószint alatt 1,10 m-ig — az alapfal pedig az 1,90 m mélyen mutatkozó sziklafelszínig terjed. A szikla D felé haladva emelkedést mutat.

H. Gyürky Katalin

18. I. Színház utca. 1968-ban az utca Ny-i oldalán végighaladó 1,20 m széles és átlagosan 2,50 m mély csatornázási árok É-i — mintegy 30 m-es — szakaszában végeztünk leletmentést. Az árokszakasz É-i végének Ny-i metszetfalában egymástól 7 m távolságban két középső bronzkori hamvasztásos, kőpakolásos urnasír került elő. A sírok felett mintegy 8 m hosszúságban a XIII. sz-i kavicsos utat figyelhettük meg. Felette későbbi középkori kavicsos utat találtunk, mely az árok déli végéig nyomon követhető volt. Az árokszakasz déli végében előkerült két, egymástól 3,20 m-re elhelyezkedő K—Ny-i irányú középkori alapfal maradvány is. A mellettük húzódó rétegsorok tanúsága szerint a falak egyazon épülethez tartozhattak és egyszerre pusztultak el.

Irásné Melis Katalin

14. kép. Szentháromság tér. Középkori ciszterna maradványa
Szentháromság-Platz. Reste einer mittelalterlichen Zisterne

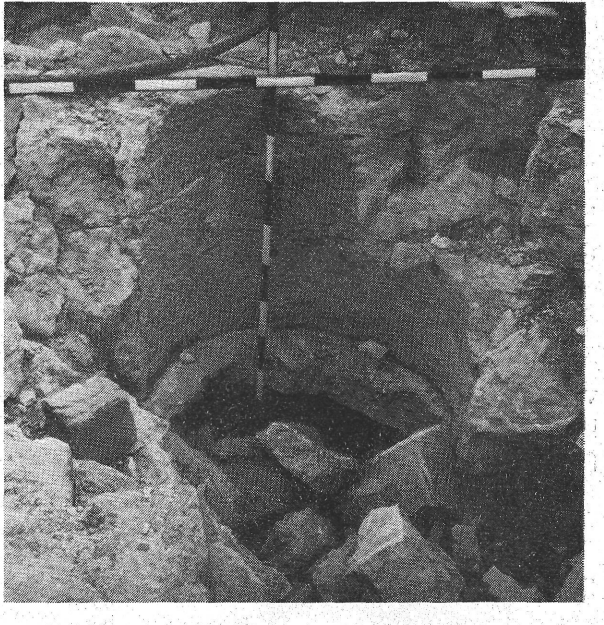

19. I. Táncsics Mihály utca 1. 1968-ban az Országos Műemléki Felügyelőség székházának építésekor régészeti megfigyelést végeztünk és dokumentáltuk az előkerült középkori részleteket. A K-i szárny pincéjében konstatáltuk, hogy a K-i homlokzat széles, erős középkori falon — feltevésünk szerint a XIII. sz-i várfalon — áll. Előkerült több korai épületmaradvány is. — A falirányok, falazó anyagok és a szintmélységek alapján 5 középkori építési periódust határoztunk meg. A leletmentés eredményeinek kiértékelése és feldolgozása folyamatban van.

H. Gyürky Katalin

20. I. Tárnok utca 9—11—13. Építkezést megelőzően 1963 és 1967 között végeztünk feltárást, illetőleg leletmentést és régészeti megfigyelést. (Részletes ismertetése ue. kötetben).

Zolnay László

21. I. Tárnok utca 16. Helyreállítással párhuzamosan folyó építéstörténeti kutatást és régészeti megfigyelést végeztünk 1970-71-ben.

Bertalan Vilmosné

22. I. Tóth Árpád sétány 29. és 30. előtt. 1968-ban a városfal részleteit tártuk fel. A 29. sz. előtt húzódó falszakasz, mindkét síkját megtaláltuk, a fal szélessége 1,75 m. A 30. sz. D-i telekhatára előtt a járószint alatt 1,20 m mélyen észleltük a városfalhoz tartozott járószintet. Felette török kori — a szint alatti rétegben pedig XIII. sz-i leletanyag jelentkezett. Ugyanitt találtuk egy, a falon átfektetett vízelvezető kőcsatorna maradványát is.

H. Gyürky Katalin

23. I. Tóth Árpád sétány 31. előtt. 1968-ban a városfal egyik félkör alakú tornyának maradványa került elő, déli falában egy lőrésének részletét is megtaláltuk. A torony belső szintjét nem tárhattuk fel. Déli külső oldala mellett 3,20 m-ig mélyítettük a kutatóárkot, melyben többszörös szintemelés nyomait észleltük. Az árok alján a márga felett 25 cm-es feltöltés helyezkedett el, azon pedig a XIV. sz-i leletekkel datálható járószint. A felszíntől 1,58 m-re húzódó kavicsos járószint felett épülettörmeléket, tetőcseréptöredékeket és égett hulladékot tartalmazó pusztulási réteget figyeltünk meg.

H. Gyürky Katalin

24. I. Tóth Árpád sétány 40. előtt. Az 1969-ben nyitott csatornaárokban az épület D-i sarka előtt előkerült az egyik félkör alakú városfaltorony maradványa és a toronytól É felé futó fal 21 m hosszú szakasza. Az árokban átmetszették több középkori, a városfal belső oldalára épített ház falát is. — Az árok É-i végében megtaláltuk az 1962. évi leletmentés során az Esztergomi rondella déli oldala mellett feltárt négyzetes alaprajzú városfaltorony É-i falának folytatását. Attól É-ra, 2,80 m-re egy, a toronyfallal párhuzamosan futó 1,40 m széles K—Ny-i irányú falmaradvány is előkerült.

A Tóth Árpád sétányon a városfalkutatást Bertalan Vilmosnéval együtt végeztük, több esztendőn keresztül. Az eddig előkerült városfal- és épületrészletek kor- és topográfiai meghatározása csak a részeredmények összesítése és feldolgozása során végezhető el.

H. Gyürky Katalin

25. I. Úri utca 53. Ny-i homlokzata előtt 1968-ban szintsüllyesztési munkák alkalmával K—Ny-i irányú középkori fal és attól É-ra kövezett utca részlete került elő. Az utcát az oklevelekben említett Szűk utcával azonosítottuk, mely a Mária Magdolna-templom temetőjének D-i oldalán húzódott.

Bertalan Vilmosné

26. I. Úri utca 60. és 62. A 62. sz. ház műemléki helyreállításával párhuzamosan 1967—1970 között végzett kutatás során az udvar területén középkori falakat és pincét határoztunk meg. Kitűnt az is, hogy a ház D-i traktusát a XVIII. sz-ban középkori sikátor helyére építették. A hajdani sikátort D-ről határoló falban, vagyis a 60. sz. ház É-i falában az emeleten két gótikus kőkeretes ablak maradványát tártuk fel.

Bertalan Vilmosné

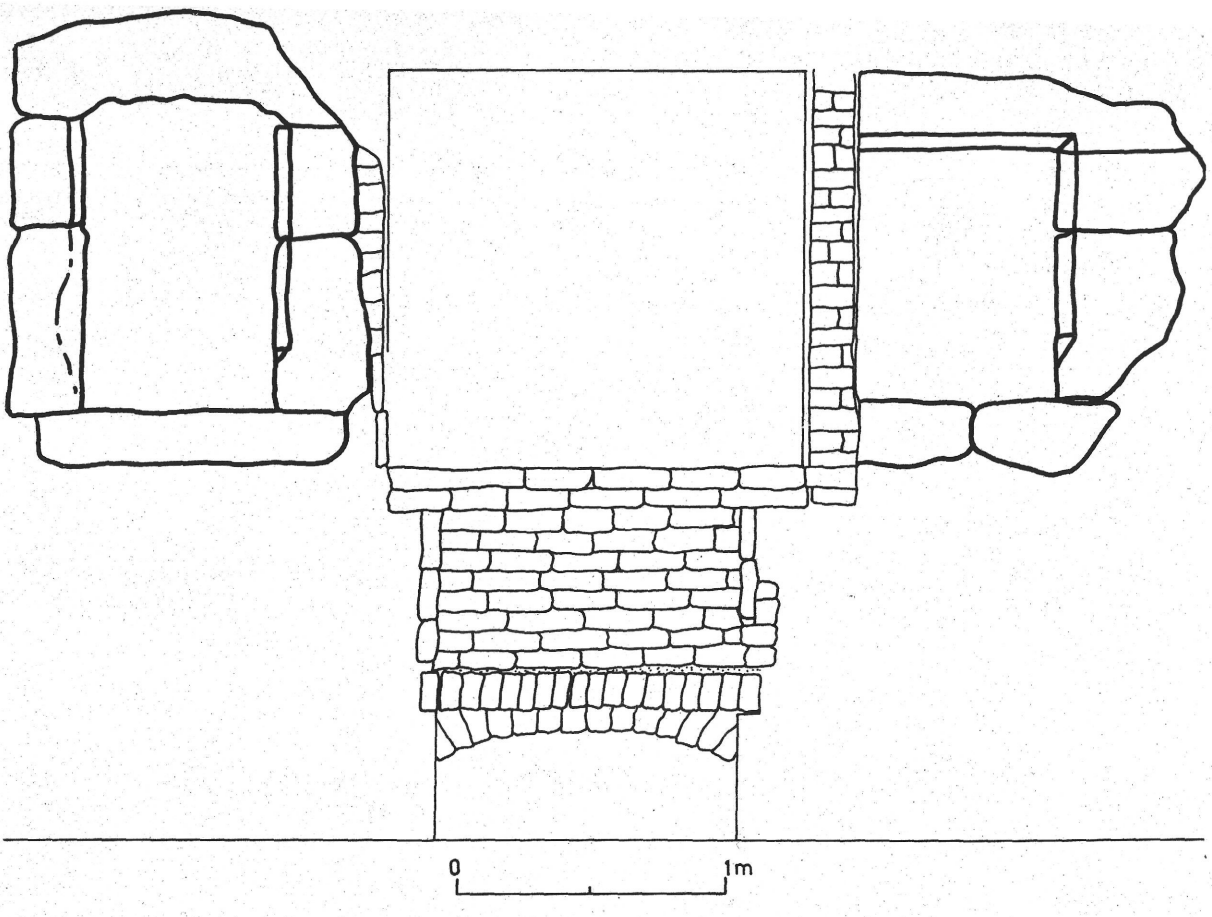

15. kép. Úri utca 70. Gótikus ablakkeretek a főhomlokzaton
Uri-Gasse 70. Gotische Fensterrahmen an der Hauptfassade

27. I. Úri utca 70. A műemléki helyreállítás alkalmával 1967-ben a főhomlokzaton a már ismert középkori ablaktól D-re, azzal azonos méretű és kialakítású ablakot tártunk fel (15. kép). Az épület Ny-i szárnyában téglából épített török kori árkád maradványát találtuk meg. Az É-i szárny udvari homlokzatán két középkori pinceajtó, D-i fala alatt a sziklaperem szélére épített XIII. sz-i ház K—Ny-i irányú falrészlete került elő.

Bertalan Vilmosné

28. I. Úri utca 72. 1967-ben a ház É-i homlokzata mellett a járda és az úttest felszíne alatt K—Ny-i irányú középkori falat és pincét találtunk.

Bertalan Vilmosné

29. I. Várfok utca. 1969-ben csőfektetés alkalmával a Bécsi kapun keresztül haladó árokban a kapu külső síkjától 13,20 m-re az utat keresztül szelő 3,30 m széles, a szikla feletti agyagba alapozott fal került elő. Ettől É-ra az árok metszetében egy 0,95 m széles sziklára alapozott fal mutatkozott. A két fal keskeny közét

16. kép. Az I. kerület lelőhelytérképe
Fundortkarte des I. Bezirkes

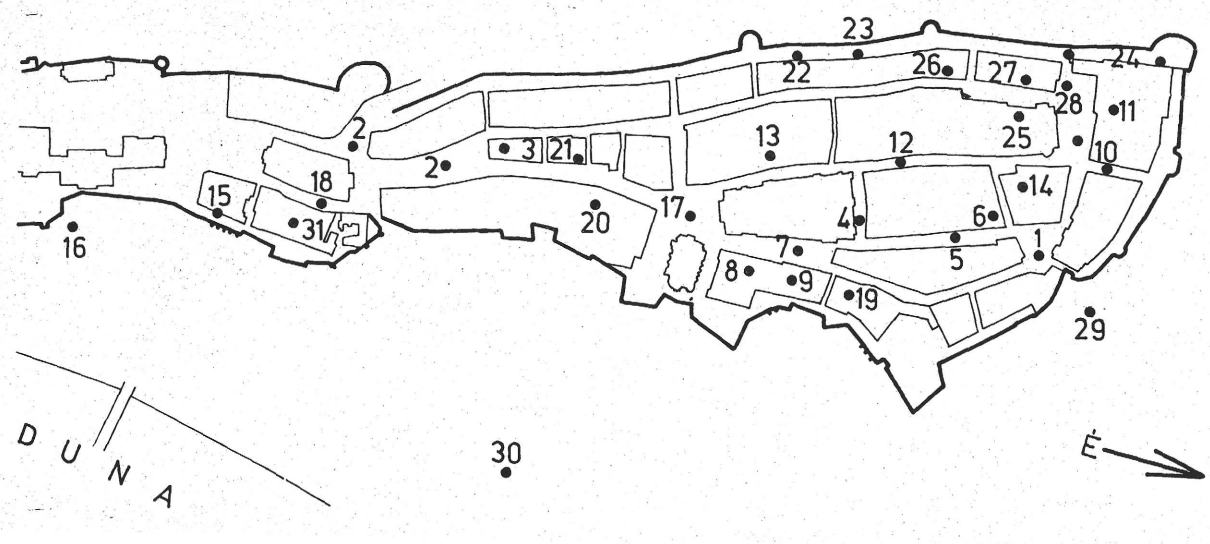

a felszíntől 30 cm-re lapos kövekből rakott burkolat fedte. Datáló leletanyag és bolygatatlan réteg nem került elő. — A sziklafelszín a kapu előtt 50 cm — a külső fal alatt 1,50 m mélységben jelentkezett.

H. Gyürky Katalin

30. I. Fő utca 30. L. a török kornál

31. I. Szinház utca 5—7. L. a török kornál

32. II. Báthory barlang. 1966—67-ben az alsó barlangszáj kibontása során végeztünk leletmentést. Az 1961-ben kezdett és 1967-ben lezárult kutatás eredményeiről részletes feldolgozás készül.

Zolnay László

33. II. Bem József utca 22—24. A házak udvarában álló középkori városfalmaradványt a Fővárosi Műemléki Felügyelőség 1968-ban helyreállíttatta. Ennek során kutatásra nem volt lehetőségünk, csupán régészeti megfigyelést végeztünk. Statikai vizsgálat céljából a falra merőlegesen nyitott árokban az eredeti falsík jelentkezett és itt mérhettük az eredeti falszélességet is. Erre korábban nem volt lehetőség, mert az újkori járószint felett magasodó falszakasz síkját megbontották az építkezések, hozzáépítések alkalmával. A felmenő fal eredetileg 1,70 m széles volt; a gyilokjáró 1 m-es, annak mellvédfala pedig 70 cm széles. A 2 m-es alapfal 2,15 m mélyen mutatkozott, a középkori járószintre az alapozás kezdetének 30 cm-es falkiugrása felett húzódó törmelékréteg utalt. — A mellvédfalban előkerült egy lőrés maradványa is, a tervező másodlagos elfalazásban XV. sz-i boltozati bordát és konzolt, valamint egy XIII. sz-i sarokleveles kis méretű vörösmárvány falpillért talált. Sajnálatos, hogy a kőfaragványokat nem adták át muzeumunknak. Különösen vonatkozik ez a XIII. sz-i töredékre, mely egyedi darab és csak rajzát őrzi a megfigyelésről készített dokumentációnk.

H. Gyürky Katalin

34. II. Budakeszi út 51/a (volt Kalmárffy villa). A romos épület lebontásakor 1966-ban a falakból másodlagosan beépített, gótikus kőfaragványok kerültek elő, közöttük a pálos kolostor Kassai István-féle késő gótikus szentségházának nagyméretű, kúszólevél díszes részlete is. Régóta ismeretes, hogy a villát és annak melléképületeit jórészt a budaszentlőrinci pálos kolostor köveiből építették.

Zolnay László

35. II. Budakeszi út 91—97. A pálos kolostor területén 1967—68-ban több ízben leletmentést végeztünk, majd 1970-ben, amikor gázcsővezeték elhelyezésére ásott É—D-i irányú árokban a romterületet több helyen átvágták és addig ismeretlen fal- és épületrészek kerültek elő, ásatást kezdtünk a kolostor eredeti kiterjedésének meghatározására. Az eredmények feldolgozása folyamatban van.

Zolnay László

36. II. Pesthidegkút, Schönherz Zoltán utca 5. 1969-ben a középkori alapokon álló barokk plébániatemplom külső homlokzatán vakolateltávolítással falkutatást végeztünk, és néhány kutatóárokban az alapozásokat vizsgáltuk. Megállapítottuk, hogy a barokk templom hajója a középkori templomhajó megnagyobbításával épült.

Altmann Júlia

37. II. Pesthidegkút, Szabadság-tanya. A középkori Gercse község tervezett feltárását megelőzően 1966-ban próbaásatást végeztünk a falu helyének meghatározására. A templomtól DK-re eső területet átvizsgálva 350 m-re találtuk az első házra, vagy egyéb földbemélyített építményre utaló nyomokat és két, talán szemétgödörként meghatározható beásást. A többnyire szórványként előkerült kerámia és fémleletek kora a XIII—XVI. sz-ig terjed.

Irásné Melis Katalin

38. II. Szajkó utca 9—11. 1969—70-ben építkezés alkalmával régészeti megfigyelést végeztünk. Mindkét telken jelentős mennyiségű XIV—XV. sz-i cseréptöredéket találtunk.

Altmann Júlia

17. kép. III. Lajos utca 158. Középkori ablak feltárása az újkori lépcsőházban
III. Bez. Lajos-Gasse 158. Erschließung eines mittelalterlichen Fensters im neuzeitlichen Treppenhaus

39. II. Szajkó utca 14—16. 1970-ben ásatást folytattunk a középkori Nyék falu maradványainak feltárására. (Részletes ismertetés ue. kötetben).

Altmann Júlia

40. III. Csúcshegy, 21.273 hrsz. 1969-ben tájékozódó jellegű ásatást végeztünk a középkori oklevelekben említett Óbudaörs falu helyének meghatározására. Mivel a hegyoldal erősen lepusztult, középkori településre utaló cseréptöredékeket jelentősebb mennyiségben csak a ma művelés alatt álló, bolygatott rétegben találtunk.

Altmann Júlia

41. III. Kerék utca 13. és 15. helyén. 1968-ban a két telek határán előkerült római kori út tetején XV—XVI. sz-i kerámiával datált kisköves útburkolatot találtunk. Az út D-i oldalán elbontott és török kori szeméttel betöltött középkori épület maradványa került elő. Felette feltehetően É—D-i irányú út húzódott, melynek folytatását megtaláltuk a korábbi út szélénél is. (L. még római kor 31. sz.)

Bertalan Vilmosné

42. III. Kerék utca 14. helyén. 1968-ban a K—Ny-i irányú középkori útrészlet kutatását folytattuk.

Bertalan Vilmosné

43. III. Kiscelli utca 8. helyén. 1969-ben végeztünk kutatást az itt előkerült kővel falazott, késő-középkori anyaggal betöltött kút korának meghatározására. A kúthoz tartozott eredeti szintet nem találtuk meg, kávája is elpusztult. Körülötte a ciszterna jellegű kutaknál általánosan alkalmazott vízszűrő agyagágyat tártuk fel, melyből római és kora középkori cseréptöredékek kerültek elő. Pusztulási rétegében késő közép- és török kori cseréptöredékeket találtunk. Ezt a pusztulási réteget határoztuk meg a kút közelében feltárt — feltehetően római kori — vízvezetékmaradvány felett is. (L. még római kor 35. sz.)

Bertalan Vilmosné

44. III. Lajos utca 158. Óbuda egyetlen álló középkori objektumaként számon tartott épületben 1969-ben végeztünk kutatást. Vakolateltávolítás nyomán a K-i, Ny-i és É-i homlokzaton újabb élszedéses ablakkeretek kerültek elő (17. kép), az É-i sarokhelyiség mind négy oldalán középkori falrészleteket, Ny-i

falán pedig középkori ablakot tártunk fel. Megállapíthattuk azt is, hogy a Lajos u.-i középkori szárny két ütemben épült, valamint azt, hogy a kapukeretkő ma másodlagos helyen áll. Az eredeti kapualj a korábban emelt épületrész középtengelyében az É-ról számított 4. helyiség lehetett, majd — feltehetően a XVI. sz-ban — a D-i irányban megnagyobbított épület középtengelyében, mai helyén alakították ki a kapualjat és a pincelejáratot. Az udvar DNy-i részén nyitott kutatóárokban a Lajos u.-i épülettel párhuzamosan elhelyezkedő középkori épület pincemaradványát tártuk fel. A rétegvizsgálatok nyomán az is kitűnt, hogy a Zichy u.-t szegélyező É-i szárny a XVI. sz-ban, a D-i barokk szárny pedig 1774 előtt épült.

Bertalan Vilmosné

45. III. Lajos utca 158. előtt. 1969-ben az úttesten feltártuk a késő középkori utcakövezet részletét és egy, a kőburkolattal egyidős csorgókút maradványát. A kút pusztulási rétege felett húzódó utcakövezetet 1703. évi pénz datálta.

Bertalan Vilmosné

46. III. Lajos utca 163. 1970-ben az 1962. évi tájékozódó ásatás eredményeinek kiegészítésére végeztünk feltárást. A telek Ny-i oldalán nyitott É—D-i irányú, 5 m széles kutatószelvényben előkerült egy nagyméretű középkori épület maradványa, melyet öntött padlójában talált XIII. sz-i kerámia datál. Az is kitűnt, hogy a mai telek É-i határa az épület létesítésével egyidőben alakult ki. A kutatószelvényben előkerült maradványok azt tanúsítják, hogy a XIII. sz-i épületet a késő középkorban jelentősen átépítették: így belső helyiségéből udvart alakítottak. A lapos kövekből rakott útburkolatot megtaláltuk a szelvény több pontján. A déli szelvényrészben mutatkozott jelentős közép- és újkori bolygatások nem tették lehetővé e területrész maradványainak biztos kronológiai meghatározását. Egyébként a középkori maradványok alatt — úgy mint 1962-ben is — római kori út- és épületmaradványok jelentkeztek.

Bertalan Vilmosné

47. III. Lajos utca volt 165. és 167. 1968-ban a lebontott házak helyén egy XIII. sz-i épület pincéjének és kavicsos útburkolatának maradványait tártuk fel, kapcsolódva Szilágyi János ásatásához. Megtaláltuk annak nyomait is, hogy a korai épület elbontása után a XIV. sz. végén és a XV. sz-ban a területen jelentős építkezések folytak. Feltehetően ennek során készült az a vízvezeték is, melynek 50 cm széles kőfalágyát és a téglaboltozat töredékét tártuk fel. A vízvezetéki csövet már nem találtuk a helyén. Valószínűleg e periódus emléke egy késő középkori utcaburkolat előkerült részlete is, mely feltehetően összefüggésben volt az 1962-ben a 167. sz. előtti járdán feltárt útszakasszal. A kutatás során több XI—XII. sz-i fésűs, hullámvonalas díszű cseréptöredéket is találtunk.

Bertalan Vilmosné

48. V. Bástya utca 1. 1970-ben a klasszicista épület elbontása után, a telek déli szomszédságában álló Tolbuhin krt. 8. sz. ház tűzfalában napvilágra került a középkori városfal. A fal eredeti síkját megrongálták ugyan az újkori építkezések alkalmával, de a falkutatás során feltárhattuk a fal pártázatának részletét két lőrés maradványával. Ásatást nem végezhettünk az újkori épület pincéje miatt.

Irásné Melis Katalin

49. V. József nádor tér. 1968-ban közművesítés alkalmával melléklet nélküli, keletelt csontvázak kerültek elő.

Irásné Melis Katalin

50. V. Magyar utca 48—50. 1970-ben a telken állott házak elbontása után látható lett a szomszédos Múzeum krt. 37—39. sz. házak tűzfalában a városfal jelentős szakasza. Ásatást a 48. sz. telken végeztünk. A pincében feltárhattuk a városfal alapozásának részletét és az épület egykori kis udvara területén egy, a városfal építését megelőző időből származó épület faltöredékét. Az épületmaradvány pusztulási rétege feletti közékpori rétegből XV. sz-i ausztriai bélyeges edény peremtöredéke került elő.

Irásné Melis Katalin

51. V. Március 15. tér. 1970 tavaszán a római tábor falrészleteinek feltárásával egyidőben megvizsgálhattunk néhány középkori falmaradványt és az északi táborfal külső oldala mellett feltárhattunk három, XV—XVI. sz-i leleteket tartalmazó szemétgödröt.

Feuer Istvánné—Irásné Melis Katalin

52. V. Martinelli tér. 1968—69-ben a közműfelújítások alkalmával a teret átszelő árkokban középkori falrészletek, kiszedett falak nyomai és egy bizonytalan korú csatorna maradványai kerültek elő. A tér DK-i sarkában középkori temető részlete mutatkozott. Több közép- és újkori fal építésével a temetőt feldúlták ugyan, de egyes vázrészeket in situ találtunk. Leletanyag: néhány gomb és meghatározhatatlan pénztöredék.

Irásné Melis Katalin

53. V. Só utca 5. 1967-ben alapozási munkák alkalmával előkerült a városfal 24 m-es összefüggő szakasza. Mivel a telek a városfal külső oldalán, a falat egykor körülvevő — ma már feltöltött — árok területén helyezkedik el, a kutatást akadályozó körülmények miatt rétegvizsgálatokat nem végezhettünk.

Feuer Istvánné — Irásné Melis Katalin

54. V. Tanács körút 6. 1969-ben az itt állott ház lebontása után a szomszédos Semmelweis utca 1. és 3. sz. házak tűzfalában fennmaradt városfalszakaszon végeztünk falkutatást. A fal koronája elpusztult, síkja is erősen megrongálódott az újkori hozzáépítések miatt.

Irásné Melis Katalin

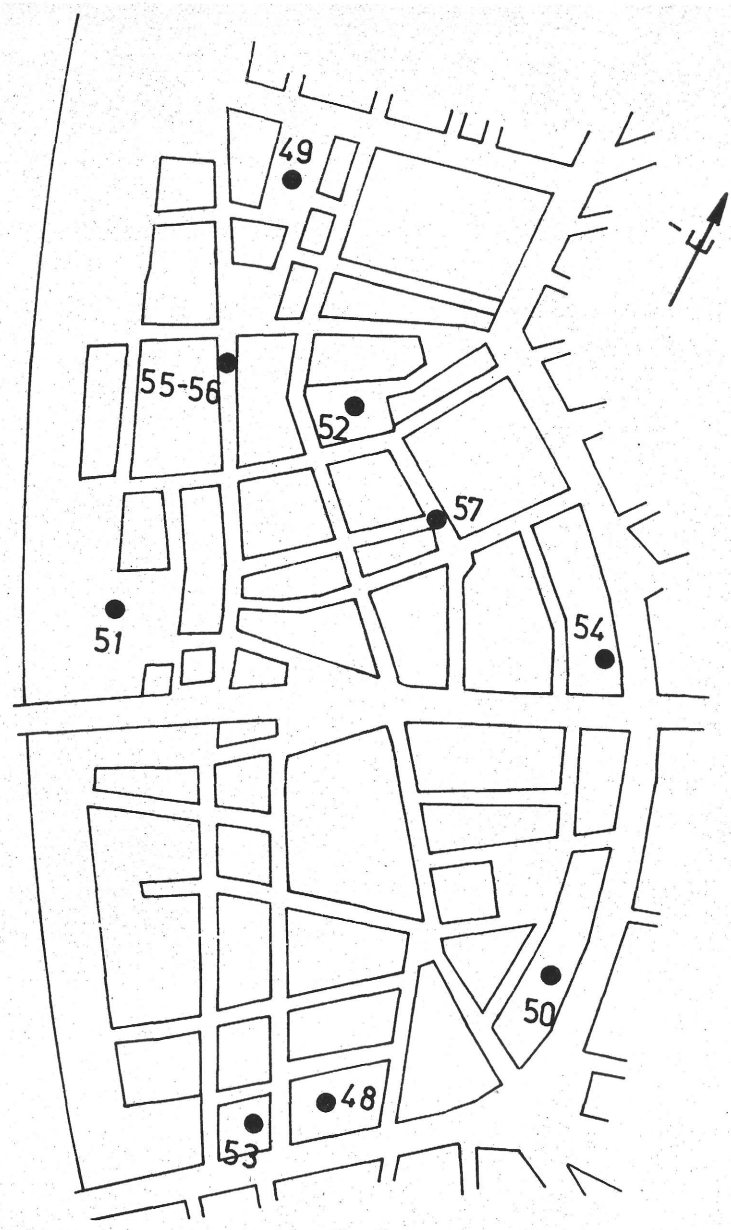

18. kép. A pesti Belváros lelőhelytérképe
Fundortkarte der Innenstadt von Pest

55. V. Váci utca 1—3. előtt. Az úttesten nyitott csatornaárokban a középkori Váci kapu falmaradványai kerültek elő. Alaprajzát felmértük, ásatást nem végezhettünk. A falak felett újkori feltöltést, a falak mindkét oldalán lelet nélküli, kevert földet figyeltünk meg.

Irásné Melis Katalin

56. V. Váci utca 2—4. előtt. A két épület határán közvetlenül a mai úttest alapozása alatt előkerült a középkori városfal kisebb szakasza. Az árok alján a fal belső oldalának vakolatmaradványát is megfigyelhettük. A fal mindkét oldala mellett, lelet nélküli, bolygatott feltöltés helyezkedett el.

Irásné Melis Katalin

57. V. Városház utca. 1968-ban a közműfelújítások során nyitott árkokban több középkori falrészletet találtunk, melyeknek kor meghatározása elsősorban az építőkő és vakolatanyag alapján történt. Topográfiai meghatározásukhoz újabb adatokra lenne szükség.

Irásné Melis Katalin

58. XV. Rákospalota, Kossuth Lajos utca 39. 1970-ben a plébániatemplom É-i oldala mellett a középkori temető néhány ép, és több feldúlt, összesen 16 sírját tártuk fel. A keletelt sírok 3 rétegben, sorosan

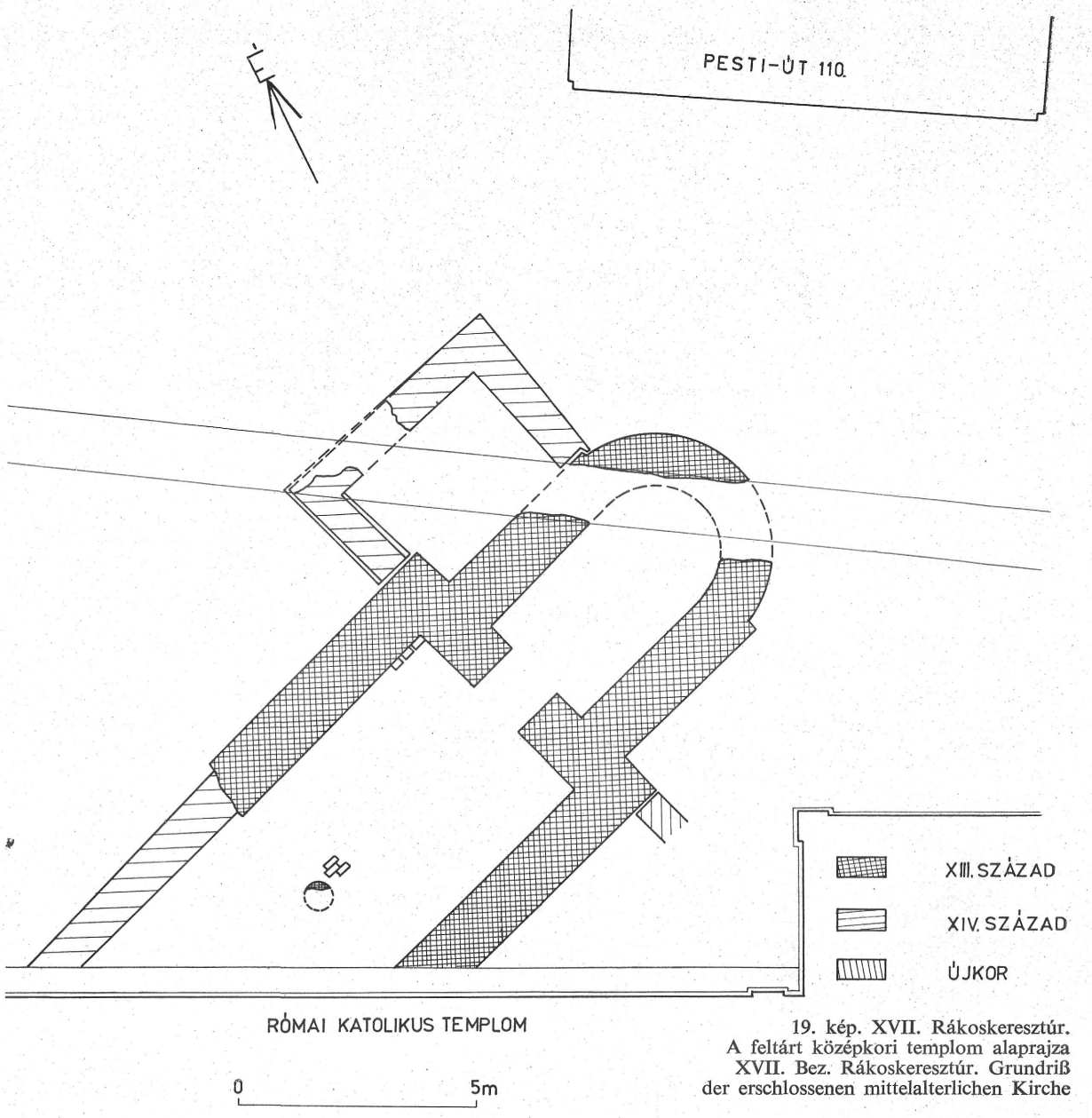

19. kép. XVII. Rákoskeresztúr. A feltárt középkori templom alaprajza
XVII. Bez. Rákoskeresztúr. Grundriß der erschlossenen mittelalterlichen Kirche

helyezkedtek el. Mellékletet 2 sírban találtunk, gótikus kapocspárat és egy pártaveret töredékét. A sírok között előkerült egy kváderfal részlete is, korának és rendeltetésének meghatározását az elkövetkezendő tervásatás során végezzük el.

Irásné Melis Katalin

59. XVI. Sashalom, Cziráki utca 12—14. Gizella-kastély. Mivel feltehető volt, hogy a kastély, illetőleg annak egyes épületrészei középkori eredetűek, 1969 őszén a korábban istállóként használt romos épületben próbaásatást végeztünk. Középkori építkezésre utaló maradvánnyal sem itt, sem a kastély közelében nem találkoztunk. — A kutatóárkokban és a falkutatás során 3, a XIX. sz. 1. felénél korábbi építési periódust különböztettünk meg és megállapítottuk, hogy az istálló fala helyenként nagyméretű kváderekből épült.

Irásné Melis Katalin

60. XVII. Rákoscsaba, Péceli út 96. 1969-ben a ref. templom előtt, a járda alatt csőfektetés alkalmával középkori falrészletek kerültek elő. A leletmentés során feltártuk a középkori Csaba község XX. sz. elején elbontott templomának kváderkövekből épült nyújtott félköríves záródású XIII. sz-i szentélyét, melynek alapját hatalmas, szabálytalan kőtömbök alkotják. A templomnak csupán e részlete volt feltárható, mivel a ma álló templom a középkorinak maradványain emelkedik. A templomkertben végzett próbaásatás során csak újkori sírokat találtunk. A kutatás során az is kitűnt, hogy a középkori település nyomait elpusztították a Rákos-patak szabályozásakor.

Irásné Melis Katalin

61. XVII. Rákoskeresztúr, Pesti út 110. előtt. 1969-ben csatornázási munkák alkalmával a plébániatemplom mellett falmaradványokat találtak. A leletmentés során feltártuk a község régi, a XIX. sz. végén elbontott templomát. A XIII. sz-i szentélynégyszöges templomot alapozás nélkül, a döngölt homokra emelték, kváderekből épült falát laza szerkezetű, sok homokot tartalmazó vakolattal borították. Ny-i zárófala a mai templom alá húzódik, így hajójának csupán 5,50 m-es szakaszát tárhattuk fel. A XIII. sz-ban megrongálódott épületet a következő században kijavították, meghosszabbították hajóját, és a szentély É-i oldalához sekrestyét építettek (19. kép). Templomkörüli temető nyoma nem került elő, a templomhajóban, a XIV. sz-i téglapadló alatt találtunk egy keletelt, melléklet nélküli in situ férfi csontvázat. Reméljük, hogy a tervezett feltárás nyomán megtaláljuk a templomhoz tartozott települést is.

Irásné Melis Katalin

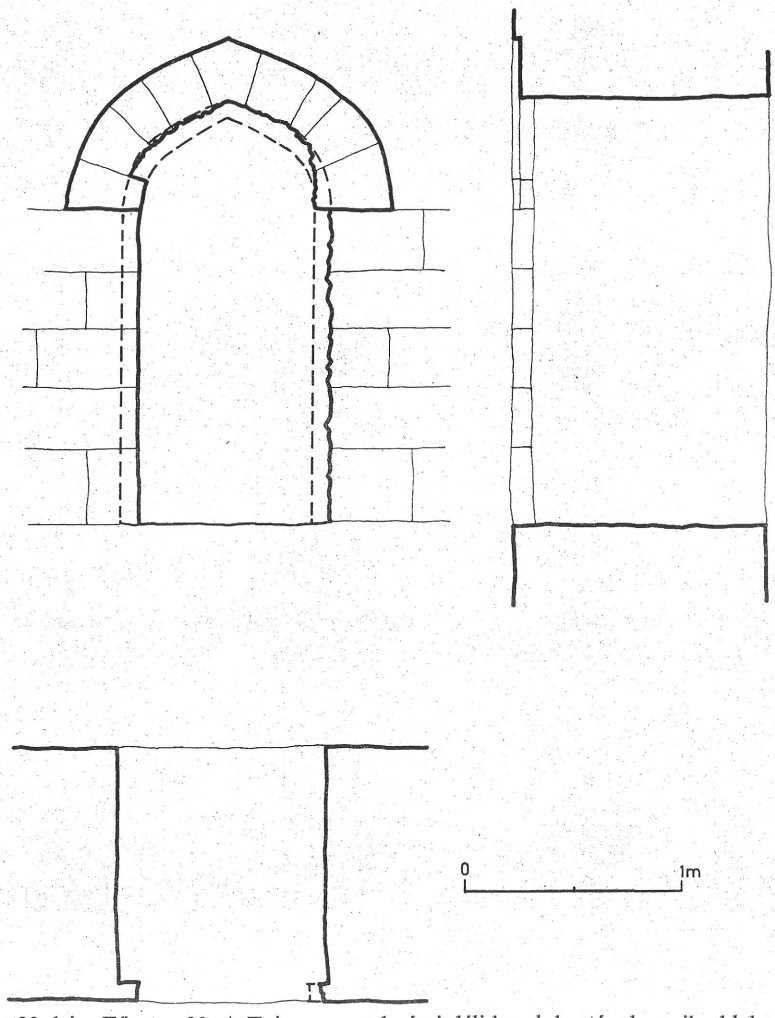

20. kép. Fő utca 30. A Tojgun pasa dzsámi déli homlokzatának egyik ablaka
Fő-Gasse 30. Das eine Fenster der Südfassade der vom Pascha Tojgun erbauten Großen Moschee (Dschami)

62. XIX. Kispest, Hungária út 5. 1969-ben a ház előtt építkezés közben csontvázakat találtak. A leletmentés során 14 bolygatott, melléklet nélküli keletelt csontváz részletét bontottuk ki 40—85 cm mélységben. A sírgödrök formája és mérete a bolygatás és a homokos talaj miatt nem volt megállapítható, de sikerült meghatároznunk a temető keleti szélét. A sírok a Lux Kálmán által 1909-ben feltárt Árpád-kori templomot övező temető részletét jelölik.

Irásné Melis Katalin

63. XX. Soroksár, Millennium-telep. 1969-ben a Dugattyúgyűrű Gyár udvarán csatornázás közben két falmaradványt és 8 keletelt, melléklet nélküli csontvázat találtak 60—86 cm mélységben. A leletmentés során 3 váz helyét pontosan rögzíthettük, a többiét a munkások elbeszélése alapján jegyeztük fel. A csontvázak a párhuzamosan haladó, K—Ny-i irányú feltehetően középkori falak külső oldala mentén helyezkedtek el, így elképzelhető hogy a középkori Szentdienes község templomának és templom körüli temetőjének részletét figyelhettük meg. Azért szorítkozunk feltevésekre, mert a lelőhely alaposabb kutatására nem volt lehetőségünk.

Irásné Melis Katalin

TÖRÖK KOR

I. Dísz tér. 1968-ban a teret É-D-i irányban átszelő árokban kemencemaradvány és leletanyag került elő. (L. középkor 2. sz.)

I. Fortuna utca 18. 1968—69-ben építéstörténeti kutatás során épületmaradványok kerültek elő. (L. középkor 6. sz.)

I. Fő utca 30. 1970-ben a Kapucinus-templom helyreállítását megelőzően a *Tojgun pasa dzsámi* újabb maradványait tártuk fel. Az É-i homlokzaton megtaláltuk a dzsámi ÉNy-i sarkát és részben kibontottuk a már korábban előkerült ablaknyílást, melynek elfalazásában rosszfenntartású közép- és török kori kőfaragványokat találtunk. — A D-i homlokzat földszinti szakaszán a korábban végzett falkutatás nyomán előkerült nagyméretű szamárhátíves ablak részleges kibontása során az elfalazásból előkerültek külső kőkeretének — az ablakzáró rács nyomait őrző — töredékei. E felett a 2. nyílássor egyik ablaka mutatkozott, befalazásában török sírkőtöredékre bukkantunk. A homlokzat középtengelyében teljes falmélységben feltártuk a 3. ablaksor egyik, csaknem teljesen ép szamárhátíves ablakát. (16. kép 30. sz. és 20. kép)

Gerő Győző

I. Kapisztrán tér 2—4. 1970-ben a Hadtörténeti Intézet udvarán sziklába mélyített cölöpös építmény maradványa került elő. (L. középkor 11. sz.)

I. Országház utca 21. 1967-ben az udvaron falmaradvány került elő. (L. középkor 14. sz.)

I. Színház utca 5—7. 1966-ban leletmentés során a volt kolostorépület K-i és É-i szárnyában feltártuk a *pasapalota* belső, zárt udvarának részletét. Jelentős felületen megtaláltuk az udvar jó fenntartású macsakafejes kőburkolatát, melyben a közép felé tartó vízlevezető vályúk az udvar közepén elhelyezett víznyelőre, vagy onnan kivezető csatornára utalnak. A kövezet alatt középkori feltöltési rétegeket figyeltünk meg. Az É-i szárny Ny-i végében előkerültek a palota kapualjának maradványai: a kettős bejárat kövezete, a külső kapu küszöbköve, a belsőnek pedig kerékvetői és részben in situ szárkövei. A kapualj D-i oldalán feltártuk az egyik őrhelyiség maradványát is. — Az É-i szárnyban a kövezetet borító feltöltésből többnyire XVIII. sz-i és török kori kerámia került elő. A K-i szárny É-i részén a kövezet felett a török épület pusztulási rétege húzódott, benne sok vályogtégla és hatszögű padlótéglatöredék, valamint a faszerkezetek összekapcsolására szolgáló nagy méretű vasszegek. (16. kép 31. szám)

Gerő Győző

DIE RETTUNGSGRABUNGEN UND FREILEGUNGEN DES HISTORISCHEN MUSEUMS DER STADT BUDAPEST IN DEN JAHREN 1966—1970

Im Gebiete unserer Hauptstadt fand man anläßlich einer Rettungsgrabung zuerst in Csillaghegy, unter Hegyalja-Straße Nr. 18 Siedlungsspuren, die zum Jungpaläolithikum gehören. Bei der Vöröshadsereg-Straße (III. Bez.) wurden die Ausgrabungsarbeiten des frühbronze- bzw. früheisenzeitlichen Gräberfeldes fortgesetzt. Bislang wurden 350 Gräber des auch in internationaler Hinsicht bedeutenden, sehr ausgedehnten Gräberfeldes freigelegt. Bronzezeitliche Funde kamen in Soroksár, Budaörs, Káposztásmegyer und Zugló, in der Vizakna-Gasse zum Vorschein. Auch die Früheisenzeit ist mit Siedlungs- und Grabmaterial vertreten.

Unter den römerzeitlichen Erschließungen hebt sich durch ihre Bedeutung die Entdeckung der Südmauer und des Südtores des Legionslagers hervor. Seit 1967 ist auf den Grundstücken Bécsi-Straße 122—128 (III. Bez.) die Erschließung einer der größten Keramik und Ziegel herstellenden Werkstätten der Militärstadt kontinuierlich im Gange. Außer sieben Brandöfen wurden hier auch Reste eines Wohnhauses, eines zur Herstellung von Mauersteinen dienenden Trockengebäudes und einer Wasserleitung ausgegraben. Ebenfalls hält bereits seit Jahren die Ausgrabung des frühkaiserzeitlichen Gräberfeldes in der Benedek Elek-Gasse (III. Bez.) an, wo bislang 239 Brand- und einige Skelettgräber ans Tageslicht gebracht worden sind. In der Nähe der bereits seit langem her bekannten römerzeitlichen Villa am Csúcs-hegy stieß man auf Siedlungsspuren der Urbevölkerung aus dem 1. Jahrhundert v. u. Z. In der Gyűrű-Gasse wurde ein Abschnitt des römerzeitlichen Wasserleitungssystems mit Zwillingsrohren und der eines großen Kanals im Laufe der im Rahmen des Sanierungsplanes von Óbuda durchgeführten Arbeiten freigelegt. Gleichfalls wurden bei diesen Arbeiten Reste des römerzeitlichen Straßenkörpers vorgefunden, die bei den Erdarbeiten an sehr vielen Stellen an die Erdoberfläche traten und mit den im allgemeinen leider nur an einer verhältnismäßig kleinen Oberfläche freigelegten Gebäuderesten zusammen bedeutende Daten zur Topographie der antiken Stadt liefern. In der Meggyfa-Gasse kam in der bereits bekannten Hercules-Villa ein mit doppelter Apsis abgeschlossenes Badebecken eines Frigidariums zum Vorschein.

Auf dem Gelände der Aquincumer Zivilstadt ging man an die systematische Erschließung westlich der Linie der Vorortsbahn (HÉV) heran. In der Nähe der südlichen Stadtmauer wurden zu verschiedenen Bauperioden gehrende Wohngebäude- undhö Straßenkörperreste zutage gefördert und auch die südliche und westliche Spurlinie der Stadtmauer bestimmt. Der Denkmalkonservierung vorausgehende Erschließungen wurden an mehreren Punkten sowie auch im Amphitheater der Zivilstadt durch geführt. An beiden Seiten der mit Sarkophagen begrenzten modernen Straße der Zivilstadt führte man Forschungen durch, die die früheren Grundrißvorstellungen modifizierten.

Von dem zum Vorschein gekommenen Denkmälern der örtlichen Steinmetzerei ist hier eine Attis-Statue und das den kapitolinischen Wolf darstellende Grabsteinfragment zu erwähnen.

In Soroksár stieß man auf sarmatische Siedlungs- und Gräberfeldspuren aus dem 3—4. Jahrhundert.

Von den völkerwanderungszeitlichen Funden war das Material von zwei awarischen Gräberfeldern am bedeutendsten. Aus den spätawarenzeitlichen Gräberfeldern wurden in der Fehérvári-Petzvál-Straße 45, in der Vöröskereszt-Straße (Budafok) 19 Gräber freigelegt.

Die Forschung der mittelalterlichen und türkenzeitlichen archäologischen Denkmäler wurde ebenso wie in der vorangehenden Periode, vor allem durch die im Gebiete der Hauptsatdt vor sich gehenden großangelegten Bau- und Herstellungsarbeiten der öffentlichen Werke bestimmt. (Abb. 9)

Im Gelände des Burgviertels von Buda (Abb. 16.) kamen bei der Ausbildung des Fernheizungsnetzes die Reste der unter dem Straßenkörper liegenden alten Gebäude und Straßendecken zum Vorschein. Insbesondere wichtig sind jene Funde, die unsere sich auf das frühe Leben der Stadt beziehenden Kenntnisse bereichern; so, die an mehreren Stellen freigelegten Straßenbepflasterungsreste aus dem 13. Jahrhundert (Fundorte Nr. 1, 2, 5, 7, 10—12 14, 18) und die heute noch vorhandenen zum Großteil den spätmittelalterlichen Zustand bewahrenden — vom Einbau abweichenden Gebäudereste (Nr. 1, 2, 4, 7, 8, 10—12, 17, 18, 25, 28, 29). Auch die den Denkmalrestaurationen vorangegangenen Forschungen ergaben an mehreren Stellen solche Gebäudereste die auf die erste Periode der Stadt, auf die Mitte des 13. Jahrhunderts verweisen (Nr. 6, 14, 19, 20, 27). Wir konnten neuere Abschnitte der einstigen Stadtmauer der Burg von Buda (Nr. 15, 19, 22—24) und neuere Daten über bedeutende Teile der die untere Stadt umnehmenden Mauer kennenlernen (Nr. 33). Im Gebiete des einstigen Königspalastes kam bei den Gartenbauarbeiten ein von früher her nicht bekannter Mauerrest aus dem 13. Jahrhundert zum Vorschein (Nr. 16) und im Wohnviertel wurde in einem im Laufe von Fundamentierungsarbeiten eines Gebäudes entdeckten Brunnen

(Nr. 3) ein reiches Fundmaterial aus dem 13—14. Jahrhundert erschlüssen. — Vor dem Bau kamen mehrere Jahre vorangehend, im Rahmen einer Planausgrabung Reste des Dominikanerklosters zum Vorschein (Nr. 9). Parallel mit der Kunstdenkmalrestaurierung wurde mit der sich auch heute noch im Gange befindenden Forschung nach dem Palast der türkischen Paschas von Buda (Nr. 31) und der Dschami des Pascha Tojgun (Nr. 30) begonnen.

Die neue Freilegung des Hauptklosters des Paulinerordens in Buda-Szentlőrinc (Nr. 35) lieferte hinsichtlich der ursprünglichen Größe des Gebäudes wichtige Daten. — Die im Gebiete des einstigen Dorfes Nyék durchgeführte Ausgrabung (Nr. 38) hat die Bewohntheit dieses Ortes in der Zeit der Árpádenkönige bestätigt (1000—1301).

In Óbuda wurden im Rahmen des regionalen Stadtordnungsplans, parallel mit der Erforschung der römischen Denkmäler (Siehe Nr. 21—61) Erschließungen und Rettungsgrabungen vorgenommen. Auch die im Mittelalter gebrauchten römerzeitlichen Straßen-, Wasserleitungs- und Gebäudereste, Gebäude- und Straßendeckenfunde aus dem 13—16. Jahrhundert sowie das mannigfaltige Fundmaterial des 11—16. Jahrhunderts wirft auf das mittelalterliche Leben einer uralten Siedlung der heutigen Hauptstadt ein Licht (Nr. 41—43, 45—47). Die Forschung des einzigen, heute noch in diesem Stadtteil bestehenden, als mittelalterliches Objekt registrierten Gebäudes (Nr. 44) lieferte nicht nur bezüglich der Baugeschichte Angaben, sondern bestimmte auch dessen ursprüngliche Funktion.

Im Laufe der im Zusammenhang mit den Bauarbeiten und der Ernennung der öffentlichen Werke in der Innenstadt von Pest (Abb. 19) durchgeführten Rettungsgrabungen kamen neuere Abschnitte der mittelalterlichen Stadtmauer zur Freilegung (Nr. 48, 50, 53—56).

Auch die Erforschung der in den Randgebieten von Pest einst vorhandenen mittelalterlichen Siedlungen war recht erfolgreich. Die erschlossenen Kirchenreste aus dem 13. Jahrhundert (Nr. 60, 61) und Teile des vorgefundenen mittelalterlichen Friedhofes (Nr. 58, 62, 63) bilden einen sicheren Ausgangspunkt der geplanten Dorfausgrabungen.

A kiadásért felel: a Budapesti Történeti Múzeum Főigazgatója

Megjelent a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondozásában

Műszaki vezető: Büchler Alfréd — Műszaki szerkesztő: Tolnay István

A védőborító és kötésterv Tolnay István munkája

Kiadványszám: R-1864. Formátum: A/4 Megjelent: 36 A/5 ív terjedelemben, 1150 példányban,

New Times betűtípusból, 1974. évben.

73/3033. Franklin Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Vértes Ferenc igazgató

